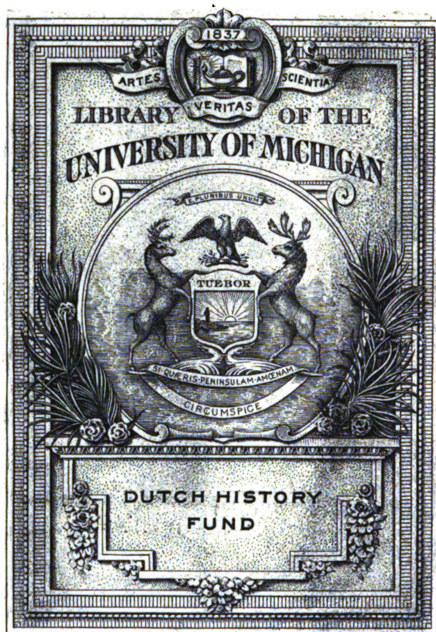

1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
E PLURIBUS UNUM
TUEBOR
SI QUÆRIS PENINSULAM AMŒNAM
CIRCUMSPICE
DUTCH HISTORY
FUND

VADERLANDSCHE
LETTER-OEFENINGEN,

BEHELZENDE

OORDEELKUNDIGE BERIGTEN

VAN

DE WERKEN DER BESTE SCHRYVEREN;

NAUWKEURIGE GEDAGTEN

OVER

VERSCHEIDENE ONDERWERPEN;

BENEVENS

VRYMOEDIGE

AANMERKINGEN

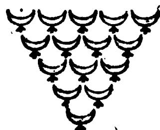
OVER

NEDERDUITSCHE WERKEN EN SCHRIFTEN,

die dagelyks in ons Vaderland uitkomen.

MET PLAATEN.

TWEEDE DEELS, TWEEDE STUK.

Te AMSTERDAM,

By A. VAN DER KROE.

MDCCLXII.

Amsterdam in zyne Opkomst, Aanwas, Geschiedenissen enz. beschreeven, door J. Wagenaar, *Historieschryver der Stad. Tweede Stuk. Te Amsterdam by* Isaak Tirion, MDCCLXI. *in groot en klein Folio, en in groot Octavo.*

DE geagte Historieschryver van *Amsterdam*, in 't eerste Stuk (*), de opkomst en aanwas der Stad beschreeven hebbende, gaat met dit tweede over tot het ontvouwen van derzelver Geschiedenissen. Het zelve vervat vyf Boeken: om onze Leezers een geregeld Berigt, dat hun van dienst kan zyn, deswegens mede te deelen, en egter de bepaaldheid van ons bestek niet te overschreeden, zullen wy voor tegenwoordig de twee eerste Boeken nagaan, en by nadere gelegenheid de drie volgende beschouwen.

De Heeren *van Amstel*, niet bekend staande voor 't Jaar 1100, waaren diestyds *Leen* en *Dienstmannen* des Bisschops van *Utrecht*: en 't blykt dat *Egbert van Amstel*, (de vermoedelyke Stigter van 't Slot, dat gelegenheid gegeeven heeft tot *Amsterdams* opkomst,) geduurende de twaalfde eeuw, meer dan eens met de Bisschoppen over hoop leggende, eindelyk, door een verdrag, tusschen de Jaaren 1172 en 1176, de Heerlykheid van *Amstel* bleef bezitten, als des Bisschops *Stedebouder*. Men vindt by die gelegenheid geen gewag van *Amsterdam*; 't zou egter konnen zyn, dat zich eenige inwoonders reeds omtrend het Slot bevonden, die zich dan hebben moeten voegen naar de nieuw gemaakte schikking.

Gysbrecht van Amstel, zynen Vader omtrend dien tyd opvolgende, redde Vrouw *Aleid*, met haare Dogter en derzelver Gemaal, door hen te schepe na *Utrecht* te voeren, uit de laagen, hun geleid door de Voorstanders voor Graaf *Willem*. En schoon hy zich in dien bekenden tweespalt niet verder inwikkelde, haalde echter de betoonde hulp aan 't Vorstlyke huisgezin hem, in 't Jaar 1204, een inval der Kennemeren op den hals: deezen rechtten groote verwoestingen aan in zyne Landen, wel inzonderheid offerden zy het *Slot van Amstel*, met deszelfs Boomgaard, aan de vlammen op; en waarschynlyk zyn de huizen omtrend het Slot niet vry gebleeven van allen overlast. Met het afloopen deezer vyandlykheden, door een verdrag, tusschen den Bisschop en Graaf *Willem*, werd 'er vastgesteld, dat de *Stedebouders* hunne ampten eerst van den Bisschop dan van den Graaf zouden ontvan-

(*) Zie deswegens onze *Letteroef.* I. D. bl. 655—668.

vangen, en aan beiden getrouwheid zweeren; waar door de Heer *van Amstel* eenigzins van den Graaf afhanglyk werd: Ook verbond hy zich tot hulde en manschap aan denzelven, door de overgaave van zyn steenen huis te *Utrecht* aan, en 't weder ter leen ontvangen van 't zelve, van Graaf *Floris den IV*, in 't Jaar 1231.

In den Jaare 1252 vindt men gewag van *Gerard van Amstel* Ridder, en van *Gysbrecht*, *Jongheer van Amstel*; den laatsten, vermoedelyk naderhand *Heer van Amstel*, noemen veelen *Gysbrecht den II.* In den Jaare 1275 komt het herboude Slot, met de omstaande huizen, en een dam in den *Amstel*, een stuk wegs boven het Slot, als *Amsterdam* voor; doch 't is onzeker door wien en wanneer dit herbouwen en 't leggen van dien dam geschied is. — *Gysbrecht de II* was reeds voor dien tyd in moeilykheid geraakt met den Bisschop, ter oorzaake dat men zynen Bloedverwant, *Gozewyn van Amstel*, genoodzaakt had afstand te doen van die Bischoplyke waardigheid. Hier uit ontstond een oorlog, omtrend het Jaar 1250, waar by *Amstelland*, en veelligt ook *Amsterdam* merkelyk leed. *Gysbrecht* werd gevanglyk na *Utrecht* gevoerd; doch eerlang weder op vrye voeten gesteld: de Vreede werd egter niet getroffen voor 't Jaar 1257; naa welken tyd hy het vertrouwen des Bisschops won. — Omtrent het Jaar 1268 vielen de Kennemers, tegen 's Lands Edelen opstaande, eerst aan op de adelyke Sloten in *Kennemerland*, en rukten vervolgens in *Amstelland*: *Gysbrecht*, tegen hen niet bestand, ging een verdrag met hun aan, en werd tot hun Hoofdman aangesteld: hy gebruikte hen, om zich in 't Stigt te wreeken over zyne byzondere Vyanden; ook zette hy hen aan tot het beleg van *Haarlem*, dat ten hunnen nadeele afliep. Met het eindigen van dien opstand schynt ook *Gysbrecht* zich wel dra met den Bisschop weder bevredigd; en ter dier gelegenheid het Slot te *Vreeland* in pandschap verkreegen te hebben. — Graaf *Floris* had inmiddels de Regeering van *Utrecht* op zyne zyde gebragt; ook was *Gysbrecht* by den Graaf in aanzien, en reeds in 't Jaar 1270 tot 's Graaven Raad aangenomen: en in 't Jaar 1274 sloot de Graaf een Verbond van Vriendschap met de Stad *Utrecht*, met den Raad en de gezwoorene Gemeente van *Muiden*, *Amstel*, *Mydrecht* en *Loenen*. Ten dien tyde was *Jan Persyn*, Heer van *Waterland* ook *Heer van Amsterdam*: hebbende de Bisschop hem zeker regt tot de plaats, naast denkelyk de Heerlykheid, geschonken, terwyl 's Heeren *Gysbrechts* goederen, in de voorige onlusten, verbeurd geagt werden: de juiste

ſte tyd en wyze der overdragte is onzeker; maar dezelve was geſchied met bewilliging van den Graaf; en 't is hier uit waarſchynlyk dat ook *Amſterdam* in 't bovengemelde Verbond begreepen was. Dit denkbeeld wordt te waarſchynlyker als men ziet, dat de Graaf in 't Jaar 1275 aan de inwoonderen van *Amſterdam* de vryheid verleende, om met hunne eigene goederen door *Holland* tolvry te vaaren. Uit dit oudſte Privilegie van *Amſterdam* kan men afleiden, dat de Graaf diestyds nog geen Heer van *Amſtelland* en *Amſterdam* was; als mede dat de plaats toen nog geen Stad was; maar dat de inwoonders reeds eenigen binnenlandſchen, en mogelyk ook uitheemſchen koophandel dreeven.

Naa weinig Jaaren ontſtonden 'er nieuwe onluſten, uit hoofde van den tol, die *Gysbrecht* op 't Slot te *Vreeland* geleid had, waar van de Biſſchop de zynen wilde bevryden: het gevolg hier van was dat *Gysbrecht* den nederlaag kreeg, en met zynen Broeder *Arnoud*, die dit Slot verdeedigde, gevanglyk na Zeeland gevoerd werd; waar op dit Slot zich overgeeven moeſt in 't Jaar 1278. Hier op volgde eene groote verandering: de Biſſchop merkte de leengoederen van *Gysbrecht* aan als verbeurd, en droeg ze gedeeltelyk aan Graaf *Floris* op in 't Jaar 1280: ook ſtond *Jan Perſyn* zyn regt op *Amſterdam* aan dien Graaf af, in 't Jaar 1282: zo dat de Graaf veel vroeger, dan men in 't gemeen geloofd heeft, *Heer van Amſterdam* ſchyne geworden te zyn. — In 't Jaar 1285 verzoenden zich de Broeders *van Amſtel* weder met den Biſſchop en den Graaf: en uit dien Zoen is 't baarblyklyk, dat *Gysbrecht* Heer van *Amſtel* is gebleeven, en Graaf *Floris* beveſtigd in de Heerlykheid van *Amſterdam* hem opgedraagen door *Jan Perſyn*. Men vindt niet dat deeze *Perſyn*, die de Heerlykheid van *Amſterdam* twaalf Jaaren bezeten had, aan dezelve eenige Handveſten gegeeven heeft; of men moeſt daar toe brengen de Handveſten van *Waterland*, van de Jaaren 1273 en 1275, die onder eene verzameling der Handveſten van *Amſterdam* gevonden worden. Wat hier van zy, *Gysbrecht* werd weder toegelaaten in 's Graaven Raad, ja naar zommiger gedagten, in 't Jaar 1290, met eene nieuwe Ridderorde van S. *Jacob*, door den Graaf, vereerd.

Omtrend deezen tyd ontſtond het bekende ongenoegen der Edelen tegen den Graaf *Floris*: de Heer van *Amſtel* was in de Jaaren 1291 en 1293 nog op 's Graaven zyde, doch liet zich vervolgens inwikkelen in den berugten aanſlag, die met deszelfs moord eindigde in den Jaare 1296. Dit had ten gevolge, dat *Gysbrecht* het Land ruimde, zich in 't Jaar

1297 eenigen tyd in *Vlaanderen* onthield, en verder, zo zommigen willen, buitens Lands van zyne Vrienden onderhouden werd, zo lang hy leefde. — De Bisschop zogt door den kryg voordeel uit 's Lands verwarring; doch werd in 't kort genoodzaakt vreede te maaken met Graaf *Jan den I*: deeze verkreeg daar door, in 't Jaar 1297, het bezit der goederen van *Gysbrecbt van Amstel*, als leenroerig van 't Stigt; wordende hy geoordeeld zyne goederen aan den Graaf verbeurd te hebben. De Graaf sloot daar en boven in 't Jaar 1299 een Verbond met eenige Steden, en vervolgens ook met verscheidene Edelen, ter weeringe en vervolginge van 's Graaven moordenaaren, waar onder ook *Gysbrecbt van Amstel*; met verbintenisse van geen vreede te zullen maaken met hun, en hunne manlyke nakomelingen, tot in 't zevende Lid toe.

Jan de II, vervolgens Graaf van Holland geworden zynde, droeg in 't Jaar 1300, aan zynen Broeder *Guy van Henegouwen*, onder andere goederen ook op, de Heerlykheid van *Amstelland*: doch de *manschap*, tot dien tyd aan 't Stigt verschuldigd erkend, behield de Graaf aan zich zelven. Deeze *Guy van Henegouwen* werd waarschynlyk hier mede ook Heer van *Amsterdam*; dat, onder Graaf *Jan den I*, in 't Jaar 1297 weder met *Amstelland* vereenigd was, gelyk het oudtyds by elkander behoorde. Ook getuigt de *ongenoemde Klerk*, dat *Guy van Henegouwen*, eer hy Bisschop werd, dat is voor July 1301, der Stad *veel vrybeede van keure ende van recbte gaff, daar men die Stede mede regeerde*: waar uit men kan afleiden dat *Amsterdam* eene Stad, met Stadsregt begiftigd, geweest is, omtrend het begin der veertiende eeuwe.

De Heer *Wagenaar*, tot dus ver de geschiedenis ontvouwd hebbende, laat zich vervolgens in een onderzoek, of *Gysbrecbt van Amstel* in 't Jaar 1300, gelyk *Beka* meldt, weder te *Amsterdam* gekomen zy, en die Stad versterkt hebbe; doch vervolgens genoodzaakt zy te vlugten, toen de Haarlemmers en Waterlanders hem overvielen, en de bruggen en sterkten der Stad tot asch verbrandden: ook gaat hy verder na, of *Gysbrecbt van Amstel* zich, op 't laatst van zyn leeven, gelyk de overlevering wil, met der woon na *Pruissen* begeeven hebbe. Met opzigt tot het eerste doet hy zien, dat het verhaal van *Beka* niet aanneemelyk is, of ten minste als zeer onnauwkeurig aangemerkt moet worden; en hoe 't zelve te verstaan zy, om 't met andere geloofwaardige stukken te doen overeenstemmen. Ten aanzien van 't laatste toont hy, dat die overlevering niet van alle waarschynlykheid ontbloot zy; en

en merkt voorts by die gelegenheid aan, dat het Huis van *Amstel* zedert dien tyd, noit weder eenig bewind over *Amstelland* of *Amsterdam* gehad heeft. Men kan zich, volgens onzen Schryver, het beloop der Geschiedenisse in deezer voege voorstellen. — *Gysbrecht*, weder in 't Land gekomen zynde, neemt, ondersteund door den Bisschop, onder het beleid van zynen Zoon *Jan*, in den Jaare 1301, *Amsterdam* in, versterkt het, en blyft in 't bezit tot het Jaar 1304; toen Jongheer *Willem*, 's Graaven Zoon, beval de bruggen af te breeken, en de vesten te slegten. *Gysbrecht* hier toe ongenegen zynde, zo hebben de *Haarlemmers* en *Waterlanders* zulks geweld daadiger hand uitgevoerd; en *Gysbrecht* heeft daar op zyne toevlugt genomen tot de Ridders der Duitsche Orde in *Pruissen*, en aldaar zyn leeven geeindigt. — Het blykt althans dat *Amsterdam* zich, omtrend dien tyd, schuldig heeft gemaakt aan 't inlaaten van *Jan van Amstel*, en eenige verzwoorene Edelen; waar door de Stad, volgens het bevel van Jongheer *Willem*, in 't Jaar 1304, niet alleen aan de bovengenoemde verwoesting bloot gesteld, maar ook daar benevens van alle haare vryheden en markten beroofd, en met verzwaaring van lasten gestraft werd.

Inmiddels was *Guy van Henegouwen*, op 't overlyden des Bisschops, tot die waardigheid verheven in 't Jaar 1301, en Heer van *Amstelland* en *Amsterdam* gebleeven; bezittende egter die Heerlykheid niet uit hoofde van zyn Bisdom, maar uit kragt der Graaflyke gifte, gelyk hy uitdrukkelyk erkende in 't Jaar 1309: doch in 't Jaar 1311 stond hy dezelve af aan Graaf *Willem den III*, als een leen van den Utrechtschen Stoel: en in 't Jaar 1321 verzoende zich verscheiden der verzwoorene Edelen met den Graaf, die hun vryheid verleende, om zich in 't Land van *Amstel* ter neder te zetten.

Omtrend deezen tyd begon *Amsterdam*, gelyk de Heer *Wagenaar* ten slot van 't eerste boek meldt, te herbloeijen. Voor 't Jaar 1323 met den Graaf verzoend, en diestyds met den Graaflyken tol begiftigd zynde, nam de Koophandel hier merkelyk toe: ook was 't getal der Inwoonderen eerlang dermaate vermeerderd, dat hunne Kerk, in 't Jaar 1334, verklaard werd voor eene Kerspel-Kerk op zich zelve, en dus afgescheiden van het Kerspel van *Ouder-Amstel* of *Ouderkerk*, waar toe de ingezetenen der Stad voorheen behoorden.

Met den aanvang van 't tweede Boek geeft onze Historieschryver, by gelegenheid eeniger byzondere voorvallen in 't Jaar 1339, eenig berigt van de manier van regtpleegen in dien tyd in Amstelland, midsgaders van 's Graaven *Schot*,

Bottingen en *Heirvaart*: waar op hy, de Geschiedenis der Stad vervolgende, aantekent, hoe *Amsterdam*, met Graaf *Willem den III* verzoend, haare verloorene vryheden egter niet volkomen weder verkreeg, voor dat Graaf *Willem de IV* aan 't bewind gekomen was: die, op de aanbieding van eene zekere somme gelds, door de inwoonders gedaan, de voorige vryheden herstelde en vermeerderde, door 't verleenen van verscheidene Handvesten, in den Jaare 1342. De Heer *Wagenaar* geeft by die gelegenheid een dier Handvesten volledig op, en verklaart dezelve, door eenige nevensgaande aanmerkingen; welken konnen dienen ter ophelderinge van etlyke oude gebruiken onder de Graaflyke Regeering; terwyl ze inzonderheid strekken om te toonen, van hoe veel aanziens *Amsterdam* reeds in die dagen waare, en welke voorregten de Stad toen niet uit loutere gunst des Graaven, maar voor haar geld, en dus op eene wettige wyze, verkreegen heeft. —— Hier aan hegt onze Schryver een nauwkeuriger berigt, dan tot nog door de Beschryvers van *Amsterdam* gegeeven is, van den twist tusschen *Amsterdam* en *Deventer* over den *Kotertol*, waar omtrend de eerstgenoemde Stad zich bezwaard oordeelde, in den Jaare 1330; en welk geschil, eerst tot daadlykheden uitgeborsten zynde, vervolgens sleepende gehouden, en tot een bestand gebragt werd, dat men van tyd tot tyd dermaate uitrekte, dat het nog niet afgedaan waare, toen Graaf *Willem* stierf in 't Jaar 1345.

Vrouw *Margareet* hem, in den Jaare 1346, in 't Graaflyke bewind opgevolgd zynde, stond den Lande verscheiden voorregten toe, en verbondt zich en haare nakomelingen, ten opzigte van *Amsterdam* in 't byzonder, om de Stad nimmer te vervreemden, noch van de Graaflykheid van *Holland* te scheiden; in gevolge waar van de Stad ook zedert dien tyd altoos een Lid van *Holland* is gebleeven. Zy bevestigde daar benevens alle de vroegere handvesten door de Graaven aan de Stad verleend, met byvoeging van eene byzondere handvest, raakende den doodslag buiten de Stad begaan. —— *Amsterdam* had zich middelerwyl met andere vrye Steden van *Holland* tegen *Deventer* verbonden; en de onlusten waaren toegenomen: dat *Margareet*, op 't aanstaan van den Bisschop, bewoog, om haar best te doen tot het verzoenen dier twee Steden: het welk ten gevolge had, dat dit verschil, in de Jaaren 1347 en 1348, bygeleid werd, zo ten aanzien van *Amsterdam* als der andere verbondene Steden; moetende *Amsterdam* zich te vreden houden, met zo veel vryheid van den *Kotertol*, als men diestyds kon bedingen. Voor 't overige

rige breidde de Regeering vervolgens, ter bevorderinge van den Koophandel, de tolvryheid der Stad alomme uit, zo ver 't mogelyk waare; 't zy door koop, 't zy door 't handhaaven haarer Regten, als behoorende, met den Jaare 1349, onder de *vrye Steden van Holland*.

Omtrend dien tyd ontstond de bekende Hoeksche en Kabbeljauwsche tweespalt, waar in ook *Amsterdam* diep gemengd is geweest. *Amsterdam*, beschreeven op eene Dagvaart der Edelen en Steden te *Geertruidenberg*, in 't Jaar 1349, (zynde dit de eerste maal dat de Stad op eene Dagvaart voorkomt in de oude Schriften,) had de overdragt der Graaflykheid van *Margareta* op haaren Zoon *Willem* mede bezegeld; en hield zich, op de vervolgens ontstaane oneenigheid, aan de zyde van Hertog *Willem*, die men de Kabbeljauwsche noemde. *Amsterdam*, zich met eenige Hollandsche Edelen en Steden, in 't Jaar 1359, verbonden hebbende, om den Hertog in 't Graaflyke bewind te handhaaven, had vervolgens mede de hand in den binnelandschen kryg, en genoot eenlyke voorregten van den Hertog; die haar ook in 't volgende Jaar stelde onder de tien Steden, welken hy zynen gemeenen Raad toevoegde, zynde *Amsterdam* de vyfde in rang. —— De Hertog, in 't Jaar 1348 den oorlog verklaard hebbende aan den Bisschop, verdroeg zich met hem in 't Jaar 1351 wegens de Heerlykheid van *Amstel*, in diervoege, dat de Bisschop beloofde den Hertog daar mede te beleenen, doch *behoudelick elk zyns rechts*; 't welk te kennen geeft, dat de Bisschop zynen eisch open hield, doch dat hem dezelve niet werd toegestaan. *Amsterdam* verbond zich met de andere Steden ter voldoeninge van eene zekere somme aan den Bisschop, die de Hertog haar eerlang vergoedde: ook slooten deeze Steden een verdrag ter onderlinge bescherminge, en bevestigde de opvolging der Graaflyke waardigheid, op Hertog *Albrecht*. —— Eindelyk zag men, naa herhaalde poogingen, den Zoen tusschen Vrouw *Margareet* en Hertog *Willem* getroffen, in 't Jaar 1354, en Vrouw *Margareet* stierf in den Jaare 1355.

Hertog *Willem*, zich in 't geruste bezit der Landen gesteld ziende, tragtte den Steden, die hem ondersteund hadden, alleszins genoegen te geeven; by welke gelegenheid ook *Amsterdam*, in dit Jaar, in haare oude voorregten bevestigd, en met nieuwe begiftigd werd. Voor 't afloopen van dit Jaar ontstond 'er op nieuw een oorlog met den Bisschop, doch dezelve liep in 't Jaar 1356 ten einde, met een gelyk verdrag, als dat van 1351. —— Kort hier na vernieuwde zich

de Kabbeljauwsche en Hoeksche tweespalt, geduurende den overtogt van Hertog *Willem* na *England*, en zyne daar op volgende krankzinnigheid, welke hem bybleef tot aan zynen dood, in 't Jaar 1389. De Hoeksche party, voor Hertog *Albrecht* staande, terwyl de Kabbeljauwsche met Vrouw *Magteld* hield, bragt het in den Jaare 1358 zo ver, dat Hertog *Albrecht* in de voornaamste Hollandsche en Zeeuwsche Steden, en zelfs te *Amsterdam*, (daar men voorheen de Kabbeljauwsche zyde hield,) als Ruwaard werd ingehuldigd. —— Men vindt aangetekend dat *Amsterdam* dit Jaar eene boete aan de Graaflykheid moest betaalen, van wegens eene belediging dien van *Kudelstaart* aangedaan; doch hoedanig de belediging waare wordt niet gemeld. —— In 't volgende Jaar ontstonden 'er eenige oproerige beweegingen te *Delft*, *Haarlem* en *Leiden*, vermoedelyk veroorzaakt, uit rede dat de Ruwaard, aldaar, buiten tyds, eenige verandering in de Regeering wilde maaken; van *Amsterdam* vindt men niets van dien aart gemeld; de eenige aangetekende verandering, door den Ruwaard alhier in den Jaare 1359 gemaakt, betreft het Kerklyke, volgens het regt van Patroonschap; dat de Graaf bezat, en kort hier naa afstond aan zynen Raad, *Gerrit van Heemstede*. —— De partyschap der Hoekschen en Kabbeljauwschen geraakte vervolgens tot stilte; doch met het Jaar 1364 begon ze weder te herleeven, en baarde een opstand te *Delft*, te *Haarlem* en ook te *Amsterdam*. Men heeft geen nauwkeurig bescheid van 't geen hier ten deezen tyde is voorgevallen, alleen blykt het dat de Stad zich met Hertog *Albrecht* verzoende, en de haar opgeleide boete betaalde, in 't Jaar 1366: waarschynlyk werd die beweeging door de Hoekschen veroorzaakt, om de Regeering van Kabbeljauwsch in Hoeksch te veranderen; doch dit geeft de Heer *Wagenaar* niet hooger op, dan als eene gissing.

Hertog *Albrecht* had intusschen de Dorpen *Nieuwveen* en *Kalslagen* bevestigd in 't regt van uitwatering door *Amsterdam*, vry van dyk en sluisgeld: en *Amsterdam* kogt zich in 't Jaar 1367 vry van de tollen te *Gouda* en te *Schoonhoven*, uitgenomen de marktollen. De Koophandel, gestadig toeneemende, werd inzonderheid vermeerderd, toen de Stad in den Jaare 1368, ter belooninge van gedaane diensten aan den Koning van *Zweeden*, eenigermaate een vryen handel in *Zweeden* en *Denemarken* verkreeg, of daar in bevestigd werd; het welk zich nog wyder uitbreidde, naa dat de Koning van *Zweeden* met den Koning van *Denemarken* bevredigd was, in 't Jaar 1370. —— Van hier was *Amsterdam*, zedert het

Jaar

Jaar 1368, verbonden met de *Hanze-Steden*, en bloeide vervolgens door uitgebreider Koophandel; dat ook het ſtigten van geeſtlyke gebouwen deed toeneemen. De *Kapel der Heilige Stede* ſtond 'er reeds; ook was 'er waarſchynlyk het *Heilige Geeſts*, of *S. Elizabeths Gaſthuis* aan den Dam; dat van merkelyk vermogen geweeſt moet zyn, alzo het, in 't Jaar 1371, het onderhoud op zich nam van den *Heiligen Weg*, die, van den *Amſtel* by de *Heilige Stede*, tot aan *Slooten* liep. Daar en boven werd de Stad beſtendig gerekend onder de goede Steden, met welker raad de Ruwaard beloofd had, het Land te regeeren: zo dat *Amſterdam* allesins in magt en aanzien toename: het welk veroorzaakte dat de Stad uitgeleid moeſt worden; waar toe de Ruwaard de vryheid der Stad vermeerderde met *honderd roeden*. —— Schoon nu de Stad, zedert dat ze met de Graaflykheid vereenigd waare, en zitting verkreegen had in 's Lands Vergadering, aangemerkt mogt worden, als afgeſcheiden van *Amſtelland*, vond de Ruwaard het egter geraaden, in den Jaare 1388, *Amſterdam*, met *Amſtelland* en *Gooiland* in 't gemeen, eene Handveſt te verleenen: en in dat zelfde Jaar ontſloeg hy *Amſtelland* met de Steden en Dorpen, en dus ook *Amſterdam*, van het draagen tot de koſten der dykaadje van de *Zype*, in Weſtvrieſland. —— De verſchillen over den *Kotertol*, op nieuw van tyd tot tyd ontſtaan, werden, in dit Jaar 1388, weder, op een Verdrag by voorraad, bygeleid.

Hertog *Albrecht*, op 't overlyden van Graaf *Willem*, in den jaare 1389, tot Graaf ingehuldigd zynde, beveſtigde alle de Privilegien der Stad, en vermeerderde haare Voorregten. De Stad pagtte ook, in dit jaar, in eeuwige erfpagt, 's Graaven *Maat* in de Stad, dat is, het regt om opzigt te hebben op de maat der waaren, dat ook waarſchynlyk het regt der *Waage* inſloot: hier nevens ging de pagt van 't *Gouden Water*, dat is, de Viſſery in 't *Gulden Water*, gelyk 't nu genoemd wordt, in den *Amſtel*, binnen en buiten de Stad. Het blykt ook dat *Amſterdam* diestyds en vervolgens mede deel had in de Graaflyke beſluiten, raakende de *Munt*; midsgaders in 's Graven *Wiſſel*; die, in 't jaar 1417, door Vrouw *Jacoba* aan den regeerenden Burgermeeſter *Ysbrand Heynen* gegeeven werd. —— By gelegenheid van ontſtaane Onluſten tuſſchen *Dordrecht* en eenige Hollandſche Steden, (waar onder ook *Amſterdam*,) over het *Dortſche Stapelregt*, werden de Steden, in 't jaar 1394, van dat *Stapelregt* en alle ongelden, die te *Dordrecht* plagten geheven te worden, vry verklaard; egter wiſt *Dordrecht* zich, in 't vervolg van

tyd, dermaate in 't bezit van haar regt te handhaaven, dat de Steden zich met eenige daar op gemaakte bepaalingen moesten vergenoegen. —— Omtrend deezen tyd stond de Graaf het begeeven van Stads of Geregtsbode aan de Stad zelve af: ook werden de Dobbelschoolen in *Amsterdam* verbooden, en de Graaflyke erfpagt op eenige Hoffteden in *Amsterdam* werd aan de Stad verhuurd: eindelyk werd 'er verklaard, dat niemand Schout, Schepen of Raad mogt zyn, dan die zeven jaar Poorter geweest was; waar uit men kan afleiden, dat het getal der Poorteren merkelyk toegenomen geweest zy; zo dat 'er een genoegzaam getal van Poorteren van zeven jaaren, tot de regeering der Stad, waare.

Graaf *Albrecht* was te gewilliger om de Stad diestyds te begunstigen, uit hoofde dat hy een oorlog in den zin had tegen de Vriezen, waar toe hy de hulp der Steden, en dus ook die van *Amsterdam*, hoopte te erlangen, waar in hy ook naar wensch slaagde. *Amsterdam* leverde tot dien oorlog, in 't jaar 1396, eenige groote en vyftig kleine Schepen; in 't jaar 1398 gaf ze ten zelfden einde driehonderd gewapende mannen, vyf Timmerlieden, vyf Smids en vyf Metzelaars, en schoot den Graaf vierduizend Dordrechtsche Guldens op; hier benevens leverde de Stad onder anderen vier groote Schepen, hebbende ieder vyf bak-ovens, en zynde by ieder een schip met meel gevoegd: verder werd de Haring voor 't Boots- en Krygsvolk te *Amsterdam* gekogt en gepakt. De Heer *Wagenaar* geeft, in 't melden der kosten van *Amsterdam*, tot deezen oorlog, tevens een verslag van 't geen andere Steden toebragten, waar uit men de magt van *Amsterdam*, in vergelyking met die van andere Steden, eenigzins kan afleiden. Voor 't overige tekent die Heer, ten slot van dit tweede Boek aan, dat de Graaf, ter voldoeninge van deeze en verdere gemaakte kosten, geduurende den herhaalden Vrieschen oorlog, tot in 't jaar 1400, de Steden in 't gemeen, en *Amsterdam* in 't byzonder, met verscheidene voorregten begunstigde.

Onze Schryver, dus in de twee eerste Boeken de geschiedenis van *Amsterdam*, van de oudste tyden af tot op het jaar 1400, ontvouwd hebbende, met aantekening van etlyke byzonderheden, die tot nog door den druk niet gemeen gemaakt waaren, agtervolgt deeze Historie in de drie overige Boeken van dit Deel, tot op het jaar 1534; waar van wy den inhoud by nadere gelegenheid zullen mededeelen.

Wederlegging der ontzwagtelde en gezuiverde aldervroegste Vaderlandze Oudheden van den Heer J. Bent. *Door* A. Kluit. *In 's Gravenhage, by* Pieter Gerard van Balen, MDCCLXI. *behalve het Voorbericht* 157 *bladzyden in groot octavo.*

HEt inzien der Redenvoeringen van den Heer *Bent*, over de allervroegste Vaderlandze Oudheden, die natuurlyk alle liefhebbers deezer oefeninge in 't oog moesten loopen, heeft den Heer *Kluit* bewoogen de pen op te vatten, tot wederlegging van derzelver inhoud: het welk over 't algemeen met zo veel klaarheid en bescheidenheid door hem is uitgevoerd, dat dit geschrift met genoegen en vrugt geleezen konne worden, door allen die in deeze soort van Letteroefening vermaak scheppen. —— Onze Schryver doet zyn tegenschrift inzonderheid gaan over de eerste Redenvoering, raakende den *Beneden-Rhyn*; egter zo, dat de denkbeelden, in de overige Redenvoeringen voorgesteld, ook min of meer nagegaan worden: hy bepaalt zich wel voornaamlyk tot dat geen, het welk die Heer, of ter wederlegginge van het oude, of ter staavinge van zyn nieuw geopperde gevoelen, raakende den loop des *Beneden-Rhyns*, heeft te berde gebragt: het welk ons den inhoud deezer *Wederlegginge* te beknopter zal doen voordraagen; als vooronderstellende, dat het gevoelen van den Heer *Bent*, in 't algemeen, uit onze voorgaande berigten, genoegzaam bekend is.

Onze Aucteur leidt, met den aanvang, uit *Tacitus* af, dat de *Rhyn* de grensscheider der *Gallen* en *Germaanen* is; dat het *Eiland der Batavieren* inderdaad een *eiland* zynde, (ziende ter wederzyde een arm des *Rhyns* langs zich in zee storten,) als in eene rivier gelegen was, die *Galie* van *Germanie* scheidde, doch zelf tot geen van beiden behoorde; zynde de rechterarm des *Rhyns* de scheidspaal van *Germanie*, en de linkerarm, *Waal* genaamd, die van *Gallie*; en eindelyk dat dit Eiland aan deszelfs uiteinde de Zee van vooren had. Naa eene korte voorstelling hier van, verklaart hy zich voor het oude gevoelen, dat den *Rhyn* langs *Rhynsburg* en *Katwyk* in Zee doet stroomen: van waar hy ook, in 't verdere beloop van dit Werkje, dit thans betwiste water, dat door alle tyden en nog heden den naam van *Rhyn* heeft behouden, benoemt met den naam van den *ouden Rhyn*. —— Om egter in geen noodlooze twisten te vervallen, erkent hy gereedlyk, dat de bloote naam van *Rhyn*, aan

aan dit water gegeeven, op zich zelven geen volstrekt bewys zy: en zo ook, dat men, uit het bouwen van *Caligulas* vuurtooren, niets voor dien betwisten uitloop des *Rhyns* kan afleiden: schoon hy, gelyk hy in 't voorbygaan doet zien, van deeze denkbeelden eenigermaate gebruik zoude konnen maaken tegen party. Het staat daarenboven by hem, niet minder dan by *Bent*, vast, dat die vuurtooren niet gestrekt heeft tot een grondslag van het *Huis te Britten*; en dat men, uit de ligging van dat Huis, geen klaar bewys ter verdeediginge van dien uitloop des *Rhyns* kan haalen; ook ontkent hy, met hem, de mogelykheid der opstoppinge van dien uitloop, door eene oversluiving. —— Onder het ter zyde stellen deezer redenen, waar van veelen gebruik gemaakt hebben, ontdekt de Heer *Kluit* tevens eenige misvattingen en verkeerde redeneeringen van den Heer *Bent*, ten deezen opzigte; en merkt vervolgens aan, hoe ongerymd deeze eische, dat de voorstanders van 't oude gevoelen toonen, dat de *Rhyn*, omtrend *Katwyk* in zee loopende, de *Maas* ontvangen heeft, of heeft konnen ontvangen, voor dat hy in zee stroomde; terwyl hy zonder grond staande houdt, dat de *Maas* in den *Rhyn* viel, en zich met denzelven in Zee uitstortte.

Hier aan hegt onze Schryver een onderzoek der bewyzen door *Bent* bygebragt, om te toonen, dat de *Rhyn*, langs *Rhynsburg* en *Katwyk* vlietende, nooit de *naambehoudende Rhyn* geweest is. Het eerste bewys, ontleend uit de tegenwoordige gedaante en loop van deezen vliet, is, by onzen Auctuur, de ongerymdheid zelve; te meer te verwerpen, om dat men uit *Tacitus*, *Mela* en *Plinius* kan bewyzen, dat deeze *oude Rhyn* eertyds met snelle drift stroomde, doch slegts eene matige bedding en loop behouden heeft, naa het vernielen van 't *Dykwerk van Drusus*: moetende, zynes oordeels, het gezegde van *Tacitus* (*Ann.* L. II. C. 6), raakende den *heftigen loop des Beneden-Rhyns*, van deezen *ouden Rhyn* verstaan en gebragt worden tot het jaar van *Rome* 769, het 16de naa *Christus*, en dus voor 't vernielen van dat Dykwerk. De daar aan volgende redeneering, over 't vermogen des *Rhyns*, is by hem van geen kragt; te minder, om dat men uit *Tacitus* kan afneemen, dat de *Rhyn* voorheen verhinderd is in zyn vermogen, om zich een nieuwen doortogt te baanen, op de plaats der tegenwoordige *Lek*, door 't leggen van 't bovengemelde Dykwerk; waar toe hem, door 't vernielen van 't zelve, in 't vervolg van tyd gelegenheid gegeeven werd. Het verdere be-

bewys, gegrond op de ongehoorde droogte, ten tyde der vernielinge van 't *Dykwerk van Drusus*, in 't jaar 70 naa *Christus*, (en niet 72 gelyk *Bent* stelt,) gaat by hem geenszins door: vooral niet, nademaal die droogte voorviel, niet ten tyde van, maar één jaar voor 't verwoesten dier waterweeringe, als uit de vergelyking van 't verhaal van *Tacitus* gezien kan worden: zo dat die droogte hier niets ter zaake doe. Het geen de Heer *Bent* tragt aan te dringen, uit overweeging der merkelyke veranderinge van gedaante, stelt onze Schryver ter zyde, uit rede dat hy by hem niet beweezen vindt, dat de *naambehoudende Rhyn* geen bogtige kromte had; en dat, die redeneering doorgaande, de *Lek*, zo min als de *Katwyksche Rhyn*, de *naambehoudende* of *oude Rhyn* kan weezen. Wat aangaat de beschryving van *Mela*, deeze is, naar zyne gedagten, van geen dienst voor de *Lek*; en *Mela*, schryvende, onder de regeering van Keizer *Claudius*, (die in 't 54ste jaar naa *Christus* overleeden is,) en dus voor het omverwerpen van 't *Dykwerk van Drusus*, kon de *Lek* niet bedoelen. Het bewys, dat *Bent* vervolgens trekt, uit het stilzwygen en gezegde van *Tacitus*, raakende de verandering van den loop des *Rhyns*, en 't gevolg van het versmyten van 't Dykwerk, en zyn daar nevensgaande denkbeeld, nopens de werking van den stroom by eene doorbraak, is, naar 't inzien van *Kluit*, te onnauwkeurig, en ongerymd, om 'er op staan te blyven. Op eene dergelyke wyze is 't gelegen met het geen hy voorstelt over de plaats der brugge by *Wyk*; als bestaande uit eene aaneenschakeling van losse gevolgen, en daar uit gemaakte besluiten. Met opzigt tot het beredeneerde uit het schryven van *Plinius*, toont onze Aucteur verder, dat de Heer *Bent* hier te deerlyk mistast, dewyl *Plinius* uitdrukkelyk spreekt van eene *middelkil* en derzelver *mond*: als mede dat deszelfs denkbeelden, raakende die *middelkil*, onbestaanbaar zyn met het gezegde van *Plinius*; nademaal *Bent* den mond van die middelkil één maakt met den mond *Helium*, daar *Plinius* duidelyk te kennen geeft, dat die middelste mond gelegen was tusschen *Helium* en *Flevum*. Eindelyk doet onze Schryver kortlyk zien, dat de verdere gevolgen, door dien Heer uit deeze gemelde bewyzen afgeleid, met de kragtloosheid dier bewyzen van zelven vervallen.

De Heer *Kluit* vervolgens aangemerkt hebbende, dat de Heer *Bent* al te groot een vertrouwen op zyne bewyzen gesteld, en ten onregte aangeduid heeft, dat de Voorstanders van den uitloop des Rhyns, langs *Rhynsburg* en *Katwyk*, de

de Ouden te zeer van onnauwkeurigheid befchuldigen, daar zulks veel meer by hem plaats heeft; brengt den Leezer verder onder 't oog, hoe ongegrond de redeneering van den Heer *l'Epie* door party wederleid wordt; het welk hem aanleiding geeft tot een onderzoek, na den tyd van 't fteeken der *Drufyner Graft*, en 't leggen van het *Dykwerk van Drufus*. De Graft is, volgens dit onderzoek, niet laater dan in 't jaar van *Rome* 745 geftoken, als zynde *Drufus* in dat jaar geftorven: en 't is waarfchynlyk gefchied in 't jaar 742, toen *Drufus* den *Rhyn* afgezakt, in den Oceaan gekomen, en de *Eems* weder opgevaaren is. Het Dykwerk is waarfchynlyk op den zelfden tyd gemaakt; of wel, niet meer dan drie jaaren laater, kort voor het overlyden van *Drufus*; waar op het fchynt fteeken gebleeven te zyn, tot dat *Paullinus* het 63, of liever, 68 jaaren, gelyk onze Aucteur gift dat men by *Tacitus* moet leezen, daar naa voltooid heeft. Het oogmerk van *Drufus* was, naar 't inzien van onzen Schryver, benevens het bedoelde met opzigt tot zyne krygstogt, de al te fterke drift des *Rhyns* te verzwakken, door den ftroom elders heen te leiden; en 't doorbreeken en verfchoojen der Riviere tegen te gaan, door 't leggen van een dam: in gevolge hier van merkt hy het graaven deezer Graft, en 't omverwerpen deezes Dams in laater tyd, aan, als de zekerfte oorzaaken dier verminderinge, welke de *oude Rhyn* al vroeg heeft beginnen te ondergaan; van waar dezelve, naa dien tyd, by *Tacitus* en *Plinius* ook voorkomt, als eene rivier, die *eene geringe kil*, of *maatige bedding voor baaren naam overbield.*

Onze Schryver, tot dus ver in 't wederleggen der bewyzen en redeneeringen van den Heer *Bent* genoegzaam getoond hebbende, dat het beftaan en de herkomft van den *ouden Rhyn* van zich zelven klaar is, verledigt zich egter nog tot het nagaan der giffingen van den Heer *Bent*, nopens deszelfs oorfprong: en doet by die gelegenheid zien, dat die Heer in verfcheidene opzigten zich zelven niet gelyk is, tegenzeggelyke zaaken voorftelt, en een onbeftaanbaar t'zamenftel zoekt te verdeedigen: indiervoege dat het geen hy in deeze zyne Redenvoeringen, raakende den loop des *Rhyns*, en de twee byzondere *Batavifche Eilanden*, ftaande houdt, niet overeen te brengen zy, met de aantekeningen van *Cæfar*, *Tacitus*, *Mela*, *Plinius* en anderen. —— Om dit nog klaarder onder 't oog te brengen, gaat hy vervolgens de plaatfen uit gemelde oude Schryveren, door *Bent* bygebragt, afzonderlyk na; en wel in diervoege, dat hy eerft ontvouwe,

we, op hoedanig eene wyze die Heer dezelven verklaart; en dan aantoone, wat, zynes oordeels, de waare zin dier plaatsen zy; op dat een ieder, uit de vergelyking hunner onderscheidene begrippen, te beter in staat gesteld moge worden, om hier over te konnen oordeelen. De Heer *Kluit* betoont hier in, veel moeite gedaan te hebben, om 't gevoelen van *Bent* ten nauwkeurigste na te spooren, om de hier en daar verspreide denkbeelden by een te vergaderen en onderling te vergelyken; ook doet hy aan de andere zyde geen mindere oplettendheid blyken, in 't ontvouwen der oude Schryveren: des dit gedeelte van zyn geschrift, bl. 98-148, (te beknopt voorgesteld om 'er een zaaklyk uittreksel, dat van eenigen dienst zou konnen zyn, van te geeven,) in dit verschil, boven al der overweeginge waardig zy.

De Heer *Kluit* maakt nauwlyks eenig gewag van de vyfde Redenvoering, raakende de regeeringstaat der oude Batavieren; zo om dat dezelve tot zyn onderwerp niet betrekkelyk is, als om dat hy den inhoud ten voornaamen gedeelte toestemt. Op dat men egter, uit zyne stilzwygenheid, raakende de graft van *Corbulo*, niet afleide dat hy insgelyks genoegen neemt, in de gedagten van den Heer *Bent* deswegens; zo toont hy, dat dit gevoelen van dien Heer, grootlyks steunt op deszelfs voorheen onbeweezen, en door hem gesloopten grond; als mede dat het getuigenis van *Dio Cassius* die ongerymde opvatting geheel wederlegt. Deeze naamlyk zegt uitdrukkelyk, dat *Corbulo* deeze graft, tusschen *Rhyn* en *Maas* heeft laaten delven, *op dat die beide stroomen by het afloopen der hooge zeevloeden geen staande plassen maaken zouden* (*): het welk toont dat het zeggen van *Tacitus*, dat het geschied is, om daar door *de wisselvalligheden van den Oceaan tegen te gaan of te verhinderen* (†), niet betrekkelyk is tot de ongelegenheid aan de zyde der Romeinen, gelyk *Bent* wil, maar ziet op den vloed der zee; zo dat het delven dier graft strekte, om zorg te draagen, dat het opkomende water weder zeewaards kon vlieten. Van hier houdt onze Schryver zich aan 't gemeene gevoelen, *'t welk*, zegt hy, *ons de Gracht van Corbulo, zo niet allang in zee verzwolgen of gedempt, noodzaakelyk doet zoeken in het lagere gedeelte des Ryns, tusschen Ryn en Maas: dat is ter plaatse, waar de Waal, van boven nederkomende, reets de Maas ontvangen, en haaren naam van Waal in dien van Maas verwandelt heeft.*

't Welk

(*) *Dio Cass.* L. LX. p. 683. E. (†) *Tacit. Ann.* L. XI. C. 20.

't Welk by ons niet anders kan gescbied zyn, dan by of beneden bet tegenwoordicb VLAARDING; *en dit zo lang, tot dat wy nader licbt ontvangen.*

Onze Aucteur hegt aan dit zyn Werkje nog eene *Bylage*, behelzende eenige aanmerkingen over de *Verbandeling van bet Jagtrecbt der West-Vriezen, door J. Bent:* welke Verhandeling, met de reeds daar over uitgekomene Schriften, wy in een volgend ſtukje zullen beſchouwen. —— Alleen hebben wy den Leezer met opzigt tot de Wederlegging van 't gevoelen van den Heer *Bent*, raakende den loop des *Rbyns* nog te melden, dat de Heer *Kluit* zich daar in niet uitlaat, over de gronden waar op de *Katwykscbe Rbyn* en deszelfs uitloop niet ſlegts beweerd, maar ook ten duidelykſte beweezen kan worden; onder anderen om rede, dat hy dit onderwerp eener byzondere Verhandelinge waardig agt; waar mede hy voorneemens is de liefhebbers der Vaderlandſche Oudheden in vervolg van leeftyd te begunſtigen; om dien ouden loop des *Rbyns* in een helderer daglicht te ſtellen, dan tot nog geſchied is.

Algemeene Bescbouwingen van de Driften der Dieren, en voornaamelyk van derzelver Konst-Driften. Tot vermeerdering der kennisse van 't Verband der Waereld, van den Scbepper en van ons zelve, voorgesteld door HERMANUS SAMUEL REIMARUS, Hoogleeraar te Hamburg; *uit bet boogduitscb Vertaald door* JOH. WILL. VAN HAAR. *En met eene Voorrede verrykt door* JOHAN LULOFS, Hoogleeraar te Leiden, en Inſpecteur Generaal der Rivieren van Holland en Weſtvriesland. *Te* Leiden, *by* Abraham Honkoop, 1761 *in groot Octavo.* 400 *bladz.*

WY kunnen den Leezer geen bekwaamer ſchetſe van dit Werk geeven dan de Hoogleeraar LULOFS in zyne Voorrede, voor het zelve geplaatſt, gedaan heeft, op navolgende wyze: „ De Hooggeleerde en alomberoemde „ Schryver hadt reeds, in zyne doorwrogte en nutte Ver„ handelingen over *de Voornaamste Waarbeden van den Na„ tuurlyken Godsdienst* (die in het Jaar 1758, by den Druk„ ker van dit Werk, in 't Nederduitſch, onder myn opzigt, „ zyn uitgekoomen) voornaamelyk in de Vde en VIIde Ver„ handelingen, zeer veel merkwaardige dingen, omtrent de „ verſchillende levenswyzen en driften der Dieren, voorge„ ſteld; zelfs hadt Hy, in het einde van de vierde Afdeeling

„ der

„ der vyfde Verhandelinge, genoegzaam beloofd, dat Hy,
„ by leven en gezondheid, deeze Algemeene Beschouwingen, van de Driften der Dieren, zoude in het licht geeven; en in het naast voorleeden Jaar 1760 volbragt Hy reeds, op een aangenaame en leerzaame wyze zyne beloften.

„ De Heer REIMARUS, de driften der Dieren in drie soorten, naamelyk, in *Werktuiglyke*, in *driften van Voorstelling of Vertegenwoordiging*, en in *willekeurige* verdeeld hebbende, beschouwt de *Werktuiglyke* in het *eerste* Hoofddeel; de driften van *Voorstellinge*, die omtrent het tegenwoordige, en, op een verwarde wyze, omtrent het voorleedene, werkzaam zyn, in het *tweede* Hoofd-deel; en de *willekeurige* in het *derde*. Maar dewyl de *willekeurige* driften onderscheiden kunnen worden in *natuurlyke* en in *ontaardende*, en de *natuurlyke* wederom tot twee hoofdsoorten kunnen worden gebragt, naamlyk, tot de *algemeene drift van zelfs-liefde* en tot *byzondere driften*; en eindelyk de *byzondere* driften zich laaten zien, zo in de *aandoeningen en neigingen der Dieren*, welken eenige gelykvormigheid hebben met de gemoeds-beweegingen der menschen, als in de oeffening van *aangeborene Konsten*, begint de Heer REIMARUS zyn hoofd-werk, *de beschouwing van de* KONST-DRIFTEN *der Dieren*, in het *vierde* Hoofd-deel.

„ Dewyl nu de Konst-driften verschillende zyn naar de verschillende levenswyzen en behoeftigheden der Dieren, vertoont de Schryver in het *vyfde* Hoofd-deel de verschillende levenswyzen, en in het *zesde* de verschillende behoeftigheden, welken in die levenswyzen plaatshebben. Hy neemt hier uit, vervolgens, aanleidinge tot een *algemeene verdeelinge der Konst-driften*, en geeft teffens een keurige *beschryvinge van de eigenschappen dier Driften* in het *zevende* Hoofd-deel, welke eigenschappen niet uit een denkbeeldige bespiegeling, maar uit ontelbaare waarneemingen zyn opgemaakt.

„ De Heer REIMARUS het geschiedkundige, of het gene men door de ontwyfelbaare ondervindinge omtrent de Konst-driften kent, afgehandeld hebbende, gaat in het *agtste* Hoofd-deel over tot de Verklaaringe van dezelven, stellende in de eerste plaatse de meeningen der Ouden daar omtrent voor, en brengt in het *negende* de onderstellingen der laatere Wysgeeren ter toetse, voornaamelyk die van DESCARTES en zyne Navolgeren, van de Heeren

„ derhoud teffens vinden kon. Zy bedient zich dan ook „ daar van, tot het eerstgenoemde gebruik, op de konstigste „ wyze, zonder het geleerd, of lang daarop gedagt te hebben. „ Wat doet de Eremiet, of Kreeft met het naakte „ achterlyf, om hetzelve te bedekken? Het weeven is aan „ hem niet gegeeven, hy neemt ook daar van niet eens eene „ proef: maar hy zoekt voor zich zo terstond een ledig slakkenhuis „ uit, overeenkomstig met zyne grootte en gedaante, „ om daar mede zyne bloote deelen te beschermen en „ daar in te woonen, en, grooter wordende, verwisselt hy „ zyne kleine Schelpen voor grootere. Hoe maakt het de „ Spin en Mierenéeter tot verkryging van hun voedsel? De „ een en ander kunnen zich niet anders dan van vliegende „ en kruipende diertjes geneeren; en nogtans zyn zy veel „ langzaamer in hunne beweeginge, dan de gezogte roof: „ Doch de eerstgenoemde bespeurt reeds in zich het vermogen „ en de vaardigheid om netten te breijen, eer zy nog „ oit eene mug, vlieg of bye gezien heeft: wanneer nu dezelven „ in haar net geraaken, weet zy die terstond vast te „ maaken en uit te zuigen, of, reeds verzadigd zynde, als „ ware het in een doodkleed in te rollen, en tot den aanstaanden „ honger op te hangen. De Mieren-eeter daarentegen, „ die zich naauwlyks zelve in 't drooge zand voortschuiven „ kan, *mineert* daar in achterwaards eene holligheid, „ in de vorm van een tregter, om de daar voorbytrekkende „ Mieren en andere dergelyke wormen daar in af te „ wagten, of met eenen uitgeschoffelden zandregen te overstorten „ en in dezer voegen naar beneden te brengen. In „ deeze en in duizend andere dergelyke willekeurige handelingen „ der Dieren is niet slegts een onbepaalde pooging „ tot verkryginge der behoeften, en tot de zelfs-behoudenisse; „ maar een byzondere bekwaamheid in het gebruik „ maaken van de dienstelykste middelen tot het begeerde; „ en zonder zulk eene bekwaamheid zouden de Dieren met „ alle hunne natuurlyke zelfs-liefde en met de hevigste *affecten*, „ de behoudenis en welvaart van zich zelven en van „ hunne geslachten niet bewerken konnen.

In de *verdeeling en hoedanigheden der Konst-driften* brengt de Schryver het gezeg van REAUMUR te pas: „ Naauwlyks „ zyn alle leden der jonge Bye droog genoeg, naauwlyks „ zyn haare vleugels in staat om daar van gebruik te maaken, „ of zy weet reeds al wat zy in haar geheele leven te verrigten „ heeft. Men verwondere zich niet, dat zy zo wel en „ zo vroegtydig onderweezen is; dit is geschied door Hem,

„ die

„ die haar geformeerd heeft, en zy schynt te weeten, dat zy
„ gebooren is voor haar gezelschap. Zy gaat, gelyk de ove-
„ rige Byën, uit de gemeene wooning, en zoekt de bloe-
„ men, gelyk de anderen; doch zy gaat voor zich alleen,
„ en is niet bekommerd om den weg naar den byënkorf
„ weer te vinden, zelfs toen zy de eerste reis uitgevloogen
„ was. Doch zy gaat niet slegts uit wegens haar eigen voed-
„ sel, maar voornaamelyk om te arbeiden voor 't gemeene
„ best, en brengt somwylen, by haare eerste uitvlugt, eene
„ verzameling van Was te rug. De Heer MARALDI ver-
„ zekert, dat hy Byën gezien heeft, die terstond den eer-
„ sten dag van haare geboorte, met twee groote bollen be-
„ laaden zyn geweest.

Wy zullen onze Leezers niet ophouden met de verklaaringen der Konst-driften der Dieren, van oude of nieuwe Schryvers, ook niet met de gedagten van den Heer REIMARUS zelve hier over, welken Hy echter niet hooger dan waarschynlyk opgeeft; en alleen nog maar iet aanhaalen uit de *Toepassing der dierlyke Konst-vaardigheden tot de kennisse van den Schepper en van ons zelven.* „ De Konst-driften der
„ Dieren zyn derhalve geene volmaaktheden, die zy zelven,
„ door andere krachten verworven hebben, maar aangeboo-
„ rene en volkomelyk bepaalde grondkrachten van alle soor-
„ ten der Dieren, die, gelyk de dier-soorten zelven, haaren
„ eersten oorsprong hebben moeten, buiten de natuur, in
„ een wezen, dat de inplanting deezer driften in de natuu-
„ re, door een in- en doorzicht van alle moogelyke volmaakt-
„ heden, naar de behoeftigheden van elke soorten des levens,
„ tot hunne welvaart afgeperkt heeft. —— Ik zal alleen-
„ lyk nog eene zaak opmerken, als een byzonder kenmerk
„ van deze Godlyke volmaaktheden omtrent de dierlyke
„ driften, dat de Schepper daar door, zelfs de laagste ziels-
„ krachten der Dieren, heeft weeten te verhoogen tot eene
„ bekwaamheid die zeer naby de Rede koomt, ja dezelve
„ nog in zekere opzichten overtreft: want terwyl de Dieren
„ hunne te voren bepaalde driften en poogingen der natuure
„ blindlings opvolgen, en, noch hunne eigene gesteldheid,
„ noch die van andere dingen, noch hunne levenswyze, met
„ alle haare behoeftigheden en aanstaande veranderingen;
„ noch de betrekking der middelen tot hunne behoudenisse
„ en welvaart, noch tot die van hun geslachte, kennen en
„ inzien kunnen; is evenwel in de natuurlyke bepaalinge van
„ hunne laage ziels-vermogens zulk een veilige grond tot
„ regelmaatige en willekeurige bedryven, dat zy, zonder

„ denken en overleggen, de schranderste middelen tot hun „ eigen best, met een volkomene vaardigheid, in 't werk „ stellen; en gevolglyk in den omtrek van zinlyke schepsfe- „ len, met hun onverstand, zo verstandig handelen, als of „ zy eene bovenmenschlyke Rede, kennisse en zedigheid „ bezaten.

De Schryver is van voorneemen, tyd en krachten hebbende, de driften der Dieren meer in 't byzonder, in een ander Werk, op dit te laaten volgen, waar in wy veel aangenaame en verwonderenswaardige zaaken verwagten.

Beschryving van eenige Experimenten, met Opium gedaan, op levende en stervende Dieren; door R. WHYTT, *M. D. en Professor.*

Tweede Vervolg (*) *en Slot.*

De Heer WHYTT gaat, na de beschryving der genomen Experimenten, dus voort: uit de voorgaande Experimenten, dunkt my, mogen wy, vrylyk, deze gevolgen afleiden.

(*a*) *Opium* op de maag, darmen, de holligheid van buik en borst, en buikspieren, geappliceerd, vermindert schielyk, en vernietigt, na eenigen tyd, geheel en al, alle gevoel en vermogen van beweging, niet alleen in deelen, welken het onmidlyk raakt, maar door het geheele lichaam, No. 1, 2, 3, 8, 11 en 22.

(*b*) Het *Opium* doet deze uitwerkingen schielyker, in dieren, welken ras sterven door gebrek van voedsel en lucht, dan in zodanigen, die, zonder dezelven, lang leven kunnen, en deelen van die lichaamen, welken langen tyd, een vermogen van beweging, en schyn van leven houden, na dat zy van malkander gescheiden zyn. No. 1, 3, enz. vergeleken met No. 21, 22, 23.

(*c*) Nademaal een' smelting van *Opium*, in de maag en darmen gespoten, het gevoel en vermogen van beweging, in Kikvorschen, wegneemt, even schielyk, wanneer 'er het hert uitgenomen is, als wanneer dit werktuiglyk deel onaangeraakt gelaten wordt; volgt, dat *Opium*, aan deze deelen aangebragt, deszelfs uitwerkingen niet te wege brengt, door onder het bloed, en met hetzelve, naar de hersenen gevoerd te worden, gelyk sommigen zich verbeeld hebben, maar door een onmidlyke werking op de werktuigen, en deelen, welken het aanraakt. No. 1. vergeleken met No. 2.

(*d*) De

(*) Zie het voorgaande *pag.* 370.

(*d*) Dewyl het *Opium* trager werkt in de vernietiging van de beweging van het hert, na dat het hoofd van de Kikvorschen afgesneden, en het rugmerg vernield is, dan het doet, wanneer het dier geheel is gelaten (No. 6. vergeleken met No. 7.); zo volgt, dat het zyne uitwerkingen, voornaamlyk, indien niet geheel en al, doe door zyne werking op de Hersenen, het rugmerg en het samenstelsel der zenuwen. Het hert van den kikvorsch No. 7. wiens hersenen en rugmerg vernield waren, floeg 27 maalen in een minuut, na dat het dier, zes-en-dertig minuuten, in het gesmolten *Opium* gelegen hadt; 't welk maar drie slagen minder was, dan het hert, van den kikvorsch No. 5. deedt, vyf-en-dertig minuuten, na de vernieling van zyne hersenen en rugmerg, schoon niet aan de werking van *Opium* bloot gesteld.

(*e*) Als het *Opium* in de aders ingespoten, en dus met het bloed gemengd, het gevoel en bewegend vermogen van dieren, op gelyke wyze, verzwakt of wegneemt, als wanneer het in de maag, darmen of holte van de buik gebragt wordt (No. 24.); is het dan niet waarschynlyk, dat het deze uitwerkingen voortbrengt, door zyne werking op de uiteinden der zenuwen, welken op de binnenste oppervlakte van het hert, en het geheel samenstelsel der vaten eindigen; en, misschien ook, door onmidlyke aandoening van het hersenmerg? En wanneer een smelting van *Opium*, gelegd aan de ontblootte Spieren van den buik van een kikvorsch, die van hersenen en rugmerg beroofd is, na een langen tyd, de beweging van het hert merklyk verzwakt; is het dan niet redelyk te denken, dat zulks toe te schryven zy aan de fyne deelen van het *Opium*, door de inslurpende aderen opgenomen, en naar het hert gevoerd, en dus tot de aanraking gebragt van de zenuwen van dit werktuig? No. 7. vergeleken met No. 9.

(*f*) Nademaal het *Opium*, zonder in het bloed in te gaan, en naar de verscheiden deelen van het lichaam gevoerd te worden, het gevoel in de dieren verdooft, alleen door te werken op de zenuwen, welken het raakt (*c*) (*d*); zo volgt, dat de zenuwen het werktuig zyn van het gevoel, of ten minste, 'er noodzaaklyk toe zyn. En het is niet genoeg, om dit gevolg te wederspreken, dat 'er voorbeelden zyn gevonden van dieren, welken gevoel hadden, schoon derzelver hersenen zo ongesteld waren, dat zy onbekwaam tot hunne werkingen scheenen te zyn. Het is ver van veilig, beschouwingen te vestigen, in de natuurkunde, op eenige weinige buitengewone verschynselen in de natuur.

 (*g*) Uit

(g) Uit No. 4. en 5. vergeleken met No. 3, 6, 8, 10. en 11. blykt, dat het affnyden van het hoofd, en de vernieling van het rugmerg, de beweging van het hert, in kikvorfchen, niet zo fchielyk verzwakt, als het *Opium* in hunne maag en darmen gefpoten, of op de Spieren en Ingewanden van den buik en borft gelegd.

(h) Alhoewel een fmelting van *Opium*, in de geopende borft en buik van een kikvorfch, na de affnyding van het hoofd en de vernieling van het rugmerg, de beweging van het hert fchielyk verzwakt of doet ftilftaan. Dit gefchiedt, echter, niet zo fpoedig, als wanneer de herfenen en het rugmerg geheel zyn, No. 11 en 12. In het eerfte geval kan het *Opium* het hert alleen aandoen, door plaatslyken invloed; in het laatfte, werkt het niet alleen op deze wyze, maar oeffent ook zyne kracht op de herfenen, het rugmerg, en het geheel famenftelfel der zenuwen, en brenge daarom fchielyker uitwerkingen voort.

(i) Het is, uit de voorgaande Experimenten, baarblyklyk, dat het hert niet onaandoenlyk is van de kracht van het *Opium*, gelyk de geleerde Dr. HALLER gefteld heeft (*); maar dat de beweging, van het zelve, 'er door vernietigd wordt, zo wel, als van andere Spieren, alleen maar wat langzamer. Zie No. 4. en 5. vergeleken met No. 3, 6, 8, en 10. en No. 14, 15. en 16. vergeleken met No. 17, 18, 19. en 20.

Het is waar, dat de vezelen van de tusfchenribbige Spieren, aan de regter zyde van het borftbeen, van den hond, No. 22, nog een trillende beweging bleven houden, merklyk langer dan het hert, en wanneer de tusfchenribbige Spieren, welken aan de ribben vaft waren, geheel geen leven meer hadden. Maar zou dit niet gebeurd zyn, om dat de Spieren aan het borftbeen vaft na dat het van de ribben afgefcheiden, en dus alle gemeenfchap van het zelve, met het rugmerg was weggenomen, niet meer konden aangedaan worden door het *Opium*, 't welk in de holte van den buik was ingefpoten; terwyl het hert, en de andere Spieren, welker gemeenfchap, met de herfenen en het rugmerg, in haar geheel was, door middel van de zenuwen, aan de werking van het *Opium* bloot gefteld bleven.

(k) Gelyk Dr. LANGRISH heeft opgemerkt, dat gedifteleerd

(*) *Act. Gotting*. Vol. II. p. 147 en 154. De Heer HALLER heeft op deze Proeven van den Heer WHYTT reeds geantwoord, *Reponse generale*, *pag*. 127. &c.

leerd water van Laurierbladen, in de holte van den buik gespoten, honden eerder doet sterven, dan wanneer het in de maag gegeven wordt (*). Zo toont No. 21. en 23. vergeleken met No. 22, dat het *Opium*, in de maag en dikke darmen gespoten van honden, niet zulke spoedige of krachtige uitwerkingen doe, als wanneer het in de holte van den buik wordt ingevoerd. En No. 6. vergeleken met No. 10, toont, dat gesmolte *Opium*, op de Spieren van den buik gegoten, kikvorschen niet zo schielyk doodt, als wanneer alle de ingewanden van het onder-lichaam, aan de werking, van het zelve, zyn bloot gesteld.

(*l*) Alhoewel het waarschynlyk voorkoome, uit No. 22, vergeleken met No. 24, dat gesmolte *Opium*, in de aderen van honden ingespoten, hen niet zo schielyk doodt, als wanneer het in de holte van den buik gevoerd wordt; kan dit, evenwel, met geene zekerheid besloten worden, om dat de hond van No. 24. veel ouder, en meer dan tienmaal zwaarder was dan de ander.

(*m*) Het blykt, dat een smelting van *Opium*, in de dikke darmen van een hond gespoten, het benedenste gedeelte van het rugmerg, merklyk, meer aandoe, dan het bovenste, of de hersenen: want de honden van No. 21. en 22. verloren, niet alleen, het vermogen van beweging eerder in hunne achterste beenen dan in de voorsten, maar zy hadden 'er ook geen gevoel van pyn in, doch huilden geweldig, wanneer hunne ooren geprikt wierden.

(*n*) Een smelting van *Opium*, in de holte van den buik, of het dikke gedarmte, van honden, ingespoten, vernielt het vermogen van gevoel en beweging, van de achterste pooten, niet door het verzenden, van eenige uitvloeisels, naar de Spieren van deze deelen; want dan konden deze uitwerkingen niet, zo oogenbliklyk, volgen, (No. 21. en 22.) Daarenboven, nademaal het *Opium*, in de maag en darmen gevoerd, van een kikvorsch, na dat men zyn hert heeft uitgenomen, het gevoel en vermogen van beweging der Spieren, even schielyk, vernietigt, als of het dier geheel ware gebleven (No. 2.); is het klaar, dat deze uitwerkingen niet afgeleid konnen worden van de fyne deelen van het *Opium*, in het bloed opgenomen, en door middel van hetzelve, naar de verscheiden Spieren en werktuigen gevoerd.

(*o*) Ook brengt een smelting van *Opium*, in het dikke gedarmte, of de holligheid van den buik, in honden, zyne uit-

(*) *Physical Experiments on Brutes*, p. 64.

uitwerkingen niet voort, door eenige fyne uitvloeisels, door de zenuwen, aan het rugmerg over te zenden; want dan kon de werking niet zo oogenbliklyk zyn (No. 21. en 22.); en het rugmerg, en deszelfs zenuwen, hunne werking niet zo schielyk weerom gekregen hebben, na dat het *Opium*, door een openende Klisteer, ontlast ware, No. 21.

(*p*) Daar blyft dan maar over, dat het *Opium*, door aandoening te maken op de uiteinden der zenuwen, van de deelen, waar aan het geappliceerd is, door middel van haaren samenhang en medelydendheid, met de hersenen en het rugmerg, de werking van het vermogen, waar van de beweging in de lichaamen der dieren afhangt, door het geheel samenstelsel der zenuwen, vernietigt of opschort.

(*q*) Nademaal het *Opium*, geappliceerd op de buikspieren van een kikvorsch, die van zyne hersenen en rugmerg beroofd is, de beweging van het hert, niet zo schielyk, vernietigt, als wanneer het gegoten wordt op de buikspieren van een kikvorsch, wiens hersenen en rugmerg geheel zyn (No. 6. en 7.); zo volgt, dat de hersenen en het rugmerg, en derhalve, ook de zenuwen welken hier van afstammen, een grooter invloed hebben op de beweging van het hert, dan eenig ander deel van het dierlyk samenstelsel.

(*r*) *Opium* vernietigt de beweegkracht der Spieren van dieren, niet alleen, door den invloed van de hersenen en het rugmerg te stremmen; maar ook door de Spiervezelen zelven, of het zenuwachtig vermogen, welk in dezelven geplaatst is, tot volvoering van haare werking, onbekwaam te maken: anders zou een smelting van *Opium*, op de buikspieren of ingewanden, van een kikvorsch, geappliceert, geene stuiting maken in de beweging van het hert, eerder, of inderdaad even ras, als het afsnyden van zyn hoofd en de vernieling van zyn rugmerg, (No. 4. en 5. vergeleken met No. 8. en 10.) *Opium* werkt, derhalve, niet alleen, door een beletsel te veroorzaken voor de werking van de hersenen en het rugmerg, maar zyn invloed gaat tot de vezelen der Spieren zelven, of tot de uiteinden der zenuw-draden, welken in dezelven ingeplant worden.

Als ik zegge, dat de invloed van het *Opium* gaat tot de zenuw-draden, welken in de Spier-vezelen eindigen; wil ik niet zeggen, dat eenige uitvloeisels, of fyne deelen, van het *Opium* naar dezelven overgebragt worden, (zie *n*. en *o* boven), maar dat het de vermogens van deze deelen vernietigt, door middel van dat medelyden, welk zy hebben, door de hersenen of het rugmerg, met de zenuwen, welken door het *Opium* onmidlyk aangeraakt worden.

(*s*)

(*s*) Uit de bovengemelde Proeven mogen wy besluiten, dat niet alleen het vermogen van vrywillige beweging, in de Spieren, maar ook derzelver *irritabiliteit*, of vermogen van beweging, alsze geprikt worden, voortkoome van de zenuwen, of ten minste, onmidlyk afhange van derzelver invloed; om dat *Opium*, 't welk zyne uitwerkingen alleen doet, door op het zenuwachtig samenstelsel aandoening te maken (*m*, *n* en *o*), deze vermogens, zo schielyk vernietigt. Ik weet, dat een zeer vermaard Schryver, onlangs, beweert heeft, dat de *irritabiliteit* der Spieren, onafhanglyk ware van de zenuwen, om dat de Spieren van dieren een vermogen van beweging houden, alsze geprikt worden, eenigen tyd lang, na dat de gemeenschap tusschen dezelven met de hersenen, door middel van de zenuwen, is afgesneden (*). Maar dewyl gesmolte *Opium*, op de Spieren van den buik van kikvorschen gelegd, de *irritabiliteit*, of bewegend vermogen, van het hert vernietigt, alleen door de werking op de zenuwen, veel schielyker dan de vernieling van de hersenen en het rugmerg (*g*); is het dan niet redelyk te stellen, dat de trillende bewingen van geprikte Spieren, na dat derzelver zenuwen gebonden zyn, afhange van de volkomenheid der zenuw-draden, beneden den band, en het zenuwachtig vermogen, nog hier in, of in de Spiervezelen zelven berustende?

Het binden of afsnyden van een zenuw, sluit alleen den toegang van een nieuwen invloed, uit de hersenen, naar de deelen tot welken hy behoort; maar vernietigt niet onmidlyk het vermogen, of den invloed, welke in de zenuw zelve overblyft. *Opium*, in genoegzame maate, gelegd op gevoelige deelen van dieren, belet, niet alleen schielyk, de werking van de hersenen en het rugmerg, en brengt in de Spieren, alle de uitwerkingen voort van een band om de zenuwen, maar vernietigt ook het vermogen van elken zenuwdraad, in het lichaam (*r*); en belet, hier door, de beweging van het hert in kikvorschen eerder, dan de vernieling van de hersenen en het rugmerg.

(*t*) De byna oogenbliklyke verlamming van de achterste pooten van een hond, veroorzaakt door eene inspuiting van gesmolten *Opium*, in de holte van zyn buik (No. 22.), en de uitwerkingen van het zelfde vogt, in de maag en darmen van een kikvorsch, van zyn hert beroofd (No. 2.), waar geen gedeelte van *Opium* naar de Spieren kon gebragt, of be-

(*) *Acta Gotting.* *Vol.* II. p. 134. &c.

begrepen worden, de natuur van derzelver *gluten* (geleiachtige zelfstandigheid) te veranderen; tonen, dat de *irritabiliteit* der Spieren, haare zitplaatse niet hebbe in deze gelei, gelyk eenigen zich, onlangs, verbeeld hebben (*). Maar, als de bewegingen van geprikte Spieren afhangen van een onaangenaam gevoel in haar, of haare zenuwen, verwekt, gelyk wy elders getragt hebben te tonen (†), is het gemaklyk te zien, dat *Opium*, door de vernietiging van het gevoel, in de Spieren, ook de *irritabiliteit* moet wegnemen.

(*u*) In dieren, waar aan een ruime maate *Opium* gebruikt is, worden de aderen, voornaamlyk, die van de hersenvliezen, zeer gezwollen bevonden; waarom men gedagt heeft, dat het *Opium* zyne uitwerkingen, in de lichaamen der dieren, voortbrengt, ten deele, ten minste, door het bloed uit te zetten, en de hersenen te drukken: maar deze uitzetting, der vaten, schynt niets meer te zyn, dan een gevolg van de zeer traage beweging van het bloed door het hert, uit hoofde van de ongevoeligheid, waar mede dit werktuig aangedaan is (§).

(*v*) Nademaal het *Opium* een schielyke stremming maakt, in de bewegingen des levens, van dieren, welken evenwel, in den tyd van slaap, voortgaan met weinig of geene vermindering van kracht; dewyl het dikwyls pyn verligt, zonder slaap te verwekken; en, door plaatslyke werking op het hert, de beweging van dit werktuig vernietigt, na dat alle gemeenschap van het zelve, met het beginsel der zenuwen is afgesneden (No. 12, 13, 17, 18, 19. en 20.); zo volgt, dat de uitwerkingen van het *Opium*, niet toegeschreven moeten worden, gelyk sommigen gedagt hebben, aan het verwekken van slaap: in tegendeel, de slaap welke het veroorzaakt, schynt alleen een gevolg te zyn van de verzwakking der gevoelbaarheid van het geheel zenuwachtig gestel.

De andere uitwerkingen van *Opium* kunnen ook van dezelfde oorzaak afgeleid worden, en in 't byzonder, de opstopping van alle ontlastingen, welken ontstaan zyn van een ongewone prikking der deelen van het lichaam; en de bevor-

(*) *Act. Gotting. Vol.* II. p. 152.
(†) *Essay on the vital and other invol. mot.* *Sect.* IX. *and Physiolog. Ess.* p. 188. &c.
(§) In kikvorschen, in welker maag en darmen ik gesmolten *Opium* had gespoten, vond ik niet alleen het Oor van het hert; maar ook de groote aders, welken hier toe gaan, zeer opgevuld met bloed. Zie *Ess. on Vital mot.* p. 371, 372. *Wh.*

vordering van die natuurlyke affcheidingen, ter zelfder tyd, welken vertraagd of opgeftopt waren door krampachtige toetrekkingen der vaten, van een ongemeene prikkeling, waar door ze aangedaan werden.

(*w*) Eindelyk, zou niet het *Opium* de dieren doden, door derzelver werktuigen, geheel en al, ongevoelig te maken van de prikkelingen, welken door de natuur gefchikt zyn, om dezelven tot beweging op te wekken; waar door, niet alleen, eene ftremming gemaakt wordt, in de wurmswyze beweging van het gedarmte, en voortftuwing van de *Chyl* (*); maar ook de vogten eerft beginnen ftil te ftaan in de kleine, en, naderhand, in de groote vaten (†); terwyl het hert, allengs, minder gevoelig wordende van de aanprikkeling van het bloed, waar mede het opgevuld is, zich langzamer, en met grooter tusfchenpozingen, famentrekt, tot dat het eindelyk geheel ftil fta?

(*) In een kleinen hond, welke Dr. KAAU BOERHAAVEN opende, na dat hy hem drie greinen *Opium* gegeven hadt, zag hy, naauwlyks, eenige wurmswyze beweging in de darmen; de maag was zeer uitgezet; de uitgang van dezelve was gefloten, en het brood en de melk, welken de hond hadt genomen, met het *Opium*, tien uuren te vore, waren onverteerd. Daar was niets, naar *Chyl* gelykende, en den Twaalfvingerigen darm, en geene melkvaten te zien in het darmfcheil. De waterblaas, en dikke darmen waren zeer opgevuld, en het dier hadt geen afgang of water geloosd, na het innemen van het *Opium*. *Impetum fac*. p. 402, 403. De geleerde Dr HALLER heeft ook aangemerkt, dat *Opium* de wurmswyze beweging in kikvorfchen, en andere dieren, doet ftilftaan. *Act. Gotting*. Vol. II. p. 154. *Wb*.

(†) Dit heeft myn geachte Amptgenoot Dr. ALSTON, met een vergrootglas gezien in kikvorfchen, in de maag van welken hy eenige weinige druppen, van eene fmelting van *Opium* in water ingebragt hadt. Zie *Medical Eff*. Vol. V. Part. I. Art. XII. En zeker, de groote zwelling van het hert, en deszelfs Oor, in kikvorfchen, die door *Opium* gedood waren (No. 5. vergeleken met No. 3, 6, en 10.) geeft te kennen een meer dan gemeene tegenftand tegen de beweging van het bloed in de flagaderen, zo wel, als een mindere trap van *irritabiliteit*, in het hert. Wyders, hangt niet de traage en volle aderflag, en verdroogde mond, in zulken, die eene overmaat van *Opium* genomen hebben, af, ten deele, van de traage beweging der vogten in de kleine flagaderen en fcheivaten der klieren? Schoon men moet toeftaan, dat de droogte van den mond, in zekere maate, ontfta door de meerdere onzichtbaare doorwaasfeming, welke door het *Opium* grootlyks vermeerderd wordt. *Wb*.

Tweede

Tweede Verhandeling van den Heere ANTONI STORRK, Keizerlyke Lyf-Arts, *over de* Cicuta *of Dolle Kervel; waar in door veele Proefneemingen, zo van den Heer* STORCK *zelve, als van andere beroemde Genees- en Heelkundigen bevestigd wordt, dat dit Kruid, niet alleen uitwendig veilig kan gebruikt worden, maar ook een inwendig Geneesmiddel is in veele ongeneeslyke ziekten, inzonderheid in verharde Kliergezwellen en de Kanker. Uit het Latyn vertaald door* LAMBERTUS BIKKER, Med. Doctor. *Te Rotterdam, by* Reinier Arrenberg. MDCCLXI. *in groot Octavo*, 218 *bladz.*

DE Heer STORCK heeft, na de uitgave van zyn eerste Verhandeling, over de krachten der *Cicuta*, niet nagelaaten de Proeven met dit Middel, in kankeragtige Gezwellen en Zweeren, als ook in veel andere Ziekten en Gebreken te vervolgen, en geeft, in dit Werkje, bericht van de uitslagen welken hy heeft ondervonden. Zonder ons met de duistere, twyfelagtige of dubbelzinnige Gevallen, hier aangeteekend, op te houden, zullen wy onze Leezers tegenwoordig alleen eenigen van de gunstigste Proeven, en de gelukkigste Geneezingen, door middel van de *Cicuta* bewerkt, voorstellen, om hen hier naar te laaten oordeelen, of de Schryver van deeze Verhandeling goede reden gehad hebbe, dit middel zo hooglyk te roemen. Want dat ligt eenige voorbeelden, met een onzydig ooge beschouwd, niet zeer beslissende, van den Auteur, uit liefde en hoogachting voor zyne vindinge, als zeer voldoende worden opgegeeven, moet niemant, die de gemeene menschelyke gesteldheid niet onbekend is, verwonderen. Het zal genoeg zyn om de pogingen van den Heer STORCK op hare waarde te stellen, als de meesten, of veelen, ja slegts eenige van zyn opgegeeven Proeven, de toets van een onzydige en naauwkeurige navolging, met gelyke uitkomst, konnen doorstaan. Men moet zich ondertusschen wagten van den Auteur meer toeteschryven, dan hy zelf doet. „ De *Cicuta* geneest de Kanker, zegt de Schryver, „ nogtans verzeekere ik niet datze alle Kan„ ker geneest" (*a*). En hy zelf brengt voorbeelden by van zulken, die niet geneezen zyn (*b*). Ook wil hy niet, dat men zich altyd en alleen op de *Cicuta* zal verlaaten, maar dat 'er somtyds andere middelen bygevoegd moeten worden (*c*). De twyfelagtige Waarneemingen dan nu aan haare plaatse laatende, zullen wy het agtste Geval in dit *tweede Deel* eens in

(*a*) Pag. 214. (*b*) Pag. 136 enz. (*c*) Pag. 214.

in opmerking neemen; en 'er eenige anderen van gelyke natuur op laaten volgen.

Een man van 27 Jaaren hadt, omtrent 6 Jaaren een knobbeltje gedraagen in den wortel der Tong, waar in, by poozen groote pyn ontstondt, en 't welk de slikking moeilyk maakte; doch somwylen werdt hy 'er geen pyn in gewaar. Het werdt door den tyd grooter en pynlyker, brak eindelyk door, gaf dun, scherp en stinkend vogt uit, en ging over in een breede leelyke zweer. Als een Pokkige zweer behandeld, werdt het erger, en de Lyder, door de kwyling, zeer vermagerd. De zweer hadt nu byna den ganschen wortel der Tong weggevreten, en hadt *fungeuse* uitwassen, kroop voort, verknaagde ook de Lel en Amandelen; en maakte een gestadige pyn, waar by zich ook hoest voegde. In deezen staat begon men de *Cicuta* te gebruiken. Men spoot in de Keel een aftreksel van de *Cicuta* met Honig gemengd. Men liet den Lyder alle twee uuren een lepelvol gebruiken van dit Drankje.

> *Rec.* *Extract. Cicut.* gr. x.
> *Mucilag. Gummi Tragac.* Dr. sem.
> *Syrup. Diacod.* Unc. I.
> *Aq. Flor. Samb.* Unc. v.
> M.

en gaf hem voor gewoone drank Wey van melk. Op den derden dag stondt de zweer reeds zuiverder. De *Extract* der *Cicuta*, in het Drankje, wordt met de helft vermeerderd. Den zesden dag was de vordering nog merklyk meerder. Den elfden dag verschafte de kankerachtige zweer etter, in plaats van een dun scherp vogt, en van de zweeren der Keel waren reeds veelen geslooten. Men bleef met dezelfde middelen aanhouden. Den 15den dag zag men in den omtrek van de zweer ook tekenen van geneezing. Men gaf hem nu 's morgens en 's avonds agt Pillen van twee greinen *Extract* der *Cicuta*; en liet hem veel Wey van melk drinken. De inspuitingen in de Keel werden gestadig agtervolgd. Den 30sten dag alles nog meer gevorderd zynde, werden hem daaglyks twee Scrupels van het *Extract* gegeeven, en overvloedig Wey van melk; de zweer werdt dikwils op een dag afgewasschen met een aftreksel van de *Cicuta*. Tusschen beiden kreeg de Lyder eenige toevallen, door het overlaaden van zyn Maage; wyl hy nu wederom met smaak at, en gemaklyk alles kon doorslikken; doch deeze werden, door een Braak-

Braakmiddel, ten eersten wederom weggenomen. De zweer was hier door wederom wat vuil geworden; maar dit werdt door de gemelde wasschingen en inspuitingen wederom beeter. Eenige *fungeuse* slappe, hangende uitwassen, welken men oordeelde de heeling der zweer te vertraagen, werden zonder pyn, en zonder bloedstorting te maaken, weg gesneden. Met de zelfde middelen voortgegaan wordende, was de zweer, op den agt-en-zestigsten dag, met een lidteken overtrokken. De inspuitingen werden nagelaaten, maar het *Extract* in de vorige maate, nog 14 dagen, gebruikt. De Lyder was volkoomelyk geneezen, en men hoorde, na eenige weeken, dat hy zich in 't huwlyk begeeven hadt.

Zie hier de XIXde Waarneming. Een Man van 43 jaaren, hadt, sedert eenige jaaren, de Klieren van den hals knoestagtig, en zo groot, dat het lichaam van deze Klieren, aan weerzyden van den hals, een menschen hoofd evenaarde. Alle deze Klieren in eene klomp samengegroeid, zaten zeer vast. Onder de Oksels waren ook groote Gezwellen, die de beweging der armen zeer pynlyk en byna onmooglyk maakten. Uit het voorste gedeelte van de borst strekte zich een knoestagtige klomp uit van den hals tot aan den rand der ribben. Hier en daar waaren zweeren met een dun scherp vogt, welken die knoestgezwellen doorknaagden. Op andere plaatsen ontstonden 'er zeer leelyke *fungeuse* Kreeftgezwellen. Daarenboven ontdekte men onnoemlyke boezems en pypzweeren. Een zeer hevige hoest kwelde den Lyder; het nagtzweet verteerde krachten en vleesch; de Ademhaling was benaauwd; de Eetlust uitgedoofd; de beenen, armen, het aangezicht en de geheele gesteldheid van 't lichaam, was door een slymzugtige zwelling opgezet. Daar waren klaarblyklyke tekenen van een waare uitteering tegenwoordig. Dus verre de staat van den Patient, met de eige woorden van den Schryver voorgesteld. Hoe wanhopig het geval scheen, en hoe veel Geneesheeren te vergeefs op deeze kwaale gewerkt hadden, men liet niet na de *Cicuta* ook hier te beproeven. Uitwendig werdt op de Gezwellen gelegd een Stoving uit de *Cicuta*; de Boezems en Pypzweeren werden met een slap aftreksel van de *Cicuta*, met een weinig Roozenhonig vermengd, dikwils daags afgewasschen. Ondertusschen werden eenige borstopenende middelen, en die te gelyk de krachten vermeerderen konden, gegeeven. Door de Stoving alleen werden de zweeren veel zuiverder, en de Gezwellen zagter. De Lyder, na eenige dagen, wat in krachten toegenomen zynde, gaf men hem inwendig mede

de

de *Cicuta*, en voor gemeenen drank Gerfte-water, met een vierde gedeelte melk vermengd. Na verloop van 14 dagen kwamen de fluimen zeer vry voor den dag, en het gansche lichaam flonk; de Pis ontlastte zich overvloedig; de Avondkoorts en het nagtzweet verminderden; de Verhardingen aan den hals, de Boezems en Pypzweeren vondt men in veel beter ftaat. In den tyd van anderhalve maand waren de Gezwellen van den hals, byna, de helft kleiner; en de Lyder kon den hals, zonder groote moeilykheid, naar alle kanten buigen. De Ademhaling was vry, de hoest weg, en de Lyder werdt vet en fterk. Nu gaf men hem reeds een geheel *Drachme* van het *Extract* der *Cicuta* daaglyks; en in het begin van de derde maand anderhalf *Drachme*. En dit werdt drie maanden achtervolgd. Hier na waren alle Gezwellen verdreeven, de Zweeren door een Lidteken geflooten, de Boezems en Pypzweeren toegeheeld. Ook keerde de gansche hals weder tot zynen natuurlyken ftaat. De Man was vrolyk, vet en fterk.

XXIIIfte Geval. Een Kind van 3 jaaren hadt zeer zwaar de Engelfche Ziekte. Het Aangezicht en het geheel lichaam was gezwollen en zwak. Veele Geneesmiddelen, welken anders in deeze Ziekte voordeelig zyn, te vergeefs aangewend hebbende, befloot de Heer STORCK, het Kind de *Cicuta* te geeven. Hy begon van één grein 's morgens, en één 's avonds. Den vierden dag gaf hy reeds vier greinen daags, en den agtften dag zes greinen. Het Kind kreeg reeds meer trek tot eeten, werdt fterker en kon op zyne beenen ftaan. Op de zelfde wyze, zonder de gift van de *Cicuta* te vermeerderen, voortgaande, was het Lydertje in de derde maand geneezen, ging alleen, fliep wel, werdt vet, en de zwelling der Geledingen verdween.

Het XXVIIfte Geval levert eene Geneezing op van een Staar of *Cataract*, die byna een jaar geduurd hadt. By de *Cicuta* liet men den Arbeider, wiens flinker oog een Staar hadt, een afkookfel van de *Kliswortel* drinken. Alle 14 dagen werdt hem een buikopenend Middel gegeeven. Geduurende zes weeken nam hy dagelyks anderhalf Drachme *Extract* van de *Cicuta*; doch de laatfte maand twee Drachmen. En hier door heeft dees Man zyn gezicht volkomen wedergekreegen.

Wy zullen ook een voorbeeld geeven van de deugd der *Cicuta* in een verouderde Jigt, welk ons in het XXXfte Geval voorkomt. Een Vrouw van 60 jaaren was, federt omtrent 20 jaaren, door een zeer erge Jigt geplaagd, die zich

allengs door het gansche lichaam verspreid, alle de gewrigten bezet, en Kalkbuilen en Krytgezwellen voortgebragt hadt. Nooit was deeze Lyderes van de pyn vier geheele weeken vry; en dezelve was altyd zo groot, dat zy geen hand noch voet verroeren, noch zelfs spyzen aan den mond konde brengen. Men gaf haar de *Cicuta*, en het aftreksel van de *Vlier-bloemen*. De vierde week na dat zy deeze gebruikt hadt, kon zy niet alleen in haar kamer wandelen, maar begaf zich zelfs buiten 't huis, en ging anderen bezoeken. Binnen kort hier na waren alle de Kalkbuilen en Gezwellen geheel verdreeven. De Handen te vooren, door deeze Gezwellen, wanschapen, waren nu weder zeer teer, zagt, natuurlyk en schoon. De krachten waren toegenomen, en alle de werkingen in 't lichaam hersteld. De negende maand bykans verloopen zynde, wanneer deeze waarneeming geschreven werdt, was deeze Vrouw altyd gezond en zonder pyn geweest.

Tot dus verre de Waarneemingen van den Schryver zelve; wy zullen 'er nog eenige byvoegen, welken door andere bekwaame Mannen, op voorgang van den Heer STORCK gedaan, en aan hem overgeschreeven zyn. Dus schryft de Heer MARTINUS VAN DER BELEN, Hoogleeraar op het Hooge School te Leuven, dat onder zyne behandeling was gevallen een Vryster van 40 jaaren, dewelke, drie jaaren geleden, zonder een uitwendige kenlyke oorzaak, van een Knoestgezwel in de linker Mam was aangetast. In het begin werdt hier niets tegen gedaan: doch naderhand werden 'er verscheiden middelen aangelegd, en eindelyk werdt het Gebrek door een onkundig Heelmeester gepapt en open gemaakt; waar door het in kwaadaartigheid was vermeerderd, en somtyds merklyk bloedde. In dezen staat nam zy toevlugt tot gemelden Hoogleeraar. Het was nu een afschuwlyk Kreeftgezwel geworden van een ongemeene grootte; zodanig, dat het van 't Sleutelbeen tot aan de laatste waare rib, en van den rand van 't Borstbeen tot aan de grootste bogt der ribben en verder zich uitstrekte, zynde geheel aan de ondergelegene deelen vastgegroeid. Men zag de uitgespatte aderen op de oppervlakte, zo breed als vingeren, en de slagaderlyke vaten waren dermate verwyderd, dat de zeer zwaare klomp van het Gezwel, aan zich zelve overgelaten zynde, geheel opgeligt wierdt. De Lyderes was zwak, en vermagerd, hadt een uitteerende Koorts, hoewel de Stonden op den tyd, gelyk te voren altyd geschied was, behoorlyk vloeiden. In deezen toestand werdt haar

haar de *Cicuta* toegediend, van een kleine gift tot grooter opklimmende, tot 24 Pillen van twee greinen daaglyks. Uitwendig werdt een Pap aangelegd uit verrotting tegenstaande Middelen, en *Cicuta*, naar 't gewigt van al de anderen. Na verloop van eenige weeken verstorf de geheele klomp van het Gezwel; zo dat men denzelven, door een herhaalde snyding, moest wegneemen: 't welk geschiedde, met spaaring van de Huid, voor zo ver deeze niet aangedaan was. Het ondergelegene was gezond, en reeds door etter onderscheiden, waar in echter nog een reuk van versterving was. Men gebruikte 'er voorts op ettermaakende en verrotting tegenstaande Middelen, en hieldt aan met de Pillen uit de *Cicuta*, schoon met een kleine gift. Hier nevens werdt drie Drachmen van de *Cort. Peruv.* daaglyks gegeeven. Met dit alles werdt de Zweer tot zo verre toegeheeld, dat by het schryven deezes slegts een zeer kleine opening overig ware, zynde 'er, in den ganschen tyd der geneezing, geen *fungeus* vleesch uitgegroeid, zo dat men zich van de volkome geneezing verzeekerde (*a*).

Van den ervaren Heer KOLLER, Heelmeester in Bohemen, ziet men een berigt van het volgende geval. Eene Vrouw van 36 jaaren hadt een kankeragtige Zweer in de onderste Lip, uit een klein knobbeltje, 't welk allengs aangegroeid was, ontstaan. Beide de hoeken van den Mond, voornaamlyk de regter, was ter breedte van een Duim vry diep weggegeten en afgeknaagd; en de lippen der Zweer waren overal vereelt en omgekruld. De wegsnyding werdt ondoenlyk geoordeeld, om dat men geen bekwaam Lidteeken kon verwagten na zo veel verlies van zelfstandigheid. De Heer KOLLER besloot derhalve tot het gebruik van de *Cicuta*; en gaf in 't begin 32 greinen van het *Extract*, in een mengsel ontbonden. Uitwendig werdt op de Zweer gelegd Plukfel met het volgende Geneesmiddel bevogtigd:

Recipe Extract. Cicutæ Dr. ij.
Solve in Aqua Calcis primo infusionis lib. i.

En de Zweer werdt op deeze wyze verbonden, zo dikwils als men merkte, dat de scherpe vogt door het plukfel heen drong; het welk in 't begin ook 's nagts moest geschieden. Dit zelfde Middel werdt van het begin tot het einde der geneezing gebruikt, met het alleen in de laatste maand, wanneer

(*a*) 't Welk nog wel tegen de verwagting kan zyn uitgevallen.

neer zich de Zweer tot de toeheeling schikte, zo te verzwakken, dat één Drachme van het *Extract* der *Cicuta* gesmolten wierd in een Pond Kalkwater van de tweede opgietinge. Na verloop van de eerste maand was de Zweer reeds in een veel beter staat, en van alle kanten groeide gezond vleesch. Toen werdt de inwendige gift van het *Extract* op 24 greinen verminderd, en hier mede nog een geheele maand aangehouden. In de derde en laatste maand werden alleen 12 greinen daags gegeeven; en vyfmaal tusschen beiden een Buikzuiverend Middel. Alles werdt van een volkoome geneezing gevolgd, zo van de Lip, als van het geheele lichaam: want de Lyderes, die door het gestadig verlies van speeksel, om dat zy den mond niet kon sluiten, en wegens heftige pynen, 'er te voren zeer vermagerd en ongedaan uitzag, was nu, na de geneezing, vet en sterk geworden.

Uit een Brief van den Heer JOANNES VAN DER BELEN, Geneesheer te Brussel, geeft de Heer STORCK het volgende. „ In den Voeteuvel van zeer veelen heb ik zeer gewenschte „ uitwerkingen gezien. Uitwendig heb ik aangelegd het „ Kruid *Cicuta*, in melk gekookt; en inwendig gegeeven „ het *Extract* der *Cicuta*, in eenig mengsel ontbonden. Door „ middel van de *Cicuta* heb ik zeer veele Schurfdigen geneezen; doch de geneezing is altoos traag voortgegaan. Het „ zelfde is my in koude Zinkingen gebeurd. Ik heb een „ Boere-vrouw gehad met een beginnende Staar, welke ik „ gelukkig geneezen heb; doch dit heeft moeite en tyd gekost. Ik ben opgeklommen tot 6 Drachmen *Extract* van „ *Cicuta*, alle 24 uuren, met beding, dat zy 'er op drinken „ moest zeer veel aftreksel van de *Summ. Euphrag. Semin.* „ *Foenic. dulc.* en *Liquirit.* Deeze Vrouw heeft van den 22 „ April tot den 3 November 68 Uncen *Extract* van *Cicuta* „ gebruikt. In de Teering heb ik dikwils een wonderbaare „ uitwerking van de *Cicuta* waargenomen; sommigen reeds „ geheel hopeloos heb ik door het *Extract* van de *Cicuta* „ hersteld". ——

Doch dit zal genoeg zyn om onze Leezers, in een kort begrip, te doen zien, wat de Heer STORCK en andere voornaame Mannen in de Genees- en Heelkunde, op zynen voorgang, met de *Cicuta*, tot geneezing van onherstelbaare Gebreken, zeggen verrigt te hebben. Jammer is het, dat onze Hollandsche ondervindingen hier mede nog zo weinig overeenstemmen! Indien onze Nederlandsche Geneeskundigen zich voor als nog niet hebben laaten afschrikken van, of door dit tweede Stuk over de *Cicuta*, op nieuw opgewekt

zyn

zyn geworden, om herhaalde Proeven te doen op het vermogen der *Dolle Kervel*, gelyk de Heer BIKKER, naar zyn groot gevoelen van hunnen ſtandvaſtigen yver tot de herſtelling van ellendige en wanhopige Lyders, verwagt (*a*); zullen onze Apotheekers te minder reden hebben om voor ſchade te vreezen, en zich deswege te beklaagen over den Chirurgyn VAN DER HAAR, die de *Cicuta* uit de Lyſt der Geneesmiddelen wederom heeft willen uitmonſteren, nu elk van hun zynen winkel met een rykelyken voorraad van het Kruid en het *Extract* voorzien heeft.

(*a*) *Voorrede van den Vertaaler*, * 3.

Van een Kolyk uit Myn-ſtoffen, veroorzaakt door Brood, gebakken in een Oven, welke men met hout van een ſtaketzel geſtookt hadt (*).

ZEker Heer hadt, op zyn buitenplaats, by Parys, de ſtaketzels van zyne tuinen laaten wegneemen, om nieuwen in plaats te zetten. De Tuinier, een Oven hebbende, waar in hy zyn Brood bakte, bediende zich van dit hout, om denzelven heet te maaken. Het hout van het ſtaketzel was gedekt of geverwd met ceruis; en dit vergif zich door den Oven verſpreidende, drong in het Brood, en veroorzaakte zwaare toevallen aan negen perſoonen, die 'er van gegeeten hadden. De twee eerſten, die 'er van aangegreepen waren, werden behandeld door een Chirurgyn, en ſtierven, zonder dat men van de toevallen naar behooren verzeekerd is. De zeven anderen werden overvallen van zeer zwaare Kolyk-pynen, welken vermoeden gaven, dat 'er een gemeene oorzaak ſchuilde van alle deeze toevallen. Men deedt een Geneesheer roepen, die dezelven aanmerkte als uitwerkingen van een Kolyk uit Myn-ſtoffen veroorzaakt; en na zich onderrigt te hebben van de omſtandigheid, welke deeze ziekte hadt konnen voortbrengen, de Lyders behandelde als hebbende het Kolyk uit Lood-ſtoffen, en dezelven genas.

Men weet, aan hoe veele kwaalen ongelukkige handwerkslieden bloot ſtaan, die veel goudglit en ceruis moeten verwerken: maar men zou naauwlyks denken, dat het Lood zyn ſchaadlyke uitwerkingen van vergif zou doen werken op zulk eene min rechtſtreekſche en byzondere wyze, als men in de bovenſtaande aanmerking ziet.

(*) *Journ. de Medec.* Aout 1760. pag. 159.

DE VOLMAAKING VAN 'T VERSTAND EEN VOORNAAM GEDEELTE DER TOEKOMENDE GELUKZALIGHEID.

Overgenomen uit

De Grondlegging tot den waaren Godsdienst. Van Joh. Fred. Stapfer, *Bedienaar des Heil. Euangeliums in de Gereformeerde Gemeinte te* Diesbach *in 't Canton* Bern. *En in 't Nederduitsch vertaald door* Joh. Will. van Haar. *Tiende Deel. In 's Gravenhage, by* Pieter van Cleef en Compagnie. MDCCLXII. *in groot octavo, 656 bladzyden.*

DIt tiende Deel der uitgebreide en wel doorwrogte Godgeleerdheid van den Eerwaarden *Stapfer* behelst drie Hoofdstukken: het XXVste *van den Staat der Verbeterlykinge*; het XXVIste *van de Kerke of Stad Gods*, en het XXVIIste *van den openbaaren Godsdienst*; welke onderwerpen over 't algemeen met geen minder klaarheid ontvouwd, bondigheid beweezen en ernst ter betragtinge aangedrongen worden, dan omtrend de voorgaande onderwerpen in dit leezenswaardige Werk plaats heeft. —— In 't doorbladeren van dit geschrift hegtte zich onze aandagt byzonder op de redeneering des hooggeagten Schryvers, *over de natuur en waare gesteldheid der toekomende gelukzaligheid*; welke wy met zo veel genoegen geleezen hebben, dat het ons der moeite waardig scheene, een gedeelte daar van onzen Leezer onder 't oog te brengen; en wel bepaaldlyk dat gedeelte, waar in onze Aucteur zyne gedagten mededeelt over de *volmaaking van het verstand der gezaligden.*

Met den aanvang zyner redeneeringe, over de *natuur der gelukzaligheid*, kortlyk getoond hebbende, dat de gelukzaligheid van een redelyk schepsel bestaat in deszelfs *Volmaaktheid*, zo maakt hy hier van de volgende bepaaling. „ Deeze volmaaktheid bestaat hier in, wanneer al wat in „ den mensche is, alle vermogens des lighaams en der zie„ le, ja ook alle uitwendige omstandigheden, waar in de „ mensch zig bevindt, en alle het geene waar toe hy betrek„ king heeft, zig daar henen uitstrekt, dat 's menschen „ hoogste gelukzaligheid bereikt en bevorderd word". Op dien grondslag laat hy zig, met betrekking tot het *Verstand*, aldus hooren.

„ De volmaaktheid des *Verstands* bestaat in de duidelyke „ begrippen en vertooningen der dingen, welker kennis „ strekt tot verheerlykinge van God, en tot bevorderinge „ van onze gelukzaligheid.

„ God

„ God had deeze zigtbaare waereld geschapen, als een
„ spiegel zyner Volmaaktheden, Wysheid, Almacht en
„ Goedheid. Doch dit doelwit kon niet bereikt worden,
„ en deeze zigtbaare waereld kon geen spiegel zyn van
„ Gods Volmaaktheden, zoo 'niet dezelve bewoond wierd
„ door redelyke schepsels, die God, uit syne werken, ken-
„ den. De mensch is derhalve onder anderen daarom ge-
„ schaapen en gesteld geworden tot een bewooner deezer
„ aarde; hy heeft het vermogen om te denken, en, zoo
„ wel zig zelve, als de dingen die buiten hem zyn, aan zig
„ duidelyk te vertegenwoordigen, daarom ontvangen, op
„ dat hy God, uit de beschouwinge der zigtbaare waereld,
„ zou mogen kennen, en, uit deeze kennisse, vergenoegen
„ scheppen; nademaal alle vergenoegen en alle gelukzalig-
„ heid, welke wy genieten, ontstaat uit de vertegenwoor-
„ diginge van het goede. Hoe duidelyker nu onze begrip-
„ pen zyn, hoe meerder waarheden wy weeten, dies te vol-
„ maakter is ook ons verstand, en dies te meerder word be-
„ reikt het oogmerk, waar toe wy dit vermogen ontvangen
„ hebben. Weeten wy nu de gewigtigste waarheden, waar
„ aan ons het meeste gelegen is; dan strekt het tot ons ver-
„ genoegen, tot onze blydschap en tot onze gelukzalig-
„ heid.

„ De volmaaktheid en gelukzaligheid van ons verstand zal
„ derhalve, in de toekomende waereld, hier in bestaan,
„ dat het zelve zodaanig zal worden opgehelderd, dat wy
„ den Schepper en Onderhouder aller dingen, den goeder-
„ tierenen Heiland der Waereld, het eeuwig en oneindig
„ Opper-wezen, uit alle syne weldaaden, naar alle syne
„ Volmaaktheden, zoo verre het zelve tot syne verheerly-
„ kinge, en tot onze gelukzaligheid dient, volkomen lee-
„ ren kennen. Men zal kennen zoo veele verbaazende
„ werken van God, die voor ons, in dit leven, deels ver-
„ borgen zyn geweest, en deels, van wegens de naauwe
„ paalen onzes verstands, tegen de Godlyke Volmaakthe-
„ den scheenen te stryden. Men zal leeren kennen de an-
„ dere Waerelden, als zoo veele verbaazende werken van
„ Gods Wysheid, Almacht en Goedheid, die voor ons, in
„ dit leven, geheel onbekend en verborgen waren. De on-
„ tallyke soorten der redelyke bewooners van de overige
„ waerelden, waar van wy, hier beneden, zoo weinig wee-
„ ten, zullen aan ons bekend worden, en strekken tot zoo
„ veele getuigen der oneindige Majesteit en Algenoegzaam-
„ heid van den grooten Schepper. Het onnagaanbaar Ryk

„ der hemelsche geesten, als het voortreffelykste van alle „ het geschaapene, zal aan ons openbaar worden; wy zullen moeten erkennen, dat wy, hier op aarde, gewoond „ hebben in duisternisse en elende; daar eerst zullen wy „ vervuld worden met een waar en hemelsch licht. Zoo „ veele verborgene wegen van Gods Voorzienigheid, die „ ons, in dit leven, verward en donker toescheenen, zullen aan ons ontdekt worden, zoo dat wy Gods Wysheid „ en Goedheid deswegen zullen moeten pryzen. Hoe veele dingen zyn voor ons, beide in het Ryk der Natuure en „ in dat der Genade, verborgen geweest, die de dag van „ het aanstaande leven klaar maaken zal. En tot den hoogsten trap van alle deeze kennisse zullen wy niet teffens, „ niet in eenen oogenblik, geraaken; Neen! dezelve zal „ ook in de toekomende waereld vermeerderen en toeneemen: wy zullen steeds nieuwe werken der Wysheid, „ Macht en Goedheid van den grooten God ontdekken: wy „ zullen ons niet geduurig met eene en de zelfde voorwerpen bezig houden; Neen! het tooneel van Gods glansryke werken zal steeds veranderd worden, zoo dat het oog „ zig niet zal verzaadigen met te zien, noch het oor met te „ hooren, en wy dus geduurig nieuwe stoffe van verwonderinge en vergenoegen hebben mogen.

„ En hoe meer onze kennis omtrent de werken van God „ toeneemen zal, dies te meer zullen wy ook God zelve „ kennen. Hoe veele diepten der oneindige Godheid zyn „ hier voor ons verborgen; hoe gering zyn onze begrippen „ van dezelve; en hoe veele dwaalingen, ten opzigte van „ God, omringen ons! Hoe menigmaal meeten wy de „ Godlyke Volmaaktheden af, by die der schepselen! Ja, „ gelyk wy God, hier beneden, alleen zien als in eenen „ spiegel, in het beschouwen zyner werken, en in eene „ duistere reden; zoo zal Hy zig als dan onmiddelyk openbaaren en te kennen geeven; want *wy zullen hem zien* „ *van aangezigt tot aangezigt*, 1. Cor. 13: 12. *Wy zullen* „ *hem zien gelyk hy is*, 1. Joh. 3: 2.

„ En zoo zullen dan de verheerlykte geesten der volmaakte rechtvaardigen kennen, 't geen het grootste en „ voortreffelykste is, in welker kennisse alleen te vinden is „ een waar en bestendig vergenoegen, naamelyk God zelve, het wonderbaarste, het zaligste, het goedertierenste „ en oneindig Opper-wezen, welk waardig is, van alle „ schepselen in hemel en op aarde aangebeden, bemind, „ gepreezen en verheerlykt te worden; en 't geen, wegens

„ d

„ de oneindigheid zyner geheele uitgeſtrektheid, in alle
„ eeuwigheid ſteeds iets nieuws van zig ontdekken en open-
„ baaren zal.

„ Menſchen, die hunne blydſchap en vergenoegen ſlegts
„ zoeken in de ydelheden, in de begeerlykheid der oogen
„ en des vleeſches, of in de grootsheid deezes levens, wier
„ verſtand, door de begeerlykheden deezer waereld, ge-
„ heel verduiſterd is, en die aan God en Godlyke zaaken
„ geenen luſt hebben, zullen naauwelyks begrypen, dat
„ een groot gedeelte der toekomende gelukzaligheid beſtaan
„ zal in eene levendige kenniſſe van God; ſy zullen het
„ naauwelyks begrypen, dat men ſyn vermaak en vergenoe-
„ gen zoeken zal in de overweeginge van het geene, waar
„ aan men hier, zoo lange men in den ſtaat der natuure leef-
„ de, nooit zonder verdriet en ongenoegen heeft konnen
„ denken. Ik zou daarom niets zoo zeer wenſchen, dan
„ dat ik aan alle onherboorene en onheilige menſchen God
„ zou konnen vertoonen, dat Hy zig met den glans zyner
„ Godlyke Majeſteit en Heerlykheid mogt openbaaren, ten
„ einde de duiſtere nevel der zondige begeerlykheden ver-
„ dreeven, en het hart vervuld mogt worden met de ken-
„ niſſe van den grooten God. Ik ben verzekerd, al het
„ geene ſy tot hier toe zoo hoog gewaardeerd hebben, zou
„ hen in het toekomende, als verachtelyk en walgelyk, toe-
„ ſchynen; ſy zouden verbaasd ſtaan over hunne dwaasheid,
„ dat ſy hier toe al hun luſt en vergenoegen alleenlyk in den
„ verfoeilyken drek der zonde gezocht, en hunne oogen
„ nog niet verheft hebben, boven het aardſche, dat ſy zig,
„ door den ydelen damp der begeerlykheden deezer wae-
„ reld, hebben laaten verblinden. Gelyk hy, die gekomen
„ is tot eenen zekeren ouderdom, waar in men de kinder-
„ lyke begrippen ter zyde gelegd heeft, geen genoegen
„ meer vindt in de kinderſpellen, maar dezelve met verach-
„ tinge aanziet; en gelyk een man, die gewoon is verſtan-
„ dig te denken, veele dingen, waar in anderen hun verge-
„ noegen zoeken, als dwaasheid aanmerkt; en gelyk een
„ begenadigde, die ſyne gedachten verheft boven het aard-
„ ſche, die ſyn vermaak ſtelt in de overweeginge der ge-
„ wigtigſte dingen, en de dwaaze begeerlykheden deezer
„ waereld veracht; alzoo zal het gaan met denzulken, wiens
„ hart geheel vervuld is met hemelſche beſpiegelingen;
„ wiens gemoed verheven is boven het ydele; die gekomen
„ is tot eene waare, leevendige en alles doordringende
„ kenniſſe van het allerheerlykſte, goedertierenſte en zalig-

„ ste Opper-wezen; syn verstand zal daar door geheel inge- „ nomen en vervuld worden, zoo dat hy, als kinderachtig, „ dwaas en ydel, aanmerkt het geene, waar in hy te voo- „ ren syn vergenoegen gesteld heeft. Wanneer wy, in het „ zalig Ryk der verheerlykte geesten, God zien zullen, ge- „ lyk Hy is; wanneer wy zullen konnen inzien in de on- „ doorgrondelyke diepten der Godheid; wanneer wy Hem „ zien zullen van aangezigt tot aangezigt, en Hem kennen „ gelyk wy gekend zyn; wanneer wy zullen weeten en be- „ grypen de lengte en de breedte, de diepte en de hoogte „ syner liefde, die alle verstand te boven gaat; wanneer „ wy komen zullen tot syne onmiddelyke gemeinschap, en „ ingelaaten worden in het binnenste heiligdom van den „ oneindigen God; wanneer wy met onze gedachten als „ weggezonken zullen zyn in de zaligheden van God, die „ Hy van eeuwigheid tot eeuwigheid in zig zelve geniet; „ wanneer wy slegts eenige straalen van syne eeuwige en „ aanbiddenswaardige Majesteit levendig en overtuigende „ kennen zullen; en wanneer wy de verbaazende werken „ syner Wysheid, Almacht, Goedheid en Barmhartigheid, „ met verheerlykte oogen des verstands kennen, en ons „ daar over verwonderen zullen; dan zullen wy in deeze „ waereld te rug zien met verachtinge; wy zullen het niet „ begrypen konnen, dat onze ziel zoo zeer verduisterd is „ geweest, dat wy ons, gelyk de kinderen, zoo lange ver- „ maakt hebben met zulke nietige en verganglyke dingen; „ wy zullen onze dwaasheid erkennen, en ons voor eeuwig „ en onuitspreekelyk gelukkig achten, dat wy voor als nu „ gekomen zyn tot de waare kennisse van den alleen zaligen „ God, en tot het hemelsch licht.

„ En dus word het verstand van den verheerlykten men- „ sche bevrydt van alle dwaalinge; zoo word het zelve ge- „ bragt tot volmaaktheid; zoo word bereikt het oogmerk, „ waar toe de mensch geschaapen wierd; zoo worden Gods „ heerlyke Volmaaktheden en Werken aan de redelyke zie- „ le bekend gemaakt, en daar door de grond gelegd tot „ het vergenoegen en tot de gelukzaligheid; zoo word de „ mensch eerst een alleszins redelyk schepsel, dat hy alle „ werken van God in derzelver verband en waar oogmerk „ kennen kan. De jaaren deezes levens zyn de jaaren der „ kindsheid, in welke men eene zeer onvolkomene kennis „ heeft van zaaken, welke men niet inziet in derzelver ver- „ band en oogmerk, maar waar in men altoos en alleen op „ het tegenwoordige ziet. Maar hier namaals, dan zullen

„ zyn

„ zyn de jaaren van eenen rypen ouderdom, wanneer men
„ de dingen beoordeelen zal, niet flegts naar den uitwen-
„ digen schyn, naar het geene in de zinnen valt; maar ook
„ volgens derzelver betrekkinge en verband met de overige
„ werken der Scheppinge, der Voorzienigheid, en van het
„ groote Verlossings-werk. Daar zal men Gods heerlyke
„ Volmaaktheden, die men hier, om zoo te spreeken, al-
„ leen by naame gekend heeft, in derzelver wezen en be-
„ trekkinge jegens elkander kennen; en wie God en syne
„ Volmaaktheden regt kent, die zal ook, al wat van God
„ komt, kennen, in deszelfs regten oorsprong, gesteld-
„ heid, orde en doel-einde. Hemel en aarde zullen der-
„ halve een geopend boek zyn, waar in men de grootheid
„ van derzelver Schepper meêr en meêr zal konnen leeren.
„ En dus zal dan de kennis der verheerlykte ziele, van de
„ hoogste wysheid deezer waereld, zoo verre onderschei-
„ den zyn, als thans de wysheid en kennis van den schran-
„ dersten Godgeleerden en Wysgeer onderscheiden is van
„ de wysheid van een tweejaarig kind. Ontallyke zaaken,
„ die wy hier, als de onwrikbaarste waarheden, meenen te
„ kennen, zullen wy daar geheel anders bevinden; wy zul-
„ len over onze voorige onkunde moeten verbaasd staan:
„ En daarom, *het zy prophetien, sy zullen te niete gedaan*
„ *worden; het zy taalen, sy zullen ophouden; het zy kennis,*
„ *sy zal te niete gedaan worden. Want wy kennen ten dee-*
„ *le, en wy propheteeren ten deele: Doch wanneer het vol-*
„ *maakte zal gekomen zyn, dan zal, het geene ten deele is,*
„ *te niete gedaan worden*, 1. Cor. 13: 9, 10.

„ Menig *Godgeleerde* zal verbaasd staan, wanneer hy zien
„ zal, over hoe veele nuttelooze dingen hy hier vergeefs
„ gezintwist heeft; wanneer hy erkennen zal, hoe verre
„ hy gedwaald heeft, toen hy met anderen een hevig ver-
„ schil begon, en denzulken lasterde, die weigerden aan
„ syne verkeerde opvattinge toestemming te geeven. Hoe
„ veele zaaken zal hy moeten afleeren, die hy hier, als eene
„ vaste waarheid, geloofd heeft; en hoe veel zal hem daar
„ en tegen bekend worden, waarheid te zyn, 't geen hy
„ hier voor eene dwaaling hieldt. Hy zal het ondervinden,
„ dat syne kennis, hier op aarde, flegts ten deele geweest
„ is. Hy zal het klaarlyk zien, door hoe veele vooroordee-
„ len hy zig hier beneden heeft laaten verleiden.

„ Menig *Wysgeer* zal ontdekken de ongegrondheid van
„ het geene hy hier, als onwrikbaar, meende beweezen te
„ zyn: hy zal het ondervinden, hoe zelden wy hier, in de

„ duister-

„ duisternisse, den waaren grond en het verband der waar-
„ heden, als mede de waare oogmerken der dingen, inge-
„ zien hebben: dan eerst zal hy leeren kennen de natuur
„ der dingen, die hy hier zocht te doorgronden: hy zal
„ verbaasd staan over de onkunde, waar in hy tot hier toe
„ geleefd heeft.

„ Hoe gelukkig rekent zig menig Godgeleerde, Wysgeer
„ of Konstenaar, by het uitvinden eener waarheid of zaa-
„ ke, die te vooren onbekend was! Hoe groot moet dan
„ zyn het vergenoegen, welk ontstaat, om dat men komt
„ in het Ryk der waarheden, en men ontdekken kan, al
„ wat tot een waar en eeuwig welvaaren dient.

„ Met het geene tot hier toe, aangaande de volmaaktheid
„ van ons verstand in het toekomend leeven, door de Rede
„ getoond is, stemt de H. Schrift overeen. Sy merkt de
„ volkomene kennis van God aan, als een gedeelte, of
„ veel meer als de fontein van onze gelukzaligheid. Sy
„ zegt: *Dit is het eeuwig leven, dat zy u kennen, den eeni-*
„ *gen waarachtigen God, en Jesus Christus, dien gy gezon-*
„ *den hebt*, Joh. 17: 3. Deeze kennis heeft, op 's men-
„ schen ziele, zulk eene uitwerking, dat dezelve daar door
„ geheel levendig, verheugd, vergenoegd en gelukzalig
„ gemaakt word. Deeze zaligende kennis word mede ge-
„ noemd, een *aanschouwen van God. Ik zal uw aangezigt*
„ *in gerechtigheid aanschouwen*, Ps. 17: 15. *Die rein van*
„ *harte zyn, zullen God zien*, Matth. 5: 4. *Wy zullen*
„ *hem zien gelyk hy is*, 1. Joh. 3: 2. *Een wandelen in*
„ *aanschouwen, en niet meer door geloove*, 2. Cor. 5: 7.

Beschryving van een zonderling Gezwel op het hoofd van een kind, welk het mede ter wereld gebragt hadt, door den Heer Chemin, Heelmeester *te* Evaux (*).

DEn 20 April 1757 zag de Heer Chemin een kind, agt dagen oud. By de geboorte hadt men op het slinker Opperhoofdsbeen gevonden een Gezwel, 't welk byna de geheele uitgebreidheid van dat been besloeg. Het was zagt, zonder pyn, en men gevoelde in het zelve een soort van schommeling. In den omtrek van het Gezwel liet zich een beenige rand voelen; en dit bragt den Heelmeester tot de gedagten, dat de beenwording op deeze plaatse niet voltooid ware,

(*) *Journ. de Med.* Fevr. 1760. pag. 140.

ware. In twyfel zynde of hy het voor een Herſen-Breuk (a), dan een valſche Slagaderſpat te houden hadt, werdt het Gezwel vyf dagen aan zich zelve overgelaaten. In deezen tyd niet grooter geworden zynde, was de waarſchynlykheid voor een Herſen-Breuk; om dat een valſche Slagaderſpat, buiten twyfel, in grootte zou aangewaſſen zyn. Hier van dus verzekerd zynde, werden op het Gezwel gelegd eenige dikke Drukdoeken in Geeſt van Lavendel natgemaakt, welken alleen beveſtigd werden met eene mutze en band om het hoofd; met bevel, van ze niet wederom nat te maaken dan na verloop van zes-en-dertig uuren: op datze droogende, een zagte drukking zouden maaken. Na de opligting van het eerſte Verband, werdt belaſt de Drukdoeken, om den anderen dag maar eens nat te maaken. Dit gevolgd wordende, verdween het Gezwel, in den tyd van drie weeken; geduurende welken tyd het Opperhoofdsbeen hard werdt, de groote rand, welken men in 't begin voelde, werdt ook van tyd te tyd minder, en 'er bleef alleen nog een kleine opening, welke niet geheel verdween dan ten einde van negen maanden (b).

Mis-

(a) *Hernie de Cerveau.* Men noemt eene uitwyking van een gedeelte van het Gedarmte of Net, of eenig ander deel, natuurlyk in de holligheid van den Buik beſloten, welke een uitwendig gezwel maakt, een *Breuk*, en geeſt 'er een bynaam aan naar het gedeelte welk uitzakt, gelyk Darm-Netbreuk, enz. Doch men heeft deezen naam, wyders uitgeſtrekt tot alle zodanige uitwendige, ja zelfs inwendige, zwellingen, welken veroorzaakt worden door eenig zagt deel, uit zyn natuurlyke zitplaatſe uitgeweeken, en in een tegennatuurlyke opgehouden. Dus heeft men dan ook aan de uitwyking van een gedeelte der Herſenen, buiten het Bekkeneel, en onder de bekleedſelen van het hoofd een Gezwel maakende, den naam van *Herſenbreuk* gegeeven.

(b) Dit Gebrek is waardig van jonge Heelmeeſters in opmerking genomen te worden; om dat, ſchoon het meermaalen, echter zelden voorkoomt, van Schryvers over de Heelkunde nog niet op de lyſt van Gezwellen of Breuken gebragt is, en door een verkeerde behandeling ten uiterſte gevaarlyk of doodlyk kan worden. Men vindt hier over eene aanmerking by den Heer LE DRAN, *Heelk. Aanmerk. pag.* 1. En het gene hier van den Heer CHEMIN voorgeſteld wordt, is zo gelyk aan het gene LE DRAN in gemelde *Aanmerking* zegt, als of het van den Heer CHEMIN ware nageſchreeven. J. F. C. CORVINUS heeft 'er eene Verhandeling over geſchreeven, welke gevonden wordt in de *Uitgez. Heelk. Verhandel.* No. 1. *pag.* 21. enz. Men vindt ook een voorbeeld,

Misschien, zegt de Heer CHEMIN, zal men tegenwerpen, dat zodanige Hersen-Breuken niet mooglyk zyn, om datze niet ontstaan in de Fontanel, niet tegenstaande de beenwording hier, niet dan na verloop van eenige jaaren, geschiedt. Doch deeze Tegenwerping, meent hy, vervalt, als men aanmerkt, dat het harde Hersenvlies, onder de Fontanel, zeer vast en dubbeld is, dewyl het de Sikkel maakt. Het is, derhalve, niet te verwonderen, dat het tegenstand biede aan de drukking der Hersenen, en knelling maake van gelyke kracht als het beenige van het Bekkeneel.

HET CHARACTER VAN EEN BLYMOEDIGEN,

volgens de

Eenzaame Nagtgedagten, of zedelyke Betrachtingen over de Waereld en waereldsche voorvallen. Door P. L. S. Muller, *Professor en de Philosophie te* Erlangen. *Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Amsterdam, by* Arend Diederik Sellschap 1761. *Eerste Deel in groot octavo*, 284 *bladzyden.*

DE Heer *Muller* zich, ter uitspanninge zyner Academische Oefeningen, verlustigende in 't bespiegelen der waereldsche voorvallen en omstandigheden, heeft by die gelegenheid eenigen zyner gedagten het papier aanbevolen, en door den druk gemeen gemaakt, met toezegging van dit werkje te agtervolgen, indien zyn menigvuldige Academische arbeid hem het voortzetten daar van zal toelaaten, zo dra de rust in Duitsland hersteld zal zyn. Zyn Eerwaarde naamlyk heeft deeze Vertoogen, naar 't berigt van den Nederduitschen Vertaalder, by wyze van een weeklyksch geschrift het licht doen zien; en de verwoestende oorlog in Duitschland is oorzaak geweest, dat de verdere uitgaaf daar van

beeld, waar in de geneezing gelukkig slaagde, door den Heer HANNÆUS beschreeven, in de *Prodromus praevertens continuata Acta medica Hafniens.* &c. Zie *Comm. de Reb. in Scient. Nat.* &c. *Vol.* VI. *pag.* 116. De Hoogleeraar GAUBIUS heeft het gebrek onder de Breuken, met den naam van Ἐγκεφαλοκήλη, plaats gegeeven. *Instit. Patholog. pag.* 114. §. 241.

van gestaakt werd; waar door 'er niet meer dan vier-en-twintig Vertoogen van de drukpers gekomen zyn. Indien volgende tyden eerlang gunstiger beantwoorden aan 't doelwit van den Aucteur, heeft men het vervolg van dit werkje, en deszelfs Vertaaling ten spoedigste te verwagten.

De thans medegedeelde Vertoogen hebben ten onderwerp, de *Waereld*, de *Berg*, de *Vriendschap*, de *Academie*, de *Oorlog*, de *Herfst*, de *Overwinning*, de *Gramschap*, het *Geduld*, de *Blymoedigheid*, de *Feestdagen*, het *Oude Jaar*, het *Nieuwe Jaar*, de *Winter*, het *Jenaische Jubilé*, (in drie Vertoogen beschouwd) de *Redenaar*, de *Storm*, de *Lente*, de *Krygsheld*, het *Noodlot*, (in twee Vertoogen ontvouwd,) en de *Vreede*. Zyn Hoog Eerwaarde behandelt deeze onderwerpen, een ieder naar zynen aart, op eene schilderagtige wyze, waar in hy, door een genomen, de Natuur zeer wel in agt neemt. Zyne volgende afmaaling van een Blymoedigen verstrekke in deezen tot een staal zyner schryfwyze. „ Zie daar het voorbeeld van een „ bestendig vergenoegd mensch, en spiegeld u daar aan!

„ Een man van een vrolyk gemoed, dewelke altyd zig „ zelven gelaaten blyft, is gedurig dezelfde, geen onge„ luk stort hem in diepe treurigheit, en geen geluk, hoe „ groot het ook zy, verheft zyn vreugde boven de paalen „ van betaamelykheit. Hy kent maar een waar vergenoe„ gen, en ligtvaardige dertelheid is hem onbekent. Een „ deftig weezen verzeld met lachende gebaarden, maakt „ hem by ieder bemint. Een vriendelyke spraak, welke „ vrolyk, schertzend; dog egter deftig is, steelt ieder een „ het hert. Het zy men hem 's morgens aantreft, 's na„ middags bezoekt, of 's avonds met hem spreekt, hy is al„ toos in dezelfde gemoeds-gesteldheit. Geen nors gezigt „ maakt andere verdrietig, en zyne redenen ontrusten nie„ mand door hevige uitdrukkingen. Hy bedient zig van de „ vermaaken des tyds. Wat geoorlofd is doet hy! Geen „ zwaarmoedige gedagten maaken hem de onschuldige „ vreugde der menschen walgelyk. Hy vind zyn lust in al„ les wat vergenoeging geeven kan. Hy boert op zyn tyd, „ en doorvlegt zyn ernstige redenen met leevendige uit„ drukkingen, welkers schrandere gedagten den toehoorde„ ren vergenoegen. Hy verwisselt zyne gewoone arbeids„ uuren met nuttig tydverdryf. Hy legt zig gerust ter ne„ der, slaapt zonder zorgen, en staat vrolyk op. Zyn bly„ moedig hert heeft lust tot alle zoorten van nutte bezighe-

den,

„ den, zyn wakkere geest maakt zig een nieuw vergenoe-
„ gen door dagelykse uitvindingen. Hy eet met vreugde
„ en drinkt met lust. Hy verquikt zig by de erinnering der
„ vorige tyden, hy laaft zig by de tegenwoordige, en de
„ hoop der toekomende spyst hem. Zo gaan zyn dagen ten
„ einde, aan hem is het besteed een leevendig schepsel te
„ zyn; en wanneer hy sterft, weet hy, dat hy geleeft
„ heeft. —— Van waar koomt deeze man dat vergenoegen?

„ Dit zyn de oorzaaken: Zyn leeven is ordentelyk, zyn
„ ziel Godvrugtig, zyn lichaam maatig, ter regter tyd wekt
„ zyn geest hem 's morgens vroeg uit den slaap. De verfriste
„ leden komen vol vuur van onder de deekens. Zyn ge-
„ moed, vry van zorg, opent de deur des herten voor het
„ het gevoel van den dageraat. Het lieve Zonneligt schil-
„ dert hem terstond aanmoedige beeltenissen. Hy nadert
„ tot zyn God, ontledigt zig van alle afkeerige toelonkin-
„ gen eener treurige Waereld, en laat zig een genadetroost
„ uit de hoogte invloeijen. Hy word gesterkt in zyn ge-
„ moed, en zo gaat hy met wakkere zinnen aan zyn werk.
„ Laat, denkt hy, anderen zig gestadig in haar bed omwen-
„ telen, en door schandelyke luyheit overheert, een eedel deel
„ des voormiddags afrukken, laat de dronkene zinnen in
„ een duyzelende slaap onder de deekens zweeten, ik arbei-
„ de met lust, en verheuge my in de voorgeschonkene gaaf
„ des Hemelschen verzorgers, welke myn behoeftig lichaam
„ verfrischt.

„ Hy vergenoegt zig met weinig, en houd zig wederom
„ bezig met zyn beroep. De begeerte om zig zo veel mo-
„ gelyk in de Waereld te verheffen, maakt dat zyn arbeid
„ gelukt. Door vlyt en naarstigheit gedreeven, bekommert
„ hy zich niet om die geene, welke hem niet aangaan. An-
„ dere mogen zig over haare naasten ophouden, zy mogen
„ heen en weder loopen, om al het geen in andere huishou-
„ dingen voorvalt na te vorschen, en daar by haar eigen
„ werk verzuimen, zy mogen zig over andere vertoornen,
„ haar benyden, in den weg zyn, kwaatspreeken en lasteren
„ zo veel zy willen, hy keert zig ondertusschen aan niets,
„ als aan zyn eigene bezigheden, en bekommert zig geen-
„ zints om die van andere. De uurwyzer kondigt hem de
„ middag aan, hy stelt zyne vlytige bezigheden een weinig
„ uit, hy verlaat zyn werkplaats, zyne gedagten blyven,
„ wel is waar, nog eenigen tyd daar in, nogtans roept hy
„ dezelve haast te rug, en zo zet hy zig met geneegene

„ zin-

„ zinnen en vrolyk gelaat aan tafel! Wat spaarzaamheit hem „ dikwyls voorgedient heeft, zulks heeft de vergenoegtheid hem smaakelyk gemaakt! Hy verstaat de verborgene kunst, om aan een geringe maaltyd Koninglyk te spyzen, en zig aan weinig te verzadigen; zyne tafelgesprekken zyn vrolyk en stigtelyk, en vergenoegen is zyn banket.

„ Hy rigt zig vaardig in de hoogte, verzaamelt met wakker heen en weder te wandelen zyne gedagten, en stelt zig tot een vlytigen arbeid aan. De dag vergaat by hem met zingen. Geen verdriet sluipt op eenigerhande wys in zyn werkplaats, hy plaagt zig niet met de schatten deezer Waereld, zyn hert hangt niet aan ieder zoort van Waereldsche vermakelykheit, hy kan gerust aan zyn arbeid zitten, wanneer andere op stelten gaan, en de verschrikkelyke nieuwsgierigheit, waar door zy geduurig gekwelt worden, plaagt hem in het minste niet! Aldus verwagt hy den avond! De aankomende schemering kondigt hem de rust aan, hy maakt een einde van zyn werk, en beziet met vergenoegen wat hy den dag over vervaardigd heeft! Hy plaatst het by de andere voorraad, rekent zyn winst na, lacht en is wel te vreeden. Na volbragte arbeid zoekt hy zig door verandering te vermaaken. Hy bezoekt zyn vriend, verneemt na de gewigtige geschiedenissen der groote Waereld, en verlustigt zig in de betragtingen van de veelderhande noodlotten der aarde! Hy kent zyn regte tyd, wanneer hy zig tot rust begeeven moet, de Godsvrugt erinnert hem zyn pligt, hy legt zig welgemoed te bed, en slaapt zonder zorgen.

„ Aldus is den eenen dag met hem even gelyk den anderen, hy staat wederom op, is vrolyk en welgemoed; gelyk hy gisteren was is hy ook heden. Geen verwaarloost ampt overhoopt hem ter onregter tyd met veele zorgen; geen Eerzugt maakt hem nydig tegen die geen welke grooter zyn; geen baatzugt maakt hem spytig tegen die, welke de Voorzienigheit een ryker schat in den schoot gestort heeft. Geen verkwisting brengt hem in armoede; geen gierigheit laat hem honger lyden. Hy twist niet met vreemde, noch is bits tegen de zyne. Waar zwaarigheden zyn, weet hy gezwinde raad; waar gevaar is, blyft hy onbevreest; en wanneer 'er droefheit is, vervrolykt hy hem door zig zelfs. Een gerust Geweeten, een edel Gemoed, een zuiver Hert, een wakker Lichaam, een

„ gereegeld Leeven, en eèn te vredene Ziel verschaffen
„ hem alle deeze voordeelen! Met vreugde word hy grys
„ en heeft een vrolyke Ouderdom!

JESUS DE ZOON VAN DAVID.

TEn slot van 't medegedeelde, in 't laatste Stukje deezer *Letteroefeningen*, ten bewyze der afkomste van *Jesus* uit *David*, aangeduid hebbende, dat de overeenkomst der Geslacht-registeren, door *Mattheus* en *Lucas* opgegeeven, strekt, om al het voorgezegde kragt by te zetten; en uit dien hoofde eene byzondere beschouwing hier van toegezegd hebbende; zo staat ons hier op, ter voltrekkinge van dit Vertoog, bepaaldlyk het oog te vestigen. Dit schynt te meer der moeite waardig, om dat de Jooden, wanneer men met hun over dit onderwerp spreekt, zeer gereed zyn, om die Geslacht-registers, als onbestaanbaar met elkanderen, te veroordeelen; als mede, om dat sommige Christens zich ergeren aan de zwaarigheden, die uit de schynstrydigheden deezer Geslacht-registeren afgeleid worden.

Die twee Geslacht-registers, zegt het Ongeloof, konnen noit overeengebragt worden: by Mattheus is *Joseph* een Zoon van *David*, door *Salomon*, by Lucas is hy 't door *Nathan*: van *Zorobabel* tot op *Joseph* komen geheel andere Voor-Ouders by den laatsten dan by den eersten voor: de Christen-Uitleggers zyn in hunne verklaaringen deezer Geslacht-tellinge zeer verschillenden gevoelens toegedaan: en men tragt de hier in voorkomende strydigheden te ontwarren, op zo moeilyk eene wyze, dat men 't nauwlyks konne begrypen. Deeze en dergelyke denkbeelden zyn by een Jood van zo veel gewigt, dat hy, uit kragt hier van, de afkomst van *Jesus* uit *David* te meer in twyfel trekke, of te stouter loochene: dit heeft ook zomtyds invloed gehad op de gemoederen van zommige Christenen; zelfs vindt men gewag van eenen *Nic. Antonius* (*), die, van de Latynsche tot de Hervormde Kerk overgegaan zynde, vervolgens, den Christelyken Godsdienst verlaatende, den Joodschen omhelsd

(*) Zie 's Mans leeven beschreeven in *the Memoirs of Literature* Ao. 1713. Vol. III.

heksd heeft, om dat hy de zwaarigheden uit die twee Geslacht-regifteren ontftaande, niet kon ontknoopen.

Om deezen fteen des aanftoots, zo veel in ons is, weg te neemen, zullen wy vooraf eenige algemeene aanmerkingen ter neder ftellen, en vervolgens toonen, hoe men deeze twee Geflacht-regifters kan doen overeenftemmen, op eene manier, die, ver van moeilyk, zeer ligt door elk oplettenden begreepen kan worden.

In de eerfte plaatfe merke men aan, dat de egtheid van 't Geflacht-regifter by *Lucas* geftaafd wordt op dezelfde gronden, welken voor dat by *Mattheus* in 't voorgaande gemeld zyn; zo dat we hier aan niet wel konnen twyfelen.

Verder mag men wel als ontwyfelbaar vooronderftellen, dat *Lucas*, fchryvende waarfchynlyk naa *Mattheus*, met het zelfde oogmerk, ter ftaavinge van den Chriftelyken Godsdienft, (zo hy al een bedriegelyk oogmerk gevoed had,) wel zorg gedraagen zou hebben, om *Mattheus*, (wiens Euangelie hy naaftdenkelyk geleezen had, als af te neemen is uit zyn gezegde Hoofdft. II. 1—4.) niet tegen te fpreeken: weshalve wy reden hebben om te denken, dat de ftrydigheid hunner opgegeeven Geflacht-regifteren meer in fchyn dan in waarheid beftaat.

Hier by komt nog dat een ieder, die ooit nagegaan heeft, op hoe verfchillende wyzen de Jooden hunne Geflacht-regifters opftelden, zeer gereed bezeft, hoe 't dikwils konne gebeuren, dat de Geflacht-regifters fchynen te ftryden, en nogtans waarlyk overeenkomen. Ook is 't niet minder bekend, dat men, tot eene duidelyke ontknooping der Geflacht-regifteren, in laateren tyde menigwerf eenige kundigheden ontbeert, die voorheen bekend waren: het welk dezelven duifter maakt voor de nakomelingen. Van hier zo veele verfchillende uitleggingen in verfcheidene plaatfen der Geflacht-regifteren van de boeken des Ouden Verbonds (*).

Dee-

(*) Men vindt in deeze Schriften meermaals zoortgelyke zwaarigheden, als die, waar op men in de Euangelifche Geflacht-regifteren ftaan blyft. Die hier toe luft heeft, gaa, ten voorbeelde, de volgende plaatfen na. Gen. XXXVI. 2. vergel. met XXVI. 34. Gen. XXXVI. 16. vergel. met 11, 14 en 18. 1 Kon. XV. 2. vergel. met 2 Chron. XI. 20—22, XIII. 2. 2 Kon. XXIII. 31, 36. vergel. met 1 Chron. III. 15. 2 Kon. XXIV. 17. vergel. met 1 Chron. III. 16, en 2 Chron. XXVI. 10. 2 Kon. VIII. 26. en

Deeze aanmerkingen toonen, dat men geen genoegzaame reden heeft, om de afkomst van *Jesus* uit *David* te wraaken, schoon genomen dat we niet magtig waaren alle zwaarigheden en strydigheden, raakende deeze twee Enangelische Geslacht-registers ingebragt, op te lossen en weg te neemen: en dat de verschillende denkbeelden der Christen-Uitleggeren, in dezelven te ontknoopen, geen rede van ergernis konnnen zyn: aangezien het eene en 't andere zeer ligt plaats kan hebben omtrend een Geslacht-register, na verloop van etlyke honderd jaaren, zonder deszelfs egtheid te benadeelen. —— Hier uit volgt, dat geen bescheiden Leezer die Geslacht-registers kan verwerpen, alleen om hunne schynstrydigheid, daar 't mogelyk is dat zy overeenstemmen, al waare het ons onmogelyk te tonen op hoedanig eene wyze: veel minder kan hy dit doen, indien wy in staat zyn dezelven over een te brengen, op eene vooronderstelling, die, hoewel niet wiskunstig beweezen, egter niet onwaarschynlyk is. Indien wy twee even geloofwaardige berigten van onderscheidene Geschiedschryveren in 't waereldlyke op die wyze konnen overeenbrengen, zullen wy 't altyd doen: en zonder deezen weg in te slaan, kan men zeer weinig geschiedenissen gelooven. En indien we met deeze bescheidenheid die twee Geslacht-registers overweegen, twyfel ik niet, of daar is eene uitlegging van dezelven, die, wel ver van zo moeilyk te zyn, dat men ze nauwlyks konne begrypen, in tegendel alles zeer klaar doet overeenstemmen: en dit geschiedende, heeft men dezelve ten minsten als hoog waarschynlyk aan te neemen, voor al om dat 'er, volgens het bovengezegde, geen rede is om te twyfelen aan de egtheid dier Geslacht-registeren, en men grond heeft om te denken, dat ze elkander niet tegenspreeken.

Om deeze overeenstemming ten duidelykste voor te draagen, is 't noodig dat wy eerst agt geeven, op het weezenlyke verschil, dat strydigheid schynt te baaren. Van *Abraham* tot *David* vindt men dezelfde persoonen; maar van *David* telt Lucas door *Nathan*, en Mattheus door *Salomon*, met benoeminge van andere persoonen, tot op *Salatbiël*: *Salatbiël* is, en by Mattheus en by Lucas, de Vader van *Zorobabel*, hier in eens zynde, verschillen ze weder geheel en al

en 2 Chron. XXII. 2. vergel. met 2 Chron. XXI. 6. Ezra I. 1—5. vergel. met 1 Chron. VI. 3—14.

al in 't benoemen der volgende persoonen, tot op *Jozeph*, den Man van *Maria*. —— De hier voorkomende schynstrydigheid bestaat derhalve daar in, dat de Euangelisten; door twee onderscheidene Zoons van *David*, te weeten, *Salomon* en *Nathan*, tellende, nogtans beiden tot *Salathiël* komen, dien dus twee onderscheidene Vaders toegeëigend worden; by Mattheus is 't *Jechonias*, en by Lucas is 't *Neri*: dat ze vervolgens, in *Salathiël* en *Zorobabel* eenstemmig zynde, door twee onderscheidene Zoons van *Zorobabel*, naamlyk *Abiud* en *Resa*, voorttellende, nogtans gelyklyk op *Joseph* uitkomen, die dan ook twee Vaders heeft; by Mattheus is 't *Jacob* en by Lucas is 't *Heli*. Dit kan zeker natuurlyk niet bestaan; en dus schynt hier eene handtastelyke strydigheid plaats te hebben. Doch als men in overweeging neemt dat de Jooden hunne Geslacht-regisiters opmaakten, niet alleen volgens de Natuur, maar ook zomtyds volgens de Wet, naar de schikking der Burgerlyke Wetten van Moses, zo ziet men gereedlyk, dat iemand twee Vaders toegeëigend konnen worden, een volgens de Natuur, en een ander volgens de Wet.

Zo waaren de Jooden (om in deezen maar kort te gaan, en alle onderscheidene Geslachttellingen niet op te haalen,) inzonderheid gewoon het geslacht der Erfdogteren, die broederloos waren, te tellen naar de Wet; welke hun beval met hunnen naasten bloedverwante te huwen; waar door deeze bloedverwant overging in de geslachtlyst der behuwde Erfdogter; vervangende haaren naam door den zynen; om dat men niet gewoon was de naamen der Vrouwen in de Geslacht-regisiteren te tellen: in zodanig een geval had zulk een persoon een dubbel Geslacht-regisiter, een van zynen natuurlyken Vader, en een van den Vader der behuwde Erfdogter (*).

Indien we nu, deeze manier van telling in 't oog houdende, vooronderstellen, dat Maria zodanig eene Broederlooze Erfdogter was, 't welk, volgens het voorgezegde, niet onwaarschynlyk genaamd kon worden, zo mogen wy denken, dat Mattheus, volgens de Natuur, en Lucas, volgens de Wet, het geslacht van *Joseph* beschryft. Tot dit denkbeeld wordt men te meer geleid, als men in agt neemt, dat Matthens het woord *van gewinnen* gebruikt, als hy zegt *Abraham*

(*) Men zie deswegens *van den Honert*, over *Ch. afkomst uit David*. bl. 757—762. vergel. met 789—792.

hem gewon Isaäc enz.; geevende dit woord, in 't doorgaande gebruik, de natuurlyke geboorte te kennen: en dat Lucas zegt, Jesus was, ὢν ἐνομίζετο, *de zoon van Joseph, den zoon van Heli*, enz. Met opzigt nu tot deeze uitdrukking van Lucas, door de onzen vertaald, *alſo men meynde*, heeft men aan te merken, dat dezelve, volgens eene goede taalkunde, naar de eigene kragt en 't doorgaande gebruik van 't woord ἐνομίζετο, zo veel zegt; als, *gelyk door de Wet is vastgesteld* (*): waar by nog komt, dat de benaaming τοῦ Ἡλὶ, volgens den aart der Griekſche ſchryfwyze, inzonderheid in Geſlacht-regiſteren, niet tot *Jeſus* maar tot *Joſeph* gebragt moet worden, zo dat *Jeſus* niet gezegd worde te zyn *de zoon van Heli*, maar *de zoon van Joſeph, den zoon van Heli* (†): des die woorden van Lucas, volgens de regels der Taalkunde, met regt in deezer voege overgezet, en verklaard worden. Jesus was, *gelyk door de Wet is vaſtgeſteld*, zo als men volgens de Wet rekent, *een zoon van Joſeph, die de zoon van Heli was* enz.: geevende dus de Euangeliſt, door 't gebruiken dier ſpreekwyze aan 't hoofd van 't Geſlacht-regiſter, te kennen, dat het zelve geſchikt is naar de Wettiſche telling; welke met den aanvang in *Joſeph* ſtand greep, als gehuwd met *Helis Erfdogter*. —— Dus was *Heli* de Vader van *Maria*; maar in 't tellen des geſlachts vervangt *Joſeph*, door zynen naam, dien zyner Vrouwe, volgens de gewoonte der tellinge naar de Wet, met opzigt tot gehuwde Erfdogters. Eenſtemmig hier mede vindt men aangetekend, dat de Joodſche Talmud gewag maakt van eene *Maria*, *de dogter van Heli*, ſlaande niet duiſter op *Maria*, de Moeder van *Jeſus* (‡).

Op deezen grondſlag, dat Mattheus de Natuur, Lucas de Wet der Erfdogteren volgt, en dat *Maria* eene Erfdogter van *Heli* zynde, trouwt, volgens de Wet met haaren naaſten Bloed-

(*) Men leeze hier over *van den Honert* als boven bl. 764—770, & *Wolfii Curas* in Act. XVI. 13.

(†) Zie in deeze *Vaderl. Letteroef.*, I D. bl. 312, het aangetekende, wegens deeze manier van geſlachtrekening.

(‡) *Zy vertellen*, ſchryft *Gill* in zyne aantekeningen op Luc. III. 23. *van eenen die* „ Maria, de dochter van Heli, in de ſchaduw zag, hangende aan de vezelen of het vleeſch haarer borsten, en daar zyn 'er die zeggen, de grendel van de poort der helle is aan haar oor vaſt". *Uit welke kwaadaardige uitdrukkingen te zien is, wie hier gemeend werdt.*

Bloedverwante, is 'er geene ftrydigheid tusschen de twee Geslacht-registers, als uit derzelver vergelyking terstond te zien is. —— Mattheus telt van *David* door *Salomon*, de natuurlyke geboorte van *Joseph* als een *Zoon van David*; maar Lucas, in *Joseph*, het geslacht van *Maria* als eene Erfdogter rekenende, telt van *David* door *Nathan*: van daar nu moeten ze verschillen in persoonen, vermids ze door een onderscheiden huisgezin tellen, tot dat een huwelyk die twee huisgezinnen vereenigt. Dit geschiedt dan in *Salathiël*, die een natuurlyke zoon van *Jechonias* was: deeze, met eene Erfdogter van *Neri* huwende, werd, volgens de wettische telling, een zoon van *Neri*: dus behoorde *Salathiël*, volgens de Natuur, door het huisgezin van *Salomon*, en, volgens de Wet, door 't huisgezin van *Nathan*, tot *Davids* geslacht: waarom dan ook hy, en zyn Zoon *Zorobabel*, by *Neris* Erfdogter gewonnen, in beide de geslachtlysten voorkomen. *Zorobabel* nu heeft, gelyk *David*, twee Zoons gehad, tot hoofden der huisgezinnen, die hier in aanmerking komen, *Abiud* en *Rhesa*. Mattheus vervolgt het Koninglyke Huis in *Abiud*, en Lucas het Erfdogterlyke in *Rhesa*: van daar moeten ze dan weder verschillen tot op een tusschenkomend huwelyk, dat plaats heeft als *Joseph*, de natuurlyke Zoon van *Jacob*, trouwt met *Maria*, de Erfdogter van *Heli*: en zo is *Joseph*, volgens de Natuur een Zoon van *Jacob*, volgens de Wet van *Heli*. In 't eerste geval behoort hy tot het geslacht van *David*, door *Abiud*, *Zorobabel* en *Salomon*; in 't laatste door *Rhesa*, *Zorobabel* en *Nathan*: dus zyn *Joseph* en de Erfdogter *Maria* bloedverwanten uit de twee broederen *Abiud* en *Rhesa*; des zy volgens de Wet aan elkanderen huwen.

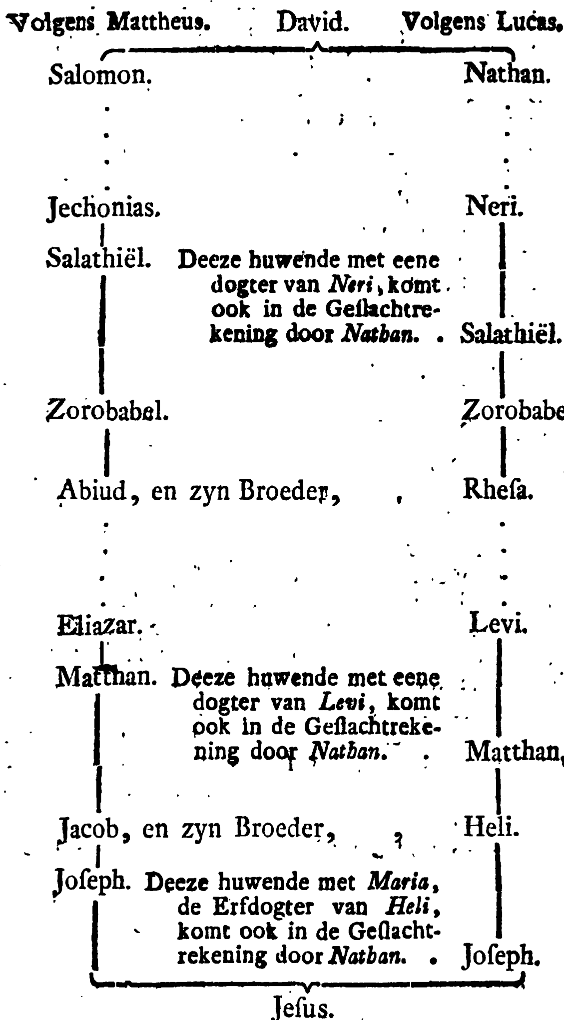
Om deeze knoop nog bet aan te haalen, staat verder in agt te neemen, dat men, volgens veele Grieksche Handschriften, by Lucas moet leezen [*des zoons*] *Heli*, [*des zoons*] *Matthan*, in stede van *Matthat*, gelyk onze Vertaaling heeft (*). Indien wy deeze leezing, welke niet te verwerpen

(*) Vide varias lectiones in h. l. allatas a *Millio* & *Wetstenio*, in eorum Editionibus *Novi Testamenti Græci*. Het verschil der spellinge van *Matthan* en *Matthat* is ook zo gering, dat het zeer wel zou kunnen zyn, dat het de benaaming van dezelfde persoon is, die door den eenen *Matthan*, en door den anderen *Matthat* genoemd werd: zo dat men, de gewoone leezing houdende, ook op deezen grondslag de vereeniging der Geslacht-registeren in dien persoon vinde.

pen is, houden, komt ons twee graaden vroeger eene vereeniging der twee Geslacht-registeren voor, te weeten, in deezen *Mattban*; die dus by Lucas, gelyk by Mattheus, de tweede van *Joseph*, deszelfs Grootvader, is. Deeze *Mattban* is dan, by Mattheus, volgens de Natuur, een Zoon van *Eleazar*, doch, huwende met eene Erfdogter van *Levi*, wordt hy, naar de Wet, een Zoon van *Levi*, gelyk *Lucas* meldt: behoorende dus, volgens de Natuur, door *Salomon*, en, naar de Wet, door *Natban*, tot het geslacht van *David*. Deeze *Mattban* nu gewint uit *Levis* Erfdogter twee Zoons, als hoofden der huisgezinnen, die hier in aanmerking komen, *Jacob* en *Heli*. Mattheus vervolgt het Koninglyke huis in *Jacob*, en Lucas het Erfdogterlyke in *Heli*: *Jacob* gewint *Joseph*, en *Heli* gewint niet, of laat niet naa dan dogters, die, by mangel van zoon of zoonen, Erfdogters zyn, onder welken *Maria* zich bevindt: deeze trouwt gevolglyk met haaren naasten Bloedverwante, haares Ooms Zoone, even gelyk de *erfdogters van Zelapbead den Zoonen baarer Oomen tot wyven worden*, Num. XXXVI. 11.

Welke leezing men in dit geval aanneeme, het blykt altoos, dat *Jesus*, die uit *Maria* gebooren is, behoort tot het geslacht van *David*, niet alleen volgens het Erfdogterlyke door *Natban*, maar ook volgens het Natuurlyke door *Salomon*: want in de eerste leezinge komt *Maria* met *Joseph* te zamen in *Zorobabel*, die natuurlyk tot *Salomon*, en, volgens de Wet, tot *Natban* behoort: in de laatste leezinge, die ons zeer aanmerkelyk schynt, komt *Maria* met *Joseph* op dezelfde wyze te zamen in *Mattban*: dus zyn *Maria* en *Joseph* beiden, van 's Vaders wegen door *Salomon*, en van 's Grootmoeders wegen door *Natban* uit *David*; zo dat de afkomst van *Jesus* uit *David* op de eene en andere wyze door deeze Geslacht-registers eenstemmig opgemaakt worde; als uit de onderstaande vergelyking te bemerken zy.

Vol.

Volgens deeze uitlegging is 'er geen de minste strydigheid tusschen de twee Geslacht-registers door de Euangelisten bygebragt; ze komen in tegendeel, de Wet der Erfdogteren in agt genomen zynde, eigenaartig over een; door deeze voor-

vooronderstelling ziet men alle zwarigheden, uit de verscheidenheid deezer Geslacht-registeren ontstaande, weggenomen, en de afkomst van *Maria*, en gevolglyk die van *Jesus*, uit *David*, gestaafd. —— De voorgaande bewyzen en deeze vergelyking der Geslacht-registeren geeven dus elkanderen de hand, ter bevestiginge van ons gevoelen. Het voorgemelde toonde ons met eene verregaande waarschynlykheid, dat *Maria* uit *David* was: hier zyn twee onderscheidene Geslacht-registers, die strydig schynen, doch volmaakt overeenkomen, wanneer men in eene volgens de Natuur, en in 't andere volgens de Wet der Erfdogteren telt, op de vooronderstelling, dat *Maria* eene Erfdogter van *Heli* was: daar nu deeze twee zaaken elkanderen zo volkomen beantwoorden, is de waarschynlykheid tot zo hoogen trap, en zo na aan de zekerheid, die de natuur der zaake toelaat, gebragt, dat het Ongeloof moete erkennen, dat de Christens redelyke bewyzen hebben, voor de *afkomst van Jesus uit David*, niet slegts van de zyde van *Joseph*, maar ook van die van *Maria*.

Wat ons Christenen aangaat, die gelooven dat *Jesus* de langbeloofde *Messias* is, vermids wy alle de kenmerken van tyd, plaats en werkzaamheid van den *Messias*, door de Propheeten gemeld, aanvanglyk in hem vervuld, en zyne Godlyke zending boven al door zyne opstanding uit de dooden, hemelvaard, en uitstorting der gaaven des Heiligen Geestes bevestigd zien; wy konnen niet twyfelen, of deeze bewyzen, met het gemelde gepaard gaande, geeven ons een volkomene zekerheid des geloofs, dat dit byzondere kenmerk van den Messias, dat hy uit *David* moest voorkomen, ook in *Jesus* gevonden wordt: des alle zwaarigheden, met opzigt tot de Geslacht-registers in de Euangelien voorkomende, ingebragt, ons geen weezenlyke stoffe ter ergernisse konnen geeven.

VRYMOEDIGE
AENMERKINGEN
OVER DE
NEDERDUITSCHE
WERKEN EN SCHRIFTEN,
die onlangs uitgegeven zyn.

Nieuwjaars-geschenk, of Redevoering, tegen 't onwettige vermaak der Nederlandsche Jongelingschap, gevolgt naar 't Engelsch van den Eerw Heer James Fordyce D. D. *Nevens een Toegift aan Neerlands Jufferschap; ter opwekkinge eener deugdzaame Bestiering van derzelver Gedrag en Zeden. Te Amsterdam by* Jacobus Loveringh, MDCCLXII. *behalve de voorafgaande dichtkundige navolging van Pred. XII., door den Heer* Hoogvliet, *96 bladzyden in groot octavo.*

HEt is, inzonderheid in de laatste jaren, zeer gemeen geworden, onder den naam van *Nieuwjaar-* en *St. Nicolaas-geschenken*, aan de onbedrevene Jeugd dartele Liedeboeken, onkuische en beuzelagtige Almanachen, en dergelyke Schriften, die den geest verwilderen, en de goede zeden bederven, aan te bieden; geschenken, die men met regt ἄδωρα δῶρα, of, in vollen nadruk, *vergiftige giften* mag noemen. Zo zeer nu als men Ouders en Voogden heeft te waarschouwen tegen het vereeren, en de Jeugd tegen het aannemen van zodanige vereeringen, indien ze hun ter hand komen, zo zeer mag men aan de andere zyde het schenken en ontvangen van 't bovenstaande *Nieuwjaars-geschenk* een ieder aanpryzen: als zynde het zelve ene wezenlyke gift, die, in tyd en eeuwigheid, den regtaartigen gebruiker de heilzaamste vrugten zal doen smaaken.

De *Redenvoering* in dezen aan de Nederlandsche Jongelingschap voorgesteld strekt, om te doen zien, „ dat de *Jongeling*, die zig „ zelve aan weelde of wellust overgeeft, inderdaad van *Verstand* „ *beroofd is*, in zoo verre hy den smaak mist van 't gene tot een „ echt en wezenlyk vermaak behoort; nevens een bezef van 't „ gene dienen kan en moet tot waare Eere; zoo wel als Voor„ zichtigheid in 't stuk van zyne allergewigtigste belangen ". Dit onderwerp recht manlyk behandeld zynde, zo besluit onze Auteur

zyne Redenvoering met ene deftige aanspraak en ernstige raadgeving, zo voor hun, wien de opvoeding der Jeugd is aanbevolen, als voor de verstandige, midsgaders voor de onbedagtzame Jongelingen. ——— De nevensgaande *Toegift* voor Nederlands Jufferschap behelst enige nutte lessen, ter bestieringe van haar zedelyke gedrag; dienende om dezelve ten kragtigste aan te sporen, ter volmakinge harer ziele, door Kennis en Deugd; in haar een afkeer te verwekken van die Ondeugden, en op hare hoede te doen zyn tegen die zwakheden, waar voor de schone en tedere Kunne inzonderheid bloot gesteld, en veelal aan onderhevig is.

Onze Schryver betoont in dit geschrift ene gegronde kundigheid van onzen redelyken Godsdienst te bezitten, en doet op ieder bladzyde zynen yver voor denzelven met deftigheid doorstralen: terwyl hy de Ondeugd in hare afschuwelykheid en de Deugd in hare beminnelykheid op 't levendigste voorstelt, en daar op de ernstige betragting van den Godsdienst ten bondigste aandringt.

Korte Schets der Geschiedenissen van alle de Ryken en Staaten, die voor Christus geboorte geweest zyn. Uit het Hoogduitsch vertaald. In 's Gravenhage by H. Backhuizen, MDCCLXI. *Eerste Stuk. Behalve de Voorreden* 88 *bladzyden in octavo.*

Dit Korte Begrip der Historie aller Volkeren voor de geboorte van Christus is eigenlyk geschikt voor 't gebruik der Schoolen, of ten dienst van hun, die anderen onderwyzen in de algemeene Historie. Ter beantwoordinge aan dit oogmerk behelst het, in enige korte stellingen, de voornaamste lotgevallen en hoofdveranderingen, die de Ryken en Staaten der Waereld tot op dien tyd ondergaan hebben; met aanhaling der Autheuren, die ons de geschiedenis der Volkeren in geschrift hebben nagelaten; zynde het oogmerk van den Schryver hier mede, dat de Onderwyzer de stellingen nader zal ontvouwen, en de Leerling de bygebragte plaatsen vervolgens nazien, om 't voorgestelde daar uit te trekken, of ene byzondere Verhandeling deswegens op te stellen; op hoedanig ene manier een ieder, ook voor zich zelven, een nuttig gebruik van dit Werkje kan maken.

Het tegenwoordige eerste Stukje behelst de Historie van *Athenen*, *Lacedæmonie*, *Achaje*, *Ætolie*, der *Griekscbe Volkplantinge in Azie*, van *Sicilie*, *Rhodus*, *Creta*, *Cyprus* en *Samos*. Om den Lezer des Autheurs manier van behandeling te beter onder 't oog te brengen, zullen wy deszelfs berigt der Historie van 't Eiland *Creta*, als de kortste afdeeling zynde, hier aan hegten.

„ In het „ §. 1. In het Eiland *Creta*, dat ook bekend is onder
„ Jaar „ den naam van *Hecatompolis*, had in het eerst plaats ene
„ der „ Monarchiale of Koninglyke Regeering, en onder die
„ Wae- „ Monarchen of Koningen was *Minos*, wegens zyne ge-
„ reld „ geevene Wetten, de merkwaardigste van allen, die 'er
„ 2720. „ geweest zyn.

„ *Strab. lib.* 10. *Plin. lib.* 4. *cap.* 12. *Athen. lib.* 13.

„ §. 2. Naa het afschaffen der evengenoemde Regee-
„ ringwyze, wierden 'er 28 Raadsheeren verkooren,
„ wien verscheide andere Magistraats-perzoonen werden
„ toegevoegd.

„ *Arist. de Republ. lib.* 2. *c.* 10.

„ §. 3. Tegen eenen Buitenlandschen Vyand kwamen de
„ Inwoonders van alle de Steden zonder uitstel op de
„ been, vermits zy die als hunnen gemeenen Vyand aan-
„ zagen.

„ *Polyb. lib.* 4.

„ §. 4. Anderzints waaren de Cretensers aanhoudend
„ met malkander in stryd, en den eenen Stad tegen den
„ ander gedurig in bezigheid om ze onder het Juk te
„ brengen, tot dat eindelyk de Gnosiers en Corityniers de
„ Opperheerschappy verkreegen, en zich in het Eiland
„ verdeelden.

„ *Aristot. & Polyb. loc. cit.*

„ §. 5. Deszelfs uitneemende legging, en de uitmun-
„ tende Krygskunde van derzelver Inwoonders, was oor-
„ zaak, dat alle Vorsten en Republieken zich om hunne
„ Vriendschap benaarstigden, en de Cretensers in hunne
„ Soldye wilden neemen, offschoon ze andersints wegens
„ hunne Eerlykheid in een slegt vertrouwen waren.

„ *Pausan. in Att. Xenoph. lib.* 4. *Arrian. de exped.*
„ *Alex. Liv. lib.* 37. *c.* 41. *seq.*

„ §. 6. Hun aanzien duurde ook tot den Mithridati-
„ schen Oorlog; want nadien zy met dezelve als onder
„ een dekzel lagen, en ook reeds te vooren de Cilicische
„ Zeerovers onder de hand bygestaan hadden, zoo over-
„ 3940. „ vielen hun de *Romeinen* te Water en te Lande.

„ *Flor. lib.* 3. *cap.* 7. *Liv. lib.* 97. *Dio Cass. lib.* 35.

„ §. 7. *Metellus*, toegenaamd *Creticus*, was de geen,
„ die dit Eiland den Romeinen onderdaanig, en uit *Creta*
„ en *Cyrene* eene Provintie maakte, hoewel het onder
„ *Constantyn den Grooten* wederom gescheiden is.

„ *Vell. Paterc. lib.* 2. *cap.* 38. *Dio Cass. lib.* 36. *Valer.*
„ *Max. lib.* 7. *cap.* 6. *Strabo lib.* 7.

Het

Hedendaagsche Historie, of tegenwoordige Staat van Switzerland en Italie. Te Amsterdam, by Isaak Tirion, 1761. *Tweede Deel. 664 bladzyden in groot octavo.*

DIt tweede Deel, gaande over de middelste en zuidelyke deelen van *Italie*, ontvouwt in 't breede den tegenwoordigen Staat van *Genua* en *Corsika*, van *Lucca*, *Toskanen*, de *Pauslyke Heerschappyen*, *Napels* en *Sicilie*; midsgaders van *Maltha* en *Minorka*. Men vindt hier inzonderheid een naauwkeurig berigt van den *Kerklyken Staat*, en vele byzonderheden in 't *Ryk van Napels*, die de aandagt der Lezeren boven al waardig zyn.

Nauwkeurig en Onzydig Verhaal der onverwagte intrekking van het Fransche Corps van den Heer Generaal de Conflans *in Oostvriesland, tot Berigt der Nederlanders, Eere der bewaringe Gods, en domping veler leugenen. Beschreven na syn beste weeten, door een Protestants Kerkbeminnaar, als oog- en oorgetuige in en om 't vlek Leer. Te Groningen, by de Wed.* L. Groenewolt, 1761. *in groot octavo*, 32 *bladzyden.*

EEn eenvoudig verhaal van 't voorgevallene by die gelegenheid, byzonder in en om het vlek *Leer*, dat doorgaande genoegzame kenmerken van geloofwaardigheid heeft. Men kan uit het zelve gereedlyk afnemen, dat de onbeschryvelyke euvelmoed der irreguliere troupen den Boeren maar al te regtmatige aanleiding gaf tot een gewelddadigen opstand; het welk ene onderlinge verbittering dermate moest gaande maken, dat 'er niet anders dan een algemeen Bloedbad te wagten ware geweest, indien de latere gekomene Nationale troupen zich in Oostvriesland hadden willen maintineeren, schoon ze zich al op ene geregelder wyze gedroegen.

Historische Memorie, wegens de Onderhandeling tusschen Vrankryk *en* Engeland, *zedert den 26 Maart tot den 20 September* 1761, *met de bewysstukken. Op order van den Koning van Vrankryk in 't licht gegeeven. Te Amsterdam, by* K. van Tongerlo *en* F. Houttuin, 132 *bladzyden in groot octavo.*

MEn vindt hier een geleidelyk berigt van 't voorgevallene tusschen *Vrankryk* en *Engeland*, ter bevorderinge van den zo lang gewenschten Vreede; volgens het welke de Koning van *Vrankryk* alles heeft aangewend, wat ter bewerkinge hier van kon strekken; doch het Hof van *Londen* alleszins door ene vol-

strekte

ftrekte afkeerigheid van den Vreede is gedreven geweest; zo dat de onheilen van een aanhoudenden Oorlog niet aan *Vrankryk*, maar aan *Engeland* te wyten zyn, naar den inhoud van dit geschrift. Ene *Historische Memorie* van de zyde van 't Hof van *Londen* zou ons ongetwyfeld andere denkbeelden tragten in te boezemen.

Uitgezogte Verhandelingen uit de nieuwste Werken van de Societeiten der Wetenschappen in Europa, en van andere geleerde Mannen. Te Amsterdam, by F. Houttuin, MDCCLXI, *in groot octavo.*

Dit derde Stukje van het zesde Deel, 't welk begint met *pag.* 315 en eindigt met *pag.* 470, vervat *Waarneemingen omtrent het inwendig gebruik der onlangs aangepreezen Middelen tot geneezing van de Kanker in 't Borst; door den Heer* van den Block. Uit het *Recueil de Med. &c.* Fevr. 1761. De *Belladona* en de *Cicuta* worden hier voorgesteld in staat te zyn verzworen Kankers met sterke uitgroeijing van weelig vleesch, te geneezen: maar met onderscheid, zo dat de *Belladona* de zodanige geneest, welken door de *Cicuta* niet konnen geneezen worden. Doch waar in dit onderscheid der Kankers eigenlyk bestaat, wordt van den Schryver slegts met eenige gissingen aangeweezen, welken op niets dan onderstelling rusten.

Van de geneezing van een Kanker in 't Borst, door het gebruik van de Belladona, met een nieuwe manier om dit Middel te bereiden, door den Heer Marteau; uit het *Recueil de Med.* Janv. 1761. Hier wordt van de *Belladona* met andere middelen, welken de Schryver *corrigentia* belieft te noemen, eene Tinctuur gemaakt met Brandewyn. Doch de Kanker, waar van het opschrift gewaagd, was nog niet geneezen, toen deeze Waarneeming geschreeven werdt; maar om dat de Pyn weg en het Gezwel verkleind was, stelt de Schryver vast dat het volkomen geneezen zou, en wilde daarom zyne wel uitgevonde bereiding van de *Belladona* het Gemeen niet zo lang onthouden, tot dat de Geneezing haar volkomen beslag hadt gekreegen.

Maar als of Doctor *Marteau* gevreesd hadt den Heer *Storck*, door den ophef van de *Belladona* en zyne *Tinctuur*, tot jaloersheid te verwekken, geeft hy in de volgende maand van 't zelve *Recueil de Med.* &c. een *Verbaal van de goede uitwerkingen der Scheerling of Dolle Kervel in de Klierverhardingen*, 't welk men hier ook vindt. Het eerste geval gewaagt van Kliergezwellen aan den slinker voet. Men is hier geene Kliergezwellen gewoon te zien; om dat 'er aan den voet geene Klieren zyn, waar in Scrofelen of Kliergezwellen vallen. Maar de Franschen noemen veele

veele Gezwellen, Zweeren en Fistels scrofuleus; en zo, denke ik, zal men dit geval ook moeten aanmerken. De Patient kreeg ook fistuleuze Zweeren aan de Onderarm en Hand. Hy werdt door het gebruik van de *Cicuta*, zonder iet anders, dan alleen een buikzuiverend Middel, geneezen. Maar de Handpalm behieldt *Anchylosis*. Het tweede bestaat in de genezing van eenige harde Kliergezwellen aan den Hals, zonder van den Schryver onder de Knoestgezwellen gebragt te worden.

Hier op volgt, *Onderzoek naar de oorzaak, die het Tarwe graan, in den Halm, bederft en zwart maakt, met een Berigt wegens de Middelen, om dit verderflyk kwaad voor te komen; door den Heer* Tillet. De ziekte van dit Graan, waar van hier gehandeld wordt, is, waar door de Tarwe, terwyl zy haar uiterlyke gedaante, en haar huidje of bastje in zyn geheel behoudt, in een *vet en zwartagtig stof* veranderd wordt, en, wanneer zy ter degen droog is, ligtelyk van het onderst van haar kasje los gaat. Dit noemen wy het *zwart of vermolsemd Koorn*; het gene men wel moet onderscheiden van *Misdragen* en *Brand* of *Roestig Koorn*, waar mede het doorgaans verward wordt. De Heer *Tillet* heeft, door menigvuldige Proeven, bevonden, „Dat de gewoone oor„ zaak der ziekte in het Stof der bedorve Graankorlen te zoeken „ zy; dat de allergaafste en gezondste Korrels, wanneer men ze „ met dien Molsem, of dat Stof der bedorve Korrelen, zwart „ maakt, door een schielyke besmetting en inwendige mededee„ ling het Vergift van deezen ontfangen; dat deeze gezonde „ Korrels dus, door dat zwarte Stof der anderen, inwendig be„ smet zynde, op hunne beurt zieklyke Airen, of besmette en „ bedorve Korrels, voortbrengen; of, met andere woorden, „ dat de Tarwe-airen, welken uit Korrels, met dit zwarte Stof „ bevuild, voortspruiten, altoos wederom Korrels bevatten, die „ geheel of ten deele vermolsemd zyn, als zy tot hunne rypheid „ komen; dat deeze op nieuws eene oorzaak van bederving „ worden, voor een volgenden Oogst, en dus het kwaad ver„ eeuwigen; en dat eindelyk het Stroo zelve, het welk die ver„ molsemde Airen heeft gedraagen, iet Pestigs en besmettend „ hebbe voor het Graan, dat 'er bykomt en het aanraakt". De eerste oorzaak, waar door in het Graan zo iet besmetlyks is gekomen, schynt de Schryver niet te hebben konnen ontdekken: ten minste, deeze wordt hier niet aangeroerd; alleen zegt de Heer *Tillet*, „ het is eene ziekte, die ons vreemd, en van el„ ders, door besmetting overgebragt is". De Hulpmiddelen hier tegen worden gesteld in het wasschen van het Graan, eer het gezaaid wordt, in gemeen Zeepsop, met of zonder Kalk, of Koe-gier en Menschen-pis, enz., of ook iet anders, 't welk van sommigen geheim gehouden wordt.

De Oorsprong der Lely- en Sterre-Steenen, als ook die der Rader- of Rolsteenen, opgehelderd door den Heer Guettard. Uit de *Hist.*

de

de l'Acad. Roy. des Sc. 1755. Hier wordt eene beschryving en afbeelding gegeeven van het Dier, de *Zee-Palmboom* genoemd, waar van deeze zogenoemde steenen overblyfsels zyn.

Waarneemingen omtrent het Licht, 't welk het Zee-water by nagt uitgeeft, door den Heer le Roy. Hier in wordt getoond, dat dit Licht niet gemaakt wordt door glinsterende Zee wormen, gelyk de Heer *Vianelli* en *Nollet* gesteld hebben. Alle Waarneemingen op Zee, en naderhand met Zee water, versch uit Zee gehaald, hebben den Schryver niets anders doen zien, dan eenige lichtende greintjes, welken door de beweeging in het Zeewater licht gaven, en somtyds op het water voortrolden en verdweenen. Hy meent, hierom, dat het Verschynsel moet toegeschreven worden aan een Phosphorieke stoffe, welke brandt en vergaat, wanneer zy licht geeft, en bygevolg geduurig in de Zee verteerd wordt en herbooren.

Aanmerkingen omtrent een nieuwe manier om de Metaalen te ontbinden, door den Heer Macquer.

Bedenkingen omtrent de verandering van de Miswyzing van 't Kompas, en derzelver gesteldheid, over den geheelen Aardkloot. Uit de *Connoissance des Temps* 1762.

Eindelyk volgen nog, *Waarneemingen omtrent de Ziekten te Amsteldam, in de Maanden* July, Augustus *en* September 1761. Hier in wordt van de uitwerkingen van de *Cicuta*, door Amsterdamsche Geneesheeren gebruikt, en tegen een *Scirrhus* krachteloos bevonden, gewag gemaakt; als ook van het tweede Werkje van den Heer *Storck*, over de zelfde stoffe geschreeven; dit nu reeds in 't Hollands vertaald uitgekomen zynde, hebben wy 'er onze Leezers, op zich zelve, eenig berigt van gegeeven (*).

De vier Jaargetyden door J. Macquet. *Te Leiden, by* Johannes le Mair, MDCCLXI. *in groot octavo 48 bladzyden.*

DE dichtkundige *Macquet* maalt ons hier, in vier onderscheidene Lierzangen, het bevallige van ieder Jaargetyde: stellende de Lente, Zomer, Herfst en Winter op eene niet onaangenaame wyze voor, met melding van derzelver streelende omstandigheden, heilzaame vrugten, nutte gevolgen, gunstige gelegenheden en uitlokkende vermaaken, die ieder saisoen naar zynen aart verleent. Hier benevens maakt hy op ieder Jaargetyde gewag van de voornaamste eerfeesten der Heidenen, met opzigt tot het zelve; midsgaders van de geboorte der beroemdste Mannen van Nederland in ieder Jaarsaisoen; oordeelende de Dichter met regt, dat hy van dit laatste, schoon 't iets toevalligs zy, ook in dezen gebruik mogte maken; vooral daar 't strekt om den naam dier Braaven levendig voor den geest te brengen.

Men vindt hier doorgaande eene geregelde vinding, in eene zui-

(*) Zie pag. 530—537.

vere taal, met welgepaste uitdrukkingen voorgesteld, ter proeve hier van, (om ons, naar 't tegenwoordige Jaargetyde, tot zynen Winterzang te bepalen) strekke zyne beschryving van den Winter, als mede van deszelfs nut en vermaak. Met den aanvang voorgesteld hebbende, hoe de Dichtkunst hem bewoog om haar geleide te volgen, laat hy zich aldus hooren:

Straks leid die Schone my langs paden
En wegen, haar alleen bekend,
Naar een paleis van blaauw arduin; wy traden
De Hofzaal in; hier zat de Wintervorst aan 't end,
Gebukt voor 't vuur, zyn handen, bevende armen,
En oude en koude leên te koesteren en te warmen.

Een bont en armelyn gewaad
Bedekte zyne stramme leden:
't Gezicht was barsch van opslag, en 't gelaat
Met rimpelen beploegd van boven tot beneden.
De lange baard, de breede wenkbraauwboog,
En wat men zag vertoonde een deftigheit aan 't oog.

De grysheit, die elk een moet eeren
Met diepen eerbied en ontzag,
Had, zoo het scheen, zyn hairen doen verkeeren
In blinkend zilverdraad, als men by Winterdag,
Wanneer de Zon, na dikken mist, haar stralen
Vertoont, op 't lage veld, en hoog geboomt ziet pralen.

De Dichter verhaalt verder, hoe de gryze Winter-Vorst, door zyne Geley-Maagd, bewogen werd, om ene schets van zyne daden, heerlykheid en magt te geven; waar op hy in dezer voege, inzonderheid met betrekking tot het nut en vermaak van den Winter, in Heldendicht vervolgt, en den Vorst doet zeggen:

Wel aan, 'k wil tot een blyk van myne liefde en gunst,
U eeuwig toegewyd, u beiden doen beschouwen,
Wat nut de Winter teelt. De zoete Schilderkunst,
Uw lieve zuster, die zoo geestig weet te ontvouwen,
Door fyne trekken van haar sprakeloos penceel,
Al wat het oog bekoort, heeft aan de hooge wanden
De heilgeschenken, die ik de aarde mededeel,
Waar voor ik wyd en zyd, met keur van offeranden,
Bewierookt werd, op 't schoonst geschetst en afgemaald.
Hier zweeg, en wees by op een stuk vol kunstvermogen,
Waar in Bespiegeling, door 's Hemels geest bestraald,
In haren voorhof zat, aandagtig opgetogen,

En

En in het diep gepeins 't gezicht sloeg naar om hoog;
Daar ze, in 't verschiet, de lucht met wolken zag betrokken,
Die zwart, en zwanger zich, ô wonder! voor het oog
Ontlasten in een drift van de allerwitste vlokken;
Die tuimlen om en om, en zwieren heen en weêr,
En weemelen door een, tot ze als een vlugt van vogelen,
Door zwerven afgemat, zich eindlyk zetten neêr,
En velden en geboomt bedekken met haar vlogelen.
Wendt naar den voorgrond, sprak de Grysaart, nu 't gezicht,
Waar gy de dunne lucht allengs weer op ziet klaaren.
Dit, zei de Wintervorst, beduid, hoe ik het licht
Herschep uit duisternisse, en 't onweer doe bedaaren;
Hoe ik de lucht, besmet door Zomerzonnebrand,
Van koortze en pest, die mensch en beesten naar doet zuchten,
Kan zuivren. Wilt ge nu eens zien, hoe ik het land,
Vermoeid en uitgeteerd door 't dragen zyner vruchten,
Doe adem scheppen? ei beschouw die schildery,
Waar Bouwman, met zyn Gade en frissche huisgenoten,
Gezeten om den haard, met kout en boerterny,
By 't rusten van den ploeg, hun vreugde zelfs vergroten?
Zie, hoe ik 't aardryk gints, als 't vinnig word geplaagd
Door 't woedende ongedierte, in duisternis verscholen,
Te hulp kom, door myn magt, die dat gespuis verjaagt,
Of sterven doet van koude in zyne duistre holen,
Of door de sneeuw versmoor (*). *Nu zie eens verder, voer*
Hy rustig voort, hoe ik de rusteloote baren
Herschep, door myne kragt, in eenen glazen vloer,
Zoo vast, dat mensch en dier daar op gaan spelevaren,
En rennen onbevreesd. Ginds stryd men zelfs om prys,
Wie, door natuur begaafd (†) *met vlugheits edle gaven,*
Met ysglad yzer snelst kan vliegen op glad Ys,
Of met de narreslee rinkinkend henen draven;

Men

(*) *versmoor.* Dit is waarschynlyk ene drukfeil; lees *versmoort,* gelyk *verjaegt* en *doet*; als slaande het woordje *die* op alle deze werkwoorden.

(†) *begaafd met gaven.* Oudtyds had men veelligt zodanig ene klankspeling gepresen; maar in onze dagen ziet men dezelve liever vermyd, of ze moet een byzonderen nadruk hebben; gelyk hier in den volgenden regel, daar de herhaalde klank- en woordspeling hare aangenaamheid heeft. Buiten zodanig een geval is de rykdom van woorden te waardeeren boven de eenzelvigheid van klanken. Men zie *Huidecopers Proeve van Taal- en Dichtkunde,* bl. 107, 160, 219 en 220. Wy zouden hierom het woord *bedeeld* in dezen beter agten: en mogelyk zou men, om die zelfde rede, een weinig hooger, voor *rustig*, wel zo goed *wakker* schryven.

Men warmt de leên op 't ys met kolf en kloot en bal.
Hier word het zoet vermaak der Vissery genomen:
't Is kermis op den vloed. Hoort welk een bly geschal!
De steden lopen uit en dartlen op de stromen.
ô Hollend onverstand, durft gy den tyd nog slegt,
Ja zelfs myn frisch Saizoen het slegtst van allen heeten?
Steunt dat op reên? Dan word, ik zeg het, en met recht,
De slegte tyd het meest in 't slegtst Saizoen vergeeten.

Winterzang, of Beschouwing van het Winter-vermaak. Door een Genootschap, onder de Zinspreuk Studium alit Artes. *Te Leyden, by* Cornelis van Hoogeveen, Junior, MDCCLXI. *in groot octavo, 16 bladzyden.*

DE Liefhebbers der Poëzye zullen dit Dichtstukje, met geen minder vermaak, in zyn soort, lezen, dan 't voorgemelde van den Heer *Macquet.* Het is een *Trochaisch* Vers, dat ons de Wintervreugde op ene geestige wyze voor oogen stelt. De Dichter, zich een weinig tyds vermaakt hebbende in 't gezelschap van Herderen, die by 't vuur zitten te kouten, gaat van daar op 't Ys, alwaar hy ené reeks van jonge knapen ziet op schaatsen ryden, de Kramers hunne waren uitstallen, een troep van Sleden en Schaatsryders voorbysnellen, of zich by de Kramers ophouden. In 't voorbygaan ontmoet hem een dronken Boer, die op ene Slede t'huis gebragt wordt; doch 't geen zyne aandagt meer trekt is een gansche stoet van Sleden met vermomde Personen, die de vreugde op 't Ys vermeerderen. Hy gaat vervolgens in een Herberg, daar de Boeren hem onderhouden over het ryden om prys, waar van hy ook nog een voorbeeld ziet in twee Boeren, die een wedspul aangaan, en naast elkander agter uit ryden; waar van de een, deerlyk vallende, de weddenschap verliest, en uitgelagchen werd van de Boeren, die hem met zyn bebloeden kop weder in de Herberg brengen; waar op de Dichter, met het vallen van den avond, t'huiswaards keert.

De schildering van dit Stukje is over 't algemeen natuurlyk, en 't verhaal is welgepast doormengd met snaakſche invallen, die in een vloeibaren styl voorgesteld worden. De Lezer oordeele hier over enigermate uit het volgende staal.

Zie eens welk een troep van Sleden all' met Meisjes uit de Stad,
Ider pronkt hier met haar Vryer, al vermoeid den bloed (*) zich wat,
Maar geen nood! zy zal 't wel maaken, als zy t'huis gekomen zyn,
Zal zy hem by 't vuur onthalen op een buik vol heete (†) wyn.

Nu

(*) *den bloed,* behoorde te zyn *de bloed*, als zynde de *Nominativus.*
(†) *heete wyn*, moest wezen *heeten wyn*, als zynde *Wyn* van 't *Man-*

Nu begint de Zang der Tenters, yder schreeuwt zo hart hy kan,
Om zyn' waaren aan te pryzen, maar verkoopt geen drop daar van;
Want de Vryers reiden moedig al dat heesch geschreeuw voorby:
'k Volg met all' de Wandelaaren, 't staat hier doch een yder vry.
'k Moet de Ysvreugd (*) noch eens verder gaan beschouwen, dat alleen
Is het grootst vermaak, dat Winter doet genieten aan 't gemeen.
Welk een troep van Boeregasjes zie 'k daar by elkander staan,
Yder heeft zyn mond vol eeten; ik moet noch wat nader gaan.
't Is een Wyf met Oliekoeken; Teunis schynt 'er op verzot:
Hy roept stadig, ,, repje, Besje, schep wat haastig uit je pot'',
En hy smult dat beid' zyn' wangen blinken, als de goude naalt,
Die zyn Pleuntje draagt voor 't voorhoofd; 't bakkend Besje word betaalt;
Teunis wil straks henen reiden, maar zyn Makker houd hem vast,
Die gaat aan de Oliekoeken noch eens meesterlyk te gast.
't Wyfje zweet van 't haastig bakken, en word telkens aangespoort,
Maar wat ramp voor 't oude Besje! 't eeten word te vroeg gestoort:
Want zy stoot haar pot aan stukken, en verliest dus al 't beslag;
Hier door barsten all' de Kinkels uit in schaaterend gelach,
En betaalen haar de koeken; 't schynt nu zyn zy allen vlug,
Om weêr spoedig heen te reiden, 't handje leggende op den rug.
Yder Meisje vat haar Vryer; Teun en Pleuntje reiden voor;
't Schynt een gantsche troep van Ganzen; zie zy reiden (†) schielyk door.
Maar

Manlyke geslacht. Schoon men een anderszins goed gedicht om ene enkele misstelling van dien aart niet zou wraken, is 't egter aangenaam te zien, dat een Dichter ook hier omtrend oplettend is; te meer, daar 't in vele gevallen zyne nuttigheid heeft; en jonge Dichters, hier op agt gevende, gewennen zich ongevoelig om doorgaande ene zuivere taal te schryven; waarom wy 't niet ondienstig oordeelden, deze aanmerking eenmaal onder 't oog te brengen.

(*) *de Ysvreugd.* De smelting der klinkletter E hier niet in agt genomen zynde, is deze regel ene lettergreep te kort; dat ons meermaals in dit dichtstukje voorkomt: het welk niet bestaanbaar is met onzen Nederduitschen Dichtregel ten dezen opzigte, gelyk wy nog onlangs aangemerkt hebben (†). Deze en de volgende regel had in 't geheel nog wel enige beschaving nodig gehad, ten wille der vloeibaarheid.

(†) *reiden.* Deze spelling van *reiden* voor *ryden*, en zo ook *reiders* voor *ryders*, in dezen Winterzang voorkomende, schynt ons enigermate aan te duiden, dat het Kunstgenootschap het onderscheid tusschen *ei* en *y* niet in 't oog houdt; van waar we ook op bl. 4 *wei* en *by* als rymslagen ontmoeten; hoedanig ene verwarring dier klanken, als onbestaanbaar met den aart onzer sprake, en 't gebruik der Ouden, genoegzaam van alle keurigen gewraakt wordt.

(†) Zie boven, bl. 244.

Maar wat ongeluk treft Teunis dat hy valt en Pleuntje mee;
Allen vallen ze op elkander; Styntje roept reets ach en wee,
Want haar handen zyn beschadigt en haar nette kleertjes vuil;
Jaap heeft eene schaats gebrooken; Krelis viel een groote buil;
Lysje's voorschoot is aan flarden, en haar mooije rok gescheurt;
Tryntje, schoon zy is beschadigt, lacht, terwyl een ander treurt;
Teunis heeft een tand verlooren; Klaas pronkt met een scheeven bek;
Yder heeft 'er schaê geleden; doch het is een goeden trek
Voor den Hospes in zyn tentje, die is wonder in zyn schik,
Want hy tapt hun voor het minste twintig zoopjes voor den schrik.
Hy beklaagt hunn' tegenspoeden; maar deez' val stelt hem alleen,
Door meer voordeel dan de and're t'zaamen winnen, wel te vreên.
Al het volk komt toegeschooten; 'k pak myn biezen hier van daan;
't Ys mogt deezen last begeeven; dus zou 't noch wat erger gaan.

Verder Vervolg van 't Berigt der Papieren, raakende de zaak van den Heer O. Z. van Haren.

DE *Beredeneerde Zwarigheden*, door *R. Willemsen* voorgedraagen, zyn, gelyk wy reeds gemeld hebben, tegengesproken door een *Vryen Fries*, en door *Jan Alberts*; deeze tegenschriften hebben gelegenheid gegeeven tot de uitgaave eener *Wederlegginge der Aanmerkingen van den Heer Vrye Fries, opgesteld door een Vryen Hollander*; gedrukt in 's Gravenhage by *Pieter van Os*. Deeze Schryver merkt *Jan Alberts* aan als een mensch, die niet te verbeteren is, of 't moest door dwangmiddels geschieden; doch hy vleit zich, ten opzigte van den *Vryen Fries*, dat deeze nog eenigermaate vatbaar is voor redelyke overtuiging. Dit noopt hem om dien Heer onder 't oog te brengen, dat hy *R. Willemsen* ten onregte van partydigheid beschuldigt, en hier en daar de gezegdens van dien Heer verdraait, of onwettige gevolgen daar uit afleidt. De Heeren *Vrye Fries* en *Vrye Hollander* toonen zich beiden in deeze hunne papieren van een driftig humeur te zyn, dat in schriften van dien aart ondienst doet; en de zaaken eer verduistert dan opheldert. Van meerder nut is het volgende geschrift, getituleerd, *Rechtsgeleerde Confrontatie der Verdedigingen met de Deductie, door* C. Boëtius, *gedrukt voor de Societeit*, en by verscheiden te bekomen. Dit Papier behelst eerst een kortbondig uittreksel der *Deductie* van den Heer *van Haren*; midsgaders der *Verdedigingen* van de Heeren van *Sandick*, *van Hogendorp* en *van Tiddinga*; en verder eene nauwkeurige vergelyking dier geschriften met elkanderen: om daar uit na te gaan in hoe ver de Deductie al of niet beantwoord is; aan welke zyde in veele byzonderheden de hoogste waarschynlykheid is; en wat men natuurlyker wyze heeft te denken, raakende zodanige omstandigheden, in de *Deductie* gemeld, die in de *Verdedigingen* of onaangemerkt gebleeven, of slegts als ter loops beantwoord zyn. Uit

dit

dit alles blykt, dat 'er in veele opzigten, om bepaald over dit geval te konnen spreeken, eene nadere elucidatie vereischt wordt; het welk de Schryvers van dit geschrift beweegt om wederzydsche partyen met bescheidenheid te verzoeken, om eene nadere elucidatie, raakende de byzonderheden, waar over men, by mangel van meerder licht, niet wel in staat is, om gegrond te konnen oordeelen.

Eindelyk heeft men twee Stukken ten voorschyn zien komen, die aan deeze en geene byzonderheden nog eenig licht konnen byzetten, en meerder aanleiding geeven tot eene nadere elucidatie; te weeten: *Tweede Deductie voor* Jr. Onno Zwier van Haren, *Grietman van* Stellingwerf-Westeinde, *ter zyner noodwendige zuiveringe van de lasterlyke gerugten en imputatien, tegen hem verspreid en ingebragt.* Midsgaders eene *Deductie voor Vrouwe* S. A. van Haren, *geborene van* Huls, *ter haarer noodzakelyke zuivering van de lasterlyke gerugten en imputatien, tegen haar gedrukt en verspreid*: zynde beide deeze stukken uitgegeeven te *Leeuwaarden*, by *Abraham Ferwerda.*

De Heer *van Haren* tragt met den aanvang deezer tweede Deductie kortlyk te doen zien, dat hy, uit kragt der omstandigheden, genoodzaakt was, zyne eerste Deductie in diervoege op te stellen, als hy dezelve in 't licht gegeeven heeft: in diervoege dat het haatlyke ten toon stellen der Familie niet hem, maar hun te wyten zy, die hem in deeze noodzaaklykheid gebragt hebben. Hier op verdeelt hy zyne tweede Deductie in vyf poincten, die hy onderscheiden afhandelt. In de eerste plaats beantwoordt hy de zwaarigheden, in 't publicq tegen de eerste Deductie ingebragt, voor zo veel dezelven ter zyner kennisse gekomen zyn. Vervolgens gaat hy over om na te gaan, wie van beide de partyen meest geloof verdient in 't geen ze verhaalen, en brengt by die gelegenheid den Leezer onder 't oog, hoe menigwerf zyne tegenparty zich bedient van leugen en bedrog, met razerny en violentie te werk gaat, dat hunne geloofwaardigheid doet afneemen. Hier aan hegt hy een onderzoek der waarde van de overgeleide pretense verklaringen, om te toonen, dat ze ver van valide zyn; zich zelven of elkanderen tegenspreeken, en notoire onwaarheden behelzen. Verder draagt hy voor eenige generaale reflexien tegen de Verdeediging en de Verklaringen, om nog nader te doen zien, dat die Verklaringen vervallen, en tevens te doen opmerken, hoe futiel de Verdeediging in 't doorgaande beloop te agten zy, en hoe duidelyk men de verkeerdheid van de oogmerken der Heeren Verdeedigers, in hunne handelingen, hier in ziet doorstraalen. Eindelyk besluit hy dit Stuk met een onderzoek van de voornaamste redenen, welken tegen het existeeren van een Complot in de Verdeediging zyn bygebragt: strekkende dit laatste deel ter wederlegginge van die redenen, midsgaders ten naderen bewyze, dat 'er een Complot geweest is, en dat het zelve

ve nog actueel existeert: waar mede hy vergezeld doet gaan eene ernstige, en in zommige opzigten ruim genoeg scherpe aanspraak aan zyne kinderen, waar by hy aan dezelven nog een maand tyds ter wederkeeringe vergunt, met bedreiging dat de tyd zyner barmhartigheid als dan verstreeken zal zyn. *God, die nooit een waar boetvaardigen afwyst, zy hem en zynen kinderen genadiger!*

Mevrouw *van Haren* begint haare Deductie, met voor te draagen, hoe zy, die tot nog stil had gezeten, als 't beste middel, volgens haar oordeel, om den haat tegen haaren Man, zo niet uit te roeijen, ten minste te verzagten, zich, door persooneele beledigingen, in de noodzaaklykheid bevindt, om het stilzwygen te verbreeken, en haar gehoudene gedrag, geduurende deeze onlusten, voor 't publicq open te leggen; waar in zy op deezen voet voortgaat: De Deducente onderrigt den Leezer, raakende het oogmerk van haar gedrag in de eerste acht dagen, van 11 tot 18 February, toen haar Man uit den *Haag* is vertrokken; en toont dat men, door meineedige attestatien, het publicq een valsch verhaal van haare handelingen en gezegden, geduurende dien tyd, heeft willen opdringen. Ten tweeden geeft ze een byzonderder verhaal van haar gedrag, van 19 February tot 24 Maart, toen zy uit den *Haag* na haaren Man is vertrokken; en doet zien wat haar bewoog om op zodanig eene wyze te handelen, als mede dat de Heeren Verdeedigers in verscheidene byzonderheden een valsch berigt geeven van 't geen tusschen haar en dezelven in dat tydbestek is voorgevallen. Hier aan hegt zy ten derden eene korte ontvouwing van haar gedrag, van dien tyd af tot nu toe; en stelt daar in voornaamlyk voor, hoe ze, ziende dat ze verraaden was, alle Correspondentie met de Verdeedigers en hunne medepligtigen, over dit onderwerp, heeft afgesneeden, en met haaren Man by aanhoudendheid in vreede en eendragt geleefd; verzagtende, zo veel in haar is, de bitterheden, hem door zyne vyanden aangedaan. Ten laatsten besluit zy deeze Deductie, met in 't kort te vertoonen, hoe zeer zy door de Verdeedigers en hunne medepligtigen mishandeld is geworden; en hoe elk hunner gearbeid heeft om een publicq eclat te maaken; het welk ze doet eindigen met betuiging van niets hartlyker te wenschen, dan de welvaart van haaren lieven Egtgenoot, waarde kinderen en kindskinderen; en dat God haare tegenstreevers in deezen moge beteren, vergeeven en behouden.

Deeze Stukken zyn gemunieerd met de noodige Bylagen, en verdienen eene nadere Confrontatie met de eerste Deductie, en de voortgebragte Verdeedigingen.

EINDE.

Verhandelingen over de Bybelsche Ziekten, en eenige andere gevallen die in de Heilige Schriften voorkoomen, en door de Geneeskunde licht ontfangen. Door J. M. M. D. *Te* Leiden *by* Cornelis de Pecker 1761. *in groot Octavo*, 137 *bladz.*

HEt oogmerk van den Schryver, in deeze Verhandeling, is, Ziekten welken in de Heilige Bladeren voorkoomen, door behulp van de Geneeskunde, eenig meerder licht by te zetten, dan in 't gemeen door de Godgeleerden, in hunne Uitleggingen gedaan is, of gedaan heeft konnen worden. Het Werkje van den beroemden RICH. MEAD, onder den titel van *Medica Sacra*, ook te Amsterdam by P. Mortier, in het Jaar 1759 uitgegeeven, vondt de Schryver zeer van zynen smaak, als den eenigsten der Geneesheeren die de bybelsche kwaalen, naar zyne gedagten, met oordeel behandeld heeft. Hy besloot dit Geschrift ten dienste zyner Landgenooten te vertaalen (*a*). Dan bevindende, dat de Heer MEAD alleen schreef voor zulken, die de Geneeskunde verstaan, en dit kort en bondig, voorzag onze Auteur, dat het van alle Leezers niet genoegzaam zou begreepen worden. 't Besluit viel dan zelf handen aan 't werk te slaan, den Heer MEAD als leidsman te volgen, zaaken welken by hem niet ge-

(*a*) Schoon onze Auteur dit niet gedaan hebbe, heeft hy, echter, de gedagten en Verklaaringen van Doctor MEAD, over de meeste plaatsen, in een gemeene taal, nageschreeven; tegen het oogmerk van genoemden Heer, die in de Voorrede van het gemelde Werkje betuigt te voorzien, dat de Vooroordeelen van het Gemeen te sterk waren om 'er zich niet aan te stooten, verre van 'er nut uittetrekken; te gelyk dat hy ook den spotters geene stoffe van spotterny heeft willen geeven; en gevolglyk, indien dit Werk in het Engelsch, de gemeene taal van zyn Land, mogt vertaald worden, het zyns ondanks zou geschieden, en tegen het billyk recht, 't welk een iegelyk, over zyn eigen werk toebehoort. Wy zullen hier eenige woorden van den Heer MEAD, uit de gemelde Voorrede, om dat ze ons aanmerklyk dunken, laaten volgen: *Βιβλίοις autem haec non scripsi; sed iis tantum, qui aut sacris theologicis, aut medicis initiati sint & eruditi. Eaque de causa Latino potissimum sermone in lucem edere placuit; quem per multa jam saecula docti homines ad ea inter se communicanda, quae aut nova, aut praeter vulgarem opinionem dicta viderentur, ubique fere adhibuerunt. Si quis igitur libri hujusce Anglicam versionem suscipiat, non tantum, me invito, id se facturum sciat; sed etiam contra jus illud aequabile, quo de re sua, prout libeat, statuere unicuique conceditur.*

gevonden werden, zelf naar te spooren, of haar, uit de werken van anderen licht by te zetten. „ De lust”, zegt hy, „ om het Woord van God licht by te zetten, en onze Landsgenooten van eenig nut te zyn, hebben ons tot dit moeilyk werk aangedreeven, waar in wy dankbaar bekennen, „ dat de Heer MEAD ons van veel hulpe is geweest”.

Om geen verkeerd oordeel te vellen over deeze Verhandeling, verzoekt de Schryver de volgende stellingen in aanmerking te neemen. De eerste is: *Men moet een naauwkeurig onderscheid maaken tusschen bovennatuurlyke gebeurtenissen die men wonders noemt, en zaaken die volgens den loop der Natuure gebeuren.* Alle zwaare Ziekten zyn geen byzondere straffen der Zonden: maar zulken alleen, welken in den Bybel uitdruklyk zo genoemd worden. De Ziekten van Saul, Hiskias enz. waren natuurlyke gevallen: maar anders was het met de blindheid van Elymas en den schielyken dood van Ananias en zyne Vrouw. Veele Jooden hadden de Melaatschheid; maar deeze Ziekte was by hen geene straffe, en niet meer bovennatuurlyk dan de Scheurbuik by ons: maar de Melaatschheid van Mirjam, Gehazi en Koning Azarias waren wonders en konden alleen door God zelven geneezen worden.

De tweede Voorstelling luidt dus: *Men moet eene Ziekte niet voor bovennatuurlyk houden, schoon men leest dat een Geest haar aanbragt.* En de Verklaaring hier van is, wanneer de Jooden een buitengewoone zaak zagen gebeuren, die ten goede voor iemant in 't byzonder, of voor de geheele Natie was, dan schreeven zy die zaak, schoon niet bovennatuurlyk, toe aan een Engel des Heeren; en wanneer zy een zwaare Ziekte zagen, dan zeiden zy, een booze Geest sloeg hem enz. De reden van deeze spreekwyzen bewaart de Schryver tot dat hy van de bezeetenen spreekt.

Derde Voorstelling: *De Godlyke kracht en wonderwerken van den gezegenden Heiland worden niet verminderd, geen nadeel aangebragt, schoon men stelt, dat Hy natuurlyke Ziekten genas.* Dit wordt gepast op Ziekten welken door de Schryvers van de Evangelische Boeken, volgens den Joodschen spreektrant, aan booze Geesten worden toegeschreeven; welken nogtans gesteld worden natuurlyke oorzaaken te hebben, en van tyd te tyd onder de menschen gezien zyn, en nog dagelyks waargenomen worden, hoewel doorgaans ongeneesbaar. Zodanige kwaalen dan door een woord spreekens te geneezen, is een blyk van Godlyk vermogen; en zulke verrigtingen kunnen niet anders dan voor wonder-

wer-

werken aangezien worden, zonder dat het nodig zy in de Ziekten zelven eenige bovennatuurlyken oorzaak te stellen.

Wy zullen nu door eenige voorbeelden toonen, hoe de Auteur de voorgenomene stukken behandelt. De eerste Verhandeling heeft tot onderwerp *de Onsterflykheid van den Mensch in het Paradys.* De Heer MEAD heeft hier van gezweegen. Adam en Eva hadden, in 't Paradys, volgens den Schryver, dezelfde lichaamen als de menschen thans hebben. Om dat zy Voedzel nodig hadden, zyn hunne lichaamen verandering en afneeming onderworpen geweest. En door de gestadige beweeging, welke een levend lichaam heeft, moest ook verstramming en verstyving, en hier door natuurlyker wyze de dood volgen. Tot verhoeding hier van meent onze Auteur, was de boom des levens geschikt; of wel tot verbetering wanneer reeds eenige Verstramming ontstaan ware, welke het leven kan doen eindigen. De Mensch zou dan door het eeten van deezen boom, gestadig in een frissche jeugd gehouden zyn. Of dit nu Verklaaring mag hieten, zullen wy aan het oordeel van onze Leezers overlaaten.

In de aanmerkingen over de Ziekte van Job volgt de Schryver hoofdzaaklyk zynen voorganger MEAD; en meent datze bestaan hebbe in Schurfdheid of Melaatschheid. De landstreek daar hy woonde, was 'er zeer toe geneigd. De Satan, zegt hy, kon des geen gereeder middel vinden, dan deeze Ziekte te verwekken. Hy mogt Job niet aan zyn leven koomen. De Schurfdheid is niet zeer gevaarlyk, kan lang duuren, en verwekt veel pyn. Hier by koomt, dat zulke Menschen versmaad en veracht wierden; derhalve het beste middel voor den Satan om Job te doen wankelen in zyn geloove. Maar men zou met reden vraagen, hoe koomt het dat de Vrienden van Job zich zo verwonderen over den toestand van Job, als een ongewoone omstandigheid (*a*), indien Jobs kwaale een Ziekte ware aan het Land eigen, en daaglyks wordende gezien?

Van de Ziekte van Koning Saul wordt, op voorgang van den Heer MEAD aangemerkt, dat het een natuurlyke Kwaal is geweest, om dat zy door natuurlyke middelen, by de Ouden in gebruik, genezen of verligt werdt. De Muzyk was het, welke den Koning adem deedt scheppen, en de ongemakken der kwaale verminderde. Zy hadt haare tusschenpoozingen, nu sterker dan zwakker aanvallen; en bestondt vol-

(*a*) *Job* II. 12, 13.

volgens onzen Auteur, in een Melankolieke dolheid, welke haaren oorſprong uit de zwarte gal heeft. Vervolgens wordt eenige Verklaaring van de zwarte gal en derzelver voortkomſt gegeeven uit de geſteldheid der Vogten waar in de aardagtige deelen (natuurlyk eene der hoofdſtoffen uitmaakende, waar door onze Vogten worden ſamengeſteld) de overhand hebben; welke dan een Temperament maaken 't welk men *Menlankoliek* noemt. De *Melankolie* wordt in drie trappen onderſcheiden. De eerſte is als de dikke ſtoffe door het geheel lichaam nog omgevoerd wordt; de tweede, als zy in de ingewanden van den Onderbuik vaſt blyft hangen; dan zegt men dat die lyders Hypochonder zyn. Deeze heeft verſcheiden tuſſchenpoozingen en vlaagen; en daar zyn 'er, die vooral in den Herfſt, met het vallen der bladeren, en in de Lente worden aangetaſt. Als de ſtoffe naar de Herſenen gerukt wordt, heeft men den hoogſten graad, welken men dolheid noemt, en de Ziekte van Saul is geweeſt.

Wanneer men de oorzaaken van deeze kwaale nagaat, zegt de Schryver, zal men bevinden, dat de Hertstogten en gemoedsbeweegingen, vooral droefheid en neerſlagtigheid, voornaame oorzaaken deezer Ziekte zyn, en dat deeze Koning Saul in die kwaale waarſchynlyk geſtort hebben. Tot bewys hier van worden de omſtandigheden waar in Saul zich bevondt, en in 't byzonder de aankondiging van den Profeet Samuel, 1 *Sam.* XV. 23. bygebragt.

Saul kreeg verligting door de Muzyk. Als David voor hem op de Harpe ſpeelde, nam de Ziekte af, en verliet hem. Niets is 'er by de Oudheid gemeener geweeſt dan in Ziekten, waar in de Herſenen ontſteld waren, de Muzyk te gebruiken, gelyk uit GALENUS en AULUS GELLIUS getoond wordt, waar by de hedendaagſche practyk van de onzinnigheid, door een beet van de *Tarantula* veroorzaakt, ook wordt gevoegd (*a*). En dit verklaart de Auteur dus: het is zeeker, dat de teere Zenuwdraaden, in de Herſenen, op eene verſcheide wyze, in melankolieke Ziekten en andere aandoeningen van het Brein en der Zenuwen, geprikkeld worden, en dat deeze byzondere aanprikkeling, een byzondere

(*a*) Men kan dit geheele geval van Saul; en de laatſtgemaakte aanmerkingen uitvoeriger verhandeld zien in het *Onderzoek naar 't gene door Bezeetenen in het Nieuwe Teſtament verſtaan wordt, door* ARTHUR ASHLEY SYKES, in 't Hollandſch gedrukt te Rotterdam, 1758. pag. 20 enz.

dere spanning in de Zenuwdraaden maakt. Naar dat deeze gespannenheid nu byzonder is, moet de trilling van de lucht, gemaakt door Klanken van stemme of snaaren, een byzondere aandoening op onze Zenuwen maaken; en hier door koomt het, dat alle toonen niet gunstig zyn, maar dat 'er juist een toon vereischt wordt, die met de gespannenheid der Zenuwdraaden overeenkoomt. Sauls Ziekte is van dien aart geweest, dat zy de harmonie van Davids harpe nodig hadt. Waarschynlyk hadt hy wel andere liefhebbers van de Muziek, doch die den toon niet konden vinden om zyne Ziekte te verligten.

De historie van Saul met de Waarzegster van Endor wort ook overwogen, en de bewuste Vrouw aangemerkt als een *Pythonissa* of Buikspreekster, gelyk door veelen reeds aangemerkt is. En ik zie niet hoe dit geval uit de Geneeskunde eenig licht ontfangt.

De Ziekte van den Koning Joram (2 *Kron.* XXI. 18) wordt met den Heer MEAD aangemerkt de Roode Loop geweest te zyn, waar in somtyds vliezige stukken en klonters ontlast worden, welken stukken van de Darmen zelven schynen te weezen. En door het geduurig dringen en persen, gelyk het de Schryver uitdrukt, gebeurt het, dat de Endeldarm uitzakt, en de Ingewanden dus waarlyk uitgaan. Hier in staat ligt het Vuur, welk den Lyder haast in 't graf rukt.

De Zieklyke Ouderdom, door Koning Salomon met verbloemde uitdrukkingen voorgesteld (*b*) wordt uitvoerig verhandeld; en zonder stil te staan op de beteekenisse der Hebreeuwsche woorden, geneeskundig beschouwd. De eerste ongemakken van den Ouderdom, van den Wyzen Koning voorgedraagen, zyn, *dat de Zon en het licht, en de maan en de sterren verduisterd worden.* De Schryver verstaat hier door, de verzwakking van het verstand, en niet een verzwakt gezicht, gelyk veelen willen; om dat in het vervolg van deezen text van de verzwakking des gezichts gesproken wordt, en men niet kan denken, dat dit tweemaal zou voorgesteld worden. *Licht* voor wysheid, of weetenschap, is gemeen in de gewyde boeken. Door de geduurige werkingen des levens, worden de vaste deelen allengs harder, styver en strammer. Dit wordt gepast op de Zenuwen en fyne draaden der Hersenen, die het naast gemeenschap met de Ziele hebben, waar door deeze haare indruksels

(*b*) *Prediker* XII. 1—7.

fels aan het lichaam mededeelt, en weder van het lichaam ontfangt, welken ook ftrammer en harder wordende tot deeze Werkingen onbekwaam worden.

En de Wolken wederkoomen na den regen; het gevoelen van den Heer Mead en onzen Schryver, over deeze woorden is, dat de Ouderdom vol zorgen en bekommeringen is. Gelyk de regens op elkander volgen, volgen ook in den ouderdom de eene zorg en bekommering de andere. De gefteldheid van het lichaam der oude lieden brengt veel toe tot zorgen en kommer: ftramheid en ftyfheid, flymige en taaije Vogten, geeven aanleiding van op alles ftil te ftaan en het kwaadfte 'er van te denken.

In den dage wanneer de wagters des huizes zullen beeven, en de fterke mannen hen zullen krommen; de leden, armen en beenen volbrengen hunnen pligt niet meer in den Ouderdom. De handen mogen met recht wagters en befchermers genoemd worden: de voeten zyn het welken ons gebouw onderfchraagen. Beiden beeven ligt op de minfte beweeging, en zyn ftraks afgemat.

En de Maalfters zullen ftil ftaan, om dat zy minder geworden zyn; dat is, de tanden en kiezen los worden, uitvallen en dus beginnen te ontbreeken.

En die door de venfters zien verduifterd zullen worden; dit wordt verftaan van de Verduiftering van het gezicht als een gevolg van Ouderdom.

En de twee deuren naar de ftraat zullen geflooten worden, als 'er is een nedrig geluid der maalinge; door deze twee deuren fchynt Salomon den mond, of eigenlyk, de lippen te verftaan, en het verminderen van den fmaak hier door aan te toonen. Oude lieden minder levenskracht en kooking der fpyzen hebbende, zyn ook zo graag niet; des behoeven zy den mond zo dikwerf niet te openen. Veele zaaken, die zy weleer konden eeten, konnen zy nu, door het verlies van hunne tanden, niet meer gebruiken. Zy hebben in veele dingen geen fmaak meer, en deeze deur blyft geflooten. Zo lang men met tanden in den mond voorzien is, maakt men fterker geluid by het eeten van de fpyzen; zo is het niet in ouden, tandeloos zynde moeten zy dezelven met hunne Keevels vermaalen, en maaken dus, volgens Salomon een nedriger geluid der maalinge.

En hy opftaat op de ftem des Vogelkens; dat is, zeer vroeg, om dat hy niet kan flaapen, en zo ras de dageraad den hemel ontfluit, en de Vogels de opgaande Zon groeten, het bedde, dat hem nu een laft is, verlaat.

En

En alle de Zangeresſen nedergebogen zullen worden; hier door verſtaat de Schryver de vermindering van het gehoor in oude menſchen, en beveſtigt dit met het zeggen van den ouden Barzillai tot den Koning David, die hem verzogt mede naar Jeruzalem te trekken, om de hofvermaaklykheden by te woonen: *Ik ben heden tagtig jaaren oud* —— *zoude ik meer konnen hooren naar de ſtemmen der zangeren en zangeresſen* (a)?

Ook wanneer zy de boogten zullen vreezen, en verſchrikkingen zullen zyn op den weg; dit wordt tot het gevoel gebragt, welk in oude menſchen ook dof wordt. Als een oud man over den weg gaat, en het gevoel zo keurig niet meer heeft, wordt hy zo ligt geene oneffenheden en gladde plaatſen gewaar; hy weet de voeten zo ſchielyk niet te rug te trekken, niet behoorlyk van eene laagte op eene hoogte te verzetten: hier door valt hy ligt en brengt zich zelven onheil aan. Hier door worden zy verſchrikt, en de ouden moeten zeer zorgvuldig en bevreesd voortgaan, om dat zy, met hunne andere zinnen ook het gevoel miſſen.

En de Amandelboom zal bloeijen; vreemd zal het veelen voorkoomen, dat hier door de vermindering van den Reuk, door ouderdom, verſtaan wordt: maar, om dat Salomon, volgens het oordeel van den Schryver, van de andere Zintuigen geſproken heeft, dunkt het hem vreemd, dat hy dit zou overſlaan. Grysheid, zegt hy, kan men 'er niet door verſtaan, om dat de Grysheid geen algemeen gevolg is van den Ouderdom, en veele menſchen reeds grys zyn, eer zy oud zyn. Ook draagt de Amandelboom geen witte, maar purpere bloemen; en kan geen Zinnebeeld van witte hairen zyn. Gelyk de Amandelboom in den winter bloeit, zyn de ouden in een geduurige winter, en kunnen de aangenaame reuken, welken de planten en bloemen in de lente en zomer verſpreiden niet ruiken; des zy van deeze aangenaamheden des levens ook verſteeken zyn; vergezogt zullen veelen oordeelen, niet ten onrechte.

En dat de ſpringhaan zich zelven een laſt zal weezen, en de luſt zal vergaan; hier in verſchilt onze Auteur van den Heer Mead, die door den ſpringhaan een Breuk of gezwel in den Balzak verſtaat. De Schryver wil, dat 'er door gemeend worde eene vermindering van de natuurlyke kracht der Teeldeelen, en het gevolg hier van, het vergaan van Vleeſchlyke welluſt, uitgedrukt door de woorden, *en de luſt zal vergaan*.

Eer

(a) 2 *Sam.* XIX. 35.

Eer dan de zilvere koorde ontketend worde; de Ruggraat bestaat uit Wervelbeenderen, en deezen hebben hunne banden welken gerekt en ingetrokken worden. Deeze banden verliezen met de jaaren hunne kracht. De oude lieden konnen het lichaam niet recht op houden. Men kan, zegt de Schryver, door de zilveren koorde, met den Heer NIEUWENTYT, ook de Zenuwen en Vaten verstaan, welken, door den ouderdom, ook van haare kracht beroofd worden.

En de gulden schaale aan stukken gestooten wordt; het brein in zyn bekkeneel, als in een schaale besloten, wordt by uitstek *gouden* genoemd, om zyne voortreflykheid, gelyk de Ouden hierom alle uitneemende zaaken *gouden* noemden. Wanneer nu het hoofd, die gouden schaal, zyne krachten verliest, en door den Ouderdom verzwakt wordt, kan men niet onaartig zeggen, dan de gouden schaal gebroken is; des te meer, om dat men scherpe stoffen als uit het brein ziet vloeijen. Deeze gedagte koomt my zeer natuurlyk voor, zegt de Auteur: doch wy twyfelen of hy hier in veel medestemmers zal hebben.

En de Kruik aan de springader gebroken worde; door de springader wordt verstaan het Hert, de bron des levens. Uit dit loopen de slagaders en aders. De Nieren leggen in de nabuurschap van het Hert, welken de Pis afscheiden, welke in het bekken der Nieren verzameld, en door de Pisleiders naar de Blaaze gebragt wordt. Dit bekken vertoont de kruik aan de springader. Als door den Ouderdom Droppel-pis en moeilyk wateren ontstaan, kan men fraai, met den wyzen Koning zeggen, dat de kruik aan de springader gebroken is.

En het rad aan den bornput in stukken gestooten worde; door het breeken van het rad aan den bornput, verstaat Salomon, volgens onzen Schryver, de rampen welke de aders en slagaders, en den omloop des bloeds beledigen, waar door het het leven geeindigd wordt. De Ouden hadden wel geene kennisse van den omloop des bloeds; maar zy wisten evenwel, dat 'er bloed in de aders stroomde, en dit stilstaande den dood aanbragt.

En het stof weder tot aarde keert, als het geweest is, en de geest wederkeere tot God, die hem gegeeven heeft; na zo veele onheilen, welken het menschelyk lichaam al zagt ondermynen, valt het eindelyk in het graf, en een handvol stof is alles wat 'er van een menschlyk lichaam overblyft; terwyl het edeler deel, volgens het getuigenis van den wyzen Koning weder tot God keert, en in wezen blyft.

Dus

Dus hebben wy de aanmerkingen van onzen Schryver, over deeze vermaarde plaatse hoofdzaaklyk voorgesteld, om onze Leezers het genoegen te geeven van te zien, hoe derzelver uitdrukkingen verklaard worden of konnen worden. Onze Auteur heeft hier in genoegzaam: gelyk meestal, in zyn geheele Werk, den Heer MEAD gevolgd, en 'er eenige uitbreidingen, sommigen min, andere meer gewigtig, bygevoegd. De opgegeevene verklaaringen over de woorden van Salomon zullen niet geoordeeld worden alle duisterheid weg te neemen. Misschien geevenze aanleiding tot nadere bedenkingen, van anderen 't zy Geneeskundigen of Godgeleerden.

De Ziekte van den Koning Nebukadnezar wordt als een melankolieke Razerny aangemerkt. By gelegenheid der geneezing van den agt-en-dertigjaarigen kranken wordt iet van het bad te Bethesda gezegd, en de kracht van het zelve aan eenige mineraal-stoffen toegeschreeven, zo echter, dat in de beroering eenmaal des iaars, iet godlyks en wonderdadigs erkend wordt. Vervolgens wordt van de Bezetenen gesproken, waar van wy niets zullen melden, om dat men hier over het Werkje van SYKES te voren, en ook door den Heer MEAD, by deeze gelegenheid in 't engelsch, onder den titel van *Enquiry into the meaning of Demoniacs* &c. aangehaald, kan naarzien. Aangaande het vaaren der duivelen in de zwynen, geeft onze Auteur zyne twyfeling te kennen, en is niet afkeerig van hier in iet bovennatuurlyks toe te laaten. Na nog eenige zaaken, als de Maanzieken, en twaalfjaarige bloedvloeijing van eene vrouw in aanmerking genomen te hebben, besluit de Schryver met de Ziekte van Koning Herodes, die door de Wormen gegeeten werd en stierf; toonende dat zulks uit natuurlyke oorzaaken in meer menschen gebeurd is.

Vervolg der Geschiedenissen van Amsterdam, beschreeven door Jan Wagenaar, *Historieschryver der Stad.*

HEt tweede Boek deezer Geschiedenissen, gelyk we in 't voorgaande Berigt gemeld hebben, afloopende met het *Friesche* bestand, zo vangt de Heer *Wagenaar* het derde Boek aan met den *Arkelschen* oorlog, begonnen in 't Jaar 1401; en meldt ons dat *Amsterdam*, benevens andere Hollandsche Steden, den Hertog *Albrecht* onderssteunde met man-

manschap en penningen: waar door hy in staat gesteld werd dien oorlog, in 't Jaar 1403 met kragt voort te zetten, en den Heer *van Arkel* eerlang tot een verdrag te dwingen. In dien tusschentyd ontving de Stad, ten waarborge der toegezegde rente van de opgeschootene gelden, veele Graaflyke renten en pagten in handen, ook gaf de Hertog haar vryheid, om voor die opgeschootene penningen, beloopende 1500 *gouden Noblen*, lyf of erflyke renten te mogen verkoopen.

Willem de VI, op 's Vaders overlyden, tot Graaf ingehuldigd zynde, bevestigde in 't Jaar 1405 alle de Privilegien der Stad, en begiftigde haar, onder andere voorregten, ook ter begunstiginge van den Koophandel, met de vryheid, om het Marsdiep in 't Vlie, na en van de Stad, in en uit te mogen vaaren, zonder iets anders dan 's Graaven *rechten toll van Amstelredamme* schuldig te zyn. —— Met den aanvang zyner regeeringe herleefde de Hoeksche en Kabbeljauwsche twist; nademaal hy, de Hoeksche party toegedaan zynde, dezelve alom in 't bewind tragtte te herstellen; dat op verscheidene plaatsen, en zo ook te *Amsterdam*, eene opschudding baarde, die zommigen het leeven kostte. —— Het verdrag met den Heer *van Arkel* geen stand houdende, werd die oorlog in 't Jaar 1405 weder doorgezet; waar toe *Amsterdam*, met eenige Hollandsche en Zeeuwsche Steden, den Graaf de behulpzaame hand bood; tot dat eindelyk in 't Jaar 1412, by een Vreedes-verdrag, *Gorinchem* en 't Land *van Arkel* aan Holland werd afgestaan. De Graaf, welke moest instaan voor de gemaakte kosten der Steden ten zynen behoeve, had ook *Amsterdam* deswegens goede verzekering gegeeven, en begiftigde daar en boven de Stad, geduurende dien oorlog, met aanmerkelyke voorregten. —— Omtrend dien tyd, en waarschynlyk in 't Jaar 1413, ruste *Amsterdam*, onder bewilliging van den Graaf, met eenige Hanze-Steden, eene Vloot uit, tegen de Oostfriesche Zeeschuimers, die ze overmeesterden, met het bemagtigen der Sloten, in welken zy zich onthielden. In 't volgende Jaar werd het *Friesche* bestand te *Amsterdam* verlengd; en in 't Jaar 1416 werd de Stad gemagtigd om schepen uit te rusten tegen de Schotsche Kapers, en de daar toe noodige kosten te vinden uit een pondgeld, te heffen van alle in en uitgaande schepen en goederen: het gevolg hier van is niet bekend: alleen weet men dat 'er nog in dat Jaar een verdrag van Koophandel gesloten werd met de Regeering van Schotland; het welk vermoedelyk die kaaperyen gestuit heeft. Verder vindt men in dit zelfde Jaar aange-

getekend, dat *Amsterdam* geteld wordt onder die Steden, welken zich verbonden tot het voldoen eener Graaflyke schuld aan de Heeren van *Egmond* en *Yſſelſtein*: als mede dat ze deelde in de plegtige verbindtenis om Vrouw *Jacoba*, naa 's Graaven overlyden, als Graavin in te huldigen.

In gevolge hier van hield *Amſterdam* zich, in 't midden der volgende onluſten, tuſſchen Vrouw *Jacoba* en Hertog *Jan van Beyeren*, aan de zyde der Graavinne, tot dat de Hertog zich van de Stad meeſter maakte. De wyze hoe; en de gelegenheid by welke, hy de Stad bemagtigde, wordt niet gemeld; maar 't blykt dat hy, in den Jaare 1419, de Regeering op een ongewoonen tyd en wyze, lynregt ſtrydig met de Privilegien, veranderde: waar door de Stad overiloeg tot de Kabbeljauwſche zyde; die zy, zedert, byna beſtendig bleef aankleeven. Uit kragt hier van werd ze door den Hertog wel begunſtigd met verſcheiden voorregten, doch was ook aan de andere zyde bloot geſteld voor erlyke nadeelen van de Hoekſche zyde: wel byzonder ſmeedde *Utrecht*, in 't Jaar 1420, een aanſlag op *Amſterdam*, die ten deele gelukte, en de inwoonders dermaate ontroerde, dat ze ligt te overrompelen geweeſt waaren, zo die van *Utrecht* hunnen toeleg voortgezet hadden. Men zogt dit den Stigtſchen betaald te zetten, in 't Jaar 1421, door 't uitruſten van eenige ſchepen, die den toevoer langs de Eem belemmerden; en deeze vyandlykheden volduurden tot in het Jaar 1423. Intuſſchen had *Amſterdam*, in den Jaare 1421, groote ſchade geleeden, door een ontſtaanen brand, die wel een derde deel van de Stad verſlonden had: ook was 'er, ter zaake der ſcheepsvaard op de Ooſtzee, een verſchil met *Dantzig* ontſtaan, dat egter, in 't Jaar 1422, bygeleid werd. In 't Jaar 1424 troffen twee Amſterdammers, daar toe gemagtigd zynde, een verdrag met de Vriezen, waar door dezelven den Hertog voor Heer erkenden.

Op 't overlyden van Hertog *Jan van Beyeren*, in den Jaare 1425, erkende *Amſterdam*, volgens het genomene beſluit in 's *Hage*, den Hertog *Jan van Braband* voor Graaf, en den Hertog *Filips van Bourgondie* voor Ruwaard; welke, in deeze hoedanigheid, de Stad beveſtigde in alle haare Privilegien. Van dien tyd af, tot op het Jaar 1428, toen Vrouw *Jacoba* de regeering genoegzaam afſtond aan Hertog *Filips*, (zynde Hertog *Jan van Braband* reeds overleeden,) was *Amſterdam* geſtadig ingewikkeld in de moeite en koſten van den kryg met die van de Hoekſche zyde; waar omtrend de

Her-

Hertog hun vervolgens eenige gunsten ter voldoeninge deed erlangen. Ook had *Amsterdam*, kort daar naa, haar deel in den oorlog, die Hertog *Filips*, (naa den volkomen afstand van Vrouw *Jacoba*, den titel van Graaf aangenomen hebbende,) eerst met Frankryk en vervolgens met England voerde. Voor 't afloopen van deezen kryg ontstond de Oorlog met de Koopsteden langs de Oostzee, die *Amsterdam* groote schaade toebragt, en vervolgens in veele kosten inwikkelde; doch in den Jaare 1441, werd, met het treffen van een bestand met de Wendsche Steden, midsgaders door een verdrag van vreede met Deenemarke, Holstein en Pruisse, de Amsterdamsche Scheepvaart op de Oostzee hersteld; waar by in 't Jaar 1443 nog kwam de vryheid, om alomme in Noorwegen, uitgenomen op de *Schatlanden*, te mogen handelen. Geduurende dien oorlog had *Amsterdam* ook verschil gekreegen met de Graaflykheid, over 't deelen van den buit eeniger vyandlyke schepen, dat zeker spoedig werd bygeleid, doch op hoedanig eene wyze vindt men niet aangetekend.

Omtrend deezen tyd, en wel met het Jaar 1444, kreeg de Hoeksche party dermaate de overhand in *Amsterdam*, dat 's Hertogs Raaden met het veranderen der Regeeringe, by wyze van verdrag, ook eenigen der Hoekschen op het kussen bragten: die, met de gewoone Verandering der Wethouderschap, in 't Jaar 1445, de Kabbeljauwsche Regenten uit de Stad verdreeven, en de Regeering geheel met Hoekschen vervulde. Hertog *Filips*, misnoegd over deezen handel, kwam met krygsvolk in de Stad, verdreef de Hoekschen, en herstelde de Kabbeljauwsche Regenten; die vervolgens ook eenigen der rekkelykste Hoekschen in de regeering aannamen. —— In 't Jaar 1449 betrokken die van *Brugge* de Stad in regten voor Stadhouder en Raaden in 's Hage, met opzigt tot de overlast hunnen Schepen, door Amsterdamsche kaapers, aangedaan; waar omtrend de Stad, in 't Jaar 1452, vrygesprooken werd, en die van *Brugge* hun regt behielden op de byzondere persoonen, door welken zy meenden verongelykt te zyn. Intusschen was de Hertog in oorlog geraakt met de Gentenaars, het welk op nieuw groote kosten baarde; die de Hertog naderhand vergold, met wydluftige Privilegien, zo aan 't Land in 't gemeen, als aan de Steden, en *Amsterdam* in 't byzonder. Ook werd *Amsterdam* vervolgens vrygesproken van 't opbrengen eener ingewilligde tienjaarige Bede, ter oorzaake dat omtrend drie vierde van de Stad door een fellen brand in de assche geleid werd in 't Jaar 1452. —— Omtrend deezen tyd verlieten veele Kloosterlingen

gen de Stad, 't zy uit hoofde van dien brand, of uit andere redenen: en in 't Jaar 1462 werd het Minderbroeders Klooster door eene andere soort van Minderbroederen betrokken, tegen den wil der Regeeringe: waar toe de predikwyze van *Jan Brugman*, onderstennd door 's Hertogs Raad *Jelis Krabelyn* en anderen, zeer veel toebragt. —— In 't Jaar 1464 sloot *Amsterdam* een Verdrag van Vreede en Koophandel met de Stad *Rugenwalde* in Pomeren.

Hertog *Karel* in 't Jaar 1468, (zynde Hertog *Filips* in 't Jaar 1467 overleeden,) zynen Vader opvolgende, bevestigde en vermeerderde de voorregten van *Amsterdam*, gelyk ook die der andere Steden, uit hoofde van haare bereidvaardigheid, in 't inwilligen van 's Graaven Bede: en in 't volgende Jaar werd het verschil tusschen *Amsterdam* en *Zwol*, over het heffen der tollen, afgedaan. In de laatste helft der vyftiende eeuwe was de Stad meer dan eens onderhevig aan de pest: dat vermoedelyk, onder anderen, aanleiding gaf, tot de eerste overeenkomsten met zommige Steden, om het regt, raakende de erfenissen, die door buitengezetenen gebeurd werden, over en weder te niet te doen. —— Men begon, op het afloopen van het herhaalde *Wendsche* bestand, in 't Jaar 1471, te *Amsterdam* weder kaapers uit te rusten, doch de Regeering stuitte het zelve, en 't bestand werd eerlang vernieuwd: maar in 't volgende Jaar zag zich de Stad op nieuw in kosten ingewikkeld, uit reden van den Oorlog, welken de Hertog met den Koning van Frankryk voerde; die egter schielyk met een bestand eindigde. Hier op volgde in 't Jaar 1474 op nieuw het draagen der kosten ten behoeve van den Hertog, in 't belegeren van *Nuis*, by gelegenheid van den twist over 't verkiezen van een Aartsbisschop van *Keulen*. —— Het *Fransche* bestand middelerwyl ten einde geloopen zynde, zo begonden de *Fransche* Kaapers den Koophandel hinderlyk te zyn: het welk *Amsterdam*, in 't Jaar 1475, bewoog de *Watersteden* te beschryven, en met dezelven, op de beveiliging der Scheepsvaart, eene ordonnantie te maaken, die, onder het zegel van *Amsterdam*, alomme met een brief verzonden werd: niet tegenstaande deeze voorzorg viel egter de uitgeloopene Koopvaardyvloot, op haare te rugreize, meerendeels in 's vyands handen; en de Hertog sloot, nog voor 't afloopen van dit Jaar, een negenjaarig bestand met Frankryk. Het leed egter geen maand of hy viel op nieuw in Lotharingen, en sneuvelde in den stryd, in 't Jaar 1477.

De Heer *Wagenaar*, met het overlyden van Hertog *Karel*, over-

overgaande tot het vierde Boek, tekent met den aanvang aan, hoe het Land, de Steden, en *Amsterdam* in 't byzonder, onder de twee laatste Graaven, merkelyk verkort waaren in hunne Privilegien; en meldt hoe zulks den Steden aanleiding gaf, om by Vrouw *Maria*, (die haaren Vader opgevolgd was,) aan te staan, op de herstelling dier inbreuken, by gelegenheid dat die Vorstin hulp verzogt tegen den Koning van Frankryk. Hier door werd het bekende *Groot-Privilegie*, in den Jaare 1477 verworven; en *Amsterdam* verkreeg daar en boven een byzonder Privilegie ten haaren behoeve. —— In verscheidene Steden werd de Regeering, door opschudding, veranderd; doch in *Amsterdam*, schoon 'er min of meer onlusten plaats hadden, geschiedde geen buitengewoone verandering der regeeringe, die ten deele Hoeksch ten deele Cabbeljauwsch was, en daar door veelligt op den ouden voet stand hield. De Regeering had zich inmiddels, ter beveiliginge der Stede, verzekerd van het Slot te *Muiden*, om dat te bewaaren. Frankryk zette den oorlog voort, en *Amsterdam* had zyn aandeel in 't uitrusten eener Vloote, die den Vyand merkelyke schaade toebragt; doch eindelyk werd 'er weder een bestand met Frankryk getroffen. In dit zelfde Jaar ondersteunde de Amsterdammers den Stadhouder in 't beleg van 't Huis te *Schagen*, dat terstond opgegeeven werd.

Vrouw *Maria* vervolgens, als Graavin, en kort daar op haar Gemaal *Maximiliaan* als haaren Voogd ingehuldigd, en de voorgaande Handvesten bevestigd zynde, zo verkogt *Amsterdam*, in 't Jaar 1478, gelyk de andere Steden, Lyfrenten ten behoeve dier Vorstlyke Persoonen, en bewilligde in eene buitengewoone Bede: waar omtrend eenige Steden zelfs te ver gingen, dat onlusten verwekte, die egter door den tyd bygeleid werden. In den hier op volgenden *Gelderschen* oorlog raakte *Amsterdam*, in 't Jaar 1478, oneens met *Enkhuizen*, ter oorzaake van 't neemen van een *Harderwyker* Koopvaardyschip, op de reede van *Enkhuizen*. Die van *Hoorn* waaren ook misnoegd, waanende dat *Amsterdam* deel had in de aanslagen der Kabbeljauwschen op hunne Stad. Deeze oneenigheden werden dra vereffend; ook liep de *Geldersche* oorlog in 't Jaar 1479, met een bestand ten einde; doch 't liep nog aan tot het Jaar 1481, eer *Maximiliaan* en *Maria* in de Geldersche Steden ingehuldigd werden. Intusschen had *Amsterdam* zich, ten voordeele van den Bisschop van *Utrecht*, ingewikkeld, in de verschillen dier Stad met den Bisschop, 't welk den grondslag geleid heeft tot eene

lang-

langduurige vyandschap. —— De *Fransche* Oorlog was den Lande by aanhoudenheid ten laste, doch eindigde weder met een bestand; maar *Maximiliaan* deed op nieuw eene Bede, met opzigt tot den *Gelderschen* oorlog, ten zynen aanzien: men willigde deeze Bede in, met beding van eenige voorregten, die den Steden toegestaan werden, in den Jaare 1480. Omtrend deezen tyd kreegen de Kabbeljauwschen, door *Maximiliaan* begunstigd, genoegzaam allerwegen de overhand: en de *Hoekschen* vonden hunnen voornaamsten steun aan de Stad *Utrecht* en den Burggraaf van *Montfoort*, Heer tot *Purmerende*. Hier uit ontstond de belegering en overmeestering van 't Slot te *Purmerende*, en 't vasthouden der *Utrechtschen* in Holland. *Amsterdam*, zich in de verdere onlusten eerst bloot gesteld ziende voor een inval van de *Utrechtsche* zyde, was op zyne hoede tegen het dreigende kwaad; door het beraamen der verhoedende middelen, en de Stad in staat van tegenweer te stellen: by welke gelegenheid de Stad ook van twee zyden bemuurd werd, blyvende alleen de Ykant onbemuurd: dit werd aangevangen in 't Jaar 1481, en in 't volgende voltrokken. De voorzorg vermeerderde nog, toen de Hoekschen zich meester gemaakt hadden van *Leiden*; en met het afloopen van dit Jaar kwam 't gevaar nog nader, toen de Stichtschen in Gooiland vielen, en *Naarden* by verrassing innamen, dat ze nogtans wel dra moesten ontruimen. Van dien tyd af was 'er een aanhoudende kryg tusschen *Utrecht* en *Amsterdam*, die te water en te land voortgezet werd. —— Middelerwyl stierf Vrouw *Maria*, laatende haare Heerlykheden aan haaren Zoon *Filips*: waar op *Maximiliaan* als Voogd of Ruwaard van zyne twee kinderen *Filips* en *Margareta* erkend werd. —— Met het afloopen van dit Jaar werd de Vreede met Frankryk getekend, doch de *Stichtsche* kryg bleef nog volduuren, tot dat *Maximiliaan*, in 't volgende Jaar, besloot *Utrecht* te belegeren, het welk dien kryg, naa 't overgaan dier Stad, met een verdrag deed eindigen: dat te *Amsterdam* met een plegtigen dankdag gevierd werd. De Bisschop drong in dien tyd aan, op het inruimen der Sloten te *Abkoude* en te *Vreedland*, waar van zich *Amsterdam* meester gemaakt had, doch de Stad hield dezelven in bezitting, en deed de opgezetenen der Heerlykheid van *Abkoude*, als onderhoorigen van Amstelland, den eed aan den Hertog afleggen, in 't Jaar 1484. Ook was de Regeering bedagt op middelen ter vergoedinge der kosten van den jongsten oorlog; en schikte de zaaken indiervoege dat de Stad haare renten, van de Jaaren 1481—1484, afloste in

in 't Jaar 1485. Doch in dat zelfde Jaar brak de oorlog met Frankryk weder uit, doordien de Koning van Frankryk zich ook mengde in de Vlaamsche onlusten: en *Maximiliaan*, (in 't Jaar 1486 als Roomsch Koning in de voornaamste Steden, en zo ook te *Amsterdam* staatlyk ingehaald zynde) maakte eene nieuwe Ordonnantie op de zaaken der Admiraliteit, om den Oorlog te kragtiger te voeren. De Hoekschen smeedden in die omstandigheden, in 't Jaar 1487, op nieuw een aanslag tegén *Amsterdam*, die egter niet uitgevoerd werd. *Maximiliaan*, in 't volgende Jaar, door die van *Brugge* gevangen genomen zynde, verkreeg zyne vryheid op een nadeelig verdrag, dat hy eerlang verbrak; hy werd door den Keizer met manschap, en door *Amsterdam* met penningen ondersteund; by welke gelegenheid de Stad, om de Jaarlyksche renten te vinden, het Baljuwschap van Amstelland, Waterland en Zeevank, met andere inkomsten in handen kreeg. De Hoekschen maakten zich in dit Jaar onder anderen meester van *Rotterdam*, doch die Stad gìng in 't Jaar 1489 by verdrag weder over: en *Amsterdam* ontving, ter belooninge van goede diensten in 't beleg van *Rotterdam*, en anderszins eene uitbreiding van het ban- en vangregt, en de vryheid van de *Roomsch-Koninglyke Kroon* boven haar wapen te mogen voeren. Ook hielp *Amsterdam*, den Vreede met Frankryk en Vlaanderen getroffen zynde, in 't volgende Jaar *Montfoort* en *Woerden* winnen; waar door de Hoeksche party geen vaste plaats meer behield, dan alleen *Sluis* in Vlaanderen. De Stad stond in die dagen de Sloten te *Abkoude* en te *Vreeland* af, aan den Bisschop van *Utrecht*, doch 't is onzeker op welke voorwaarden.

Met het Jaar 1491 ontstond het bekende *Kaas- en Broods-Spel*, door de Hoekschen ondersteund, tot dat *Sluis* ingenomen werd, dat de Hoeksche en Kabbeljauwsche tweespalt een einde deed neemen. *Amsterdam* nam geen deel in den opstand van 't Kaas- en Broods-Volk; doch *Haarlem*, in 't Jaar 1492, ingenomen zynde, begon men ook te *Amsterdam* voor eene overrompeling te dugten, en stelde de noodige voorzorg in 't werk. Ook gaf eene nieuwe Vreedebreuk met Frankryk aanleiding tot het heffen van nieuwe lasten, en 't nauwkeurige bewaaken der Stad; doch de Vreede, in 't Jaar 1493, getroffen zynde, herstelde de gerustheid; men hield een openbaaren omgang, en stak een vreugde vuur op den Dam aan. —— In dit Jaar werd *Amsterdam*, met andere Steden, benoemd, om de Jaarlyksche rekening van den Frieschen dyk op te neemen:

men: ook deeden de Koopsteden eene bezending na Frankryk, Engeland en Gelderland, tot onderhouding van den Vreede, ten nutte van den Koophandel: en *Amsterdam* was, in 't volgende Jaar, alleszins op zyne hoede tegen alle vyandlyke ondernemingen, waar van de gerugten diestyds verspreid werden.

Maximiliaan, Keizer geworden zynde, droeg de Regeering der Nederlanden op aan zynen Zoon *Filips*, die weigerde alle de Privilegien te bezweeren; hy werd egter, uit vrees voor de aanzienlyke magt, die hy op de been had, ingehuldigd, in 't Jaar 1494. *Amsterdam* werd gelast de Stad zorgvuldig te bewaaken: en de Regeering vond zich, in 't volgende Jaar, genoodzaakt de lasten te verzwaaren, meer dan oit voorheen, tót aflossing der schulden, naa den dood van Hertog *Karel* gemaakt. Voor 't afloopen van dit Jaar verkreegen de Steden, en inzonderheid *Amsterdam*, de herstelling eeniger voorregten; ook werd 'er eene nieuwe schikking gemaakt over het afdoen der verschootene penningen, ten behoeve van *Maximiliaan* in 't Jaar 1488. —— Met het volduuren der Geldersche vyandlykheden werd 'er, in 't Jaar 1496, herhaald bevel gegeeven, om de Stad wel te bewaaken: en de Aartshertog, gehuwd zynde met *Joanna*, Dogter van Spanje vond goed zich, in 't Jaar 1497, op nieuw in de voornaamste Hollandsche Steden te laaten inhuldigen, dat ook te *Amsterdam* zeer plegtig geschiedde; wordende daar en boven de Steden van 't Noorderkwartier verpligt, haare Gemagtigden derwaards te zenden, om de inhuldiging te doen. Men trof in dit zelfde Jaar nog een bestand met de Gelderschen, dat in 't volgende Jaar 1499 weder vernieuwd werd. —— Ondertusschen nam de Amsterdamsche Koophandel en Scheepsvaart gestadig toe: men gaf nauwkeurig agt op alles wat den handel voor of nadeelig kon zyn: van waar ook *Amsterdam*, met de *Watersteden*, het opregten van een nieuwen Graaflyken Tol in Texel, door een Vertoog, stuitte, in 't Jaar 1499; en in 't Jaar 1502 te wegen bragt, dat het Placaat van 1500, maakende het verstapelen te *Brugge*, ingetrokken wierd. —— Met het afloopen der vyftiende eeuwe maakte men schikking om eenige renten af te lossen, die egter niet ter uitvoeringe gebragt zyn: de voorzigtigheid het wel bewaaken der Stad eischende, zo werd 'er in 't Jaar 1500 een waakgeld ingevoerd: en dit Jubeljaar gaf aanleiding tot het bezoeken der Kapelle van de Heilige Stede, waar op Paus *Alexander den VI* aflaaten had toegezegd; dat, met de afkondiging van 't gewoonlyke vrygeleide, door de Regeering begunstigd werd. —— De Aartshertog besloot, in 't

Jaar 1503, den oorlog tegen de Gelderschen, die hunne vyandlykheden weder begonnen hadden, met meer ernst dan voorheen voort te zetten; waar toe *Amsterdam* met de *Watersteden* eene Vloot op de Zuiderzee voerde, die den Geldersche Vloot overmeesterde, in 't Jaar 1504: ook had men eene *Galeote* van 24 Stukken gebouwd; doch deeze diende meest ten schrik. De oorlog werd in dit en 't volgende Jaar te water en te land gevoerd; en met zo veel voordeels voor den Aartshertog, dat 'er weder een tweejaarig bestand getroffen wierd. —— *Amsterdam* handhaafde vervolgens den Koophandel tegen alle nadeelige nieuwigheden; en bevlytigde zich tot het herstellen van de oude Privilegien, en 't verkrygen van nieuwe voorregten, waar in ze ook eenigermaate slaagde. 's Graaven Beden, op deezen oorlog volgende, werden egter traaglyk bewilligd; voor al naa dat *Filips* in 't Jaar 1506 na Spanje vertrokken was, om de regeering van *Kastilie* te aanvaarden.

Op het vertrek van *Filips*, (gelyk de Heer *Wagenaar* in 't vyfde of laatste Boek van dit Deel vervolgt,) verbraken de Gelderschen het bestand, en de oorlog werd vernieuwd; doch men staakte de vyandlykheden, voor eerst, op 's Vorsten dood, in dat zelfde Jaar invallende. *Karel de V* zynen Vader opgevolgd, Keizer *Maximiliaan* voor Voogd, en Vrouw *Margareet* voor Landvoogden erkend zynde, in 't Jaar 1507, was men te *Amsterdam* zeer nauw op zyne hoede tegen de aanslagen der Gelderschen; voor al naa dat dezelven, in 't Jaar 1508, *Muiden* en *Weesp* reeds ingenomen hadden; en Hertog *Karel van Gelder* de Stad deed opeischen. Men stelde niet alleen de Stad op allerleye wyzen in staat van tegenweer, maar ook werd 'er eene Schans opgeworpen by *Ypesloot*, een half uur gaans van de Stad. Deeze Schans, liggende op 't smalste van den dyk, tusschen het Y en de Diemermeer, werd een en anderwerf aangevallen door de Gelderschen; doch ze werden telkens met verlies afgeslaagen. *Maximiliaan* belegerde middelerwyl *Weesp*, en deed intusschen eene keer na *Amsterdam*, alwaar hy zich, in persoon, als Voogd liet inhuldigen, bezweerende by die gelegenheid alle de oude Graaflyke Handvesten, zonder onderscheid, 't zy ze voor of naa den tyd der Hertogen *Filips* en *Karel van Bourgondie* gegeeven waaren. In 't najaar brak de Zeedyk tusschen *Amsterdam* en *Muiden*, by een hevigen storm, door: men sprak van *Weesp* met scheepen in te neemen; doch 't voorstel werd van de hand geweezen, om dat de vreedehandeling op een goeden voet stond; die ook in den

den aanving des Jaars 1509, een verdrag te wegen bragt, waar in, onder anderen, beraamd werd, dat de Gelderschen *Weesp* en 't Slot te *Muiden* binnen veertien dagen zouden ruimen. —— De Stad verkreeg in dit Jaar de schouw over den Muiderdyk, midsgaders het regt om een Burgermeester te kiezen, in de plaats van een afgestorvenen, om 't Jaar uit te dienen; ook werd het Schout-ampt ten deezen tyde aan de Stad verpand. —— De onlusten van *Denemarken* met *Lubek*, en andere Steden aan de Oostzee, in 't Jaar 1510, belemmerden den Koophandel van *Amsterdam*, en wikkelde de Stad in den oorlog, doch in 't volgende Jaar raakte de Vaart op de Oostzee weder open.

De Gelderschen, den vreede omtrend deezen tyd verbreekende, bragten die van *Amsterdam* veel schaade toe, en maakten de Vaart op de Zuiderzee onveilig; ook was de Zeehandel op 't Westen belemmerd, door den oorlog tusschen Frankryk en Engeland. Men verbood hierom, in 't Jaar 1512, de Vaart buiten duins, en stelde zig in staat van tegenweer tegen de Gelderschen, die zich wel dra voor de Stad vertoonden, en eenige schepen in de Oude-zyds-waal verbrandden. Dit geval gaf aanleiding om de Stad vervolgens zorgvuldiger te bewaaken, tot dat 'er in 't volgende Jaar een bestand met de Gelderschen getroffen werd: doch in 't Jaar 1515 werd men op nieuw in den Gelderschen oorlog gesleept, dat de zorg voor de gemeene veiligheid verdubbelde. —— De Jonge Prins *Karel*, in dit Jaar, de Regeering aanvaardende, werd mede te *Amsterdam* als Graaf ontvangen: en de Stad, om 's Vorsten gunst te winnen, schoot den Keizer tweeduizend gouden guldens op, tegen den penning zestien, en bewilligde in 't heffen van een Haardstedegeld. Ook betoonde de Vorst zich der Stad, in 't volgende Jaar, niet ongenegen, zo door 't bevestigen van haar regt op het bestellen der Wethouderschap, als met haar te ontslaan van 't betaalen van een verlofgeld, op het uitvoeren van graanen. —— Ondertusschen stroopten de Gelderschen hier en daar in Holland, en bemagtigden ook eene Schans der Amsterdammeren by 't Huis *ter Hart*; doch deeze onlusten namen, in 't Jaar 1517 een einde: egter bleef *Amsterdam* op zyne hoede tegen nieuwe aanvallen. (Omtrend deezen tyd regtten de Rederykers hunne Kamer aldaar op.) De Gelderschen verbraken wel dra 't gemaakte bestand; ook hield de Koning van Denemarken, in 't Jaar 1518, eene groote Vloot Schepen in de *Zont* aan, die hy nogtans in 't kort weder ontsloeg. De onlust tusschen Koning *Karel* en

den Koning van Deenemarken, waar uit dit geval ontstaan was, viel *Amsterdam*, die inzonderheid groot belang had in den handel op de Oost-zee, zeer kostlyk; verbindende zich de Stad, in 't volgende Jaar, tot het opschieten van penningen aan Denemarken, ten behoeve van Koning *Karel*; van wien ze ook eenig voordeel hier voor bedong; beloovende die Vorst geen nieuwigheden tegen de voorregten der Stad te zullen gedoogen.

Men trof, in 't Jaar 1519, op nieuw een bestand met de Gelderschen; maar beraamde tevens de noodige middelen tot bescherming van 't Land, en rustte inzonderheid eene Vloot uit, om de Zeevaart te beveiligen. —— Koning *Karel* nu tot de Keizerlyke waardigheid verheven zynde, zogt zyn gezag in de Nederlanden uit te breiden, en besnoeide wel dra de Privilegien der Steden: egter werd *Amsterdam*, in 't Jaar 1520, nog bevestigd in haar Octroi, op den uitvoer der graanen. —— Met den aanvang van 't Jaar 1521 kwam de oorlog met Frankryk by den Gelderschen; *Amsterdam* maakte alle behoorlyke toerusting, zo om tegenweer te doen, als om tegen den Vyand uit te trekken. In dit Jaar werd 'er orde gesteld op het weeren der houten huizen in *Amsterdam*; ook werd de oude Schutterye te niet gedaan en een nieuwe Doele voor de Kloveniers opgemaakt, in 't Jaar 1522; waar by nog kwam een nieuw Octroi van den Keizer ten behoeve der drie Schutteryen. De Gelderschen belemmerden middelerwyl de Zeevaart, die nogtans in 't volgende Jaar merkelyk beveiligd werd: doch de onlusten in Deenemarken waaren van nadeeliger uitzigt; egter liepen deeze zwaarigheden met het Jaar 1525 genoegzaam af. —— Omtrend deezen tyd begeerde men eenige punten van de Landvoogdes, die in alle deelen niet voldoende beantwoord werden: en *Amsterdam* besloot de lasten haarer ingezetenen in deezen tyd van Vreede eenigzins te verminderen. —— Het is aanmerkelyk dat het water in de Stads Graften oudtyds zoet of byna zoet was; in zo verre zelfs, dat ze niet alleen vischryk waaren, maar dat ook de ingezetenen der Stad in 't graftwater hunne spyzen kookten, en vermoedelyk daar mede hun bier brouwden: dat met het verwyden der Zeegaten, en 't hooger loopen der Vloeden, zedert het midden der vyftiende eeuwe, allenskens begon af te neemen. Dit hooger loopen der Vloeden belette het loozen der Vegt, dat die van 't Stigt op andere wegen bedagt deed zyn, om zich van 't binnenwater te ontlasten; dit gaf aanleiding tot eene schikking, waar door *Amsterdam* inzigt verkreeg in de Amstel-

land-

landsche waterschutting, met het bekomen van de schouw over den ring van Amstelland. Het Geregt van *Amsterdam* maakte in dit Jaar eene keur tegen het heimelyke trouwen; dat door den Bisschop euvel werd opgenomen: het welk ten gevolge had, dat het Hof in 's *Hage*, in 't Jaar 1526, goed vond eenige punten op te stellen, waar van de waereldlyke Regter kennis mogt neemen, schoon ze geoordeeld mogten worden tot de Geestlyke Vierschaar te behooren.

De Vreede met Frankryk getroffen zynde werd alomme in Holland, en dus ook in *Amsterdam* met vreugdebedryven gevierd: doch men bewilligde te *Delft*, *Leiden* en *Amsterdam* niet dan met moeite in de gewoonlyke Bede, voor dit Jaar. In 't volgende Jaar handelde men over een verdrag van Koophandel met Zweeden, midsgaders over de schaade die de Oosterlingen in de laatste onlusten den Koopsteden toegebragt hadden; doch 't eene en 't andere was diestyds van weinig of geene uitwerking. Van grooter invloed was het hervatten der Geldersche vyandlykheden; met den op nieuw ontstekenen oorlog met Frankryk, en met England verbonden. Men stelde zich in staat van tegenweer, om den Gelderschen te staan, die zelfs *den Haag*, in 't Jaar 1528, te deerlyk plonderden, 't welk *Amsterdam* des te zorgvuldiger maakte, tot dat de vreede nog in dat Jaar met hun getroffen werd. Intusschen was Keizer *Karel* ook Heer van 't Sticht geworden, en daar mede was de oude vyandschap tusschen *Amsterdam* en *Utrecht* geheel verdweenen. De Fransche oorlog, egter duurde nog, en de Vreede werd eerst getekend tegen het najaar van 1529. De Stad, die in 't voorgaande Jaar rente verkogt had ten behoeve des Keizers, bewilligde ook dit Jaar in eene buitengewoone Keizerlyke Bede; en kogt de Ambagtsheerlykheid van *Amstelveen*, *Slooten*, *Slooterdyk* en *Osdorp*. Ook hielp de Stad in 't Jaar 1530 bewerken, dat het Verlofgeld op de uitgaande graanen, voor eenigen tyd gevorderd, weder afgeschaft werd; weigerende anders te bewilligen in eene leening en de voorbetaaling eener Bede; hebbende de Stad, om 's Keizers gunst te winnen, te vooren reeds bewilligd, in wederom renten te verkoopen voor den Keizer. —— In dit Jaar leed *Amsterdam* groote schaade, zo door een zwaaren brand, in de Stad, als door een hoogen watervloed in Holland en Zeeland, waar op eene duurte volgde, tegen welke de regeering, in 't volgende Jaar de noodige schikking maakte. —— Men geraakte nogmaals in onderhandeling over de zweevende geschillen met de *Wendsche* Steden, doch het gedrag van den verdreevenen Koning

van Deenemarken ſtremde dezelve: en deeze met eenig Oostfriesch afgedankt Krygsvolk, in 't hart van Holland gevallen zynde, zo weeken de Leden van den Hove uit 's *Gravenhage* na *Haarlem* en *Amſterdam*; en die Vorſt ruimde het Land niet, voor dat men bewilligd had in 't voldoen van zynen eiſch; van welken laſt *Amſterdam* een groot deel had te draagen. De regeerende Koning van Deenemarken nam dit euvel op, en ſloot de Zont, in 't Jaar 1532: naa vergeefſch herhaalde onderhandelingen werd 'er eene Vloot uitgeruſt en in zee gebragt; waar op die Vorſt eindelyk overging tot het maaken van den vreede: die egter van geen duur was, nadien deeze Vorſt nieuwe twiſt zogt; het welk den oorlog herhaalde. In 't beraadſlaagen over de uitruſting, in 't Jaar 1533, waaren 't de Leden van Holland niet eens met *Amſterdam*, doch eindelyk raakte de Vloot in Zee, en opende de *Zont* voor de Nederlandſche Scheepen; waar op, in 't Jaar 1534, een beſtand volgde, dat die laſtige Ooſterſche oorlog een einde deed neemen: doch 't leed nauwlyks een Jaar, of dezelve werd hervat, gelyk ons het vervolg deezer geſchiedeniſſe zal leeren.

De Heer *Wagenaar* ontvouwt ons dit voorgeſtelde beloop van *Amſterdams Geſchiedeniſſen* met zeer veel nauwkeurigheid; geeft allezins de noodige bewyzen aan de hand; en deelt by die gelegenheid verſcheiden nog onuitgegeevene ſtukken mede; waar door hy etlyke byzonderheden in een klaar daglicht ſtelt, dat ook ter ophelderinge van andere gevallen in 's Lands Geſchiedeniſſen kan ſtrekken. Ons bepaald beſtek heeft ons niet toegelaaten daar op ſtaan te blyven; en 't is ons voorgekomen, dat wy onzen Leezeren den meeſten dienſt zouden doen, met hun eene korte ſchets van den inhoud van dit Werk op te geeven; om zich dus het beloop deezer geſchiedeniſſen ten beknopſte onder 't oog te brengen: terwyl ten regten verſtande veeler byzonderheden het leezen van dit Werk zelve vereiſcht wordt; dat niemand, die eenige luſt heeft tot eene gegronder kennis der Hiſtorie van ons Vaderland in 't algemeen, en van *Amſterdam* in 't byzonder, zich zal beklaagen.

Nieuwe Geographie, of Aardryksbeſchryving, door den Heer Antoni Fredrik Buſching. *Uit het Hoogduitſch vertaald door* Jacobus de Jongh junior. *Eerſte deels tweede ſtuk. Te 's Hage by* van Thol, *te Amſterdam by* van Eſveld, *en*

te

te Utrecht by van Paddenburg MDCCLXI. *in groot octavo 683 bladzyden, behalve een breedvoerig Register der beschreevene Landen, Steden enz.*

BY de uitgaave des eersten stuks van dit voortreffelyke Werk, hebben wy eenig berigt gegeeven van des Schryvers manier, op welke hy de Geographie ontvouwt, en etlyke byzonderheden daar uit aangetekend, ter proeve van des Autheurs kundigheid en keurigheid (*). Wy waaren diestyds in verwagting, dat het *Kort Begrip der Geographie van den Heer* Busching, *in 't Nederduitsch vertaald*, in 't kort het licht zou zien; het welk ons wederhield dit Werk, of een gedeelte van 't zelve op eene byzondere wyze te ontleeden; als oordeelende dat onze Leezers, met de uitgaave van dat *Kort Begrip*, gelegenheid zouden erlangen, om 't beloop van dit zo nuttige geschrift in een beknopt bestek na te konnen gaan. Ons in deeze verwagting tot nog te leur gesteld vindende, zullen we den Leezer, uit dit tweede Stuk, behelzende eene beschryving van het *Russische Ryk*, *Pruissen*, *Poolen*, *Hongarye* en 't *Europische Turkye*, des Autheurs berigt van 't *Koningryk Pruissen* wat onderscheidenlyker voordraagen, om de handelwyze van den Heer *Busching* te klaarder onder 't oog te brengen.

De Heer *Busching* behandelt, in eene voorafgaande *Inleiding tot den Staat van Pruissen*, de zaaken, die ten opzigte van dit Koningryk in 't algemeen overweeging vereischen. Naa aangemerkt te hebben, dat men tot nog niet dan gebrekkige kaarten hier van heeft, bepaalt hy deszelfs strekking aldus. „ Ten Noorden ligt Samogitte; ten Oosten „ het Woiwoodschap Trock in het Groot-Hertogdom Litthauwen, en Podlachie in Polen; ten Zuiden Massovie in „ Polen, en ten Westen Poolsch-Pruissen en de Oostzee. De „ grootte van het gantsche Ryk bedraagt ongevaar 729 geographische quadraatmylen, en bevat 1100000 Hoeven „ Lands, behalven de Meeren". Verder geeft hy een berigt van de lugt en 't weer, dat hier zeer veranderlyk is, gelyk in alle aan de Zee gelegene landen; midsgaders van de producten deezer Landstreeke. Dezelve is meerendeels effen, doch de oost- en zuidelyke zyden zyn bergagtig, men vindt 'er groote bosschen en ongemeen veel meiren. De grond is doorgaans vrugtbaar, geschikt tot Bouw- en Weiland; de veefokkery is 'er aanzienlyk; het wild gedierte en ge-

(*) Zie *Vaderl. Letteroef.* I *D. bl.* 744 en verv.

gevogelte als ook de zee- en riviervisch is 'er in overvloed. Inzonderheid is aan te merken, dat de barnsteen hier in grooter menigte dan elders gevonden wordt; ze behoort tot de Regalien, en men schat dat ze jaarlyks omtrend 26000 daalers opbrengt. —— Naa dit berigt van de Landstreek en derzelver producten gaat onze Autheur over tot het melden van den loop der hoofdrivieren, de *Weissel*, *Pregel*, *Memel*, *Passarge* en *Alle*; als mede van de strekking der voornaamste groote wateren, met name, het *Frische* en het *Koersche Haf*; waar benevens hy ook gewag maakt van eenige groote binnelandsche meiren, midsgaders van eenige Vaarten, ter meerdere bevorderinge van den Koophandel, gegraaven.

In dit Koningryk, zegt hy, liggen 62 Steden, en onderrigt ons verder, dat de inwoonders voornaamlyk gebragt konnen worden tot drie hoofdnatien, *Pruisschen*, die van de *Duitschers* afstammen, *Lithauwers* en *Poblen*; en 't gansche getal der inwoonderen loopt ten minste op 600000, doch 't Koningryk zou 'er meer konnen voeden. Hier aan hegt onze Schryver eene korte melding van den adel en deszelfs voorregten, en tekent daar op aan, dat de meeste inwoonders den euangelisch Lutherschen Godsdienst belyden; doch dat ook de Gereformeerden, Katholyken, Mennoniten, en de uit Polen verdreevene Sociniaanen hier en daar den openbaaren Godsdienst handhaaven. Voorts maakt hy een kort gewag van de schikking, raakende het Kerk en Schoolbestuur hier te Lande; en spreekt verder van de Manufactuuren, Fabriken Koophandel en Geldspecien van dit gewest, waar van hy een onderscheiden berigt geeft; met aantekening van de menigte der waaren, die hier gemeenlyk 's jaarlyks verhandeld worden: komende 's jaarlyks ongevaar 5 a 600 Schepen, tot het dryven van den handel, te *Koningsbergen*, daar de oplegplaats der pruissiche waaren is: ook wisselt men, zegt hy, van *Dantzig* op *Koningsbergen*, en van *Koningsbergen* op *Amsterdam*.

Hier aan volgt een beknopt voorstel van 's Lands Historie, dat wy in deezen geheel zullen overneemen. „ De oudste pruissische geschichten, (zegt de Heer *Busching*,) laat „ ik om hunne duisterheid onaangeroert. Onder de kleine „ Volken, welke hier gewoont hebben, zyn de Sudauers, „ Galinders en Schalovoniers de voornaamste geweest. De „ naam van Pruissen is eerst in de tiende eeuw bekend ge„ worden; doch door de ouden op menigerlei wyzen, als „ *Pruci*, *Prussi*, *Pruzi*, *Pruti*, *Brutii*, *Bruchii* geschre„ ven

„ ven en van een onzekeren oorſprong. Ondertuſſchen
„ houden enigen voor waarſchynlykſt, dat de oude inwoon-
„ ders zich, wegens hunne nabuurſchap met de Ruſſen,
„ *Poruſſos*, dat is, aan Rusland grenzende noemden; want
„ *po* beduidt in de oude pruiſſiſche taal naby of neſſens. Van
„ of ſedert dien tyd klaren de pruiſſiſche Geſchichten enig-
„ zins op, vermits de poolſche Koningen zich toen gelegen
„ lieten liggen, om de heidenſche Pruiſſchen tot het Chri-
„ ſtendom te brengen en met dat oogmerk de wapenen te
„ baat namen. Boleſlaus de Iſte maakte daar mede een be-
„ gin, en tuchtigde de Pruiſſiſchen, vermits zy in den Jare
„ 997 den heiligen Adalbert, of Albert, die hen poogde te
„ onderwyzen, omgebragt hadden. Zyn opvolger hadt ve-
„ le twiſten met hen, en ofſchoon Boleſlaus de IV Pruiſſen
„ in 1148 verwoeſtte, werdt hy echter in 1163 geſlagen.
„ In de dertiende eeuw verwoeſtten de Pruiſſiſchen Culm,
„ Cujavie en Maſovie, weshalven de maſoviſche Hertog
„ Konrad de Vorſten, aan hem door vriendſchap verknocht,
„ om hulp verzoeken moeſt, en de zodanigen met een Kruis
„ betekent werden, die tegen hen, als vyanden van den
„ chriſtlyken naam, te veld trekken zouden; doch vermits
„ dit alles niet baatte riep de gedachte Hertog de duitſche
„ Ridders, of Kruisheeren, te hulp, om de Grenzen te ver-
„ deedigen, die in 1230 het culmſche en dobrimſche Gebied
„ eerſt voor 20 Jaren, en vervolgens voor eeuwig bekwa-
„ men, met alles wat zy voorts in Pruiſſen zouden verove-
„ ren. Deze bragten eindelyk met hulp van den Zwaard-
„ drager het land binnen 53 Jaren onder hun vermogen, en
„ de Ordensmeeſters namen in den Jare 1309 hunnen zetel
„ te Marienburg. De oorlog met de Litthauwers koſtte ook
„ veel volk en bloed. De Orde werdt te trotſch en wreed;
„ doch verloor meerendeels haar aanzien, toen zy in 1410
„ by Tannenberg en Grunwald van de Polen in een bloedi-
„ gen ſlag een groot verlies leedt. In den Jare 1454 viel
„ half Pruiſſen den duitſchen Ridders af, en begaf zich onder
„ de gehoorzaamheid van den poolſchen Koning Kaſimir den
„ IIIde en na veele krygsonluſten werdt eindelyk in den Ja-
„ re 1466 vaſtgeſtelt, dat het gedeelte van Pruiſſen, 't geen
„ thans poolſch-Pruiſſen heet, als een vrye Ryksſtand, on-
„ der 's Konings beſchutting, en het ander gedeelte aan de
„ Ridders, en hunnen Hoogmeeſter blyven zouden. Of-
„ ſchoon zich toen de Orde verplichten moeſt, haar nog
„ overig aandeel aan Pruiſſen van Polen ter leen te nemen,
„ poogde zy echter ſedert zich de leensverplichting te ont-

„ trekken, 't geen haar nochtans niet gelukte. Hier over
„ kwam het in 1519 weder tot een oorlog, en in 1525 te
„ Krakou tot een Vrede, in welken de Markgraaf Albrecht
„ van een Hoogmeester een wereldlyk Hertog van Achter-
„ Pommeren werdt, 't welk hy van Polen ter leen nemen
„ moest; doch door erfrecht op zyne manlyke nakoomlin-
„ gen, en wanneer deeze uitstorven, op de broeders, en
„ hunne manlyke nakoomlingen brengen zoude. Dus nam
„ de regeering der Ordensridderen in Pruissen, na dat dezel-
„ ve 300 Jaren geduurt hadt, een einde. De nieuwe Her-
„ tog voerde de Kerkhervorming in zyne Landen in, en
„ stichtte in 1544 de Universiteit te Koningsbergen. De
„ Keurvorst Joachim bragt het Hertogdom Pruissen aan het
„ Keurhuis Brandenburg, met welke het sedert dien tyd al-
„ toos verknocht gebleven is. De regeering van George
„ Willem viel voor in de onrustige en droevige tyden van
„ den dertigjaarigen oorlog, in welke Pruissen zeer veel van
„ de Zweden leedt. Zyn zoon, de magtige Keurvorst Fre-
„ drik Willen, verkoos wel in den beginne de zweedsche
„ party; doch wendde zich vervolgens tot de poolsche, en
„ werdt in 1657 by het welausche en brombergsche Verdrag
„ door den poolschen Koning Johan Kasimir vry van de be-
„ lening, en met alle zyne manlyke nakoomlingen tot een
„ onbepaald Heer van zyn aandeel aan Pruissen verklaart;
„ ook behield hy de Heerlykheden Lauenborg en Butow op
„ zodanig een' wyze, als de Hertogen van Pommeren de-
„ zelve voortyds bezeten hadden. Voorts vergrootte hy
„ de magt van zyn Huis nog door andere aanwinsten, en
„ verkreeg den naam van den Groten. Zyn zoon en opvol-
„ ger Fredrik verhefte het Hertogdom Pruissen tot een Ko-
„ ningryk, deedt zich en zyne gemalin den 18 January 1701
„ te Koningsbergen kronen, en werdt door de andere chri-
„ sten Vorsten voor Koning erkent. De Koning Fredrik
„ Willem, welke in 1713 tot de regeering kwam, bevolk-
„ te zyn Land door het gunstig ontfangen van vele duizen-
„ den nieuwe aanbouweren, en maakte vele heilzame en
„ roemwaardige schikkingen. Hem volgde in den Jare 1740
„ de Koning Fredrik de IIde, die de Scheepvaart weder in
„ bloei bragt, in 1747 een' verandering in de zaken der fi-
„ nancien maakte, in 1751 in plaats van de Hoofdamten 9
„ Kollegien van Justitie verordende, de handhaving van het
„ Recht zeer verbeterde, en in 1752 tien Landraden be-
„ noemde. In 1757 drong een groot russisch krygsheir in
„ Klein Litthauwen, door 't welk dit Land zeer verwoest

„ werdt,

„ werdt; en van 1758 tot 1761 is dat gantsch Koningryk in
„ de handen der Russen geweest".

Naa deeze beknopte ontvouwing van 's Lands geschiedenissen, maakt onze Autheur met een kort woord gewag van 't wapen zyner Koninglyke Majesteit, wiens regeeringsvermogen onbepaald is; als mede van de Ridderorde van den zwarten Adelaar, door Koning Fredrik den Iste op den dag zyner krooninge te Koningsbergen gestigt; midsgaders van de Orde *pour le merite*, door Koning Fredrik den IIde in 't Jaar 1740 ingesteld. Voorts geeft hy een breedvoeriger berigt van 's Lands regeering, zo ten aanzien van 't krygsweezen, den burgerstaat, en de adelyke bezittingen, als ten opzigte van den koophandel: waar aan hy eene optelling hegt van de voornaamste bronnen der Koninglyke inkomsten, die in 't geheel op omtrend twee en een half millioenen ryksdaalers begroot worden: en vermids de lasten zwaar zyn, moet, zegt onze Schryver, de Burger en Landman, die van het zyne wil leeven, vlyt aanwenden, 't geen ook daadlyk geschiedt; zulks de Koophandel en 't vertier groot is. Eindelyk beschryft hy de Pruissische krygsmagt, in dit Koningryk gelegen, als bestaande, in tyd van vreede, gemeenlyk in 11 Bataillons Veld- en 6 Bataillons Bezettingsoldaaten, 30 Esquadrons Dragonders en 20 Esquadrons Husaaren; hebbende ieder Regiment zyn District of Kwartier, waar in de jonge Manschap opgeschreeven werd, gehad.

De Heer *Busching*, dus ver een nauwkeurig berigt van dit Koningryk in 't algemeen gegeeven hebbende, maakt vervolgens een aanvang van eene byzonderder beschryving van dit gewest. Het zelve wordt allerbest in twee hoofdafdeelingen verdeeld, te weeten in 't *Duitsche* en *Litthauwsche Departement*, die onze Autheur in de volgende schikking breeder ontvouwt.

A. Het Duitsche Departement, het welk uit de volgende Districten bestaat.

I. Het *Samlandsche District*, waar toe behoort,

1. *Koningsbergen*, de Hoofdstad van 't Koningryk, aan de *Pregel*, op 54 gr. 43 min. N. B.
2. Het Hoofdampt *Fischhausen*, waar van de voornaamste plaatsen zyn, *Fischhausen*, *Pillau*, *Tenckitten*, *Lochstedt* en *Galgarben*.
3. Het Hoofdampt *Schaaken*, waar in men agt heeft te geeven, op *Schaaken*, *Rudau*, de *Kapornsche Heide*, *Kaymen* en de *Koersche Nering*, waar op verscheiden Dorpen gevonden worden.

4. Het

4. Het Hoofdampt *Labiau*, welks aanmerkenswaardigste plaatzen zyn, *Neubausen*, *Kaltbof*, *Waldau*, *Klein Heide*, *Fuchsboven*, *Labiau*, en *Rautenburg*.
5. Het Hoofdamt *Tapiau*, waar onder behooren, *Tapiau*, *Welau*, *Sanditten*, *Taplaken*, *Allenburg* en *Wohnsdorf*.

II. Het *Natangsche District*, dat de volgende Hoofdamten bevat.

1. Het Hoofdamt *Brandenburg*, waar in merkwaardig zyn, *Brandenburg*, *Charlottenthal*, *Friderichstein*, *Kreuzburg*, *Friedland*, *Demnau* en *Groot Waldeck*.
2. Het Hoofdampt *Balga*, dat de volgende plaatsen heeft, *Balga*, *Zinten*, *Heiligenbeil* en *Lindinau*.
3. Het Hoofdamt *Bartenstein*, waar in voornaamlyk *Pruissisch Eylau*, *Landsberg*, *Bartenstein*, *Kirsitten*, *Gaalingen*, *Paesten*, *Buchholz* en *Stablauken*.
4. Het Hoofdamt *Gerdauen*, welks voornaamste plaatsen zyn, *Gerdauen*, *Nordenburg*, *Birkenfeld*, *Dombrofken*, *Adams-Heide* en *Groot* en *Klein Benuhnen*.
5. Het Hoofdamt *Barten*, dat ongemeen fraije streeken heeft, begrypt *Barten*, *Drengfurth*, *Scandalack* en *Neuhof*.
6. Het Hoofdamt *Rastenburg*, waar toe behooren, *Rastenburg*, de *Heilige Linde*, *Schippenbeil*, *Leuneburg*, *Gross-Wolfsdorf* en *Gross-Schwansfeld*.
7. Het Hoofdamt *Angerburg*, waar in *Angerburg*, *Steinort* en *Engelstein*.
8. Het Hoofdamt *Schesten*, dat in zich vervat, *Schesten*, *Sensburg* en *Sorquitten*.

III. Het *Bovenlandsche District*, waar in

1. Het Hoofdamt *Gilgenburg*, en in 't zelve de Stad *Gilgenburg*.
2. Het Hoofdamt *Ortelsburg* en *Willenberg*, waar toe behooren. *Ortelsburg*, *Passenheim*, *Willemberg* en *Kuttenberg*.
3. Het Hoofdamt *Neidenburg*, dat in zich vervat, *Neidenburg* en *Soldau*.
4. De vereenigde Hoofdamten *Osterrode* en *Hohenstein*, waar in aanmerking verdienen, *Osterrode*, *Hohenstein* en *Tannenberg*.

5. Het

5. Het Hoofdamt *Duitsch-Eylau*, in 't welke zyn, *Duitsch-Eylau* en *Seewald*.
6. Het Hoofdamt *Marienwerder*, welks voornaamste plaatsen zyn, *Marienwerder*, *Gardensee*, *Riesenburg*, *Bisschopswerda*, *Freystadt* en *Leistenau*.
7. Het Hoofdamt *Schonberg*, waar toe behooren, *Schonberg*, *Rosenberg*, *Finkenstein* en *Langenau*.
8. Het Hoofdamt *Mohrungen* met *Liebstadt* vereenigd, in 't welke voorkomen, *Mohrungen*, *Reichterswalde* en *Liebstadt*.
9. Het Hoofdamt *Preuschmark*; waar in aan te merken staat, *Preuschmark*, *Saalfeld*, *Christburg*, *Altstadt*, *Liebmuhl* en *Dollstadt*.
10. Het Hoofdamt *Preusch-Holland*, waar in voornaamlyk, *Holland*, *Muhlhausen*, *Schlobitten*, *Schlodien* en *Quittainen*.

B. Het Litthauwsche Departement, dat verdeeld wordt in *Litthauwsche* en *Poolsche* Hoofdamten.

I. De eersten zyn in *Klein-Litthauwen*, dat op zich zelve het vrugtbaarste gedeelte van 't Koningryk is. Deezen zyn,

1. Het Hoofdamt *Memel*, waar in de volgende plaatsen, *Memel*, *Russ*, *Heidekrug* en *Werden*.
2. Het Hoofdamt *Tilsit*, waar in *Tilsit*, de grootste, voornaamste en neringrykste Stad naa *Köningsbergen*.
3. Het Hoofdamt *Ragnit*, welks voornaamste plaatsen zyn, *Ragnit*, *Absteinen*, *Pilkallen* en *Schirwind*.
4. Het Hoofdamt *Insterburg*, het allergrootst in *Pruissen*, vervat in zich *Insterburg*, *Georgenburg*, *Gumbinnen*, *Darkehmen*, *Goldapp*, *Kiauten*, *Stallupehnen*, *Trackenen*, het *Houtslotsamt* te *Groot Nassau*, en het *Vorstlyke Dessausche Gebied*.

II. De *Poolsche Hoofdamten* zyn de volgende.

1. Het Hoofdamt *Oletzko*, welks merkwaardigste plaatsen zyn, *Oletzko*, *Kalinowen*, *Widminnen*, *Stradaunen* en *Neuhof*.
2. Het Hoofdamt *Lyk*, waar in *Lyk* en *Ostrokolln*.
3. Het Hoofdamt *Johannesburg*, waar toe behooren *Johannesburg*, *Biala* en *Andreswalde*.

4. Het Hoofdamt *Lötzen*, waar in *Lötzen* en *Groot Sturlack*.
5. Het Hoofdamt *Rhein*, waar toe behooren *Rhein*, *Aris*, *Eichmedin*, *Nikolayken* en *Rutau*.

Van alle deeze Landstreeken en Plaatsen geeft de Autheur, in 't melden deezer verdeelinge, eene beknopte of breedere beschryving, naar geraade van derzelver aanbelang; waar in derzelver ligging, uitgestrektheid, aanzien, geschiktheid tot den handel en andere weetenswaardige byzonderheden met meer nauwkeurigheid en duidelyker ontvouwd worden, dan ons in eenig ander werk van deezen aart tot nog is voorgekomen.

Moses laatste zegen, dood en begraavenis, met eenige daar toe betrekkyke stoffen, verklaard en betoogd; door Petrus Curtenius, *Doctor en Professor der H. Godgeleerdheid in het Athenæum Illustre, en Predikant te Amsteldam. Te Amsteldam by* Gerrit de Groot en Zoon 1762. *behalve de Opdragt, Voorreden enz. 736 bladzyden in quarto.*

EEn ieder, die vermaak schept in 't leezen van Letterkundige Verhandelingen, geschikt ter ophelderinge van 't eene of andere gedeelte der Bybelbladen, zal dit wel doorwrogte Werk van den geagten Hoog-leeraar *Curtenius*, over het algemeen, met genoegen konnen doorbladeren: nadien zyn Hoog Eerwaarde zich doorgaans, in geen ongevalligen styl, vry duidelyk en nauwkeurig uitdrukt, zyne onderwerpen in eene geregelde orde ontvouwt, en de geenen die van hem verschillen met bescheidenheid behandelt. —— Het Werk zelve behelst XXV Verhandelingen over *Deuteron.* XXXIII en XXXIV, waar mede gepaard gaan nog vyf Verhandelingen, over *Gen.* XLIX. 5-7, *Exod.* XXXIII. 18-23, XXXIV. 29-35, 2 *Cor.* III. 18 en *Jud.* v. 9; welken dienen tot eene breeder ontvouwing en nader opheldering van eenige denkbeelden in de eerstgenoemde Verhandelingen voorgesteld. —— Wy zullen, om den Leezer het gevoelen en de handelwyze van onzen Hoog-Leeraar in deezen eenigzins onder 't oog te brengen, den inhoud en 't beloop der eerste Verhandelinge, gaande over *het algemeene opschrift van Moses laatste afscheidsreden*, uit *Deuteron.* XXXIII. 1, wat nader opgeeven.

Naa

Naa een algemeen voorstel van den t'zamenhang deezes Hoofdstuks, met de twee voorgaande, stelt zich zyn Hoog-Eerwaarde twee zaaken in dit opschrift ter beschouwinge voor.

I. De Persoonen. *Moses de Man Gods*, en de *kinderen Israëls*.
II. Het werk dat de eerste omtrend de overigen verrigtte.
A. In 't gemeen uitgedrukt door *den zegen, met welken hy dezelven gezegend heeft.*
B. In 't byzonder ten aanzien van den tyd, *voor zynen dood.*

Ten aanzien van 't eerste Lid geeft hy eene korte omschryving van *Moses*, en ontvouwt wat breeder deszelfs benaaming van *Man Gods*. Deeze benaaming was oudtyds zeer gebruikelyk van de *Propheeten*, als uit veele plaatsen der H. Schriften blykt: ook was dezelve hun zeer eigen, voor zo ver de Hebreen den naam van *God* dikwerf voegden by een zelfstandig naamwoord, om de uitmuntendheid der zaake of des persoons te kennen te geeven; als mede het woord *Man* by eenig ander woord gebruikten, om de nauwe betrekking dier zaaken of persoonen aan te duiden. Zo is een *Vorst Gods* een aanzienlyk Vorst, en een *Man des Oorlogs* een Krygsheld. Deeze denkbeelden brengt de Hoog-Leeraar over tot de *Propheeten* in 't algemeen, en tot *Moses* in 't byzonder, met opzigt tot de benaaming van *Man Gods*, welke hier dan tevens aanduidt, dat *Moses* ten hoogste aangenaam was by God, en de volgende reden door ingeeving des H. Geestes gesproken heeft. —— Deeze reden was betrekkelyk tot de *kinderen Israels*, de stammen der nakomelingen van Vader *Jacob*: van welken *Moses* niet kon scheiden, zonder hun een bewys van zyne liefde te geeven, 't welk blyken zal uit *dien zegen waar mede hy hen gezegend heeft voor zynen dood.*

Als God gezegd wordt te *zegenen*, duidt dit aan het werklyke toebrengen van geluk; maar als dit woord voorkomt van menschen, die menschen *zegenen*, dan geeft het te kennen het *toewenschen* of *toebidden* van den Godlyken zegen. Zo vindt men 't doorgaande in Gods Woord; hoch 't heeft, zegt zyn Hoog-Eerwaarde, nog grooter nadruk, als hier gesproken wordt van een *zegen met welken Moses, de man Gods, zegende*. Het *zegenen* was het werk der Priesteren, *Num.* VI. 22 en 23 en elders; doch deeze ontvingen dien last niet dan door tusschenkomst van *Moses*, waar uit onze Hoog-Lee-

Leeraar afleidt, dat men diestyds reeds een blyk zag van die heerschappy, waar door de magt dier Goden, die by vervolg op *den Stoel van Moses gezeten* (*) hebben, ook ging over den uiterlyken Godsdienst. (Dit denkbeeld is niet zeer klaar; het *zegenen* toch in 't algemeen was 't werk der Priesteren niet met uitsluiting van anderen; *Moses* kon als een Godvrugtige, en nog meer als Propheet den zegen des Heeren den Volke toewenschen.) Trouwens zyn Hoog-Eerwaarde staat ook niet sterk hier op aan: in allen gevalle, zegt hy, *Moses* heeft ook zelf mogen zegenen, als de geestlyke Vader van *Israel*, en voor al als Propheet; waarom hy hier ook voorkomt met den naam van *Man Gods*; ter aanduidinge dat hy deezen zegen uitsprak op Godlyken last, en dezelve gevolglyk niet aan te merken zy als een burgerlyken Vriendewensch, maar wel degelyk als eene *Prophetie.*

De tyd wanneer hy dezelve uitsprak was, *voor zynen dood*, naa dat hy 't bevel ontfangen had, om zich na den *berg Nebo* te begeeven, en aldaar *tot zyne volkeren verzameld te worden*, *Deut.* XXXIII. 48-52, dat ook hier op gevolgd is, naar luidt van *Deut.* XXXIV. Het waaren dan woorden eenes stervenden, die gemeenlyk in hoogagting gehouden worden; als voortkomende uit een oprecht hart, en de kragtigste verzekering van genegenheid geevende: waar by nog komt dat God de laatste zegeningen der Godvrugtigen veel al tot Voorzeggingen maakte. Onze Hoog-Leeraar dit uitgebreid, met voorbeelden bevestigd en op *Moses* overgebragt hebbende, tekent vervolgens aan hoe deeze trooftryke zegening eigenaartig volgt op den droevigen inhoud van 't voorgaande Lied, welks bitterheid hier door eenigzins verzagt wordt: waarom ook de Schryver met een gepasten overgang, die des Leezers aandagt opwekt, ten opschrifte stelt: *dit nu is de zegen* enz.

Het Opschrift dus ontvouwd zynde, zo gaat zyn Hoog-Eerwaarde over, tot een *algemeen onderzoek op Moses allerlaatste woorden*, om het een en 't ander, ten rechten verstande van dit Hoofdstuk, voor af vast te stellen.

Hier toe komt in de eerste plaats in aanmerking wie de *Spreeker* zy. In 't voorgaande Lied sprak *Moses*, zynes oordeels, door den mond der *Dienaaren des Euangeliums*, of voerde hen spreekende in, in 't laatste der dagen, doch in dit Hoofdstuk, zegt hy, is geen rede, om iemand, in of buiten *Moses*, als *Spreeker* te begrypen.

Niet

(*) Matth. XXIII. 2.

Niet zo zeker kan men bepaalen wie de Schryver deezer Affscheidsreden zy. *Mofes* is op 't uitfpreeken van den zegen na *Nebo* gegaan, en aldaar geftorven: 't zou konnen zyn, dat *Mofes* deezen zegen, door den geeft der Prophetie, al voor het uitfpreeken, had gefchreeven: doch daar is geen zwaarigheid, zegt onze Hoog-Leeraar, om te ftellen, dat *Jozua*, of *Eleazar*, of een der Beamptfchryveren van dien tyd deeze redenvoering uit den mond van Mofes heeft opgetekend; en 't is ongetwyfeld een man van gezag, verftand en Godsvrugt geweeft; dewyl 't hem anders niet zou zyn toegelaaten, dit, gelyk ook het volgende Hoofdftuk, by 't *Wetboek van Mofes* in te laffchen. Hier op gaat zyn Hoog-Eerwaarde voort, en befluit, niet twyfelende of de Schryver is gedreeven geweeft door 's Heeren indagtigmaakenden Geeft, dat deeze Schryver ook de opfteller geweeft is van de korte berigten, welken voor vs. 2, 7, 8, 12, 13, 18, 20, 22, 23 en 24 gevonden worden.

Des niet tegenftaande, zegt hy, moeten wy overtuigd zyn, dat dit gantfche Stuk van *Godlyken oorfprong* is. *Mofes* was niet alleen zyne zinnen ten volle magtig, *Deut.* XXXIV. 7, maar hy voorfpelde ook als de *Man Gods*, als een Propheet, het geen *Ifraël naa zynen dood* zou overkomen, dat van geen menfch gedaan kan worden, zo God hem de verborgenheid zynes willens niet heeft bekend gemaakt. Ook is dit van de Jooden altoos erkend, die dit Hoofdftuk mede geplaatft hebben in den lyft der Godgewyde Schriften; zynde het by hen de laatfte of vier-en-vyftigfte afdeeling van de openbaare voorleezing der Wet.

Verder onderzoekt zyn Hoog-Eerwaarde, na het *voorwerp* van deeze zegeningen. De text zegt uitdrukkelyk de *Kinderen Ifräels:* doch daar zyn Mannen van naam, die dit niet tot het oude *Ifraël*, maar tot deszelfs tegenbeeld, *de Kerk van 't N. T.*, of ten minfte tot *beide te zaamen*, willen gebragt hebben. De gezegdens zyn hun te nadruklyk voor 't vleefchlyke *Ifraël*, dit leidt hen tot eene hoogere betekenis opzigtlyk op de *Chriftelyke Kerk*, die, naar hunne gedagten, hier afgebeeld wordt onder den naam der twaalf ftammen, als ook gefchiedt Ezech. XLVIII en Openb. VII. 4-8.

Onze Hoog-Leeraar erkent den Propheetifchen Styl van Mofes, en hy zou niet willen ontkennen, dat in de twee aangehaalde plaatfen eene zinfpeeling is op de fchifting der ftammen in dit Hoofdftuk gemaakt: maar hy kan niet gelooven, dat *Mofes* het *Ifraël*, van 't welke hy hier zyn affcheid nam, grootlyks over 't hoofd gezien, en met hun gefpro-

ken zou hebben van dingen, die eerst veele eeuwen daar na stonden te geschieden, en waar aan het gros van *Israël*, dat diestyds van den Heere zou verworpen zyn, ver het minste deel zou hebben. „ (1) Dat ware, zegt hy, al zoo onge„ rymd, als dat een Vader, die op Sterven legt, zyne Zoo„ nen tot zich riep, en hen elk in 't byzonder by hunne „ Naamen aansprak, onder schyn van hen te willen *Zegenen*, „ maar ondertusschen hen Voorbyfprak, en dingen voort„ bragt; die aan gansch andere menschen zouden te beurte „ vallen". Hier by komt (2) dat deeze zegening v. 2 en 3 wordt afgeleid uit *de wetgeeving op Sinai*, 't welk dezelve tot dat *Israël*, het welk onder de Wet was, en zo lang de Wet stand hield, bepaalt. Ook wordt (3) de zegen *stamswyze* uitgedeeld, en kan dus niet langer stand grypen, als het onderscheid der Stammen, onder 't N. T. een einde heeft. Het slot eindelyk v. 28 *Israël zal dan zeker alleen woonen*, is alleen toepasselyk op 't vleeschlyke *Israël*, staande de Huishouding van het O. T.; daar de Christelyke Kerk noit *alleen gewoond* heeft, maar over de gantsche aarde uitgebreid is.

Zou men dan ook het *Voorbeeld* en *Tegenbeeld* hier t'zamen mogen neemen? den *letterlyken* en *geestlyken zin* t'zamen paaren? Wordt hier niet eene *zevenvoudige afdeeling* gemaakt? en komt die niet juist overeen, met de verdeeling van de *zeven tyden der Kerke*, die in de *Openbaaring van Johannes* gegrond is? By deeze gelegenheid verklaart zich onze Hoog-Leeraar voor eenen uitlegregel der Heilige Schriften, die 't te wenschen waare dat altoos in 't oog gehouden wierd. „ Hoe zeer ik, *zegt hy*, het laatste ook mogt toe„ stemmen, houde ik het echter voor een vasten *Stokregel* in „ het verklaaren van Gods Woord, dat de H. Schrift maar „ *éénen* bepaalden en rechtstreeks bedoelden Zin hebben kan. „ Anderzins beticht men den H. Geest van dubbelzinnig„ heid, onzekerheid, duisterheid; en dit is het, dat, in de „ plaats van Gods woord klaar te maaken, veeltyds niet zon„ der merklyke verwarring kan toegaan. Ik houde het dan „ daar voor, dat indien de *Letterlyke zin* aan de kracht der „ woorden voldoen kan, deeze altoos de eenige en waarach„ tige *Zin* des Geestes zy. Maar zoo 'er gewigtige redenen „ zyn, om in den *Letterlyken zin* niet te konnen berusten, „ dan ben ik van oordeel, dat men dien geheel moet laaten „ vaaren, om eene bekwaamere Geestlyke Beduidenis op te „ spooren; welke, zoo zy bevonden wordt noch iets te be„ houden van de *Letter*, dit als dan; naar myne gedachte,

„ niet

„ niet meer dan zekere *Toespeeling* op het een of ander Voor-
„ beeld, 't geen daar omtrend oudtyds heeft plaats gehad,
„ gewoon is te behelzen. My dunkt, dat deeze *Uitlegre-*
„ *gel*, indien dezelve maar wel verstaan wordt, zich van zel-
„ ven aan het gemoed van een iegelyk openbaaren moet.
„ Hoewel ik ook aan anderen de vryheid van hun gevoelen
„ gaarne laaten wil". —— Verder merkt zyn Hoog-Eerwaarde aan, met opzigt tot het vinden van de *zeven tyden der Kerke* des N. T. in deeze zegening, dat men, regt tellende, niet enkel *Zeven*, maar veel beter *Elf* of *Twaalf Getallen* hier in zal aantreffen; en dat men, om 't *zevengetal* te vinden, verscheidene Stammen t'zamenvoegt, die men onderscheiden behoort te tellen: ook komt het hem zeer vreemd voor, dat de *byzondere Stammen*, die *gelyktydig* bestonden, met elkanderen zouden moeten aangemerkt worden, als *Voorbeelden* van de *Kerk* in *verscheiden tydperken*, die het een op het ander stonden te *Volgen*.

Wat eindelyk aangaat de zwaarigheid om de vervulling in den *Letterlyken zin* te vinden, daar omtrend wil onze Hoogleeraar agt gegeeven hebben, op de weinige berigten die wy van de byzondere lotgevallen der Stammen hebben; egter hoopt hy in de volgende Verhandelingen nog genoegzaame gelegenheid te zullen hebben, om te konnen betoogen, dat de inhoud deezer zegeningen met gepasten nadruk in ieder Stam vervuld is geworden.

Uit dit alles leidt hy vervolgens af, dat dit Hoofdstuk in zich behelst een „ *Propheetischen zegen* over de *Stammen van*
„ *Israël*, beschryvende derzelver Lotgevallen, staande de
„ Zigtbaare *Gods Regeering* onder dat Volk, welke haar aan-
„ vangk hadt genomen op *Sinai*; en wel by uitnemenheid
„ de dierbaare Voorrechten, die elken *Stam Afzonderlyk*,
„ van den *Heere*, hunnen *Leidsman* stonden te geworden".
Dit doet veelen denken dat deeze zegen van dezelfde natuur is als die van Vader *Jacob* Gen. XLIX; doch zyn Hoog-Eerwaarde toont, door eene korte vergelyking, dat men den inhoud deezer twee zegeningen geenszins gelykluidend kan noemen.

Van hier gaat hy over tot het *Oogmerk van Moses*, hier in bestaande. *Moses* heeft een bewys willen geeven, dat hy stierf in eene volle verzekering der waarheid van 't geen hy *Israël* geleerd had, en doet voorts, door 't uitspreeken van deezen zegen, zyne gansche Bediening afhangen van eene zeer toevallige uitkomst, die ten eenemaal buiten zyne magt was: zo dat de vervulling hier van naa zynen dood ten on-

wraakbaaren getuige zyner getrouwheid moest verstrekken.

In gevolge hier van is dit Hoofdstuk drieledig.

„ I Het *eerste* is de *Inleiding*, waar in *Israëls* groot geluk, „ door het ontvangen van de *Wet* des *Heeren*, onder door„ luchtige tekenen, uit de hand van *Moses* met verhevene „ bewoordingen vermeld wordt. *Vers* 2-5.

„ II Het *Tweede* zyn de byzondere *Goederen* die *Moses* aan „ de onderscheidene *Stammen* in het Land *Canaan* heeft toe„ gewenscht. Vers 6-25.

„ III Het *Derde* is dat algemeen *Besluit* Vers 26-29. waar „ in *God* wegens zyne *Kracht*, *Grootheid* en *Goedheid*, ge„ lyk het *Volk* wegens deszelfs Voordeel, van onder zulk „ een Heer te mogen leeven, by uitstek geroemd wordt.

Het begin en het einde vervat dan een algemeenen zegen over 't gansche Volk, en het midden den byzonderen zegen over ieder Stam. En hier omtrend is de moeilykste vraag over den rang, welken *Moses* in agt genomen heeft. *Moses* houdt in zyne zegeningen niet de tydorde der geboorte van *Jacobs* zoonen; hy schynt ze zelfs onregelmaatig op elkander te doen volgen; en maakt van de *stamme Simeons* geen gewag. Wat mag toch de rede zyn van deeze zoo aanmerkelyke verwisseling? Men kan op vraagen van dien aart, daar de Schryver, gelyk hier, geen byzondere opening van zyn oogwit geeft, gemeenlyk geen bondig antwoord verwagten; 't komt hier doorgaans meer aan op eene sneedige vinding, dan wel eene juiste bondigheid; en in dien zin kan de beantwoording van onzen Hoog-Leeraar, naar ons inzien, die van anderen wel opweegen. Dezelve komt in 't hoofdzaaklyke hier op uit. *Ruben* en *Simeon* lagen onder den vloek van Vader *Jacob*, Gen. XLIX. 3-7, en hadden dus geen *byzonderen zegen* te verwagten. *Ruben* egter zou een *Stam* blyven onder de kinderen *Israëls*, en dit doet *Moses* met den aanvang, ten opzigte van deezen oudsten Zoon van *Jacob* bidden, niet zo zeer om 't genot van een uitsteekend *goed*, als wel om de afwending van 't *kwaad*. Met *Simeon* was 't erger gesteld, die zou *onder Jacob verdeeld*, *en onder Israël verstroid worden*; *Moses* had derhalven tot zyn oogmerk van deezen Stam niet byzonders te zeggen, en gaat daarom *Simeon* stilzwygende voorby. Het kwaade van *Ruben* dus afgebeden, en *Simeon* overgeslaagen hebbende, zo begint *Moses* zyne *eigenlyk zo genaamde zegeningen*, dat is zodanigen, „ waar in aan ieder Stam werd toegeweezen, niet het geen „ zy met anderen gemeen, maar het geen zy, als hun by-

„ zon-

„ zonder eigendom, een iegelyk voor zich zelven, te wag-
„ ten hadden", uit te spreeken, en wel in deeze orde. Hy schikt de Stammen naar de twee Koningryken, in welken hy, door den geest der Prophetie, voorwist, dat dezelven ten tyde van *Rehabeam* verdeeld zouden worden: behoorende *Juda*, *Levi* en *Benjamin* tot het Ryk van *Juda*, en de overige Stammen tot dat van *Israël*. In de ordeschikking dier laatste stammen hebben de echte zoonen der *vrye Moeders* den voorrang boven de geenen, die uit *Dienstmaagden* gebooren zyn. Voor 't overige geeft *Moses* in de byzondere rangschikking niet zo zeer agt, op den ouderdom der Stamvaderen, als wel op de grootere waardigheid, de betere hoedanigheid, of zeker voordeel dat de eene Stam boven den anderen zou genieten.

Naa deeze beantwoording dier vraage, geeft zyn Hoog-Eerwaarde nog met een kort woord te kennen, dat de *korte berigten* voor *vers* 7, 8, 12 enz. voor die *zegeningen* gesteld zyn, niet alleen om aan te wyzen, over welken Stam ieder zegening ging; maar wel byzonder, om aan te duiden, dat *Moses* sprak *voor*, ten nutte van *Israël*, en niet anders dan den welstand van het Volk bedoelde; zeggende het *voorzetsel* in onze Overzetting door *Van* vertaald, eigenlyk zo veel als *Voor; dit is voor Juda, voor Levi zeide hy* enz. Dit wordt voor ieder Stam herhaald, om te toonen, zegt zyn Hoog-Eerwaarde, dat *Moses* zonder verflauwing met dezelfde vuurigheid des geestes zo wel voor den laatsten als voor den eersten Stam is bezorgd geweest.

Ten laatsten wil hy aangemerkt hebben, dat de Styl van *Moses* niet alleen bondig, cierlyk, deftig en zaaklyk is, maar dat ook dezelve overal de vorm van een gebed houdt: door welke aanmerking, zegt hy, „ verscheidene ingebeelde
„ *Spraakwendingen* en *Persoonswisselingen*, die men in dee-
„ zen *Zegen*, zonder groote noodzaaklykheid gesteld heeft,
„ verdwynen zullen".

Op deeze gronden vestigt de geagte *Curtenius* zyne volgende Verhandelingen, waar in de bovengemelde byzonderheden nog nader opgehelderd, de vervulling deezer zegeningen in 't *Oude Israël*, zo ver het licht der geschiedenisse doorstraalt, aangetoond, en verscheidene zaaken hier toe betrekkelyk in 't breede ontvouwd worden.

Verhandeling over de wyze van de Nageboorte af te halen, als de vrouwen verlost zyn, en de verscheiden omzichtigheden, welken hier in, naar de verschillende omstandigheden, moeten betragt worden; door den Heer LEVRET (*).

IK zal nu overgaan tot de verklaring van de verscheiden beletselen, welken zich, somtyds, tegen het uithalen van de *Placenta*, opdoen; en een verslag van de middelen, waar van men zich bedienen kan, om ze met nut te boven te koomen. Maar ik gelove, te moeten beginnen met het voorstellen van den natuurlyken staat, waar in zich geenerleie Zwarigheid voordoet; om denzelven, vervolgens in vergelyking te brengen, met den tegenovergestelden, welken in verscheiden soorten kan verdeeld worden, om 'er rechtstreeksche gevolgen uit te trekken, die ons tot de verkiezing leiden van de middelen, om ze te verhelpen.

Wanneer, by voorbeeld, de *Placenta* weinig kronkelachtig is, over zyne oppervlakte, waar mede hy aan de Baarmoeder gehegt is, zyne dikte en omtrek niet groot, en de streng in staat; om de trekking te kunnen uitstaan; zal het, alle andere dingen gelyk staande, gemaklyk zyn dezelve uit te halen; voor al, als men niet te haastig te werk ga. Want uit aanmerking van het geringe getal van oneffenheden, zal haare vastigheid aan de Baarmoeder gemaklyk zyn los te maken; en wyders, haar omtrek en dikte maar middelmatig zynde, zal zy maar weinig lichaam hebben, en zich bygevolg, plooijen, of gemaklyk toevouwen; en de voordeelige hoedanigheden van den streng, zullen deze afhaling, ten uiterste, gemaklyk maken.

In tegendeel, als de Moederkoek menigvulde en diepe kronkelingen heeft, en haare vasthegting aan de Baarmoeder sterk en diep is; want het is ligt te tonen, dat elk van deze kronkelingen eene verhevenheid ontvangt, op de wyze van een kam, van de inwendige oppervlakte van de Baarmoeder, welke 'er al het ledige volkomelyk van vervult. Nog meer, als de Moederkoek zeer dik is, haar omtrek zeer uitgestrekt, en de streng, schoon dik genoeg, week en broos, zal het moeilyk zyn, dezelve af te halen; en de moeilykheid zal nog veel grooter worden, indien men de *Placenta* te vroeg wil afhalen. Nademaal men niet ligt weten kan, of de Moederkoek

(*) Men vindt het voorgaande van deze Verhandeling *V. Letteroef.* D. II. No. 5. p. 361.

koek veel of weinig kreuken hebbe, is het voorzichtig zo te handelen, als of zy 'er altyd veele hadt.

Maar de toevallige omstandigheden, en welken betrekking hebben tot de gedaante van de Moederkoek en de streng, waar van ik spreke, zyn niet de eenigen, welken de uithaling van de *Placenta*, tot zekeren trap, gemaklyk, of zeer bezwaarlyk kunnen maken; daar zyn nog anderen, welken afhangen van de byzondere plaatse der Baarmoeder, waar zich de Moederkoek heeft ingeplant. Deze laatste omstandigheden, kunnen, inderdaad, gemaklyker gekend worden dan de meesten van de voorgaanden; zy verschillen 'er niettemin, van, hier in; ondersteld zynde, datze de afhaling van de Moederkoek in den weg zyn, dat het niet genoeg is, den netten en gunstigen tyd tot de uithaling van de *Placenta* waar te nemen, maar men moet ook de behandeling van het werk veranderen, om de beletsels van de uitvoering, welke zich, dan, voordoen, te boven te koomen.

Om met meerder gemak te koomen tot de nette kennisse van dit punt, is het nodig zich te binnen te brengen, dat, zo ras het Kind uit de Baarmoeder is ontlast, de hals van dit Werktuig met den bodem van de schede, een merklyk hoek of elleboog make, en deszelfs mond gekeerd is naar het schaambeen. Uit deze aanmerking is nu gemaklyk te begrypen, dat het noodzaaklyk zy, de afhaling van de *Placenta* in twee tyden te doen, dat is te zeggen, dat ze beginne met dezelve te doen neer koomen, van vore naar achteren, door den wortel van de streng, met twee vingeren te dringen naar de vereeniging van het Staartbeen met het Heiligbeen, terwyl men met de andere hand, op de gewoone wyze, het overige van de streng vasthoudt, zonder 'er evenwel te veel aan te trekken; dit zal de Moederkoek schuin doen glyden van het binnenste van de Baarmoeder, op den grond van de *Vagina;* en dan is 'er maar overig dezelve, in een horizonteele lyn uit te trekken, ondersteld zynde dat de Vrouw op den rug ligge.

Deze is, naar myn gevoelen, de beste en zekerste wyze, welke men kan volgen, om de Nageboorte af te halen, welke zich aan de bodem van de Baarmoeder hadt vastgezet.

Maar alhoewel de Nageboorte zich, meestentyds, vastgehegte aan den bodem van de Baarmoeder, volgens het aangenome gevoelen; nademaal het evenwel ook dikwils gebeurt, dat zy zich inplant in eene van de Wanden van dit Werktuig, het zy de voorste of de achterste, of eene van de zydlyke deelen, en somtyds zo naby haaren hals, dat men

'er gezien heeft aan den binnen omtrek van haaren mond vastgezet, heeft men verscheiden noodzaaklyke voorbehoedsels in acht te nemen, met betrekking tot deze verschillende vasthegtingen. Voor 't overige, gelyk het noodzaaklyk is, in dergelyke gevallen zich te laten leiden door de tekenen, tot de bepaling van zulke of zulk een handelwyze te verkiezen, boven een andere, zal ik zeggen, dat deze tekenen gehaald moeten worden uit de plaatse waar de Moederkoek vast is; en om daar toe te koomen, zullen, terwyl men met de eene hand zagtelyk aan de streng trekt, een of twee vingeren van de andere hand in de schede gevoerd, de plaats van de Baarmoeder zeer wel doen kennen, waar zich de Moederkoek heeft vastgemaakt. Maar het zal niet kwaalyk voegen, hier eenige voorbeelden te geven, die het gebruik aanwyzen, welk men moet maken van deze tekenen, in het doen van de behandeling.

Laat ons onderstellen, dat de *Placenta* zich vastgezet hebbe aan het voorste gedeelte van de Baarmoeder, gelyk zeer gemeen is; indien men de handeling niet heeft, welke, boven, aangeprezen is, wanneer de Moederkoek aan den grond van de Baarmoeder vast is, zal men, door dit verzuim alleen veel moeite hebben, om de afhaling te doen; te meer, om dat de bogt van het Schaambeen, tegen welk de streng aanligt, het zelve als omvangende, als of het, om zo te spreken, om den nek van een katrol, welke naar alle kanten onbeweeglyk is, vast ware, zich met kracht zal aankanten tegen de losmaking van de geheele klomp van de Moederkoek. By gebrek van deze opmerking, zou men zich konnen verbeelden, dat het beletsel alleen ontstondt uit de sluiting van den mond der Baarmoeder, zo dat dit alleen de afhaling tegenhieldt.

Het is waar, dat, als de *Placenta* vast zit aan de achterste wand van de Baarmoeder, de tegenstand niet zo groot zy; om dat de elleboog, welke de wortel van de streng maakt met de schede, niet zo groot is, en dus minder beletsel kan maken, dan in het voorgaande geval. En wanneer de Nageboorte wortel geschoten heeft in eene van de zydelyke deelen van de Baarmoeder, is het nodig, de trekking van den streng te rigten naar de tegenovergestelde zyde van de Moederkoek, en deze wyze van doen alleen zal de afscheiding gemaklyk maken.

Nu is nog overig, om dit eerste *Deel* te besluiten, eenige aanmerkingen te maken over de afhaling van de Vliezen, in gevallen, die zonder gemeen te zyn, evenwel niet zeldzaam voor-

voorkoomen. Het gebeurt somtyds; dat de Vliezen breken op de kant, of naby den rand van de *Placenta*. Indien men op deze omstandigheid geen acht slaat, zullen zy in de rondte scheuren, en het kan gebeuren, dat een gedeelte, min of meer groot, in de Baarmoeder, achterblyve; te meer, om dat, gelyk niemant twyfelen kan, dezen gemeenlyk niet dan laatst uitkoomen, en na te rug gekeerd te zyn, dewyl ze vast zyn aan de Wanden van de Baarmoeder, welke zy, van alle kanten, bekleeden. Als dan deze Vliezen niet geheel uitkoomen, gebeurt het dikwils, behalve dat het menigmaal zeer bezwaarlyk is, een gedeelte 't welk nagebleven is, uit te halen, dat zulk een gedeelte een tegennatuurlyk lichaam zynde geworden, de Kraamzuiveringen stinkende make, de naweën langen tyd gaande houde, en door zyne ontlastinge naderhand, een kwaad aanzien geve op den persoon die de vrouw verlost heeft.

Maar het is niet moeilyk deze ongemakken te vermyden, indien men acht heeft, met de eene hand het lichaam van de Nageboorte waar te nemen, by haaren uitgang uit de Vrouwlykheid, en met de andere, die de streng hieldt, de byeengevalle Vliezen aan te grypen, en zagtelyk te trekken, om te beletten dat ze niet afscheuren in den mond van de Baarmoeder, welke zich dikwils genoeg sluit om dit te veroorzaken.

Zeldzaam is het, als men dergelyke voorzorge gebruikt, dat men eenig gedeelte van de Vliezen, in de Baarmoeder late; en zo men voorts alle de omzichtigheden, welken, te vore, beschreven zyn, in acht neemt, is het byna onmooglyk, dat de streng van de Moederkoek, hoe kronkelig, en bygevolg, hoe vast zittende, onder het afhalen breke. Maar onderstellende dat men geroepen worde, om zulk een toeval te verhelpen, zyn 'er noodzaaklyke omstandigheden waar te nemen, zo om de volkome afhaling van de Nageboorte te doen, als de inwendige deelen van de Baarmoeder niet te kwetzen, terwyl men tot de afhaling werkt. Dezen zullen het onderwerp zyn van het tweede *Deel* dezer Verhandelinge.

TWEEDE DEEL.

Van de noodzaaklyke voorzorgen welken men moet gebruiken in het afhalen van de Nageboorte, als de streng gebroken, of geheel zynde, niet in staat is, om tot afhaling van de Moederkoek te dienen.

Het eerste welk men moet in acht nemen, is, de handt,

wel Vet besmeerd zynde, in te voeren tusschen de Wanden van de Baarmoeder en de Vliezen; anders zou het zeer moeilyk zyn de *Placenta* af te halen, indien ze niet los ware, gelyk men den meesten tyd reden heeft te vermoeden.

Het tweede, is, de andere hand te leggen op den buik van de Kraamvrouw, om de te rug wyking van de Baarmoeder te beletten.

Het derde, is acht te hebben, dat de rug van de hand, welke men in de Baarmoeder heeft gebragt, altyd gekeerd zy naar de Wand van het Werktuig, waar van men de Moederkoek moet losmaken.

Het vierde, het geheele lichaam van de *Placenta* langzaam los te maken, voor dat men de afhaling bezoeke; zonder dit loopt men gevaar van haar niet geheel af te trekken; en moet de afhaling verscheiden maalen hervatten, het welk zeer lastig is; of eenige stukken in de Baarmoeder laten blyven, 't welk, gelyk men weet, doorgaans, van een kwaad gevolg is.

Het vyfde, de Moederkoek zo te vatten, dat de duim gevestigd zy op de plaats waar de streng vast is, terwyl de andere vingers geplaatst zyn aan de tegenovergestelde zyde. Maar als men, niet tegenstaande dit, maar eenigzins gewaar wordt, dat de Moederkoek ligt zal scheuren; 't welk zeer dikwils gebeurt, als de Kinderen, in de Baarmoeder gestorven zyn, en voornaamlyk, als dit al voor eenigen tyd is geschied. Men moet dan, zo veel mooglyk is, de *Placenta* verder zien te vatten, zonder evenwel de reeds gemelde voorbehoedselen te verwaarlozen.

Het zesde eindelyk, zo men, by ongeluk, en wegens onvoorziene oorzaken, eenige stukken, van de Nageboorte, in de Baarmoeder heeft gelaten, te denken aan de verhevenheden in de gedaante van kammen, welken altyd, min of meer, en somtyds vry groot, aan de Wanden van de Baarmoeder zyn, waar de *Placenta* ingeplant is; om wel acht te geven, dat men arbeidende om de nagebleven stukken van de Nageboorte af te halen, het inwendige van de Baarmoeder niet kwetse, waar van men deze soort van kammen als uitbottingen kan aanmerken.

Het is gemaklyk te zien, dat deze zes voorgestelde aanmerkingen, de wezenlykste omstandigheden vervatten, welken men waar te nemen hebbe, om de Nageboorte, welke; zonder streng, in de Baarmoeder is gebleven, af te halen.

DER-

DERDE DEEL.

Van de beste wyze om de Uitdryving van de Moederkoek te bevorderen, of de afhaling te doen, by miskraamen, in de eerste maanden der zwangerheid.

Daar zyn, in 't algemeen, twee soorten van miskraamen, welken onze opmerking verdienen, met betrekking tot de wyze, op welke de natuur de uitdryving van de Nageboorte uitwerkt; eene bewerking, waar in zy dikwils groote zwarigheden moet te boven worstelen. Men kan evenwel met gewisheid zeggen, dat men één van deze gevallen, zonder vreze, aan de zorge van de Natuure kan overlaten, om zich te redden. Maar in het ander eischt de voorzichtigheid de afhaling te doen; alhoewel men, om dit uit te voeren, verscheiden beletsels te overwinnen hebbe.

De voornaamste redenen, welken ons kunnen doen besluiten, om in het eerste geval, de ontlasting van de Moederkoek aan de Natuur over te laten, zyn, het afwezen van bloedstorting, of dat de zelve zo gering is, dat ze geene ongerustheid make. Daarenboven is men dikwils genoodzaakt zo te doen, om dat, hoe gaarne men het lichaam van de *Placenta* wil vatten, zy geene vastheid genoeg heeft, in dit geval, al ligt zy op den rand van den mond van de Baarmoeder, om buiten gebragt te worden; en men kan zich ook niet bedienen van de streng, om de afhaling te doen, ondersteld zynde, dat men dezelve gemaklyk kon vinden, om dat ze, in de eerste maanden van de Zwangerheid niet sterk genoeg is, om de trekking te wederstaan. Nog meer, de mond van de Baarmoeder is, doorgaans, te weinig geopend, en de hals van dit Werktuig te vast, om de invoering van de hand van een Vroedmeester toetelaten; zo dat hem niets overschiet, dan af te wagten, dat de Natuur zelve de Nageboorte en derzelver aanhangsels uitwerpe. Inderdaad, wanneer men bemerkt, dat de stoffen, welken uit de Baarmoeder vloeijen, rottig zyn, gelyk in zulke omstandigheden niet dan te dikwils gebeurt, is het nuttig, ja noodzaaklyk, eenige Warme Vogten, in de holte van dit ingewand, in te speuiten; zo wel om het rottige, welk zich, in dezelve bevindt te verbeteren en af te spoelen, om de opzuiging daar van, en bygevolg, de schadelyke toevallen, welken 'er uit zouden konnen ontstaan, te beletten, als om ter zelfder tyd de losmaking van het vreemde lichaam, deszelfs neer-

zak-

zakking in de ſchede, en volkome uitgang te bevorderen (*a*).

Het Vogt, waar mede ik, ſedert langen tyd, gewoon ben de inſpeuitingen te doen, is een ligt aftrekſel van Althea-wortels, met Campher, dat is te zeggen, waar in ik, op verſcheiden reizen, eenige Campher doe ſmelten, vooraf ontbonden zynde met het doijer van een ey, en dan met het vogt vermengd.

Maar wanneer eene Vrouw die miskraamt, in de eerſte maanden van haare Zwangerheid, een zwaare bloedvloeijing, uit de Baarmoeder overkoomt, zou het niet altyd voorzichtig zyn, het hierop alleen te laten aankoomen; of, met veiligheid, gelyk in het voorgaande geval, af te wagten, dat de Natuur zelve zich de Nageboorte kwyt make; al hadt men geen ander uitzicht dan de Kraamvrouw te ontheffen van de ongemakken en het gevaar, welken het groot verlies van bloed, noodzaaklyk, te weeg brengen.

Zie hier welke myne wyze van doen is, en waarop ik my veſtige. Men weet, dat het bloed, het welk, in overvloed weg loopt, al de deelen verſlappe; de Vroedmeeſter zal, derhalve, het gemak hebben, van eene hand in de ſchede te brengen, en een van zyne vingers in de Baarmoeder, en door behulp van zyn andere hand, zagtelyk op den onderbuik, en evenwel van boven naar beneden genoegzaam drukkende, om de achteruitwyking van de Baarmoeder te beletten, zal hy, doorgaans, en met weinig moeite kunnen indringen om de Moederkoek los te maken, door zynen Vinger, in de Baarmoeder, in de rondte te draaijen.

Deze manier gelukt doorgaans, en het is my dikwils gebeurt, dat deze kleine klomp geheel volgde, voor dat ik myne hand uit de *Vagina* had getrokken, om dat ik de voorzichtigheid gebruikte, mynen Vinger, welken ik vouwde, op de Moederkoek te houden. En zo de uithaling van het vreemde lichaam niet, ten eerſte zo volkomelyk gelukt, als men gewenſcht hadt, het is, ten minſte, zeldzaam dat het niet, of geheel of ten deele, neerſchiete, uit de holte van de Baarmoeder in haaren hals; en behalve dat de bloedſtorting

(*a*) Ik ben het niet alleen, die met nut gebruik gemaakt hebbe van inſpeuitingen in de Baarmoeder, in dergelyke gevallen. De Heer RECOLLIN, myn amptgenoot, heeft ons 'er, ſedert onlangs, twee voorbeelden van medegedeeld. *Mem. de l'Ac. Royal. de Chir. Tom.* III. pag. 202. *Levr.*

ting ophoude (*b*), heeft men doorgaans het gemak, van het vreemde lichaam te konnen knypen, en vatten, het zy met den duim en voorsten vinger, of als dezen niet voldoen met het instrument tot de misgeboorte, welk ik tot deze bewerking heb doen vervaardigen (*c*).

(*b*) Zie de *Memoire de feu M.* PUZOS, *sur les Pertes de Sang des Femmes. Premier volume des Ouvrages de l'Academie*, in 4°. *pag.* 361. *a la Note. Levr.*

(*c*) Zie *la Suite de mes Observations sur les Accouchemens laborieux*, art. XII. *& la Planche* 2, *Fig.* 2. *Levr.*

BRIEF, aan de Schryvers van de Vaderlandsche Letteroefeningen, *raakende de Natuur der Ontsteeking.*

MYNE HEEREN.

Met veel genoegen heb ik in uwe Letter-oefeningen (*) *gelezen de Aantekeningen op de Verklaring van den* BARON VAN SWIETEN, *over de Korte Stellingen van den Prof.* BOERHAAVE; *te meer, om dat ze van myn smaak, en dus ook van myne goedkeuring zyn. Ik hadt wel gewenscht dat de Heer* Aantekenaar *'er bygevoegd hadt, hoe het zyn kan dat een Ontsteeking* (*zoo, als ze door den* Baron *verklaard wordt,*) *door zamentrekkende en verkoelende middelen* (*of zo als de Ouden die noemden*, Repellentia (†),) *genezen wordt; en of het niet beter zoude kunnen verklaard worden, als men een Ontsteeking stelde in een doorzweeting van het Bloed door de wanden der Vaten, en niet in eene verstopping van dezelve; ik verbeelde my, dat het zeer tot staving van zyn Eds. gestelde zoude gedient hebben. Dan myn wensch niet verkregen hebbende, om aan myn begeerte evenwel, zo veel my mogelyk is, te voldoen, zal ik trachten, zoo kort en klaar ik kan, te doen zien; voor eerst, dat het met de reden niet overeen te brengen is, hoe een Ontsteeking, zoo als ze de Heer* VAN SWIETEN *verklaart, door* Repellentia *kan genezen worden; ten tweeden, zal ik zoeken aan te toonen, dat deze middelen zeer gepast zyn tot oplossing van een Ontsteeking, zoo als die door den Heer* Aantekenaar *gesteld wordt, 't w. in een door-* zwee-

(*) II. Deel. No. VI. *pag.* 477.

(†) *Terugdryvende Middelen.*

zweeting van Bloed door de wanden der Vaten in het ſelachtig Vlies; en tot ſlot zal ik 'er byvoegen eene Aanmerking, tot nader beveſtiging van deze laatſte.

De eerſtgenoemde Ontſteeking dan, die van den Prof. BOERHAAVE *bepaald, en van den* BARON *in 't breede verklaard word, ſtelt de Prof. dus voor:* In eene perſing van rood ſlagaderlyk Bloed, in de kleinſte Vaatjes ſtil ſtaande, en ſchuuring door de beweging van het verder omlopende, en door de Koorts geweldiger voortgedreven Bloed (*).

De middelen hier tegen zyn verkoelende en zamentrekkende; de eerſte ſtillen de beweging, de tweede doen de Vezelen krimpen, en beide verdikken ze de Vochten, dat alles niet dan ſchadelyk kan zyn in een zodanige Ontſteeking. Wat zou dan het gevolg moeten zyn, onder het gebruik van deze middelen, indien men de Ontſteeking dus ſtelde? Immers zou de ſtoffe meer in een gepakt moeten worden, dewyl de ruimte der Vaten hier door kleinder, en de deelen onrekbaarder gemaakt worden; maar door welken weg zou ze zig dan kunnen ontlaſten? Aan de einden kan ze minder doorvloeien dan te voren, om gemelde reden, en om dat de Vaten kegelswyze gevormd zyn; door de zytakken kan ze zig niet ontlaſten, want die worden met de Vaten ook vernaauwd, en laten zich minder uitzetten, door de meerder kracht der vezelen, die ze door haare verkorting verkrygen; daar by worden de Vochten verdikt en dus minder vloeibaar; te rug kan ze niet, om dat de kracht van het aankomende Bloed te groot is; derhalve zou dat geſchieden, moeſt 'er in dat deel eene verandering in den loop van het Bloed, welke ſtrydig was tegen den natuurlyken, moeten geſchieden, dat niet wel mogelyk is. Bygevolg is de oploſſing (de Ontſteeking op deze wyze geſteld zynde) door dezen weg ingericht, met de reden niet overeen te brengen.

Evenwel leert ons de dagelykſche ondervinding, dat deze middelen met vrucht in een Ontſteeking gebruikt worden. Laten we ze dan eens op deze wyze bepalen; miſſchien zullen we dan de oploſſing beter begrypen; Dat ze is een ſterke beweging der Vaten, en een groote aandrang en ophoping van Bloed in de kleinſte ſlagadertjes, 't welk zich door zeer kleine openingetjes, in derzelver wanden een weg baant, en in het ſelachtig weeffel uitgeſtort wordt. *Zoo dat 'er geen verſtopping in de einden der Vaatjes, noch in derzelver zytakjes plaats heeft, maar alleen een traager loop van Bloed dan in de grotere Vaten: en om dat 'er meer Bloed door deze aangevoerd*

(*) *Comm. in aphor.* H. BOERHAAVE. *T. Prim.* §. 371.

werd wordt, dan 'er door de einden en zytakjes van de kleindere Vaatjes kan dringen, wordt het in dezelve opgehoopt; waar door ze dan gerekt en geſpannen worden, en het Bloed door de wanden in het Vetvlies dringt.

Hoe nu de oploſſing door gemelde middelen eigentlyk geſchied, begryp ik dus. De Vaten enger of kleinder geworden zynde, zullen ook te gelyk de openingetjes in derzelver wanden vernaauwen, en om dat de beweging der Vaten, en bygevolg ook de aandrang vermindert, wordt 'er geen meer Bloed door de openingetjes der Vaatjes in het ſelachtig weefſel geperſt, ('t geen 'er reeds door en onder de Vetſtoffe is, loopt met een gedeelte van dezelve voort, en komt weder in de Aderen en onder den gemeenen ſtroom van het Bloed, waar mede het, gelyk te vooren, door de Vaten rondloopt); maar daar komt een gelykheid in hoeveelheid en aanperſing van het Bloed, met de ruimte der zytakjes en die van de uiteinden der Vaatjes, weshalven een vrye doorſtraaling: want naar maate de beweging ſtilt, wordt de aandrang minder, en de hoeveelheid van het Bloed, dat aangevoerd wordt, krygt een evenredigheid naar de veelheid, welke de einden en zytakjes kunnen doorlaten, en dus komt 'er een gelykheid in de doorſtraaling, en de Ontſteeking neemt een einde.

Dat dit nu geen plaats kan hebben in eene zwaare Ontſteeking, is, dat, behalven de Vaten in eene ligte Ontſteeking, ook noch grootere Vaten door dit toeval aangedaan zyn, welke, om dat ze te veel tegenſtand bieden tegen gemelde middelen, de beweging en ruimte in dezelve blyft, terwyl die in de kleine Vaatjes, waar op de genoemde middelen hunne vermogens met vrucht kunnen aanleggen, verminderen; hier door wordt het Bloed in deze Vaatjes noch veel meer opgehoopt en in een gepakt, dan in eene kleine Ontſteeking; en om dat de toevoer van achteren niet vermindert naar maate de doorſtraaling in de kleindere Vaatjes afneemt, ontſteekt het deel dies te heftiger en dreigt te ſtikken.

Nu zal het, meen ik, niet ondienſtig zyn, tot ſtaving van het gezegde, dit voorbeeld 'er noch by te voegen. Een zwaarlyvig Man kreeg, door een val tegen een punt van een paaltje, een ligte ſchaving met ontvelling aan zyn ſcheen; door een onkundige behandeling van hem zelfs verſpreidde die zich wel haaſt, en wierdt zoo groot, dat hy, verlegen zynde, om hulp riep. Ik vond het Been, zoo verre het ontveld was, ligt ontſtoken: na eenige dagen het Been byna genezen zynde, ondernam de Lyder eene voor hem al te groote wandeling, door welke vermoeijing het Been zeer ontſteld wierdt, waar op een Ontſteeking over het geheele Been volgde: ik was ſchier in over-

overweging om het in de Pap te leggen, maar ziende dat de Huid door ontvelling week genoeg was, besloot ik om het geheel en al, zoo verre de Ontvelling en Ontsteeking strekte, met een zeer dik gesmeerde Pleister van ungt. alb. camph. *te dekken, waar door ik ook de Ontsteeking te boven kwam. Het Been, dat te vooren gespannen en helder rood was, begon nu zacht en donker rood te worden, welke kleur (de Ontsteeking geëindigd zynde) in donker bruin veranderde. Wat is nu de oorzaak in deze verandering van kleur? Niet anders (zoo my toeschynt) dan de veranderde gesteldheid in het Bloed, dat in het Vetvlies uitgestort was: want zoo lang de Ontsteeking duurde, bleef het zelve vloeibaar en behieldt zyne natuurlyke kleur; maar de Ontsteeking geëindigd, de beweging gestild, en de deelen door de Ontsteeking verzwakt zynde, heeft het Bloed niet kunnen opgenomen worden, is in het Vetvlies blyven zitten, daar gestold en verdikt, heeft zyne vloeibaarheid verlooren, en dus ook zyn kleur. Hier blykt nu zeer klaar, dat dit Bloed in het selachtig Vlies, en niet in de Vaten gezeten heeft; want dan zou 'er op nieuw een geheele verstopping van Bloed in die Vaatjes moeten ontstaan zyn, en dus een nieuwe oorzaak van Ontsteeking, 't welk evenwel zoo niet gezien wierdt. Ziet men niet in eene* Ecchymosis *het zelfde Verschynzel? En wie zal het tegenspreken, dat dit een gebrek is, 't welk zyn zitplaats in het Vetvlies heeft? Zie daar, myne Heeren, zoo kort en klaar ik konde, myn gevoelen aan Uw Eds. opengelegt; handelt 'er mede naar Ul. goeddunken. Blyve ondertusschen &c.*

Beschouwing der Wonderen Gods in de minstgeachte Schepselen of Nederlandsche Insecten, in hunne aanmerklyke Huishouding, wonderbaare Gedaante-wisseling en andere wetenswaardige Byzonderheden, volgens eigen Ondervinding beschreeven, naar 't Leven naauwkeurig geteekend, in 't Koper gebragt en gecoloreerd, door CHRISTIAAN SEPP. *Eerste Deels Eerste Stuk, behelzende de Verhandelingen over den Dag-Vlinders van de Eerste Bende. Te Amsterdam, Gedrukt voor den Auteur* 1762. *in groot Quarto.* 16 *Bladz.* en *Eerste Deels Tweede Stuk, behelzende de Verhandelingen over de Dag-Vlinders van de Tweede Bende.* 8 *Bladz.*

MEt veel aangenaamheid is ons dit Werkje van den Heer SEPP in handen gevallen, en wy twyfelen niet of het

zal

zal veelen van onze Vaderlandsche Lezers insgelyks aangenaam zyn: waarom wy het hun ten eersten wel hebben willen doen bekend worden: Immers kan eene Verhandeling van de Nederlandsche Insecten, waar in zich zo veele verwonderlyke byzonderheden, zo veele verscheidenheden en schoonheden voordoen, niet dan aangenaam zyn voor allen die eenigen smaak hebben in dit, geenzins verachtelyk, gedeelte der Natuurlyke Historie; en den Bybel der Nature genegen zyn te leezen, om des Scheppers Magt en Wysheid met opgetogenheid te beschouwen en te eerbieden. Te meer wyl dit Werk geschreeven is van eenen Auteur, die reeds veele jaaren herwaards, gelyk in het Voorberigt gezegd wordt, zyn ledige uuren aan het onderzoek der Insecten besteed, deeze verwonderlyke Diertjes aangefokt, en naar 't Leven heeft afgetekend; inzonderheid zulken, welken men zelden ontmoet; welker Waarneemingen de Schryver nu zynen Landsgenooten gemeen maakt.

De Heer SEPP geeft van zyn voornemen, aangaande dit Werk, het volgende Berigt, welk wy nodig oordeelen onze Leezers te moeten mededeelen. „ Hy zal zes Verhan-„ delingen uitgeeven, de tegenwoordige hier onder gere-„ kend, waar van ieder, met een Titel voorzien, het be-„ gin zal zyn van een Stuk, 't gene uit verscheide Verhan-„ delingen zal bestaan, welker Getal, zegt hy, ik nog niet „ bepaalen kan. Deeze zes Stukken zullen een Boekdeel „ uitmaken, dat alleen de Beschryvingen en Afbeeldingen „ onzer *Nederlandsche Vlinderen* en hunner *Rupsen* en *Pop-„ pen* behelst. Doch na het uitgeeven der opgemelde zes „ eerste Verhandelingen, vinde ik het raadzaam, tot meer-„ der verlustiging der Liefhebberen, dat ik onze *Insecten*, „ te weeten, *Torren*, *Sprinkhanen*, *Wespen*, *Vliegen* enz. „ als *Vlinders*, onder malkander afhandele, zonder, voor „ dien tyd, hunne Rangschikking gade te slaan; onder dee-„ ze voorwaarde nogtans, dat ik altoos in iedere Beschry-„ ving melden, en boven ieder Plaat graveeren zal het Ge-„ slacht, Rang, Bende enz. waar onder het Insect behoort, „ dat dan het Onderwerp dier Verhandeling is. En de „ Liefhebbers zullen gelieven, alle die enkelde Verhan-„ delingen zo lange in een *Porte feuille* te bewaaren, tot „ dat ik de genen, waar uit het eerste Deel bestaan zal, al-„ len in 't Licht gegeeven hebbe; als wanneer ik het bekend „ maken en te gelyk den generaalen Titel en het Register „ tot dit Deel bezorgen zal, om in orde geschikt en gebon-„ den te konnen worden, volgens een van my te verwagten

„ nieuw *Systema Insectorum*, 't welk ik onder handen heb-
„ be, en by gelegenheid mede ten Voorschyn zal doen koo-
„ men. Doch de Verhandelingen over de andere Insecten,
„ welken intusschen reeds mogten uitgegeeven zyn, zullen
„ de Liefhebbers dan nog verder dienen te bewaren voor
„ een volgend Deel, waar van ik te zyner tyd meer gewag
„ zal maken".

Zo de tegenwoordige Verhandeling sommigen wat lang mogt voorkoomen, de Schryver zegt tot zyne verschooning, dat Hy, om de volgende Verhandelingen over soortgelyke Insecten des te beknopter te konnen beperken, genoodzaakt is geweest deeze eerste zo veel te vollediger uittevoeren; om dat de Insecten met het hier naast beschrevene onder eenerlei Geslacht en Bende behoorende, ook genoegzaam in allen Deele (eenige Eigenschappen uitgezonderd) met het zelve overeenkoomen, en Hy gevolglyk der zelver Beschryving zal konnen bekorten. In 't algemeen denkt Hy zyne volgende Verhandelingen aan geen zeker Bestek te bepaalen, maar te schikken naar den eisch van het Onderwerp, altyd de overtollige wydlopigheid vermydende, en de nodige uitvoerigheid dier Beschryvingen, door alte kort te zyn niet benadeelende.

De Heer SEPP zegt, dat misschien van sommigen zal gedagt worden, dat Hy zich van het Hoogduitsch Insecten Werk van den Heer RÖSEL bediend hebbe; dewyl 'er, in den eersten opslag, eenige gelykheid tusschen dit Werk en het zyne schynt te wezen: maar die schynbaare overeenkomst bestaat alleen in de schikking en het Formaat, hoewel in deezen ook nog niet volkome gelyk; en het Systeem van onzen Auteur verschilt wezenlyk van dat van den Heer RÖSEL, gelyk de Heer SEPP belooft in 't gevolg te zullen doen blyken. De Afbeeldingen en Beschryvingen der Insecten, hier voorkoomende, zyn eigen Werk. „ Myne Leezers" zegt de Schryver, „ konnen zich verzeekerd houden, dat ik hun
„ noit andere Afbeeldingen van Insecten, dan die ik zelf
„ naar 't Leven tekene, en daar van noit andere, dan door
„ eigen Ondervinding opgemaakte Beschryvingen zal mede-
„ deelen; en zo het al mogt gebeuren, dat ik uit andere
„ Schryveren iet in myne Verhandelingen overnam, zal ik
„ het ter goeder trouwe melden, en nimmer eenig ander-
„ mans Werk voor het myne verkoopen".

Dus veel van den toeleg van het Werk; nu moeten wy ons nog eens verlustigen met eenige byzonderheden in de Verhandelingen zelven voorkoomende. Het onderwerp der

eer-

eerste Verhandeling zyn de *Dag-Vlinders* van de Eerste Bende; en in 't byzonder de *Nommer-Vlinder*.

Alle *Vlinders* of zo genaamde *Kapellen* en *Uiltjes*, hoe verschillende ook, zyn in 't algemeen, zegt onze Auteur, in twee Geslachten verdeeld, te weeten: in 't Geslacht der *Dag-Vlinderen* en der *Nagt-Vlinderen*; om dat het eene Geslacht alleen over dag, en het ander alleen 's nagts in beweging is, om voedsel te zoeken en hun geslacht voort te planten. Nog eenige aanmerkingen over de algemeene Verdeeling deezer Diertjes gemaakt hebbende, bepaalt zich de Schryver, voor het tegenwoordige aan de *Dag-Vlinder* van de Eerste Bende. Men ziet hier: I De Kenteekenen der *Dag-Vlinderen* en hunner Rupsen en Poppen, in 't algemeen; of van beide derzelver Benden; Vervolgens in 't byzonder: II. De Kenteekenen der Rupsen, Poppen en Vlinderen van de eerste Bende der *Dagvlinderen*. Deeze Kenteekenen worden hier zeer uitvoerig en klaar voorgesteld; konnende niet alleen Liefhebbers in deeze zaaken ervarenheid hebbende, maar ook onkundigen, en echter genegen om eenige Verzameling van inlandsche Insecten te maaken, tot een toets dienen, als zy 't een of ander van deeze Diertjes gevangen hebben, om te konnen zien of het tot de hier beschreeven Benden en Geslachten behoore. Alleen moet men toestaan, dat onder deeze Kenteeken en eigenschappen deezer Diertjes gemeld worden, welken men niet dan door menigvuldige opmerking en waarneming van dezelven kan ontwaar worden.

Vervolgens gaat de Heer Sepp voort tot de Beschryving van de *Nommer-Vlinder*, een der fraaiste Dag-Vlinderen, die wy hier hebben. Het Ei, waar uit hy voortkoomt, en hier op de eerste Plaat in zyn natuurlyke Grootte en Kleur afgebeeld is, glinstert als een brokje Kristal; is groen van kleur, en door een Vergrootglas beschouwd, ziet men dat het agt Ribben of verheeve Streepen heeft. Dit gevoegd by den ongemeenen glans, maakt een vreemder en teffens fraajere gedaante uit, dan der Eijeren van groote Vogels. Hier laat zich de Schryver uit over de wonderbaare Wysheid en Magt van God ook in het geringe en kleine. Doch deeze uitweiding, schoon in zich zelve aangenaam en opweklyk, dunkt ons wat te lang in eene Verhandeling van zulk een kort bestek. Hier na wederom met de beschryving voortgaande, zegt hy: op den agtsten dag, na dat het Ei is gelegd, koomt 'er de jonge Rups uit voort, welke zich dan bevindt op een Brand-Netelblad, waar op het door de Moeder-Vlinder gelegd

legd was, en dit jong zyn Voedfel vindt. Hy gaat ten eersten aan 't eten, en bezorgt zich teffens eene Woning. Hy heeft het vermogen van fyne draaden te fpinnen; en door dit middel trekt hy een bladje in de rondte en losjes famen, laatende het gemeenlyk voor en achter open. Het zelve verftrekt hem dan een Huisje, dat hoe langer hoe luchtiger wordt, vermids de Rups, zich teffens daar van verzadigende, het vol gaten maakt, zo lange tot dat hy 'er niet meer in kan huisvesten; als dan begeeft hy zich op een ander blad, en leeft hier mede gelyk met het vorige.

Al wat ons hier voorkoomt, is zo aanmerklyk en byzonder, dat wy ongevoelig ons beftek zouden te buiten gaan, terwyl wy onze Lezers hier mede zo wel als ons zelven vermaaken. De Schryver maakt vervolgens gewag van de herhaalde Vervelling van deeze Rups, welke zo dikmaals gefchiedt als zyn lichaam door den groei te groot wordt, om in de Huid (welke 't gene wonderlyk is, niet evenredig met het lichaam van de Rups aangroeit,) te konnen bevat worden. De Rups zelf wordt omftandig befchreeven, en is in zyn volkoome grootte, gedaante en natuurlyke kleur, in Plaat vertoond; en hier onder wordt ook van de Luchtgaten ter Ademhaling van de Rups gewag gemaakt. Inzonderheid wordt zyne Gedaantewiffeling naauwkeurig en op een aangenaame wyze voorgefteld. De tyd van leven als Rups is, volgens den Schryver, drie weeken; en als hy in 't Zomer-faifoen een Poppe geworden is, hangt hy gemeenlyk in dien ftaat ook drie weeken: maar deeze Verandering in 't Najaar gefchied zynde, blyft de Poppe den geheelen winter overhangen. Ook wordt deeze geboorte van den Vlinder fomtyds door de meer of min warme gefteldheid van de Lucht wat verhaaft of vertraagd. Van de Vlinder zelve heeft de Schryver eene afbeeldinge naar 't Leven, met natuurlyke kleuren gegeeven, waarom hy te minder werk maakt, om dezelve te befchryven. Hy maakt alleen gewag van zekere Zwarte Trekken of Vlakken, die zich aan de onder-Vlerken, omtrent in 't midden, vertoonen, en een ruwe gedaante van 't Nommer 78 hebben, zwemende fomtyds ook wel naar 98, uit hoofde van welken deeze Vlinder by den Liefhebberen de *Nommer-Vlinder* genoemd wordt.

Vervolgens wordt nog eenige befchryving gegeeven van de Levenswyze van deezen Vlinder, van zynen Leeftyd, welke drie of vier weeken duurt, van zyn voedfel, paaring, eijerlegging van de wyfjes-Vlinder, en dood, waar mede deeze Verhandeling belooten wordt.

Laat

Laat ons nu ook van de Tweede, met een woord, iet zeggen. Dit Stukje vervat de eerste Verhandeling over de *Dag-Vlinders* van de Tweede Bende. Hier in wordt beschreeven de *Kleine Gestreepte Witjes-Vlinder*. De algemeene Kentekenen van de Dagvlinders en derzelver Rupsen en Poppen van de *Eerste Bende*, in de Eerste Verhandeling opgegeeven zynde, welken zy met die van de Tweede Bende gemeen hebben, vindt men hier alleen de byzondere *Kentekenen der Rupsen, Poppen en Vlinderen van de Tweede Bende der Dag-Vlinderen*, welken men in het Werk zelf zien moet. Hier op maakt nu de Schryver wederom eene uitweiding over de Magt, Wysheid en Goedertierene Voorzorge des Scheppers, in deeze zo geringe Schepseltjes te bespeuren, om hier uit te beweeren, datze der menschelyke opmerkinge overwaardig zyn; te lang, zeeker, voor dit korte bestek: om niet te zeggen, dat zulke aanmerkingen, hoe krachtig ook, haare kracht verliezen, als ze te veel vermenigvuldigd, of te lang uitgestrekt worden. Wy zullen alleen van de Historie van deeze Diertjes iet melden.

Van de eigenlyk zo genaamde *Witjes-Vlinderen*, of *Boter-Kapellen*, zegt de Auteur, zyn my vier soorten bekend, te weeten: het *groote Witje*, het *kleine Witje*, het *groote gestreepte Witje*, 't welk ik hier te Lande nog niet gezien hebbe, maar de Heer RÖSEL heeft het beschreeven en afgebeeld (*), en het *kleine gestreepte Witje*, dat deeze Schryver in zyn Werk niet heeft. Het laatstgemelde wordt hier in zyne hoedanigheden beschreeven.

De gedaante van 't Ei, waar uit de Rups voortkoomt, is langwerpig, en naar boven toe puntig, met de onderste of breede zyde aan het Blad gelymd, waar aan het gebonden wordt. Door een Vergrootglas van twee Lynen Brandpunts gezien, heeft het 12 Ribben, dwers over is het in de rondte, van boven tot beneden toe, met zeer veele en een weinig verheve Streepjes gebandeerd; daar by overal glanzig en witagtig van kleur.

Het Rupsje hier uit voortgekoomen was toen witagtig geel van kleur, en door 't Vergrootglas gezien, overal glanzig en als doorschynende, met enkelde zeer fyne Haairtjes bezet. Naderhand werdt het een weinig groener. Viermaal vervellende, at hy telkenmaale zyn vel schoon op. Voorts was hy met zeer veel zwarte stippen, kringswyze, naar

(*) In 't Eerste Deel zyner *Insecten-Belustiging*, pag. 15. der *Zweyten Sammlung*.

naar 't beloop der Ringen, als bezaaid, en wordt bleeker naar dat hy in groei en ouderdom toeneemt. Den ouderdom van 22 dagen bereikt hebbende, spint hy zich vast op de gewoone manier der Dag-Vlinder-Rupsen van de tweede Bende, te weeten: zyn achterend door middel van een fyn Spinzeltje vasthegtende, en dwers over 't Lyf eenen draad spannende, die, schoon ongemeen fyn, en dunner dan een hair zynde, nogtans uit verscheide draaden bestaat, verandert hy in een Poppe. Na tien dagen in den staat van Poppe geweest te zyn, verscheen de Vlinder, die schoon geen flikkerende Kleuren hebbende; het oog bekoort door zyn zindelyke Witheid, gepaard met zedig geel, waar by zyn zwarte fieraaden afsteeken. Het Wyfje is kenlyk door de zwarte Vlakken op de zyde der boven-Vlerken, welk fieraad de Mannetjes niet hebben. Deeze Vlinders heeft men ook tweemaal in 't Jaar, te weeten. Winter- en Zomer-Teeld. Die van de eerste Vliegen vroeg in 't Voorjaar, welken vervolgens hunne Eijeren leggen, waar uit tegen en in den Zomer de Rupsen koomen, die in Poppen, en hier na in Vlinders Veranderen; deezen zyn van de Zomer-Teeld. Na dat dezelven eenigen tyd gevlogen en gepaard hebben, leggen ze insgelyks hunne Eijeren, waar uit tegen en in 't Najaar de Rupsen koomen, en in 't zelfde Saisoen, ook nog Poppen worden; maar dan den Winter over in dien staat blyven, en eerst in 't volgende Voorjaar als Vlinders verschynen, welken derhalve van de Winter-Teeld zyn.

Men ziet uit deeze schetse hoe het Werk van den Heer SEPP behandeld wordt; schoon wy 'er niet dan de gemeenste, en geenzins de byzonderste eigenschappen deezer beschreeven Diertjes hebben konnen inbrengen. Het Werk by kleine Stukjes uitgegeeven wordende, kan van een iegelyk, die eenige lust tot zodanige bespiegelingen heeft, met gemak geleezen worden. De Afbeeldingen, met natuurlyke kleuren, behaagen het gezicht niet alleen door haare fraaiheid en goede uitvoering; maar geeven een ongemeen licht aan de beschryvingen. De Schryver heeft voor, dit Werk, alle Maanden met een Stukje te vervolgen; met byvoeging dat de Vertraging en Vordering van deeze Onderneming, grootlyks zal afhangen van het soberder of gunstiger Lot, dat haar onder de Liefhebbers zal te beurt vallen; en dat de meerdere Goedkeuring en Genegenheid hem zal aanmoedigen om Voortgang te maken, en 'er te meer tyd aan te besteeden.

His-

Historie van een Vryster die zeer wel en verstaanbaar konde Zingen, maar niet spreeken. *Door* J. Ch. SCHAEFFER Predikant *te* Regensburg, honorair Professor in de Filosophie *en* Lid van verscheiden Maatschappyen der Weetenschappen (*). *Uit* Regensburg 18 *Jun.* 1757.

WY hebben dit geval zo aanmerkenswaardig gevonden, dat wy oordeelden onze Vaderlandsche Leezers playzier te zullen doen, met het zelve te vertolken en gemeen te maaken. Het schynt vreemd, om niet te zeggen ongelooflyk, zegt de Heer SCHAEFFER, niet te konnen spreeken, en evenwel te konnen Zingen; geen woord, ja geen ééne letter behoorlyk te konnen uitbrengen, en nogtans geestelyke liederen zeer gemaklyk, met een naauwkeurige maat, zeer duidlyk en fraai te konnen Zingen.

Niemant der Natuurkundigen is onbekend (wy doen den Schryver zelve spreken) dat dezelfde Werktuigen des lichaams tot het spreeken als tot het Zingen dienen. Het is dezelfde Mond, dezelfde Tong, dezelfde Luchtpyp, dezelfde Long, het zelfde Middenrif enz. door welker behulp wy spreeken en Zingen. Ja het zyn ook dezelfde letteren als iemant, het zy in zyn Vaderlyke of een vreemde taale spreekt of zingt. Het schynt, derhalve, byna alle geloof te boven te gaan, dat een mensch het vermogen heeft van het eene te konnen doen, en niet het andere. En gesteld zynde dat een van beiden kon plaatsgrypen, men zou het voor veel gelooflyker houden niet te konnen Zingen, maar wel spreeken. Want by alle kundigen wordt gesteld, dat het vermogen van te konnen spreeken minder moeilyk is, dan te konnen zingen. Sommige Werktuigen worden, terwyl wy spreeken, geheel niet bewoogen, welken niet in rust konnen gelaaten worden als men Zingt. En waar ze allen te pas koomen, moeten ze met meerdere naauwkeurigheid bewoogen worden onder het Zingen dan onder het spreeken. De ondervinding, nogtans, heeft in dit geval, het tegendeel getoond.

Het gerugt van zulk een jonge Dogter, in onze Stad, tot my gekoomen zynde, heb ik het der moeite waardig geoordeeld, het geval van naby te onderzoeken, om van de waarheid of valschheid, dooling of bedrog verzeekerd te worden. Ik deedt de Vryster by my ontbieden. Maar hoe stond ik verbaasd. Ik spreek haar aan; zy antwoordt niet. Ik be-

veel

(*) *Nov. Act. Naturæ curios. Tom.* II. *pag.* 117.

veel haar een geestlyk lied te zingen; zy zingt, gemaklyk, verstaanbaar en fraai, zy zingt het lied van het begin tot het einde, zonder eenigen hinder. Ik vraag haar van deze en gene dingen. Geen woord antwoord, zy is stom. Ik zag klaarlyk, dat zy wel wilde, maar niet konde spreeken. Zy deedt alle moeite, met sterke poging en beweeging des lichaams, tot Zweetens toe, om woorden uit te brengen en my te antwoorden; maar naauwlyks hoorde men eenig verward geluid, en geen letter of eenige lettergreep. Ik doe haar wederom Zingen, aanstonds begint zy te Zingen, zonder eenige moeite, met een aangenaame en heldere stem. Het gezang geeindigd zynde, verg ik haar het gene zy gezongen hadt, op de gewoone wyze uit te spreeken; maar ik zag ten eersten wederom haar onvermogen.

Ik nam nog een andere Proeve. Men zeide; dat zy het gene geschreeven of gedrukt was, wel verstondt. Ik gaf haar dan een gezangboek, en een gezang uitgekoozen hebbende, waar van haar de zangwyze bekend was, beval ik haar het zelve te leezen en uit te spreeken; maar te vergeefs. Dezelfde pyniging en moeite als vore, en ook dezelfde zwakheid. Zy deedt zich een byna onbegryplyk geweld aan, om de letters en woorden welken zy kende, uit te brengen; maar het was niet mooglyk. Zing het, zeide ik, en aanstonds zong zy het lied op een zeer aangenaame manier.

Eindelyk koos ik, om haar nog meer op de toets te stellen, twee of drie woorden uit het gezang, welk zy aanstonds gezongen hadt, en begeerde dat zy dezelven op eenige wyze zou tragten uit te spreeken. Zy arbeid en zweet; en byna ten einde krachten zynde, brengt zy eenig geluid voort, min of meer naar deeze woorden gelykende. En dezelfde woorden een half uur lang gedurig herhaalende, kon zy dezelven eindelyk vaardig en verstaanbaar uitspreeken.

Zy is van Salsburgsche ouders gebooren, en omtrent dertig Jaaren oud. Welgemaakt van lichaam, schynt zy ook geen gebrek, zo veel men kan merken, in de spraakdeelen te hebben. Zy schynt in haare handelingen eenigzins dom, en is hierom aan geringen arbeid gezet om de kost te gewinnen. Twee Zusters heeft zy, waar van de oudste, nog in leven, haare spraak volmaakt wel heeft; maar de jongste, reeds overleeden, was van kinds af, tot haaren dood toe, stom geweest.

Om eenig oordeel over het geval te geeven, wordt aangemerkt; dat men van wegen de genomen Proeven, geene

vein-

veinzery of bedrog vermoeden kan. Iet bovennatuurlyks te ſtellen, kon ook niet zonder ongerymdheid geſchieden. Uit een natuurlyk gebrek of onvermogen van te konnen ſpreeken, kan men het ook niet afleiden, om dat alle de ſpraakdeelen wel geſteld voorkoomen. Hierom houde ik my verzeekerd, zegt de Schryver, dat men de oorzaak alleen in het verzuim van een regt gebruik hebbe te zoeken. En dit wordt uit de voorverhaalde Proeven beveſtigd.

Buiten twyfel zal deeze jonge Dogter, in haar eerſte jaaren, wat zwaar van ſpraak zyn geweeſt. De ouders, arme menſchen zynde, hebben haar verwaarloosd, en aan zich zelve overgelaaten; waar door dit gebrek te erger is geworden. De Jaaren toeneemende heeft de Vreeze en ſchaamte haar het ſpreeken doen vermyden. En dus is de heblykheid van ſpreeken van tyd te tyd minder geworden. Dat zy evenwel heeft konnen Zingen, is niet moeilyk te begrypen; want onder het Zingen worden de gemelde beletſelen niet beſpeurd. Als veele menſchen te gelyk Zingen, worden de ſtaamelenden niet gemaklyk gehoord; en het is by de Salsburgers, die van den evangeliſchen Godsdienſt zyn, de manier, als zy alleen zyn, meer te Zingen dan met malkanderen te ſpreeken. Dit heeft deeze jonge Dogter vrymoedigheid gegeeven om te Zingen, en heeft haar het Zingen gemeenzaamer en gemaklyker gemaakt. Ook hebben haar mooglyk de Zangwyzen behaagd, en haaren luſt om te Zingen meer en meer opgewekt; waar door zy de moeilykheid, welke haar in 't ſpreeken is bygebleeven, in 't Zingen overwonnen heeft.

Alles ſchynt, derhalve, te toonen, dat dit onvermogen van te ſpreeken niet zo zeer een natuurlyk dan zedelyk gebrek zy, 't welk verbeeterd en verwonnen zal konnen worden. En hier toe wordt niets anders vereiſcht, dan dezelfde geſtadige oefening, waar door zy het vermogen van Zingen verkregen heeft.

Ik zal bezorgen, zegt de Heer SCHAEFFER, dat iemant, op myne koſten, zyn werk maake, om dit gebrek te verbeteren. Alle weeken zal hy eenigen tyd doorbrengen met deeze Vryſter eenige woorden voor te zeggen, en dezelven zo dikwils uitteſpreeken en te herhaalen, tot dat zy ze vaardig, zonder moeite, en zo menigmaal als het haar gevergd wordt, kan uitſpreeken. Ik twyfele niet, of zy zal in korten tyd het zelfde vermogen krygen van te konnen ſpreeken, zo wel als zy nu kan Zingen. De tyd zal leeren of de ondervinding de verwagting beantwoorde. Ik zal niet nalaaten van den uitſlag verder berigt te geeven.

Gerardi Meerman, Syndici Roterodamensis, Admonitio de Chartæ nostratis, seu lineæ, origine. 8 pp. in octavo.

Verwittiging van den Heer *Gerardus Meerman*, Pensionaris der Stede *Rotterdam*, raakende den oorsprong van ons gewoone of linnen papier.

BY eene voorgaande gelegenheid een berigt gegeeven hebbende van den korten inhoud van een Werk, over de *Oorsprongen der Drukkunste*, het welk de Heer *Meerman* eerlang in 't licht staat te geeven (*), zo hebben wy niet getwyfeld, op het ontvangen van 't bovenstaande geschrift, waar in onze geagte Schryver de nadere onderrigting der Geleerden over de gemelde byzonderheid verzoekt, ook dit Stukje den Leezer onder 't oog te brengen; nadien 't in een beknopt bestek etlyke weetenswaardige aanmerkingen over dit onderwerp behelst.

De Heer *Meerman* geeft met den aanvang te kennen, dat hy in zyne *Oorsprongen der Drukkunste*, die, reeds afgeschreeven, in 't kort ter Drukperse overgegeeven zullen worden, eenige aanmerkingen gemaakt heeft over het gewoone papier door de eerste Drukkers gebruikt; en dat zulks hem aanleiding heeft gegeeven om deszelfs ouderdom na te spooren. Een onderwerp, zegt hy, eener verdere navorschinge overwaardig: *Allatius*, *Mabillon*, *Montfaucon*, *Maffejus* en anderen, hebben hunnen vlyt, hoewel met geen genoegzaamen gelukkigen uitslag, hier toe aangewend: de beroemde *a Ludewig*, in *die Hallischen gelehrten anzeigen a.* 1744. *Tom.* 2 *N.* 55, en de Koninglyke Maatschappy te *Gottingen*, in *die Gott. anzeigen a.* 1755 *N.* 142, hebben 't van zo veel belang geagt, dat ze 'er eene belooning op toegezegd hebben, zo men den waaren aanvangstyd der uitvindinge kon ontdekken: en niet zonder rede; want van deeze ontdekking hangt af, niet alleen de bepaaling des ouderdoms van verscheidene Geschriften, zonder tyds-aantekening op deeze soort van papier geschreeven, en die te hoog geagt of te laag geschat worden, door hen die der oudheid van dit ons papier min of meer begunstigen, maar ook, dat van meer gewigt is, de egtheid of valscheid van eenige *Diplomata*, die, op dit papier geschreeven, een ouderdom van 450 of meer Jaaren aanduiden. —— Onze Autheur is zo gelukkig niet geweest van den naasten tyd der invoeringe van

(*) *Vaderl. Letteroef.* I. D. bl. 783—797, 896—910.

van dit papier te vinden; doch hy vleit zich eenige aanteekeningen gemaakt te hebben, die men elders vergeefsch zou zoeken, waar uit dit tydstip binnen zekere perken bepaald, en de weg ter nadere ontdekkingen geopend zal worden.

De Heer *Meerman* wil dat men, om de dooling, waar toe veelen vervallen zyn, te ontgaan, de drie voornaame soorten van papier wel onderscheide: het *Egyptische*, uit de vliezen van den plant *Papyrus*, of ook uit boomschors gemaakt; het *Bombyciensche* of catoenen papier, uit boomwol t'zamengesteld; en eindelyk ons gewoone papier, dat uit verscheurde en doorgeweekte lompen van oud *Linnen* toebereid wordt. Andere soorten, van voor veele eeuwen by die van *China* en *Japan* in gebruik, behooren tot dit bestek niet; deswegens wyst hy den Leezer na de keurige verhandeling van den vermaarden *de la Lande*, over *l'art de faire le papier* van § 150 tot 181; te vinden in de Verhandelingen van de Academie der Weetenschappen te Parys, over de handwerken.

Verder merkt hy aan dat het *Egyptische* papier, oudtyds zeer gemeen by de Grieken en Romeinen, naar 't getuigenis van *Eustathius*, (die bloeide omtrend het Jaar 1160,) *in schol. ad Odyss.* Φ, ten zynen tyde, om de groote moeite en kosten in onbruik geraakt is; en dat *Mabillon*, *de re diplom. L.* 1 *C.* 8 § 14, deeze verandering reeds in de XI eeuw stelt; midsgaders de Schryvers *du nouveau Traité de Diplomatique*, *Tom. I p.* 497 *en verv.* Het heeft, zegt onze Autheur, plaats gemaakt, niet voor 't linnen papier, (gelyk *Salmasius*, *ad Fl. Vopiscum p.* 451 *ed Par.*, met eene zeldzaame gevolgtrekking uit de woorden van *Eustathius* afleidt;) ook niet voor 't Pergament, (gelyk *a Ludewig*, *Salmasius* tegengaande, in de gemelde *anzeigen* N. 56 wil;) als dat van oudsher steeds stand gehad heeft; maar voor het catoenen papier. —— Dit is, zynes oordeels, uitgevonden door de Arabieren, by welken het reeds gebruikelyk was in den Jaare 1049; zynde het ook omtrend dien tyd tot de Grieken, en kort daar naa tot de nabuurige Volkeren van Europa overgegaan. Zie *Observat in the Philosoph. Transact. a.* 1703. *N* 288. *p.* 1515. *Montfaucon in Palæogr. Græca L.* 1. *C.* 2. *p.* 18 *en verv.* de Schryvers *du Traité de Diplomatique Tom.* 1. *p.* 516 *en verv.* —— Eindelyk is, zegt hy, in ons gedeelte van de waereld het linnen papier te voorschyn gekomen, (waar mede de linnen boeken der Ouden niets gemeens hebben, gelyk al voor lang aangemerkt is;) het heeft eenigen tyd met het eerste in gebruik geweest, en ten laat-

ften hier geheel de overhand genomen; terwyl de Grieken met de overige Oosterfche Volkeren zich beftendig aan 't catoenen papier gehouden hebben.

In 't onderzoeken naa den geboorte-tyd van dit ons papier, is 't den Heer *Meerman*, om alle ongegronde giffingen daar te laaten, in de eerfte plaatfe als zeker voorgekomen, dat alleen het catoenen, maar geenszins het linnen papier, tot in het midden der XIII eeuwe, beneevens het pergament bekend geweeft is. Ten bewyze hier van verftrekt eene plaats uit de *Conftitutiones Siculæ* van Keizer *Fredrik den II*, van den jaare 1221, tot nog, zynes weetens, door niemand ten deezen opzigte in agt genomen: in welke bepaald wordt dat voortaan alle publicque ftukken op *pergament* gefchreeven zullen worden; en alle ftukken op *bladeren van papier* of anders dan op *pergament* gefchreeven, uitgenomen fchuldbrieven, in regten niet zullen beftaan; behoudende alleen de reeds gemaakte Schriften hunne kragt: dat egter te *Napels*, *Amalfi* en *Sorrento* alle ftukken op *bovengemelde catoenen bladeren* gefchreeven, binnen twee jaaren naa den datum van dit bevel, naar de gewoone fchryfwyze gefchikt en leesbaar gemaakt zouden worden (*). —— De Italiaanen, zeker die van Napels, zegt onze Schryver, hebben derhalven diestyds wel papier gebruikt, maar flegts van boomwol; nademaal *chartæ papyri & bombacinæ*, *catoenen en papieren bladeren*, in 's Keizers bevel gelykluidende benaamingen zyn. Dit zelfde wordt ten aanzien van Spanje ook beweezen uit de Wetten van *Alphonfus den Wyzen* Koning van Caftille, van 't jaar 1252 tot 1284; waar uit, onder anderen, duidelyk is af te neemen, dat men tot de gezegelde brieven, naar geraade van 't verfchillende einde, waar toe ze ftrekten, gebruik maakte van (*pergamino de cuero*) *Pergament van Leder*, of van (*pergamino de paño*) *Perga-*

(*) Lib. I. tit. 78. *Volumus etiam & fancimus, ut inftrumenta publica & aliæ fimiles cautiones, non nifi in pergamenis in pofterum confcribantur. Cum enim eorum fides multis futuris temporibus duratura fperetur, juftum effe decernimus, ut ex vetuftate forfan deftructionis pericula non fuccumbant. Ex inftrumentis in chartis papyri, vel alio modo, quam ut dictum eft, fcriptis, nifi fint apochæ vel antapochæ, in judiciis vel extra judicia nulla omnino probatio affumatur; fcripturis tantum præteritis in fuo robore duraturis. Quæ tamen in prædictis chartis bombacinis funt redactæ fcripturæ, in prædictis locis Neapoli, Amalfiæ & Surrenti, intra biennium a die editæ fanctionis iftius ad communem literaturam & legibilem redigantur.*

gament van Doek (*). —— Dat men nu hier, door de benaaming *Pergament van Doek*, als gesteld tegen over dat van *Leder*, (dat is eigenlyk Pergament,) papier heeft te verstaan, is, zegt de Heer *Meerman*, reeds gebleeken aan *Franc. de Berganza*, aan wiens aanhaaling ik deeze plaats verschuldigd ben, *Tom. II. Antigued. de España edit Madrit.* 1721. *L. VII. c.* 7. §. 124: ter welker plaatse die Heer doet zien, dat de invoering van 't papier in Spanje van veel ouder datum is: naar uitwyzen van een Latynsch *Vocabularium* van 't Klooster *de Silos*, ten deele op pergament, ten deele op dikker papier geschreeven, met Gothische characteren, van den tyd; (zo niet van vroeger dagen,) van *Alphonsus den VI.* Koning van Castille, van 't jaar 1072 tot 1108. Dat Koning *Alphonsus* in de bovenaangehaalde Wet oogde op *catoenen papier* leidt onze Autheur verder af, uit de vergelyking met de voorgemelde vaststelling van Keizer *Fredrik*, waar op deeze van Koning *Alphonsus* gevestigd schynt; als mede daar uit, dat de benaaming van *Pergament* niet eigen is aan ons papier, maar wel aan dat van boomwol, dat gemeenlyk dikker en geelagtig is, en altoos glinstert. Voegt hier by, zegt hy, dat 'er, volgens den zeer kundigen *Steph. de Terreros & Pando* in *Paleogr. Española*, *p.* 75. en verv. in 't jaar 1758 uitgegeeven, te *Toledo* verscheiden exemplaaren van dien tyd gevonden worden, *op zeer sterk en glad* papier (*muy fuerte y bruñido*,) geschreeven. Hier te denken om ons gemeene glad gemaakte papier, dat de beminnelyke Sex en de Saletjonkers in Frankryk gebruiken, en dat, gelyk *Baskerville* in England, met een zonderling voorbeeld, getoond heeft, ook tot de Drukpers geschikt kan wor-

(*) Harum legum novam elegantemque editionem a, 1759. Valentiæ dedit V. Cl. Josephus Berni, ubi *Part. III. T.* 18. *l.* 5. scriptum est. *De cera deven ser otras cartas selladas con sello colgado. E estas son de muchas maneras, que las unas facen en pergamino de cuero, e las otras en pergamino de paño. Pero departimiento ha entre las unas, e las otras, ca las unas deven ser fechas en pergamino de cuero, assi como quando el Rey da alguna merindad o alcaldia*, (& quæ porro adferuntur exempla.) *E las, que deven ser de pergamino de paño, son estas, assi como las que dan para sacar cosas vedadas del Reyno, o las otras, que van de mandamientos a muchos Concejos que les embia mandar el Rey, o de recabdar algunos omes, o de cosechas de maravedis del Rey, o de guisamiento: todas estas deven ser en pergamino de paño, o otras de qual manera, quier que sean semejantes dellas.*

worden, laat hy over aan de zulken, dien 't lust te gelooven, dat *Alphonsus de Wyze* daar van gebruik gemaakt zou hebben. Wy, zegt hy, verstaan 'er dat soort van papier door, aan welke dit eigen is, naamlyk het catoenen papier; en men heeft zich niet te verwonderen, dat deszelfs gebruik zo gemeen was in Spanje en Italie; nadien ze 't niet gestadig uit het Oosten moesten haalen, gelyk 't veelen toeschynt, maar 't in hun eigen Land maakten. Hier op maakt hy gewag van 't getuigenis van den doorgeleerden *Terreros*, die ter aangehaalder plaatse spreekt, van twee soorten van papier in Spanje gemaakt; doch hy wenscht dat deeze zich daar over ten eenigen tyde wat breeder uitlaate. Ten aanzien van Italie haalt hy eene plaats aan, waar op niemand dan *a Ludewig*, in dit onderzoek agt gegeeven heeft, uit den Regtsgeleerden *Bartoli*, die geleefd heeft van 't jaar 1313 tot 1357: welke uitdrukkelyk spreekt van verscheiden winkels op zekere plaats in 't Anconasche, daar de kunst, (*faciendi chartas de papyro*) van *bladeren van papier te maaken*, geoefend werd, hebbende ieder blad het *onderscheidene teken van den winkel* waar op 't gemaakt was (*). De Heer *Meerman* vindt reden om hier door *papier* bepaaldlyk catoenen papier te verstaan, zo uit de vaststelling van *Fredrik*, als uit hoofde dat de handschriften van boomwol zeer gemeen, en die van linnen zeer zeldzaam waaren ten tyde van *Bartoli*, zo dat de meeste of alle die winkels catoenen, en weinige of geene linnen papier gemaakt zullen hebben. Ook moet niemand, zegt hy, hier in eenige zwaarigheid vinden, om dat 'er van *tekens op 't papier* gesproken wordt, als waare zulks alleen het linnen papier eigen; nademaal hy zelf etlyke Grieksche en Arabische geschriften bezit, welken ten getuigen verstrekken, dat men zulke tekens ook op 't catoenen papier vindt.

Het

(*) In *Tractatu de insigniis & armis*, sub rubr. 8. *Notarius non potest assumere signum alterius, & si assumit, probiberi potest. Fabricator chartarum potest probiberi uti signo alterius fabricatoris*, ubi hæc verba occurrunt. *In Marchia Anconitana est quoddam nobile castrum, cujus nomen Fabrianum, ubi artificium faciendi chartas de papyro principaliter viget, ubique sunt ædificia multa in boc, & ex quibusdam artificiis meliores chartæ veniunt, licet etiam in aliis faciat multum bonitas operantis, &, ut videmus bic, quodlibet folium chartæ babet suum signum, per quod significatur, cujus ædificii est charta. Dic ergo, quod isto casu apud illum remanebit signum, apud quem remanebit ædificium ipsum, in quo fit, &c.*

Het tot dus ver beweezene, dat het gebruik van 't linnen papier niet bekend is geweest, tot op het midden der XIII eeuwe en mogelyk laater, in Italie en Spanje, mag men, naar 't oordeel van onzen Schryver, ook overbrengen tot de andere gewesten van Europa. Hy heeft wel hier voor geen voldoende bewyzen, maar besluit dit, uit hoofde dat geen gedenkstuk van zo hoogen ouderdom tot nog aan iemand is voorgekomen, waar van, buiten de overigen, ten getuigen verstrekt *Montfaucon*, in *Dissert. sur la plante, appellée papyrus*, *Tom. VI des Memoir. de l'Acad. des Inscriptions & belles-lettres*; als die, naa alle aangewende moeite, in de bibliotheeken van Frankryk en Italie, geen geschrift van die soort gevonden heeft, of 't was laater dan *S. Louis*, die gestorven is Ao. 1270. En hier uit, merkt de Heer *Meerman* aan, verklaart zich van zelve de bekende plaats van *Petrus*, den Abt van *Clugny*, in *Tractatu contra Judæos*, (*pag.* 1069 *Bibliotb. Clun. Andr. du Chesne*,) alwaar hy gewag maakt van boeken ten zynen tyde, omtrend Ao. 1120, geleezen, die (*ex rasuris veterum pannorum compacti*,) *uit het verscheursel van oude doeken*, uit oude verscheurde vodden *t'zamen gesteld waaren*: nademaal het blykt, dat men dit heeft te verstaan van *Pergament van Doek*, gelyk Koning *Alphonsus* spreekt, dat is van catoenen boeken. Dit heeft *Scip. Maffejus* reeds vermoed, doch niet beweezen, in *Istor. Diplom. p.* 77. *en verv.* terwyl *Hadr. Valesius*, in *Not. ad Panegyr. Berengarii Aug.*, *Mabillon* en veele anderen van hem verschillen.

Op deeze algemeene aanmerking laat de Heer *Meerman* volgen, zyne gedagten over den weg, die men ter verdere kundigheid in deezen heeft in te slaan. Daar alle Tyd-Schryvers zwygen, over de plaats waar en den tyd wanneer, ons papier uitgevonden is, komt het hem voor, dat zulks niet bepaald kan worden, dan naa dat men verzekerde berigten heeft van 't oudste geschrift van deeze soort in ieder gewest van Europa: en hierom heeft hy 't niet ondienstig geagt, kortlyk aan te tekenen, wat reeds door de Geleerden ten deezen opzigte is waargenomen, en daar uit af te leiden, waar op men vervolgens nog agt heeft te geeven.

In Italie, zegt hy, zyn, volgens *Maffejus*, ter aangehaalder plaatse, alle de linnen handschriften van laater datum, dan Ao. 1300, en 't oudste *diploma* van deeze soort, door dien Heer gezien, is van 't Jaar 1367. *Lud. Ant. Muratorius*, en andere Geleerden van over de Alpen leeren ons niets meerder. Het is niet vreemd te denken, dat het linnen

nen papier in Italie laater dan elders ingevoerd is, uit rede van 't menigvuldige gebruik van 't catoenen papier aldaar.

Van Spanje vermoedt hy, dat hy iets zekers zou konnen geeven, indien zyne Vrienden *Greg. Majansius* en *Jos. Finestresius*, die ten uitneemenden cieraad van hun Vaderland strekken, zich te *Madrid*, *Toledo*, *Saragossa* of dergelyke plaats, daar een groote overvloed van oude geschriften is, onthielden. Hy vindt onder de menigte der Spaansche Schryveren, die hy bezit, hier van geen gewag: alleen stelt *Paulus Yañez de Abiles*, in zyn geleerde werk, *de la era y fechas de España*, *edit. Madrit.* 1732. *T. II. p* 638, dat het gebruik van 't linnen papier aldaar doorgedrongen is, met het afloopen der XIII eeuwe. Doch het blykt, dat hy, zich grondende op de bovenaangehaalde Wet van *Alphonsus*, het linnen met het catoenen papier verwart. De Heer *Meerman* stelt, tot nader bewyzen, vast, dat het tot laater tyd gebragt moet worden, om dezelfde reden als hy ten opzigte van Italie gegeeven heeft.

In de Cottoniaansche Bibliotheek, by de Engelschen, nu een gedeelte van 't *Museum Britannicum*, vindt men, vervolgt onze Schryver, een blad van ons gebruikelyke papier, geschreeven Ao. 1342; en dezelve behelst meer, en mogelyk ouder schriften van die soort, gelyk getuigt wordt in de voorgemelde *Observat.* in *the Philos. Transact.* Van Schotland vindt onze Autheur niets aangetekend, zelfs niet by *Thom. Ruddiman*, *in præfatione Diplomatarii Andersoniani.* De tyd zal derhalve moeten leeren, wat men van hier, als mede van Yrland te wagten heeft.

Wat Duitschland betreft, des aangaande heeft *Bohusl. Balbinus*, in *Miscell. Histor. Regni Bohemiæ*, *Decad. I. L. I. C.* 22. *p.* 58, geschreeven, dat hy aldaar verscheiden geschriften van deeze soort, van voor het Jaar 1340, gezien heeft. Dit heeft *a Ludewig* doen denken, dat het papier maaken in Duitschland zynen aanvang genomen heeft te *Praag*, naa dat *Bartoli*, in zyn gezantschap tot *Karel den IV*, Koning van Boheme, een papiermaaker uit Italie met zich gebragt had. Doch de Heer *Meerman* merkt hier op, uit het voorgezegde, aan, dat die winkels in Italie catoenen papier maakten, en zo we 'er, zegt hy, het linnen papier al byvoegen, zal de gissing van dien Heer nog in de tydrekening feilen: want die van *Perugia* hebben *Bartoli*, niet na *Praag*, maar na *Pisa* tot Koning *Karel* gezonden in 't Jaar 1355, en dus 15 Jaaren laater dan *Balbinus* aanduidt, dat die kunst in Duitschland reeds plaats had. Zie *Guid. Pancirol. de clar. leg.*

leg. interpret. L. II. C. 67. junct. Memorie della citta di Pisa de Paol. Tronci p. 375. Het geloofwaardige getuigenis van *Balbinus*, gelyk onze Autheur verder aantekent, wordt gestaafd uit de feudale brieven Ao. 1339, op den dag van *S. Vitus*, *Modestus* en *Crescentius*, verleend, die in de *Quedlinburgsche Archief* te vinden zyn, en gemeld worden in *die Braunschweigischen anzeigen Ao.* 1745. *N.* 52: zynde deezen de oudste stukken van die soort aan de *Gottingsche Maatschappy* in 't Jaar 1755 bekend. De Heer *Meerman* egter betuigt in *Catalogo Bibliothecæ Hulsianæ, Tom. I. p.* 331, gemeld te vinden, *het boek der byen, Francfort* 1330, *op papier geschreeven*; en hy denkt te minder, dat men dit van catoenen papier zou moeten verstaan, om dat hy niet weet oit eenig stuk van die soort in de Teutonische spraak ontmoet te hebben. Of iemand dit egter mogt betwisten, of den Catalogus van een misslag verdenken, zo voegt hy 'er nog by, dat hy zelf, onder de boeken van *Isaac le Long*, toen ze Ao. 1744 te Amsteldam verkogt werden, gezien heeft den *Nederduitschen Bybel van Jacob van Maerland*, Ao. 1322 op gemeen papier geschreeven, waar van ook de *Catalogus hujus Bibliothecæ Selectissimæ, inter Codices Mss. in Folio No.* 3, ten getuige strekt. En schoon de Schryvers *Chronici Gotwicensis, T. I. p.* 13, van gedagten zyn, dat het gebruik van 't linnen papier in Duitschland eerst ingevoerd zy in de XIV eeuw, vermoedt onze Autheur egter, dat *Val. Ferd. de Gudenus* aldaar ouder stukken aangetroffen zal hebben, om dat hy, in *Syllog. var. diplom. in præf. p.* 2, den aanvangstyd op Ao. 1280 bepaald.

In Frankryk heeft *Mabillon*, gelyk de Heer *Meerman* vervolgt, ten deezen opzigte niets ouder gevonden, dan de brieven van *Joinville* aan *Louïs X*, genaamd *Hutin*, die geregeerd heeft in de Jaaren 1314——1316. Zie *Lib. I. de re dipl. C. 8. §. ult.* Ook heeft *Montfaucon*, in de gemelde *Diss. over den plant papyrus*, (wiens woorden de beroemde *de la Lande* liever heeft willen uitschryven, dan de zaak zelve onderzoeken,) en de Schryvers *du nouveau Traité de Diplomatique T. I. p. 521. en verv.*, ons des aangaande geen meerder kundigheid verleend. Maar onlangs heeft de beroemde schrandere *Bullet* eene soort van slot van een testament van *Otho den IV*, Graaf van Bourgondie, Ao. 1302, op ons gewoone papier geschreeven, te *Besançon* gezien. Zie *Recherches historiques sur les cartes a jouer, Leid. 1757. p. 25.* Doch vergeefsch poogt hy den aanvang

tot nog vroeger tyd te brengen, op het getuigenis van den Cardinaal *Bessario*, die in *Ep. ad Janum Lascarem* gewag maakt van een exemplaar der werken van *Basilius*, op papier geschreeven, omtrend Ao. 1140: nademal *Bessario*, een Griek van geboorte, getuigt dat hy dit geschrift gezien heeft te *Constantinopolen*, daar zeker niet het linnen, maar het catoenen papier in gebruik was. Zie *Leo Allatius in Animad. ad Antiq. Etrusc. Inghiramii* §. 55. *Montfauçon in Palæogr. Græc.* p. 18. *Humfr. Hodius de Græcis Illustr. Ling. Gr. instaur.* L. I C. 5. p. 142.

Uit dit alles leidt de Heer *Meerman* af, dat 'er nog veel te onderzoeken blyft, daar zelfs de bygebragte waarneemingen zeer gebreklyk zyn. *Montfauçon* maakt wel gewag van stukken naa 't Jaar 1270, in Frankryk en Italie, doch heeft verzuimd het oudste uitdrukkelyk te melden: in Duitschland hebben 'er maar weinigen werk van gemaakt, en *Gudenus*, die 't meest had konnen uitvoeren, heeft zyne aantekeningen niet medegedeeld aan de nakomelingen: in England en de Nederlanden schynt 'er nog veel ter naspooringe overgebleeven: en, 't geen inzonderheid te beklaagen is, Spanje en Portugal, de Noorder gewesten, of andere nabuurige Landen van Duitschland en Italie hebben ons tot nog niets medegedeeld. Aangezien nu, zegt hy, het eene Volk, veelligt etlyke Jaaren laater dan het andere, tot het gebruiken van dit papier gekomen zal zyn, zo is 't van aanbelang, dit van ieder Volk te weeten; waar uit dan eindelyk zal blyken, aan welke Natie hier in den voorrang, en de eer der uitvindinge toegeeigend moet worden; waar door men ook den tyd der uitvindinge ten naaste zal konnen bepaalen; welke, uit kragt van al het voorgaande, te zoeken is, tusschen de Jaaren 1250, (of mogelyk 1270,) en 1302.

Ter bevorderinge hier van heeft het den Heere *Meerman* goed gedagt deeze Verwittiging te schryven, en door dezelve alle Geleerden in Europa, die toegang hebben tot voornaame Bibliotheeken en publicque Archiven; vriendlyk te verzoeken, dat ze het oudste boek, diploma, of eenig ander stuk op linnen papier geschreeven, in ieder gewest tragten te ontdekken; en, indien zulks hun voorkomt, deszelfs titel, schryftyd en plaats, daar 't bewaard wordt, nauwkeurig aantekenen. Ten welken opzigte hy hen raadt alle oplettendheid te gebruiken, om niet mis te tasten in de soort van papier, gelyk hem zelven byna gebeurd

beurd is, op 't zien van een Handſchrift, welks papier hy, op 't eerſte gezigt, gezwooren zou hebben van linnen te zyn, zo om deszelfs witheid, als uit hoofde dat het, door 't menigvuldige gebruik des boeks, genoegzaam allen glans verlooren had; was 't niet dat, zo de band, als de Griekſche ſpraak, had doen denken op catoenen papier, en een volgend nauwkeuriger onderzoek dit beveſtigd had. Verder is zyn verzoek, dat deeze Geleerden de goedheid gelieven te hebben van hunne gemaakte aantekeningen aan hem mede te deelen, voor 't afloopen van 't Jaar 1762, of ten uiterſte voor den aanvang van de maand February 1763; als tegen welken hy zich voorgeſteld heeft, zo God hem het leeven en de vermogens blyft verleenen, die allen in orde te brengen, en vervolgens met eene loflyke melding der Schryveren, op dat niemand zich zynes arbeids berouwe, in 't licht te geeven. Voor 't overige belooft hy aan den geenen, die 't alleroudſte ſtuk van deeze ſoort ontdekt zal hebben, naa dat het door 't onderzoek van een tweeden beveſtigd zal zyn, eene gelyke premie als de Academie van *Gottingen* uitgeloofd heeft, te weeten vyf-en-twintig gouden ducaaten, welken aan den zodanigen, naar deszelfs eigen goedvinden, betaald zullen worden of in ſpecie, of in boeken, die in de boekwinkels te koop zyn. Dit geſchrift is door den Autheur gedagtekend.

Gegeeven uit myne Studeerkamer,

den 28 *December* 1761.

VRYMOEDIGE AENMERKINGEN

OVER DE

NEDERDUITSCHE WERKEN EN SCHRIFTEN,

die onlangs uitgegeven zyn.

Bybels Zakelyk Woordenboek, in 't welk voorkomt alles, wat tot opheldering van donkere en zwaare Schriftuurplaatsen des Ouden en Nieuwen Testaments eenigzints dienen kan: by een gezameld, door Jacob Gerard Staringh, *Bedienaar des H. Euangeliums te* Gouderak. *Letter C en D. Tweede deels, eerste Stuk, In 's Gravenhage by* Pieter Gerard van Balen. MDCCLXI, *behalve het Voorbericht* 586 *bladzyden in groot quarto.*

Dit Werk, door den Eerw. *B. Keppel*, Predikant te *Monnikendam*, Zal. ged., aangevangen, en door den Eerw. *J. G. Staring*, Leeraar te *Gouderak*, nae deszelfs overlyden agtervolgd, heeft ten grondslage twee Hoogduitsche Woordenboeken; te weten, het *Bybelsch Real Lexicon*, en 't *Exigetisch Predicanten Lexicon*; welker leiding de Autheur grootlyks gevolgd heeft; egter zo dat hy ene merkelyke verschikking daar in gemaakt, en een aanzienlyk getal van aanmerkingen, zo van zich zelven als van andere Schryveren, daar mede vermengd heeft. —— Het doelwit van dit Werk is, op ene Alphabetische orde, ene verklaring te geven van alle zaken, 't zy Godsdienstige, Burgerlyke of Natuurlyke, in de H. Schriften gemeld; en by die gelegenheid merkelyk licht toe te brengen aan vele duistere spreekwyzen in de Bybelbladen voorkomende; zo ten dienste der Onderzoekeren van Gods Woord in 't algemeen, als van jonge Leeraren in 't byzonder, die van geen groote Boekery voorzien zyn, of 't aan tyd ontbreekt, om vele Schryvers na te slaan.

Dat deze soort van Schriften hare wezenlyke nuttigheid heeft tot ene algemener uitbreiding veler kundigheden, en dat ze in vele gevallen lieden van Studie nuttig zyn, mids dat ze zich niet vergenoegen met ene oppervlakkige kennis uit de Woordenboeken gehaald, maar by gelegenheid zich door naarstige oefening ene gegronde kennis eigen maken, en dus de Woordenboeken gebruiken maar niet misbruiken, is ene onbetwistbre waarheid.

Dat

Dat ook dit Woordenboek hier toe dienstig kan zyn, voor zo ver we 'er nog geen in onze Taal hebben, dat zich zo wyduitgestrekt een Plan heeft voorgesteld; als mede uit hoofde, dat in het zelve verscheidene zaken en spreekwyzen der Godlyke Schriften in een duidelyk licht gesteld worden, erkennen we gaarne; doch 't moeit ons enigermate te zien, dat de Schryver zich meer schynt toegeleid te hebben, op 't verzamelen en bybrengen van alles wat hem is voorgekomen, dan door een keurig oordeel het nuttige van 't noodlooze, en 't bondige van 't ongegronde te schiften; het eerste mede te deelen, en 't laatste agterwegen te laaten. By mangel hier van komen 'er vele byzonderheden in voor, die de toets van 't gezonde oordeel, zelfs volgens de manier van denken van onzen Schryver, niet konnen doorstaan; en 't Werk is daar door op vele plaatsen vervuld met vervelende aanmerkingen, die van geen den minsten dienst zyn: hier door is 't Werk buiten noodzaak, en zonder nut, dermate uitgedyd, dat het, ten algemenen dienste, te kostbaar worde. Het ware te wenschen dat de, by ons anderzins geagte, Heer Staring, in 't vervolg hier omtrend wat meer oplettenheid gebruikte, en in zo ver het Plan van dit zyn Werk verbeterde.

Ten voorbeelde van dit Werk, en ter staavinge van onze aanmerking, diene het tweede Artykel, dat over *Cain* handelt, ruim acht bladzyden beslaat, en op de volgende wyze onderscheiden wordt.

Cain. Dit behelst ene beknopte beschryving van Adams eersten Zoon, die zeer wel opgesteld is.

Cain ontstak zeer, en zyn aangezigt verviel, Gen. IV. 5. Deze spreekmanier wordt op ene langdradige wyze verklaard, en dus ook by die gelegenheid de vraag beantwoord, op welk ene wyze God *Cain* hier over aangesproken hebbe v. 6.

Cain sprak met zynen broeder Habel Gen. IV. 8. Hier vindt men ene voorstelling van 't gewigtige onderzoek na den inhoud des gespreks van *Cain*, en ene algemene wederlegging van hun die willen dat de Text verminkt zy.

Cain stond tegen zynen broeder op, en sloeg hem dood. Gen. IV. 8. Waarom? Hoe, of door welk middel? Had *Habel* diestyds al vrouw en kinderen? Waarom heeft God toegelaten dat *Habel* dus vroegtydig gedood werd? deze vragen worden hier min of meer met gissingen beantwoord.

Cain zeide, het zal geschieden enz. Gen. IV. 14, 15. Voor wie vreesde *Cain*? Waarom heeft God ene zo zware straf gedreigd op het doodslaan van *Cain*? Deze zaken worden hier nader verklaard.

Cain ging uit van het aangezigt des Heeren. Gen. IV. 16. Deze spreekwyze wordt hier opgehelderd.

Cain bekende zyne huisvrouw. Gen. IV. 17. Wie was die, en hoe was haar naam? Is *Cain* met die Vrouw in den egt getreden

voor of nae het moordbedryf? Men vindt hier deze onderwerpen ernstig in overweging genomen.

Cain bouwde ene Stad Gen. IV. 17. Enige bedenkelykheden deswegens worden hier opgelost, door 't bouwen van deze Stad, niet tot dien eersten, maar tot een later tyd te brengen, toen *Cains* geslacht zich begon te vermenigvuldigen.

Cains weg zyn zy ingegaan: Wee hunner Jud. vs. 11. Deze plaats wordt niet bepaald, naar 't oogmerk van *Judas*, verklaard; maar men ontmoet hier slegts ene algemeene vergelyking van de godlozen en ongelovigen met *Cain*; die een *ongelovige* was verstokt in zyne aangeboorene verdorvenheid; veelligt een *Atheist*; daar benevens een *Werkheilige*, die veel stelde in uiterlyke Godsdienstigheden; en eindelyk een *wraakgierig* en *onverzoenbaar* mensch, die tydlyk ongelukkig, en meer dan waarschynlyk ook euwig rampzalig geworden is.

Verhandeling van eene nieuwe geinventeerde watermachine. Door Jacob Groenewegen, *Te Werkendam. Te Gorinchen by* Teunis Horneer. 1762. in Folio 11 bladzyden.

DE Heer *Groenewegen* geeft, in dit geschrift, ene verklaring van ene door hem uitgevondene water machine, waar op hunne Ed. Groot Mog. hem een Octroy voor 25 jaren verleend hebben. „ De Machine, sal, (*volgens deze beschryving*,) bestaan in een „ kuyp, soo genaamt, van ondere open zynde, en aldaar wyd „ 2 a 2½ a 3 voet, na dat het in een grooter of kleynder Moo- „ len moet geplaatst worden, booven wyd 10 of 12, of 14 of 16 „ voet. De kom onder gedeelt in 4 deelen door schutwerk, als „ 2 Diameters door malkanderen, van ondere tot 3 à 4 voet hoog. „ In 't midden van die kuyp een Spil geplaatst, en met de kuyp „ tot een Lichaam sterk vereenigt. Die Spil sal met een punt, „ van ondere op een Metale Pan loopen, gelyk in alle Moolens „ geschiet. Dit Werk sal rond gaan op het punt, even als de „ Spil in een Watermoolen doet, door een rondsel boven van 't „ Kamrat van den As gedreven, eeven als nu geschiet. Dit sal „ gestelt worden om 4 a 5 tot 7 a 10 ja 12 voet hoog te malen, „ na dat het vereyst". Met deze Machine zal één Molen, gelyk de Autheur tragt te bewyzen, doen, dat nu drie Molens doen: en dezelve zal konnen werken, wanneer andere Molens, door gebrek van Sluisgang stil moeten staan? ook zal, zegt hy, dit instrument in sterke Vorst, gelyk het Scheprat, niet vast vriezen. Hier by komt nog, dat dit werk ligter zal gaan, met minder wind maalen, en minder onderhoud kosten, dat meer dan 100 gulden 's jaars ieder Molen zal wezen. Hy geeft ons te kennen, dat *dit werk gegrond is ten deelen, en genoegzaam op wiskundige waarheeden, maar ook ten deelen op waarheeden, die aller menschen verstant ontwyken, en alleen door ondervinding gezien worden. Immers* zegt hy, *het is verre boven ons verstand,*

Kort

Kort en bevatbaar Onderwys in de eerste gronden der Aardrykskunde; waar in de Jeugd, by Vragen en Antwoorden, in kleine Lessen deeze nutte Weetenschap geleerd word. Zeer gepast voor de Schoolen, en gevolgd naar 't geachte werk van den Heere F. Ostervalt. *Te Amsterdam by* J. Loveringh 1762. *in octavo.*

HEt is ene vry algemene klagte, die maar al te gegrond is, dat vele Boeken niet beantwoorden aan den Titel, daar dezelve mede pronken: tot dit getal egter behoort het bovengenoemde geschrift geenszins; als dat volkomen voldoet aan 't geen het Opschrift belooft; van waar we het zelve, ter bevorderinge van de kennis der Geographie, inzonderheid in 't onderwyzen van de Jeugd in volle kragt durven aanpryzen. Het zelve is in 't Fransch en Nederduitsch gedrukt, en dus geschikt, dat het ook tevens kan dienen, om zich, onder 't leeren der Aardrykskunde, in de Fransche Spraak te oefenen.

Leven en Daden van de beide Princen van Anhalt-Dessau, Leopold Maximiliaan en Mauritz. *Uit Authentique Geschriften opgesteld, en ter vereeuwiging van deeze Helden in 't licht gegeven. Door* Carl Fredrick Pauli, *Leeraar van 't Staatsrecht en der Geschiedenissen op de Universiteit te Halle. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Amsterdam by* Gerrit Bom 1762 *behalve de Voorreden* 157 *bladzyden in octavo.*

EEn dagverhaal der Krygsverrigtingen dezer twee Helden, dat zich voor tydverdryf laat lezen.

Historie van Juffrouw Sidney Bidulph, *uit eigenhandige Gedenkschriften byeen verzameld. Geschreeven in den smaak van* Pamela, Clarissa *en* Grandison. *Uit het Engelsch vertaald. Te Amsterdam by* K. van Tongerlo, MDCCLXI. 3 *deelen,* 1095 *bladzyden in octavo.*

MEt de uitgave van 't eerste stukje des eersten deels van dit werkje, hebben wy den Lezer een algemeen denkbeeld van 't oogmerk des Schryvers voorgedragen, en by die gelegenheid gemeld, hoe de druk by *van Tongerlo* te agten zy, boven de gelyktydige uitgave by *Baalde*: wy hebben diestyds beloofd van dit geschrift, als nuttig in zyne soort, vervolgens een nader verslag te zullen geven (*); het welk ons, dit werkje thans afgedrukt zynde, noopt, om ene korte schets dier Historie mede te deelen.

Juffrouw *Sidney Bidulph*, haaren Vader nog zeer jong verlooren

(*) *Zie boven bl.* 75—77.

ren hebbende, en opgevoed zynde door Mevrouw *Bidulph*, ene Moeder met een gezond verstand bedeeld, en die van ene nauwgezette deugd was, had de grondregels van hare Moeder ten rigtsnoer van haer gedrag gesteld. Zy had een Broeder *George Bidulph*, omtrend tien jaaren ouder dan zy, die, schoon door een genomen van een goed gedrag, zich egter niet wel kon schikken naar de nauwgezetheid zyner Moeder en Zuster; en bezield was met ene niet pryselyke hooghartigheid. Deeze Heer *Bidulph* had ene nauwe vriendschap aangegaan met den Heer *Roeland Faulkland*; dat gelegenheid gaf tot een minnenhandel tusschen zynen Vriend en Zuster; welke niet alleen door hem begunstigd, maar ook door de Moeder toegestemd werd: komende de Heer *Faulkland* voor, als iemand van een uitneemend verstand en pryselyke zeden hoewel wat driftig; zynde daar benevens ryk bemiddeld en bevallig van persoon. Alles schikte zich eerlang naar den wensch der Gelieven en der Familie, zo dat het Huwelyk vastgesteld en de nodige schikking daar toe gemaakt wierdt. Doch weinige dagen voor de bedoelde voltrekking openbaarde zich ene ongeoorloofde liefkoozing van dien Heer, kort voor zyn aanzoek by Juffr. *Bidulph*, met ene Juffr. *Burchell* gepleegd. Hoe zeer de Heer *Faulkland* zich wegens het voorgevallene verschoonde; hoe zeer de Heer *Bidulph* hem ten voorspraak strekte, 't was alles vergeefsch by Mevrouw *Bidulph*; 't welk ten gevolge had, dat Juffr. *Bidulph*, hoe zeer ook hare genegenheid anderszins voor hem mogte pleiten, geheel van hem afzage: dat haren Broeder een misnoegen tegen haar deed opvatten, doch haren Moeder grootlyks behaagde.

Na verloop van eenigen tyd begunstigde Mevrouw *Bidulph* het aanzoek van eenen Heer *Arnold* by hare Dogter; en deze, schoon niet Huwelyksgezind, gaf eindelyk, om hare Moeder te gehoorzamen, hare hand aan dien Heer: welke voorkomt als een man van oordeel, goed van inborst, zeer ingetogen, welgemaakt van persoon, en van genoegzame tydlyke middelen voorzien: doch Juffr. *Bidulph* vond gene genegenheid voor hem in haren boezem. Op 't aanstaan egter van Mevrouw *Bidulph*, gepaard met de voorspraak veler goede kennissen, met dien Heer gehuwd zynde, genoot ze een gewenschten Egt; terwyl hare involging in agting, en hare agting ten laatste in genegenheid voor haren Man veranderde. Doch in 't kort dreigde haar het onheil: niet alleen verloor Heer *Arnold* een aanmerkelyk gedeelte zyner goederen, door een onregtvaardig Proces, maar de Heer *Arnold* maakte zich ook schuldig aan een ongeoorlofden minnehandel met eene Mevrouw *Gerrarde*, dat Mevrouw *Arnold* lydzaam verdroeg: en eindelyk bragt deze te wegen dat Mevrouw *Arnold* t'onregte beschuldigd werd van verbodene liefkozeryen met den Heer *Faulkland*; waar uit ene scheiding van Myn Heer en Mevrouw *Arnold* ontstond. — Mevrouw *Arnold* onthield zich vervolgens aan 't huis van hare Moeder; en de Heer *Faulkland* stelde, buiten haar we-

weten, alles in 't werk, om hare onschuld aan den dag te brengen; waar in hy ook eindelyk slaagde; en wel indiervoege, dat het slegte character van Mevrouw *Gerrarde*, en haar schandelyke gedrag met den Heer *Arnold* zich tevens duidelyk openbaarde. —— Hier op volgde eerlang ene wedervereniging van den Heer en Mevrouw *Arnold*; en deze twee, hoewel nu tot een lager staat, door 't verliezen van hun Proces, en 't verspillen van den Heer *Arnold*, ten wille van Mevrouw *Gerrarde*, gebragt, leefden bestendig, in ene tedere liefde, tot op den dood van Heer *Arnold*.

Op 't overlyden van dezen Egtgenoot nam de bedroefde Weduw toevlugt tot hare Moeder, die dezelve teerhartig in haar huis ontving: de Heer *Bidulph*, die reeds misnoegd was geweest over 't breeken met den Heer *Faulkland*, had het Huwelyk met den Heer *Arnold*, en nog meer de weedervereeniging zeer gewraakt; dezelve scheen nu, na den dood van Heer *Arnold*, vriendlyker jegens zyne Zuster; doch was inmiddels getrouwd met ene verwaande Vrouw, die haar niet zeer gunstig was. — De Heer *Bidulph* bevlytigde zich om hare genegenheid voor den Heer *Faulkland* te doen herleven; en waarschuwde haar op nieuw tegen Juffr. *Burchell*, met welker lot zy niet minder dan hare Moeder ingenomen was. De Heer *Faulkland* vernieuwde ook zyne aanzoekingen, door brieven, by de Weduwe van *Arnold*; doch vrugtloos. Deeze oordeelde hem verpligt aan Juffr. *Burchell*; en schoon ze, op een nader onderzoek, bevond, dat hy meer verschoning verdiende, dan ze voorheen gedagt had, begreep ze egter, dat hy niet met haar, maar met Juffr. *Burchell* moest huwen: voor al dat zy met hem geen Huwelyk moest aangaan, uit kragt van 't voorgevallene, staande haren Egt met den Heer *Arnold*. In gevolge hier van tragtte zy hem gestadig, door briefwisseling, van de gegrondheid harer denkbeelden te overtuigen, en te bewegen, om Juffr. *Burchell* te eeren. Nae veel tegenstribbelens slaagde ze in haar oogmerk, in zo verre, dat de Heer *Faulkland* betuigde Juffr. *Burchell*, als eene gift van hare hand te willen ontvangen, om daar door hare agting te verdienen; en kort daar op werd Juffr. *Burchell* met den Heer *Faulkland* door den Egt vereenigd. —— Dit gedrag van Mevrouw *Arnold* verbitterde het gemoed van haren Broeder dermate, dat hy betuigde van alle betrekking op haar af te zien, daar zy zynen Vriend, een van de eelste jongelingen geworpen had in de armen van eene schandelyke hoer; nae dat hy haar by tyds tegen de valsche streken van dat Vrouwmensch gewaarschouwd had: hoewel hy egter noit zo uitdrukkelyk haar character had beschreeven, en zyne Zuster zulks geenszins van haar vermoedde.

Deze verbittering was van dat jammerlyke gevolg, dat Mevrouw *Arnold*, op 't overlyden van hare Moeder, dat kort hier nae voorviel, in een lagen staat bleef zitten, zo dat ze zich, met hare twee kleine kinderen, ter nauwer nood konde geneeren: terwyl de Heer *Bidulph* zich den staat zyner Zuster in geenen deele

le fcheen aan te trekken; en zy de milddadige onderfteuning van den Heer *Faulkland* van de hand wees; willende liever befluiten met harer handen werk de koft te winnen, dan door dien Heer geholpen te worden, om alle verdenking van zich af te weren. Doch in 't naarfte harer omftandigheden namen hare zaken zeer onverwagt een gunftigen keer: een Neef, met name *Warner*, uit de Weft-Indien t'huis gekomen, onnoemelyke fchatten bezittende, met medelyden over haar aangedaan, en gemelyk tegen haren Broeder en deszelfs Huisvrouw, befloot haar boven dezen in de Waereld te verheffen, en alle zyne goederen te doen ftrekken ter bevorderinge van haar geluk. Uit kragt hier van zag Mevronw *Arnold* zich in 't kort meefteres van een aanzienlyken ftaat; waar van ze een verftandig en deugdzaam gebruik maakte. —— In die omftandigheden bevlytigde ze zich in de eerfte plaats, om haren Broeder en deszelfs Vrouw met zich te verzoenen; waar in ze ook gelukkig flaagde. Het bleek by die gelegenheid, dat de verwaandheid van hare Schoonzufter, nog meer dan de moeilykheid van haren Broeder, zeer veel toegebragt had tot haren vorigen ongelukkigen ftaat: ook verftond ze, maar al te duidelyk, uit haren Broeder, dat Juffr. *Burchell* inderdaad van een zeer flegt character was, en hy dus, niet zonder reden, moeilyk geweeft over den laatften ftap, die zy ten haren voordeele gedaan had.

Dit laatfte berigt van haren Broeder vervulde haar gemoed met droefgeeftige denkbeelden; te meer daar ze reeds uit een brief, naa 't overlyden van haren Moeder, onder derzelver papieren gevonden, ontdekt had, dat de Heer *Faulkland*, hares oordeels, wezenlyk te verfchonen was van wegens zyn vergryp met Juffr. *Burchell*. Dan, was ze deswegens zeer aangedaan, ze werd eerlang nog kragtiger getroffen, toen de Heer *Faulkland*, als een wanhopende, voor haar verfcheen, en aandrong op haare genegenheid, als ter vergeldinge van de onheilen die ze hem veroorzaakt had. —— De Heer *Faulkland* naamlyk had zyne Vrouw op overfpel betrapt, en by die gelegenheid den overfpeler gevaarlyk gewond, en zyne Vrouw gedood; gelyk hy, nae de uitwerking zyner drift, uit zynen knegt verftaan had; op wiens aanraden hy zyne veiligheid nu in de vlugt zogt. —— Mevrouw *Arnold* tragtte, door behulp van haren Broeder en den Heer *Warner*, het wanhopende gemoed van den Heer *Faulkland* tot bedaren te brengen; men was eenftemmig van gevoelen, dat hy zich ten fpoedigfte op reis na *Holland* behoorde te begeeven: de Heer *Faulkland* was hier toe gereed, op die voorwaarde, dat Mevrouw *Arnold* zich aan hem zou verbinden, en met hem gaan; buiten deeze voorwaarde zogt hy niet anders dan den dood. Nae een herhaald overleg werd Mevrouw *Arnold*, door aller aanftaan, eindelyk bewogen, om hem hare hand te geven. In gevolge hier van werd het Huwelyk ten fpoedigfte in ftilte voltrokken, en de Heer *Faulkland* nam de reis na Holland aan; werwaards zyne Vrouw hem in

't kort, onder het geleide van den Heer *Warner*, ftond te volgen: doch 't leed nauwlyks acht dagen, of deze gehele fchikking werd verydeld; nademaal de knegt van den Heer *Faulkland*, door een brief, berigt gaf, dat Mevrouw *Faulkland* in die woede niet gedood was, maar flegts in ene flauwte gelegen had, die meer dan een uur duurde, zonder dat ze enige tekenen van leven toonde; waar uit het gerugt van haren dood verfpreid was. De Heren *Bidulph* en *Warner* vertrokken daar op na Holland, om den Heer *Faulkland* deze tyding op de voorzigtigfte wyze mede te deelen: die Heer fcheen zich, nae dat de eerfte vlagen van drift en vervoering over waren, met geduld aan zyn noodlot te onderwerpen; ook overleide hy met hun op ene bezadigde manier, hoe zich in 't vervolg te gedragen; doch eer de tyd hunner wederkeeringe na England daar was, ontvingen zy op een morgen het droevige berigt, dat de Heer *Faulkland* dood in 't bed gevonden was. Mevrouw *Arnold*, die zyne aandoeningen door een brief had zoeken te matigen, gedroeg zich zelve in alles met ene ftille gelatenheid; begaf zich met 'er woon op een landgoed, 't welk haar Neef voor haar gekogt had: alwaar ze den tyd van tien jaren een genoegelyk leven leidde; doch nae derzelver verloop, werden hare rykdommen, gelyk in 't flot dezer Hiftorie gemeld wordt, *een bron van nieuwe en vreeflyke bezoekingen voor haar, die de ongelukkige Dochters van eene ongelukkige Moeder in tooneelen van de uiterfte benaauwdheid inwikkelende, haar van het laatfte overblyfzel van hoope in dit leeven beroofden, maakende het einde van haare hiftorie nog veel.* . . . .

Het overige van 't handfchrift, zegt de Uitgever, niet te hebben konnen ontdekken, des hy zich, tot zyn leedwezen, genoodzaakt vinde het hier by te laten. —— Men kan uit dit beloop der Hiftorie, zo we agten, genoegzaam zien, dat dezelve zeer wel opgefteld is in beantwoording aan 't oogmerk van den Schryver, dat we in ons voorgaande berigt aangeduid hebben; en de uitvoering zelve is van dien aart, dat ze niet kan nalaaten genoegen te geven aan alle Lezers, die fmaak in deze foort van fchriften hebben.

Befluit of Aanhangfel, behorende tot het leven van den Grave van Totleben.

EEn Aanhangfel van dergelyke waarde als het voorgaande ftukje dezer levensbefchryvinge, reeds gemeld *bl.* 415. Men vindt hier den dood van dien Graaf als ene ontwyfelbare waarheid aangetekend, ja zelfs zyne laatfte woorden, die hy al ftervende uitgefproken heeft, gemeld. Ondertusfchen fchryft men, in de *Haerlemfche Courant* van 18 February, uit *Petersburg den 21 January* het volgende. *De* Graaf van Tottleben *is gerelaxeerd; doch gebouden zyn Gedrag, tegen de hem te lafte gelegde Befchuldigingen, voor de Commisfarisfen van den Hogen Krygsraad, te verdedigen.*

Voort-

Voortgaande Berigt van de Papieren, raakende de zaak van den Heer O. Z. van Haren.

OP de uitgaave der *Tweede Deductie* is eerlang een geschrift gevolgd, dat ten titel voert, *Hulp en Bystand voor Jr.* Onno Zwier van Haren, *door* G. Vrymoed, *Utrechtenaar. Te Amsterdam by* J. van Clarestein: een genoegzaam onverstaanbaar geschrift, dat een verward denkbeeld geeft van de tweede Deductie, en nergens toe dienstig is. Van een gansch anderen aart is de *Verdediging van Mr*, Willem van Hogendorp, *geschreven tot wederlegginge van eenige verregaande beschuldigingen, in de tweede Deductie, hem ten laste gelegt. Te Rotterdam by* J. D. Beman en Zoon en R. Arrenberg. Deze *Verdediging* is, naa eene korte Introductie, verdeeld in vier poincten. In 't eerste tragt hy de beschuldiging van Ongodsdienstigheid van zich af te weeren; en in 't tweede te doen zien, hoe weinig staat men op het zeggen en schryven van den Heer *van Haren* kan maaken, nadien hy zich schuldig maakt aan bedrog en leugen. Het derde poinct strekt, om in een volkomen daglicht te zetten sommige poincten, die in de Verdediging der Heeren *van Sandick* en *van Hogendorp*, naar het oordeel van 't Publicq, wat duister zyn voorgekomen; en gaat bepaaldlyk over deeze twee zaaken: (1) het openen van een der yzeren kistjes in afweezendheid van den Heer *van Sandick*; het welk, zegt hy, heeft konnen geschieden, uit kragt van een brief, in welken die Heer aan den Verdeediger volkomene permissie gaf, om het slot, daar zyn sleutel op paste, te doen opensteeken, zo ras de noodzaaklykheid het zou vorderen. (2) Het overgeeven van de Copye der getekende Acte van Schuldbekentenis van den Heer van *Haren*, als te haastig geschied: waaromtrend hy betuigt zulks niet gedaan te hebben, dan uit noodzaaklykheid, als 't beste middel, zynes oordeels, om 't publicq divulgeeren daar van, door 't procedeeren van den Fiscaal, voor te komen. In 't vierde Poinct eindelyk worden eenige zaaken opgehelderd, die in de Deductien van den Heer en Mevrouw *van Haren* arglistelyk, zo hy zegt, voorgesteld worden: de twee eersten zouden bestaan in eene listige opvatting of verkeerde verklaaring van 't geen de Heeren Verdeedigers geschreeven hebben: verder merkt de Heer *van Hogendorp* aan, dat de verklaaring van den Heer *Willem van Haren* met zeer veel voorzigtigheid is opgesteld; en dat men klaar kan zien, dat hy wel wenschte te zeggen, dat hy zyn Broeder onschuldig gehouden heeft, maar dat hy 't egter niet durft zeggen. Ook betuigt de Heer *van Hogendorp*, ten plegtigste, dat hy alles aangewend heeft, om den Heer *van Haren* te behouden; en beklaagt zich zeer over den Heer *van Haren*, als iemand die alles aanwendt om hem te ruineeren. Deze Verdeediging gaat gepaard met eenige Bylagen, ter bevestiginge van het voorgestelde; en de Heer *van Hogendorp* geeft niet onduister te kennen, dat men veelligt eene volkomener beantwoording der tweede Deductie heeft te verwagten.

EINDE.

Verhandeling van het Jagtrecht der Westvriezen: door Jan Bent. *Te Hoorn*, *by* Willem Breebaart 1761. *Behalve de Opdragt*, *enz.* 284 *bladzyden in quarto:* waar agter een *Nabericht over de Jaar- Maand- en Dagteekeningen van de Charteren*, *Handvesten*, *Brieven enz. der Graven van Holland*, *Heeren van Westvriesland*, *groot* 16 *bladzyden*.

Tegenberigt op het bovengemelde Naberigt. Te Dordrecht, *by* d'Erve J. van Braam 1761. *Behalve een kort Voorberigt* 37 *bladzyden in quarto.*

J. Bents *Eerste Brief over 't bovenstaande Tegenberigt. Te Hoorn*, *by* Willem Breebaart, 26 *bladzyden in quarto.*

Bylage, (*raakende de opgenoemde Verhandeling*,) *gehegt aan de Wederlegging der aldervroegste Vaderlandse Oudheden*, *enz.* (*) *door* A. Kluyt, *in groot octavo* 10 *bladzyden.*

OM den Leezer een onderscheiden berigt te geeven van 't verschil in deeze papieren verhandeld, zullen wy kortlyk den inhoud der *Verhandelinge van den Heer Bent* melden; en by wyze van aantekeningen den Leezer onder 't oog brengen, wat deswegens leezenswaardig in de overige Schriften wordt voorgesteld.

De Heer *Bent* verdeelt dit zyn geschrift in drie boeken; waar van het eerste handelt over *den staat van het Jagtrecht by de Westvriezen*, *onder de wet der natuure*; en een onderzoek behelst raakende *de Landen aan* Dirk den eersten *gegeeven*, *en of ook Westvriesland onder dezelve wierd begreepen?* midsgaders of hun *Jagtrecht benadeelt wierd*, *door 't aanneemen van den Graaf van Holland*, *bepaaldlyk voor Heer?* als mede, *of hen dat Recht onder de Heerelyke Regeringe is afgenomen?* waar aan nog gehegt is een onderzoek, *of de Heeren van Westvriesland meesters der Visseryen zyn geweest.*

Volgens de denkbeelden van onzen Autheur hadden de Westvriezen, die byzonder van 't Jaar 861, waar op het Graafschap van Holland zyn aanvang neemt, een voornaamen rol speelden, de grootste voorstanders der Vryheid zynde, geen Burgerlyke Overheid, maar rigtten zich alleen naar de Wet der Natuure en Vaderlyke zeden, tot omtrent het

(*) Zie deswegens ons Berigt, *bl.* 511—516.

het Jaar 1280 naa Christus (*). Volgens deeze Wet nu, zegt hy, hadden zy, gelyk alle menschen, het regt van wilde dieren te mogen vangen: een regt, dat hun door geen mensch ontnomen kon worden, doch waar van zy gedeeltlyk afstand konden doen. Vraagt men hier op, of dit laatste ook door de Westvriezen geschied zy, voor dat ze den Graaf van Holland ten Heer aannamen? zo antwoordt hy, dat hier voor geen 't minste bewys te vinden is; en hy tragt te doen zien, dat alle omstandigheden veel eer toonen, dat dit Regt aan een ieder eigen is gebleeven, zonder dat het onderscheid van *Stede* en *Dorpelingen* daar omtrend in aanmerking kon komen. Ook agt hy 't niet onwaarschynlyk, dat de Westvriezen, liefhebbers van de Jagt waaren; en dus in tyd van vreede een vlytig gebruik van dit hun Regt maakten. —— Verder weidt onze Autheur eenigermaate uit over den aanvang der Graavelyke Regeeringe in Holland en Kennemerland, welken hy brengt tot het Jaar 863; waar op hy, uit den inhoud der Giftbrieven van Koning *Karel den Kaalen*, Ao.

(*) De Heer *Kluit* doet ons in zyne *Bylage*, vier grove misvattingen in dit voorstel opmerken. (1) Te stellen, dat het Graafschap van Holland zyn aanvang genomen heeft *in 't jaar* 861; eene onwaarheid te blykbaar, om 'er op staan te blyven. (2) Het gewag maaken van *Westvriezen* in dit tydbestek, waar in men niet weet van Noordhollandsche *Westvriezen*, maar wel van *Vriezen over en binnen 't Vlie*. (3) Het toekennen van die benaaming van *Westvriezen* (zo als 't vervolg doet zien,) aan even die zelfde Vriezen, zo als zy thans in hunne grenzen bepaald zyn: daar 't bekend is dat Vriesland toen, gansch anders dan tegenwoordig, en dan eertyds, eene veel wyder uitgestrekte grenspaling heeft gehad; en dat de grenzen der Westvriezen diestyds merkelyk verschilden van de tegenwoordigen. (4) De stelling dat de Vriezen tot het jaar 1280 geen Burgerlyke Overheid erkend hebben: daar 't uit de Historie onbetwistbaar blykt, dat zy zedert het afloopen der zevende eeuwe hunne natuurlyke vryheid allenskens verlooren hebben: en zich vervolgens ten dage der Hollandsche Graven, onder de Germaanen vervallen, van dat gebied, door geduurig vegten, getragt hebben te ontdoen. De Heer *Kluit* merkt daar benevens aan, dat de Heer *Bent* meest alles afleidt uit de *groote Divisiechronyk*: „ een werk, *zegt hy*, 't welk wy ten op„ zigt van die ouder gebeurtenissen van zo veel waarde rekenen, „ als of het nimmer in de werelt was geweest ". Dus doende tragt hy den grondslag te ondermynen, waar op de Heer *Bent* zyne volgende redeneering vestigt; die met het instorten deezes ook zou moeten vervallen.

Ao. 863 en die van *Lodewyk* Ao. 868, tragt te doen zien; hoe ver de heerschappy van Graaf *Dirk den I.* zich uitstrekte, en wel inzonderheid dat noch *Westvriesland* noch *Waterland* onder die gift begreepen was. Hy erkent vervolgens wel; dat Graaf *Dirk de II.* zich de Westvriezen onderworpen gemaakt, en den naam van Heer van Vriesland aangenomen heeft; doch dit was, zegt hy, eene onregtvaardige gewelddaadigheid tegen het regt dier vrye Volkeren. En wat aangaat de Giftbrief van Keizer *Otho* Ao. 985, die Graaf *Dirk den II.* begiftigde met Holland, Kennemerland en Westvriesland, deeze brief behelst, volgens den Heer *Bent*, openbaare valscheden, en is niet anders dan een verdicht stuk: het welk hy door verscheidene bewyzen poogt te bevestigen (*). Hier benevens tragt hy te doen zien, dat Keizer *Otto* geen regt had tot het doen deezer gifte; zo dat die brief, al waare dezelve egt, als nietig in deezen zou moeten vervallen. Ook beweert hy dat de gift van Koning *Karel* een onwettig geschenk was; en dat derhalven de Hollanders en Kennemers, van hunne Nabuuren, de Westvriezen, geholpen, zich met regt tegen die onderneeming aankantten. Hier op wil de Heer *Bent* aangemerkt hebben, hoe de *Westvriezen*, naa dat de Hollanders en Kennemers zich genoodzaakt vonden ter onderwerpinge, hunne onafhangelykheid steeds handhaafden, tegen de Hollandsche Graaven; wel-

(*) De Heer *Kluit* verwondert zich, in zyne *Bylage*, over de onkunde van den Heer *Bent*, die in dit alles schynt door te straalen, in eene eeuw, waar in die zaaken zo duidelyk opgehelderd zyn; en merkt wel byzonder aan; dat de Heer *Bent* geweeten moest hebben: „ dat het noch geweest is *Karel de Kaale*, noch „ het jaar 861 of 863 die in opgemelden brief in aanmerking ko- „ men: dat ook die brief van geen eersten Graaf, noch van het „ geeven eens Graafschaps gewaagt, veel min van een Graaf- „ schap van Hollant, dat toen ter tyt ver te zoeken was ". Die Heer geeft ons tevens te kennen, dat hy in een Werk, over den aanvang van 't Hollandsche Graafschap, 't welk hy onder handen heeft, zo hy meent, middagklaar zal bewyzen, dat deeze Giftbrief gebragt moet worden tot het jaar 922, en die van *Lodewyk* tot het jaar 969. Hier uit houdt hy zich verzekerd, dat dit gansche voorstel van den Heer *Bent*, ten aanzien deezer zaake, vol onwaarheden en misslagen is; „ en dit, *vervolgt hy*, zyn even- „ wel de gronden, waar op hy zelf zecht, dat zyn Friesch Staats- „ wezen, en het daar op gebouwde Friesche Jachtrecht, staan of „ vallen moet ".

welken zy dermaate vermoeiden, dat *Floris de V.* eindelyk overging om een verdrag met hun te sluiten in 't Jaar 1288; waar by de Graaf van Holland als Heer van Vriesland erkend werd; met zodanig eene bepaaling van gezag, als zy met hunne onoverwonnene Vryheid best bestaanbaar oordeelden. Hier vindt onze Autheur den aanvang van het Burgerregt in Westvriesland; en betuigt in dit nieuwe Burgerregt niets te ontmoeten dat het *Jagtregt* eenigermaate verhindert of belemmert; zo dat het zelve in die dagen een eigendom der *Westvriezen* zoude gebleeven zyn. —— Op eene dergelyke wyze, zegt hy, is 't ook gelegen met het volgende verdrag, het welk zy, naa hun verbreeken van 't bovengemelde, met *Jan den I.* aangegaan hebben, in 't Jaar 1299: waar in geen melding van 't *Jagtregt*, dat gevolglyk ongeschonden is gebleeven. —— Brengt men hier tegen in, dat het *Jagtregt* stilzwygend onder de Regalia behoort, en dus niet bedongen behoefde te worden; zo antwoordt onze Autheur, dat dit Regt wel uitdrukkelyk bedongen moest worden, om dat hier dan eene Alienatie van Regt zou zyn geschied; welke men noit mag vooronderstellen zonder bewys. Ook meent hy in staat te zyn om te konnen toonen, dat 'er zulk eene stille Alienatie niet geweest is; beroepende zich ten dien einde op het bekende verhaal van 't voorgevallene, tusschen *Floris den II*, en *Galoiges van Galama*, raakende de Jagt, in 't Jaar 1119. Uit dit geval leidt hy af dat de Heer geen grooter Regt had tot de Jagt, dan een gemeen persoon in *Westvriesland*; en besluit hier uit, dat het *Floris den V.* en *Jan den I.* onmogelyk was dit Regt, ten hunnen behoeve, aldaar stilzwygend in te voeren: en zo 'er al in 't vervolg van tyd geweldpleegingen ten deezen opzigte geschied mogten zyn, dezelven, zegt hy, zouden wel het uitwerksel van 't Regt gestremd, maar 't Regt zelve niet verbroken hebben.

Met deeze laatste aanmerking maakt onze Schryver een overgang ter beschouwinge van twee zwaarigheden, die veelen ligtlyk tegen zyne stelling van 't ongeschondene *Westvriesche Jagtregt* zouden inbrengen. —— Voor eerst, de magtsoefening die de Heeren van Westvriesland over de *Visschery* bezeten hebben. Deeze zwaarigheid tragt hy uit den weg te ruimen, door te doen opmerken, dat deeze hunne magt alleen ging over de visschery omtrend de Sluizen en Dyken; zynde hun Regt bepaald, buiten op eene myle afstands van den dyk, en binnen met honderd roeden van de sluizen: steunende dit hun Regt op dien grondslag, dat zy, in-

ingevolge der gemaakte verdragen eigenaars geworden waaren van de Wegen en Dyken; uit kragt waar van ook de Sluizen, in die Wegen en Dyken, onder hunne heerschappy behoorden. —— De tweede zwaarigheid ontstaat uit eene Quitantie van *N. Provoost* ten behoeve van die van *Enkhuizen*, waar in *Nicolaas Provoost, als Raedtsheere en Ontfanger generael van alle de finantien van myn Heer* den Hertogh van Oostenryck van Borgondien, belyd *ontfanghen te hebben van die van Enkhuizen de somme van 2 hondert ponden van XL grooten Vlaamsche munte 't pondt, tot gifte van haer gegeven, om de gratie aan haer gedaen, ter oorsake van de* Jacht *en Visscherye van Grootebroek, waer van sy altydt betaelt hebben XXXIX grooten, dewelcke myn Heere haer voor altydt heeft quyt gescholden.* Dit papier is gedagtekend, *den laetsten dagh van February in 't jaer duysent vier hondert seven en tseventigh.* Hier uit zou men gereedlyk afleiden, dat de Heeren in Westvriesland het Regt weezenlyk gehad, of inneemende gebruikt hebben, om de *Jagt* met eenig Jaargeld te bezwaaren: ook erkent de Heer *Bent* dat dit de waarschynlykste grondslag zou zyn, om de onafhangelykheid van het Jagtregt der Westvriezen te verdenken, indien men deeze Quitantie als een egt papier had te erkennen. Doch hy heeft, zynes oordeels, zo bondige bewyzen, ten betooge dat dit papier nietig en verzonnen is, dat deeze zwaarigheid geheel verdwyne. —— Hy grondt zich in deezen grootlyks op de dagtekening, als een bewys van valscheid; nademaal Vrouw *Maria* nog niet beëedigd, en *Maximiliaan*, nog niet met haar gehuwd zynde, geen *Hertog van Borgondien* was, op den laatsten February 1477; hier by komt, dat deeze Quitantie niet eenstemmig is met eene Handvest van Hertog *Maximiliaan* en Vrouw *Maria*, tot welke dezelve, zynes agtens, betrekkelyk zou moeten zyn: ook is 't hem waarschynlyk, dat die Handvest door *Provoost* zelven is opgesteld; en derhalven deeze Quitantie, als daar mede niet eenstemmig zynde, nimmer door *Provoost* geschreeven: en heeft *Provoost*, zegt hy, *nimmer dit briefje geschreven nog verleden, dan is het zelve verzonnen en verdicht, derhalven ten uitterste verwerpelyk.* —— By gelegenheid eener tegenbedenkingen over de gemelde dagtekening, heeft de Heer *Bent* deswegens aan dit zyn Werk een *Nabericht* gehegt. Men werpt hier naamlyk tegen, *dat deze teekening niet naar de gemeene jaartelling*, (welke met den eersten January begint,) *maar* stilo curiæ Hollandiæ, *of naar den Hofstyl der Graaven van Holland*, (anders den Franschen styl genaamd,

die

die de jaartelling een aanvang doet neemen met Paaschen, *verricht was*. In 't beantwoorden deezer tegenwerpinge legt de Heer *Bent* ten grondslage, de verpligting om den gemeenen styl te gebruiken, of om, zo men daar van afwykt, eene waarschouwing daar nevens te voegen; hier uit leidt hy af, dat papieren, die gedagtekend zyn, zonder eene nevensgaande waarschouwing van den Hofstyl, te verstaan zyn als getekend volgens den gemeenen styl; en beweert dat de Graaven zich meer geschikt hebben naar den gemeenen, als wel naar den Hofstyl; en dat zy, den Hofstyl gebruikende, zulks gedaan hebben met de nevensgaande waarschouwing, *na den loip ons Hoifs van Holland* of dergelyken. In gevolge hier van wil hy dat deeze dagtekening van *Provoost* te verstaan zy volgens den gemeenen styl; te meer, nadien zulk eene Quitantie in 't Stads-onkostboek naar den gemeenen styl moest geboekt worden (*). —— Onze Autheur

(*) Tot deeze dagtekening en de redeneering van onzen Autheur daar omtrend is betrekkelyk het *Tegenberigt*, in 't hoofd van dit Artikel gemeld. De ongenoemde Schryver van dit *Tegenberigt*, staande houdende, dat de omstandigheden van bewaaren, opzoeken en uitgeeven deezer Quitantie, met andere papieren, voor deszelfs egtheid pleiten, tragt de redeneering van den Heer *Bent* te ontzenuwen; door de dagtekening te verklaaren volgens den Franschen styl; en te toonen dat de Handvest en de Quitantie geen betrekking tot elkander hebben, als gaande ieder over een byzonder onderwerp; waar door dan de gevolgtrekking, uit het verschil dier twee papieren, ten nadeele der Quitantie afgeleid, van zelve vervalt. Hy merkt ten aanzien van den tweeërleien styl aan, dat de Graaven wel veeltyds gewoon waaren den Franschen styl te gebruiken, met eene nevensgaande waarschouwing; doch deeze, zegt hy, werd 'er niet altoos bygevoegd. Ook beweert hy dat de Graaven zich meer van de Fransche dan van de gemeene jaartelling bediend hebben; en wel inzonderheid, dat men, onder de Borgondische regeering, zeer weinig voorbeelden vindt van 't gebruiken der gemeene jaartellinge in de Graaflyke papieren. Verder tekent hy aan, dat de Stads-onkostboeken niet altyd den gemeenen styl volgden, en dat, daar zulks al plaats had, het onderscheid des styls aangetekend kon worden, in 't overboeken van zodanig eene Quitantie. Hier benevens doet hy zien hoe men volgens een welgegronden regel, vaststellende, dat men om den Franschen styl heeft te denken, als uit Historische gevallen en andere omstandigheden blykt, dat de Brieven niet naar den gemeenen styl genomen konnen worden; en daar op in dit geval agt geevende, niet heeft te twyfelen,

theur besluit eindelyk dit eerste gedeelte zyner Verhandelinge, met aan te merken, dat men niet leest van eenige verpagting der visscheryen in Westvriesland, dan alleen by de sluizen, en van die der *Jagt* niets dan 't geen beuzelagtig en verdicht is; des het Pluimgraafschap in Westvriesland zeer slegt gegrond moete zyn.

Tot dus ver gehandeld hebbende over het *vrye Jagtregt* der Westvriezen, onder de regeering der Graaven van Holland, als Heeren van Westvriesland, zo vervolgt de Heer *Bent*, in 't tweede Boek, dit zyn onderwerp, met den staat van 't *Jagtregt* te beschouwen, *op 't einde der Heerelyke bestieringe*, en onder de *vastſtelling van het vernieuwde Staatswezen*, het welk hem aanleiding geeft om na te gaan, hoe *de vergezelling der Staaten van Westvriesland, met de Staaten van Holland, de wederzydze onafhankelykheid en ieders byzondere voorregten niet vermindert, maar verzekert.* Het zal

felen, of deeze Quitantie is volgens den Franschen styl getekend: het welk hy nader opheldert, met het bybrengen van eene soortgelyke Quitantie van den 21 January 1477, dat is, naar de gemeene telling 1478, aan *Haarlem* verleend. Het komt hem eindelyk waarschynlyk voor dat deeze Quitantie, gelyk ook die voor *Haarlem*, van betaalde penningen ten afkoop van jaarlyksche lasten, gegeeven is, by gelegenheid van opgeschooten geld, ter ondersteuninge van den Hertog in den Oorlog met *Lodewyk den XI.* in 't jaar 1478. De ongenoemde Schryver van dit Stukje geeft ons in zyn *Voorberigt* te kennen, dat hy voorneemens is eerlang breedvoeriger te handelen, over het bepaalen van 't nette tydstip der Graaflyke Chartren.

Op dit *Tegenberigt*, waar door *het vrye Friesche Jagtgericht eene groote wonde is toegedreven*, gelyk de Heer *Kluit* zich in zyne *Bylage* uitdrukt, heeft de Heer *Bent* een brief laaten volgen, welken hy zynen *eersten Brief* noemt, aanduidende dat hy ten doelwit heeft, ten minste nog een tweeden te geeven; waar in hy mogelyk het verschil met den ongenoemden Schryver ernstiger en bepaalder zal behandelen, dan in deezen geschiedt, en die dus meer overweeging zal verdienen. Deeze toch is op een spottenden trant geschreeven, gaat over byzonderheden die niets doen tot het weezen der zaake, en behandelt voorts het verschil zelve zo algemeen, dat het noch ter opheldering der denkbeelden van den Heer *Bent* noch ter wederlegginge van 't gevoelen zynes Tegenschryvers konne strekken: des we 't van geen nut oordeelen deszelfs lastigen inhoud breeder te ontvouwen; hoopende dat de Heer *Bent* in 't vervolg zyn stuk op eene edelmoediger wyze zal tragten te verdeedigen.

zal niet noodig zyn dit gedeelte der Verhandelinge byzonderer te ontvouwen, voor zo ver de redeneeringen van onzen Schryver steunen op 't reeds gezegde: in diervoege dat zyne gevolgtrekkingen en uitvlugten vooronderstellen, dat het vrye *Jagtregt* in de vroegere dagen beweezen is; des het hier beredeneerde grootlyks met het voorgaande moete staan of vallen.

Op eene dergelyke wyze is 't voor 't meerendeel gelegen met den inhoud van 't derde of laatste boek; waar in de Heer *Bent* zich verledigt, om te bepaalen, *hoe ver de Houtvestery van de Edele Grootmogende Staaten van Holland en Westvriesland zich uitstrekt; en dat* Westvriesland *tot die Houtvestery niet behoort*. By die gelegenheid tragt hy ook *eene Memorie te wederleggen, waar in het recht der Houtvesterye, ten aanzien van* Westvriesland, *beweert wordt* (*). Hier op besluit hy ten laatste dit zyn geschrift, met een Hoofdstuk, waar in hy poogt aan te toonen, *dat de Westvriezen het jagtregt ook door verjaaring bezitten, en dat het werk van* Merula over de wildernissen, met deszelfs vervolg, *de Westvriezen bevestigt* in dit hun regt.

(*) De Heer *Kluit*, die, in zyne *Bylage*, de stelling van den Heer *Bent*, raakende het aloude Vriesche Staatsbestuur van geene waarde agt, zegt, doelende op het wederleggen deezer Memorie, *het is moeilyk, zo niet onmogelyk, om begaane dadelykheden alleen door enkel redeneren voor niet geschiedt te doen doorgaan.*

Verder vervolg van de Historie der Arabieren, onder de regeering der Khalifen, volgens de Hedendaagsche Historie, IIde Deel 2de Stuk. Te Utrecht, by Hermanus Besseling, MDCCLXI. *behalve een kort Voorberigt en uitvoerigen Bladwyzer, 458 bladzyden in quarto.*

DIt Stuk neemt een aanvang met de regeering van *Músa Al Hádi*, die zynen Vader, *Al Mohdi*, in 't 169ste jaar der *Hejra*, dat van Christus 785, overleeden, opvolgde. Zynen Tegenstander *Hosein* t'ondergebragt hebbende, zag hy zich op den throon gevestigd; en verder heeft zyne regeering niets aanmerkelyks ten opzigte der Arabische geschiedenissen. Hy stierf te *Baghdád* zeer onverwagt, waar aan vermoedelyk zyne Moeder deel had, op den veertienden der vierde maand van 't 170ste jaar der *Hejra*; naa één jaar,

jaar, twee maanden en twee-entwintig dagen *Khalîf* geweest te zyn, in den ouderdom van vier, vyf of zes-entwintig jaaren. Hy was grootmoedig, dapper en milddaadig, hoewel niet overboodig in zyne gunstbewyzen.

Op zynen dood werd zyn Broeder *Harûn Al Rashîd* tot *Khalîf* uitgeroepen; die, in 't 172ste jaar der *Hejra*, in de Keizerlyke landen viel, en tot aan *Ephesus* doordrong. In dit jaar stierf de Westersche *Khalîf*, *Abd' alrahmân*; waar uit een burgerlyke oorlog tusschen deszelfs twee zoonen *Heshâm* en *Salimân* in *Spanje* ontstond, die in 't volgende jaar ten voordeele van den eersten afliep. *Harûn* zettede inmiddels den oorlog in de Keizerlyke landen voort, en dempte, in 't 176ste jaar der *Hejra*, een opstand in de Provincie van *Deylam*: en de Westersche *Khalîf* breidde zyne heerschappy in *Spanje* gestadig al verder uit, tot dat hy eindelyk een zwaaren nederlaag verkreeg, die hem weder veel lands deed verliezen. Op den dood van *Heshâm* vernieuwden zich de onlusten over de opvolging in *Spanje*; doch zyn zoon *Al Hakem* behaalde ten laatste eene volkomene overwinning, in 't 184ste jaar der *Hejra*. Intusschen had *Harûn* een verdrag met de Keizerin *Irene* gemaakt; doch *Nicephorus*, in 't 187ste jaar der *Hejra*, tot de Keizerlyke waardigheid verheven zynde, verbrak het zelve, en deed den *Khalîf* den oorlog aan: het welk van zo nadeelige gevolgen was voor 't Keizerryk, dat *Nicephorus*, in 't 190ste jaar der *Hejra*, dat van *Christus* 805, den vreede sloot, op zodanige voorwaarden als *Harûn* goeddagt hem voor te schryven; waar toe ook deeze te gereeder was, om dat hy een opstand te *Samarkand* had tegen te gaan. In 't volgende jaar egter werd de oorlog weder hervat, en *Nicephorus* zag zich anderwerf tot een nadeeligen vreede gedwongen. *Harûn*, in 't 192ste jaar der *Hejra*, opgetrokken zynde tegen *Rafe' Ebn Al Leith*, die na 't *Khalîfschap* dong, werd door eene ziekte aangetast, en stierf in 't volgende jaar, op den derden der zesde maand, te *Tûs* in *Khorasân*, in den ouderdom van zes, zeven of acht en veertig jaaren; hebbende omtrent 23 jaaren geregeerd. Hy was byzonder vriendlyk, zeer milddaadig, grootmoedig, dapper en godsdienstig: ook was hy by uitneemendheid gesteld op geleerde Mannen, en zelf niet ongeoefend. De weetenschappen bloeiden, en de heerschappy der Musulmannen werd uitgebreid, onder zyne regeering.

Mohammed Mûsa Al Amîn, tot de opvolging benoemd, werd *Khalîf* in zyns Vaders plaats; en de jonger zoon *Al Ma-*

Mamûn, hoewel al vroeg door hem mishandeld, bleef hem egter in den aanvang getrouw. In 't vervolg nogtans namen de onlusten tusschen hen dermaate toe, dat de laatste zich eindelyk openlyk tegen den eersten aankantte, met zodanig een gevolg, dat hy zich wel dra voor *Khalîf* deed erkennen in *Khorasân*. Van hier is de regeering van *Al Amîn* niet merkwaardig, dan door een binnelandschen kryg met zynen Broeder, die hem, naa herhaalde overwinningen, in 't 197ste jaar van de *Hejra*, binnen *Bagbdâd* belegerde, en in 't volgende jaar ter overgaave dwong: by welke gelegenheid hy, op 't bevel van een Veld-oversten, ten dood gebragt werd, op den vyf of zes en twintigsten der eerste maand van dat jaar; eer hy het dertigste jaar zynes ouderdoms volëindigd, en naa dat hy vier jaaren en omtrent zeven of acht maanden geregeerd had. Hy was uitermaate milddaadig, doch te gelyk onbezonnen, wreed, geheel verslaafd aan zyne vermaaken, en in den hoogsten trap ongevoelig.

Zyn Broeder *Al Mamûn* werd daar op in 't *Khalîfschap* bevestigd; doch zyne regeering werd zeer spoedig ontrust door veele oproerige beweegingen in 't Ryk, vooral te *Cufa* en in *Irâk*, die egter in 't 200ste jaar der *Hejra*, dat van *Christus* 815, meerendeels tot bedaaren gebragt werden. In 't volgende jaar benoemde hy *Ali Ebn Mûsa*, een der afstammelingen van *Ali*, tot zynen opvolger; het welk dien van 't huis van *Al Abbâs* dermaate tegen den borst was, dat ze zynen Oom *Ibrahim*, in 't 202de jaar der *Hejra*, *Khalîf* maakten. Hy zat omtrent twee maanjaaren op den throon te *Bagbdâd*, en werd door de troepen aldaar afgezet: ook was *Ali Ebn Mûsa* intusschen gestorven; waar mede deeze verdeeldheid ten einde liep, en *Al Mamûn* het *Khalîfschap* vreedzaam bleef bezitten. De Westersche *Khalîf*, wiens regeering in *Spanje*, gedúurende de laatste jaaren, zeer ontrust was, stierf, in 't 206de jaar der *Hejra*, en werd opgevolgd door zynen zoon *Abd'alrahmân*; onder wiens bestuur de zaak der Musulmannen in *Spanje* een gunstiger keer nam. In de volgende jaaren viel 'er in de Oostersche Landen niets aanmerkelyks voor, ten opzigte der geschiedenissen van dit Volk; maar *Ibrahim Ebn Aglab* maakte zich als *Khalîf* van *Kairwân* in *Africa* zo onafhangelyk als de Westersche *Khalîf* in *Spanje* was; en vestigde aldaar eene regeering voor zich en zyne nakomelingen. In 't 215de jaar der *Hejra* viel *Al Mamûn* weder in de Keizerlyke landen, en zettede dien Oorlog vervolgens voort; inmiddels had hy ook, in 't

't 217de jaar der *Hejra*, een opstand in *Egypte* te dempen. Het een en 't ander gelukkig ter uitvoer brengende, verwierp hy den vreede, hem door den Keizer in dit jaar aangebooden, trok voort na *Tarsus* in *Cilicie*, en bemagtigde veertien of vyftien steden in dat gewest. Met het afloopen van deezen krygstogt keerde hy weder na *Bagbdâd*, en stierf in zynen optogt, op den achtienden der zevende maand van 't 218de jaar der *Hejra*, in den ouderdom van acht of negen en veertig jaaren; hebbende geregeerd twintig jaaren, vyf maanden en dertien dagen, of meer dan 22 jaaren, zo men telt van 't begin der belegeringe van *Bagbdâd*. Hy was vol van goedertierenheid, zeer zagtmoedig en milddaadig; een groot Veldheer, door en door geoefend in alle kunsten der regeeringe; een geleerd Vorst, en begunstiger der geleerden, van welken Godsdienst zy ook waaren. De gestrengste Leeraars der Wet oordeelden hem niet rechtzinnig, en wraakten zyne aankweeking der bespiegelende weetenschappen.

Al Môtasem, tot erfgenaam verklaard, volgde zynen Broeder in de regeering, en had de eerste jaaren inzonderheid te stryden met de oproerigen in *Persie*, geleid door den Propheet *Bâbec*, dien hy, in 't 222ste jaar der *Hejra*, dat van *Christus* 836, t'onder bragt. In 't volgende jaar viel de Keizer in de landen van den *Khalif*, die zyne wraak deswegens over die van den Keizer uitstortte; zo dat 'er ter wederzyde groote verwoestingen aangeregt wierden. In 't 224ste jaar der *Hejra* stilde hy een opstand in *Tapreslân*; in 't volgende ontdekte hy eene t'zamenzweering tegen hem gemaakt; en in 't daar aan volgende bragt hy zynen algemeenen Veldheer, uit hoofde van geheime verstandhouding met de Vyanden, om 't leeven. In 't 227ste jaar der *Hejra*, op den achtienden der derde maand, stierf *Al Môtasem*, na eene regeering van acht jaaren, acht maanden en acht dagen, in 't acht of negen en veertigste jaar zynes ouderdoms. Hy was in den hoogsten trap dapper, en nauwkeurig in 't betragten der Godsdienstige pligten.

Al Wâthek werd op 's Vaders dood tot *Khalif* uitgeroepen. Zyne niet zeer aanmerkelyke regeering duurde vyf jaaren en ruim zeven of negen maanden; zynde hy gestorven op den drie of vier en twintigsten der laatste maand van 't 232ste jaar der *Hejra*, in den ouderdom van twee, vier of zes en dertig jaaren. Hy was zeer eergierig, dapper, een beminnaar der weetenschappen, en verzot op de sterrekykery.

Op

Op den dood van *Al Wâtbek* kwam zyn Broeder *Al Motawakkel* aan de regeering, en zette de verovering zynes Broeders in *Sicilie* voort. In 't 237ste jaar der *Hejra*, dat van *Christus* 851, dempte hy een opstand in *Armenie*; doch in 't volgende jaar verwoestten de Grieken sommige gedeeltens van *Egypte*. De Westersche *Khalif* overleed omtrent dien tyd, en werd door zynen zoon *Mohammed* opgevolgd. In 't 241ste jaar der *Hejra*, als ook in 't daar op volgende, trokken de Keizerlyke benden al verder voort, doch eindelyk werden ze door die van den *Khalif* gestuit. Omtrent deezen tyd stierf *Mohammed Ebn Ibrahim*, de *Khalif* van *Kairwân*, en werd opgevolgd door zynen zoon *Abu Ibrahim*. In 't 245ste jaar der *Hejra* kreegen de Keizerlyken een zwaaren nederlaag; maar inzonderheid behaalde de *Khalif* aanmerkelyke voordeelen op de Grieken, in 't 247ste jaar der *Hejra*. In 't volgende jaar werd *Al Motawakkel* vermoord, in eene t'zamenzweering, waar in zyn zoon *Al Montaser* eene voornaame hand had. Hy sneuvelde op den vierden der tiende maand, in den ouderdom van 40 of 44 jaaren; hebbende veertien jaaren en zeven, of ruim negen of tien maanden geregeerd. Hy was uitneemend spraakzaam, milddaadig, toegeevelyk en een groot aanmoediger van geleerde Mannen.

De Vadermoorder *Al Montaser*, zich onschuldig verklaarende van die euveldaad, werd vervolgens openlyk als *Khalif* ingehuldigd; doch had geen genot van zyne verheffing, dewyl hy een zwaarmoedig leeven leidde, dat hem den vyfden der vierde maand van 't volgende jaar, te *Sarrâmanraia*, deed overlyden; hebbende slegts zes maanden geregeerd, en nauwlyks het 25ste jaar zynes leevens bereikt. Hy was van natuure dapper, voorzigtig en regtvaardig; doch een al te groot liefhebber van geld.

De medepligtigen in 't ombrengen van *Al Motawakkel* beslooten, op den dood van *Al Montaser*, geenen zyner Broederen tot den throon toe te laaten, op dat zy niet genoodzaakt zouden worden rekenschap van hun wanbedryf te geeven; en hier op bewerkten zy dat *Al Mosta'in* tot *Khalif* verheven wierd, waar tegen de aanhang van een der zoonen van *Al Motawakkel* zich vergeefsch aankantte. In 't 249ste jaar der *Hejra*, dat van *Christus* 863, behaalden de Grieken merkelyk voordeels op de Musulmannen; de Turksche troepen morden, en verwekten eene opschudding in *Bagdâd*: hier by kwam in 't volgende jaar een opstand te *Cûfa*, en een andere in *Tabrestân*; doch 't geen den *Khalif*

bo-

boven al noodlottig was, was eene verdeeldheid der Turksche Bevelhebberen, en zyn gedrag by die gelegenheid; het welk den aanhang des Bevelhebbers, dien zy verongelykt oordeelden, dermaate ophitste, dat zy, in 't 251ste jaar der *Hejra*, op eigen gezag, *Al Mosta'in* afzetteden, en *Al Mo'tazz*, den tweeden zoon van *Al Motawakkel*, tot *Khalif* uitriepen. Deeze belegerde daar op *Bagbdâd*, en met het overgaan dier Stad, in 't volgende jaar, stond *Al Mosta'in* van zyne waardigheid af; en werd, een amptloos leeven leidende, in de tiende maand van dat jaar, zo men wil, op bevel van den *Khalif*, vermoord. Men brengt zyne regeering tot ruim drie of volkomen vier jaaren, en zynen ouderdom op omtrent 32 jaaren. Hy was milddaadig, ongevoelig, uitermaate vreesagtig, en werd door de geenen, die rondsom hem waaren, geheel geregeerd.

Al Mo'tazz, den throon beklommen hebbende, begunstigde de Turksche Bevelhebbers uit vreeze; 't geen hunne magt nog merkelyk vermeerderde, en hem vervolgens zo veele zwaarigheden baarde, dat hy zich van de Turken poogde te ontdoen. Deezen, dit bemerkende, kwamen hem voor, en noodzaakten hem om afstand te doen van 't *Khalifaat*, in 't begin of op het einde der zevende maand van 't 255ste jaar der *Hejra*. Hy werd te *Bagbdâd* dood gehongerd, naa ruim drie jaaren geregeerd te hebben, zedert den afstand van *Al Mosta'in*, zynde niet boven de 22 jaaren oud. Hy was zo gehegt aan allerleie vermaaklykheden, dat hy de regeering verwaarloosde, en zich menigwerf beneden zynen staat gedroeg.

Op zyne afzetting werd *Al Mobtâdi* tot *Khalif* uitgeroepen. Onder zyne regeering bemagtigde *Al Habib* verscheidene sterkten van *Irâk* met een gedeelte van *Arabie*, en handhaafde zich in de bezitting daar van. Toen de *Khalif* in 't 256ste jaar der *Hejra*, dat van *Christus* 869, de moedwilligheid der Turksche troepen zogt te beteugelen, onderging hy een dergelyk lot als zyn voorganger. Hy werd wreedlyk in een oproer ten dood gebragt, op den zestienden der zevende maand van dat jaar, eer nog het eerste jaar zyner regeeringe voleind was; hebbende hy den ouderdom van omtrent acht of negen en dertig jaaren bereikt. Hy was maatig, godsdienstig, een beminnaar der geregtigheid, van een zagtmoedigen aart en voorbeeldig leeven.

De moordenaars van *Al Mobtâdi* verhieven *Al Mo'tamed*, een zoon van *Al Motawakkel*, tot *Khalif*. Onder deezen zet-

zettede *Al Habib*, hoe zeer ook tegengestaan, zyne overwinningen geduurig voort; van waar de eerste jaaren der regeeringe van *Al Mo'tamed* niets merkwaardigs behelzen, dan nadeelige krygsbedryven tegen *Al Habib*. In 't 261ste jaar der *Hejra*, dat van *Christus* 874, stierf de *Khalif* van *Kairwân*, onder wiens bestuur de Musulmannen in *Africa* hunne heerschappy uitbreidden: hy werd opgevolgd door zynen Broeder *Ibrahim*, die verscheidene aanmerkelyke overwinningen in *Sicilie* behaalde. In 't volgende jaar zag *Al Mo'tamed* zich genoodzaakt een opstand in *Khorasân* tegen te gaan, dat *Al Habib* te meerder ruimte gaf; hier by kwam in 't 264ste jaar der *Hejra* een ongelukkige stryd tegen de Keizerlyke troepen; en in 't volgende jaar een opstand in *Egypte*, die zich tot in *Syrie* uitbreidde. Men vond nu, behalve het Huis van *Aglab* in *Africa*, en dat van *Ommiyah* in *Spanje*, drie Mogenheden in 't Musulmansche Ryk, onafhangelyk van den *Khalif*; een in *Khorasan*, een in *Egypte* en *Syrie*, en een in *Arabie* en *Irâk*. In 't 267ste jaar der *Hejra* keerde de kryg ten nadeele van *Al Habib*, met zodanig een gevolg, dat zyn leger, in 't 270ste jaar der *Hejra*, geheel verslaagen, hy zelf gevangen en gedood wierd. Hier door nam deeze overheersching een einde; doch die van *Khorasân* en *Egypte* bleef in stand, het welk den kryg ten deezen opzigte deed aanhouden. In 't 273ste jaar der *Hejra* stierf de *Khalif* van *Spanje*, wiens heerschappy wisselvallig was; egter was zy eer toe dan afgenomen: zyn zoon *Al Mondar* volgde hem in de regeering; doch deeze overleed twee jaaren daar naa, en werd door zynen Broeder *Abd' allah* opgevolgd. In dien tusschentyd en in de volgende jaaren der regeeringe van *Al Mo'tamed* bleeven de zaaken in 't Oosten meerendeels als vooren; tot dat de *Karmatiërs*, eene byzondere gezindheid, in 't 278ste jaar der *Hejra*, onlusten begonden te verwekken; waar uit zy eerlang een aanmerkelyk Vorstendom opregtten, dat eenige jaaren stand hield. In 't daar aan volgende jaar stierf *Al Mo'tamed*, op den negentienden der zevende maand, omtrent vyftig jaaren oud zynde; hebbende drie en twintig jaaren geregeerd. Hy beminde het spel, een vrolyken omgang en 't maaken van goeden cier dermaate, dat hy het bewind zyner zaaken geheel aan anderen overliet; inzonderheid aan zynen broeder *Al Mowaffek*, en naa diens dood aan deszelfs zoon *Al Mo'taded*, die den zoon van den *Khalif* wist uit te sluiten van de opvolging, en zich zelven op den throon vestigde.

Al

Al Mo'taded, tot *Khalif* verheven zynde, rustte zich, in 't 280ste jaar der *Hejra*, dat van *Christus* 893, toe, om een opstand in *Diyar Rabîá* tegen te gaan, dat hem naar wensch gelukte. Met het 285ste jaar der *Hejra* begonden de *Karmatiërs* weder vyandlykheden te bedryven, en de *Khalif* bestreed hen, tot in 't 287ste jaar der *Hejra*, zo ongelukkig, dat hy van dien oorlog moeste afzien: ook deeden de Grieken, in 't volgende jaar, een voor hun gelukkigen inval in *Kaisûm*, en de *Karmatiërs* bemagtigden nog *Hair* in *Yamámá*. In 't 289ste jaar der *Hejra* stierf *Al Mo'taded*, op den 22sten der vierde maand, te *Bagbdád*, in 't 47ste, 48ste of 50ste jaar zynes leevens, naa eene regeering van omtrent negen jaaren en negen maanden. Zyn Character wordt zo verschillend opgegeeven, dat hy ten minste voorkome als een Vorst zich zelven zeer ongelyk, zomtyds vercierd met deugden, die hem beminnelyk deeden zyn; doch by andere gelegenheden mismaakt door de tegengestelde ondeugden.

Al Moctafi volgde zynen Vader op in de regeering, en de *Karmatiërs* drongen, nog dit jaar, door tot in *Syrie*; de poogingen van den *Khalif* om hen te stuiten, in 't volgende jaar, waaren vrugtloos; doch in 't 291ste jaar der *Hejra*, dat van *Christus* 903, behaalde hy eene aanmerkelyke overwinning op dezelven. In dit jaar overleed de *Khalif* van *Kairwán*, onder wiens regeering de Musulmannen in *Africa* bloeiden. In 't volgende jaar zettede *Al Moctafi* zyne overwinningen voort, bemagtigde vervolgens *Syrie* en *Egypte*, en vernederde de *Karmatiërs* dermaate, dat zy zich eenige jaaren in rust hielden. *Al Moctafi* overleed in 't 295ste jaar der *Hejra*, op den 13den der elfde of twaalfde maand, te *Bagbdád*, naa dat hy ruim zes jaaren en zes of negen maanden geregeerd had, in den ouderdom van één of drie en dertig jaaren. Hy was Godsdienstig, weldaadig en natuurlyk afkeerig van menschen-bloed te vergieten.

Al Moktader beklom vervolgens den throon zynes Broeders, gelyk ook *Abd' allah* zynen Broeder *Al Mondar* in *Spanje* opvolgde. Naa eenigen tegenstand werd *Al Moktader* in 't volgende jaar in 't *Khalifschap* bevestigd; doch in *Africa* geschiedde eene gansche omwenteling, wordende het *Khalifaat* van *Kairwán* overgebragt in 't Huis van *Ali*; waar op die nieuwe *Khalif* zyne overwinningen in *Africa* uitbreidde, en zelfs een inval deed in *Egypte*, in 't 300ste jaar der *Hejra*, dat van *Christus* 912; daar egter zyne troepen tegen die van *Al Moktader* te kort schooten. In dit zelfde

zelfde jaar ftierf de Wefterfche *Khalif*, die door zynen Broeder opgevolgd werd, zes jaaren regeerde, en naa wiens dood de kleinzoon van den laatften vyftig jaaren in *Spanje* de heerfchappy voerde. De *Khalif* van *Kairwân* deed in 't 302de jaar van de *Hejra* op nieuw een inval in *Egypte*, en maakte zich meefter van *Alexandrie*. In 't volgende jaar dempte *Al Moktader* een opftand in *Mefopotamie*. De Keizer, die de laatfte jaaren met wiffelvalligen uitflag tegen de Mufulmannen geftreeden had, zond, in 't 305de jaar der *Hejra*, een gezandfchap na *Bagbdâd*, dat een ftilftand van wapenen verworf. De *Khalif* van *Kairwân* flaagde in de volgende jaaren geenszins in zyne verdere onderneemingen op *Egypte*; ook werden de herhaalde poogingen der *Karmatiërs* in 't 311de jaar der *Hejra* verydeld: doch in de volgende jaaren behaalden zy verfcheiden voordeelen op het Ryk, in *Irâk*, en bragten hunne vrees tot in *Bagbdâd*. Inmiddels ftroopten ook de Grieken hier en daar, en bemagtigden verfcheidene bezittingen der Mufulmannen. Hier by kwam in 't 317de jaar der *Hejra* een opftand, waar door *Al Moktader* afgezet werd; doch naa verloop van drie dagen beklom hy weder den throon, en heerfchte, onder een nadeelig krygen, tot in het 320fte jaar der *Hejra*; waar in hy op den 28ften der tiende maand te *Bagbdâd* vermoord werd, kort naa dat hy het acht en dertigfte jaar zynes leevens voleind, en den throon omtrent vyf en twintig jaaren bezeten had. Hy was Godsdienftig, fchepte vermaak in 't geeven van aalmoefen en vaftte dikwils.

Al Kâber volgde zynen Broeder op; doch werd, van wegens zyne wreedheid, in 't 322fte jaar der *Hejra*, dat van *Chriftus* 933, afgezet, naa eene regeering van omtrent één jaar en zeven maanden; en ftierf in bedelende armoede in 't 338fte of 339fte jaar der *Hejra*, oud zynde twee of vyf en vyftig jaaren. Hy was oploopend, wreed, gierig en zeer onregtvaardig.

Naa het afzetten van *Al Kâber* werd zyn neef *Al Râdi* voor *Khalif* uitgeroepen; en kort te vooren was de *Khalif* van *Kairwân* geftorven, en door zynen zoon *Al Kayem* opgevolgd. *Al Râdi*, zich van alle kanten gedrongen ziende door de ryksverweldigers, die veele landen geroofd hadden, was dermaate in 't nauw gebragt, dat hy, in 't 325fte jaar der *Hejra*, niet meer behield, dan de bezitting van de Stad *Bagbdâd*, en 't geen daar onder behoorde; en dan nog was de beftuuring daar van in de handen van *Ebn*

Râyek,

Râyek, zynen *Emir Al Omrâ*, dat is *Emir* van de *Emirs*, of eersten Staatsdienaar, die den *Khalif* geheel beheerschte. De magt van deezen *Ebn Râyek* was egter van korten duur, nadien *Yabcam*, de Turk, Bevelhebber van *Abwâz*, in 't volgende jaar, zich meester maakte van *Bagdâd*, dien Staatsdienaar verdreef, en den post van *Emir Al Omrâ* innam. Deeze omwenteling veroorzaakte nieuwe onlusten, die, gepaard by de voorgaande, het Ryksbewind zeer hachlyk maakten. In 't midden dier onlusten stierf *Al Râdi*, te *Bagdâd*, op den 16den der derde maand van 't 329ste jaar der *Hejra*, in den ouderdom van ruim 30 jaaren, naa dat hy zes jaaren, tien maanden en tien dagen geregeerd had. Hy was milddaadig, zagtzinnig en een liefhebber van geleerdheid. Deeze *Khalif* was de laatste, die eenigerleie soort van weezenlyk gezag over de Arabieren oefende; genietende zyne opvolgers weinig meer, dan den blooten eernaam van *Khalif*.

Al Mottaki, de zoon van een voorigen *Khalif*, *Al Moktader*, werd vervolgens tot die waardigheid verheven; en *Yabcam* werd nog dit jaar door eene party *Curders* vermoord; waar op de *Khalif* tot *Emir Al Omrâ* verkoos eenen *Cûrtakin*, dien hy egter ras afdankte, wanneer hy *Ebn Râyek* weder tot die waardigheid verhief. Onder zyne regeering tragtte zich ieder geweldenaar in zyne bezittingen te handhaaven, of die uit te breiden, dat het Ryk alom met kryg vervulde. De *Khalif* zelf werd, in 't 330ste jaar der *Hejra*, dat van *Christus* 941, uit *Bagdâd* verdreeven, door *Al Bâradi*; die nogtans naa weinig maanden deeze Stad weder verlaaten moest: in welken tusschentyd *Nasero'ddawla* den Staatsdienaar *Ebn Râyek* deed van kant maaken, en zich zelven tot *Emir Al Omrâ* aanstellen; welke bediening hy egter het volgende jaar moest overlaaten aan *Tozûn* den Turk. Deeze bemerkende dat *Al Mottaki* hem wilde afzetten, noodzaakte hem anderwerf *Bagdâd* te verlaaten, in 't 332ste jaar der *Hejra*; en ontthroonde den *Khalif* in 't jaar daar aan volgende, op den 20sten der tweede maand, naa dat hy omtrent vier jaaren geregeerd had. *Al Mottaki* stierf, in een amptloos leeven, in de achtste maand van 't 357ste jaar der *Hejra*, oud zynde 60 of 61 jaaren. Hy was een regtvaardig en Godsdienstig Vorst, doch had nauwlyks eenig gezag.

Al Mostacfi, die door *Tozûn* tot *Khalif* verheven was, regeerde slegts één jaar, vier maanden en twee dagen, als wordende op den 22sten der zelfde maand van 't 334ste jaar

der *Hejra*, dat van *Christus* 946, weder afgezet, door *Moezzo' ddwawlaas*, die zich op den dood van *Tozûn* tot *Emir Al Omrâ* had doen aanstellen. *Al Mostacfi* stierf in 't 338ste jaar der *Hejra*, het 41ste zynes ouderdoms.

Op het afzetten van *Al Mostacfi* kwam *Al Mott* aan de regeering, onder den laatstgenoemden *Emir Al Omra*. De ongelukkige staat van 't Ryk onder de laatste *Khalifs* nam onder deezen nog merkelyk toe: ons niet konnende inlaaten in eene byzondere melding der voornaamste overwinningen en nederlaagen, mogen wy het voorgevallene onder deezen Vorst wel kortlyk melden, als bestaande in onophoudelyke onlusten in 't Ryk, waar door ieder Bevelhebber zyne onafhangelykheid zogt te bewerken, of te bevestigen; en waar van ook de nabuurige Vorsten zich bedienden, om 't Musulmansche Ryk geheel te verzwakken; in diervoege dat het zelve zynen ganschen luister begon te verliezen. In die omstandigheden bewoog *Sabektekin*, die zich meester van *Baghdâd* gemaakt had, *Al Mott*, welke aan eene ongesteldheid van beroerte kwynde, om 't *Khalifaat* af te staan, ten voordeele van zynen zoon *Al Tai*; die ook daar op in 't midden der elfde maand van 't 363ste jaar der *Hejra*, dat van *Christus* 974, als *Khalif* begroet werd. *Al Mott* stierf te *Dair Al Akûl*, twee maanden naa zynen afstand, in den ouderdom van omtrent drie en zestig jaaren, hebbende negen en twintig jaaren en vyf maanden als *Khalif* geregeerd. Hy was van een zoeten en minzaamen aart, zedig in redentwisting, zagtzinnig, vriendlyk, opregt, liefderyk en uitermaate Godvrugtig in 't volbrengen van alle Godsdienstpligten.

Onze geleerde Schryvers ontvouwen in dit beloop der Arabische Geschiedenissen de verzwakking van 't Musulmansche Ryk, dat zich onder de eerste *Khalifs* zo wyd uitgestrekt had, zeer onderscheiden; en men vindt in dit Stuk veele weetenswaardige aanmerkingen, met opzigt tot de Oostersche geleerdheid, in 't algemeen, en met betrekking tot den toestand en 't lot der Christenen in die Landen, in die dagen, in 't byzonder. Het geschiedkundige verhaal is ook hier en daar doormengd met het bybrengen van gemeene Arabische gevallen, die het ontvouwen der Historie verlevendigen, en somtyds als ter uitspanninge strekken. Inzonderheid zyn onze oplettende Autheuren ook zeer nauwkeurig in hunne opgaaf van de ligging der Landen en Steden, waar van in deezen gewag gemaakt wordt. Door dit alles heeft deeze Historie der Arabieren eene uitgebreide

nut-

nuttigheid, die het lastige in 't leezen veeler krygsverrigtingen, en 't dempen van, of bezwyken voor onlusten, (waar van men veelen onverhinderd ter loops kan beschouwen of overslaan,) ryklyk kan vergoeden (*).

(*) Zie, wegens de gemaakte schikking, in de verdere uitgaaf van dit Werk, ten genoegen der Leezeren, het medegedeelde *Berigt*, boven bl. 413.

Natuurlyke Historie, of uitvoerige Beschryving der Dieren, Planten en Mineraalen, volgens het Samenstel van den Heer LINNÆUS, *met naauwkeurige Afbeeldingen. Eerste Deels tweede Stuk. Vervolg der zoogende Dieren. Te Amsterdam, by* F. Houttuin, 504 *bladz.*

BY gelegenheid van de uitgaave van het Eerste Deels Eerste Stuk, hebben wy onze Vaderlandsche Lezers een berigt tragten te geeven van den aanleg, en het ontwerp, volgens welke dit Werk ondernomen is, en uitgevoerd staat te worden (*). Wy hebben 'er ook toen eenige voorbeelden uitgenomen, en den algemeenen inhoud gemeld, om een begrip te geeven wat 'er in voorkoomt, en hoe de zaaken behandeld worden. Dit tweede Stuk is een vervolg van het eerste, en gaat nog over de zoogende Dieren. In het twaalfde Hoofdstuk, zynde hier het eerste, wordt gehandeld van het geslacht der Robben, waar onder de Zee-Beeren, Zee-Leeuwen, Walrussen, Zee-Kalven en Zee-Honden begreepen zyn. Hier onder koomt eerst voor de Rob met ooren aan den kop, welke de Zee-Beer is; dan de Rob met een kam van vooren aan den kop, de Zee-Leeuw. Dit dier, zegt de Schryver, is inzonderheid door den tocht van den Heer ANSON, welke in den jaare 1740 naar de Zuidzee zeilde, bekend geworden. Het woont naar de Zuidpool toe, zegt de Heer LINNÆUS, en wordt in de Reisbeschryving van gemelden Heer ANSON op de navolgende wyze beschreeven.

„ Zy gelyken van gedaante naar de Zee-Kalven of Zee-„ Honden, maar zyn veel grooter, hebbende de langte „ van twaalf voeten op 't minste, en de dikte van omtrent „ drie voeten. Men vindt 'er somtyds één onder van twin-„ tig

(*) *Vaderl. Letteroefen.* I. D. No. 10. pag. 705.

„ tig voeten lang en vyf voeten dik; en deeze grooten zyn
„ de Mannetjes, die, gelyk een Haan met zyne Hennen,
„ troepswyze leeven, en dikwils met elkander om den
„ voorrang vegten. De Huid is met kort glad hair bedekt,
„ gelyk de Robben, en daar onder zit het fpek zeer dik,
„ fomtyds wel ter dikte van een voet. De Mannetjes heb-
„ ben zeker uitwas aan den neus, dat over den bek heen
„ hangt; doch dit hebben de Wyfjes niet. Zy leeven by
„ zomer in 't water, en koomen 's winters aan land, lig-
„ gende by geheele troepen in flykerige plaatfen. Als dan
„ brengen zy Jongen voort, gemeenlyk twee t'eener dragt,
„ die by de geboorte reeds de grootte hebben van een ge-
„ meen Zee-Kalf. Deeze Dieren maaken eenig geluid,
„ dat naar het gnorren van Varkens zweemt, en fomtyds
„ brieffchen zy als de Paarden; 't welk inzonderheid fchynt
„ te gebeuren, wanneer de Wagters, die zy uitzetten, hun
„ van eenig naderend gevaar verwittigen. Het vleefch is
„ eetbaar, en fchynt, door gewoonte of gebrek van bee-
„ ter, zelfs met fmaak gegeeten te konnen worden. Het
„ fpek leevert een goede menigte traan uit".

Het Mannetje heeft een kam aan de bovenlip, zegt de Heer LINNÆUS, en twee tanden, die byna uitfteeken in de onderkaak.

Hier op laat de Schryver volgen de Rob met de bovenfte hoektanden buiten den bek uitfteekende, zynde de Walrus. De Rob met de hoektanden in den bek beflooten, de Zee-Hond, waar van verfcheiden foorten worden opgeteld.

In het dertiende Hoofdftuk wordt van het geflacht der Honden gefproken, waar onder de Wolf, Vos en meer dergelyke beeften begreepen zyn. In het veertiende, van het geflacht der Katten, waar onder de Leeuwen, Tygers, Luipaarden, Loffen, en andere Roofdieren vervat zyn. Het vyftiende heeft tot opfchrift, Befchryving van het geflacht der Fretten, waar onder de *Ichneumon*, of Rot van Pharao, twee Amerikaanfche Stinkdieren, als ook de Siver- en Genet-Katten vervangen zyn. Het zestiende handelt van het geflacht der Wezelen; waar onder de Otters, de Veelvraat, Marter, Bontfem, Fret, het Sabeldier, en zo de gemeene Wezel als de Hermelyn begreepen worden. Het zeventiende van het geflacht der Beeren, waar onder ook de witte Groenlandfche of Yslandfche, het kleine Beertje van de Hudfons-Bay, de Daffen en *Coati's* of Halfvoffen uit Amerika betrokken worden. Het agtiende van het geflacht der

Zwy-

Zwynen of Varkens, begrypende zo wel het tamme als het wilde en Chinesſche Varken; waar toe ook het Guineeſche, het Amerikaanſche Muskus-Zwyn, en het Ooſtindiſche Hoorn-Varken behooren. Het negentiende van het geſlacht der Armadillen of Schildvarkentjes, onderſcheiden in zes ſoorten, naar dat zy, tuſſchen hunne ſchilden, met één, drie, vier, zes, zeven of negen Gordels zyn omringd. Het XXſte van het geſlacht der Egelen en hun verſchil van de Stekelvarkens. Het XXIſte van het geſlacht der Mollen, zo de Europiſche, zwarte, witte en bonte, als de roode Amerikaanſche, en de goudkleurige van Siberie. Het XXIIſte van het geſlacht der Spitsmuizen, waar onder de zwarte Virginiſche Mol is begreepen. Het XXIIIſte van 't geſlacht der Philanders, zo die met een zak of beurs aan den buik; welken Buidel-Rotten, als de genen die enkel Boſch-Rotten genoemd worden. Het XXIVſte handelt van den Rhinoceros, zo den Eenhoornigen, als den Tweehoornigen. Het XXVſte beſchryft het geſlacht der Stekel-Varkens, zo de Afrikaanſche, als die van Amerika en de Ooſtindiſche, in 't byzonder dat van Malakka, waar in de koſtbaare ſteen Pedro del Porco gevonden wordt. Het XXVIſte van de Haazen, waar onder de Konynen begreepen zyn, met haare verſcheidenheden, naamlyk die van Angora, van de Kaap en het Braſiliaanſche, Tapeti genaamd. In het XXVIIſte is eene beſchryving van den Bever, en de Muskus-Rot, als tot het geſlacht der Beveren behoorende. Het XXVIIIſte handelt van het geſlacht der Muizen, waar in, behalve de gewoone inlandſche en vreemde Boſch- en Water-Rotten, Huis- en Veldmuizen, ook begreepen zyn eenige zeldzaame Dieren; gelyk het Guineeſch Biggetje, de Lemming, het Marmeldier, de Hamſter, Egiptiſche Springer en vliegende Muis. Het XXIXſte, zynde het laatſte van dit Stuk, heeft eene beſchryving van het geſlacht der Inkhoornen; zo wel de gemeene graauwe Europeaanſche, als de witte, zwarte, bruine, geele en geſtreepte uit de andere wereldsdeelen, en de vliegende Inkhoorn uit de Noordſche Landen. Gelyk elk Dier zyn byzondere eigenſchappen heeft, vindt men in de beſchryving van de genoemde Dieren veele verwonderenswaardige zaaken gemeld. Wy zullen van een of twee een voorbeeld geeven.

Het Stekelvarken, met vyfvingerige pooten en een korte ſtaart, is het Dier, welk den vermaarden Steen *Pedro del Porco* uitleevert. Het huisveſt op de Eilanden Java, Suma-

tra, doch inzonderheid op Malakka. De langte des lichaams is, van 't end van den Snoet af tot aan den Aars, ongevaar agt Duimen; die van den Kop, van de Neusgaten tot aan het Achterhoofd, derdehalf Duim. De Oogen zyn groot en glinsterende; de Ooren byna kaal, en nederhangende; aan ieder Poot heeft het vyf Vingeren, met korte Nagelen. Het bovenste van het Lyf is bezet met rechte Pennen, die zo scherp zyn als elsſen, van verschillende langte, te weten van een Duim tot een half Voet, van kleur ten deele wit en zwart, ten deele wit en rosagtig gemengeld. De tusſchenruimte van de Stekels is gevuld met fyne lange Borstels; de Kop bedekt met kort Hair; dat aan den Buik, Beenen en Pooten, is fyn, kort, stekelig, dik en ros.

De meeste soorten van Stekelvarkens schynen de eigenschap te hebben, dat in hunne Galblaaze, gelyk in die der menschen ook somtyds gebeurt, Steentjes groeijen. Deeze Steentjes zyn van meer of minder grootte, van die van een Hazelnoot af tot aan die van een Okkernoot, roodagtig van kleur, en, als zy uit de Indiën tot ons overgebragt worden, konstig met een klein vliesje of huidje bedekt, 't welk men 'er, door ze een weinig tyds in warm water te leggen, gemaklyk af kan scheiden. Men onderscheidt ze thans gemeenlyk in Malaksche en Ceylonsche. De Malaksche, die voor den besten gehouden wordt, en somtyds wel duizend guldens plagt te gelden, om dat men ze maar zeldzaam en niet in alle Stekelvarkens, omtrent Malakka, vindt, is bleek groenagtig van kleur: uit andere plaatsen van Oostindië komen 'er, die bruiner zyn, gelyk de Ceylonsche, of roodagtig. Men koopt ze in goude bandjes gemonteerd, en voorzien met een gouden kettingtje; welke toestel tot het gebruik dient. Want zulk een Steen eenigen tyd gehangen, of eenige reizen gedompeld, zynde in een glaasje water of wyn, deelt daar aan eenige bitterheid mede, verliezende telkens een weinig van zyne zwaarte en kracht. [De Ceylonsche geeft men by eenige greinen gepoeijerd, zynde minder kostbaar, dan de Malaksche.]

Wy zullen hier nog een kort berigt, aangaande den Bever, of Kastoor, op laaten volgen. De kenmerken, behalven die van deezen Rang, zegt de Auteur, zyn; dat hy de bovenste Voortanden geknot heeft, met een dwarsen hoek uitgehold; de ondersten met de punt dwars. Te weeten, de bovenste twee zyn halfrond van boven en scherp als een beitel, en loopen schuins af, van binnen buitenwaards,

slui-

fluitende niet op, maar schuivende binnen de ondersten, die langer zyn. De Staart vertoont zich als plat gedrukt. Twee soorten van dit geslacht worden door den Heer LINNÆUS opgegeeven, waar van de een de gewoone Bever is, de andere de Muskus-Rot. BRISSON heeft van ieder nog eene Verscheidenheid, als eene byzondere soort beschreeven.

De Bever met een ovaale platte Staart is de gemeene Bever. Deeze Dieren vindt men aan de oevers der Rivieren en Meiren, byna over den geheelen Aardbodem; doch nergens menigvuldiger dan in 't Noorden, inzonderheid in Kanada. Zy leeven zo wel in 't water als op het land; en houden meest van stille, zagtvloeijende Stroomen; aan welken zy zich een woning bouwen met zulk een wonderbaar beleid en konst, dat dit stuk alleen hen onderscheidt van byna alle andere Dieren. Echter is 't ook waar, dat zy zulks niet dan uit noodzaaklykheid doen: want in Duitschland en Frankryk houden zy dikwils, gelyk de Otters, in holen huis, die 'er aan den oever der Rivieren en Meiren in menigte zyn.

De Bever is tot zyn winterverblyf een wooning benodigd, daar hy voor de koude beveiligd en tevens van voedzel niet alleen, maar ook altyd van water voorzien zy. Om deeze reden maakt hy den aanleg aan den steilen oever van een Rivier, waar de bodem slibberig is, gelyk aan den uitloop van Beeken uit Bosschagiën. Eene plaats uitgekoozen hebbende, gaat hy met zyn gezelschap aan 't vellen van boomen tot hun gebruik, waar van zy de stammen met hunne scherpe tanden afknaagen, tot dat de boom omver valle; doende dit altyd met voorzichtigheid, om door den val niet verpletterd te worden; en springende hierom, als de boom omver valt, weg; terwyl zy dit niettemin zo gezwind verrigten, dat een Popelier, van een vierendeel elle dik, binnen een kwartier uurs ter neder ligge. Dikwils gebeurt het, dat de boom door andere boomen verhinderd wordt te vallen, en als dan tragten de Bevers ook deeze boomen te vellen, of de takken 'er af te byten, zo ver zy reiken konnen. Maar, indien zy gestoord worden, of niet tot hun oogmerk koomen, zo dat de boom midlerwyl droog worde, laaten zy hem dus half geveld liggen; hoedanigen men 'er in de Bosschen dikwils vindt.

Wanneer een boom geveld is, moet hy klein gemaakt worden, om hem naar de woonplaats te konnen brengen. Ten dien einde kaauwen zy hem in stukken van vyf vierendeel elle lang; of, zo de boom zeer dik is, byten zy 'er

korte ſtukken af, 't welk zy, met hunne lange ſterke tanden, zodanig doen konnen, als of die ſtukken 'er met een byl waren afgekloofd. Somwylen laaten zy dit hout de Rivier afdryven, tot aan hunne woonplaats; ſomwylen ſleepen zy het langs de aarde voort; waar toe de eene Bever op de rug gaat liggen, met de pooten uitgeſtrekt; de anderen ſtapelen hem vol hout, en dan wordt hy by de tanden en pooten voortgetrokken. Men wil dat het Mannetje zyn Wyfje op deeze wyze als eene ſleede gebruikt; en, wanneer 'er veele Bevers in eene wooning zyn, zouden zy de oude Wyfjes hier toe bezigen; 't welk men beſluit, om dat deezen altyd hairloos op den rug bevonden worden.

Eer de Bevers tot den aanleg van hunne wooning treeden, maaken zy een dam, gebruikende hier toe dikwils een boom, die dwars in een bogt van de Rivier is gedreeven, of brengen 'er zelfs een op een bekwaame plaatſe; daar zy andere ſtukken houts, in het water, ſchuins tegen op zetten, en dezelven, vervolgens, met modder en ſlyk toedekken, leggende dan weder hout hier op; zo dat het een dyk worde, van vier of vyf ellen dik, die volkomen waterdigt is en altoos duurt. Een weinig boven of binnen dien dam, alwaar de bodem van de Rivier eerſt diep is uitgegraaven, wordt een andere dam of dyk in 't ronde gemaakt, waar binnen zy de grondveſten leggen van hun gebouw; dat uit paalen beſtaat, die zy digt tegen elkander in den grond weeten te zetten, beſtrykende en vullende de tuſſchenruimten met een mengzel uit kley en drooge bladeren; ten welken einde hunne platte breede Staart hun voor troffel dient. Het beſtaat uit verſcheide verdiepingen, waar van de eene doorgaans onder water, de tweede met het water gelyk, en de derde geheel droog is; zynde van boven met een gewelf, uit ſtukken houts beſtaande, die op dergelyke manier beſtreeken zyn, overdekt. Alles is zo gelyk en konſtig gefabriceerd, dat men dikwils van deeze wooningen, wanneer zy tegen den oever aanliggen, niets ontdekken kan.

De Bevers woonen 'er in op de volgende wyze. Het Mannetje en Wyfje heeft ééne legerſtee, waar zy, met het lichaam boven water, op een droog bedde van riet of biesgras liggen; terwyl de Staart hangt in een waterſlootje, daar altyd eenige brokken houts in dryven moeten, waar van zy de ſchors eeten; liefſt van den Popelier, of Lyſterbeziën-boom. Als 'er eenige verandering koomt in de hoogte van het water, zo dat het hun ontbreekt, of over

den

den dyk heen loopt, weeten zy het in te laaten of af te dammen, en maaken dus, dat zy nimmer gebrek hebben aan dit ſvoor hun allernodigſt Element. Ten dien einde maaken zy nog andere dammen en dyken, daar boven en beneden, in de Rivier, die dikwils derzelver bedde zodanig verſtoppen, dat het nevensliggende laage land altemaal onderloope, waar door het houtgewas verrot, of in de winter dood vrieſt.

Zulke wooningen zyn met takken van boomen en bladeren, waar zy ſlab, graszooden en aarde, ter hoogte van vyf of zes ellen, boven op ſtapelen, met wanden van twee voeten dik, zo ſtevig gebouwd, dat verſcheide manluiden een dergelyke Bevers-hut in eenige dagen niet vernielen konnen. Ook heeft men 'er op plaatſen, daar zy van onheuglyke tyden af geweeſt zyn, zo groot als een geheel Boeren-huis. Somtyds, doch zelden, is de hut voor één paar Bevers; ſomtyds woonen 'er wel zes paar by malkander; en men vindt aangeteekend, dat, in Kanada, twintig of dertig in ééne wooning waren. Gemeenlyker echter is 't, dat verſcheide wooningen, door middel van loopgraven of onderaardſche gangen, met elkander gemeenſchap hebben, en op die wyze verzekert men, dat ſomtyds wel vierhonderd Bevers byeen gevonden zyn.

De Land-Kaſtooren, of zodanige Bevers, die in een verheven grond aan den oever van het water huisveſten, hebben ook eene Bouwkunde, welke geenzins is te verachten; doch wy konnen ons hier over niet uitlaaten.

Deeze Dieren hunne wooningen in Auguſtus en September voltooid hebbende, voorzien zy zich van voedzel tegen den winter. Zy kappen een menigte groen, meeſt Popelen- en Wilgen-hout in ſtukken van bekwaame grootte, en brengen ze, op de voorgemelde wyze, naar hunne hutten toe; alwaar zy dezelven diep in 't water leggen, om van het ys niet verhinderd te worden. Vervolgens blyven zy den geheelen winter daar binnen, haalende van tyd tot tyd ſtukken houts op, daar zy de baſt afkaauwen, en het hout ten deele gebruiken tot ſpaaneren voor hunne legerſtee, of ook om dezelve en de dammen hier en daar te herſtellen. Wanneer het vroeg in 't Voorjaar zagt Weêr wordt, en hun voedzel begint te ontbreeken, gaan zy wederom groen hout uit de Boſſchen haalen; doch zo het lang beſlooten water, en zeer ſterk vriezende blyft, behelpen zy zich met het zagtſte hout te eeten.

Aan het uiterste van den oever, daar de hut is, heeft de Bever maar een enkel pad, dat onder water loopt: verder opwaards heeft hy wel tien paden, welken hy ruim en schoon houdt. Zyn meesten arbeid verrigt hy by nagt, houdende over dag zich stil; uitgenomen op zeer eenzaame plaatsen, daar hem geen menschen stooren; alzo hy daar by dag uitgaat en werkt, doende ook altyd zyn gevoeg buiten zyne wooning. In 't zwemmen en onder water duiken plompt hy zeer sterk, met zyn lange, breede en styve Staart; houdende zich de eerste maal, dat hy ondergedoken is, vry lang onder, doch vervolgens maar aan de oppervlakte van het water.

Raakende de lichaamsgestalte, wordt dit Dier gezegt, eene langte, van den Snoet tot aan het begin van den Staart, te hebben van twee en eén halve Voet; de omtrek is even zo veel. De Staart, die horizontaal plat is, heeft de langte van elf Duimen, in 't midden de breedte van drie Duimen, en loopt aan 't end ovaal uit. De Kop is rond, en, van 't Achterhoofd tot aan de Neusgaten, vyf en een halven Duim lang. De Oogen zyn klein en zwartagtig; de Ooren kort, rond, van buiten hairig, van binnen omtrent kaal; de Staart kort en dik; de Beenen kort. Aan ieder Poot heeft hy vyf Vingeren, die in de voorsten geheel van elkander afgezonderd zyn, in de achtersten met een sterk vlies te samen gevoegd. 't Geheele Lyf, uitgenomen de Staart, die t'eenemaal bedekt is met schubben, waar tusschen eenige hairtjes, zeer dun gezaaid, zich bevinden, heeft een dikke Vagt van zeer zagt hair, dat in sommigen donkerer, in anderen bleeker kastanjebruin is van kleur. Men vindt sommigen, die geheel zwart zyn, in 't Noorden; en hoe kouder land zy bewoonen, hoe donkerer zy van kleur zyn. Men weet thans, in 't algemeen, dat het zogenaamde *Castoreum* of Bevergeil niet zyn de ballen van dit Dier, maar een taaije, smeerige en sterkriekende stoffe, in byzondere beurzen aan het onderlichaam van den Bever opgehouden.

De

DE DIENST DER BLADEN AAN DE PLANTEN.

Overgenomen uit

De nieuwe wyze van Landbouwen, voorgeschreeven door de Heeren Tull *en* du Hamel du Monceau. *Uitgegeeven door een Genootschap van Liefhebberen van den Landbouw in de* Vereenigde Nederlanden, *en met derzelver nieuwe Waarneemingen verrykt. Te Amsteldam by* F. Houttuin, 1762. *behalve de Opdragt en Voorreeden* 323 *bladzyden in groot octavo.*

DE Liefhebbers en Beoefenaars der Landbouwkunde zullen dit werkje doorgaande met genoegen en vrugt leezen; nadien 't eene duidelyke onderrigting behelst, hoe men, door eene byzondere bereiding der gronden, en eene nieuwe manier van zaaijen, zeer groote oogsten van de Graanen, Peulvrugten en Aardgewassen kan bekomen, naar uitwyzen der menigvuldige proeven hier van in *England, Frankryk, Zwitserland* en elders.

De vyf eerste Hoofdstukken van dit geschrift handelen over de wortels, de bladen en 't voedsel der Planten, en 't geen daar omtrent met opzigt tot den Landbouw in aanmerking komt. De ontvouwing hier van dient grootlyks om grondslagen te leggen voor 't vervolg deezer Verhandelinge; en in gevolge hier van wordt 'er als een vast beginsel gesteld, „ dat hoe meer men de kluitjes der Aarde ver„ deelt en verbryzelt, en dus de los- of luchtigheid van „ den Grond vermeerdert, hoe meer men denzelven in staat „ stelt, om voedzel aan de Planten te verschaffen". Ter bereikinge hier van wordt het ploegen, en wel het dikwils herhaald ploegen, boven al aangepreezen in 't zesde Hoofdstuk. Hier aan volgt in 't zevende en achtste Hoofdstuk eene beschouwing van het ontginnen der Landen, zo der zulken, die met hout staan, als die woest, die dries of braak leggen, en der zulken, die al te nat en vogtig zyn; midsgaders van de verschillende wyzen van de Landen te bouwen. Naa dit onderscheidene berigt vindt men eene duidelyke voorstelling van eene nieuwe manier van het bezaaijen en bebouwen der Landen, die hoofdzaaklyk hier in bestaat.

„ Men moet eerst de Landen op eene diepte van agt of „ tien duimen bouwen. Als de Grond nu wel bereid is, „ moet

„ moet men dien bezaaijen; maar, in plaats van veel *Zaad*
„ met de hand vrugtloos weg te werpen, moet men het
„ zelve op Bedden, die ver genoeg van elkanderen af zyn,
„ gelykelyk verdeelen, en de Korrels op zulk eene diepte
„ en afstand leggen, als voor derzelver groey dienstig is; 't
„ geen men door middel van een *Zaay-kas* schielyk en zon-
„ der omslag kan verrigten. Eindelyk, naar maate dat het
„ Graan opschiet, moet men den Grond, dien men tusschen
„ de Bedden open heeft gelaaten, ombouwen, het welk ge-
„ schiedt met een ligten Ploeg zonder Raden, en met wel-
„ ken men digt by de Bedden kan komen, zonder het Graan
„ te benadeelen".

Deeze manier, en 't daar toe vereischte werktuig, wordt in 't laatste gedeelte van 't achtste, en in de twee volgende Hoofdstukken in 't breede verklaard, met een kort nevensgaand berigt van de reden om dezelve aan te neemen. Verder wordt 'er in 't elfde Hoofdstuk gehandeld over het Onkruid, en getoond dat men het Land, op die manier bezaaid zynde, door het ploegen, veel beter en veiliger dan anders, ten grooten deele van Onkruid kan zuiveren. Het volgende Hoofdstuk behelst eene onderregting, raakende de keuze van 't Zaad; by welke gelegenheid ook door proefneeming getoond wordt, dat de Graanen niet van soort veranderen, en dus de Haver geen Rogge geeft.

De tot hier toe algemeene beginsels worden, ter nadere onderrigtinge, in het dertiende, veertiende, vyftiende en zestiende Hoofdstuk, byzonder toegepast op het teelen van *Raapen* en groote *Knollen*, als mede op het bouwen der *Tarwe*; met aantooning van 't voordeel dat deeze nieuwe manier boven de gewoone wyze van Landbouwen heeft. Hier mede gaat, in 't zeventiende en achtiende Hoofdstuk, gepaard eene aanwyzing van de ziekten der Tarwe, by ons genaamd Brand, Roest of Zwart in 't Koorn, om te doen zien, dat men dezelven door deezen nieuwen Landbouw gedeeltelyk kan voorkomen. In de twee volgende Hoofdstukken wordt daar benevens geleerd, hoe men, op de voordeeligste wyze, volgens deeze nieuwe manier, het *Sainfoin*, de Haanekammetjes, en de *Luserne*, de Rups-klaveren, Spaansche of tamme Klaver moet behandelen. Eindelyk stelt ons het laatste Hoofdstuk voor oogen, hoe groot de voordeelen deezer nieuwe maniere van *Landbouwen* boven de gewoone zyn. „ Eene gansche Boerdery, naar den
„ nieuwen trant behandeld, geeft meer voordeel; en dat
„ voordeel wordt niet weggenomen door de zwaarder kos-

„ ten,

„ ten, die men maaken moet: waar by nog komt, dat men „ minder te vreezen heeft voor het onkruid, en voor de „ ziekten der Tarwe, die ons anders dikwils van twee der- „ de deelen onzer Oogsten berooven". Dit voordeel wordt ten slot byzonderder aangetoond, door de vergelyking van eene bouwery van 300 *Arpents* (*), naar de oude en nieuwe wyze behandeld.

Oude Manier.		Nieuwe Manier.	
Uitgaaf	5000 *Livres* (†)	Uitgaaf	10350 *Liv.*
Ontvangst	8000	Ontvangst	18000
Rest	3000	Rest volgens de nieuwe man.	7650
		Rest volgens de oude man.	3000

Het voordeel van de Nieuwe boven de Oude man. 4650 *Liv.*

Men heeft ook nog aan dit Werkje gehegt eene byzondere Verhandeling van den Heer *Thomé*, over het voordeel dat de *Zaaykas* geeft, welke men in de nieuwe wyze van Landbouwen gebruikt; waar door het bovengemelde voordeel nog nader bevestigd wordt; nadien het volgende verschil uit proefneemingen blykt.

„ I. De nieuwe Landbouw wint omtrend twintig ten hon- „ derd, boven het enkel gebruik van de Zaaykas.

„ II. De nieuwe Landbouw wint, boven het oude ge- „ bruik, honderd en vyftig ten honderd.

„ III. Het enkel gebruik van de Zaaykas, schoon zonder „ Bedden of Rabatten gebezigd, wint omtrend honderd ten „ honderd van de oude wyze van zaaijen".

Men kan uit deeze korte schets het beloop van dit Werkje, zo we agten, genoegzaam nagaan, en daar uit afleiden, dat 'er verscheidene zaaken in voorkomen, die de overweeging der Landbouwkundigen verdienen: we zullen, ten genoegen onzer Leezeren, in 't algemeen, hier aan nog hegten, 't geen ons in 't zelve medegedeeld wordt, raakende

(*) „ Men kan de grootte van een *Arpent* niet wel bepaalen, „ doordien dezelve zeer ongelyk wordt opgegeeven: dezelve „ komt naast aan een *Gemet* of half Morgen".

(†) „ Een Fransch *Livre* bedraagt tusschen de 9 en 10 Hol- „ landsche Stuivers".

de den *dienst der Bladen aan de Planten*, dat veelen niet onaangenaam zal zyn.

„ De Bladen, *zegt onze Schryver*, zyn Werktuigen, zon„ der welke de meeste Planten niet kunnen bestaan, want „ het is door de Ondervinding zeker, dat een Boom, daar „ men alle de Bladen afplukt, bykans altoos sterve.

„ Ik voeg 'er *bykans* by, om dat men dikwils Boomen „ ziet, die door het Ongedierte geheel zyn afgevreeten, en „ egter daarom niet dood gaan. Maar ik heb 'er verschei„ dene doen sterven, door ze alle hunne Bladen te benee„ men. Zou dit onderscheid ook hier van daan komen, om „ dat het Ongedierte de Bladen niet dan allengskens ver„ mindert, terwyl ik dezelven alle te gelyk afhaalde? Of „ wel, zouden 'er omstandigheden en een zekere toestand „ der Plant zyn, waar in deeze berooving, en de daar uit „ voortkomende belemmering of verstopping der uitade„ minge, haar volstrekt doodelyk zouden wezen?

„ De Heer GREW heeft waargenomen, dat de Bladeren, „ die in de Lente voor den dag moeten komen, in den Herfst „ reeds geformeerd zyn in het binnenste der Knoppen. Zy „ zyn dan nog zeer klein, maar groot genoeg voor de klei„ ne Takken, die ze draagen.

„ Behalven deze Bladen, die men Herfstbladen kan noe„ men, komen 'er des Zomers nog andere voor den dag; „ want de Boomen, die men met voordagt heeft kaal ge„ maakt, gelyk de Moerbezie-boomen; of zulken die de „ Rupsen hebben afgegeeten, krygen hunne Bladeren we„ der, en zyn in den Herfst groener, dan de andere, die „ dezelven behouden hadden.

„ Doctor GREW zegt, dat hy, behalven een Net van Ve„ zels, die in het lang zyn uitgestrekt, en, om zo te spree„ ken, de Webbe van het Blad maken, nog daar en boven „ verscheide Blaasjes heeft waargenomen, die met Lugt ver„ vuld zyn. En hier uit heeft men besloten, dat de Blade„ ren de Planten als voor Longen verstrekken; dat zy de „ Lugt van den Dampkring ontvangen; dat deze Lugt tot „ aan de Wortels der Planten doordringt, en aldaar op der„ zelver Sappen eene gelyke werking doet, als die, welke „ de ingeademde Lugt in het dierlyk Lighaam op het Bloed „ te wege brengt.

„ De Heer PAPIN verhaalt Proeven, welke dit Gevoelen „ schynen te begunstigen. Hy zegt, dat als men onder „ den Ontvanger van de Lugt-Pomp eene geheele Plant „ legt, en 'er de Lugt vervolgens uithaalt, dezelve dan

„ wel

„ wel haast versterve ; maar dat, wanneer de Wortels al-
„ leen in het Ydel leggen, en de Bladeren voor de vrye
„ Lugt blyven bloot gesteld, (het geen men kan uitwer-
„ ken, met ze buiten den Ontvanger te laaten uitsteeken,
„ en de opening, daar de Takjes doorkomen, met Wasch
„ rondom wel ter dege toe te stoppen,) zo zal deze Plant
„ langen tyd in wezen blyven; het geen men als een Proef
„ en Bewys beschouwt, dat de Bladeren de Werktuigen
„ zyn, waar door de Planten ademen.

„ De Proeven van den Heer MARIOTTE, van Doctor
„ WOODWARD, en van Doctor HALES bewyzen, dat de
„ Bladeren die deelen zyn der Planten, waar door derzel-
„ ver doorwaassemіng geschieden moet, en dat het grootst
„ gedeelte van het Sap hier door vervliege. Inderdaad, in-
„ dien men de hoeveelheid van het Sap, dat door de Wor-
„ tels of andere deelen wordt ingezoogen, vergelykt met
„ dat, het welk door de uitwaasseming vervliegt, zo zal
„ men bemerken, dat het overblyfsel zig met de Plant ver-
„ eenigt, en een deel van haare zelfstandigheid uitmaake; en
„ dat, zo 'er eenige andere afscheiding en zuivering van het
„ voedend Sap in de Planten plaats hebbe, dezelve althans
„ zeer gering zy, en naauwlyks in aanmerking behoeft ge-
„ nomen te worden.

„ Eindelyk weet men nog, dat de Bladeren de vogtig-
„ heid van den Regen en Dauw opslurpen en indrinken, en
„ dat deeze verfrissching zeer voordeelig voor de Planten
„ zy.

„ Maar men wil de nuttigheid der Bladen verder uitstrek-
„ ken. Men zegt, dat het voedend Sap, het welk de noo-
„ dige kleinzing en bereiding in de Bladen ondergaan heeft,
„ van daar weder nederdaale, en zig vervolgens door de
„ gantsche Plant verspreide, om dezelve van Voedzel te
„ voorzien. Dit onderstelt den omloop van het Sap, die
„ nog niet behoorlyk bewezen is, maar in geschil staat; de-
„ wyl veel goede Natuurkundigen denken, dat de Planten
„ die tweederlei soort van Vaten niet hebben, welken men
„ in de Dieren vindt; Slagaders, naamelyk, die het voe-
„ dend Sap van de Wortels naar de Bladen brengen, en
„ Aderen, die het van de Bladen en alle andere deelen der
„ Plant wederom te rug voeren, en alleszins door dezelve
„ heenen, zelfs tot de allerkleinste Worteltjes toe, ver-
„ spreiden: maar zy denken, dat het Sap eene beweeging
„ ondergaa, die heen en weder, op en neêr geschiedende,

„ van

„ van de verschillende gesteldheid eener drooge of natte
„ Lugt geheellyk afhangt.

„ Zy, die voor den omloop der Sappen zyn, brengen
„ voor hun Gevoelen by, dat men in het tegenoverstaand
„ Stelzel noodwendig onderstellen moet, dat het voedend
„ Sap bereid, gekleinsd en gezuiverd worde, naar maate
„ het in de Planten opklimme, en dat wy geen blyk of proe-
„ ven hebben, die bewyzen, dat het Sap in de bovenste
„ deelen der Planten zuiverer, beter of volmaakter zy, dan
„ digt by de Wortels. Nu is het evenwel naauwlyks te be-
„ grypen, dat dit Sap aanstonds zodanig bereid zoude we-
„ zen, dat het alle die verschillende zelfstandigheden, die
„ een Plant uitmaaken, bekwaamlyk zou kunnen voeden.
„ Het Sap moet derhalven door de Bladen doorgaan, tot het
„ Lighaam der Planten wederkeeren, en als dan op nieuws
„ naar de Bladeren opklimmen, gelyk het Bloed der Dieren
„ naar de Longen wederkeert, na dat het eerst het gant-
„ sche Lighaam van het Dier doorloopen heeft.

„ Deze Redeneering heeft allen schyn van bondigheid en
„ waarheid. Ik heb egter bevonden, dat een jonge Ci-
„ troen, die geheel geformeerd was, geënt zynde op den
„ tak van een Oranjeboom, op dien tak groeide, en tot
„ eene volkomen rypheid kwam, zonder iets van den aart
„ eens Oranje-Appels aan te nemen. Men moet derhalven
„ besluiten, dat de Sappen, die anderzins een Oranje-Ap-
„ pel gemaakt zouden hebben, hier gelyk zyn geworden
„ aan die, waar uit een Citroen bestaat, zonder dat hier de
„ omloop in aanmerking kan komen: want alle de verande-
„ ring is zekerlyk alleen in den Citroen voorgevallen, en
„ die gewaande noodzaakelyke bereiding en volmaaking der
„ Sappen, door middel der Bladen, ziet men ligtelyk, dat
„ in dit geval ten eenemaal nutteloos geweest zoude zyn,
„ en dat dezelve gevolgelyk tot het wezen der Planten en
„ Gewassen niet noodwendig vereischt worde.

„ Het zy egter, dat de Bladen de Werktuigen mogen
„ wezen, die tot voeding der Plant, of tot bereiding van
„ het Sap geschikt zyn; zy zyn ten minsten altoos nuttige
„ deelen der Planten, en zie hier de Proeven die het be-
„ vestigen.

„ 1. Wanneer men de helft of twee derde deelen der Bla-
„ den van een jongen Boom, die in zyn volle Sap staat, af-
„ plukt, zo bemerkt men in twee of drie dagen, dat deze
„ Boom zyn Sap verlooren heeft. De Bast, welke zig voor

„ dien

„ dien tyd gemaklyk van het Hout liet afſchillen, blyft 'er „ als dan vaſt aan gehegt; voor het afhaalen der Bladen zou „ men den Boom overal hebben kunnen *oculeeren*, een dag „ daarna kan men nergens eene *oculatie* plaatſen. De Boom „ wordt derhalven door het berooven zyner Bladeren zigt- „ baar benadeeld en verzwakt.

„ 2. Een Wilge-, Popelier- of Olm-Boom, die men zon- „ der ze te knotten laat opſchieten, ſtaat zeer lang, zonder „ dat de Stam zig uitholt. In tegendeel verrot de Stam „ heel ſchielyk en wordt hol, wanneer men 'er Knot-Wol- „ gen enz. van maakt. Het geduurig afſlaan der Takken, „ Spruiten en Bladen doet hem dan een wezenlyk nadeel.

„ 3. Daar is geen Plant buiten en behalve het kleine „ Veldgras met fyne en dunne Blaadjes, (dat Kruid, het „ welk de fraaije groene Perken, daar de Engelſchen zo „ veel werk van maaken, verſiert, [en tot dat zelfde oog- „ merk in ons Nederland op aanzienlyke Buiten-plaatzen „ gebezigd wordt]); het welk 'er tegen kan, om geduu- „ rig en kort by den Grond, het zy door de Zeiſſen of door „ de Schaapen, afgeſchooren te worden: alle andere Plan- „ ten ſterven daar van.

„ 4. De Roeſt, zelfs dan, als ze niet anders dan de Bla- „ deren van de Tarwe aantaſt, verzwakt egter altoos den „ ſtoel der Planten.

„ Al wat wy, tot dus verre, in dit Hoofdſtuk gezegd „ hebben, bewyſt, dat de Bladen, op wat wyze men ze „ ook beſchouwen moge, zeer dienſtig voor alle Planten „ zyn, en dat men dus een zeer wezenlyk nadeel aan alle „ Gras- en Klaver-velden doe, wanneer men ze al te kort „ door het Vee laat afeeten, inzonderheid als die Planten „ nog jong en teder zyn. Men kan derhalven het gebruik „ dier Boeren niet goedkeuren, die hunne Schaapen op hun „ Koorn jaagen, wanneer het hunnes oordeels al te geil en „ weelig voor den dag komt. Wy zullen in het vervolg „ gelegenheid hebben, om 'er meer van te zeggen, en het „ daarom hier niet breeder uithaalen. [Alleenlyk zal ik 'er „ nog by aanmerken, (*zegt de Nederduitſche Uitgeever*,) „ dat men in deeze redeneering de waare oorzaak en ophel- „ dering vindt, waarom men meer Beeſten even goed kan „ voeden op eene Weide van zekere grootte, wanneer men „ dezelve door middel van Slooten of Tuiningen in twee „ of drie ſtukken verdeelt, en de Beeſten ter bekwaamer „ tyd verkampt, dan in eene andere van gelyke grootte en „ deugd, die men hun geheel ten beſte geeft; om dat naa-

„ melyk het Gras, wat hooger opgeschooten, niet alleen „ meer Voedzel uitlevert, dan wanneer het telkens in zyn „ eerste opkomst wordt afgegeten; maar ook, en wel voor„ naamelyk, om dat de Planten, door dit geduurig afeeten, „ haare kragt verliezen, en derzelver Worteltjes niet in „ staat zyn om zo veel voedende Sappen uit den Grond te „ haalen, en zo schielyk aan te voeren, wanneer ze dus „ telkens verzwakt worden, dan wanneer men dezelven „ eenigen tyd geeft om zig te herstellen. En 't is om die „ zelfde reden ook, dat het Akkermaals Hout, te schielyk „ op malkander gehakt, verkwynt en sterft niet alleen, „ maar dat het ook, in de eerste jaaren na den houw, lang„ zaamer, dan in de laatsten, groeije".]

ANTONII DE HAEN S. C. R. A. Majestatis Consiliarii & Archiatri, nec non Medicinæ in hac Alma & antiquissima Universitate Professoris Primarii, Pars sexta Rationis Medendi in Nosocomio practico &c.

Geneeswyze van A. DE HAEN, *Hofraad en eerste Hoogleeraar in de Praktyk der Geneeskunde op de Hooge Schoole te Weenen. Zesde Deel. Te Weenen,* 1761. *in groot octavo,* 318 *bladzyden.*

WY hebben reeds begonnen onze Lezers verslag te doen van de Werkjes van den Heer DE HAEN, onder den titel van *Ratio Medendi* &c. by Stukjes van tyd te tyd uitgegeeven (*); met voornemen om dit vervolgens van het eerste niet alleen, maar ook van de andere Deelen op gelyke wyze te doen. Dan dit zesde Deel in handen krygende, vinden wy hier in iet, zo merkwaardig en nodig om van kundigen getoetst te worden, dat wy, zonder ons aan de omkeering van de orde te stooren, van dit laatste zullen spreeken, eer wy van de voorgaande eenig meerder berigt geeven; en, ten opzigte van dit, ons eeniglyk beezig houden met het VIde Hoofdstuk, *Van de Branding van het Bekkeneel, in hardnekkige Hoofd-kwaalen.*

Men behoeft maar weinig over de Geneeskunde geleezen te hebben, om te weeten, dat de gemelde Branding van het

(*) *Vaderl. Letteroef.* II. Deel. No. IV. bladz. 292.

het Bekkeneel van oude en nieuwe Schryvers voorgesteld en aangepreezen wordt; zo dat veelen zich beroemen wonderbaarlyke geneezingen hier door uitgewerkt te hebben; als in Hoofdpyn, Krankzinnigheid, Verlies van Geheugen, Vallende Ziekte, Blindheid, enz. Meer dan veertig Schryvers worden hier, door onzen Auteur, genoemd, die deeze Bewerking aanraden, of zeggen, dezelve met goeden uitslag gedaan te hebben, zonder van eenig ongeval, hier uit ontstaan, de geringste melding te maken. De Heer DE HAEN, op zo menigvuldige getuigenissen vertrouwende, stelde deeze Operatie in 't werk in een sterke Boeren-jonge, van 12 jaaren, die met een helder oog geheel blind was, zo dat hy tusschen dag en nagt geen onderscheid kon bekennen; waarschynlyk ontstaan van eene kneuzing van het Hoofd, na dat hy zes maanden gaande en koomende Braakingen hadt gehad, welken altyd door Hoofdpyn voorspeld werden. De Bekleedselen werden doorgesneden, het Bekkeneel afgeschraapt, en het Brand-yzer hier op gezet. De Lyder, schoon geheel onkundig wat aan hem gedaan werdt, zeide dat het sterk brandde; schoon de Bos, waar in het Brand-yzer bepaald werdt, op het gevoel van onzen Schryver, niet heet ware. Hy hadt eenige uuren groote pyn, hier na wat minder, goeden eetlust, en maar eens Braaking, welke hem anders gestadig overviel. Men gaf hem een Gerste-Drank, en een ligt Rustmiddel. Den volgenden dag hadt hy het zeer wel. Den derden dag werdt de gebrande plaats verbonden, met een Poeder van Mastiek bestrooid, en de lippen van de wond tot malkander gebragt, maar deezen waren zo gekrompen, dat het gebrande been bloot gelaten wierdt; zy werden echter met een kleevende plaaster tot malkanderen gebragt (*). Op den vierden dag na de bewerking hadt hy een gezonden Aderslag, goeden eetlust, en geen pyn aan 't Hoofd, dan als hy hetzelve bewoog. Maar zyn gezicht was tot nog toe niet verbeterd. Kort na middernagt begon hy te braaken; en hier na, onder het ademhaalen, te snorken; en te twee uuren stierf hy, zeer naa op het einde van den vierden dag, tot groote verwondering en verbaasdheid van den Schryver.

Het Lyk werdt onderzogt. Uitwendig werdt aan het Bek-

(*) Waar toe dit aaneenbrengen? Men hadt immers de Branding gedaan om opening te hebben en scheiding te bevorderen.

Bekkeneel niets kwaads gezien. De Hersenpan afgenomen zynde, bleek zo weinig door het vuur geraakt te zyn, dat men, het gebrande afgeschraapt zynde, naauwlyks kon zien, dat het been eenige zelfstandigheid verlooren hadt. Het harde Hersenvlies was onder de gebrande plaatse, aan de buitenzyde, het been raakende, reeds begonnen te zweeren. Het Spinnewebsvlies was ter zelfde plaatse met het dunne Hersenvlies geschrompeld: doch de Hersenen onbeledigd. Maar de beide Hersenvliezen waren door het geheele Bekkeneel zeer ontsteeken.

Men ziet, de Branding hadt maar zeer weinig op het uitwendige van het Bekkeneel gewerkt, en nogtans hadt zy zo veel aandoening gemaakt op alle de vliezen van de Hersenen. En niet vreemd: want het Bekkeneel was van binnen op twee lynen afstands van de gebrande plaatse ligt gespleeten. Wat zou 'er gevolgd zyn, als men tot de Tafelscheiding (*) toe hadt gebrand? Behalven het gezegde was in het Bekkeneel geen gebrek, zelfs niet in de Gezicht-Zenuwen, waar aan men de oorzaak van blindheid met een helder oog kon toeschryven. Met het gene verder in dit lichaam ontdekt werdt, zullen wy ons niet ophouden; maar een tweede voorbeeld van de Branding van het Bekkeneel, even ongelukkig uitgevallen, hier op laaten volgen.

Deeze werdt gedaan aan een jonge Dogter van 20 jaaren, den tweeden dag na de tewerkstelling van de voorgemelde Operatie, en op de zelfde wyze. Deeze Vryster was ook in het Jaar 1759 met heldere oogen blind geworden, na een van zelfs ontstaane Braking van veertien dagen, en eene opstopping der Maandstonden van drie maanden. Op het geeven van Buik-openende Middelen was de Braking opgehouden, de Stonden wederom aan 't vloeijen geraakt, en het gezicht hersteld. Maar omtrent het einde van het Jaar 1760 blyven de Maandstonden wederom achter, de Braking komt weerom, en zy werdt als voren blind; schoon zy den dag van den nagt, en wit van zwart kon onderkennen. De Braking werdt door Middelen gestild, maar de Stonden konden niet behoorlyk verwekt worden. En de Blindheid bleef in den zelfden staat, waarom men tot de Branding van het Bekkeneel besloot. Onder de Bewerking betuigde zy gelyke pyn, als van den Jongeling in 't voorgaande geval gemeld is. Den eersten nagt sliep zy weinig, en klaagde over pyn aan beide zyden van den hals; den volgenden dag voer

zy

(*) *Diploë.*

zy beter, en den derden vry wel, doch hadt een klein Koortsje. Den vierden dag was zy erger. Men deedt haar eenig bloed aftappen, 't welk zeer ontsteeken was. De spraak begon haar te begeeven, en het hoofd door te loopen. De Jonge van het voorgaande geval nu reeds dood zynde, vreesde men het zelfde ongeluk van dit Meisje. Men besloot de Trepaan te stellen, eerst op de plaats der Branding, en om dat dit niet gemakkelyk slaagde, op de naaste plaats aan de gebrande: maar dit was ook onmooglyk, om dat de Kroon van de Trepaan ten eersten diep in het gebrande inzonk, en brosse stukjes been naar beneden drukte, waarom men hier van moest aflaaten, om door geen nieuwe Operatie den dood te verhaasten. De Lyderes stierf op het midden van den vyfden dag.

By onderzoek van het dood lichaam bleek aan de uiterlyke wonde niets kwaads. De Hersenpan afgenomen zynde, was de Branding niet alleen niet diep in het been ingedrongen, maar hadt het zelve, welk zeer dik was, maar weinig geraakt; want het gebrande afgeschraapt zynde, scheen naauwlyks iet van de zelfstandigheid van het Bekkeneel verloren te wezen. En evenwel was onder dit dikke en naauwlyks van het vuur geraakte Bekkeneel, het harde Hersenvlies etterende, en de geheele slinker halve bol van de Hersenen, waar de Branding was gedaan, vertoonde een groot deel etter in te hebben, tusschen de beide Hersenvliezen. Ook was 'er zwaare Ontsteeking op beide zyden van de Hersenen, in deeze Vliezen. Men zag ook, niet zonder verwondering, een deel Lucht, afgescheiden van het bloed, door de Hitte, zo 't schynt, van de Vogten los gemaakt, zich in de bloedvaten van deeze Vliezen, voornaamlyk in de linker halve bol heen en weder beweegen. De bovenste holligheid, in de slinker zyde, was waterzugtig, en bevatte drie lepelen vol vogts; de regter niet meer dan gemeenlyk. De Hersenen waren onder de Branding geel, en weeker dan naar gewoonte, en byna vloeibaar. De Tregter was zeer groot, en hadt een middelyn van agt of negen lynen; was gevuld met een grysagtige stoffe, welke ten deele papagtig en ten deele kalkagtig was; hy was samengegroeid met het dunne Hersenvlies, waar het de Gezichtzenuwen omvangt, zat op, en drukte de vereeniging der Gezichtzenuwen, niet zo dat de Gezichtzenuwen hier door verslenst waren achter haare vereeniging; maar ten minste, dat 'er de werking door verhinderd kon worden. En het

Meisje zou blind gebleeven zyn, schoon de Operatie gelukkig ware uitgevallen.

De Heer DE HAEN trekt uit het gemelde gewigtige gevolgen. 1. Dat het niet waar is, dat deeze Operatie zonder eenig gevaar zy; maar zeer gevaarlyk, en in beide gevallen doodlyk is geweest. 2. Dat op een zeer ligte Branding de dood gevolgd zynde, men kan zien wat men van een dieper te wagten hebbe. 3. Dat het Brand-yzer tot op de Tafelscheiding doorgaande, de Hersenen onmidlyk moeten verbranden. Hy heeft vervolgens Proeven genomen met de dikste Bekkeneelen, welken van buiten, met een Brandyzer maar even aangeraakt, van binnen zo heet worden, dat men 'er een vinger tegenhoudende, dezelve gebrand wordt, en een blaar maakt, zo men hem niet tydig wegtrekke. Een versch Bekkeneel, van buiten met een Brand-yzer geraakt, ontstaan 'er van binnen bellen als of 'er iet kookt. In een versch gestorven mensch, het Bekkeneel, op vier verscheiden plaatsen gebrand, en het Bekkeneel omgekeerd zynde, was op alle de vier plaatsen een geele plek gebrand.

Gelyk nu de Heer DE HAEN ten hoogste te pryzen is, dat hy deeze gevallen, hoe ongelukkig ook, openhartiglyk heeft medegedeeld; besluit hy, niet zonder reden, dat de meeste oude en nieuwe Schryvers niet opgegeeven hebben 't gene zy gezien of gedaan, maar alleen 't gene zy gehoord of geleezen hadden. Dat 'er wel geweest zullen zyn, die de Operatie een enkele reize zullen hebben zien te werk stellen, zonder van een doodlyk gevolg te zyn; 't zy de Ontsteeking in zo'n geval by geluk verdweenen, of de Branding niet met een welgloeijend yzer, of met een al te lugtige hand gedaan zy: maar dat men kwalyk handele, als men uit een enkel geval algemeene regelen voorschryft (*). Dat bui-

(*) Het geval by DEKKERS is aanmerklyk, en ook door den Heer DE HAEN aangehaald. Hier werdt een zekere Vryster driemaal een Brand-yzer op het Hoofd gezet, om haar van blindheid te geneezen. De eerste maal schynt maar door de bekleedsels tot aan het Bekkeneel gebrand te zyn; en de Lyderes kreeg haar gezicht weder. Maar na de toegroeijing der wonde wederom blind geworden zynde, heeft men de bewerking hervat, tot tweemaalen; en, gelyk de Heer DEKKERS zegt, „ het Brandyzer „ daar ingezet, niet alleen tot aan de eerste Tafel des Bekke- „ neels, maar zelfs tot aan het Tusschenscheidsel, zonder klag- „ te van pyn of branding te hooren; en zy heeft daar van altyd niet

buiten twyfel veel ongelukkige uitslagen zullen verzweegen zyn, tot nadeel van de Geneeskunde en schande van zulken, die zo ontrouw te werk gaan. En dat men deeze Operatie wel voor altoos uit de Konst moge verbannen.

„ niet alleen zeer groote verligting gevoeld, maar kon straks „ daar aan alles zien. Na verloop van eenige weeken is een „ rond stuk beens, door het Brand-yzer geschroeid, afgeschei- „ den en uitgetrokken". *Genees-oef.* pag. 129. Men heeft my, eenige jaaren geleden, verhaald, dat wylen W. VAN RANOUW, Med. Dr. in Amsterdam, en Schryver van het bekende *Natuur-en Konstkabinet*, deeze Operatie aan zekeren Lyder hadt te werk gesteld, waar van de uitslag ook doodlyk was bevonden.

Tractatus duo pathologici, nempe, de Morbis Puerorum & de Morbis cutanois; Nunc primum in lucem editi, Auctore *Medico Monspeliensi*, in Praxi felicissimo.

Twee geneeskundige Verhandelingen, naamlyk, van de Ziekten der Kinderen en van de Huid-kwaalen. Nu eerst in 't licht gegeeven, door een Geneesheer van Montpeiller, *en zeer gelukkig Praktizyn. Te Amsterdam, by de Broeders* de Tournes, 1760. in 12.

Tractatus primus de Morbis Puerorum. *Eerste Verhandeling van de Ziekten der Kinderen, gr.* 328 *bladz.*

DE Ziekten der Kinderen maken geen gering deel van de daadlyke Geneeskunde uit. Hierom hebben sommige bekwaame Mannen, van tyd te tyd, hier over, byzondere Werken geschreven; waar onder men HOFFMAN, STAHL, HANIS als voornaamen, en BLANKARD en eenige anderen als minder geachte, kan optellen. Deezen zyn al sedert een geruimen tyd bekend en in gebruik geweest; en als of 'er niets by te voegen ware, men heeft in den laatsten tyd, zo veel ons bewust is, niets met uitvoerigheid hier over in 't licht zien komen. De Doctor van Montpeiller, die zynen naam onder dit karakter verbergt, heeft het gewaagd, een geheel Samenstelsel over de Ziekten der Kinderen te geeven, het welk niet zonder moeite en aanwending van naauwkeurigheid is opgesteld.

Het Werk zelf is in Hoofdstukken verdeeld, in ieder van

welken een byzondere Ziekte verhandeld wordt. In het eerste wordt onderzogt, waar mede men een eerstgeboren Kind moet *voeden*; en hier in worden eenige goede regelen tot verkiezing van een Zoogster, en onderkenning van goede melk gegeeven. Het IIde handelt van het Kind *te speenen*, en wat hier omtrent waar te nemen zy. III. Hoofdst. Van de *Dauworm* oordeelt de Schryver, overeenkomstig met het gemeene gevoelen, dat zy eene poging is van de Natuur, om het Bloed van onzuiverheid te ontlasten; en hierom best niet te haasten om dezelve te genezen. Hy wil ook, dat men de Kinderen t'huis houde, en niet aan de koude bloot stelle; 't welk deze uitslag echter wel schynt te kunnen verdraagen. Men houdt, in Holland, de Kinderen hierom niet in huis; en kan het bezwaarlyk doen, om dat de uitslag dikwils van langen duur is, en men niet ondervindt dat 'er de lucht kwaad aan doet. V. Hoofdst. Van de *Luis-ziekte*, welke de Schryver oordeelt uit een kwaade gesteldheid van het Bloed te ontstaan. Hier tegen worden Wasschingen en Smeersels, behalven eenige inwendige Middelen, aan de hand gegeeven.

VII. Hoofdst. Van de *Stuipen* der Kinderen. Twee algemeene oorzaaken stelt de Schryver, waar uit Stuiptrekkingen, in Kinderen, ontstaan. 1. Ophooping van taaije en kwaade vogten in de slappe Hersenen. 2. Aandoening en schudding der Zenuwen. Hy gelooft echter niet, dat Wormen in de Darmen, door hunne knaaging en prikkeling, Stuipen konnen veroorzaaken: maar als by Wormen Stuipen komen, meent hy, dat zulks toegeschreven moet worden aan een rottige of bedurve stoffe in de Ingewanden, waar uit de Wormen voortkomen, en waar van een gedeelte, met het Bloed, naar de Hersenen gebragt, aldaar de beweging der vogten ontstelt, waar uit Stuiptrekkingen volgen. In de geneezing van dit gebrek komt hier niets ongemeens voor. De Schryver wil, benevens buikzuiverende Ontlastmiddelen, eens of tweemaal in een week twaalf gr. van het *Pulvis de Gutteta* gebruikt hebben. In het XIde Hoofdst. spreekt hy van de Ontsteeking en zweeren der Ooren. De Ontsteeking van de Gehoorweg wordt, in zuigende Kinderen, moeilyk ontdekt; in meer opgegroeide, uit de klagten; en de Verzweering aan den etter, welke het Oor uitloopt. Hier in kan men zich echter vergissen: want de smeerige stoffe in de Gehoorweg in te groote maate afgescheiden wordende, door eenige pynlyke ontsteltenisse in het Oor, en de Gehoorweg uitlopende, om dat ze we-

gens

gens de ſchielyke afſcheiding en menigte dun blyft, wordt ligt voor etter aangezien, ſchoon ze het inderdaad niet zy; 't zelfde, welk ook omtrent de Oogen van Kinderen dikwils waargenomen wordt, welke 's nagts door de Sluiting der Oogleden, een gedeelte traanvogt met een ſmeeriger en dikker vogt vermengd, opgehoopt houdende, dit by het openen der Oogleden onder de gedaante van etter doen voortkomen, zonder eenig blyk van Ontſteeking of Verzweering. De Schryver brengt het Kikvorſchgezwel, *Ranula ſub Lingua*, tot een gebrek van jonge Kinderen, Hoofdſt. XIII. Men ziet het echter, naar onze ondervinding, meer in Bejaarden, ten minſte zo veel als in Kinderen, en in zuigende Kinderen zeer zeldzaam. Hy brengt het tot de zwellingen der Kwylklieren, onder de Tong gelegen, en voegt 'er by, dat het gebrek ſomtyds kankeragtig wordt; het welk in Kinderen zelden gebeurt. Zonder opening in het Gezwel te maaken, welke de Schryver ook voorſtelt, wordt het genoegzaam nooit genezen. Sommigen zyn van gevoelen, dat dit Gezwel meer beſtaat in een verſtopping van de Kwylbuizen der Klieren, onder de tong gelegen, en opzwelling dezer buizen door de opgehoopte kwylſtoffe in dezelven, dan in eene zwelling der Klieren zelven. Zeker is het, dat men, dit Gezwel openende, zich een taaije, ſlymerige ſtoffe ziet ontlaſten, en eene holte ontdekt, waar in men gemaklyk een vinger kan inbrengen, en niet het zelfſtandige van een Klier. En dit wordt nog beveſtigd door de ſchielyke wederkomſt van het Gezwel, na dat het door een gemaakte opening geledigd was. Want het ontlaſtmondje van de Kwylbuis verſtopt blyvende, zal de Kwyl, de gemaakte opening van de buis geſloten zynde, hier in wederom opgehoopt worden, en een Gezwel, als te voren, maaken. XV. Hoofdſt. De Hoeſt der Kinderen, meent de Schryver, onder andere oorzaaken, te ontſtaan uit dampen, welken uit de Maag, de kooking beledigd zynde, opkomen naar de Keel, en hier prikkeling maaken. Hierom, zegt hy, geraaken Kinderen, die gulzig eeten, ligt aan den Hoeſt. Ook meent hy, dat de verzuurde melk van zuigende Kinderen hoeſtverwekkende dampen in de keel kan doen opkomen. XVII. Hoofdſt. Om dat de pyn en krimping in het gedarmte een tegennatuurlyke prikkeling of ſpanning dezer Ingewanden onderſtelt, zegt de Schryver, zullen alle dingen, welken prikkeling of ſpanning in de Darmen kunnen maaken, oorzaak konnen worden van Darmpynen. Een taaije ſtoffe zich in het ge-

darmte uitzettende en winden voortbrengende, maakt zulk eene opspanning: want de winden het gedarmte buitenwaards uitzettende, doen de vezelen, waar uit dezelven bestaan, tegennatuurlyk uitgerekt worden. Al wat derhalve een taaije en winderige stoffe kan voortbrengen, kan Darmpynen veroorzaaken. Deeze stoffe heeft haaren oorsprong uit de Maag, de spyzen niet behoorlyk verteerende; en zo hier andere kwalyk gestelde sappen bykomen, wordt de oorzaak nog vermeerderd, en de kwaal te moeilyker gemaakt. Inzonderheid moet hier de taaije gestremde of gekaasde melk als een voornaam deel van het kwalyk verteerde aangemerkt worden. Om dat 'er, naar de gedagten van den Auteur, vreeze is, dat het gedarmte, door te veel terging, Ontsteeking kryge, inzonderheid zo 'er Koorts by is, wil hy eene Aderlating gedaan hebben, ten zy de tederheid en jongheid van het Kind zulks ontraden. Zo 'er vermoeden is van een scherpe stoffe, raadt hy een verzagtende Klisteer te zetten, en tegen den nagt wat Syroop van Slaapbollen te geeven; ook wel een lepel vol Olie van zoete Amandelen. Daar na moet een zagt buikzuiverend middel toegereikt worden, van *Manna*, in eenig bekwaam vogt gesmolten; met wat Syroop van *Rbabarber*. Ook pryst hy een aftreksel van het Poeijer van *Kina Kina*, met een kleine maate *Rbabarber*, in dit en meer andere gevallen zeer aan, wanneer de Ingewanden niet in staat zyn het voedzel, naar behoren, te verteeren.

In het XXIXste Hoofdst. wordt gesproken van de traage Kliergezwellen van Kinderen. Van dezen, zegt de Schryver, dat Gezwellen zyn, welken voorvallen in de Klieren van den Hals, onder de Oksels enz.; dit is bekend: maar, het gene hy 'er byvoegt, en omtrent de Gewrigten der Beenderen, luidt vremd; en nog meer, zy komen ook, zegt hy, overal voort, in de Armen en Beenen, en grypen niet zelden de Beenderen aan, gelyk de Ribben en het Borstbeen, en gaan ook wel tot de inwendige deelen over. Het laatste kan niet gelochend worden; maar het voorgaande te willen staande houden, zou zyn Kliergezwellen te stellen daar geene Klieren zyn, 't welk ongerymd is. Men zal, denke ik, den Auteur dus moeten verstaan. Met veelen zyner Landsgenoten in het gevoelen zynde, dat, waar Scrofulen zyn, een scrofuleuze scherpheid in het lichaam heerscht, stelt hy dat deze niet alleen de Kliergezwellen veroorzaakt, maar ook bederf in de Beenderen, *Spina ventosa*, en verstoppingen en verhardingen in de inwendige deelen

te wege brengt. Met eene Verhandeling van de Pokjes en Mazelen wordt het XXXſte Hoofdſtuk, en dit Werk, van de Ziekten der Kinderen, beſloten.

Het tweede Stuk van onzen Schryver heeft tot Opſchrift, *Van de Huidkwaalen.* Maar door dezen verſtaat hy geheel wat anders, dan men 'er gemeenlyk door verſtaat. Want hy ſpreekt in dit Werk van de Ontſteeking, de Fyt, Lieſchbuilen, het Knoeſtgezwel, de Kanker, de Slag-aderſpat enz. welken ik niet weet van iemant onder gebreken van de Huid geteld te worden. Hy ſchynt, derhalve, door Huid-kwaalen te verſtaan gebreken, welken niet dieper onder de Huid gelegen zyn, dan dat men ze kan bezien en betaſten; uitwendige gebreken anders genoemd. Wy zullen den Schryver hier in niet volgen, om dat wy meenen reeds genoeg gezegd te hebben, om eene ſchets van zyne behandeling te geeven.

Aangaande zyne Verhandeling van de Ziekten der Kinderen kan men zeggen, dat ze, in 't algemeen, goed is en veel nuttige aanmerkingen en regelen vervat, waar van men zich met vóórdeel kan bedienen. Zyne redeneeringen zyn ſomtyds, om niet te zeggen dikwyls, meer los en winderig dan op gronden geveſtigd, en met bewyzen geſtaafd. Met één woord, gelyk men zich in de Practyk niet ligt op een anderen volkomelyk kan verlaten, moet men het op dit Werk ook niet doen; maar het zelve met opmerking doorzoekende en beproevende, zal men 'er veel goeds in vinden, 't welk zich eigen makende, kan men het overige voor den Schryver laaten.

Beſpiegelingen, voorgeſteld in dichtmaatige Brieven, door Chriſtina Leonora de Neufville. *Te Amſterdam, by* Pieter Meyer, MDCCLXII. *behalve het Voorbericht* 191 *bladzyden in groot octavo.*

DE oordeelkundige Dichteres *Chriſtina Leonora de Neufville* biedt hier mede den Liefhebberen der Poëzye aan eene herhaalde uitgaave haarer *Beſpiegelingen*, met eenige verſchikkingen en veranderingen, daar en boven vermeerderd met eene *Beſpiegeling* over de *onſtoflykheid* en *onſtervelykheid der Ziele.* Men vindt in deeze *Beſpiegelingen*, by wyze van *Brieven* opgeſteld, de leevendigheid van geeſt,

be-

bezadigdheid van oordeel en nauwkeurigheid in Taal en Dichtkunde, zo bevallig te zaam gepaard, dat derzelver leezing, in beantwoording aan 't tweeledige einde der Poëzye, tevens vermaake en ſtigte.

De drie eerſte *Beſpiegelingen* zyn eene navolging van 't Franſch van den Heer *Voltaire*; ſtrekkende de eerſte, om te toonen, dat het geluk eenes menſchen niet afhangt van deezen of geenen leevensſtand, of van een hoogeren of laageren rang, dien hy in de waereld bekleedt, en dat het waare geluk alleen den Wyzen gegeeven is, die een verſtandig gebruik weet te maaken van de omſtandigheden, waar in de Godlyke Voorzienigheid hem geplaatſt heeft. De Heer *Voltaire* trekt zyne ſtelling wel eenigzins verder, met ſtaande te houden, dat de menſch, in welke omſtandigheden hy zich bevindt, *gelukkig is, of 't weezen kan*, en onze Dichteres toont de onbeſtaanbaarheid hier van met eene korte aanmerking; doch 't weezenlyke der zaake komt op het bovengezegde uit: van waar we ook in 't ſlot leezen,

In alle ſtaten zal u vreugde en ſmart ontmoeten:
Het Hof heeft moeilykheên; de Tempel heeft zyn' twiſt;
De krygers ſtaan ten doel voor woede en oorlogsliſt;
Hermotimus! men vind den rampſpoed aller wegen,
Maar tevens overal den Goddelyken zegen.
Geen hooge of lage ſtaat, geen ouderdom, geen jeugd,
Geleid het menſchdom tot de wezendlyke vreugd.
„ *Maar (vraagt ge) waar is dan dat wezen op te ſporen?*
„ *Dat vluchtend heil, miſſchien uit uw vernuft geboren?*
„ *Waar vind ik dat geluk, 't geen mooglyk niemand zag?*
Waar? in u-zelven, in uw hart, in uw gedrag.
ô Sterveling! 't zy uw ſtaat gelaakt werde, of geprezen,
Word wys; dat 's u genoeg; gy zult gelukkig wezen.

Hier uit vloeit, met den aanvang der tweede *Beſpiegelinge*, voort, de vraag, hoe de Wyze tot dat geluk kome; door zyne eigene Werkzaamheid, of door een onwederſtaanbaar Noodlot? en dezelve wordt beantwoordt, met eene verdeediging der Vryheid van 's Menſchen ziel, tegen de zodanigen, die een Noodlot dryven of invoeren; waar van ons de onbeſtaanbaarheid met den Godsdienſt aldus voor oogen geſteld wordt.

Hoe! zoud gy ſlaaf zyn? Gy, door zulk een' wyz' Regeerder
Geſchapen, naar zyn Beeld, op dat zyn lof vermeerder!

Neen,

Neen, neen; 't woord Godsdienst, dat den geest zo dierbaar is,
Waar slechts een ydle klank, had geen beteekenis;
Gerechtigheid waar' dus by God, noch mensch te vinden;
Men zag geen' Cato zich aan de eedle deugd verbinden;
Geen Catilina waar een Pest voor 't Roomsche Ryk;
Hun deugd, hunne ondeugd, stond in waarde elkaêr gelyk;
Het Noodlot sleepte ons weg tot gruwelyke tochten,
Dees Waereldbajert ware een poel van Vloekgedrochten!
De onnutte Gierigaart, de woeste Moordenaar,
De Eedbreker, Roover, ja de stoutste Lasteraar,
De snoodste Zielenbeul zal zich onschuldig roemen,
En van zyn gruwlen God de dwingende oorzaak noemen.
„ Die (zal hy lastren:) die, niet ik, brak ooit myn woord;
„ Hy is 't die rooft en brand, Hy die zyn kindren moord.
Ik yze! maakt gy God tot oorzaak uwer schulden?
Kunt ge, ô Rechtvaardige! zo snood een lastring dulden?
Wat zoud gy zeggen, gy, die zulke gruwlen leert (*)!
Zo gy den Duivel voor uw' Schepper had geëerd.

Aan dit Dichtstuk is een derde gehegt over de Afgunst, als de bronwel veeler ongelukken; waar in de Leezer tegen deeze haatlyke en schadelyke ondeugd gewaarschouwd, en ter beminnelyke en heilzaame hoogagting der verdiensten van zynen Evenmensch aangespoord wordt; waar toe ten voorbeelde strekt het gedrag van den Ridder *Bernini*, beroemd Italiaansch Bouwmeester en kunstig Beeldhouwer, van wien het volgende verhaald wordt.

Op 't aanzoek van Colbert, verlaat Bernini Romen,
Hy, in de Louvre, ter beschouwinge aangekomen

Der

(*) Dit wordt hier, gelyk Mejuffrouw *de Neufville* aantekent, *niet stelligerwyze*, *maar als gevolgen*, *of voorwaardlyk*, *voorgedragen*, *zynde hier de voorwaarden*, wanneer wy door onnaspeurbre kracht beheerscht, geperst en bewogen wierden, magtelooze werktuigen waren, door een straffen wereld-dwinger voortgebragt; en steeds genoodzaakt zynde door Gods vinger, in 't geheel met geen vryheid bedeeld waren, *om goed of kwaad te kunnen* verkiezen: *dan nadien deeze voorwaarden verdichte stellingen zyn*, *strydig met de eigenschappen van de ziel*, *de Goddelyke en menschelyke wetten*, *ja met onzer aller ervarenis*, *zo vervallen dierhalven alle de opgenoemde gevolgen*, *of den Allerhoogsten onbetamelyke opgedichte gruwelen der menschen.*

Der Bouwkunst van Perrault, roept: „ Daar uw Moederstad
„ Zoo groot een' Kunstenaar in haren kreits omvat,
„ Ontbied men my! Waarom? ik zie Parys, in 't eeren,
„ In 't koestren van de Kunst, op Rome triomfeeren.
Dus eert de Deugd Verdienste, en 't hart behoud zyn rust.

Hier aan volgen eenige Bespiegelingen onzer Dichteresse zelve, die zich in de vierde verledigt ter beschouwinge van de Drift en Dwaling, om te toonen, hoe dwaas de mensch, door eene zinnelooze dwaaling, zich ten slaaf overgeeft aan zyne driften, in steede van als een Vorst over dezelven te heerschen, dat hem de rampzaligste gevolgen op den hals haalt, waar van ons de volgende beschryving ten deele eene schets geeft.

Wat heeft de Sterveling, niet bewust van eedler hoop,
Dan die de Wellust geeft, een' naaren Leevensloop!
Beschouw hem, afgemat, gepynigd door veel woelens,
Ontbloot van Gods genade en eedle hartsgevoelens,
Door waereldsche eer verblind, geblaakt door fellen spyt,
Geknaagd door boosheid, en gemarteld door den nyd,
Onzeker, geemelyk, veranderlyk, onwillig
Belangloos voor al 't goede, als waar 't hem onverschillig!
Verdwaasden, die in 't aardsche uw hoogst genoegen schept,
De onttoomde Driften tot uw' valschen hofstoet hebt!
Die Monsters zullen, durft ge in uwen loop volherden,
Uw strafste Rechters, uw verwoedste Beulen werden.

In de vyfde *Bespiegeling*, welke over de samenleving gaat, vermeldt Mejuffrouw *de Neufville* den lof der Menschenliefde, en brengt ons de verpligting tot, en de heilzaame vrugten der betragtinge van deeze Deugd, in de menschlyke maatschappy, voor oogen; dat haar onder anderen doet schryven:

Gelyk de blinde stof door de Almagt voortgebragt,
Elkaêr ten nutte werkt door ingeschapen' kracht,
Zo voegt het aan den Mensch, oneindig meer verheven,
Zich zelf niet, maar voor 't heil van anderen, te leven.
Zo leeft de Wysgeer, die, in kundige eenzaamheid,
De nutte gronden tot de Wetenschappen leid,
Die hy ten voordeel' van de Maatschappy doet strekken.
Mogt gy dien Kloosterling uit zyne dwaling trekken,

Die

Die door geleden hoon, minyver, gramschap, nyd,
Mislukt fortuin, of wraak zich in een' kerker smyt!
Wanhoopend mensch! zyn dit (*) *uwe eenzaame oogenblikken*
Tot 's Naasten stichting, nut en dienst der Godheid schikken?

De ydelheid der waereld is het onderwerp der volgende *Bespiegelinge*, die ten doel heeft, den mensch op te wekken, om zyn hart niet te hegten aan de dingen deezer waereld, daar dezelven der gestadige onbestendigheid onderworpen zyn, en de mensch geschapen is ter verkryginge van betere goederen, die in eeuwigheid bestendig zullen blyven: van waar onze Dichteres deeze *Bespiegeling* aldus besluit.

Vlucht heen, ô Tyd! vlieg; ga den wyden kring voltrekken,
Wiens sluiting, reeds naby, ons Wondren zal ontdekken;
Verheven Wondren, waard des Scheppers Majesteit,
Waard dat men 't hart verheffe uit de aardsche nietigheid.
Men blyv', dus blakende in 't onwankelbaar verlangen
Naar deeze grootheid, aan geen schors van zaken hangen!
Des Waerelds glorie, vreugd, genoegen, vleijery,
Snelt als een schaduwbeeld, vliegt als een damp voorby.
Zou dan onze edele Ziel, tot eer van God geschapen,
Aan beuzelingen, aan schynheilen zich vergapen?
Neen, neen! u, die, wanneer ge op God uw hope bouwt,
Het vak der starren als het vloertapyt beschouwt,
't Geen ge, op uws Heilands komst, met ongemeten schreden,
Het Ryk der dooden ten trots, zeeghaftig zult betreden,
Voegt, nog op aard' geplaatst, gedachte, drift, noch daad,
Die met de grootheid van uw Wezen niet bestaat.

Ten laatsten komt ons hier voor eene *Bespiegeling* over de onstoffelykheid en onstervelykheid der ziele, waar in onze Dichteres, op de gronden van den beroemden *Wolf*, zich aankant tegen de voorstanders van de stoflykheid der ziele, en derzelver onstoflykheid en onstervelykheid verdeedigt. Dit onderwerp, dat eene zeer bepaalde redeneering eischt, en van daar niet zeer geschikt is voor de Poëzy, wordt egter door Mejuffrouw *de Neufville* doorgaande zeer wel Dichtkundig verhandeld; indiervoege dat ook dit haar Dichtstuk over 't algemeen de vloeibaarheid behoude; zonder dat ze zich

(*) *Zyn dit* is waarschynlyk een *vitium calami* voor *is dit*, by verkorting voor *is dit doen* of *bedryf*, *is zo te handelen.*

zich toegeeve in een te verre gaande Rymverlof, of 't overtollige gebruiken van uitweidingen, en niets-betekenende verzen; terwyl ze de schakeling haarer denkbeelden nauwkeurig bewaare. Ter proeve hier van verstrekke de volgende beschryving van 't gevoelen van Professor *Wolf*, raakende de *overeenstemming van ziel en licbaam met elkander, zonder wederzydsche werking op elkaer.* Hy naamlyk

Bepaalde : Dat de ziel een reeks gedachten voed,
Door eigen kracht, daar stof, als oorzaak, niets toe doet.
En dat het ligchaam, door werktuiglyke krachten,
In tyd en werking, stemt met zyne zielsgedachten.
Dus werkt het licbaam op zich zelven, door de wet
Die aan al 't stoflyk, in 't bewegen, is gezet:
En de eedle ziel beschouwt, door eigen kracht, die dingen
Die 't ligchaam, naar zyn' stand in dit Heelál, omringen.
Dus 't ligchaam, en de ziel, opzichtlyk t'zaamgewrocht,
Niet werkende op elkaêr, doch werkend naauw verknocht
Zyn als twee Helden, die, ter loopbane ingetreden,
Gelyklyk, om den prys, verdubblen hunne schreden:
Elk spoed zyn' eigen weg, doch de eene en de andre Held
Richt zich naar 't zelfde doel, aan beiden voorgesteld.

De schrandere Schryfster deezer *Bespiegelingen* heeft dezelven doorgaande, en voor al deeze laatste, met verscheiden aantekeningen verrykt, die meerendeels ter opholderinge of bevestiginge van haare voorgestelde denkbeelden dienen. Daar zyn 'er, 't is waar, ook etlyke onder die onze hedendaagsche Schryvers veel al zouden nalaaten, om hun werk niet noodloos met aantekeningen te verzwaaren, en zich te onthouden van den schyn van met eene uitgestrekte studie te willen pronken; doch men moet den smaak der geenen die schryven, en voor al van eene der beminnelyke Sexe, ten deezen aanzien, eenigzins toegeeven; dat in deezen te gereeder kan geschieden, om dat Mejuffrouw *de Neufville* in daad en waarheid toont, dat ze agting verdient by allen die de beschaavende weetenschappen beminnen.

Het

Het nut der Tegenspoeden, Brieven, en andere Gedichten van Lucretia Wilhelmina van Merken. *Te Amsterdam, by* Pieter Meyer. MDCCLXII. *Behalve de Opdragt* 344 *bladzyden in quarto.*

DE zoetvloeijende Dichteres, Mejuffr. *van Merken*, die niet minder dan Mejuffr. *de Neufville* het oor van kundige beminnaaren der Poëzye kan streelen, verleent, in deeze verzameling van Dichtstukken, aan 't gemeen een nieuw bewys van haare aanvallige bekwaamheden: nadien eene welgeregelde verbeeldingskragt en bondig oordeel alomme doorstraalen in haare zagtrollende verzen, die, in een zuiveren styl, naar den aart der zaaken, geschikt, meerendeels strekken om denkbeelden van Eer en Deugd in te boezemen.

Deeze Verzameling heeft aan 't hoofd drie doorwrogte Zangen over het *nut der Tegenspoeden*; waar van onze Dichteres met te meerder nadruk kan zingen, voor zo ver zy zelve in de Schoole der Tegenspoeden geoefend is, van waar men ook in dit stuk by uitneemendheid het hart hoort spreeken.

Met den aanvang in 't algemeen aangemerkt hebbende dat de tegenspoeden niet toe te schryven zyn aan een los geval, maar ons treffen onder 't bestuur van Gods liefderyke hand; dat het geluk best gekend wordt naa 't ondergaan van rampen, en dat tegenheden ons hoeden voor veele verleidingen; brengt ze ons het volgende voorstel voor den geest.

Een ongelukkig mensch, zo hem de waereld noemt,
Wanneer zyn eigen hart hem niet in 't heimlyk doemt,
Al treurt hy om zyn Lot, al zwemt zyn oog in traanen,
Is zo rampzalig niet als zyne vrienden waanen;
Schoon Rykdom, Aanzien, Rust, Gezondheid of Gemak
Geen schuilplaats zoeken in de schaduw van zyn dak,
En de aardsche Zaligheên, in weerwil van zyn poogen,
Op arends vleugelen weg vliegen uit zyne oogen.

De waarheid van dit voorstel wordt in den eersten Zang breedvoerig aangetoond, zo uit kragt der overweeginge der zwaarigheden waar aan een hooger staat onderhevig is, en daar een laager stand ons van bevrydt, als uit het bezef dat de tegenheden haare nuttigheid hebben, in 't beteugelen onzer driften, in 't afwenden van zondige aanlokselen, in 't

versterken der Deugd, en 't verheffen onzer gedagten ter waare gelukzaligheid; des men wel moge zeggen:

Een ziel, wier hoop niet rust op 't wisselvallig Leven,
Die 't weezendlyk geluk kan scheiden van den schyn,
Die 't beste deel verkiest kan niet rampzalig zyn;
Zy ziet, bedaard, het rad der ondermaansche dingen
Zich wentlen om den spil der standverwisselingen;
En lyd zy door dien zwaai, hoe zwaar dat lyden zy,
De welgegronde hoop blyft haar standvastig by,
Dat geen geweld, geen straf, geen treffende ongelukken,
De Deugd, die in haar woont, zal uit haar' zetel rukken.

De tweede Zang ontleent eene kragtige troostrede uit de verzekering dat God, in zyne aanbiddelyke Voorzienigheid, den deugdzaamen met een oog van medelyden in zyne ellende aanschouwt, waar door hy hem in geen rampen doet verblyven dan ten zynen nutte; de noodige kragt in 't draagen der tegenspoed verleent, en wel inzonderheid uit het lyden redt, wanneer 't te hevig zou woeden. Dit aangedrongen hebbende ten aanzien van ballingschap, gevangenis, schipbreuk, verlies van Ouderen, Man of Kinderen, laat ze zich met eene volle verzekering aldus hooren.

Dit 's gewis,
Dat een betrouwend hart niet ongelukkig is.
Wat schaên gevangenis en ballingschap en pynen,
Zo God, die alles ziet, blyft zorgen voor de zynen;
Zo alles medewerkt tot welstand en geluk
Van hem, die op Gods hulp vertrouwt in zynen druk?
Hy weet alléén het heil dat we uit de rampen trekken,
Hoe sterk de tegenspoed de deugden op kan wekken:
Het veege krankbed word door wellust niet besmet.
De felle pynen zyn de voedsters van 't gebed.
Verlies van roem doet ons naar hemelglori trachten.
Verachting leert ons 't aardsche om beter goed verachten.
De kwynende Armoê vind, in haar' benaauwden staat,
Een ryken schat by God, der armen toeverlaat.
Zyne onvermoeide zorg, die voor ons heil blyft waaken,
Zal, keurt zy 't goed, een einde aan onze rampen maaken;
En acht haar wysheid best, dat ons geen zachter lot
Bejegen' op deeze aard', wie stelt zich tegen God?

Hier benevens wil onze Dichteres dat deugdzaame ellendigen

digen zullen overweegen, hoe veel gelukkiger zy zyn dan de geenen, die door hun eigen fchuld in tegenheid vervallen, en deswegens met wroeging aangedaan zyn: midsgaders hoe de hulp van goede vrienden met raad en daad, als ook het leezen van goede boeken hun ten trooft verftrekken.

In den derden Zang eindelyk verfterkt zy al het gezegde door de denkbeelden der Euangelieleere, en moedigt den lydenden aan, om de rampfpoed met geduld te verdraagen als een middel, waar door God ons op den weg der Deugd houdt, om ons ter zaligheid te leiden: hier toe maakt ze gebruik van 't lyden van Jefus Chriftus, en de verzekerde verwagting eener eeuwige zaligheid, die haar noopt om uit te roepen,

ô Heilryke eeuwigheid, die nimmer einde kent!
Hoe kort is 't leven en hoe ligt de zwaarfte elend'
By uwe duurzaamheid en liefelyke weelde,
Wier zaligheden zich geen fterveling ooit verbeeldde!
De ziel verluftigt zich alrede in 't heilgenot,
Dat haar te wachten ftaat, verëenigd met haar' God!
Zy hoort den hoogen rei der blyde Hemellingen,
Terwyl ze in 't vleefch nog woont, reeds englenzangen zingen.
Dus vind het vroom gemoed, van zynen ftaat bewuft,
In 't midden van 't verdriet een liefelyke ruft.

Dit vooruitzigt dringt ze ten kragtigfte aan, en vermaant den Lyder, om in zynen druk zyne verzugtingen op te zenden tot God, die hem zal trooften, en, zo hy hem al, om wyze reden, geen uitkomft in dit leeven geeft, door den dood zal redden uit alle zyne rampen, om hem in 't eeuwige bezit eener volmaakte gelukzaligheid te ftellen. Hier aan hegt onze trooftryke Zangfter eene opwekkelyke aanfpraak aan de noodlydenden, en ze befluit vervolgens haare zangen met een gebed tot den Allerhoogften.

Op deeze zangen volgen eenige *Brieven*, die aanmerkenswaardige lotgevallen van zommige voornaame Perfoonaadjen behelzen, en hunne gemoeds-aandoening by die gelegenheid in eigenaartigen nadruk voorftellen: fchryvende *Charlotte van Bourbon* aan *Willem den Eerften*, Prins van Oranje; *Maria de Medicis* aan haaren Zoon, *Lodewyk den Dertienden*; *Louize de Coligny* aan haaren Zoon, *Fredrik Henrik*; *Johanna Gray* aan *Maria van Richmond*; *Leife* aan zynen Vader, *Erik*, eerften Bevolker van Groenland; *Clau-*

dius Civilis aan *Julius Briganticus*, en *Elisabeth* aan *Henrik den Grooten*. Ter proeve hier van diene de volgende manlyke redenvoering van *Claudius Civilis* tot de *Batavieren*, in zynen Brief aan *Julius Briganticus* gemeld.

Bataafsche Vorsten! die de glori hoog waardeert!
Betrachters van uw' eed, schoon tót uw schaê gezwooren!
Beschermers van 't Gewest, dat Vrybeids wetten eert!
Handbaavers van haar recht! leent my aandachtige ooren.
Wat is de vrede toch daar Rome ons door misleid?
De vrede, die ons heil en welvaart aan moest brengen,
Is, onder schyn van rust, vermomde dienstbaarheid,
Die de aart van 't vrye Volk onmooglyk kan gehengen:
Wy zien ons, jaar op jaar, met grooter smaad verdrukt,
Door Rome's dienaars en gevloekte legerpesten,
Die de edelsten des Volks, aan 't Vaderland ontrukt,
Zich dood doen vechten in barbaarsche Wingewesten.
Dus wordt de gade van haar' echtgenoot beroofd,
De moeder van haar' zoon, de zuster van haar' broeder:
De Vrybeid ziet haar' glans in dit Gewest verdoofd,
En 't vuur der dwinglandy blaakt uur op uur verwoeder;
Geen vrouw, geen maagd zelfs uit der Priesterinnen rei,
Is voor den moedwil van den dartlen krygsknecht veilig:
De Goden schynen zelf geraakt door ons geschrei;
Maar die Barbaaren zien onheilig aan noch heilig.
Zy mesten, ongestraft, zich met ons goed en bloed,
Op 't spoor der Hoofdliên en veracbte Honderdmannen;
En 't overlaaden heir heeft nauwlyks uitgewoed,
Of 't keert en zend ons nieuwe en greetiger tirannen.
't Is tyd, ô Helden! ons van zo veel ramps te ontslaan.
Waakt op! weêrstreeft geweld en moord en plonderingen,
Nu Rome tegen Rome alrede is opgestaan;
Vespasiaan Vitel *ten zetel af wil dringen,*
En 't Volk door burgerstryd zyne eigen krachten knakt.
Beschouwt het overschot van zyn beroemdste benden;
Ziet ze onvoltallig, ziet ze in stryd op stryd verzwakt:
Nooit was 'er schooner kans tot stuiting der elenden.
Men neem' die vlytig waar, en wyte, indien zy keer',
Aan Held Vespasiaan *den opstand deezer Landen:*
Hy draag' de schuld voor ons; maar, zo men triomfeer',
Ontslaat men 't Vaderland, zich zelv' van slaafsche banden.
Dan zyn wy waarlyk vry; dan zal dit bly Gewest
Den hoogen Goôn alleen vrywillig hulde zweeren;
Dan word de Vrybeid door een vasten Vreê gevest,
En Rome zal voortaan ons hoonen noch braveeren.

De

De Boschwaarzeggerin, door Nebalen verlicht,
Heeft in het duister boek van 't naadrend lot geleezen;
Zy zelf spelt ons de zege en wyst ons onzen pligt (*):
De Hemel stryd voor ons, wiens magt zoude ons doen vreezen?

Ten laatste vindt men in deeze Verzameling nog eene *Mengeling van verscheiden Gedichten*, als Verjaargezangen, Bruiloft- en Lykdichten, benevens Lofdichten, Dankbetuigingen en dergelyken, waar op we niet verder staan zullen blyven; zo, om dat ons bepaalde bestek zulks niet gevoeglyk toelaat, als om dat veelen deezer Dichtstukken, voorheen afzonderlyk gedrukt, reeds genoegzaam bekend zyn.

(*) *Civilis* heeft kort te vooren gewag gemaakt van de openbaaring van den last der Goden door *Velleda*, eene beroemde waarzeggerin in die dagen.

GEDAGTEN,

(*meest getrokken uit* POPE's Gedagten over verscheide Onderwerpen.)

DE Dwaasheden, die wy in anderen niet kunnen dulden, in ons zelve te verschoonen, is liever zelve dwaas te zyn, dan het andere te zien.

Men behoeft zig nooit te schaamen, dat men erkent gedwaald te hebben; want dit te erkennen, is net het zelfde, als te zeggen, dat men heden wyzer zy, dan men gisteren was.

Het beste middel om de juistheid van zyn geest, zo wel als goede gesteldheid van zyn hart te toonen, is zyne zwakheden te erkennen. Dus overtuigt eene klaare Beek, door het slyk op haaren bodem te vertoonen, ons wegens de helderheid van haar water.

Onze Hartstogten zyn even als het begin eener brandende Koortse; zy maaken ons eerst sterker, om ons onmiddelyk daar op zwakker te laaten.

Het geen *Cicero* van den Oorlog zegt, mag met even veel regt op het Reden-twisten worden toegepast. De Oorlog behoorde altoos den Vrede, en het Reden-twisten de ontdekking der waarheid te bedoelen. Maar zy, die veel van *Disputeeren* houden, gelyken doorgaans aan de regte lief-

hebbers van de Jagt, welke hun vermaak in het Jaagen zelve ftellen.

Zy, die 'er altoos op uit zyn, om eens anders geheimen te weeten, vaaren dikwils eveneens, als die het werk der Byën al te nauwkeurig willen opneemen; zy worden 'er van geftooken voor hunne nieuwsgierigheid.

Die zo gereed zyn, om andere te raaden en te helpen, gelyken veeltyds naar die lanterfantende vrouwen, die de huizen der nieuwgetrouwde helpen opfchikken, terwyl haare eige in de uiterfte verwarring raaken.

De meefte oude lieden gelyken den oude Chronyk-boeken. Zy zyn getrouw in hunne verhaalen van het voorleedene, maar laftig om te leezen, en men opent ze alleenlyk om ze wegens eenige byzonderheid naar te zien.

De oude lieden, die geduurig het voorledene pryzen, zouden ons gaarne wys maaken, dat 'er ten hunnen tyde geene flegthoofden waren, maar ongelukkig zyn zy zelve overgebleeven, om het tegendeel te toonen.

Men moet de wereld noodwendig of belagchen, of beknorren. Zo wy lagchen, krygen wy den naam van verwaand; zo wy knorren, van zwartgallig te zyn.

Het grootfte voordeel, om voor een fraaijen geeft of verftandig man te gaan, is, allerleie lafheden ongemerkt te mogen zeggen; allerleie dwaasheden ftraffeloos te mogen doen.

Telkens als ik eene levendige erkentenis voor genoote weldaaden in een arm menfch ontdek, ftel ik vaft, dat hy, ryk zynde, zeer weldaadig zou geweeft zyn.

De Bloemen en Cieraaden in de Leerredenen zyn gelyk de blaauwe en roode Korenbloemen, die onder de Tarwe groeijen. Zy maaken een fraay gezigt voor den Wandelaaren, die het Veld flegts eens gaan bekyken, maar zyn fchadelyk voor de geenen, die hun voordeel met den Oogft willen doen.

Hy, die valfchheid fpreekt, weet niet wat zwaarwigtig werk hy onderneemt; want om één leugen goed te maaken, moet hy duizend andere fmeeden.

Raad te geeven is dikwils niet anders, dan zig het voorregt aan te maatigen, om dwaasheden te zeggen, onder fchyn van andere te beletten, die te doen.

Onder veele beflommeringen kan men van de Wysgeerte praaten, als men weinig omflags heeft, dezelve betragten.

Veele

Veele lieden hebben de beslommeringen der Wereld voor een stil en afgezonderd leven verlaaten, op de zelfde wyze, als Eva van Adam afging, om een byzonder gesprek met haaren Verleider te houden.

Al het verschil, tusschen een fatsoenlyk en een gering gezelschap, bestaat hier in alleen, dat men het zelfde zegge, en doe, in eene kleine kamer, of groote zaal, aan een *Mahogny*-houte of ouderwetsche tafel, by twintig wasch- of twee gemeene kaarsen.

Boeken, die men niet verstaan kan, te verzamelen, om dat ze van geleerde Mannen zyn geschreeven, is het zelfde, als eene party kleederen, die ons niet passen, op te doen, om dat een beroemd Snyder ze gemaakt heeft.

Met verstand te praaten, is even aanstootelyk, in een gezelschap van Dwaazen, als in 't oor te luisteren. Zy belgen 'er zig even veel over, om dat zy het beide even weinig verstaan.

Gelyk fraaije Kinderen de leelykheid hunner Ouderen sterker doen afsteeken, dan of zy zelve leelyk waren, zo doen de fraaije gedagten, die een slegt Schryver in zyn Werk plaatst, hem niets dan nadeel. De gegaloneerde vest, of zyde kouzen, die een Bedelaar aan heeft, strooken niet met het overige van zyne kleedy.

Wilt g' uwe Werken verbeteren, geef ze aan uwe vyanden te leezen; want uwe vrienden meenen 'er eveneens, als gy zelve, over te moeten vonnissen.

Het karakter der Vrouwen is raadzelagtig; en doorgaans hebben zy dit met de Raadzels gemeen, dat zy behaagen door haare duisterheid.

Men heeft geen meer rede om naar het bezit van eene schoone Vrouw te verlangen, dan om te wenschen één der Draaken te zyn, die de gulde appelen in den tuin der *Hesperides* bewaarden.

De Vrouwen houden doorgaans min van Bly-, dan van Treur-spelen; misschien is 'er de rede van, om dat zy in de laatste aangebeden, in de eerste vertoond worden.

Het verstand van sommige menschen is gelyk het schynzel van een Dieven-lantaarn; het dient alleen voor die denzelven draagt.

Het gebeurt niet zelden, dat de beste menschen meest gelasterd worden, gelyk de Wormen doorgaans de beste vrugten aantasten.

Dat eindeloos getal van menschen, dat naar eene Hofstad te

te saamen vloeit, is even nadeelig voor den welvaart van het land, als eene al te groote toevloed van geesten naar het hart, schadelyk is voor het lighaam.

Wy verwonderen ons, dat menschen, die zig aan een slegt gedrag schuldig kennen, verwaand en hovaardig kunnen zyn; en wy bedenken niet, dat zy geen andere toevlugt hebben, om hunne schaamte te bedekken, en hunne wroegingen te verzagten.

Een Gezin is gemeenlyk niets anders, dan eene kleine Maatschappy van menschen, die zig onderling belaagen; de banden van het bloed zyn zo veele strydige belangens, die elkanderen dwarsboomen. De Zoon hoopt op den dood zyns Vaders, de jonger' Broeders verlangen naar dien des oudsten; deze ziet de Bruid-schat zyner Zusters met wangunst tellen, en de Huwelyken openen nieuwe bronnen van twist. Niets is natuurlyker, dan dit alles te verwagten, en egter weet ik niet, wat dwaasheid ons verblind, om het waar geluk in den boezem van een Huisgezin te zoeken.

Een mensch van een kwaad hart kan geen goed Burger wezen; want hoe kan iemand, die geen enkel mensch opregtelyk lief heeft, duizenden te gelyk beminnen?

Om alle eerlyke en verstandige menschen tot den zelfden Godsdienst te brengen, behoeft men ze slegts, een tyd lang, met elkanderen te doen verkeeren.

Het kortst en zekerst middel om den naam van een verstandig man te krygen, is eens anders gevoelens altoos te staaven.

Die het meest om gunsten vraagen, zyn juist de geenen, die ze minst verdienen.

De alleraangenaamste verkeeringen zyn uit beleefdheden en mommeryen saamgesteld.

Zommige menschen krygen den naam van geestig, door eene losbandige vrolykheid, die even veel naar geest, als dronkenschap naar verstand gelykt.

Al wie eenen Vriend, door vleijen, eenige gunst heeft afgetroond, moet dien Vriend voortaan als een zot, en zig zelven als een bedrieger aanmerken.

Hoe weinig de Rykdommen waard zyn, kan men afneemen uit de Persoonen, aan welke God dezelve schenkt.

De gemeene roep is tegen de ondankbaarheid, terwyl men alleenlyk de verwaandheid moest beschuldigen. Daar zyn weinige menschen zo ontaard, om hunne weldoeners niet te willen geeven, dat zy hen denken schuldig te zyn; maar de

wel-

weldoeners meenen hunne begunſtigde altoos boven derzelver verdienſten te behandelen, en de begunſtigde altoos minder te ontvangen, dan met hunne verdienſten overeenkoomt.

Door kleinigheden te bezuinigen, krygt men eer den naam van gierig, dan door groote verteeringen af te ſnyden; en meenig een Vrek zou voor weldaadig gaan, wiſt hy ſlegts eene kleine ſom met oordeel te beſteeden.

Men zit nooit geruſter dan in het gezelſchap van verſtandige lieden.

Het heeft meer werks in, om een ſlegt, dan om een goed gezelſchap by te woonen. Want dewyl de Zotten geen oordeel en veel verwaandheid hebben, zo moet men dezelve geduurig vieren, en misdoet men, in weerwil zyner oplettenheid, dikwils door redelyk te denken.

Het is eene groote zaak om een Zot met zig zelven en anderen in eene goede luim te houden.

De tegenwoordigheid van een vergulden Zot is een regte pynbank voor een eerlyk en verſtandig Man.

Het is met kleine vernuften eveneens als met kleine vleſſen gelegen; zy hebben zo veel nauwer halzen, en maaken, onder het ſchenken, meer geluid, naar maate zy minder vogts bevatten kunnen.

Daar zyn veele menſchen, die zig wyſſelyk gedraagen; daar zyn nog meer, die iets aartigs doen, maar zeer weinigen, die eene edelmoedige daad verrigten kunnen.

Een God-verzaaker is niets anders, dan een veragtelyke Dwaas, die met den Godsdienſt ſpot. Een Huigelaar gebruikt denzelven tot een ernſtiger, maar tevens yſſelyker ſpel. Hy verlaagt zig op de kniën zyns lighaams, om dat hy zynen geeſt niet wil verheffen tot de betragting der deugd; gelykende juiſt naar een onbeſchaamden Schuldenaar, die dagelyks met zynen Schuld-eiſſcher gemeenzaam omgaat, en duizend ſtrykades voor denzelven maakt, zonder ooit zyn ſchuld te betaalen.

C.

Wegneeming der zwaarigheid, afgenomen van 't ongelovige verwerpen van Jesus door den Joodschen Raad.

ALs eertyds de dienaars van den Joodschen Raad, uitgezonden om Jesus gevangen te neemen, onverrigter zaake wederkeerende, betuigden, dat ze, door de uitneemendheid zyner redeneeringe aangedaan, als door eerbied wederhouden, onmagtig geweest waaren, om hunnen last te volvoeren, zo was de taal der Pharifeen, vreezende dat ook deezen Jesus zouden aanhangen; *Heeft iemand uit de Oversten in hem geloofd, of uit de Phariseen? Maar deeze schare, die de Wet niet weet is vervloekt* (*). 't Is als wilden zy zeggen: is 'er een der aanzienlyke Leden van deezen Raad, is 'er één der geagte Phariseen, die hem voor den Messias erkent? immers neen: by mannen van aanzien en eerwaardigheid, by menschen van kundigheid en oordeel, die ervaaren zyn in de Leere van Moses en de Propheeten, heeft hy geen invloed: gylieden behoordet u op dezulken te verlaaten, en niet te hooren na zyne verleidende redeneeringen, gelyk het gemeene Volk dat hem aanhangt. Die onkundige hoop is niet waardig dat men 'er agt op slaa: zy toch zyn niet geoefend in de Leere van den Godsdienst, gelyk uwe aanzienlyke Oversten en de eerwaarde Phariseen, die des aangaande in de Schoolen onderweezen zyn: dat onkundige Gemeen heeft toch geen deel in Gods gunste, en daarom laat God hen als vervloekte verleid worden.

Dit voorstel, dat niet ongeschikt was om ingang te verkrygen in 't gemoed der Geregtsdienaaren, is menigwerf in laatere dagen aangedrongen, om de waarheid van den Christelyken Godsdienst te bestryden. Het komt veelen, zien-

(*) *Joh.* VII. 48 en 49. De trotsche en waanwyze Phariseen spraken doorgaans met de uiterste veragting van 't Gemeen; zy noemden hen *het Volk der Aarde, bekwaam om de Aarde te bewoonen, het Land en den Wynstok te bewerken, maar niet om de Wet te beoefenen?* Het Gemeen, zeggen ze daarom, *is onkundig van de Wet, het Volk der Aarde is niet Godvrugtig.* Dit doet hen dezulken die eene *dogter van 't Volk der Aarde ten huwelyke neemen* eene *vervloeking* noemen; *hunne vrouwen*, zeggen ze, *zyn eene vervloeking, en van hunne dogteren wordt 'er gezegd, Deut. XXVII.* 21. *Vervloekt zy die by eenig beest ligt.* Vide *Wolfii Curas in h. l.* addas *Buxtorfii Lex.* col. 1626. nec non *Gill. in Luc.* VII. 39. & *Westenium in h. l.*

ziende den aanhang van Jesus bestaan uit het gemeene Volk, terwyl de Leden van den Joodschen Raad ongeloovig blyven, onbegrypelyk voor, hoe die Raad Jesus heeft konnen verwerpen, indien het Euangelische verhaal anderzins waarheid zy. Een Jood vindt hier in, zo 't hem toeschynt, rede voor zyn ongeloof; en een Christen, schoon geloovende, beschouwt dit zomtyds als eene zwaarigheid, die hem min of meer doet wankelen. —— Was hy de Messias geweest, zegt een Jood, hy zou door den grooten Raad, zo bedreeven in Moses en de Propheeten, niet verworpen zyn: ondertusschen geen dier Leden heeft in hem geloofd, volgens Joh. VII. 48: vermids wy nu van hun oordeel afhangen, naar de Wet Deut. XVII. 8——13, overeenkomstig met de Leere van Jesus zelven, Matth. XXIII. 2 en 3, zo verwerpen wy hem ook met regt, als zynde hy door den Joodschen Raad veroordeeld. Zou het Joodendom, denkt een Christen, zou de Joodsche Raad Jesus hebben konnen verwerpen, indien hy, gelyk de Euangelisten verhaalen, zo duidelyk betoond had, den Messias te weezen? —— Het zal, zo we agten, der moeite waardig zyn, deeze zwaarigheid eens wat byzonderder op te lossen, zo door 't voorstellen van eenige aanmerkingen, die de kragt der zwaarigheid verbreeken; als door 't openleggen der oorzaaken, die de Leden van deezen Raad hebben konnen beweegen om Jesus te verwerpen, dat de zwaarigheid geheel uit den wege zal neemen.

Men heeft hier in 't algemeen, ten deezen opzigte, voor af aan te merken, hoe het doorgaande verhaal der Euangelisten duidelyk toont, dat de haat tegen Jesus byzonder woedde in het hart der inwoonderen van Judea; terwyl hy in Galilea gemeenlyk wel ontvangen werd, zo dat hy Galilea geen leevensgevaar hadde te dugten, dan eens te *Nazareth*; daar hy nogtans in 't vervolg van tyd weder onbevreesd verkeerde (*). Hier door had hy ook zynen grootsten aanhang in Galilea; egter zo, dat 'er veele inwoonders in Judea waaren, die in hem geloofden, naar uitwyzen van 't Euangelische verhaal (†); doch veelen hunner beleeden zulks niet openlyk *uit vreeze der Jooden*, nadien ze een *besluit gemaakt hadden, zo iemand hem beleed den Christus te zyn*,

(*) Zie Luc. IV. 29. Marc. VI. 1—5.
(†) Zie inzonderheid Joh. VII. 10—43. VIII. 30.

zyn, dat hy uit de Synagooge geworpen zou worden (*).

Men kan derhalve den aanhang van Jesus niet tot het gemeenste slag van lieden, tot eene onkundige menigte, bepaalen: in Galilea strekte zich dezelve wyder uit; en in Judea hielden menschen van aanzien zich eenigermaate verborgen uit vreeze. Dus vindt men gewag gemaakt van *Maria Magdalena*, *Joanna*, *de huisvrouw van Chuse*, *den Rentmeester van Herodes*, *Susanna*, *en veele anderen*, *die Jesus volgden*, *en hem dienden uit haare goederen*: onder de verborgene Discipels van Jesus was een *Nicodemus*, *een Phariseeuw*, *een Overste der Jooden*; een *Joseph van Arimathea*, *een ryk man*, *een eerlyk Raadsheer*, *een goed en regtvaardig man*; benevens *veele* anderen *uit de Oversten*, *die in hem geloofden*, *maar zulks niet beleeden*, *om der Phariseen wil*, *op dat zy niet uit de Synagooge geworpen zouden worden* (†). Het bovenaangehaalde zeggen, *heeft iemand uit de Oversten in hem geloofd*, *of uit de Phariseen?* dus vraagswyze ontkennende, is dan, het zy door onkunde of door trouwloosheid, niet naar waarheid: en gevolglyk, schoon Jesus door de Oversten verworpen zy, is 't egter niet in diervoege, dat alle de Leden van den Raad daar in eenstemmig geoordeeld konnen worden. Schoon een *Nicodemus* de onbillykheid hunner handelingen mogte toonen; hoewel een *Joseph van Arimathea* niet mogte *mede bewilligen in hunnen raade en handel* (§); al stelden deezen en geenen zich tegen de anderen; het ging hier, gelyk veeltyds in Raadsvergaderingen, waarschynlyk naar de denkbeelden der meerderheid; te meer daar veel ligt het mindere getal de uitvoering noch dorst noch kon keeren.

Met betrekkinge nu tot deeze Leden van den Joodschen Raad, die als de uitvoerders van 's Heilands verwerping zyn, zou in overweeging konnen komen, of zy kundiger waaren dan de andere Leden; men zou ook konnen aanmerken, dat de Geleerdheid niet altoos zo uitneemend plaats heeft in de Leden eener Raadsvergaderinge, boven andere persoonen in den Burgerstaat: en 't zou dus niet onmogelyk zyn, dat 'er onder de aanhangers van Jesus menschen waaren, die, zo geen grooter, ten minste eene gelyke kundigheid

(*) Joh. VII. 13. IX. 22.

(†) Luc. VIII. 2, 3. Joh. III. 1. Matth. XXVII. 57. Marc. XV. 43. Luc. XXIII. 50. Joh. XIX. 38. XII. 42.

(§) Joh. VII. 50, 51. Luc. XXIII. 51.

heid van zaaken van den Godsdienſt hadden, als deeze, die hem verwierpen; zo dat het ſtellen van de *ſchare, die de Wet niet weet*, tegen over *de Overſten en Phariſeen*, ten deezen aanziene, ver van bondig zy. Dan, de uitbreiding hier van daar laatende, zo komt nog in bedenking, of de Geleerdheid dier Leden van den Raad der Jooden vergezeld gonge met Godsvrugte; indiervoege dat zy hunne kundigheden naar behooren gebruikten: by mangel van verzekering deswegens kan hunne verwerping van Jeſus den nakomelingen geen grond geeven, om hem, in navolging van hun Raadsbeſluit, ook te verwerpen. Dit althans is zeker, dat, gelyk Godsvrugt en Geleerdheid niet onafſcheidelyk aan een verknogt zyn, zo ook de Geleerdheid meermaals gevonden werd by de Joodſche Overheden, zonder Godsvrugte. Dit getuigen ons de menigvuldige klagten der Propheeten; dit bevestigt ons hun mishandelen en dooden van Gods Gezanten, dat ook Jeſus deed zeggen; *Jeruſalem, Jeruſalem, gy die de Propheeten doodt, en ſteenigt die tot u gezonden zyn* (*). De Joodſche Raad kon dan, hoe kundig ook, by gebrek van Godsvrugt, eenen Propheet onregtvaardig veroordeelen: weshalve men zich op de regtvaardigheid van hun vonnis niet blindlings konne verlaaten. En om te zien, hoe weinig men hebbe te bouwen op de Godsvrugt der Joodſche Overſten en Phariſeen, ten dage van onzen Heiland, heeft men, buiten de Euangeliſche berigten, ſlegts te leezen het *VIIde Boek der Joodſche Oorlogen* van den Geſchiedſchryver *Joſephus*; wanneer men duidelyk gewaar zal worden, dat ze by mangel van Godsvrugt, eenen onſchuldigen wel konden veroordeelen.

Hier uit volgt eindelyk ten klaarſte dat de groote Raad der Jooden niet aan te merken zy als eene onfeilbaare Raadsvergadering: en dat derhalve een Jood niet kan zeggen; aangezien de Raad hem veroordeeld heeft, zo verwerpen wy hem ook met regt. De plaats Deut. XVII. 8—13, waar op men zich beroept, als leerde die hen afhangen van 't oordeel deezes Raads, komt hier geenszins te ſtade; vermids daar uitdrukkelyk geſproken wordt van burgerlyke en niet van Godsdienſtige zaaken, die 't geloof betreffen: welken, buiten het geval van Afgodery, niet tot deeze Raadsvergadering behoorden. Hier te zeggen dat Jeſus zelf zodanig

(*) Jez. LVI. Jer. VIII. Ezech. XXII. Mal. II. Jer. XXVI. XXXVII. XXXVIII. Matth. XXIII. 37.

danig eene onderwerping, in 't Godsdienstige, aan deeze Raadsvergaderinge, gebiedt, Matth. XXIII. 2 en 3, is des Heilands woorden betrekkelyk maaken tot een geheel ander onderwerp dan hy bedoelt. Dat gezegde toch heeft zyn opzigt niet op den Raad, maar op de uitleggers der Wet, deezer leeringen moest het Volk gehoorzaam zyn, niet, al streeden dezelven met Gods Wetten, (des aangaande leert Jesus het tegendeel) Matth. XV. en XXIII; maar voor zo ver als hunne uitleggingen met Gods Wetten overeen kwamen, of daar mede bestaanbaar waaren, volgens Gods oogmerk met *Levi*, naar luid van Mal. II. 4——7.

Het tot dus ver gezegde verbreekt, zo we vertrouwen, alle de kragt der voorgestelde zwaarigheid, en neemt dus den grond der twyfelinge genoegzaam weg; om egter alle verdere twyfeling, die nog plaats mogt hebben, geheel uit te rooijen, zal 't niet ondienstig weezen, nog eens na te gaan, welke oorzaaken den Joodschen Raad bewoogen hebben om Jesus te verwerpen. —— Ter ontdekkinge hier van heeft men het oog slegts te slaan op de Burgerlyke en Godsdienstige denkbeelden der Jooden, midsgaders op het gedrag van Jesus, geduurende zyne omwandeling in 't Joodsche Land, wanneer de oorzaaken van den haat tegen Jesus, en de daar uit volgende verwerpinge van hem, zich terstond zullen openbaaren.

De doorgaande verwagting der Jooden was, dat de Christus stond te komen, als een Wereldlyk Vorst, die het Koningryk voor Israël hier op Aarde in vollen luister zou herstellen, het zelve uitbreiden, en bestendig doen zyn over alle de Heidens. In den laagen staat' nu, in welken Jesus leefde, in alle zyne handelingen geen zweem van aardsche heerschappy gewaar wordende, hadden ze terstond een sterk *Vooroordeel* tegen hem, als den Christus: wat wonderen hy verrigtte, wat hy leerde en deed, het strekte hun wel menigwerf ter verwonderinge; doch zyn laage staat is hun geduurig ter ergernisse, uit kragte van hun *Vooroordeel*, gelyk in de Euangelien te zien is (*). —— Behalve dit algemeene *Vooroordeel* komen hier inzonderheid in aanmerking de denkbeelden der Sadduceen en Phariseen, die een kragtigen invloed op het Gemeen hadden. —— De Sadduceen veelal van de aanzienlykste Jooden zynde, en onder zich hebbende de Herodiaanen, die *Herodes* zeer begunstigden, zagen wel, dat zo Jesus, die zich den Christus noemde, by 't

Volk

(*) Zie Matth. XIII. Marc. VI. Joh. VII.

Volk daar voor erkend, en dus, volgens hunne denkbeelden, ten Koning over de Jooden verklaard werd, dat zulks zwaare oproeren zou veroorzaaken, ligt ten merkelyken nadeele van *Herodes* en deszelfs aanhang ſtrekken, ook hen buiten het bewind van zaaken ſtellen; en dat daar en boven de Romeinen zich met kragt van wapenen hier tegen zouden kanten. Deeze overleggingen t'zamen gaande in 't hart van menſchen, die geen leeven naa dit leeven erkenden, gevolglyk alleen op 't tydlyke zagen, waaren natuurlyk bekwaam om hen te beweegen, om Jeſus ten dood te brengen. Ook vindt men door Johannes aangetekend, dat redeneeringen van dien aart by zommigen der Leden van deezen Raad daadlyk plaats hadden: *wat zullen wy doen?* was hunne taal; *want deeze menſch doet veele tekens: indien wy hem alzoo laaten geworden, zy zullen allen in hem gelooven, en de Romeinen ſullen komen, en wegneemen, beide onze plaats en volk;* waar op de Hoogepriester *Cajaphas* antwoordde: *Gy verſtaat niets; noch gy bedenkt niet, dat het ons nut is, dat één menſch ſterve voor het volk, en het geheele volk niet verlooren gaa* (*). —— De Phariſeen ſtelden de Vaderlyke inzettingen benevens, ja boven de Godlyke Wetten: hier tegen kantte zich Jeſus dikwils ten ſterkſte aan; en dit maakte hem zeer haatlyk in hunne reeds bevooroordeelde oogen. Hier benevens waaren zy door eene uiterlyke heiligheid in groote agtinge by 't Volk, 't welk hunner trotſchheid geſtadig voedſel verleende: Jeſus nu beſtrafte hen deswegens in 't openbaar, ſtellende hunne geveinsdheid en hovaardy op 't duidelykſte ten toon (†); dit bragt hen min of meer in wanagting by het Volk; en hier door nam hun haat tegen Jeſus boven maate toe. —— De hoofden deezer Gezindheden nu hadden een grooten invloed op het Gemeen; de Sadduceen door hunne aanzienlykheid, en de Phariſeen door hun vertoon van Godsvrugt: de laatſten inzonderheid vermogten doorgaans zeer veel by 't Volk; zo dat ze zeer wel bekwaam waaren, om 't Gemeen op te zetten, en 't zelve iemands dood te doen begeeren, als hy by hen in haat' was (§).

Wan-

(*) Joh. XI. 47—50. (†) Matth. XV. XXIII. Luc. XI.

(§) Men zie een doorſlaand bewys van hunnen invloed op 't Volk, in 't geen *Joſephus* meldt, in de *Joodſche Oudheden*, B. XIII. H. XXIII. en XXIV, raakende het voorgevallene op den dood van *Alexander Jannæus*, die zyne Gemaalin verzekerde, dat

Wanneer men dit alles nagaat, is 't niet moeilyk te begrypen, dat de Leden van den Joodſchen Raad bewoogen konden worden, om Jeſus als den Meſſias te verwerpen, ſchoon 'er nog zo duidelyke bewyzen voor de waarheid zyner Godlyke zendinge plaats hadden. In een algemeen *Vooroordeel* tegen Jeſus in zynen laagen ſtaat, uit oorzaake hunner wereldlyke denkbeelden van den Chriſtus, maakt hunne *Aardſchgezindheid* en *Nydigheid* hen bykans onbevattelyk voor alle de bewyzen, die Jeſus verleent: zo dat deeze twee, benevens het *Vooroordeel*, met regt aangemerkt mogen worden, als de hoofd-oorzaaken der verwerpinge van Jeſus.

Voor eerſt *Aardſchgezindheid.* Zy vinden niet in Jeſus het geen zy in den Meſſias zoeken, te weeten, een wereldlyk Koning: uit kragte hier van voorſpellen zy niet anders dan onheilen voor den Joodſchen Staat, zo 't Volk in hem gelooft: vervuld met lichaamlyke en tydlyke denkbeelden, binnen dit leeven bepaald, daar op alleen genoegzaam werkende, hebben zy geen aandoening van 't geeſtlyke, van 't hemelſche, naa dit leeven: die Leer der Deugd, welke Jeſus predikt, met betrekkinge tot de gelukzaligheid in 't toekomende leeven, gevalt hun in geenen deele; als ſtrydig met die denkbeelden, waar aan ze door gewoonte verknogt zyn. Dit doet ook Jeſus zeggen: *Hoe kunt gy gelooven, die gy eer van elkanderen neemt, en de eer, die van Gode alleen is, niet zoekt* (*): en deeze is, naar 't oordeel van Johannes, ééne der reden, die de verborgene Discipels nog deed vreezen voor de Jooden; *zy hadden de eer der menſchen lief, meer dan de eer van God* (†). —— Geen Jood noeme deeze rede onbeſtaanbaar, om dat de Wet, zynes oordeels, zo wel tegen de Aardſchgezindheid is, en den menſch zo wel tot het geeſtlyke opleidt als het Euangelie. Het zy zo, hier van ſpreeken wy in deezen niet; wat de Wet doe of niet doe komt hier niet in aanmerking; vermids we ſpreeken van de gemoedsgeſtalte deezer Leden in die dagen: en die was, volgens het voorgemelde, zo aardſchgezind, dat het niet vreemd zy, dat ze op het geeſtlyke geen agt ſloegen.

Hier

dat *de Phariſeen zeer veel op de Jooden vermogten, 't zy dat ze een gehaaten leed, of eenen vriend hulp wilden toebrengen: dat het gemeen een groot vertrouwen op hen ſtelde, zelfs als ze uit nydigheid kwaalyk van iemand ſpraken.*

(*) Joh. V. 44. (†) Joh. XII. 43.

Hier by kwam ten tweede de *Nydigheid.* Op de beschuldigingen en bestraffingen van Jesus worden ze met haat vervuld; ziende dat hunne agting by 't Volk min of meer begint te daalen, steekt hun de Nyd, en ze zoeken hem gehaat te maaken by 't Gemeen, in zo verre dat het zelve voor den Stadhouder *Pontius Pilatus* om den dood van Jesus roepe. *De wereld haat my*, was daarom zyn zeggen, *om dat ik van dezelve getuig, dat hunne werken boos zyn* (*). Deeze nydigheid straalde zo duidelyk door, dat *Pilatus* daar door te kragtiger bewoogen wierd, om hem los te laaten; *want hy wist*, zegt Mattheus, *dat ze hem door nydigheid overgeleverd hadden* (†). —— 't Is ons niet onbekend, dat een Jood hier op veel ligt zal zeggen; het is niet te begrypen, dat een regtvaardig Man gehaat zou worden, om dat hy scherp bestraft: dit doen onze Rabbynen dagelyks, en niemand duidt het hun ten kwaade. Doch ter beantwoordinge hier van zal 't niet noodig zyn ons in te laaten in een onderzoek, hoe ver de scherpe bestraffingen der Rabbynen heden ten dage gaan, en hoe ver dezelven hun al of niet kwaalyk genomen worden; maar om 't gewaande onbegrypelyke van 't bovengemelde weg te neemen, zie men slegts het lot van *Jeremia* onder *Zedekia* en vervolgens; en men zal 't, hier op lettende, niet meer onbegrypelyk noemen, gelyk 't ook waarlyk niet is. Daar benevens heeft men hier in agt te neemen, dat het geheel iets anders is, dat de Rabbynen het Volk bestraffen, geheel iets anders dat iemand in 't openbaar de Rabbynen bestraft. De voornaamsten des Volks, die by 't Gemeen in agtinge zyn, openlyk te bestraffen is altoos haatlyk: hun haat maakt ook gemeenlyk die des Volks gaande; en de Persoon, die zulks onderwindt, moet niet zelden de ongelukkige gevolgen daar van draagen: dit is, zo 't ons voorstaat, zeer wel te begrypen.

Twyfelt nog iemand naa dit alles, of deeze de oorzaaken zyn van hun verwerpen van Jesus, hy slaa slegts, ter nadere bevestiginge, het oog op hunne handelwyze met Jesus; en de beschouwing daar van zal hem middagklaar doen zien, dat zy, met *Vooroordeel* tegen Jesus ingenomen zynde, door *Aardschgezindheid* en *Nydigheid* alles aangewend hebben, om hem te verwerpen, te veroordeelen, en in deeze verwerpinge te volharden, naa deszelfs opstanding uit de dooden.

Men ziet hen, geduurende zynen leevensloop, alles in 't werk

(*) Joh. VII. 7. (†) Matth. XXVII. 18.

werk ſtellen om hem gehaat te maaken by het Volk. Verkeert hy met tollenaaren en zondaaren, om hen op den weg der Deugd te brengen, hy is by hen een vraat, een wynzuiper, een vriend van tollenaaren en zondaaren (*). Plukken zyne Leerlingen, hongerig zynde, airen; geneeſt hy lighaamskwaalen op eenen Sabbathdag, zy noemen 't Sabbathſchenden (⁎). Te eeten met ongewaſſchene handen is eene misdaad (†). God zynen Vader te noemen, is zich zelven God maaken (‡). Zyne afkomſt uit het veragte Galilea is alleen genoeg om te bewyzen dat hy de Meſſias niet kan weezen (§). Zyne wonderwerken verdienen geen oplettendheid; hy doet ze door Beëlzebub, den Overſten der Duivelen (§§). Hoe kragtig hy zich verdeedige tegen alle beſchuldigingen, en hun den mond ſtoppe, het is vergeefs; zy worden maar des te meer aangezet, om hem door liſten en laagen, waar 't mogelyk, te verſtrikken, en wel byzonder gelegenheid te vinden om hem van oproerigheid te beſchuldigen (☙). Langs deezen weg niet ſlaagende, gaan ze over tot gewelddaadiger middels: hy wordt gevangen, en voor den Raad gebragt: men zoekt iets uit zynen eigen monde te krygen, dat ſtoffe ter beſchuldiginge kan geeven; dit mislukkende, zoekt men zyn oogmerk door valſche getuigen te bereiken, doch vrugtloos: men bezweert hem eindelyk, om te zeggen, of hy is de Chriſtus, Gods Zoon; en op de belydenis hier van wordt hy, zonder onderzoek na de waarheid, veroordeeld als een Godslaſteraar; voor den Roomſchen Stadhouder beſchuldigd als een Oproermaaker; en terwyl deeze hem, als eenen onſchuldigen, vryſpreekt, zetten zy het Volk aan, om zynen dood te begeeren, en beweegen *Pilatus*, door bedreiging van des Keizers ongunſt, onder een oproerig geſchreeuw en beweeging, om hun ten wille te zyn. Gekruiſigd zynde, ſmaaden zy hem, terwyl ze juichen in hunne overwinning. Begraaven zynde, herinneren zy zich, dat hy gezegd heeft; ten derden dage zal ik opſtaan: dit doet hen, ter voorkominge van bedrog, het graf verzegelen, en door wagters bewaaken: en ziet ten derden dage verkondigen deeze wagters hun de opſtanding van Jeſus uit de dooden; en zy, in ſtede van de zaak

(*) Matth. IX. 11. XI. 19. (⁎) Matth. XII. 1—13. Marc. III. 1—6. Luc. XIII. 10—17. Joh. V. 1—16. (†) Matth. XV. 1, 2. (‡) Joh. X. 25—38. (§) Joh. VII. 52. (§§) Matth. XII. 24—32. (☙) Luc. XI. 53, 54. XX. 19—26.

zaak te onderzoeken, beweegen de Wagters, door eene somme gelds, ter verbreidinge der loogen, dat de Discipels het lichaam gestolen hebben, terwyl de Wagters sliepen. Overeenkomstig hier mede zou men verwagt hebben het terstond gevangenneemen deezer Discipelen; maar neen, te wel bewust, dat deeze zaak geen nader onderzoek, geen openbaare handeling kan doorstaan, verbiedt men alleen den Discipelen het prediken der Leere van Jesus; die egter openlyk verkondigen, dat hun Meester uit de dooden is opgestaan, en zulks door wonderwerken bevestigen; waar tegen men vervolgens handelt, niet langs den weg van onderzoek, maar alleen langs dien van vervolging tot den dood (*).

Wanneer we dit gansche verband aandagtig overweegen, zien we zeer duidelyk, dat het ongeloof van den Joodschen Raad den nakomelingen geen regtmaatigen grond van twyfeling kan weezen. In 't algemeene *Vooroordeel* tegen Jesus, maakt hunne *Aardschgezindheid* en *Nydigheid* hen onbekwaam ter behoorlyker overweeginge der waarheid. In zulk eene gemoedsgestalte by zich zelven overtuigd, dat hy een valsch Propheet is, slaan ze alles in den wind, en denken dat het hun vry staat met Jesus naar welgevallen te handelen, ja dat ze daar mede Gode eenen dienst doen. —— Dus hebben zy dit alles, door 't *Vooroordeel*, in *Aardschgezindheid* en *Nydigheid* verblind, *uit onweetendheid gedaan* (†): want zeker, *indien ze hem gekend hadden, zy zouden den Heer der heerlykheid niet gekruisigd hebben* (‡). 't Is egter eene onweetendheid, die hen strafschuldig stelt voor God; dewyl dezelve grootlyks ontstaat uit eene overgegeevenheid aan hunne driften, het welk zy, als redelyke weezens, hadden konnen voorkomen; waarom Petrus hen ook ter boete vermaant, zeggende (§), *betert u en bekeert u, op dat uwe zonden uitgewischt worden.*

(*) Zie het slot der Euangelien, en 't Boek der Handelingen doorgaande.

(†) Hand. III. 17. (‡) 1. Cor. II. 8. (§) Hand. III. 19.

VRYMOEDIGE

AENMERKINGEN

OVER DE

NEDERDUITSCHE

WERKEN EN SCHRIFTEN,

die onlangs uitgegeven zyn.

Kort ontwerp van de eeuwige Verkiesinge, den Raad des Vredes, het verbond der Verlossinge, en het daar uitvloeyende Verbond der Genade, enz. Door Jacobus Vechnerus. *Ouderling der Gereformeerde Gemeinte te Meppel. Te Meppel, by* Harmanus Voogdt 1762. *Behalve het Voorberigt* 136 *bladz. in octavo.*

EEne langdradige en door menigvuldige onderscheidingen niet zeer duidelyke verklaring van de bovengenoemde Pointen, overeenkomstig met de Leere der Kerke. Het grote oogmerk is te beantwoorden aan de vraag; *Of 'er in des Heeren woord ook geestelyke en zaligmakende Beloften gedaan worden aan Onbekeerden, dan of die alleen gedaan worden aan Bekeerden, aan Gods Uitverkooren, en reeds zyn Verbonds-Volk zynde?* Hier over was eenig verschil ontstaan te *Meppel*, en onze Ouderling tragt in dit stukje te doen zien; „ dat de zaligmakende genade goederen en beloften „ van Gods Verbond, volgens het bepaalde oogmerk en den wil „ van God, eigenlyk en alleen behoren tot, en toegebragt worden, aan het uitverkorene en van God geliefde en aan Christus „ gegevene Volk; en des niet tot en aan verworpene Zondaaren: „ doch dat God in en door zyn Woord aanbiedt en belooft een „ Verbond te willen maken met, en zaligmakende genadebeloften doet aan Zondaaren, en wel algemeen voorstelt en doet „ aan Zondaaren zonder onderscheid van uitverkorenen of niet „ uitverkorenen, aan allen, die onder het Euangelie leven ". Oordeelt iemand dit onbestaanbaar met elkanderen, onze Ouderling toont hem, hoe men deze zwarigheid kan wegnemen, door 't gewone onderscheid „ tusschen den Besluitenden Wil van „ God, en zynen geopenbaarden wil en handelingen omtrend der „ menschen kinderen ": een zeer dienstig onderscheid voorwaar om strydigheden van dien aart weg te nemen, indien de verschillende Broeders te *Meppel* met elkanderen daar in overeenstemmen; en dus gelooven, dat het met de Godlyke Waarheid en Oprecht-

heid

heid kan bestaan, weldaaden aan te bieden aan menschen, aan welken hy dezelven, volgens zyn onveranderlyke besluit, nimmer daadlyk zal willen schenken.

Smeekschrift der Protestanten van de Provintie Languedoc *aan den Koning: benevens een Herderlyke Brief aan de Gereformeerde van de Kerk van* Nismes, *door* Paul Rabaut *en* Paul Vincent, *Leeraars van gemelde Kerk. Uit het Fransch vertaald. In 's Gravenhage, by* Pieter Servaas 1762. *in octavo 46 bladzyden.*

ONze Protestantsche Geloofsgenoten in *Languedoc* brengen, in dit *Smeekschrift*, de bittere klagten hunner bedroefde zielen voor den throon des Konings, van wegens een bevel, waar door ze gelast worden; „ hunne Huwelyken en den Doop hunner Kinderen in de Roomsche Kerk te voltrekken; terwyl de Priesters „ hunnen dienst weigeren, ten zy de geenen die tot hen komen, „ naa dat zy eenigen tyd de Roomsche Godsdienst hebben bygewoond, den hunnen afzweeren ". De onredelykheid van dit bevel, en de onmogelykheid van daar aan te konnen gehoorzamen, wordt hier beknopt en bondig voorgesteld; zy gronden daar op ene ootmoedige smeking, om de hulp zyner Majesteit, ter vernietinge van dat gebod: gevende tusschen beiden op ene bescheidene manier te kennen, dat zy veel eer zouden overgaan om hun geliefde Vaderland te verlaten, dan zich aan zodanig een bevel te onderwerpen.

De nevensgaande Herderlyke Brief strekt om der Gemeente ten nadruklykste voor den geest te brengen, hoe dierbare weldaden zy van Gode ontvangen heeft, hoe groot hare verpligting aan hem zy, en hoe ondankbaar die zegen veel al beantwoord is. Hier mede gaat gepaard ene ernstige vermaning ter Bekeeringe, die ten kragtigste aangedrongen wordt, door 't bezef der treffende en verder dreigende onheilen: midsgaders ene hartlyke waarschouwing tegen alle veinzery in de tegenwoordige omstandigheden; en in gevolge daar van ene ernstige vermaning om zich te wagten van de minste gemeenschappelyke daad met de Roomsche Kerk te hebben. Ten besluite is de raad aan de zwakken, die vreezen in de verzoeking te bezwyken, dat ze hun Vaderland verlaten; doch hun moed wordt enigermate opgebeurd door de hoop der Godlyke ondersteuninge in beschermінge tegen, en mogelyke redding uit deze smertlyke onheilen.

Kerkreden, uitgesproken in de Engelsche Kerk van Middelburg, op den VI van Herfstmaand, MDCCLXI. *Toen het Orgel voor de eerstemaal onder 't Kerkgezang speelde. Door den Eerw. Heer*

 Jakob

Jakob Yair, *Leeraar in de Schotsche Gemeente te Kampvere. Te Middelburg, by* Louis Taillefert Dz. *in 't Engelsch en Nederduitsch 55 bladzyden in groot octavo.*

EENe ftigtelyke Leerreden, die ten Text heeft, Ephez. V. 19, en in de volgende orde verdeeld wordt. I De pligt om een gedeelte van den tyd in Godsdienftige onderwerpen door te brengen, als wy t'zamen komen. II. De verpligting om t'zamen te komen tot het verkondigen van Gods lof. III. Hoe zeer wy gehouden zyn alle menfchlyke uitvindingen, ten dien einde gebruikt, gepaard te doen gaan met ene aandagtige geftalte en aandoening des gemoeds. IV. Het befluit dezer redeneringe in gevolge van de tydsgelegenheid.

Naauwkeurig en beknopt Onderzoek naar alle de byzonderheden en lotgevallen van het Leerftuk der Heilige Drie-eenheid. Door Jofua van Iperen, *Meefter der Vrye Konften, Doctor in de Wysgeerte, en Predikant te Lillo. Te Middelburg, by* Louis Taillefert, Dz. *Behalve de Voorreden* 134 *bladzyden in groot octavo.*

DEeze Tytel heeft ons zeer misleid; wy verwagtten uit dit Opfchrift eene Gefchiedkundige ontvouwing van 't Leerftuk der Heilige Drieëenheid, omtrend op eene dergelyke wyze als onze Autheur het Leerftuk der Regtvaardiginge ontvouwd heeft, in zyne wel uitgewrogte *Hiftorifche en Godgeleerde Verhandeling over de Regtveerdigmaking*, onder den naam van *Orthodoxus Medioburgenfis* in 't licht gegeeven (*). In ftede hier van komt ons in dit gefchrift voor eene breedvoerige betooging van 't Leerftuk der Heilige Drieëenheid, geftaafd door de gewoone bewyzen, met wederlegging der partyen op de gebruikelyke manier, en tusfchen beiden geeft ons de Eerwaarde *van Iperen* hier en daar een oppervlakkig berigt van de gevoelens, die van tyd tot tyd deswegens in de Kerk ontftaan zyn. Des wy den Leezer dit ftukje niet konnen aanpryzen als een gefchrift dat iets weezenlyk nieuws behelft, of in de verfchillen over dit Leerftuk eenig meerder licht geeft; maar 't alleen moeten brengen, onder het menigvuldige getal der Schriften, die over dit onderwerp gefchreeven zyn, waar onder het geenzins de minfte plaats mag beflaan, van wegens de doorgaande befcheidenheid waar mede het opgefteld is. —— Oordeel- en Gefchiedkundigen, die 't Leerftuk niet betwis-

(*) Zie hier van ons Berigt in de *Vaderl. Letteroef.* I D. bl. 691. Onze Autheur verklaart zich in de *Voorreden* van dit *Onderzoek* voor den Schryver dier Verhandelinge.

twisten, zouden in een geschrift van dien aart meer nauwkeurigheid, ten opzigte der Oordeel en Geschiedkunde, van den beleezen Heer *van Iperen* in eenige byzonderheden verwagt hebben. By voorbeeld. Zyn Eerwaarde schynt te vooronderstellen, dat het gevoelen van *Athanasius* het zelfde is met het doorgaande gevoelen der eerste Kerkvaderen; en het zelfde met het tegenwoordige gevoelen der regtzinnigen; daar 't mogelyk, by nader onderzoek, zou blyken, dat het noch met het eene noch met het andere eenstemmig is. Hy stelt als eene bekende waarheid dat *Homo ousios* en *Homoi ousios* van eene gelyke betekenis zyn als onze woorden *Eensweezig* en *Gelykweezig*, dat tot nog niet volkomen zeker is: eene herhaalde leezing der Vaderen zou hem ligt getoond hebben, dat het woord *Homo ousios* door de Vaders der Niceensche Kerkvergaderinge, in eene andere betekenis gebruikt is, dan wy 't woord *eensweezig* verstaan. Onze Autheur schynt de zogenaamde Belydenis van *Athanasius* op te geeven als een egt stuk; daar hy egter ongetwyfeld wel weet, dat 'er zyn die beweeren, dat dit geschrift van veel laater datum is, en mogelyk wel geschreeven door *Vigilius Tapsensis*, die bloeide in 't laatst der vyfde eeuwe, of wat laater. In een *onderzoek naar alle de byzonderheden en lotgevallen van het Leerstuk der Heilige Drieëenheid*, kwam een onderzoek deezer zaaken natuurlyk in overweeging. En zo zou men ook met reden hebben mogen verwagten, dat zyn Eerwaarde, zich bepaald uitlaatende over de egtheid der betwiste woorden 1 Joh. V. 7, niet slegts in 't algemeen gezegd zou hebben, dat die woorden worden aangetroffen in Grieksche Handschriften, *van ruim zoo groote naauwkeurigheid en waarde*, als die waar in dezelven niet te vinden zyn: maar dat hy uitdrukkelyk gemeld zou hebben, welken die Handschriften, en waar dezelven te vinden zyn: te meer daar 't hem niet wel onbekend kan weezen, dat 'er gevonden worden, die staande houden, dat deeze betwiste woorden in geen Grieksch Handschrift, dat van eenig gezag is, of wel in geen Grieksch Handschrift voor 't jaar 1400 geschreeven, voorkomen. Het Leerstuk zelve valt of staat zeker niet met deeze verschillende denkbeelden, als behoorende dezelven niet tot een Theologisch, maar tot een Oordeel en Geschiedkundig onderzoek van zaaken, die betrekkelyk zyn tot *de byzonderheden en lotgevallen* van dit Leerstuk.

Kort Vertoog van den Staat en de Geschiedenissen der Kerke, van de Scheppinge tot op Christus. *Door* Foeke Sjoerds. *School-Dienaar te* Nykerk *in* Oostdongeradeel. *Te Leeuwaarden, by* Pieter Koumans 1761. *Eerste Deel, behalven de Voorreden, enz. 740 bladzyden in quarto.*

DIt eerste Deel, het welk zich uitstrekt, tot aan het einde der Babylonische Gevangenisse, behelst een geregeld Geschied-

en Tyd kundig berigt van de Kerklyke Historie des Ouden Testamentes, in ene gelyktydige aan een schakeling met de geschiedenissen der meest bekende aloude Volkeren: indiervoege dat in ieder Tydperk, (zynde dit Deel in vyf Tydperken afgedeeld,) eerst de Kerklyke Geschiedenis ontvouwd, en vervolgens de gelyktydige Wereldlyke Geschiedenissen voorgesteld worden. Het beloop van dit Werk is van dien aart, dat het door 't Gemeen met vrugt gelezen kan worden, om een oppervlakkig denkbeeld van de voornaamste geschiedenissen en derzelver aan een schakeling te verkrygen.

Nieuwe Denkbeelden of Leerregels over de Spraakkunst, de Welspreekendhyd, de Digtkunde en de Wysbegeerte, uyt het Frans vertaald, door Jan Sinkel. *En door den Vertaalder vermeerdert, met Leerregels over de Spellinge. En eene verdedinge voor de Letter Y, tegen de Heer* B Huydecoper. *Te Amsterdam, by* J. Schuring. *Behalve ene korte Opdragt en 't Voorberigt* 59 *bladzyden in groot octavo.*

WY hebben in deze nieuwe denkbeelden geen byzonder nieuws gevonden, en hoe men 'er den naam van Leerregels aan kan geven, begrypen we niet: het stukje bestaat uit losse spreuken, die meerendeels geen verband met elkanderen hebben. Tot een staaltje hier van dienen de volgende over *de Wysbegeerte.*

„ Wy ontdekken onze ygen kragten, en die van de Natuur als „ wy haar tragten te doorgronden.

„ Het gemene gebruyk der dingen, veryst geene volmaakte „ nog diepe kennisse.

„ Hoe meer de dingen in haaren grond zyn verborgen, des te „ minder schynen zy nootzakelyk, om ze tot onderhoud van het „ leven of het geluk, te moeten kennen.

„ In de verklaring der Natuur is het veel gemakkelyker, om „ ze te betwisten, als te verdedigen.

„ Tot heden, hebben de Natuurkenders te vergeefs een alge„ meen en volmaakt Leerstelsel gezogt.

„ Het Sterrekundig Leerstelsel van *Kopernik*, is zeer waar„ schynelyk.

„ Men zou de grenzen nog gedaante van 't Geheelal niet wel „ kunnen bepalen.

„ Het is eene groote ydelhyd te zeggen, dat het Geheelal niet „ als voor den Mens en de Aarde is gemaakt.

„ Het kan wezen dat de Sterren die de klynste schynen, de „ grootsten zyn.

Hy moet, komt ons voor, zeer weinig en zonderling denken, die zulke algemene spreuken *nieuwe denkbeelden* en *Leerregels* noemt. Met meerder rede had de Heer Vertaalder zyne zogenaamde *Leerregels*, of liever verwarde en ter loops geschrevene aan-

aanmerkingen, *over de Spellinge*, met den bynaam van *nieuw* hebben mogen oppronken, inzonderheid ten aanzien der Spellinge en Taalkunde; als zynde hy hier in menigwerf zo byzonder, dat het ons niet voorstaa zodanig ene schryfwyze by een taalkundigen Schryver, gelyk onze Autheur voorkomt, ontmoet te hebben. Ten getuige hier van strekken de volgende voorbeelden.

Onze Schryver spelt *an* voor *aan*, en dus *angenomen*, *anraden*, *anstonds*, zo ook *zeldzam* en *zeldzams* voor *zeldzaam* en *zeldzaams*. De gewoone spelling van *ei* of, gelyk zommigen willen, *ey* wordt door hem opgekort in *y*; van hier *zinnelykhyd*, *gehym*, *gehyligd*, *wynig*, *onderschyden*, *byden*, zo ook van den weg *lyden*, en na ene stad *ryzen*, insgelyks *arrebyd* en *bleefdhyd*. Het kenmerk van den derden persoon des tegenwoordigen tyds, schynt by onzen Autheur *d* te zyn; van daar *hy waand*, *zegd*, *speld*, *en* dergelyken, waar voor men gemeenlyk schryft *waant*, *zegt*, *spelt*, *enz*. Hy schynt geen zwaarigheid te maken van den vierden Naamval te gebruiken in stede van den eersten; by voorbeeld, *onzen taalkundigen* [voor *onze taalkundige*] *Heer stemd dat toe*; daar over *kan en moet mynen* [voor *myn*] *Lezer oordelen*. De woorden *last*, *styl*, *dienst*, *naam* en dergelyken zyn volgens de schryfwyze van den Heer *Sinkel* van 't Vrouwlyke Geslacht, tegen het doorgaande gebruik onzer beste Schryveren. Wat eindelyk betreft de *verdedinge* (waar voor anderen zouden schryven *verdediging*) *voor de Letter Y*, wy twyfelen niet of de Heer *Huydecoper* heeft hier een misslag begaan, doch de redenering van den Heer *Sinkel* zou 'er ons niet van overtuigd hebben, zo wy in een ander denkbeeld geweest waren: nadien hy in ene zeer verwarde redenering niet onduidelyk toont, dat hy den Heer *Huydecoper* niet verstaat.

Apologia Haariana *of Ernstige Verdediging voor den Heere* JACOB VAN DER HAAR, Heel- en Hand-Arts *van de Stad en het Hospitaal der Hoofdstad* 's Hertogenbosch, *en voor deszelfs laatst uitgekomen Verhandeling over de Natuur en Aart van de Klier- Knoest- en Kankergezwellen: tevens aantoonende de volstrekte mooglykheid om deze laatsten door in of uitwendige middelen, dat is, door den weg van verdwyning, verzweering, of afscheiding te konnen genezen. Door* K. AGNOMASTIX. *In groot octavo* 110 *bladzyden.*

DE bespottende wyze van schryven, door den Heer VAN DER HAAR, met betrekking tot de Heeren STORCK, DE HAEN en VAN SWIETEN, in een Geschrift, op den Titel van dit Werkje gemeld; waar in ook de Vertaaler van de Verhandeling van STORCK, over de *Cicuta*, niet onaangeroerd gelaten wordt, heeft niet konnen nalaten veelen, by wien de naamen van deeze Mannen, niet zonder reden, in achtinge zyn, aanstootlyk te wezen, en schynt den Schryver van deeze zo genoemde Verdediging, die zich onder den

den verfierden naam van AGNOMASTIX verbergt, zeer getroffen, en te gelyk ontsteeken en aangeport te hebben, om gemelde VAN DER HAAR de uitwerkingen van de *Lex talionis* te doen voelen. Het Werkje is met een scherp gesnede pen geschreeven. De Opdragt aan den Heer VAN DER HAAR zelve, in nabootsing van deszelfs Opdragt, zo wel als de Voorrede, is zeer *comiq*, doch niet min steekelig.

In de Verdediging, welke geheel schertzende is, worden eenige algemeene aanmerkingen over het Werkje van VAN DER HAAR, als van sommige berispers voortkoomende, verdedigd. Behaagt het niet elk een, zegt de Auteur, het behaagt evenwel sommigen; en het kan aan den smaak der Leezers haperen. Zyn 'er eenige gebreken in, wie is zonder gebreken; en misslagen in het werk van een anderen aan te toonen, is geen moeilyke arbeid: ook bekent de Schryver zelf, dat het met wat te veel verhaasting is opgesteld; en wordt van Hem niet als een volledige Verhandeling opgegeeven. En men kan gissen dat Hy, by een vollediger uitgaave, zyne misslagen zal bekennen en verbeteren. Hoe het zy, men zal moeten toestaan, dat de man, naar vermogen, zyn best gedaan heeft.

Hierop volgt een Brief, als aan den Auteur gezonden; waar in Hem werk verschaft wordt, om naamlyk de zwarigheden op te lossen en te verdedigen, welken in deezen Brief, tegen de beschryving van de Natuur en aart der Klier- Knoest en Kankergezwellen, in het geschrift van den Hr. VAN DER HAAR voorkoomende, worden voorgehouden. Hier in wordt de bepaling van een Knoest en Kankergezwel, door gemelden Chirurgyn opgegeeven onderzogt, en duister, onvoldoende en gebreklyk bevonden; gelyk ook 't gene vervolgens, door denzelven, van deeze Gezwellen, de naaste Oorzaak, en de ongeneeslykheid derzelven gezegd wordt. Waar tegen de Natuur van deeze Gezwellen volgens anderen verklaard, over gesteld worde. Dit is wel het zaaklykste gedeelte van het geheele Werkje, en het is dit waar in het geschrift van den Hr. VAN DER HAAR meest ter toets gebragt, en in veele opzichten wederlegd wordt. Deeze Brief is onderteekend J. ERNESTUS.

Eer nu de Heer AGNOMASTIX tot beantwoording van deezen overgaat, geeft hy nog eenige gedeelten van een anderen Brief, tot dezelfde stoffe betreklyk, doch met wat meer yver geschreeven. Hier in wordt Meester VAN DER HAAR verwaandheid, onkunde, duisterheid in den schryfstyl, ongelukkige redeneertrant enz, te laste gelegd. En deeze Brief is onderteekend, B. RIXOSUS. Hier op volgt nu een antwoord op de twee voorgaande Brieven. De duistere schryfstrant van den Hr. VAN DER HAAR zal in dit stukje verdedigd, en het antwoord op de andere bezwaarnissen tot een volgend, als 't ware, gespaard worden; en in dit haalt de Schryver nog eens deeglyk zyn hart op met schertzeryen tegen en over den gemelden Heel en Hand-Arts. Het gene de laastgemelde Schryver, in zyn Werkje, de Heeren STOROK, DE HAAN en VAN

SWIE-

SWIETEN, rechtstreeks betreffende, en met opzicht op de krachteloosheid van de *Cicuta*, gezegd heeft, wordt ook hier en in dit geheel Geschrift, onaangeroerd gelaaten, als of hier over in 't gevolgd gehandeld zou worden. Op het doen van belofte door VAN DER HAAR, van *alles te zullen overgeeven wat hy in de wereld bezit, aan hem, die het eerste een Middel ontdekt waar mede alle waare Kankers volmaakt geneezen konnen worden*, maakt onze Auteur deeze Aanmerking: „ Eer ik met dit stukje eindige, moet ik den Heer „ VAN DER HAAR een ernstig verzoek doen uit naam van veelen „ zyner Konstgenooten, te weten, dat het hem behaage, hoe eer „ hoe beter, een naauwkeurige opgaaf bekend te maaken van alle „ zyne bezittingen, om te kunnen zien, of het der pyne waard is, „ dat zy hunnen yver verdubbelen tot *het ontdekken van een middel, waar mede alle Kankers volmaakt konnen geneezen worden.* Zy „ twyfelen geenzins, of zulks is mooglyk, uit hoofde zelfs van „ zyn gulle aanbieding (*), die zulks schynt te onderstellen, of „ anders vry dwaas zyn zou: behalven, zeggen zy, dat de ondervinding meermaalen heeft doen zien, dat een edelmoedige beslooning dingen mooglyk maakte, die te vooren onmooglyk „ scheenen ". En hier mede eindigt dit Geschrift.

Zie daar, een Oorlog ontstaan tusschen twee Schryvers: welken de gevolgen hier van zullen zyn, moet de tyd leeren. Indien men ons tot Middelaars wilde verkiezen; wy zouden beide Partyen raaden, de Pennen neer te leggen, en een eeuwigduurende wapenschorsing te sluiten: om dat door *Replique* en *Duplique*, op zulke Schriften, wel meer verbittering, maar zelden meer bevordering van waarheid voortgebragt wordt. Ondertusschen zou elk van deeze Heeren zyne vryheid konnen behouden, om over *neutraale* en *nutte Onderwerpen* te schryven.

(*) Zie de Verhand. van VAN DER HAAR, bladz. 75.

Uitgezogte Verhandelingen uit de nieuwste Werken van de Societeiten der Wetenschappen in Europa en van andere Geleerde Mannen. Met naauwkeurige Afbeeldingen. Zesde Deels vierde stukje 1761. *van pag.* 471 — 612.

HEt eerste welk zich in deeze Verhandelingen voordoet, is een *Vertoog over de Manier om de Kraamvrouwen te verlossen van de Nageboorte, en de Voorzigtigheden, die daar in, volgens de verschillende Omstandigheden, worden vereischt; door den Heer* LEVRET, *thans* Vroedmeester van Madame de Dauphine van Vrankryk. (*Hist. & Mem. de l'Acad. Royale de Chirurgie Tom.* III. *p.* 216.) Wy hebben onze Vaderlandsche Leezers dit Vertoog reeds medegedeeld (*).

Hier op volgt, *De Nuttigheid van het te Paard Ryden onderzogt, door den Heer* JOSEPH BENVENUTI, Med. Doctor en Lid van het Keizerlyk Genootschap, als ook van de Societeit van Gottingen. (*Reflessioni sopra gli effetti del moto a Cavallo.* Lucæ 1760.) De Schryver toont, op een zeer bevatlyke wyze, dat de verslapte Vezelen en dus

(*) *Vad. Letteroef.* II. *Deel No.* V. *pag.* 361 enz. en *No.* VIII. 610 617.

dus de vaste deelen, welken hier uit samengesteld worden, door de beweging welke het Ryden te Paard in de lichaamen verwekt, vaster en sterker worden gemaakt, de Omloop van het Bloed, de Scheidingen der Vogten en de Verteering der Spyzen bevorderd. Inzonderheid zal de traage voortgang van het Bloed door de Poortader hier door geholpen en voortgezet worden. Ook is een bewogen Lucht gezonder dan die stil staat. Voorts worden de byzondere kwaalen opgeteld, waar in te Paard Ryden hulpe aanbrengt; zo van het Hoofd, de Borst, den Buik, in welken laatsten het te Paard Ryden voornaamlyk te pas koomt. Vervolgens geeft de Schryver eenige Regelen op, welken in dit Ryden moeten waargenomen worden, om het van nut te doen zyn. Dit is, gelyk de geheele Verhandeling zeer wel beredeneerd, en te gelyk zeer klaar voorgesteld.

Nieuwe Proeven ter Ontdekking of het Zee-water door Glas heen kan dringen: op Zee in 't werk gesteld door den Heer DE COSSIGNY, thans Koninglyk Ingenieur te Besançon (*Memoir. de Mathem. & Physique.* Tom. III. Paris 1760. pag. 1.) Deeze Proeven toonen dat het water niet door de kleine openingen van het Glas kan henen dringen, gelyk sommigen geloofd hebben, na dat twee Jesuiten in 't jaar 1726 met het Schip de Jason van l'Orient, naar de Indiën uitgezeild, ondervonden meenden te hebben, dat zulks inderdaad geschiedde.

Verklaaring van een Voorstel der Gezigtkunde; hoe het bykomt, dat men, met de beide oogen te gelyk, de Voorwerpen enkeld ziet: door den Heer DU TOUR, Korrespondent van de Akademie der Wetenschappen van Parys, te Riom in Auvergne. (*Memoir. de Mathem. & Physique.* Tom. III. Paris 1760. pag. 514.) Dit wordt door Afbeeldingen van Proeven opgehelderd.

Vertoog over de Bereiding van de Kaas van Roquefort, door den Heer MARCORELLE Korrespondent van de Akademie der Weetenschappen te Parys. (*Memoir. de Mathem. & Physique.* Tom. III. Paris 1760. p. 585.) Hier in wordt aangeweezen. 1. De Manier, op welke men gewoon is de Kudden aan te kweeken en te voeden, die de Melk geeven, waar van men deeze Kaas maakt. 2. Eene beschryving gegeeven van de plaats *Roquefort*, en van de Grotten, waar in aldaar de Kaas toebereid wordt. 3. De wyze hoe men hier mede te werk gaat. En 4. wordt eene schets gegeeven van den Koophandel in deeze Kaas; benevens eenige verhandeling van andere Grotten, Holen of Kelders, die niet ver van deezen afgelegen zyn, in welken men gewoon is de Kaas van Roquefort na te maken.

Zonderlinge vertooning aan een Varkens-Blaaze. Aan deeze Blaas was de *Urachus*, [Watergang, of blaasband,] welke in deeze Dieren voor de geboorte, open is tot in het Pisvlies, voor een gedeelte ongeslooten gebleeven; en werdt door het opblaaze van de blaaze, insgelyks met Lucht vervuld, zo ver dezelve nog open was. Deeze blaas wordt hier met een gedeelte van een andere hier aan gelyk, in Plaat vertoond.

Hier achter volgen *Waarneemingen omtrent de Lugtsgesteldheid te Amsterdam*, in de Maanden *October*, *November* en *December* 1761.

DE PROEF-ONDERVINDELYKE NATUURKUNDE, volgens het beloop der

Natuurkundige Lessen, door Proefneemingen bevestigd, tot opheldering van allerley dagelyks voorkomende zaaken, door den Heer Abt Nollet, *Lid van de Koninklyke Akademie der Weetenschappen van Parys, en van de Koninklyke Societeit van Londen. Uit het Fransch vertaald. Derde deel, tweede Stukje. Te Amsterdam, by* K. van Tongerlo. MDCCLXI. *Behalve den korten Inhoud enz.* 454 *bladzydan in octavo.*

ONze hooggeagte Onderwyzer der proef-ondervindelyke Natuurkunde handelt in dit Stukje over de *Lugt*, die een gestadigen invloed heeft op alle onze verschillende standen en verrigtingen, en zonder welke wy niet konnen leeven of werkzaam zyn. Zy komt in 't algemeen voor als eene Vloeistof die ons van alle zyden omringt, waar wy ons ook bevinden; en men heeft van daar reden om te gelooven, dat onze Aarde van alle kanten daar mede bekleed is: welk bekleedsel, doorgaans *Dampkring* genoemd, ongetwyfeld tevens met de Aarde zyn bestaan gekreegen heeft. Vermids nu deeze Vloeistof, als *Dampkring* aangemerkt, toevallige eigenschappen heeft; die haar, enkel als *Lugt* beschouwd, niet eigen zyn, zo vindt de Heer Abt *Nollet* goed de eigenschappen der Lugt, die haar als *enkel Lugt* eigen zyn, en die ze toevallig als *Dampkring* heeft, afzonderlyk te verklaaren.

De eerstgenoemden zyn deswegens het onderwerp der tiende Lesse van dit Werk; waar in ons de Lugt aanvanglyk voorkomt als een stoflyk Lichaam, hebbende onbetwistbaar de eigenschappen die tot een weezenlyk Lichaam behooren, als uitgestrektheid, deelbaarheid, weerstand en dergelyken. Het blykt ook ten klaarste, dat de Lugt altyd eenpaarige eigenschappen en onveranderlyke kenmerken heeft; waar uit men mag afleiden, dat de Lugt niet is een mengsel der allerfynste deeltjes, die uit alle andere lichaamen uitwaasemen, maar in der daad een eigen Lichaam op zich zelve; zynde eene soort van byzondere stof, wier oorspronglyke deeltjes gelykslachtig zyn, die wy door geene kragt konnen ontbinden. Eéne der voornaamste byzondere eigenschappen der Lugt is de *Vloeibaarheid*; haar dermaate eigen, dat men dezelve nog noit daar van heeft konnen berooven, of haar tot een vast lichaam maaken, gelyk men 't

water en zommige andere Vloeiſtoffen kan doen. Deeze beſtendige vloeibaarheid ontſtaat niet uit de fynheid der deeltjes, die door een nat papier niet konnen doordringen, en dus, zo 't niet aan hunne gedaante hapere, grover moeten zyn dan die van 't Water: met meer waarſchynlykheid blyft de Lugt beſtendig vloeibaar, om dat ze volmaakt veerkragtig is; en men heeft mogelyk haare t'zamenſtellende deeltjes aan te merken als kleine dunne draadjes ſlangswyze gedraaid; die, hoe geſpannen, egter niet van haare veerkragt beroofd worden, en haare onderlinge beweegbaarheid om en over elkander behouden. —— Men zegt doorgaans dat de Lugt *droog* is; en 't is waar, dat zy dikwils de werking doet van een Spons, en de vogten intrekt; maar 't is niet min duidelyk dat de Lugt *nat* maakt, zo maar de waterагtige deeltjes, daar ze altyd min of meer mede belaaden is, zich gemaklyker en ſterker aan de lichaamen hegten als aan de Lugt zelve; ook blykt het dat ze aan de oppervlakten veeler lichaamen blyft hangen, in de openingen en zweetgaten zelven van de Huid indringt, als eene Vloeiſtof die *nat* maakt, hoewel op eene verſchillende manier met die der andere Vogten, gelyk zo de Vogten hier in zeer veel van elkanderen verſchillen.

Dat men aan de Lugt, even als aan andere ſtoflyke lichaamen, de *zwaarte* heeft toe te eigenen, is, door menigvuldige proeven met dê Lugtpomp, ten volle blykbaar; waar door men zelfs haare zoortlyke zwaarte leert kennen, ſtaande die der Lugt tot die van 't Regenwater, in een gemaatigden graad van Warmte, als 1 tot 900; des de volſtrekte zwaarte van een Taarlingsvoet Lugt omtrend één *Once* en twee *Gros* haalen zal, daar een Taarlingsvoet Water omtrend 70 pond weegt. Hier uit volgt dan ook dat de Lugt haare *Drukking* heeft, die te ſterker is naar de breedte der Lugtkolom; dat door handtaſtelyke proeven beveſtigd wordt.

De bovengemelde zoortlyke zwaarte is niet beſtendig altyd dezelfde; nadien ze afhangt van de digtheid der Lugt, die dikwils verandert, niet alleen door Hette en Koude, maar ook door een minder of meerder graad van t'zamendrukking; als zynde de Lugt een Veerkragtig Lichaam, en wel in zo ver, dat ze, hoe ook gedrukt, haare volle *Veerkragt* behoude; indiervoege dat haare *Veerkragt* evenwigt maake met de *t'Zamendrukkende kragt*, en dezelve beſtendig in vermogen gelyk blyve; zo dat ook de Veerkragt der binnenlugt, tuſſchen twee holle Koperen Halfronden by voorbeeld, een evenwigt maake met de buitenlugt, die van dezelfde

zelfde digtheid is, en vervolgens naar evenredigheid zo veel verzwakke, als die binnenlugt door middel van de Lugtpomp verdund wordt. Deeze *Veerkragt* der Lugt wordt inzonderheid ten klaarfte getoond door 't gebruik der Lugtpomp, het welk de Heer Abt *Nollet* ten volle opheldert, door een onderfcheidene verklaaring te geeven van het ledig pompen van den Ontvanger, om het zogenaamde *Ydel* of Lugtledige te maaken; dat, gelyk die Heer toont, flegts eene verdunde en zeer yle lugt is; nademaal men al de Lugt niet volkomen zuiver uit den Ontvanger kan uitpompen, maar de digtheid der Lugt brengen tot $\frac{1}{100}$ gedeelte van die, welke ze heeft als de Barometer op 28 duimen, in evenwigt met de gemeene Lugt, ftaat. Hier aan hegt onze Autheur eene zeer duidelyke ontvouwing van eenige byzondere verfchynfelen van de *Veerkragt* der Lugt in 't *Ydel*, die het voorgezegde onbetwiftbaar ftaaven: en gaat daar op over, om van de verdikking der Lugt te fpreeken; en te toonen, tot hoe ver men haare digtheid en *Veerkragt* kan vermeerderen, door haar onder eene fterker perfing, dan die van den Dampkring, te brengen. Hy doet by die gelegenheid zien, dat men de Lugt zeer veel kan verdikken, en derzelver *Veerkragt* in evenredigheid doen toeneemen; en merkt verder aan dat de Heer *Hales* zegt, dat hy de Lugt tot een 1837fte gedeelte, of volgens de rekening van den Heer *Buffon*, tot een 1551fte gedeelte van haaren omtrek gebragt heeft; doch de evenredigheid der t'zamenperfinge in de uiterfte graaden, zegt onze Autheur, is niet bekend. —— Tot dus ver gezien hebbende hoe de lugt van digtheid verandert, en haare *Veerkragt* af en toeneemt, door eene zwakker of fterker t'zamenperfing, zo heeft men nog na te gaan, welke uitwerkfels Hette en Koude in deeze Vloeiftof voortbrengen. De Koude is, volgens den Heer *Nollet* niet iets ftelligs, en de Warmte, zegt hy, kan men aanmerken; „ als „ het uitwerkfel van eene ongemeen fyne ftof, wier groote „ overvloed of werking de eigen deeltjes van 't lichaam, „ daar ze in doordringt, van elkanderen fcheidt, van een „ afgezonderd houdt, en dezelve een gedeelte van haare „ beweeging byzet. Van hier heeft ze twee merkwaardige uitwerkfels: (1) zy veroorzaakt, dat dezelfde hoeveelheid van Lugt min of meer plaats beflaat; te weeten naar maate dat dezelve min of meer heet gemaakt is: (2) zy doet de *Veerkragt* toeneemen naar evenredigheid der perfinge, waar mede die Lugt verdikt is: zo dat een zelfde graad van hitte

op eene zelfde Lugt twee of driemaal digter t'zamengeperst werkende, derzelver *Veerkragt* ook twee of driemaal grooter zal doen worden. Uit de Proefneemingen ter bevestiginge hier van bygebragt, blykt onder anderen, dat de omtrek der Lugt in den graad van Glasgloeiend staat tot dien, dien ze heeft in den graad van Yskoud, als 3 tot 1: en dat het vermogen van de *Veerkragt* der Lugt door de hitte van kookend water een derde grooter wordt.

Naa deeze ontvouwing van de merkwaardigste byzondere eigenschappen der Lugt, verledigt zich de Heer Abt *Nollet*, om aan te toonen, hoe volstrekt noodig de Lugt is tot het leeven, in diervoege dat geen dier in 't Ydel het leeven konne behouden: ook doet hy zien, hoe gevaarlyke en doodlyke gevolgen eene verdikte, beslootene en besmette lugt heeft, van hoe veel nuts het zy de Lugt te vernieuwen, en een bekwaam middel te vinden, om de Lugt te zuiveren. Vervolgens toont hy de noodzaaklykheid van de Lugt voor 't Vuur, en bewyst dat de brandbaarste stoffen geen vlam konnen vatten dan in eene opene en vrye Lugt, en dat zy, zo ze branden, eensklaps uitgaan in het Ydel.

Al het voorgezegde betreft inzonderheid de Lugt, die de Lichaamen omringt; doch nademaal deeze Vloeistof ook in het binnenste der Lichaamen gevonden wordt, en, om zo te spreeken, een deel uitmaakt van 't zamenstel, daar 't Lichaam uit bestaat, zo vereischt ze, ten deezen opzigte, nog eene nadere beschouwing. —— Men vindt naamlyk in alle lichaamen altyd Lugt, en men kan 'er dezelve uitdryven door 't lichaam in 't Ydel te zetten, heet te maaken, te ontbinden, of uit den staat van vlietbaarheid tot dien van een vast lichaam te doen overgaan: in hoedanige gevallen men door onbetwistbaare proefneemingen ontdekt, dat de Lugt, die een lichaam bevat, en dus daar uit gedreeven wordt, niet alleen de groote van 't lichaam, daar ze uit voortkomt, byna in omtrek evenaart; maar zomtyds etlyke en zelfs zeer veel ja meer dan 200 maalen in grootte en omtrek overtreft, wanneer ze alleen door 't gewigt van den dampkring bedwongen wordt. Dit zo zeldzaame verschynsel tragt onze Autheur in 't breede op te helderen, met aan te merken, dat de Binnenlugt in een geheel anderen staat is dan de Buitenlugt, en wel waarschynlyk gelyk aan den staat van een gespannen veer, welke maar wagt na 't wegneemen van de beletselen, die haar tegen houden, om zich te ontspannen en los te springen: waar by nog komt, dat

die

die Binnenlugt, uit de lichaamen getrokken, niet volkomen zuiver, maar belaaden is met een overvloedigen damp, die zich op eene byzondere wyze kan uitzetten, en dus den omtrek der zogenaamde Lugt vergrooten: zo dat de omtrek der zuivere Lugt waarschynlyker veel kleinder zoude zyn, indien men alle vreemde stoffen daar van afzonderde. —— Ten slot deezer Lesse brengt hy ons eindelyk onder 't oog, hoe de stof, waar uit men de Lugt getrokken heeft, zonder het lichaam te ontbinden, (door 't zelve, by voorbeeld, in 't Ydel te zetten,) weer na zich trekt het geen men haar ontnomen heeft; wanneer men haar op nieuw aan de opene Lugt bloot stelt: en toont hoe men hier door den aart van ieder stof, in opzigt van haare Binnenlugt kan leeren kennen, en langs dien weg zekere geuren, welke men wil, in de Vogten brengen.

Hier op gaat de Heer Abt *Nollet* in de volgende Les over, ter beschouwinge van de *Lugt*, aangemerkt als *Dampkring*, zynde eene gemengde Vloeistof, eene Lugt met Dampen en Uitwaasemingen belaaden, die men den naam geeft van *Dampkring*, om dat ze als een kring rondom den Aardbol maakt, vol van deszelfs Dampen en Uitwaasemingen. Deeze *Dampkring* is tweezins aan te merken, of als eene Vloeistof op zich zelve, of als eene Vloeistof die bewoogen wordt, en wier beweegingen op verschillende wyzen gerigt, geaart en werkzaam zyn konnen.

In 't eerste opzigt heeft de *Dampkring* dezelfde eigenschappen met de Lugt, als *enkel Lugt* beschouwd; zy is van eene bestendige *Vloeibaarheid*, en behoudt altyd haare *Veerkragt*; heeft *Zwaarte* en ingevolge daar van *Drukking*; welke, af en toeneemt, naar maate van de hoogte der Lugtkolommen, en de breedte van derzelver voetstuk; als uit herhaalde proeven met den Barometer blykbaar is. Deeze proeven hebben aanleiding gegeeven tot verscheidene berekeningen raakende den Dampkring, die allen min of meer gebreklyk zyn, nadien 'er te veel byzonderheden en onregelmaatigheden in voorkomen, die niet wel nauwkeurig berekend konnen worden. Men is egter genoegzaam zeker dat deeze kring zich moet uitstrekken tot eene hoogte van ten minste 6 mylen, en dat ze mogelyk wel 15 a 20 mylen hoog zou konnen zyn; het welk uit eene berekening door 't Schemerlicht, (een uitwerksel van de wederomstuiting der Zonnestraalen tegen den Dampkring,) bepaalder bevestigd wordt: ook heeft men waarschynlyke re-

 den,

den, om te ſtellen, dat de Dampkring, even als de Aard-kloot, van eene knolronde gedaante is. —— Dat deeze Lugt vervuld is met vreemde ſtoffen, is eene zekere waarheid, die door ontegenzeggelyke proeven beweezen wordt; en men onderſcheidt doorgaans die ſtoffen in twee byzondere ſoorten: *Dampen*, waar onder men alles begrypt wat Wateragtig is, en *Uitwaaſemingen*, waar onder men telt alle Zoute, Zwavelagtige, Vette en Geeſtige deeltjes. De Uitwerkſels hier van noemt men gemeenlyk *Verhevelingen* of *Lugtverſchynſelen*; en deezen worden gevoegelyk tot drie ſoorten gebragt; *Water-* *Vuur-* en *Lichtverhevelingen*. Van de twee laatſte ſoorten ſtaat onze Autheur te handelen, in zyne Leſſen over het *Vuur* en het *Licht*; des hy zich in deezen bepaalen, tot de eerſte ſoort, en eene onderſcheidene verklaaring geeve van de voornaamſte verſchynſelen, die men *Waterverhevelingen* noemt; als daar zyn Daauw, Ryp, Nevel, Miſt, Yzeling, Wolken, Regen, Sneeuw, Hagel en Hoozen: onder andere byzonderheden raakende deeze Verhevelingen ontvouwd, vindt men hier ook eene kortbondige onderrigting, hoe men de zogenaamde Wonderregens, als het regenen van zwavel, zand, padden, bloed, koorn en dergelyken, op eene natuurlyke wyze, buiten eenig wonderwerk te verzinnen, hebbe te verklaaren.

Naa dus den Dampkring in 't eerſte opzigt beſchouwd te hebben, heeft men denzelven ook ten tweeden aanzien na te gaan, en dan wordt men voornaamlyk tweeërleie verſchillende ſoorten van beweegingen in den dampkring gewaar, dien wy den naam van *Geluid* en *Wind* geeven.

Het *Geluid* ontſtaat in 't algemeen uit de Botſing of het ſtooten van twee Lichaamen tegen elkander; wier deeltjes, daar door aan 't ſchudden gebragt, de Vloeiſtof, die hen omringt, tot op zekeren afſtand, insgelyks doen trillen en ſchudden, die deeze trilling aan alle andere lichaamen, voor die beweeging vatbaar, in den ganſchen kring haarer werkinge, mededeelt, en dus ook dit haar vermogen op 't menſchlyke gehoor oefent; des het *Geluid* in drieërleie opzigten in aanmerking kome: voor zo ver het is in 't Geluidgeevende Lichaam, in de Vloeiſtof die het overbrengt, en in 't Zintuig, dat 'er de indrukſelen van ontvangt. In 't Geluidgeevende Lichaam moet eene mindere of meerdere veerkragt plaats hebben, en 't geluid, door 't zelve voortgebragt, is, zo in duurzaamheid als in kragt, evenredig

aan

aan de slingeringen, die deszelfs geschudde en trillende deeltjes maaken, en dit heeft plaats niet alleen in vaste lichaamen, maar ook in vloeistoffen, 't zy dat ze geslagen of tegen elkander aangebotst worden. —— Ter overbrenginge van 't geluid, wordt eene Middelstof vereischt, die een zekeren graad van digtheid heeft, en met veerkragt begaafd zy: waar door derzelver deeltjes met genoegzaame kragt en vryheid in eene trillende en slingerende beweeging op elkander konnen werken: van hier geeft een Klokje in 't Ydel geen geluid, en eene fynder Vloeistof dan de Lugt zet het geluid niet voort; maar Water van Lugt gezuiverd is bekwaam om het geluid over te brengen; ten bewyze, dat de vogten veerkragtig en t'zamen persbaar zyn, schoon wy dezelven door onze kragten niet t'zamen konnen persen. Het is onbetwistbaar dat het Geluid, dus door eene Middelstof gaande, eenigen tyd besteedt in dezelve, tot aan ons gehoor, door te loopen; en nauwkeurig herhaalde proeven hebben doen zien, dat het geluid in één seconde 173 *Toises* of 1038 *Parysche* voeten, na genoeg 1074 voeten *Rhynlands*, en dus 89½ Rhynlandsche roeden, afloopt. De streek van den Wind kan deezen voortgang versnellen of vertraagen, maar dag of nagt, een drooge of regenagtige lugt, en de zwaarte van 't geluid maaken hier in geen verandering: ook loopt het geluid, in gelyke tyden, met een onafgebroken voortgang, altyd gelyke wegen af: des men hier van een dienstig gebruik konne maaken, in 't meeten van den afstand der plaatsen. Verder heeft men hier nog aan te merken, dat het Geluid afneemt *in dezelfde evenredigheid als de vierkanten der afstanden toeneemen*: en dat het zelve sterker wordt naar maate der digtheid en veerkragt, zo van 't Geluidgeevende Lichaam, als van de Middelstof, die 't over brengt, en wel in die maate, dat de kragt van 't geluid zy, *als de digtheid vermenigvuldigd met de veerkragt.* Eindelyk heeft men ten deezen opzigte nog agt te geeven op het wederstuitende Geluid, dat men *Echo* of *Weerklank* noemt: het Geluid naamlyk verandert van streeklyn, als het beletsels ontmoet, die 't niet smooren maar wederom doen stuiten; en volgt hier in de algemeene Wet der Natuure; *de stuitboek is den stootboek gelyk.* —— De Heer Abt *Nollet* het bovengestelde, en verscheidene byzonderheden daar toe betrekkelyk, duidelyk ontvouwd hebbende, geeft vervolgens eene kortbondige verklaaring van 't gehoor en deszelfs zintuig; midsgaders eene keurige

verhandeling, over de onderfcheidene klanken van 't geluid, die men den naam van *Toonen* geeft, als mede eene beknopte onderrigting der vorminge van ftem en fpraak, van de voortzetting van 't geluid, en eenige aanmerkingen over de werking van 't geluid op ons geftel.

Tot hier gehandeld hebbende van 't *Geluid*, gaat onze Autheur over om ten laatften te fpreeken van de tweede foort van beweeging in den Dampkring, die men den naam van *Wind* geeft. Dezelve wordt omfchreeven als een bewoogen en voortgedreeven Lugt; een deel van den Dampkring, dat zich, even als een loopende ftroom, met een zekeren trap van fnelheid, en volgens eene zekere ftreeklyn beweegt en voortvloeit. Deeze ftreeklynen brengt men gewoonlyk op het Compas ten getale van 32, en geeft ook zo veele onderfcheidene benaamingen aan den Wind, naar geraade der ftreeklyn, die hy volgt: en men verdeelt de Winden gevoegelyk in *Vafte*, *Beurtboudende Paffaat* en *Veranderlyke Winden.* De Heer Abt *Nollet* wyft zynen Leezer, ter nauwkeuriger kenniffe van de Winden, tot de uitgewrogte Verhandeling van den Heer *Mufſchenbroek* over dit onderwerp, en laat zich verder kortlyk uit over de oorzaaken der winden. Het is in 't algemeen bekend, dat de Winden ontftaan uit een gebrek van evenwigt in de Lugt; maar alle de oorzaaken die dit te wegen brengen zyn zo zeker niet te melden. Buiten kyf doet Hette en Koude, in zeker gedeelte van den Dampkring heerfchende, hier zeer veel toe, ook konnen giftingen in de Lugt en in onderaardfche Holen zulks te wegen brengen; hier by kan ook nog komen het nederwaards daalen der wolken, derzelver tegen een dryven, en een zwaare regen: ook zou men mogen giffen, dat de ontwikkelde Lugt uitrottende, en de opflorping der Lugt in groejende gewaffen, in zommige jaargetyden en op zommige plaatfen merkelyk kan toebrengen, tot het verbreeken van 't evenwigt in den Dampkring. Hier aan volgen nog eenige korte aanmerkingen over 't nagaan van de fnelheid, ftreek en kragt der Winden, en eindelyk wordt deeze Les befloten, met aan te toonen van hoe veel nut de Winden in den Dampkring zyn.

Eenige

Eenige Aanmerkingen over het groeijen der Planten *in 't algemeen, en der* Boomen *in 't byzonder; door den Heere* M. DE GOYON DE LA PLOMBANYE.

(*Zie Le Nouvelliste Oeconomique & Litteraire*, Tom. II. p. 74—79.)

DE Liefhebbery van het Boom-kweeken is zo algemeen, en de kennis, die onze meeste Liefhebbers van derzelver natuurlyke gesteldheid en wasdom hebben, zo gebrekkig, dat wy meenen het grootste deel onzer Lezeren een wezenlyken dienst en vermaak te zullen doen, met hen, wegens deze aangenaame en nuttige byzonderheid der Natuurlyke Historie, een duidelyk begrip te geeven, zonder ons voor het overige in de geschillen, die over het een of ander onder de Geleerden betwist worden, in te laaten. Gelyk onze aanmerkingen niet voor Geleerden van den eersten rang geschikt zyn, zo zullen wy ons vergenoegen om eenvoudig en kort dat geene op te geeven, het geen of de ondervinding, of eene hooge waarschynlykheid in dit onderwerp tot genoegzaame kennis en overtuiging leert.

De Leden van alle Planten in het algemeen zyn op zodanig eene wyze geschikt, en hebben zulk eene gedaante, als met den aart van haar byzonder soort, en met de oogmerken, die 'er de Schepper mede bedoelde, best overeen komt. Men onderscheidt in het Hout der Boomen byzonderlyk vierderhande soort van voorwerpen, die onze aandagt verdienen: als het Pit, de Vezels, de Pypen, of Buizen, en de Bast, die alle niet slegts in den Stam, maar ook in de Wortels, en zelfs in de Takken, daar de Bladeren en Vrugten aan groeijen, gevonden worden. Wanneer een Boom eenmaal eene zekere grootte heeft gekreegen, zo is het Pit niet meer noodig om denzelven te doen groeijen; en men ziet hierom dagelyks een oneindig getal Boomen, die geen Pit hebben. De Vezels en Pypen, of Buizen, maaken met de Gommen, de Zouten, de Olyagtige en Zwavelagtige Stoffen, die 'er in zyn, een soort van weefzel, 't welk die zelfstandigheid is, die wy gemeenlyk het Hout noemen. De Bast is insgelyks een weefzel, dat uit Vezels en Pypen bestaat, maar 't welk minder digt en saamgewerkt is, en waar van de Vezels takagtiger en tederer zyn.

Men kan met behulp van het Vergrootglas waerneemen, dat alle die Pypjes, of Buisjes, daar wy van spreeken, in

kleine hokjes of affcheidingen verdeelt zyn, waar van elk met een foort van fluisje, of val-deurtje, tregterswyze gemaakt, voorzien is. Een gedeelte dier Pypjes hebben deze fluisjes of val-deurtjes naar den eenen, eene ander gedeelte naar een anderen kant gerigt; dat is te zeggen, dat zommige klepjes naar boven, andere naar beneden open gaan; dat door zommige Pypjes dus de vogten wel opwaards klimmen, en de klepjes of fchutdeurtjes naar boven openen, maar niet nederwaards kunnen loopen, om dat zy dan door deze zelfde klepjes geftuit worden, terwyl andere wel nederwaards kunnen koomen, om dat de val-deurtjes zig dus openen, maar niet opklimmen. Elk, die eenig het minfte denkbeeld van de gefteldheid des menfchelyken lighaams heeft, weet, dat het met de beweeging der vogten in het zelve ook veelal op gelyke wyze toega, en inderdaad, deze fluisjes in de Planten bevorderen den omloop van het vrugtmaakend Sap ten naaften by op de zelfde wyze, als de flagaders en aders het bloed in ons lighaam, en in dat van alle andere Dieren afvoeren, en wederom te rug brengen (*).

De beweegingen van het Hart in eenig Dier, welke men *Syftolé*, en *Diaftolé*, of toefluiting en opening van het Hart noemt, doen eerft het bloed in de flag-aderen loopen, tot aan de uiteinden van het lighaam, alwaar het in de aders vloeijende, door deze wederom naar 't hart wordt te rug gebragt (†). Schoon nu de groeijende Lighaamen, of de Plan-

(*) Zie eene bedenking voor en tegen dit gevoelen in ons voorgaande ftukje, bl. 679, 680.

(†) Men kan hier uit in het voorbygaan eene opheldering geeven wegens eene kleine byzonderheid, die aan lieden van de konft moogelyk te beuzelagtig zal voorkoomen, om 'er van te fpreeken, doch welke ik ondertusfchen denk, dat het gros myner Lezeren weinig bekend, en aangenaam zal wezen, zonder moeite of infpanning, en met éénen opflag van het oog, te leeren. Men heeft ongetwyfeld meermaalen opgemerkt, dat de Heelmeefters, in alle aderlaatingen, hunnen band boven de opening leggen, welke zy in den arm, hand enz. maaken. „ Is dit „ niet verkeerd gewerkt"? vroeg my onlangs een Vrind, by gelegenheid dat men hem een ader opende, daar ik by tegenwoordig was; „ die band moet zekerlyk dienen, om het bloed den „ doortogt te beletten, en dus te dwingen, om uit de gemaakte „ opening te vlieten; maar dewyl het bloed, uit het hart, naar „ de uiteinden van het lighaam vloeit, zo behoorde men het „ immers beneden de gemaakte opening te ftuiten, en den band „ der-

Planten nog hart, nog longen hebben, zo veroorzaakt 'er de lugt egter, die ten opzigt der Planten het zelfde is, als het bloed ten opzigt van de Dieren, ten naasten by de zelfde werking in. De hitte van den dag, en de koelte des nagts zyn 'er de voornaame springveeren van. De Zon verdunt de lugt, en het vogt, het vrugtmaakend sap, dat in de Planten is, en 't welk mede verdund, en uitgezet, thans meerder plaats moet beslaan, klimt door middel der valdeurtjes van het eene vakje naar het ander, en gaat dus allengskens van onderen van de wortels tot het bovenste der stammen, en het buitenste der takken voort. De koelte van den nagt verdikt dit zelfde vogt wederom, zo wel als den geheelen Dampkring, trekt het in minder *Volumen* saamen, of doet het kleiner plaats beslaan; terwyl de lugt en het sap, dat in de wortels en dus onder den grond bedekt is, de warmte van den dag nog langen tyd behouden. Men onderzoeke dit! Men graave des nagts een voet diep in den grond, en men zal daar veel meer warmte dan boven op denzelven gewaar worden. Wat moet nu hier uit voortkoomen? Dat het vrugtmaakend sap, 't welk in de wortels is, onophoudelyk werke om zig uit te zetten, en op te klimmen, en dus het vogt, dat des daags reeds opgeklommen is, nog al gestadig voortstoote, om dat het nu in minder plaats, dan kort te vooren bevat kunnende worden, ruimte verschaft voor het onderste, dat mede opwaards willende klimmen, het ander geduurig aanstuwt; dit duurt tot dat de Zon den geheelen Dampkring met haare straalen wederom ver-

„ derhalven onder, niet boven het laatgat te leggen". Die vraag en zwaarigheid moet inderdaad natuurlyk opkoomen in elk, die met opmerking een ader ziet openen, en wegens de gesteldheid van het menschelyk lighaam onkundig is. De oplossing daar van is zo aanstonds gegeeven. Het bloed vloeit uit het hart in de slag-aderen. Deze zyn voor de Natuur met voordagt dieper onder het vleesch geplaatst, om ze zo veel beter te bewaaren, dewyl derzelver kwetsuuren altoos zeer gevaarlyk zyn; deze lyden derhalven weinige drukking door den band, die om den arm geslaagen wordt, en het bloed, uit het hart voortgestuwt, kan 'er bykans even goed door vloeijen. Maar door aderen, die hooger, en veelal zigtbaar leggen, te rug moetende, om naar 't hart te gaan, wordt het in dezelve door den band gestuit, en dus gedwongen, om door de gemaakte opening uit te loopen. Het wyst zig derhalven thans van zelve, dat de band noodwendig boven die opening moet leggen.

verwarmende, de lugt en alle vloeistoffen door middel van dezelve op nieuws uitzet. Dan wordt derhalven dat vrugtmaakend sap, dat allerwegen in de Pypjes is, gedwongen, om zig eene opening te maaken, en grooter plaats te beslaan. Maar waar zal het heenen vloeijen? De schutdeurtjes, die den val naar beneden beletten, en geen doortogt dan naar boven geeven, blyven onverwinlyke hinderpaalen derwaards; het sap klimt derhalven nog al hooger op, of verspreidt zig ter zyden uit, loopt door alle de kleine takjes, en dringt door tot alle de tedere knoppen, die zig ontzwagtelen, en daar nieuwe takjes, bladeren, bloessem, en vrugten uit voortkoomen. Wanneer nu het vrugtmaakend sap op deze wyze zynen loop, om zo te spreeken, ten einde is geloopen, dan vereenigen zig aldaar aan het uiterste dier *opklimmende* Pypjes, als wy ze eens zo noemen mogen, andere Buizen met dezelve, die het zelfde sap een gansch strydigen weg wederom afvoeren, en uit de knoppen of bladeren naar de takjes, van daar naar den stam, en voorts naar de wortels brengen.

Wanneer men een groen Hout op het vuur legt, zo ziet men 'er aan beide einden nat of schuim uit loopen; dit nu is niets anders dan het vrugtmaakend sap, het welk, door de warmte van het vuur, zo sterk wordt uitgezet, dat het gedwongen zy, om door die beide soorten van Pypjes de *opklimmende*, namelyk, en *nederdaalende*, daar wy van gesproken hebben, uit te loopen. Dit is eene eenvoudige opmerking; maar die der zaake egter reeds een aangenaam ligt byzet. Doch om dezen omloop der sappen nader te bewyzen, heeft men waargenomen, dat de wortels van Boomen, die uit den grond zyn genomen, takjes en blaadjes uit hunne einden hebben voortgebragt; dewyl deze wortels nu de sappen voor dezelve niet uit den grond hebben kunnen haalen, zo blykt hier uit meer dan waarschynlyk, dat het vrugtbaar sap, na eerst uit dezelve opgeklommen te zyn, derwaards weder nederdaalt. Ook heeft men waargenomen, dat, wanneer men van een Boom, die in zyn sap stondt, alle de bladen afplukt, de Boom kwyne, en zelfs veel gevaar loope van te sterven; om rede, namelyk, dat de tweederlei Pypjes, daar wy van gewaagden, (de opklimmende en nederdaalende,) zig in het uiterste der kleine takjes, en waarschynlyk wel in de bladeren, vereenigende, wanneer deze gevolgelyk worden afgeplukt, die gemeenschap is gebrooken, de omloop der vogten verhinderd, en het sap, zo verre opgeklommen zynde, als het klimmen kan, en belet

we-

weder neêr te daalen, noodwendig de vaten of buizen moet verstoppen, terwyl de vaten, die hetzelve naar beneden moeten voeren, hun gewoonen toevoer niet krygende, het noodig voedzel aan deze deelen van den Boom niet kunnen geeven, welke hier door onderhouden moeten worden; dus kwynt, verwelkt, verdort, en sterft eerlang alles, om dat de geheele schikking en huishouding in de war wordt geholpen. Daar zyn Natuurkenners, die meenen dat de vrugtmaakende sappen in de bladeren gekleinsd, gezuiverd, en bereid moeten worden, en dat dit de eigenlyke oorzaak zy, waarom de Rupsen zo veel kwaad aan de Boomen doen, met 'er de bladeren af te eeten. Dit gevoelen is, met onze uitlegging, niet geheel onbestaanbaar.

Ook wil men, dat gelyk de bladeren yder Jaar afvallen, dat dus ook de Pypjes, die het sap, het eene Jaar, hebben aangevoerd, het volgende daar niet wederom voor dienen, maar dat 'er alsdan nieuwe gemaakt worden. Men ziet inderdaad, dat de Boom ieder Jaar een nieuwen kring krygt, welke door het sap, als het tusschen het hout en den bast doorgaat, gemaakt wordt. Hier door nu moet de bast wyder worden, naar maate de Boom in dikte toeneemt; waar door het komt, dat, als de bast al te nauw en gespannen is, het sap denzelven op verscheide plaatsen doe splyten. Daar zyn verscheide soorten van Boomen, gelyk de Kerseboomen, de Nooteboomen, de Pruimeboomen en andere, die, terwyl zy nog jong zyn, zulk een harden en sterken bast hebben, dat het sap denzelven niet kan doen splyten; in zulk een geval moet men met een mes een sneede haalen door den stam van boven tot beneden om den Boom, welke, zonder dat, zyn behoorlyken groey niet zou kunnen krygen, hier door te hulp te koomen.

De meeste Boomen, gelyk de Eike-, Olm- en Nooteboomen enz. hebben een zeker getal van zulke kringen, die men *Spint* noemt, het geen ligter van kleur onmiddelyk onder den bast, en op het hout, of *het hart* zit. Deze kringen nu, welke eerst *het Spint* zyn, worden allengskens op hunne beurt mede het hout of hart van den Boom. De oorzaak hier van is buiten twyffel in de veranderingen te zoeken, welke in de Pypen voorvallen, door welke het sap van boven naar beneden, en van beneden naar boven wordt gebragt. Dit sap door deze Pypen zo dikwils keerende, en wederkeerende, laat daar allengskens veele Gom- Zwavel- Oly- en Salpeteragtige deelen hangen, die zig aan de wanden,

den, om zo te ſpreeken, der vaten vaſtzettende, aldaar hard en ſtyf worden, en dus de ruimte dier vaten allengskens verminderen, en de zelfſtandigheid vaſter maaken, terwyl anderen zig tuſſchen de vezels zetten, en derzelver tuſſchenruimtens vullen. De lugt neemt door haare geduurige werking al het waterige uit deze ſtoffen weg, en dus geraakt het overige te vaſter in een, het welk gevolgelyk eerlang eene hardere en betere zelfſtandigheid moet worden, dan het Spint, dat dezen trap van volmaaktheid nog niet verkreegen heeft. En men kan hier in het voorbygaan eene gemeene Waarneeming door ophelderen. Het is bekend, dat de Boomen, die ſterkſt groeijen, het meeſt, die weinig groeijen, het minſt Spint hebben. De rede is uit het geen wy zo aanſtonds zeiden, ligtlyk op te maaken. De Pypen en Vaten der eerſte zyn opgevuld en geſpannen door een overvloedig Sap, dat hierom alle jaaren grooter kringen maakt, terwyl de kringen der andere weinig, ja ten laatſten geheel niet meer uitzettende of aandikkende, en het ſap ondertuſſchen op en neer loopende, door het afleggen zyner deelen noodwendig het Spint rondom het hout allengskens moet vullen en vaſter maaken, of, met andere woorden, in hout veranderen, terwyl het aan den buitenkant, of onmiddelyk onder den baſt geheel niet, althans niet evenredig aanwint.

Daar is altoos in het hart van den Boom eene zekere omloop, die het verlies van alle andere deelen aanvult, en dezelve het leven geeft en onderhoudt, ten zy 'er in de Leeden van den Boom of door ouderdom, of by toeval eenige wanorde koome voor te vallen. En wanneer dit gebeurt, kan men het aan den kruin bemerken. Het groen is 'er zo helder en levendig niet, en allengskens beginnen de bovenſte takjes te dorren, en eerſt hunne bladeren, daarna hun baſt te verliezen; dan zegt men, dat de Boomen *in de koppen dood* zyn, en het is een vaſt bewys, dat de omloop in het hart van den Boom belemmerd worde. Een vermollemde Boom kan zy-takken uitſchieten, maar men zal nooit zien, dat hy, terwyl hy in het hart verſterft, een friſſchen kruin opwaards brenge, zodra men nu bemerkt, dat de Boomen verminderen, moet menze laaten vallen, indien men 'er eenig gebruik van begeert te maaken; dewyl anders de ſappen, die, wegens de wanorder der Leden, geen vryen doortogt meer hebben, blyven ſtaan, aan 't giſten raaken, en het inwendig bederf langs hoe grooter maaken; ja het kwaad beſmet

ſmet welhaaſt de gezonde deelen, die op hunne beurt mede bederven, en ongevoelig worden alle de kringen van den Boom, de een na den anderen aangetaſt, en loopt dezelve gevaar van eerlang geheel te ſterven. Byaldien het ondertuſſchen een Boom mogt wezen, dien men, ter oorzaake van zyne vrugten, of om andere byzondere inzigten behouden wilde, zo moet men daar met een boor eenige ſchuinſche openingen in maaken, om aan de gerotte en bedorve vogten gelegenheid te geeven van te kunnen uitloopen; andere ſplyten den Boom van boven tot beneden door middel van byl en bytels, ter wydte omtrent van een zesde deel van zyn omtrek, op. Men laat de opening doorloopen tot in het hart van den Boom, en zo lang als 'er bedorve hout vernoomen wordt; men ſlaat zelfs de nuttelooze takken af van den Boom, om denzelven te ontlaſten. In het één en ander geval, zo dringt de buitenlugt tot binnen in den Boom, en verfriſcht en helpt denzelven. Het Hart laat niet na verder te verrotten, maar de Boom kan nog langen tyd, goede vrugten draagen. De oude Boomen in de boſſchen zyn dezer ziekte zeer veel onderhevig; een goed Huishouder gaat ze alle jaaren bezoeken, en laat zulke, wier kruinen beginnen te dorren, aanſtonds vallen, want wilde men dit uitſtellen, binnen weinige jaaren, zouden deze nergens goed toe wezen, dan voor brand.

Daar zyn zekere wormen, van de grootte eens vingers, welke de Boomen doorbooren, en 'er tot het harte toe indringen, het ſap uitzuigen, en 'er zeer veel kwaad aan doen. Om hier eenigen raad in te ſchaffen, zo zoekt men de plaats, daar zy in gekoomen zyn, die ligt te ontdekken is door een zeker poeder van hout, of zaag-meel, dat hunne verblyfplaats omtrent aanwyſt. Men neemt als dan een puntig ſtuk yzer-draad, by voorbeeld een brei-naald dien men in het gat ſteekt, en, terwyl men denzelven naar de bogten en draeijen, waar mede de worm het gemaakt heeft, zo veel mooglyk buigt en dwingt, dien eindelyk tot aan den worm zelv' brengt, en hem dus dood. Dog zo men van wegen de bogten, waar mede het gat geboord is, op deze wyze, niet by den worm kan koomen, dan is het nog beter, om het hout met een byltje, zo verre weg te hakken, dat men hem dooden kan, dan dit ongedierte, ten volſtrekten bederve van den boom, in het leven te laaten. Als men het zelve eindelyk meeſter is geworden zo bedekt men de opening des Booms met wat geſmolten pik, op dat de Boom door de zonne niet te veel verdrooge, en het ſap over-

overdekt wel haaſt dit ſmeerſel, dat zo wel als de wonde, al lengskens onzigtbaar wordt.

Men moet hier omtrent egter nog aanmerken, dat deze wormen zelden andere, dan zulke Boomen aandoen, welke reeds aan het afneemen zyn: byaldien het derhalven geene vrugtboomen zyn, die men, om byzondere redenen, zo lang moogelyk, zoekt te behouden, zo zoude ik den Eigenaaren raaden; van ze terſtond te laaten omhakken, want de worm zelve verſchaft een vry zeker bewys, dat de Boom niet deugt. Dit Ongedierte kan aan de uitwaaſſemingen der Boomen ruiken, welke beginnen te bederven. De giſtende en verhitte ſappen zyn voor deze Diertjes het regte voedzel, dat zy zoeken, en zy verkiezen zulke Boomen dus niet ſlegts voor zig zelve, maar tevens ook als eene bekwaame verblyfplaats, om 'er hunne eitjes te leggen, daar wel haaſt een talryk nageſlagt, uit voortkomt, dat het binnenſte van den Boom binnen korten geheel wegknaagt.

O.

Opbelderingen wegens het Spin-rag, dat men in het Voor- en Na-jaar in de Lugt ziet vlotten.

(Zie *Hannoverifche gelehrte Anzeige* 16. 1754.)

MEn ziet in het Voor- en Na-jaar, by droog en helder weder, gewoonlyk een menigte lange Spinrags-draaden door de lugt om zwerven; waar koomen dezelve vandaan? en waarom ziet men ze ook niet op andere tyden van het jaar? Dit is eene vraag, die wy dikwils gedaan, maar waarop wy nooit een voldoenend antwoord bekoomen hebben; 't zyn al giſſingen, of onzekere berigten, die men daar van geeft, en het bovengenoemde werkje was het eerſte, waar uit wy een duidelyk beſcheid wegens dit verſchynzel gehad hebben.

't Was op den 29 April 1752, (zegt de Heer M. . . . aldaar, dat ik, na het ploegen zullende gaan zien, het ganſche Veld niet ſlegts bedekt vond met eene witte ſtoffe, welke duidelyk bleek Spinrag te zyn, maar ik beſpeurde zelfs loſſe draaden, die allerwegen in de nieuwgemaakte Vooren verſpreid waren, en die men derhalven konde vaſtſtellen, dat hier maar even te voren gemaakt konden wezen. Ik bleef ſtil ſtaan by eene Voore, die zo aanſtonds eerſt geopend was; en ik zag 'er geen het minſte blyk van draaden of weefzel. Maar het leedt ſlegts weinig oogenblikken, toen

toen de weêrkaatsing van een helder Zonneligt my reeds eenige dier draaden deedt bemerken. Toen vestigde ik myn gezigt met alle moogelyke aandagt op die Voore, en ik ontdekte wel haast een levend Schepzel in dezelve, dat voortloopende een zeer dunnen draad agter zig liet. Ik greep, het geen ik zag beweegen, aan, maar toen vernam ik 'er niets levendigs in, en 't geen ik op myn hand had, scheen voor het oog, en op het gevoel, niets dan aarde te wezen. Verzekerd egter, dat ik 'er leven in gezien had, onderzogt ik deze aarde nader, en ontdekte, door middel van een Vergrootglas, eene kleine Spin in dezelve, die, omtrent gelyken omtrek als een zandkorrel hebbende, wanneer zy haare pootjes introk levenloos en onbeweeglyk scheen, en dus ligtelyk met de aarde verward kon worden; te meer, om dat zy, van een donker bruine koleur zynde, zig hier door even eens vertoonde, als de grond, die pas te voren was omgezet. Het was my genoeg 'er ééne ontdekt te hebben, om ook andere en groote menigte op te spooren, die allerwegen door de Vooren liepen, en haare draaden altoos agterlieten. Ik verzamelde 'er een groot getal van, en nam ze mede.

Ik gong van dit Veld, daar men bezig was te ploegen, na een ander stuk lands, dat 'er digt aan gelegen, en eenige dagen te voren gebouwd was. Het was geheel met Spinrag bedekt; maar schoon ik daar eenigen tyd bleef, en ik verscheide plaatsen nauwkeurig onderzogt, zo merkte ik 'er geene Spinnen meer: zy waren alle weg.

Zie hier de aanmerkingen, die ik sedert over deze Spinnen gemaakt heb, waar van LINNÆUS, die in zyne *Fauna Suecica* van 32 soorten van Spinnen spreekt, geen gewag heeft gemaakt; en die men zoude kunnen noemen *Aranea tota nigra, abdomine globoso, glabro splendente.*

Gewoonlyk verbergt dit soort van Spinnen zig in de aarde, daar zy niet uitkoomen, dan des nagts, waarschynlyk om zig met den dauw, of met kleine wormpjes, die, even als zy, om dezen tyd alleen te voorschyn koomen, te kunnen voeden. Men vindt egter van dit zelfde soort ook op de Boomen, en zomtyds in de spleeten der huizen.

Over dag rusten zy, en verlaaten haare woonplaats niet, dan wanneer men ze in haar rust stoort, en dwingt te verhuizen; dan gaan zy weder in den grond, zo ras als zy kunnen.

Zy spinnen het geheele jaar niet, gelyk alle andere Spin-

nekoppen; maar alleenlyk in de Lente, en voornaamelyk in den Herfst, en wel in de Maand October, als wanneer wy doorgaans liefelyke dagen hebben.

In dezen tyd zyn deze Spinnetjes veel sterker, en bykans driemaal grooter, dan in de Lente, als wanneer zy slegts de dikte van een zandkorrel, en nauwelyks de lengte van ééne linie hebben, daar zy in October anderhalf en twee linies lang zyn. Het is in dezen tyd ook, dat zy paaren: het geen ze waarschynlyk meer doet loopen, en langer in de lugt blyven, dan zy op een anderen tyd doen.

Naar maate deze Spin voortloopt, spint zy een draad, die zy agter zig laat, en nooit vast maakt.

Zy zyn, gelyk ik reeds gezegd heb, donker bruin van kleur, daarenboven glad en glimmend: haare beenen zyn zeer kort, en haare buik volmaakt rond.

In vergelyking van andere Spinnen zyn zy zeer hard, en worden tusschen de vingers niet ligt verpletterd.

Als men let op de kleinte van dit Diertje, op zyn verblyfplaats, en koleur, die men verwart met die van den grond, en op den tyd, wanneer het alleenlyk voor den dag koomt, zo zal men ligtelyk begrypen kunnen, hoe het der opmerking en ontdekking van zo veele bekwaame Waarneemeren zo lang hebbe kunnen ontsnappen.

Als men verder in aanmerking neemt, dat eene ontallyke menigte van deze Diertjes de Velden op allerhande wyzen onophoudelyk en met veele snelheid doorkruissen, laatende altoos een draad agter zig, zo zal men zig niet langer behoeven te verwonderen, dat in een korten tyd, zomtyds zelfs in éénen nagt, een gansch veld met deze draaden overdekt zy.

Daar zy eindelyk hunne draaden niet vast maaken, en deze zeer dun en ligt zyn, zo worden ze ligtelyk door den wind opgenoomen en vlotten in de lugt; alwaar zy, zig in eene zekere menigte allengskens saamenvoegende, een witte koleur aanneemen. En dewyl deze Spinnetjes ook in de boomen en in de buiten spleeten onzer wooningen huisvesten, zo raaken deze draaden door de minste beweeging in de lugt dan ook van dezelve los, en vlotten by droog en helder weder allerwegen in de lugt; of hegten zig dikwils, na dat zy door de saamenvoeging met andere, hunne witte kleur gekreegen hebben, en wat dikker, en steviger geworden zyn, aan een boom, huis, paal, of iets dat zy op weg ontmoeten vast.

R.

Eeni-

Eenige Byzonderheden, getrokken uit eene Reisbeschryving naar Noord-America, door den Heer KALM, *op order van de Koninglyke Academie te Stokholm gedaan, en in het Zweedsch uitgegeeven te Stokholm in* 1759.

(Zie *Le Nouvelliste Oeconomique & Literaire*, Tom. XXXIII. p. 104—111.

DAar zyn niet veele Reizigers, die voordeel met hun reizen doen; dat is te zeggen, die den aart, zeden en wyzen van denken der Volkeren, die zy bezoeken, doorgronden; de merkwaardigste byzonderheden hunner Natuurlyke Historie met opmerking gade slaan, en met oordeel beschryven. Men moet verstand, men moet zelfs wysgeerige oogen hebben, om in zyne reizen de Menschen tevens, en de Natuur te leeren kennen. De meeste Reizigers beschouwen die voorwerpen slegts, zo als zy zig uitwendig vertoonen; onze Reiziger heeft ze als Wysgeer bezigtigd.

Hy was reeds Professor in de Oeconomie te *Abo* in Finland, en liet zig voornaamelyk op de begeerte en aanraading van den beroemden LINNÆUS, wiens Leerling hy geweest was, overhaalen, om eene Reis te doen door eenige deelen van Zweeden, en door Noord-America, om Waarneemingen en Ontdekkingen in de Natuurlyke Historie te doen. Deze Reis wierdt door de Academie voorgeslaagen, en op kosten van het Gemeen volbragt. Zeer veele nieuwe Waarneemingen zyn de vrugt van dezelve geweest. Onze Schryver erkent egter, dat hy grootelyks verpligt zy aan de Heeren JOHN BRICKEL en CATESBY, die, reeds voor dat hy zyne Reizen begon, eene *Natuurlyke Historie van Carolina* hadden uitgegeeven. Hoe het zy, gelyk zyne Reisbeschryving met zeer veel genoegen in Zweeden ontvangen is, zo zullen we onzen Lezeren ook eenige byzonderheden uit dezelve mededeelen, die wy vertrouwen dat hen tevens vermaaklyk en leerzaam zullen voorkoomen.

Vermindert de Zee? of blyft zy even groot? Dit is een Stuk, dat menigwerven over en weder betwist is. Zie hier nogmaals eenige Waarneemingen en gedagten van onzen Reiziger, voor en tegen.

Men vindt op bykans alle de Eilanden van Zweeden, ter diepte van vyf of zes voeten, eene menigte Oester- en Mossel-schelpen; en graaft men in zommige Zee-plaatsen ter diepte van agtien voeten, zo zal men beurtlings eene laag

 schel-

schelpen en eene laag potaarde vinden. Men heeft zelfs digt by Christiaanzand, op eene diepte van dertig of veertig voeten, een anker, dat door den roest genoegsaam geheel verteerd was, opgedolven. Daar zyn zelfs schulpen op de zogenaamde *blaauwe Bergen* in *Noord-America*, die 300 mylen van zee af zyn. *Virginie*, *Maryland*, *Pensilvanie*, en *nieuw York* zyn 'er vol van. Als men te *Philadelphia* Putten graaft, zo vindt men op agtien voeten diepte Bladen van Eikeboomen en stukken hout in den grond, die zelfs veeltyds nog niet verrot zyn. Gelyk dit alles nu bewyst, dat 'er Zee geweest is, daar thans Land is, zo schynt men derzelver vermindering en afneeming hier uit veilig te mogen besluiten (*).

Dit schynt zig ook in blyken van een ander soort te vertoonen; in de Rotsen namelyk, die men op eene zekere hoogte voor veele Bergen vindt, en die uit haaren aart, zo wel als byzondere legging en rigting, geschikt schynen, om het geweld der Zee te breeken, schoon 'er die nu veele mylen verre af is. Dus vertoonen de reedsgemelde *blaauwe Bergen* in Noord-America de allerduidelykste kenmerken, dat zy voormaals de grensperken der Zee daar ter plaatse zyn geweest; zy zyn doorgaande en eenpaarig op eene bepaalde hoogte van Rotsen voorzien, terwyl men, hooger klimmende, alles gelyk en effen vindt. Voeg daar de standvastige overlevering der Wilden, voeg daar eene dergelyke byzonderheid in de Baay van *Constantinopolen*, voeg 'er zo veele andere van gelyken aart in Europa by, en erken, dat de afneeming der Zee vry wat schyns hebbe.

Maar kan men uit de schelpen, die men vindt, het betwiste stuk wel met regt besluiten? Behoorde men dan niet, uit het zelfde Systhema, dat men daar op bouwt, eene genoegzaame Verklaaring te kunnen geeven, waarom dezelve niet slegts ook op de oppervlakte der aarde, maar zelfs in het hart van Marmer- en andere Steenen, ja in de alleroudste Pyramiden van Egypte gevonden worden? Kan dit alles genoegzaam verklaard worden, met te zeggen, dat op zulke plaatsen voormaals de Zee gespoeld hebbe? Zo ja; dan

(*) Duizenden dergelyke Waarneemingen, de gansche wereld door genoomen, en inderdaad wel waardig met opmerking te leezen, vindt men in het berugte Werkje van TELLIAMET (DE MAILLET) *sur la Diminution de la Mer* &c. Terwyl ik des Schryvers *Systhema* voor eene harssenschim houde, peinze ik over zo veele byzonderheden, als hy ons onder het oog brengt.

dan vraag ik nogmaals, hoe hier uit volge, dat zy verminderd zy? Waar is haar water gebleeven? Wordt het naar andere uitgedroogde Dwaalſtarren gevoerd? zo als MAILLET beweert. Eene goede oploſſing voor elk, die zig met harſſenſchimmen wil laaten paayen. Worden de waterdeeltjes allengskens met andere deelen van vaſte lighaamen zo nauw verbonden, dat zy hunnen ſtaat van vloeibaarheid voor altoos verliezen? Wat blyken heeft men 'er van? Zal men zeggen, dat de Zee aan den eenen kant wint, het geen hy aan den anderen verlieſt; dit is twyffelagtig, en althans niet voldoende, om de gegeeve Waarneemingen te verklaaren. Een ander gevoelen loſt dit beter op. Dat namelyk de pylaaren der onderaardſche holtens door ſterke aardbeevingen van tyd tot tyd hier en daar gebrooken zynde, de boven grond in die holtens is ingeſtort, en de zee gelegenheid gegeeven hebbe, om naar die laagtens te vloeijen; dat dezelve dus na een lang verloop van eeuwen allengskens van bodem veranderd zy, en de Menſchen de boven koomende gronden der zee begonden in te neemen, naar maate deze de ingevalle aarde overſtroomde, zodat wy eindelyk bykans geheel van verblyfplaats veranderd zyn, en thans de Menſchen woonen, daar voormaals de viſſchen zwommen, terwyl deze daarentegen nu zwemmen, daar de eerſte voormaals ploegden. Dit gevoelen, ſchoon thans vry algemeen, is egter ook niet van alle zwaarigheeden vry, dog wy hebben ons hier moogelyk reeds te lang mede opgehouden.

Wy gaan dan liever over tot de beſchryving van een zeldzaamen viſch *Pilor*, of *den Zuiger* geheeten, die tot het geſlagt der Zee-Lanpreien behoort, en waar van de Natuurkenners nog niet geſprooken hebben. Men vindt denzelven in Noorwegen; hy is zonder ſchubben, van een violet kleur, maar wit onder den buik. Onze Reiziger lag 'er één in een pot met zeewater en na verloop van een uur, ſcheen dit water vol van een zeker zetſel, of liever eene geley, die door ſchynende, maar tevens zo taey en lymagtig was, dat als men 'er een punt van een pen, of iets anders in ſtak, en dit weder ophaalde, dezelve, als met een draad, daar aan bleef kleven. Die ſtof wierdt eindelyk zo dik, dat als men dezelve ophaalde, de viſch mede opging; men nam 'er een tweede proef van met ander water, en men zag die zelfde verſchynzelen, in alle derzelver omſtandigheeden; ja men verzekerde zelfs, dat hoe groot ook het vat mogt wezen,

daar men dezen visch in wierp, men steeds het zelfde verneemen zoude.

Zie hier een andere byzonderheid uit de natuurlyke Historie, die niet min verwonderlyk is. De *vergiftige boom* namelyk, dien de Engelschen *Poison-Tree*, *Vergif-boom* noemen, en dien men in Pensylvanie vindt. Men wordt, als men hem hakt, een helder geel sap gewaar, dat tusschen den bast, en het hout uitsypert, en dat een leelyken reuk van zig geeft, als men 'er met de neus bykoomt. Daar zyn Menschen, die het op allerhande wyzen kunnen behandelen, zonder 'er van aangedaan te worden, terwyl andere het nog kunnen aanraaken, nog hunne handen, daar zy het mede geraakt hebben, ruiken nog zelfs by het vuur, daar het hout in gebrand wordt, tegenwoordig zyn, zonder dat zy 'er aanstonds de tekenen van draagen. Het gezigt, de handen, en dikwils het geheele lighaam zwellen 'er hen van, en veroorzaaken hun geweldige pynen. Het gebeurt zomtyds, dat dit vergif op het wezen en op de handen, uitslag, even als dat van schurft, maakt, en niet zelden werkt het zo geweldig op de opper-huid, dat dezelve, eenige dagen daar na, van het vleesch af gaat, gelyk als hadt men zig gebrand. Men vindt Menschen, die zo aandoenlyk zyn voor de kwaadaartige uitvloeizels van dit boompje, dat de wind hen dezelve slegts op eenigen afstand behoeve toe te waeijen, om aanstonds geweldig te zwellen. Onze Reiziger zelve, die dit alles van naby onderzoeken wilde, wierdt 'er heftig door aangedaan. Het gewoone middel, dat de Inboorlingen tegen dit vergif gebruiken, is de gedoofde en gestampte houts-kool van dit zelfde boompje, met wat vet gemengd, op het gezwolle deel te leggen.

Een ander zeer beroemd, en tevens zeer nuttig boompje in America is de *Bayberrybusch*, of de *Ongel-* of *Smeer-boom*. Het is een Struwel, of een soort van Heide, die een vet bevat, daar men kaarsen van kan maaken (*). Men vindt het doorgaans digt by zee, de stoffe, die uit dit boompje loopt, is wit, en als meel-agtig; zy gelykt naar ongel of wasch, en neemt eene schoone groene koleur aan, na zekere bereidingen, die men 'er aan geeft: en 't is alsdan ook eerst, dat men ze gebruikt, om kaarsen van te maaken. Men vermengt ze zomtyds met gemeenen ongel, ook maakt men 'er Zeepballen

(*) Wy zullen in een afzonderlyk stukje eene breedere beschryving van de wyze geeven.

ballen van, die een aangenaamen reuk hebben. Een ander, nog wezenlyker dienst, dien men 'er van trekt, is, dat men ze met goed gevolg tot het geneezen van wonden beezigt. Men verhaalt, dat een Koopman van Philadelphia 'er eene party kaarsen van verzondt, naar eenige Roomsch-Catholyke Landen in America, met oogmerk, om ze voor waschkaarsen in de kerken te doen gebruiken; maar dat de Geestelykheid hier in weigerde te bewilligen, om dat ze uit een kettersch land gekoomen waren. Zy waakten.

Men zou zig in Europa niet ligt verbeelden, dat men de wilde kalveren tam maaken konde, dit wordt egter met goed gevolg in America te werk gesteld. Men heeft 'er jonge opgevoed, die zo handelbaar waren, als Huis-kalveren, zonder egter iets te verliezen van hunne kragt, en van eene zekere driftigheid, die hun soort onderscheiden. Daar is geene heg nog schutting, daar men ze voor stuiten kan, als zy ergens doorbooren willen; maar men heeft ze met tam vee laaten koppelen, en daar is een gansch verschillend soort uit voortgekoomen.

Dus heeft men ook de Aapen getemd, en de Negers gelooven, dat dezelve ten minsten zo vernuftig zyn, als zy zelve. Een Inwooner van *nieuw Jersey* hadt 'er één, die zyn voedzel over dag in het bosch ging zoeken, en s'avonds weder te huis kwam. Hy nam zomtyds het kwaadaartig vermaak, om den eenen of anderen ongelukkigen Aap, dien hy meê troonen konde, met zig te geleiden, om aan zyn Meester gelegenheid te geeven, van denzelven te dooden. De Heer *Kalm* verzekert ons, dat hy getemde Otters heeft gezien, die als Honden na liepen, en die, wanneer hunne Meesters het vermaak van de Visschery wilden neemen, te water gingen, en met visch weder boven kwamen. De Bevers doen het zelfde.

Men merkt in de Engelsche Volk-plantingen op, dat 'er de Vrouwen eerder onvrugtbaar worden, dan in Europa. Dit verschil kan van de ongestadigheid der lugtstreek zelve koomen, dewyl men zomtyds in twee uuren eene uitermaatige koude en hitte kan hebben. De ongebondenheid en ongeregelde levenswyze doen 'er moogelyk nog meer toe.

De Regeering heeft den afkeer, dien de Europeaanen steeds van *de Jooden* hebben, vry wat verminderd. Deze genieten te Nieuw-Jork alle de voorregten der zaamenleeving, en om deze vriendelykheid te erkennen, stappen zy allengskens wat van hunne oude gebruiken af; zy kleeden zig op dezelfde wyze, als de Engelschen, zy beginnen zelfs

Varkens-vleesch te gebruiken, en zig met de Christenen door huwelyken te verwandschappen. Elk weet, dat men ze voor eenige jaaren in Engeland wilde *naturaliseeren.* Dit voorregt heeft men ze hier vergund, uit agting voor de menschelykheid, en uit zugt voor de bevolking des lands; en dus hebben zy eindelyk ergens een Vaderland gekreegen.

Voor het overige verzekert ons de Heer *Kalm*, dat men, in de geheele uitgestrektheid dezer Volk-plantingen, niet veel hart hebbe voor Engeland. De Bewooners zyn 'er meest Vreemdelingen, en hun belang dikwils vlak strydig met dat van Groot-Brittanje; en dus schroomt men niet openlyk te voorzeggen, dat alle deze bezittingen, binnen het beloop van vyftig jaaren een afzonderlyken staat zullen uitmaaken.

De *Indiaanen van Pensylvanië* hebben wezenlyke deugden. Zy zyn Slaaven van hun woord. Zy oefenen de Herbergzaamheid met opregt gulle harten; zy eerbieden de menschelykheid, en zullen niemand geweldaadig handelen, dan om zig wegens ontvange verongelykingen te wreeken. Zy hebben eene zonderlinge gewoonte, wanneer zy met den Gouverneur van *Philadelphia* door hunne Afgevaardigden handelen. Zy zitten op den grond, en snyden op yder vraag die hy hen doet; een kerfje in een stukje houts dat zy in de handen hebben, eenige dagen daar na komen zy te rug, en beantwoorden alles in dezelfde order, en zonder haaperen. Zy hebben Koningen of *Jachems* wier gezag zeer bepaald is, en die zonder de minste pragt in alle nederigheid leeven, de wyze van handelen aan hun Hof is zeer gemeenzaam. Als een Vreemdeling een dier Koningen koomt spreeken, biedt hy den zelven slegts een glas waters aan, het geen zyne Majesteit zeer gunstig ontvangt, en goedertierenlyk uitdrinkt. N.

Aanmerkingen over den Microcosmus, *of het grootste Zee-Beest, door* C. A. à Bergen, *M. D. en Professor te Frankfort aan d'Oder* (*).

Uit Frankfort aan den Oder, 12 *Mey* 1758.

Wy hebben deeze Aanmerkingen van wylen den Hoogleeraar Bergen, om derzelver byzonderheid, onze

(*) *Nov. Act. Physico-Med. Naturæ Curiosor. Tom.* II. *pag.* 143.

ze Leezers niet willen onthouden, en zullen dezelven hoofdzaaklyk, zo als ze in het aangehaalde Werk worden opgegeeven, mededeelen.

In welken zin [wy bedienen ons van des Schryvers woorden] de mensch *Microcosmus* [een kleine wereld] wordt genoemd, is bekend; maar niet zo klaar is het, wat de Schryvers der natuurlyke Historie verstaan door een Zee-dier met dezen naam. Het zal derhalve wel der moeite waard zyn te onderzoeken, wat dit voor een Dier, en van welk geslacht het zy. De eerste welke van deezen naam gewag gemaakt heeft is de vermaarde F. REDI, in een Werk in het Italiaansch uitgegeeven 1684, waar van de Schryvers der *Acta Erudit. tor. Lips.* in het jaar 1686 een berigt met eene afbeeldinge van het Beest, volgens REDI gegeeven hebben, op deeze wyze. „ De uiterlyke gedaante van dit Dier gelykt naar „ een gedeelte van een harde klip, samengegroeit uit een „ menigte steenen, koraal, en andere zee-stremsels; welken „ van de eene zyde in bergen en heuvelen van verscheiden „ grootte opryzen, dalen en velden maken, en van eene „ andere, waar kruid en geboomte of heestergewas groeit, „ een soort van bosschen en weilanden vertoonen. Tusschen „ de Gewassen en Kreupelbosschen woonen Schulpvisschen, „ en ander klein gedierte, Veelvoeten, en Wormen, elk „ in zyn byzondere schaal of huisje. De gedaante van het „ Dier is langwerpig en in tweeп gespleeten, en aan beide „ einden van den gaffel vertoont zich een rond gat, in een „ vlies, 't welk binnen de rots is, open. Door deeze twee „ gaten, welken naar den wil van het Dier geopend wor„ den en zich wederom sluiten, haalt het water in, en „ spouwt het ook wederom uit. Door de geheele inwen„ dige holte van dit Dier verspreiden zich dunne vliezen, „ welken zyn in plaatse van huid, en de ingewanden bevat„ ten ". De beroemde LINNÆUS (*), zegt onze Schryver wyders, maakt gewag van den *Microcosmus* onder de familie van Schaaldieren, en bepaalt het te zyn een dier met een dekfel uit ongelyke dingen samengesteld; ook heeft het by hem den naam van Walvis, de twee-en-twintigste. En deeze wordt door TH. BARTHOLINUS (†) dus beschreeven. „ De twee-en-twintigste soort wordt *Hafgufa*, *Vapor mari„ nus* [Zeedamp] en van sommigen *Lyngbak* genoemd. Men „ verhaalt eene gebeurtenisse van zekeren Bisschop *Branda„ mus*,

(*) *Fauna Seucica* p. 386. *Syst. Natur. Edit.* VI. *pag.* 75.
(†) *Histor. Anatom. Cent. IV. Hist.* 24.

„ *mus*, die op den rug van dit Dier een hut gebouwd, en „ de Misse bediend hadt, en niet lang daarna was dit eiland, „ als men meende, gezonken. Wanneer het voedzel wil „ neemen, het welk maar eens in 't jaar geschiedt, geeft „ het een verschriklyke oprisping uit, zo dat alle visschen „ die 'er omtrent zyn tot hetzelve verzameld worden. Dan „ opent het zyn Muil, waar in de visschen, als in een zee- „ boezem, met hoopen indringen. Het gelykt meer naar „ stuk lands dan een Walvisch. Men meent dat 'er maar „ twee zyn, en datze niet vermenigvuldigen; men zou an- „ ders vreezen dat 'er geen plaats of voedzel genoeg voor „ zou zyn ". Een andere benaming is *Microcosmus marinus*, [kleine zee wereld] en dit is het Dier door REDI beschreeven. Een derde naam, *singulare Monstrum*, [zonderling Monster] door PAULINUS beschreeven (*). „ Digt by het „ slot Wardehus vertoont zich een Zee-Monster, door de „ inwoonders van Lapland en Finmark, 71° 40' Pools hoog- „ te, Seekrabbe genoemd, als de Zee geheel niet door wind „ beroerd wordt. Het wordt ten opzigt van zyne gedaante „ by een Krabbe vergeleeken; maar zyne grootte is zo on- „ gemeen, en het beslaat zulk een grooten plek met zyn „ omtrek, dat een bende Soldaaten op zyn rug gemaklyk „ de Exercitie zou konnen doen. Wanneer de Zee stil is „ van den wind, en de Zon des zomers een aangenaam „ schynsel geeft, is dit Monster gewoon langzaam, en met „ een byna onmerkbaare beweging uit het water hooger en „ hooger te ryzen, en zynen rug de straalen van de Zonne „ te doen ontfangen, in welken stant het onbeweeglyk „ blyft, tot dat de Zon wederom begint laager te gaan. „ Dan laat het zich langzaam, en gelyk het opgereezen was, „ wederom neder in de diepte, en wordt onzichtbaar. Het „ koomt de aanschouwers voor als een klip met Mos be- „ groeit, zo lang het zich aan de oppervlakte van de zee „ onthoudt; maar zo 'er iemant met een Schuit naby koomt, „ strekt het zyne armen uit, en haalt met zyne klaauwen „ alles naar zich wat het kan aangrypen. Als de zee door „ den wind onstuimig is, schuilt het in de diepte en doet „ niemant leed. Een ander vriend in 't Noorde heeft hier „ bygevoegd, dat men somtyds op den rug van dit Dier vry „ hooge boomen gezien heeft ".

Uit deeze beschryvingen blykt, zegt de Heer BERGEN, dat PAULINUS en BARTHOLINUS byna het zelfde beest, maar REDI een geheel ander beschreeven hebbe; en de groo-

(*) *Ephem. N. C. Dec.* I. *ann.* VIII. *Observ.* 51.

groote *Systematicus* [LINNÆUS] dezelven niet onder één geslachtnaam hadt behooren te beschryven. De verbaazende grootte van dit Dier, zegt hy wyders, wordt door het getuigenisse van beide genoemde mannen genoeg beweezen; doch niemant heeft een uitvoeriger beschryving gegeeven van dit beest dan de Heer PANTOPPIDANUS, in zyne beschryving van Noorwege (*). „ Nu koome ik tot het „ allergrootste Beest op aarden, 't welk zy *Kracken* of *Kraxen* noemen, of gelyk anderen beeter dunkt, *Krabben*; „ welke naam 'er aan gegeeven schynt van wegen het aanzien des lichaams, zich als een ronde kloot, met een „ vlakte, en met armen voorzien vertoonende. Anderen „ noemen het *Horven*, *Seeborven*, *Anckertrol*, *Kreuzfisch*. „ Onder alle de Schryvers welken ik over de natuur van dit „ Dier heb geraadpleegd, heb ik niemant gevonden die my „ voldaan heeft. Alle onze visschers getuigen eenpaariglyk; dat als zy des zomers scheep gaan om te visschen, „ en zo ver in zee zyn, waar men doorgaans een diepte heeft „ van 80 of 100 van hunne maat, en dan met het dieploot „ maar een diepte van dertig of veertig vinden, zy hier uit „ besluiten, dat dit Beest tusschen het water hangende deeze ondiepte make, en de tyd daar is dat zy veel visch zullen vangen. Zy vaaren voort met visschen, somtyds het „ dieplood uitwerpende; en als zy bemerken dat de diepte „ verminderе, gelooven zy dat het Dier hooger opkoomt, „ dat men moet uitscheiden met visschen en zich van daar „ maken. Met de Schuiten geweeken zynde tot daar zy „ meerdere diepte vinden, rusten zy een weinig, en zien „ na verloop van eenige minuuten, van verre, het verschriklyk Dier boven water en in 't gezicht koomen, en met „ zyn rug als een eiland maken, zo groot, dat het een vierde van een myl, op zyn minst gerekend, bella. Niemant „ heeft wyders het geheele Dier, ten opzicht van zyne gedaante en grootte, immer gezien. Van verre vertoont „ dit gevaarte een ry van klippen, met wier begroeid, hier „ en daar zyn heuvels en als verheven plaatsen, waar visschen springen, tot datze aan de zyde in zee vallen. Als „ het Beest hooger koomt, ziet men de klaauwen en armen, „ welken de hoogte hebben van een middelmatige mast, en „ zo veel te dikker gezien worden als het Dier meer boven „ water koomt; zo dat 'er een groot Oorlogschip niet zonder gevaar omtrent zou konnen koomen. Na eenigen tyd „ begeeft zich het Beest wederom naar de diepte, en dan is „ het

(*) *Histor. Natur. Norvag. Tom.* III. *Cap.* VIII. *pag.* 394.

„ het zeer gevaarlyk voor fchuiten of fcheepen 'er naby te „ koomen, om dat het door zyne neerdaalinge zulk een „ kolk maakt, die alles naar zich zou trekken en te gronde „ doen gaan. Nademaal dan dit verfchriklyk Monfter be„ kwaamlyk tot het geflacht der Polypen kan gebragt wor„ den, gelyk ik nader zal verklaaren, fchynen de befchree„ ven armen fprieten en voelders te zyn, waar mede het „ zich beweegt niet alleen, maar ook voedzel naar zich „ haalt. Ik ontkenne echter niet, dat de verfpreide aange„ naame geur en damp, welke het op zekeren tyd van het „ jaar uitademt, en waar door het millioenen van viffchen „ tot zich lokt, geenzins de geringfte oorzaak zy van zyn „ beftaan. De oude viffchers weeten by ondervinding, dat „ dit Dier eenige maanden doorbrengt met zynen buik te „ vullen, en ook zo veel tot verteering en uitwerping. Op „ deezen laatften tyd is de zee troebel, geverfd en ftinken„ de, en lokt een verwonderlyke menigte van viffchen, tot „ dit aas, waar naar zy allen graag zyn; en welken by een „ zynde, zou de *Microcosmus* weder boven koomen, en met „ zyn geopende keel zyn by een vergaderd voeder in flok„ ken. Zo zegt men, en ik fchryve het gene men verhaalt. „ De Heer FINS Affeffor van het Confiftorie in Notland „ heeft my, in het voorleden jaar verhaald, dat in 't jaar „ 1680 in den inham Ulwangen zodanig een beeft, zich met „ zyn fprieten, tuffchen de reeten der rotzen verwerd hadt, „ en aldaar geftorven was, en het verrotte kreng, langen „ tyd, een ondraaglyken ftank aan de reizigers hadt veroor„ zaakt ", Het gene vervolgens van den beroemden Schryver wordt aangeteekend, ftrekt om te toonen, dat de hier en daar geziene en wederom verdweenen eilanden niet anders zyn dan de rug van dit groote Beeft. Nog zegt hy, dat het vifchje, *Remora* genaamd, geene fcheepen kan tegen houden, maar zulk eene uitwerking met meer reden kan toegefchreeven worden aan de armen en fprieten van deezen *Microcosmus*.

Indien men de getuigeniffen van oude en nieuwe Schryvers niet ten eenenmaale alle geloof wil weigeren, zegt de Heer *van Bergen*, zullen wy aan de wezenlykheid van dit groote Beeft niet konnen twyfelen. De vertellingen van ARISTOTELES, PLINIUS, PHILES, APPIANUS, ÆLIANUS, en miffchien nog anderen, van zulke groote beeften voor honderd jaaren als fprookjes en fabelen aangemerkt, zullen in 't gevolg met wat meer omzigtigheid beoordeeld worden, en hy befluit uit de bygebragte aantekeningen, Dat

1. Dit

1. Dit Beest het grootste is van alle Zee-dieren. 2. Het zich noit geheel laat zien, en niets dan zyne armen en voelders buiten het water vertoont. 3. De oppervlakte van den rug van het Beest een klein eilandje gelykt, of eenige klippen die boven het water uitsteeken. 4. Een sterke reuk uitademt, waar door het allerhande soort van visschen tot zich lokt. 5. Het niet tot de Walvisschen behoort. 6. Eens in 't jaar den buik vult en ontlast. 7. By stille zee en in de Zomermaanden aan de oppervlakte van de zee boven koomt, maar 's winters in de diepte verschuilt. 8. Geen andere beweeging heeft, zo veel men weet, dan met zyn lichaam regt nederwaards te daalen en wederom op te ryzen. 9. Het onder de beesten geplaatst moet worden, waaromtrent de voorzienige natuur zorg gedragen heeft, datze weinig of langzaam vermenigvuldigen (*a*).

(*a*) Wy vinden in deeze beschryving niet alles van zulk eene klaarheid, als men in eene historie van zulk een zeldzaam Dier zou verlangen; wy hebbenze echter, onze Leezers liever gebreklyk willen geeven dan hun dezelve geheel onthouden.

PETRI CAMPER A. L. M. Philos. ac Med. Doctoris; Medicinæ, Anatomes ac Chirurgiæ in ill. Athenæo Amstelædamensi Professoris, Regiæ Societatis Scientiarum Londinensis, et Harlemensis Socii, Demonstrationum Anatomico-pathologicarum Liber primus, continens Brachii humani Fabricam et Morbos.

Ontleed- en Ziektkundige Vertoogen, Eerste Boek, waar in het Maaksel en de Ziekten van 's Menschen Arm voorkomen. Door PETRUS CAMPER Philos. en Med. Doctor en Professor te Amsterdam enz. *Te* Amsterdam, *by* Joann. Schreuder *en* P. Mortier de jonge 1760 *in Folio plano.* Met Plaaten.

NA zo veele en uitmuntende Werken en Plaaten over de Ontleedkunde, welken men sedert eenige jaaren heeft zien in 't licht koomen, en waar door dit gedeelte der Geneeskundige wetenschap byna ongelooflyke vorderingen heeft gemaakt; heeft ook de Hooggeleerde Heer CAMPER goedgevonden, zyne *Ontleed- en Ziektkundige Vertoogen* met Plaaten, door zyn Wel Ed. zelve getekend, het gemeen mede te deelen. De Ontleedkundige Werken en Plaaten,

ten, welken voor handen zyn, meest geschikt voor de beschouwing en natuurkundige bespiegeling der deelen, en minder om tot een regtstreeks gebruik van de Genees- en Heelkunde te dienen, oordeelde de Heer CAMPER voor Hem overgelaaten te zyn, een Werk te geeven, waar in men, uit de beschouwing der deelen, onmiddelyke aanleiding verkreeg tot de kennisse der gebreken. Hier toe was noodig, zegt de Hoogleeraar, de Bloedvaten, Zenuwen, Spieren, Peesagtige uitbreidingen, Banden en Beenderen te gelyk onder 't oog te brengen, om de waare en opzichtlyke plaatsen, het beloop en verband der deelen te gelyk te doen zien. Dit in kleine Afbeeldingen onmooglyk konnende geschieden, en in groote niet dan bezwaarlyk, zyn de Afbeeldingen zeer groot gemaakt, waar door het begrip zeer veel geholpen wordt. De Heer CAMPER zelf in staat zynde de aftekening der deelen te maaken, heeft, hier door, by andere Ontleedkundigen vooruitgehadt, van dezelven zo te konnen schikken alsze het meest konden vertoonen, het welk in andere Werken, welker Auteuren van de Schilders of Tekenaaars afhingen, niet is in acht genomen of heeft konnen worden. Onze Schryver heeft de *Scenographia* of wyze van Tekening, by de Bouwkundigen in een algemeen gebruik gevolgd: en het dus begreepen, dat *een onbeweeglyk voorwerp, op een zelfden afstand, met onze oogen zo overgelopen kan worden, dat de gezichts as, behoudens den betreklyken stant der deelen, altyd met een regten hoek valle op alle de punten van het Voorwerp.* Geen oogmerk hebbende om te geeven het gene van anderen bewerkt en afgebeeld was, heeft de Schryver zich toegelegd zulke vertooningen voor te houden, als de huid of bovenste deelen afgenomen zynde, voor het gezicht koomen; en zyn meeste werk gemaakt van de Zenuwen en Vaten, de Spieren en Beenderen alleen zo verre noodig was tot het verband en ligging der eerstgenoemde deelen hier byvoegende. Men heeft tot de Plaaten lineale Afbeeldingen, waar op de Letters tot aanwyzinge der deelen gesteld zyn. De Afbeeldingen zyn in een omgekeerde orde voorgesteld, zegt de Schryver, om de oorsprongen der Zenuwen te gemakkelyker te doen zien.

Dit eerste Boek is in drie Hoofdstukken verdeelt. Het eerste vervat de *gemeene Bekleedselen Spieren en Banden* van den Arm; het tweede de *Zenuwen*; het derde de *Bloedvaten*. Het tweede Boek, zal de *Zenuwen* van *'s menschen Bekken*, en de naastgelegen deelen voorstellen; waar van nog

vol-

volgens den Schryver geene Afbeeldingen voor handen zyn; de vooonaamste, of byna allen heeft de Heer CAMPER gereed; zy moeten alleen nog maar, op nieuw, met het menschelyk lichaam vergeleeken, eerze in 't koper gebragt worden. In het derde Boek zal de *geheele tusschenribbige Zenuw*, en de voornaamste Zenuwen van het gansche lighaam vervat worden.

In het eerste Hoofdstuk wordt eene beschryving gegeeven *van de Huid, Spieren, Peezige uitbreidingen en Banden van den Arm benevens derzelver gebreken.* De Hooggeleerde Schryver spreekt, onderstellen wy, in deeze Vertoogen, als of Hy openbaare Lessen deedt: waarom men het niet vreemd moet vinden, dat hier eenige zaaken voorkoomen, welken van anderen beschreeven en geoefende bekend zyn. Over de Opperheid worden eerst eenige gemeene Aanmerkingen gemaakt, en hier onder ook van het Netwyze lichaam gesproken. Van het laatste zegt de Heer CAMPER, dat het, door verzweering, of op eenige andere wyze vernield zynde geworden, niet hergroeije. Hierom blyven Lidtekens in de Mooren wit; hoedanigen men ook ziet in Europers, voornaamlyk zulken die zwaar gepokt hebben. De Figuuren of naamen welken zich sommigen vaarensgezellen op de armen door buskruid hebben laaten branden, en tot den dood toe blyven, zitten eigenlyk, zegt de Schryver, in de Huid. En hier uit meent Hy te mogen besluiten dat de Huid noyt hergroeije, als 'er een gedeelte van weggenomen, of op eenige wyze verloren is. De Opperhuid is naby aan de natuur van hoorn gelyk, want in menschen die zwaar werk doen, vertoontze zich vezelagtig alsze dwers doorgesneden wordt, hoedanig ze gegist wordt niet te zullen zyn, indienze slegts een stremsel ware van eenig afgescheiden vogt. Vervolgens wordt van de Huid en het Vetvlies gesproken; en van het laatste gezegd, dat het, schoon nergens klieragtig in eęn waare Kreeftgezwel kan ontaarden. Hier op gaat de Schryver over tot de Spieren. Deeze worden van een byzonder vliezig bekleedzel, tusschen het Vetvlies en de Spieren gelegen, omvangen, niet alleen, maar het voegt zich ook tusschen alle de bundels vezelen en tusschenruimte der Spieren. De Driehoekige, de Borstspier en anderen worden in de eerste *Fig.* verbeeld met dit vlies gedekt, om te konnen zien hoeze zich vertoonen, als 'er de Huid afgenomen is. Ook worden de meeste Spieren van het geheele lichaam, en voornaamlyk de langsten van een pees-

agtig

agtig vlies omvangen, 't welk Peesagtig uitspansel (*) genoemd wordt. Dit neemt zyn beginsel doorgaans van Peezen, somtyds ook van Banden. Het geeft aan de ondergelegen Spieren door de samendrukking eenige meerdere kracht. Dat het Peesagtig uitspansel onder de Mediaanader, in *Fig.* II. vertoond, onder het Aderlaten geraakt kan worden, zeggen de Heelmeesters eenstemmiglyk. Doch de Schryver twyfelt of de toevallen op een ongelukkige Lating volgende, uit de kwetzing van dit Vlies, dan van eene hier liggende Zenuw afhangen. Men weet met meer zeezerheid, dat een zenuw gevoelig is, en gekwetst zynde, zwaare toevallen maakt; dan men hier van aangaande een Peesagtig uitspansel verzeekerd is. Hier op worden eenige Spieren op de tweede Plaat *Fig.* II. vertoond, verklaard en aangewezen. Vervolgens anderen, welken onder deezen gelegen zyn, op de eerste Plaat *Fig.* II. enz. By gelegenheid van de Driehoofdige Spier van den Arm; zegt de Schryver, dees kan en moet vergeleeken worden met de Schenkelspieren, en den Rechten van het been, voornaamelyk, met opzicht op de Practyk. Het uitsteeksel van het Ellebeen, welk den hoek des Elleboogs maakt (†), naamlyk, gebroken zynde, geschiedt het zelfde, en 'er word een gelyke behandeling vereischt als in een dwerse Breuk van de Knieschyf. Men moet derhalve hier geen samengroeijing willen bevorderen, om door toevloed van Weer geen styf Lid te krygen, als men het deel zonder beweeging houdt. Men mag in 't eerst de elleboog wat doen stilhouden, om de deelen niet te veel van malkander te doen wyken, tot dat de Zwelling en Ontsteeking bedaard zyn; maar dan moet men den Arm aan de natuur overlaaten. De Lyder zal herstellen, en zyn Arm konnen uitstrekken, schoon het gemelde uitsteeksel gescheiden zy gebleeven. De Heer CAMPER zegt dit door bevinding gezien te hebben. Van de Spieren der Vingeren gesproken hebbende, word iet gezegd aangaande de Peesknoop (‡), welke de Schryver denkt veroorzaakt te worden door een gelei en wateragtige stoffen in de Kokers der Peezen, wanneer deeze wat te veel geweld geleden of gedaan hebben, vergaderd en opgehouden (*a*). In een dood lichaam heeft de Professor gezien, dat een Peesknoop van de onderliggende Peezen kan afgescheiden worden

(*) *Aponeurosis.* (†) *Olecranon.* (‡) *Ganglion.*
(*a*) gelyk door veelen is aangemerkt.

den (a), en dezelve kan, naar zyn oordeel, gemaklyk geneezen worden, door het gezwel te openen, het zelve van de ingehoude ſtoffe te ontlaſten en tot verettering te brengen.

Het Schouderbeen wordt met het Schouderblad op een zonderlinge wyze verbonden, en deeze ſamenbinding is zelden van de Schryvers wel voorgeſteld, zegt de Heer CAMPER. Twee uitſteekſels zyn 'er aan het Schouderblad, het Ravenbeks (*) 't geene de opperſchouder maakt (†), van waar een ſterke Band voortkoomt, welke met een breede oppervlakte in het Ravenbeks uitſteekſel ingeplant wordt. Dit maakt met de twee uitſteekzels zulk een diepe holte, dat byna het geheele hoofd van het Schouderbeen hier in vervangen worde. Deeze band maakt derhalve de holte, welke grooter is dan de kom-holte van het Heupbeen, en bevordert de beweegbaarheid welke hier grooter is dan in het Dy-been. Hierom behoefde de holte van het Schouderblad niet diep of groot te zyn. De Schryver wyſt naar de Iſte en IIde *Fig.* op de eerſte Plaat, welke ons, in deeze byzonderheid, niet zeer klaar voorkomen, om 'er een behoorlyk denkbeeld van te vormen.

De Sleutelbeenderen, zegt de Schryver, worden door twee banden aan het Schouderblad gehegt. Door een driehoekig, van het onderſte gedeelte voortkomende, wordt het met het Ravenbeks uitſteekſel verbonden, 't welk dikwils dubbeld is. Het uitterſte einde van het Sleutelbeen, het welk met het uitſteekzel van het Schouderblad, het opperſte van den Schouder maakt, wordt met een zeer ſterke Band hier aan vaſt gemaakt, van vore, ter zyde en van achtere. Niet tegenſtaande dit, zegt de Heer CAMPER, gebeurt hier wel eene afwyking, welke door de konſt niet te herſtellen is; ſchoonze ligt gekend worde; want het uiterſte end van het Sleutelbeen wordt over het *Acromium* bewogen en ſteekt uit. De Lyder kan zyn arm opligten, doch met groote pyn. Het laat zich niet gemaklyk herſtellen, vermids het geheel Schouderblad van de Borſt- en Zaagſpier, naar het Borſtbeen wordt getrokken, en het Sleutelbeen in zyne plaatſe wordt gehouden door het Borſtbeen: waar uit men begrypt, dat het Sleutelbeen niet eigenlyk bewogen wordt over het uitſteekſel welk de Opperſchouder maakt, maar dat dit het zelve ontrokken wordt.

Van

(a) Zie Warner, *Caſes in Surgery*, pag. 61.
(*) *Coracoideus*. (†) *Acromium*.

Van de omvangende Banden der gewrigten (*), zegt de Heer CAMPER, in 't algemeen; zulk een Band omvangt wel het gewrigt, doch zonder het te samen te binden. Hy schynt alleen te dienen om de lymige stoffe te vervangen: het welk ook de reden is, waarom de pyn van een Gewrigt altyd hevigst is op de plaatsen, waar zydelyke Banden gelegen zyn, en niet waar de omvangende Band zich vryelyk kan uitzetten. In het Hand-euvel (†), in de Waterzucht van de knie en andere Gewrigten is dit zeer blykbaar.

Ons bestek laat niet toe hier van meer zaaken by te brengen; wy zullen overgaan tot het tweede Hoofdstuk, waar in gesproken wordt van *de Zenuwen*. Hier in munten de Plaaten van dit Werk zeer uit boven anderen, dewyl men 'er de Zenuwen zeer duidelyk voor het oog bloot gesteld vindt, zo alsze zich in verband onderling en met andere deelen bevinden. Vooraf worden eenige algemeene aanmerkingen over de Zenuwen gemaakt, welken waardig zyn geleezen te worden. Dan wordt gesproken van den oorsprong en vlegting van de Zenuwen van den Arm, volgens de eerste Afbeelding van de eerste Plaat. de Zenuwen van den Arm worden uit vyf takken samengesteld; waar toe vier van den Nek en de eerste van den Rug dienen, welken niet ver van den uitgang een aanmerkelyke vlegting maken, die om datze van de Ontleedkundigen niet zeer klaar beschreeven is, hier verbeeld wordt. Alle de Arm-zenuwen worden met de tusschenribbige vereenigd; maar het is niet gemaklyk te bepaalen, zegt de Heer CAMPER, of zy takken aan deeze geeven, of 'er van ontfangen.

Hier op wordt de Tusschenribbige zenuw beschreeven. Deeze wordt als by het lichaam van het vyfde Wervelbeen van den hals afgesneden, in de Plaat vertoond, de oorsprong zal in 't gevolg gegeeven worden.

Na de Tusschenribbige volgt de Middenrifs-zenuw. In een manlyk dood lichaam heeft de Heer CAMPER te Franeker, in het Jaar 1753 de regter Middenrifs-zenuw getoond, gaande door de ondersleutelbeens Ader, door een splyting, in de buitenste vliezen van den Ader gemaakt, zynde de binnenste gesloten gebleeven; zonder dat hier door eenige verandering in den omloop van het bloed ware veroorzaakt. WILLISIUS wordt hier aangemerkt gedoold te hebben, in te zeggen, dat een mensch het eenige dier is, welk lachen kan, om dat de Middenrifs-zenuw met de Tusschenribbige ver-

(*) *Ligamenta capsularia.* (†) *Chiragra.*

vereenigd is; wyl dit zelfde in andere dieren ook bevonden wordt.

Voorts worden de overige Zenuwen van den Arm nagegaan. By gelegenheid van de Spier-en Huidzenuw (*) vindt men deeze aanmerking. „ Niet zelden worden in de Huid„ zenuwen kleine en harde knobbeltjes gezien, welken „ waare Zenuwknoopen zyn(†), schoon niet grooter dan een „ Ert; zy maken dag en nagt zeer heftige en als verscheu„ rende pynen, en wyken niet voor uitwendige Middelen; „ men moetze door het mes uitrooijen. Te Franeker heb „ ik door eene opening te maken 'er een weggenomen uit „ de elleboog van een Vrouw. Zy bevondt zich na de Ope„ ratie zeer wel. Zy schynen in de onderhuidsche Zenu„ wen gemeen te wezen. Te Amsterdam heb ik een derge„ lyke Zenuwknoop aan de knie van eene Vrouw doen ge„ neezen. In Mannen heb ikze ook meer dan eens gezien. „ Zy zyn van binnen wit, van een kraakbeenige hardheid, „ weerstreevende, en binnen de rokken der Zenuwen ge„ zeten ".

Van den Mediaan-zenuw spreekende, zegt de Schryver. Dikwils ligt ze nevens de Slagader. En hier uit blykt, dat de zelve in de Operatie van een Slagaderspat mede gebonden worde, ten zyze vooraf van de Slagader gescheiden ware; 't welk met een stompe naald beeter kan gedaan worden dan met een scherpe, om dat deeze beide alleen door een tusschenliggend vakagtig weeffel verknogt zyn. Van de kleine Arm-pypszenuw (§) handelende, wordt aangemerkt: In Verlamming uit Kolyk moet deeze Zenuw noodzaaklyk boven anderen aangedaan worden, om datze de meeste verknogtheid heeft met de Tusschenribbige. En men ziet altyd, in deeze ziekte, eene verslenstheid in de Spieren omtrent den Duim.

Aangaande de Kreeftgezwellen, zegt de Heer CAMPER, dat de voortzetting van het kwaad tot andere meer of min naby liggende deelen, door de Zenuwen geschiedt, of tot Klieren overgaat welken van dezelfde takken Zenuwen ontfangen. Als de Borst door een Knoestgezwel is opgezet, verharden ook de Okselklieren; indien de onderste Lip de Kanker heeft, worden ook de Onderkaaks- en Oorklieren aangedaan. Dit Gift volgt derhalve den loop der Zenuwen, en noit der Bloedvaten. Alle Kreeftgezwellen, zegt de Schryver, schynen my toe „ een Etterzak met een bedurve

„ en

(*) *Musculo-cutaneus.* (†) *Ganglia.* (§) *Nervus Radialis.*

„ en kwaadaartige ftoffe, in een hard en byna kraakbeenig
„ vlies, in zich te befluiten. En dit diep fchuilende kan
„ van de allerervarendfte, door het gevoel, van een Knoeft-
„ gezwel niet onderfcheiden worden. En kort hierop zegt
„ de Heer CAMPER, 'er zyn ook Kreeftgezwellen, welken
„ zo hard zyn als fteen, en onbeweeglyk op de Borft zit-
„ ten ".

Dit Hoofdftuk van de Zenuwen, zal buiten twyfel veelen behaagen, en voornaamlyk de Afbeeldingen, waar in dezelven zo duidlyk voor het oog gebragt worden.

In het derde wordt gehandeld van de Bloedvaten. Hier over worden ook, vooraf, eenige algemeene aanmerkingen gemaakt, en vervolgens eerft de Slagaderen, en hier na de Aderen van den Arm befchreeven, en op de Plaaten aangeweezen. De Onderfleutelbeens Slagader befchreeven hebbende zegt de Heer CAMPER; uit de plaats van deeze Slagader tuffchen korte en fterke Spieren, is te begrypen, dat ze niet gemaklyk toegedrukt kan worden. Doch als men, het Schouderblad een weinig naar achteren getrokken zynde, de Slagader tuffchen het Sleutelbeen, het Ravenbeks uitfteekfel en de voorfte Zaagfpier met den vinger drukt, houdt de Slag by de Voorhand aanftonds op: als men beurtswyze drukt en los laat, wordt men tuffchenpozing in den Slag gewaar; als men de Slagader langer gedrukt houdt, koomt 'er eene doofheid in de hand en vingers. Onze Auteur befluit, dat het bloed niet ten eenenmaal wordt tegengehouden, maar het bykoomende gedeelte welk den aandrang maakt; en de Slag niet gevoeld wordt, om dat de Slagader niet boven haare midlyn verwyd wordt. Indien ze geheel toegedrukt wierdt, zou 'er geheel geen bloed uitloopen. In doode lichaamen heb ik meer dan eens zegt de Heer CAMPER, getoond, dat de Slagader geheel toegedrukt kan worden: Ik bondt de groote Slagader beneden den bogt, fneedt hier op de regter Okzelflagader af, dan door een fpuit water met geweld invoerende in de flinker Okfelflagader, heb ik met den vinger alleen de Onderfleutelbeensflagader zo konnen bedwingen, dat 'er geen drup wegliep, 't welk een iegelyk kan zien van veel aanbelang te wezen in de Afzetting van den Arm, in 't gewrigt van den Schouder. En met deeze verhandeling der Vaten eindigt het eerfte Boek van dit Werk; waar achter volgt eene Verklaaring der Afbeeldingen op de Plaaten.

Gelyk nu de Plaaten door hunne grootte, luifter en klaarheid ontfangen, was het echter beeter geweeft de Text en

de Verklaaring der Plaaten in een ander formaat te drukken. Want deeze ook in *Folio plano* zynde, maaken het Werk zeer ongemaklyk voor het gebruik; gelyk men aanstonds ondervindt als men het zelve leest. Want moetende een heel blad voor zich leggen, en dan één en somtyds twee Plaaten, en dan nog wel een Lineale, alle van gelyke grootte, maakt dit merklyke moeilykheid om alles behoorlyk met het oog na te gaan; om niet te zeggen dat men 'er een groote Lessenaar of Tafel geheel door beslaagen heeft. Indien de Letterdruk een 4° of 8° formaat hadt, kon men ze gemaklyk op de Plaaten leggen, en alles overzien. Een Auteur behoorde, naar onze gedagten, niet alleen te zien op de schoonheid en grootschheid van een Werk, maar ook op een gemaklyk gebruik voor den Leezer. Wy maaken deeze aanmerking onbeschroomd, om datze het Werk zelf van den Heer CAMPER niet het allerminste benadeelt. De klagte is zeer algemeen dat het, door den Boekverkooper, op een al te hoogen prys (10 guldens naamlyk) is gesteld: misschien om dat men geen acht genoeg geeft op de kosten, welken 'er aan hebben moeten gedaan worden.

Hoe het Sal Ammoniac *gemaakt wordt in Egypte, medegedeeld door den beroemden* LINNÆUS, *volgens zynen Discipel* Doctor HASSELQUIST, *die onlangs in dit Land verkeerd hadt* (*).

HEt Ammoniak zout wordt gemaakt van het Roet uit de gebrande mest van viervoetige dieren, welken alleen kruiden eten.

Deeze mest wordt vergaderd in de vier eerste maanden van het jaar, wanneer al hun vee, ossen, koeijen, buffels, kameelen, schaapen, bokken, paarden en ezels op het nieuw gras koomt, 't welk in Egypte een soort van Klaver is; want als zy hun vee met hooy en de kemelen met gekneusde Dadel-korrels voeden, is de drek van deeze dieren hier toe onbekwaam. Maar als zy gras eten, is het arme volk van Egypte yverig om de mest, zo geheel versch, te verzamelen, en loopt daarom het vee den geheelen dag na, omze op te neemen, zo dra het vee dezelve heeft laaten vallen; en zo ze te week is, vermengen zy dezelve met wat kaf, stop,

(*) *Philosoph. Transact. Vol.* LI. *Part.* II. *pag.* 504.

stoppels, kort stroo, of eenige ruigte, en maakenze tot koeken, omtrent van grootte en gedaante, als het op den grond ligt. Dan leggen zy de zelve tegen een muur om te droogen.

By gebrek van hout, 't welk de ryken zich alleen konnen bezorgen, branden zy deeze mest, door het geheele land, en verkoopen 'er veel van aan de Zout-maakers.

De mest van kameelen is geenzins hier toe beeter bevonden dan eenige andere; en de Pis van deeze dieren wordt hier toe noit gebruikt, schoon dit in 't algemeen van de Schryvers verzeekerd wordt. De Zout-maakers zeggen, dat de drek van menschen, bokken en schaapen, beeter zy dan eenige andere.

De maanden Maart en April zyn de eenigste tyd, waar in zy het Zout maaken, 't welk op de volgende wyze geschiedt.

Zy metselen een langwerpigen oven, omtrent tweemaal zo lang als breed, van gebakken steen en natte mest, van zulk eene grootte dat de buitenzyde, of het plat van den top van het gewulfd, vyftig glazen kan bevatten, tien in de lengte, en vyf in de breedte, zo dat voor ieder glas een gat gelaaten wordt in het metselwerk van het verwulft. Deeze glaazen zyn rond, met een hals van één duim lang en twee duimen wyd; en zyn van verschillende grootte, in verscheiden Zout-maakeryen, van twee tot vier Stoopen; maar doorgaans, van agtien duimen middelyns.

Zy beharnassen de glaazen met een fyne klei (welke zy in de Nyl vinden), en dan met stroo. Hier na vullen zy dezelven, tot twee derde deelen vol Roet, en zettenze in de gaten in het bovenste van den oven. Eerst wordt een zagt vuur gemaakt, waar toe de voorgemelde gedroogde mest tot brandstoffe gebruikt wordt; en zy maaken het vuur trapswyze sterker, tot den hoogsten trap, 't welk de werklieden een hel-vuur noemen, en houden het zo drie dagen en drie nagten aan 'malkander.

Wanneer de hitte tot zyn rechte hoogte is gekomen, vertoont zich de rook, met een zuuragtigen reuk, welke niet onaangenaam is; en in korten tyd zet zich het zout aan de glaazen, en bedekt de geheele opening. Het zout houdt aan te sublimeeren, tot dat de bovengemelde tyd verloopen zy, dan slaan zy de glaazen aan stukken, en neemen 'er het Zout uit, in de zelfde gedaante, en van de eige zelfstandigheid, als het over geheel Europe verzonden wordt.

In

In ieder Zoutmaakery hebben zy een glas-oven, om de oude glazen te ſmelten en nieuwen te maaken (*a*).

(*a*) Men vindt eene beſchryving van de bereiding van het *Sal Ammoniak*, welke met deeze genoegzaam overeenkoomt, in *Mem. de l'Acad. Roy. des Scienc.* 1735. *pag.* 143. *Edit. d'Amſterd.* En dewyl deeze ook gegrond is op een getuigenis van iemant die de Sal Ammoniac-maakeryen in Egipte zelf gezien heeft, kan men zich nu verzeekerd houden, dat men een recht begrip heeft van de voortkoomſt van dit Zout, waar van men, tot nog toe, niet dan een onvolmaakte kenniſſe heeft gehad.

Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandſche Maatſchappye der Weetenſchappen, te Haarlem. Zesden deels tweede Stuk. Te Haarlem, by J. Boſch, 1762. *In groot octavo van pag.* 451——1015, *zonder het Voor en Achterwerk.*

DE Hollandſche Maatſchappye, welke nu, door een *Octroy* der HEEREN STAATEN VAN HOLLAND EN WESTVRIESLAND, met den titel bekrachtigd is van de *Hollandſche Maatſchappye der Weetenſchappen binnen de Stad Haarlem*, heeft wederom eenige Verhandelingen van hunne Leden, als andere voornaame Mannen, aan haar medegedeeld, in 't licht gegeeven. De eerſte, welke in dit tweede Stuk van het zesde Deel voorkoomt, beſtaat in *Aanmerkingen rakende het Verſchil der Wei in de Waterzugt, en der Genezingswyze daar uit voortvloeijende, door* C. A. KLOEKHOF, Med. Doctor en Burgermeeſter der ſtad Kuilenburg, enz.

De geachte Schryver van deeze *Aanmerkingen* ſtelt, dat in het Vetvlies van Waterzuchtigen een vogt kan opgehoopt zyn welk op het vuur ſtolt, gelyk de Wei van Bloed; en ook een vogt 't welk op het vuur wegdampt en niet ſtolt. Het Vogt in den Buik van Waterzugtigen uitgeſtoft, is insgelyks wateragtig of ſtolbaar; en ſomtyds uit beiden beſtaande, 't welk reeds van anderen is aangemerkt. Stolbaare Wei, in onverbrokene Celletjes en Weivaten gelyklyk verſpreid, kan door drukking verdwynen, en wederom onder het bloed gebragt worden. Maar het Vetvlies verbroken zynde en een verzameling van water van grooten omtrek makende is 'er altyd een waterig vogt in vervat. Deeze kan opgenomen, en door de Nieren, of het Gedarmte uit het lichaam gedreeven worden: maar de ſtolbaare Wei hier in

vergaderd, of in eenige holte van het lichaam, kan niet dan door de Huid ontlast worden. Het bewys schynt hier in gesteld te worden, dat de Schryver in de Pis van Waterzugtigen noit stolbaare stoffe heeft bevonden (a): en het zelfde gist van de stoffen, door den Afgang, van Waterzugtigen, tot vermindering der zwelling geloosd. Hy maakt hier uit dit algemeen besluit, dat de Waterzugt, welke door Geneesmiddelen kan afgedreeven, en voor wederkomst beveiligd worden, alleen bestaat in eene ophooping van dunne waterige vogten: maar hier na niet luisterende, uit stolbaare Wei geboren is, en alle Middelen wederstaat.

Proeve over den Leeftyd geschikt ter Inentinge der Kinderpokjes, *door* M. MATY, A. L. M. en Med. Doctor, Bibliothecaris van zyn Groot-Brittann. Majesteit, Lid van de Koninglyke Societeiten te Londen. Zynde een Vervolg van de Verhandeling, waar van het begin gedrukt is in het eerste Stuk van dit zesde deel der Maatschappye. De Heer MATY stelt zich deeze vraage voor: Wanneer zal de Inenting den meesten dienst doen? en het antwoord is, hoe eerder aangewend, hoe de uitwerking vollediger zyn zal. Zelfs één of twee maanden na de geboorte dunkt hem niet te vroeg te zyn. En hy staaft zyne gedagten met gelyke gevoelens van andere bekwaame mannen, TISSOT en KIRKPATRICK; evenwel toestaande, dat de keuze zo min zeeker als mooglyk is, schoon de eerste kindschheid hem allerbekwaamst dunkt, mids het kind maar wel bestierd wordt door zyne oppassers. De Huid van zodanige kinderen is zagt en rekbaar. Zy hebben geene beginsels van kwaade ziekten, en geenerleie vreeze voor gevaar. Ten minste, de zulken worden gemeend. En om dat een kind aan veele ongemakken, in vervolg van tyd is bloot gesteld, kan men niet te vroeg toeleggen om 'er het getal en zorglykheid van te verminderen. De zwakheid, Uitslag en Buikloop meent de Schryver tot geene verhindering of vermeerdering van gevaar te strekken. Men zegt: kinderen krygen ligt Stuiptrekkingen, om dat hun zenuwgestel ligt geraakt is. Zulke kinderen als te voren beschreeven zyn, krygenze niet ligt. En de Stuipen zyn in kinderen zelden gevaarlyk, als maar de oorzaak welke doorgaans in de Maag en het Gedarmte hangt, wordt weggenomen; de Stuipen zyn werkingen van de

(a) Veelen zullen twyfelen of dit als een bewys konne aangemerkt worden.

de Natuur ter uitdryving van iet 't welk beledigend is, en hierom by de Inenting niet te schroomen. Te meer wyl de Stuipen in het begin van de Ziekte der Pokjes van veel voornaame Geneesoefenaaren als voordeelig worden aangemerkt. Men werpt ook tegen, dat de Kinderen onder het Tandkrygen ligtlyk eenige toevallen overkoomen. De Schryver antwoordt, dat de zwarigheid verdwynt, als men de Inenting doet voor de zes maanden, of na de drie jaaren. Voorts beoogt de Heer MATY zeer op het minder gevaar der Inentinge tegen dat van de natuurlyke Pokjes. By wyze van P. S. zegt de Schryver: „ Ik heb in deeze Verhandeling „ vooronderstelt, dat de evenredigheid van hun, die na gedaane Inenting sterven, zy als één tot honderd; hier mede „ heb ik de zaaken op heur ergst voorgesteld, en ik zal, „ misschien niet zonder reden, van de meeste Inenters, hier „ in wedersproken worden, als die deeze evenredigheid „ stellen als één tot vier-of vyf honderd. De redenen die „ my bewogen hebben, om van dit voordeel af te zien, hooren niet tot deeze plaats: zy hebben meerdere betrekking „ tot het Zedelyke dan tot het Natuurkundige, en konden „ naderhand wel eens stoffe uitleveren om 'er nieuwe aanmerkingen over te maaken ".

Hier op volgt, *Proeve, ter bepalinge van den ouderdom der persoonen, die jaarlyks te Londen van de Kinderziekte sterven. Door* den zelfden Heer MATY. Om hier van een begrip te hebben moet men de Tafelen, en de beredeneering van den Schryver zelve inzien.

Verhandeling over de Profilen der Muuren, door N. YPEY, Professor te Franeker. Het bepaalen der steenen Profilen, bekwaam om de drukking der grond te verdraagen, zegt de *Professor*, het zy dezelven tot het bouwen van Kaaijen, het zy datze tot bewaring der Wallen van eene Vesting zullen worden gebruikt, is altoos eene zaak van het grootste belang in de Bouwkunde gerekend. De Generaal M. Baron van KOEHOORN, de grootste Krygs-konstenaar van zynen leeftyd, schynt byzondere regelen te hebben gehad, waar naar hy de muurwerken der Vestingen bepaalde, welken hy nogtans niet goedgevonden heeft te openbaaren. Maar de beide groote Krygslieden, de Marechal DE VAUBAN en Brigadier BELIDOR, hebben in hunne Werken algemeene Tafelen gegeeven, uit welken men, de hoogte van den muur gegeeven zynde, de boven en beneden breedte van den zelven kan vinden. Inzonderheid heeft de laatstgemelde, in zyne *Science des Ingenieurs*, zeer vernuftige beginselen uitgegeeven,

volgens welken deeze weetenschap op een wiskonstige wyze kan worden behandeld. De kennisse van deeze beginselen onderstellende, wordt, in deeze Verhandeling, het maken der muuren aan vaste Regelen, zo veel doenlyk is geweest voor den Schryver, gebonden.

Oordeelkundige Verhandeling over de Eyernest-zakwaterzugt der Vrouwen; door J. VAN DER HAAR, Heelmeester van het Hospitaal te 's Bosch. Hier in wordt I. een korte beschryving gegeeven van de Eyerballen der Vrouwen, in zo verre zulks tot de Verhandeling vereischt wierdt. II. Worden de beginselen, de voortgang en kenmerken van deeze Zak-waterzugt aangetoond, benevens het gene haar van andere Ziekten onderscheidt. Van de beginselen en oorzaaken van dit gebrek worden niet dan algemeene dingen gezegd. Het eerste kenteeken, welk van den Schryver als een gis-teken wordt opgegeeven, is een zekere dikte en hardigheid, meerendeels aan de linker- of regter zyde, boven het Schaambeen, naar het inwendige van het Heupbeen, doch onder de Spieren in den Onderbuik. Hier by voegt zich somwyl een doof gevoel, of ook wel een stekende pyn, inwendig aan die zyde van het Bekken, en langs de Heup en Dye. Vervolgens klaagen eenigen over moeilykheid in het afgaan en watermaken. Ook koomt 'er wel een geheele opstopping van water; of het Gezwel drukt de Blaaze, dat 'er weinig water in opgehouden konnende worden, een geduurige aandrang tot wateren wordt veroorzaakt. Het Gezwel meer naar boven ryzende, worden deeze deelen wederom meer bevryd; en dan kan men door de Buikspieren eenigzins een hard Gezwel voelen. En dit wordt van tyd te tyd kenbaarder. By veelen van deeze Vrouwen gaan de Maandzuiveringen haaren gang; by anderen wordenze onregelmatig, of houden geheel op. Zo 'er geen andere lichaamlyke Ziekten mede gepaard gaan, of hevige Middelen gebruikt worden, zyn deeze Lyderessen, geduurende den geheelen loop van dit toeval, doorgaans gezond en frisch van kleur, 't welk het echte kenmerk is, zegt de Heer VAN DER HAAR, waar door dit Gebrek van meest alle andere uitstorting of verzameling van Vogt in de holligheid of in eenig Ingewand des Buiks, kan en moet onderscheiden worden. Hier na het Gezwel zich meer uitbreidende, begint by de zwelling van den Onderbuik, de Bovenbuik mede optezwellen, en de Ingewanden, die tot bereiding van het voedzel dienen te drukken, en derzelver vrye werking te belemmeren; waar op dan een zieklyke gesteldheid volgt; en by de

zwelling van den Buik koomt vermagering van het overige lichaam. De Pis wordt dik, rood en weinig. Hier by koomt Benaauwdheid, Braking van het ingenomen voedzel, Dorst. Eindelyk wordt door de drukking van het steeds aangroeijende Gezwel, op de Maag, Lever, Mild enz. naar boven tegen het Middenrif, de Ribben en het Borstbeen geweldig verwyderd en in de hoogte geperst. Ook stoot het Zak-gezwel de Baarmoeder tot in de Scheede, zo dat de opening daar van byna te zien, of met een halven vinger te voelen is. En hier aan is byzonder, dat deeze uitzakking doorgaans by het liggen der Lyderessen veel grooter en moeilyker is, dan wanneer zy staan of zitten. Na meerderen aangroei kan men meest altoos de schommeling van het vogt, door de Spieren en den *Zak* gemaklyk voelen; en de Lyderessen vervallen meer en meer in kwaade gesteldheid en toevallen, te voren gemeld.

De Voorzegging, aangaande dit Gebrek, koomt hierop uit. Zo het Zakgezwel dik en sterk is, en de Blaasgezwellen, hier mede doorgaans vermengd, zich naar binnen ontlasten, zonder dat iet van dezelven naar buiten loopt, of zich in het Bekken of de holte des Buiks uitstort, kunnen deeze Lyderessen veele jaaren met een afschuwlyken dikken Buik leeven: als uit veele hier na bygebragte voorbeelden getoond wordt. Maar zo zich het vogt uit den doorgeborsten zak, of uit de Slym- en waterblaasjes in het Bekken, of de holte des Buiks uitstort, volgt doorgaans een spoedige dood.

III. Hier na wordt gehandeld van de gevolgen deezer ziekte, op het gebruik of onthouding van Geneesmiddelen. De ziekte wordt gesteld ongeneeslyk te zyn door Middelen; en door het gebruik van verzwakkende en afdryvende te verergeren; terwyl zulken die geene Middelen neemen langer in den zelfden staat en in 't leven blyven, het welk met eenige voorbeelden meest uit andere Schryvers aangehaald, bevestigd wordt.

IV. Word getoond, welke wegen tot nog toe, tot derzelver herstelling, door de Heelkonst zyn ingeslagen. De Aftapping door de *Paracenthosis* of Buiksteek is onvoldoende, gelyk door voorbeelden word beweezen. Zy maakt wel de Ziekte draaglyker, en verligt de Lyderessen voor een tyd, maar word echter doorgaans van een min of meer haastigen dood gevolgd. En zodanigen waar door men daaglyks een kleine aftapping heeft gedaan, door de Pyp in de opening te laaten, hebben den dood meer verhaast dan anderen, welken men alleen na eenig verloop van tyd herhaalde. Hier-

om

om is de Heer VAN DER HAAR van gevoelen dat een ruime insnyding ter geneezing zou konnen strekken, (en geeft een geval van zulk eene geneezing op uit de *Philosophical Transact.* No. 381. p. 8. Waar by nog een ander gevoegd word uit de *Memoir. de l' Acad. de Chir. Tom.* II. Mids dat dezelve tydig gedaan worde; schoon hy geenzins beweert dat deeze Operatie altyd van goeden uitslag zal zyn.

Verhandeling over de wyze om de Waardyen der Breuken te onderkennen, of dezelven eindig, oneindig groot, dan klein zyn, wanneer derzelver Teller en Noemer door zekere bepaaling verdwynen. door I. F. HENNERT, Mathematicus van Berlyn. *Uit het Latyn vertaald door* I. I. BLASSIERE.

Aanmerkingen over de Genezinge van eenige langduurige Kwaalen door een onbekende Heelkundige Operatie, by sommige Guineesche Negers in gebruik door D. H. GALLANDAT, Heelmeester te Vlissingen. Dees Schryver zegt, dat hy in 't jaar 1756 in de stad *la Hoe* een der grootste en volkrykste Steden, misschien, van gansch Guinee, met verwondering hadt opgemerkt, hoe de Geneesmeesters van deeze plaatse, verscheiden langduurige kwaalen, als de *Marasmus, Morbus Hypochondriacus, Rheumatismus* enz. genazen door een Heelkundie Operatie, waar aan men den naam van *Emphysema* of opblaazinge zou konnen geeven. Wanneer, naamlyk, andere middelen vrugteloos gebruikt zyn, maken zy met een Mes eene insnyding aan een, en somtyds aan beide de beenen van den Lyder, door de Huid, tot in het Vetvlies; en steeken dan een holle pyp, of een pypesteel in de wonde, en blaazen door dezelve met den mond, zo veel wind of Lugt in de *Cellulosa*, als zy nodig oordeelen, of als de Lyder verdraagen kan. Vervolgens verbinden zy de wonde met een welkleevende Pleister. Even na deze bewerking geeven zy den Lyder een goede gifte van een Drank, bereid uit de Guineesche-Peper, versche Limoensap, Moutbrandewyn en sap van zekere kruiden. Zy laaten daarop den Lyder zo hard loopen als hy eenigzins kan; tot dat hy moede en mat zynde, zich naar zyn rustplaatse begeeft, waar hy doorgaans sterk aan 't zweeten raakt, en vervolgens eenige dagen blyft liggen. Ondertusschen geeven zy hem drie of vier maalen 's daags een Kalabas vol van den voorschreeven Drank, tot dat de Opblaazing verdweenen, en hy t' eenemaal hersteld zy. Gemeenlyk begint de Opblaazing met den derden dag merkelyk te verminderen, en is den 9, 10, en 11den dag geheel verdweenen. Somtyds is de Geneesmeester genoodzaakt, om een volkome Genezing te verrigten, deeze

Operatie ten tweedenmaal aan een Lyder te doen; doch dit geschiedt zeer zelden. De schryver merkt hier by nog aan, dat de Boeren op sommige plaatsen deeze Operatie te werk stellen aan Ossen omze te doen vet worden, en aan Koejen, omze meer melk te doen geeven (*).

Uittrekſel van een Brief, over het voorgaande Onderwerp, aan den Secretaris deezer Maatſchappye geſchreeven, door den Autheur van het voorgaande Stuk. De Heer GALLANDAT door de Maatschappye gevraagd, of hy dergelyke, of die soort van geneezinge zelf gezien hadt, of welke redenen hy hadt om haar voor waar te houden? antwoordt. 1. dat hy aan Kaap *la Hoe* een Neger gezien hadt, aan den welken de Opblaasing 's daags te voren was verrigt, en dat dezelve Neger nog over zyn gansche lighaam zeer opgeswollen was. 2. Dat de Neger-heelmeester, die de voornoemde Operatie gedaan hadt, in tegenwoordigheid van den opgeblaazenen, hem het mesje liet zien, waar mede hy de insnydding hadt gedaan, en een stuk van een Hollandsche tabaks pypesteel, welke gediend hadt om de Lucht in het Vetvlies te brengen. 3. Dat hy drie andere Negers hadt gesproken, die betuigden dat zy eenigen tyd te voren, de zelfde Operatie ondergaan hadden; daar byvoegende, dat zy, door dezelve van hunne kwaalen volkome hersteld waren. Een van dezelven zeide, dat aan hem tweemaal dezelfde Operatie was gedaan, om dat hy zich, na de eerstemaal niet volkome geneezen vondt. Voorts geeft de Schryver gedeelten van eenige brieven zyner goede vrienden, van welken een deeze Operatie op twee honden hadt te werk gesteld; waar uit blykt, dat de Opblaazing zonder pyn geschiedt, zonder ongemak na te laaten, en dat de Opblaazing drie dagen na de Operatie merkelyk begint te minderen en voor den elfden dag geheel verdweenen is.

Bericht nopens eenen Verdronkenen, door het Aderlaten in de Hals ader herſteld; door G. TEN HAAF, Heelmeester te Rotterdam en Steensnyder te Delft. De Heer TEN HAAF kwam by geval daar een Man voorover van het schip gevallen en aanstonds was gezonken. Hy werdt, na eenige vergeefsche pogingen, gelukkig, met een haak in de panden van zyn rok gehaakt, op het schip opgehaald. Zyn hoofd en aangezicht was met modder overdekt. Naar gissing hadt hy

(*) HALL. *Collect. Thes. Medico-Chirurg, Vol. II. & redigées en François. T. I. p.* 271. *Gal.*

hy omtrent een kwartier uurs onder het water gelegen. Hy scheen naar 't aanzien dood. De Schryver vondt echter goed eenige hulpmiddelen aan hem te beproeven. Hy deedt den Dronkeling met den Buik op de gestrekte mast van het schip neerleggen. Het hoofd welk zeer gezwollen was, schudde door deeze beweging heen en weder, en gaf aan de Aanschouwers, zo zy meenden, nieuwe blyken des doods. Door deeze plaatsing en drukking van den Buik en de Borst, en de afhanging des Hoofds werdt bedoelt het Water, welk in de Maag of Longe was gekoomen, ontlasting te geeven, gelyk volgde: want aanstonds ontlastte zich door den mond een gulp waters, doch zonder eenige verandering ten goede. Men blies hem door middel van een Tabakspyp, en ook van een Blaasbalg lucht in den Endeldarm; alles vruchteloos. De Heer TEN HAAF het neerhangende hoofd, van den Drinkeling wat opbeurende, vondt deszelfs hals door de natte hemdsboord bekneepen, en maakte zonder eenig toestel van Verband, haastelyk in de linker Hals-ader (*Vena jugularis*) een ruime opening. Het Bloed kwam eerst by druppen, maar vervolgens straalswyze te voorschyn; en zo ras was 'er, naar gissing, geen unce bloed ontlast, of de Dronkeling begon eenigen schyn van een vernieuwde Ademhaling te geeven, en naar maate zich meer bloeds ontlastte, werden de tekenen van Ademhaling en Leven meerder. Na omtrent 10 uncen bloed afgelaaten te hebben, werdt de opening met een stukje eiken Zwam, en een klevende pleister gedekt. Men deedt den Lyder zyn natte kleedren uittrekken, zyn lichaam wakker wryven, drooge kleedren aandoen, en een hartsterkend Middel geeven. Door deeze behandeling is de Verdronkene, die van een ieder voor dood en onherstelbaar gehouden was, ten vollen hersteld, zo dat hy nog den zelfden dag geloopen heeft.

De Heer TEN HAAF voegt hier by nog eenige korte Waarschouwingen. 1. Dat de Aderlating by Verdronkenen, Gewurgden of Beroerde menschen, altoos, zonder vooraf een Pers-Band om den Hals te liggen, dient gedaan te worden. 2. Alzo naar de aanmerkingen van den geleerden TRALLES, op geene Aderlatingen zo schielyk eene Onmagt en Flaauwte volgt, als op die van de Hals-aderen, men voorzichtig diene te zyn, om niet te veel bloed te doen wegloopen, maar de opening met den vinger somtyds eens toe te drukken. 3: Dat kinderen, die in de geboorte schynen verstikt te zyn, volgens de bevinding van SMELLIE, niet beter konnen te recht gebragt worden, dan door een of

twee

twee lepelen bloed uit de afgesneeden Navelstreng te laaten uitloopen.

Van de Weeginge welke een lichaam verkrygt, wanneer het in het Aantrekkings-Middelpunt gekoomen is; door I. F. HENNERT, Mathematicus van Berlyn. Uit het Latyn vertaald door I. I. BLUSSIERE. Deeze geheele Verhandeling is Wiskundig bewerkt.

Van de overige Verhandelingen der Maatschappye zullen wy in een volgend Stukje van onze Letteroefeningen gewagen.

BESCHRYVING DER HEDENDAAGSCHE BOEKDRUKKERYE,

grootlyks overgenomen uit

De Burger-Boer of Land-Edelman; een beknopt Zak-woordenboek van het Buitenleeven. Te Amsterdam by Steven van Esveld.

Dit Zak-woordenboek behelst vry algemeen de doorgaande kundigheden, die tot een voordeelig en genoegelyk Landleeven vereischt worden: men vindt in 't zelve doorgaande onderrigtingen voor den Hof- en Landbouw en Veehoedery; de bezorging en bestuuring van de Keuken, de handhaaving in Gezondheid en ziekte; de vermaaklykheden van 't Buitenleven, als Jaagen, Visschen, Vogelen, en wat van dien aart meer zy: men ontmoet hier ook eene korte ontvouwing van de voornaamste Burgerpligten, en zodanige handelingen in den Burgerstand, waar van iemand in 't Landleeven niet onkundig behoort te zyn: daar benevens komen 'er ons verscheidene Artikels in voor, die betrekkelyk zyn tot de beschaavende weetenschappen, inzonderheid tot de Natuurlyke Historie, en de beschryving veeler Handwerken. Men mag in 't algemeen wel zeggen, dat dit Werkje met nut geplaatst kan worden, onder de zogenaamde Tuin en Landboeken; en dat veele Landbewooners, die niet geschikt zyn om uitgewerkte Verhandelingen te leezen, dit Zak-Woordenboek met voordeel konnen gebruiken.

In het doorbladeren van dit Werkje viel ons oog onder anderen op het Artikel, Drukkery (*Boek:*) en het zelve geleezen hebbende dagt het ons der liefhebbery waardig te zyn, by den eenen en anderen van dit Handwerk te vermeeren

men, hoe naauwkeurig de aldaar gegeevene beſchryving zy, en hoe ver wy ons op dezelve mogen verlaaten. Wy hadden by die gelegenheid het genoegen van te verſtaan, dat dezelve over 't algemeen redelyk wel getroffen zy; egter waaren 'er, hunnes oordeels, eenige byzonderheden niet zo nauwkeurig voorgeſteld als wel behoorde, des het in zommige opzigten hier en daar nog wel een weinig verbeterd kon worden. Op de deswegens ontvangene berigten hebben wy de volgende beſchryving onzer hedendaagſche *Boekdrukkerye*, in navolging van 't bovengemelde Artikel, met de noodige veranderingen opgeſteld; en geoordeeld, daar wy in 't voorgaande, by gelegenheid der papieren van den Heer *Meerman*, een en andermaal van de beginſelen der Drukkunſte geſproken hebben, dat het den Leezer niet onaangenaam zou zyn, indien wy hem deeze beſchryving onder 't oog bragten.

Het is uit het voorheengemelde berigt van den Heer *Meerman* (*) bekend, dat men van ouds eerſt met *houten*, vervolgens met *metaalen geſneedene letteren* gedrukt heeft; tot dat men eindelyk, omtrend het jaar 1460, *gegootene letters* heeft beginnen te gebruiken, die van tyd tot tyd tot meerder volmaaktheid gebragt zyn; en, naar de hedendaagſche wyze, in een yzeren raam vaſt gekooid zynde, ons een cierlyken druk verleenen (†): waar omtrend men op de volgende wyze te werk gaat.

De *Copy* ter Drukkerye gedaan zynde, zo ſtelt den Letterzetter zig voor eene van hout opgeſlaagen ſtelling, welke men een *Bok* noemt, waar op geſteld word een paar Letterkaſſen, verdeeld in een boven en onderkas, ter hoogten van 2 voet 5 duim, en ter breette van 2 voet 10 duim, verdeelt in 149 bakjes van verſchillende groote: waar van 'er 106 in de boven en 43 in de onderkas zyn: in de onderkas bevinden zig de gemeene Letters, midsgaders 't witgoet, dat tusſchen de woorden, of op het einde van een halve regel geplaatſt word, 't welk lager is dan de Letteren; in de bovenkas zyn de overige 106 bakjes, waar in aan de linkerhand zyn 2 Alphabetten, namentlyk: één van Groot en één van klein Capitaalen; aan de rechterhand zyn de bakjes van de Cyffergetallen, getékende Letters, dubbele of aan een ſtuk gego-

(*) Zie *Vaderl. Letteroef.* I. D. bl. 790—794.

(†) Dat men thans op eene dergelyke wyze met verzetbaare vormen Muſicqſtukken drukt, is ook reeds door ons gemeld. *ibid.* *bl.* 852.

gegootene Letteren, midsgaders de Zinſnydende tekenen, wordende deeze Letterkaſſen op alle Drukkeryen, dus verdeeld gevonden, en ieder ſoort van Letters ook in de door gebruik daar toe geſchikte bakjes nedergelegt om een Letterzetter bekwaam te doen zyn, op alle Drukkeryen te kunnen werken, waar na hy de geſchreevene *Copy*, of het geene waar na gezet moet worden, op zyn *diviſorium* ſteekt; die van hout gemaakt is, en het blad met een nyper vaſt houdt, konnende van regel tot regel verſchooven worden, om geen misſlag te begaan van iets over te ſlaan. Den *zetbaak*, (gemeenlyk gemaakt van geel koper, yzer of hout,) geſteld naar dat de bladzyden breed of ſmal zyn, om de uitloopende regels op eene gelyke breedte te houden, neemt de Letterzetter vervolgens in de linkerhand, en daar op zet hy letter voor letter, als mede de zinſnydingen, door gewoone tekens afgebeeld, even als in 't voorſchrift, met de rechterhand in den *baak*, tot dat de regel vol is, ſteekende 2 à 3 dunne *ſpaties*, die laager zyn dan de letters, tuſſchen ieder woord, tot dat alles in den *baak* ſluit. Wanneer hy verſcheiden regels in den *baak* gezet heeft, zo neemt hy dezelven daar uit, en zet ze op de *gallei*, (zynde van hout gemaakt, onder en ter weêrzyde met lyſtjes daar om heen, en van boven open, daar een ſchuif ingeſtoken wordt,) tot dat hy eene bladzyde, die men *pagina* noemt, vol gezet heeft; alle deeze regels worden met een dun touw, driemaal in 't rond, vaſt gebonden, en op een papier of houten ſchuif gezet, naar dat de *pagina's* groot of klein zyn, tot dat 'er een geheel blad of vel vol is: waar na deeze gezette *pagina's* op een gladden ſteen in orde gezet of geſchoven worden, om te zamen één vorm te formeeren, zo dat ze elkander volgen, als het blad gedrukt zynde, gevouwen wordt. Eerſt de eene vorm, *ſchoondruk*, en dan de andere *weerdruk* genaamd: want ieder blad heeft twee vormen, eene voor de rechter, en eene voor de linkerzyde van het blad: in een blad in *Folio*, by voorbeeld, ſtaat in de eene vorm, pagina 1 en 4, en in de andere vorm, pagina 2 en 3: in *Quarto*, in de eene, pagina 1,4,5 en 8, en in de andere, pagina 2,3, 6 en 7: in *Octavo*, in de eene, pagina 1,4,5,8,9,12,13 en 16, en in de andere, pagina 2,3,6,7,10,11,14 en 15; en zo vervolgens met alle formaaten die bekend zyn. Wanneer hy nu zo veele *pagina's*, als volgens het formaat tot ieder vorm behooren, gezet, en, volgens de bladzyden en ondergevoegde letters of tekens, in orde op den ſteen geſteld heeft, wordt 'er een yzeren *raam*, met een of twee

kruissen daar in, om heen geleid, en tusschen, boven en aan de binnenzyden der *pagina's* worden houtjes gezet, naar vereisch van ieder soort van formaat; doch aan de buitenzyden der *pagina's* worden houten *scheenen* gezet, daar men *kooijen* toe zoekt, die tusschen het yzeren *raam* en de houten *scheenen* passen. Dan *dressеert* of klopt men de letters met een *dresseerbordje* zagtjes neder, om ze allen even hoog te doen staan; en men dryft voorts de *kooijen*, die op zyde van de houten *scheenen* staan, wat sterk aan. Als men dus beide de vormen gemaakt heeft, kan men ieder derzelver opneemen, na de drukpers draagen, daar op leggen en gebruiken; om eerst op de eene vorm, en dan op de andere, daar tegen aan, een of twee *proeven* te trekken, waar toe de drukpers in deezer voege geschikt is.

Zy bestaat uit twee lange en breede stylen van eikenhout; zynde aan ieder onder aan een voet, en boven over dezelven een kap, daar ze in sluiten. Tusschen deeze twee stylen heeft men twee eiken balken; den bovensten noemt men het *hoofd*, en den ondersten het *kalf*; ook komt 'er tusschen dit *hoofd* en het *kalf* eene plank, die men de *brug* noemt, zynde doorboord met een groot gat, daar de *spil*, en twee kleine gaten, daar het yzerwerk, de *galg* genaamd, doorloopt; om de *spil* voor heen en wêer slingeren te bevryden. In 't *hoofd* heeft men de *mater*, zynde van geel koper gegooten, daar de *spil* in drait, en met twee schroeven vast geschroefd wordt; zynde de *spil* van yzer gemaakt, en met een drie dubbelen draad voorzien. In 't *hoofd* zyn nog twee kleine gaten, waar door twee yzeren bouten komen, welker opperste door twee gelyke gaten van de *kap* steeken, hebbende ieder een schroef: en naa dat men de groeven, die tusschen het *hoofd* en de *kap* in de *stylen* zyn, met *voering*, (zynde langwerpige stukjes vilt van oude hoeden,) gevuld heeft, kan men het *hoofd*, door middel van de genoemde schroeven, laaten zakken of ryzen. Onder den draad van de *spil* is een vierkante voet met kruiswyze gaten gemaakt, daar de *boom*, om mede te trekken, ingestoken wordt. Deeze *boom*, een yzeren stang, die van agteren vast geschroefd wordt, loopt voorwaards met een bogt, en is ruim een el lang, waar van wel een derde met eene houte scheede bekleed is, dienende tot een handvatsel voor den drukker als hy trekt. Onder den vierkanten voet van de *spil* zyn twee beugels, tegen elkander sluitende, om de spil geschroefd; waar aan twee yzeren staafjes vast zyn, de *galg* genoemd, die door de *brug* heen loopen; en onder de *brug* is aan deeze

ſtaafjes nog een ring vaſt, daar de *ſpil* doorloopt, aan weerzyden met een *ringkraag*, waar op eenige kneepen gevyld zyn, om den *degel* daar aan vaſt te binden. De *degel* is doorgaans van hout, zomtyds, doch zelden, van gegooten geel koper gemaakt: het gemeenſte en beſte gebruik is tegenwoordig een houten *degel*, met een koperen plaat daar onder vaſt gehegt: op den *degel* is in 't midden een kleine yzeren plaat, het *varken* genoemd, waar op een vierkant yzeren of koperen bakje ſtaat, het *pannetje* geheeten, omgeeven met yzeren klauwtjes om niet te verſchuiven; midden in het *pannetje* ſtaat een ſtaalen *dopje*, waar in de onderſte punt van de ſpil draait, als 'er getrokken wordt; men giet 'er boom-olie in, en het *pannetje* dient om de overloopende olie te ontvangen. Aan de vier hoeken van den *degel* zyn vier haaken, door middel van welken de *degel* op ieder hoek met ſterke touwtjes vaſtgebonden wordt, aan de twee ringkraagen van den *galg*. Op het *kalf*, tuſſchen de twee ſtylen van de pers, ligt een lang *rooſterwerk* van hout, waar op twee lange yzeren latten gelegd zyn; op dit *rooſterwerk* wordt een vierkante bak, de *kar* genaamd, gezet; waar onder aan wêerzyden eenige halfronde yzertjes, de *ſlakken* geheeten, geſpykerd zyn, die op de lange yzeren latten van den *rooſter* loopen, als de *kar*, door middel van de *rons*, uit en ingevaaren wordt, om te drukken. In de *kar* ligt gemeenlyk eene groote geſleepene yzeren plaat, die men het *fondament* noemt, daar de vorm op ligt, die gedrukt wordt, omgeeven met *ſcheenen*, om de vorm vaſt te maaken. Onder de kar is de *rons*, een ronde klos, met een ronden yzeren ſtaf, door heen loopende aan wêerzyden van de *kar* in oogjes, die omgedraaid kan worden; zynde voor aan boogsgewyze met een houten handvatſel: in 't midden van den klos wordt een touw omgewonden, dat aan beide de einden van de *kar* vaſtgemaakt wordt; en daar mede wordt de *kar* in en uitgevaaren. Aan de rechterzyde van de *kar* is een vierkant houten raam, omtrend zo groot als de *kar*, met twee groote yzeren hengſelen vaſt gemaakt; dit *raam* met pergament overtrokken draagt den naam van *timpan*, en dient om het blad, dat gedrukt wordt, op te leggen, werdende den *timpan* nedergelegt op een *kruk*, welke ruim een voet boven de *kar* verheeven ſtaat, om dus hooger op te ſtaan als de *kar*. Aan wêerzyden van den *timpan* zyn twee ſchroefjes, om de *punturen* vaſt te zetten, die de gaatjes in 't blad maaken; 't welk noodig is voor de tweede vorm, of *wêerdruk*; als wanneer het blad weder in dezelfde gaatjes gelegd wordt, om

de *pagina's* net tegen elkander te doen ſtaan; en dit noemt men *regiſter*. Aan 't boveneinde van den *timpan* is nog een yzer raampje met twee hengſels vaſt gemaakt, het *verſchet* genaamd, dat mede open en toeſlaat by ieder blad dat gedrukt wordt: het welk dient om het blad zo vaſt op den *timpan* te houden, dat het niet verſchuive; 't welk door den Drukker met papier om het geheele yzeren raampje heen beplakt word, wordende bedrukt met de vorm die op de Pars legt, waar na de Drukker 't geen gedrukt moet worden 'er uitſnyd, en het overige 'er in laat blyven, om het beſmetten der blaaden die gedrukt moeten worden voortekoomen, en 't overige van 't papier, dat niet bedrukt wordt, ſchoon te bewaaren. Op de andere zyde van den *timpan* worden drie dubbele doeken van carſay gelegd, en op die doeken komt wêer een *raam* met pergament overtrokken, en voor aan met een yzeren beugel; 't welk net tuſſchen het raam van den *timpam* ſluit, 't welk den *Bom* genaamd werd. Voorts heeft men nog in den linkerſtyl van de Pers twee houten pennen, die men *balpennen* noemt, waar op de twee *ballen* ruſten, daar men den inkt mede verdeelt, en op de vorm brengt.

Tot ieder Pers behooren twee *Drukkers*, (hoewel het een alleen ook doen kan, gelyk zo een der geenen, die ons aangaande de Drukkery onderrigt heeft, het dikwerf alleen waarneemt;) het werk van den eenen is, de vorm die gedrukt zal worden in orde te brengen, of toe te ſtellen: het werk van den tweeden is, de *ballen* op te ſlaan, daar ze de letters of vorm mede opgeeven of zwart maaken, by ieder blad dat gedrukt wordt; als mede het papier te natten, en de vormen te waſſchen. Tot de *ballen* behooren twee ronde uitgeholde houten met een ſteel daar aan; men overtrekt de holte met een ſtuk rond geſneeden wit bereid ſchaapslêer, dat 'er digt om geſpykert wordt, naa dat men tuſſchen de holte van het hout en het lêer paardehair geſtopt heeft; zo dat ieder bal wel naar een kuſſen gelyke. Met een deezer *ballen* ſtipt de laatſtgenoemde in den *inktbak*, (ſtaande op de zyde aan den voorſten ſtyl vaſt gemaakt, waar in een mengſel van dikke gebrande olie en zwartſel is;) hy wryft vervolgens dezelve tegen den anderen bal aan, om den inkt te verdeelen, dat die egaal zwart worde; en dan ſtoot hy met de ballen op de vorm, by ieder blad dat gedrukt wordt, om de letters van de vorm met den noodigen inkt te voorzien. Hier op legt de ander een blad vogtig gemaakt papier op den *timpan*, (waar op men een ſchoon blad legt, dat den *leg-*

ger genoemd word, zynde door den Drukker by het toestellen van den vorm met styffel op het pergament vast gemaakt, om dus alle de bladen even gelyk wit aan de kanten te doen hebben,) in de *punturen*, dewelke altoos gesteld worden in 't midden van 't blad, wordende de andere vorm, (dewelke de *weerdruk* word genaamt) accuraat op dezelve hoogte gelegen, waar door dan de gaatjes van de *schoondruk* wederom op de *punturen* komen en dus word veroorzaakt dat alle *pagina's* regt tegen elkander aankomen: vervolgens legt hy het *verschet* daar over heen, den *timpan* neder, vaart dien met den *rons* in, slaat de hand aan den boom, trekt dien met kragt na zich; en trekt dus in twee sterke trekken het blad af; als wanneer het vogtige papier den inkt van de letteren na zich neemt. Als het papier genat wordt, haalt men ieder toegevouwen boek een, twee of driemaal door het water, naar dat het papier vloei of niet vloeibaar is; men slaat het dan uit elkanderen, zet het tusschen twee borden, die zo groot zyn als het papier, en legt een zwaaren steen of ander gewigt daar op: men laat het dus twee, drie of vier uuren staan, en dan zyn alle vellen even vogtig en bekwaam tot drukken. Eindelyk staat hier nog aan te tekenen, dat, als 'er een roode tytel zal gedrukt worden, dat men dan alle de regels, die zwart moeten blyven, 'er uitneemt, en witte regels, die laager zyn, in derzelver plaats zet; dan slaat de Drukker schoone *ballen* op, en maakt dezelven met een mengsel van vermiljoen en olie, rood; en drukt dus alle de regels, die rood zyn moeten, eerst af: dan worden de roode regels weder uit de vorm genomen, witte regels, die laager zyn, in derzelver plaats gesteld, en de zwarte regels weder ingezet, en dus wordt het zwart tusschen het rood ingedrukt.

Eer men de gezette vormen dus afdrukt, moeten 'er één of meerder *Proeven* op afgetrokken worden, dewelke met de afgezette *Copy* na den *Corrector* word gezonden, die dezelve met de uiterste nauwkeurigheid, tegen de *Copy*, tot tweemaal, moet nazien, en de drukfeilen in *marginé*, op de zyde aantekenen. De *gecorrigeerde proef* ter Drukkerye te rug komende, dan wordt de vorm, door den Letterzetter, op den steen gelegd, los geslaagen, en de verkeerde letters enz. met een els daar uit gehaald, andere in de plaats gesteld, en de aangetekende drukfeilen verbeterd. Dit gedaan zynde, wordt de vorm weder vast geslaagen, op de drukpers gelegd, en eene *Revisie* getrokken, die met de *gecorrigeerde proef* aan den *Corrector* wordt ter hand gesteld; die eerst naziet of de aangetekende feilen wel gecorrigeerd zyn zonder nieuwe

te maaken; waar naa hy de *Revisie* nogmaals naleest en corrigeert; indien hy nog iets ontdekt, zo wordt dit weder door den Letterzetter verbeterd, wel toeziende dat 'er niets overgeslaagen worde; eindelyk worden 'er van dit gecorrigeerde en gerevideerde blad zo veel vellen afgedrukt, als 'er *Exemplaaren* moeten weezen. Wanneer die natgemaakte hoop papier, of dat getal van vellen afgedrukt en opgehangen zyn om te droogen, wordt de gebruikte vorm in een bak gelegd, met kookende Loog afgewasschen en met een Schuijer afgeboend; men spoelt 'er de Loog weder af met water; brengt de vorm by den Letterzetter, legt ze op een bord, en slaat ze los. Dan worden de schoone letters, door den Letterzetter of de Leerlingen verdistribueerd, en weder in haar eigen bakje gedaan: om op nieuw door de Letterzetters gebruikt te konnen worden.

Wy hebben de gewoone kunstwoorden in deeze beschryving zoeken te behouden, waar omtrend hier nog gemeld moet worden, dat als eenige woorden of regels niet genoeg met inkt geraakt, en derhalve kwaalyk te leezen zyn, dan noemt men dit een *munnik*; en eenige letters te veel inkt hebbende, zo dat ze kladdig staan, noemt men 't *pastei*. De letters en cyfers onder aan de bladzyden heeten ze *signatuuren*, en dienen tot onderrigting aan den Boekbinder, hoe hy de bladen vouwen moet. Als eene *spatie* tusschen de woorden wat te hoog staat, en dus mede afgedrukt wordt, noemt men dit een *piek*. Het stukje hout eindelyk, dat onder de colom of pagina, alwaar dezelve al te scherp drukt, gelegd wordt, noemen ze *draager*.

Aangaande de letters staat aan te merken; dat ieder letter, naar haare vorm en grootte, scherp en zuiver in staal wordt gesneeden; en die stempel wordt dan zodanig gehard, dat men hem in koper kan overslaan. Men heeft ook stempels tot groote letters; kunstig van koper gemaakt, doch konnen alleen in loot geslagen worden, dat dan *matrice* of moeder genaamd wordt, als zynde het model en vorm, waar in de letters gegooten worden. Deeze *matrice* wordt gezet in een instrument van geel koper gemaakt, bestaande uit 15 schroeven, en kan uit elkanderen genomen worden. Door dit instrument wordt de *massa* in de *matrice* met alle mogelyke snelheid gegooten, de letters met een haakje daar uit genomen, geslepen, in den *Zetbaak* t'zamen gezet, geschaafd, op de *Galley* gebragt, en t'zamen gebonden, en dus moet ieder letter wel 15 a 16 maalen door de handen gaan. De stoffe, waar uit de letters gegooten worden, bestaat uit eene

eene compofitie van loot, yzer, antimonie en koper. De ftoffe, op welke ze gegooten ftaan, noemt men *corpus*, die naar proportie van de letter, breed of fmal is, en elk foort van fchrift moet op een afzonderlyken *corpus* gegooten worden.

Deeze zyn 1. *Capitaal.* 2. *Miſſaal fractuur* en kleine *Misſaal*. 3. De kleine en groote *Miſſaal antiqua*, de groote en kleine *Canon*, of *Canon garamond*, *petit Canon antiqua garamond*, *en petit Canon curſiva.* 4. Nieuwe *Romein* of *Paus-text*, of *Romein antiqua* en *curſiva.* 5. *Kroeſe* en nieuwe *Text-fractuur* of *Text antiqua* en *curſiva.* 6. Bybel *Fractuur* of *Paragon Antiqua de garamond*, *Paragon curſiva de Grandjon.* 7. Nieuwe gebrookene *tertia Fractuur*, of *tertia antiqua* en *curſiva*, ook wel genoemd *tertia antiqua de garamond* en *tertia curſiva de Grandjon.* 8. Groote en kleine Middel-*fractuur* of *media antiqua* en *curſiva*, of *media antiqua de garamond* en *media curſiva de Grandjon.* 9. Groote en kleine *Cicero fractuur*, of *Cicero antiqua* en *curſiva*, of *Cicero antiqua de garamond*, en *Cicero curſiva de Grandjon.* 10. *Corpus garamond*, of de Duitfche *Corpus fractuur*, de Latynfche *Corpus antiqua* en *curſiva*, of *Garamond antiqua de garamond*, en *Garamond curſiva de garamond.* 11. Groote en kleine *Petit fractuur* of *Petit antiqua* en *curſiva*, of *Petit antiqua de garamond* of *Petit curſiva de Grandjon.* 12. Maagdefchrift, of *Mignon antiqua en curſiva.* 13. *Non pareil fractuur* of *Non pareil antiqua* en *curſiva.* 14. *Colonel*, of *Rubin fractuur* of *Perle antiqua* en *curſiva.*

Ons is onderrecht, dat de benaming der letteren, zo als ze hier voorkoomen, wel oorfpronkelyk konne zyn; maar egter by ons nog anders genoemd worden, waarom wy de ordinaire benamingen der letteren, zo als dezelve aan de Drukkeryen bekend zyn, hier by voegen; te weeten:

Miffaal Romein, Paryffe Kanon Romein, groote Kanon Romein, Curcyf en Duits, werdende de Curfive en Duitfe in de volgende foorten verondérfteld ook te zyn, als kleine Kanon Romein &c. Affendonica Romein, Paragon Romein, Text Romein, Auguftyn Romein, Mediaan en Defcendiaan Romein, dewelke de meeft gebruikt wordende Letteren zyn, om dat dezelve eene middelmaatige grootte hebben, Garamond Romein, Gaillard Romein, Brevier Romein, Collonel Romein, Joly Romein, Non Pareil Romein, Robyn Romein, Parrel en Diamant.

Hier omtrend ftaat nog aan te merken; dat *Antiqua* eene regt over eind ftaande, en *Curſiva* of *Curſyf* eene fchuins

 ftaan-

ſtaande letter betekent. Men heeft eigenlyk by ons drie hoofdſoorten, *Latynſche*, *Duitſche* en *Loopende* Letters. De *Latynſche* worden in allerhande Latynſche, Franſche, Engelſche, Italiaanſche en Nederduitſche werken gebruikt. De *Duitſche* worden, behalven in de Bybels, tegenwoordig zeldzaam gebruikt, dan alleen in de Schoolboeken en zommige Godgeleerde Schriften. De *Loopende Letters* zyn als of ze met de pen geſchreeven waaren, en worden thans veel gebruikt tot het drukken van brieven, aſſignatien enz. Ook vindt men op eenige voornaame Drukkeryen, Hebreeuwſche, Chaldeeuwſche, Syriſche, Arabiſche, Ethiopiſche, Egyptiſche of Coptiſche, Armeniſche, Samaritaanſche, Griekſche, Muſcoviſche, Poolſche, Boheemſche, Maleitſche en Hoogduitſche Letters. De Geleerden en Boekhandelaars konnen op de Drukkeryen Letterproeven vinden, om te zien welke Letters zy uitkiezen, om hunne Werken daar mede te doen drukken.

Aaneenſchakeling van het voorgevallene by 's Heillands Opſtanding, tot aan deszelfs Hemelvaart door K. A. volgens de ordeſchikking van Mr. *H. S. van Son JCtus.*, in zyn Werkje getituleerd,

De groote Heildag der Chriſtenheid, met het *Eerſte* en *Tweede vervolg*.

HEt is den Bybelminnaaren overbekend, hoe de Christenen zich al van oudsher bevlytigd hebben, om de overeenkomſt der Euangeliſche berigten, aangaande 's Heilands Opſtanding, en het daar omtrend voorgevallene, in alle de byzonderheden aan te toonen, ten einde alle de ſchynſtrydigheden daar in voorkomende te vereffenen, en dus de daar uit afgeleide zwaarigheden uit den weg te neemen. De Heer en Mr. *van Son*, al voor etlyke Jaaren, van oordeel zynde, dat egter in alle de deswegens uitgegeevene geſchriften hier aan niet genoegzaam voldaan was, heeft dit onderwerp op nieuw met de uiterſte aandagt nagegaan, en in 't Jaar 1733 zyne gedagten deswegens openlyk voor 't licht gebragt, met de uitgaave van een geſchrift; dat ten titul heeft; *De groote Heildag der Chriſtenheid.* Het daar in voorgeſtelde heeft hy in de laatſte Jaaren agtervolgd met

twee

twee geschriften, het *Eerste* en *Tweede Vervolg* genaamd, welken dienen, zo om zyne denkbeelden nader op te helderen en te bevestigen, als om 't verdere van 't Euangelische verhaal, dat in 't eerste Stukje niet geheel afgehandeld was, te ontvouwen. En volgens het plan van dien Heer staat ons nog een Stukje over dit onderwerp te verwagten, waar in alle de overige byzonderheden hier toe betrekkelyk, en de tegenwerpingen, zo tegen het Euangelische verhaal, als tegen de ordeschikking van onzen Autheur, zullen overwoogen worden. —— Wy hebben geoordeeld veelen onzer Leezeren geen ondienst te zullen doen, met hun de ordeschikking van 't Euangelische verhaal, volgens den Heer en Mr. *van Son*, onder 't oog te brengen, te meer daar dezelve in verscheidene byzonderheden afwykt van den gewoonen weg, en der overweeginge waardig is.

Onze geagte Autheur kant zich met den aanvang reeds aan tegen een algemeen vooroordeel, of volksdwaaling, gelyk hy 't noemt, waar door men de Vrouwen uit *Jerusalem* na 't graf doet gaan, en van daar wederkeeren na *Jerusalem*; vooronderstellende dat de Apostelen zich in *Jerusalem* bevonden. Volgens hem komt *Jerusalem*, in alle de bezigheden der Vrouwen en Apostelen by deeze gelegenheid, in geen aanmerking: de vertoonplaats hunner verrigtingen op den eersten dag heeft men, zynes agtens, in deezer voege te bepaalen. „ Ze begrypt in zig het een uiterste *op den berg* „ *Calvaria, in het afdalen van denzelven, een weinig beneeden, immers zeer naby, den zogenaamden Bekkeneelberg* „ *(of Heuvel Golgotha) den uitgebouwen grafkelder, waar* „ *in Jesus is begraven geweest*, en daar tegen over, in „ het ander uiterste, *op den Olyfberg, in het afdaalen van* „ *denzelven het vlek Bethanien, het ander vlekje Bethphage,* „ *den Hof Gethsemane, en verdere nabuurgebugtjes daar ontrent; met de paden, weegen, en al wat meer tusschen* „ die twee uitersten, *een bewandelaar van die tusschenruimte in zynen gang ontmoet; de weegen die ter zyden afwyken* „ *naar Emmaus toe daar onder gereekent.* De afstand deezer twee uitersten wordt bepaald op omtrend 36 stadien, dat is 1½ van onze gewoonlyke uuren. De dag der Opstandinge viel, volgens onzen Schryver, op den vyfden April; en als hy spreekt van de bezigheden van deezen dag, neemt hy den dag ten ruimste, en dus voor een tydvak van omtrend 18 uuren, te weeten, van omtrend vyf uuren des morgens tot over elf uuren des avonds toe. De Persoonen, wier bezigheden op deezen eersten dag inzonderheid in aanmer-

king komen, zyn etlyke Vrouwen, (die een aanmerkelyk getal uitgemaakt zullen hebben, volgens Matth. XXVII. 55, 56, Marc. XV. 40, 41, Luc. XXIII. 49, 55, 56, XXIV. 1, 10, vergel. met VIII. 2, 3;) uit de Apostelen *Petrus* en *Johannes*, en dan nog twee *Emmausgangers*; als mede de *Wagters*, die al vroeg van 't Graf vlieden. Op deeze bepaaling van plaats, tyd en Persoonen, heeft men 't voorgevallene, naar de ordeschikking van onzen Schryver, op de volgende wyze te verstaan.

Maria Magdalena gaat, als 't nog duister is, uit *Betbanie*, of daar omtrend, en komt met de andere Vrouwen tot het Graf omtrend *vyf* uuren. Den steen afgewenteld ziende verlaat zy haar gezelschap, loopt alleen te rug, en boodschapt haar wedervaaren aan *Petrus* en *Johannes*, die zich in *Betbanie* of daar omtrend bevinden; des het ongeveer *zeven* uuren geweest zy, toen *Maria Magdalena* tot hen kwam. *Petrus* en *Johannes* gaan daar op grafwaards, bezigtigen het graf, en keeren weder na huis, daar zy te *tien* of *elf* uuren aangekomen konnen zyn.

De andere Vrouwen, die by 't Graf gebleeven waaren, zien, terwyl *Maria Magdalena* vertrokken is, naa verloop van eenigen tyd, een verschyning, van Engelen, die haar verzekeren, dat *Jesus* opgestaan is, en bevelen den Apostelen te boodschappen, dat hy hun voorgaat na *Galilea*. Op dit bevel verlaaten zy het graf te *zes* uuren, en gaan niet recht toe recht aan, maar langs verscheidene bywegen, om die blyde boodschap aan eenige Discipelen, onderweeg woonende, mede te deelen, na *Betbanie*; waar door ze veel ligt wel *drie*, *vier* of *vyf* uuren onderweeg geweest zyn.

Maria Magdalena, schoon gelyktydig met *Petrus* en *Johannes* weder na 't graf gegaan, komt egter door vermoeidheid of anderzins niet aan 't graf, voor dat *Petrus* en *Johannes* reeds vertrokken zyn, en dus niet wel voor *negen* uren. Alleen by 't graf zynde ziet zy, eerst eene verschyning der Engelen, en vervolgens *Jesus* zelven, die haar beveelt tot de Apostelen te gaan. Hier op keert zy weder na *Betbanie*, daar ze niet wel eerder dan tusschen *elf* en *twaalf* uuren gekomen zal zyn.

De andere Vrouwen ontmoeten *Petrus*, *Johannes* en *Maria Magdalena* op den weg, omtrend tusschen *zeven* en *acht* uuren, verhaalen hun de verschyning en 't gezegde der Engelen: verder by deezen en geenen aangaande, zo verschynt *Jesus* haar op den weg, eer ze nog te *Betbanie* gekomen zyn, tusschen *tien* en *elf* uuren, waar door 't *elf* a *twaalf*

uuren

nuren wordt, eer ze in *Bethanie* hunne boodschap brengen: daar *Petrus* en *Johannes* misschien wat vroeger gekomen zyn, of, zo ze zich onderweeg by zommigen opgehouden hebben, wel wat laater. Veelligt was *Maria Magdalena*, naa de verschyning van *Jesus*, ook by de andere Vrouwen gekomen, en dus gelyklyk met haar in *Bethanie* wedergekeerd. Dus waaren ze met den middag allen by elkander te *Bethanie*.

Geduurende dien voor den middag bevinden zich twee persoonen op den weg tusschen het graf en *Bethanie*; deezen ontmoeten, misschien eerst *Maria Magdalena*, zo als ze na *Petrus* en *Johannes* gaat, of wat laater, tusschen *acht* en *negen* uuren; de andere Vrouwen, die van 't graf wederkeeren, en hun haar wedervaaren by 't graf bekend maaken; als mede wat laater *Petrus* en *Johannes*, die, van 't graf komende, hun berigten 't geen zy gezien hebben. Het eene en 't andere kan geschied zyn voor *tien* of *elf* uuren. Op deeze ontvangene berigten besluiten ze mogelyk om na *Emmaus* en verder na *Galilea* te gaan; doch in twyfelmoedigheid zynde, om dat hy van niemand, volgens die berigten, nog gezien was, schynen ze, al wandelende in het veld, van den gemeenen weg afwykende, nog merkelyk gedraald te hebben; ja veelligt zyn ze, eer ze verder gaan, vooraf na hunne wooning gekeerd; des ze niet voor 't naderen van den *avond* te *Emmaus* komen.

Intusschen zyn ook de *Wagters*, die al voor de komst der Vrouwen van 't graf gevlooden waaren, in *Jerusalem* gekomen: niet 's morgens vroeg, maar naa eenig overleg onder elkander: zo dat het voorgevallene tusschen de Wagters en de Overpriesters wel gebragt moge worden tusschen *zeven* en *tien* uuren. Men mag ook wel denken dat alles zeer geheim behandelt zal zyn geworden in *Jerusalem*; zo dat 'er dien voor den middag, en mogelyk den geheelen dag, by 't gemeen geen of zeer weinig kundigheid, van 't voorgevallene by 't graf, in de stad geweest zal zyn.

De medegedeelde berigten, zo der Vrouwen in 't algemeen, als van *Maria Magdalena* in 't byzonder, en van *Petrus* en *Johannes*, kwamen den Apostelen en Discipelen te *Bethanie* ongelooflyk voor; egter zo dat men meer eene traaggeloovigheid of opschorting van oordeel, dan wel eene volslagene weigering van geloof aan hun in 't algemeen moete toeschryven; en wel zo dat de een hier min de andere meer te beschuldigen zy, van over te hellen tot ongeloovigheid. Het meerder gedeelte van den naa den middag zal

dan

dan onder hen doorgebragt zyn, met aan de eene zyde het geen ze gezien en gehoord hadden nader aan te duiden en te bevestigen, met aan de andere zyde uitvlugten en zwarigheden op te werpen, die men van de andere zyde tragtte te beantwoorden. Ook zullen zy onder hunne bekenden rondsom *Betbanie* hun wedervaaren dien naa den middag vermeld hebben. Het is niet vreemd te denken, dat 'er by deeze gelegenheid een besluit genomen zy, om alle de Discipelen tegen den avond t' zamen te roepen; en dat hier uit ontstaan is die vergadering op den avond van den eersten dag, in welken *Jesus* aan de Apostelen verscheen. Van dit besluit schynt *Thomas*, mogelyk niet kort by de hand zynde, geen tydige kennis gehad te hebben, van waar hy in die vergadering des avonds niet tegenwoordig was. *Petrus* heeft veelligt, naa dit genomene besluit, zich in eene eenzaame plaats verledigd tot stille overdenkingen; en in dien tyd misschien is *Jesus* persoonlyk aan hem verscheenen: waar op hy met deeze blyde heiltyding zich na de vergaderplaats begeeft, om zyne Broeders te versterken.

Inmiddels heeft zich ook *Jesus* by de Emmausgangers op den weg gevoegd, men stelle omtrend vier uuren naa den middag. Hy komt onbekend by hen, en spreekt met hun ter zaake van den Messias, en deszelfs lyden. Onder dit gesprek komen ze naby *Emmaus* en bewegen *Jesus* om met hun aldaar te blyven, nadien 't *by den avond, en de dag gedaald is*; welke spreekwyze den tyd van omtrend *zes* of *zeven* uuren in den avond aanduidt. Onder 't houden van den maaltyd aldaar ontdekt zich *Jesus* aan hun, en ontdekt zynde maakt hy zich weg uit hun gezigt. Hier op, naa dat ze eenige overleggingen over dit voorval gemaakt hebben, staan ze op om weder te keeren, niet *binnen in*, maar, gelyk de Euangelist spreekt, *na Jerusalem*, dat ook gezegd kan worden van zulken, die na *Betbanie*, naby *Jerusalem* gaan. Dit vertrek van *Emmaus* steld men zig gevoegelyk omtrend *acht* uuren; en dus konden ze, nu met blydschap zich haastende, te *tien* uuren by de vergaderde menigte te *Betbanie* komen. Het vergaderde gezelschap maakt hun, zo dra ze daar verschynen, bekend, dat *Petrus* den Heer gezien had; en zy verhaalen wat hun op den weg na *Emmaus* en verder voorgekomen is.

Terwyl het vergaderde gezelschap met de Emmausgangers over 't voorgevallene spreekt, vertoont zich *Jesus*, daar ze met geslootene deuren zitten, in 't midden van hun, tusschen *tien* en *elf* uuren; en toont hun met onwraakbaare be-

bewyzen, dat hy geen geeſt is, maar lichaamlyk in perſoon zich aan hun vertoont, ter volkomener beveſtinge van de waarheid zyner Opſtandinge.

De Heer en Mr. *van Son* dus ver ontvouwd hebbende de bezigheden op den eerſten dag der Opſtandinge, gaat vervolgens over, om op eene dergelyke wyze na te gaan, het geen gebeurd is van naa dien eerſten dag af, geduurende de verkeering van onzen Heiland onder zyne Diſcipelen, tot deszelfs glorieryke Hemelvaart. In dit Tydvak heeft men eene uitgebreider vertoonplaats; te weeten van *Jeruſalem* of van *Bethanie*, tot aan *Bethſaida*, aan den Noord-Ooſt-beek van 't Meir *Tiberias* gelegen; een afſtand van *zeven* dag-reizens; en 't tydbeſtek is van 40 dagen, van Zondag avond den *vyfden April*, tot op Vrydag den *vyftienden Mai*: aangaande de Perſoonen, die hier in aanmerking komen, 't zyn in 't algemeen de aanhangers van *Jeſus*.

Wat nu het voorgevallene betreft, naa de verſchyning van *Jeſus* op den avond van den eerſten dag; men vindt by de Euangeliſten met opzigt tot den tuſſchentyd der eerſte acht dagen niet byzonders aangetekend, dan 't geſprek met *Thomas*, die niet tegenwoordig was toen *Jeſus* verſcheen; alleen duidt hunne manier van verhaalen aan, dat *Jeſus* zich, naa opgenoemde verſchyning, van zyne Apoſtelen heeft afgezonderd, en niet weder aan hun verſcheenen is, dan naa *acht* dagen; ſtel eens bepaaldlyk op den *twaalfden April*. De Apoſtelen zyn waarſchynlyk geduurende die acht dagen te *Bethanie* en in deszelfs omtrek gebleeven; zich bezig houdende in geloofs-oeffeningen, en inzonderheid in 't overweegen en 't ſpreeken met elkanderen van de Leer van Moſes en de Propheeten raakende den Meſſias, en 't voorgevallene met *Jeſus* geduurende hunne verkeering met hem tot op deezen tyd. Naa *acht* dagen verſchynt *Jeſus* weder aan de Apoſtelen, ter zelfder plaatſe en op eene dergelyke wyze, als hy de voorige reis verſcheenen was. In deeze byeenkomſt geneeſt *Jeſus* den Apoſtel *Thomas* van zyne traaggeloovigheid, door hem gelegenheid te geeven om 't teken der nagelen in zyne handen en voeten, en der ſpeere in zyne zyde te zien en te taſten. Het is waarſchynlyk dat de Heilland hun in de voorgaande byeenkomſt verwittigd zal hebben, dat zy den togt na *Galilea* door den Engel aangeduid, nog eenigen tyd hadden uit te ſtellen; en dat hy nu by deeze gelegenheid, voor zyn afſcheiden van hun, hun bekend gemaakt zal hebben zyn gaan na *Galilea*, met een ne-

nevensgaand bevel om hem derwaards te volgen, en hoe zich te gedraagen.

Naa dit gesprek zondert *Jesus* zich weder af van zyne Apostelen, en deeze vertrekken met hun verdere gezelschap, moogelyk een dag of twee laater van *Bethanie* na *Galilea*, en komen by of omtrend de Zee van *Tiberias*, naastdenkelyk te *Bethsaida*, op den *twee-en-twintigsten April*. Hier openbaart *Jesus* zich ten *derdenmaale* aan zyne Discipelen, en wel eerst aan vier zyner Apostelen en drie zyner Discipelen, zo als ze op de visvangst leggen, doch vervolgens ook waarschynlyk aan een meerder getal herwaards toegevloeid. De Heilland houdt by die gelegenheid, onder anderen, een merkwaardig gesprek met *Simon Petrus*.

Aangaande de verdere verschyningen en verkeering van *Jesus* in *Galilea* kan men in zo juist eene tydorde niet spreeken, vermids de Euangelische Schryvers daar van slegts met een kort woord gewaagen. Onze Autheur brengt in tydorde, naast aan de laatstgemelde openbaaring, de verschyning *aan meer dan vyfhonderd Broederen op eenmaal*, door *Paulus* gemeld; en hy is van gedagten dat deeze voorgevallen is in *Galilea*, doch onzeker waar. Hier aan volgt, naar de geleidraad van *Paulus*, eene byzondere verschyning aan *Jacobus*, waar van geen nader berigt in de Euangelien gevonden wordt. Buiten deezen spreekt *Paulus* nog van eene verschyning aan *alle de Apostelen*, die waarschynlyk geschied zal zyn op 't laatste, toen *Jesus* weder uit *Galilea* stond te vertrekken, en de Apostelen, volgens *Mattheus*, gegaan zyn *na den Berg, daar Jesus hen bescheiden had*: alwaar hy hun zyne uitdrukkelyke bevelen raakende het verbreiden zyner Leere medegedeeld heeft.

Dit verblyf in *Galilea* heeft waarschynlyk veertien dagen geduurd; in dien tusschentyd zyn de Apostelen, door eene gemeenzaamer verkeering, buiten de opgemelde merkwaardigste verschyningen, volkomen verzekerd geworden van de waarheid der Opstandinge van *Jesus Christus*; en voor dien tyd genoegzaam onderweezen in de zaaken van 't Euangelie. Hier op heeft *Jesus* zich weder afgezonderd van zyne Apostelen, naa dat hy hun ongetwyfeld zyne bevelen had gegeeven, van weder te keeren na *Bethanie* of daar omtrend. Ingevolge hier van vertrekken de Apostelen den *zesden* of *zevenden* Mai uit *Galilea*; des ze den *veertienden* te *Bethanie* konden zyn: *Jesus* onderschept hen eer zy te *Bethanie* gekomen zyn, en leidt hen vervolgens derwaards. Onder dit ge-

geleiden herhaalt hy nogmaals zyne bevelen van 't verbreiden zyner Leere, en verzekert hen van de uitstorting der gaaven des Geestes, die zy te *Jerusalem* moesten afwagten; als mede van zyne verdere aanhoudende bescherming en zegen; ten laatste zegent hy zyne Apostelen, en vaart op ten Hemel: waar op deeze, 't zy ten zelfden dage, of een dag of twee daar naa, hunnen intrek in *Jerusalem* neemen, om de vervulling der belofte des Geestes, volgens 's Heillands bevel, aldaar af te wagten.

Volgens deeze ordeschikking verklaart onze geagte Schryver het Euangelische verhaal met zeer veel nauwkeurigheid; en geeft doorgaande zo in 't werk zelve, als in de daar nevensgaande toegiften, verscheidene bedenkingen over dit onderwerp die eene herhaalde overweeging verdienen: indiervoege dat dit zyn geschrift onder de beste geschriften over de byzondere omstandigheeden van 's Heillands Opstanding te tellen zy. De Heer en Mr. *van Son* verdient dus ongetwyfeld lof van wegen zyne onvermoeide oplettendheid en naarstigheid, en zyne bedenkingen over dit onderwerp zyn eener aandagtige leezinge overwaardig. Maar of, en in hoe ver, zyne manier van overeenbrengen der Euangelische berigten hooger te schatten zy dan die van beroemde Schryveren, en wel inzonderheid die van den geagten *Macknight* (*), in zyne *Harmony of the four Gospels*, is niet ge-

(*) De ordeschikking van den Heer *Macknight*, met opzigt tot het voorgevallene op den eersten dag, waar in de grootste zwaarigheden schynen voor te komen, is kortlyk aldus. De twee *Marias* gaan Saturdag avond uit om 't graf te bezien doch keeren weder by gelegenheid van een aardbeeving en storm. Zondag morgen komen alle de Vrouwen in gezelschap 't zamen tot het graf. *Maria Magdalena* gaat na de Stad, om den Apostelen te berigten, dat het lichaam weggenomen was. Een weinig naa 't weggaan van *Maria Magdalena*, zien de Vrouwen by 't graf eene verschyning der Engelen, en gaan daar op stedewaards. Zo als de Vrouwen in de Stad komen, gaan *Petrus* en *Johannes* met *Maria Magdalena* uit de Stad na 't graf, doch eene andere straat doorgaande ontmoeten zy de Vrouwen niet. *Petrus* en *Johannes* vertrekken weder, naa 't graf bezigtigd te hebben; doch *Maria Magdalena* blyft by 't graf. Zo als *Petrus* en *Johannes* in de Stad komen, gaan de Vrouwen, met eenige broederen, die afgezonden worden om 't graf te bezien, weder na 't graf. *Petrus* en *Johannes*, een andere straat doorgegaan zynde, ontmoeten dit ge-

gereedlyk te bepaalen: veelligt zal onze Autheur ons hier toe beter in ſtaat ſtellen, als hy in zyn volgende Stukje, zyn werk afgehandeld, en alles tot eene volkomene overeenſtemming op zyne gronden gebragt zal hebben.

Voor zo ver dit geſchrift inzonderheid ſtrekt tot het wederleggen der zwaarigheden van 't Ongeloof, zullen veelen niet vreemd zyn van te denken, dat 'er in zommige gevallen niet genoeg beweezen, en te veel vooronderſtelt word om het Ongeloof te overtuigen. Veelligt zou men, het wederleggen van 't Ongeloof op 't oog hebbende, wel zo veilig doen, met, in navolging onder anderen der beroemde Heeren *Sykes* en *Beauſobre* (†) te ſtellen, dat het genoegzaam voldoende zy, de waarheid der Opſtandinge te verdeedigen uit de duidelyke bewyzen in de Euangeliebladen voorkomende: ſchoon genomen dat 'er eenige byzonderheden

gezelſchap niet. De afgezondene broeders raſſer loopende dan de Vrouwen, zo blyven deeze agter: zy volgen zo ſpoedig als haar moogelyk is, tot dat *Jeſus* haar ontmoet, waar op zy ſtedewaards keeren. De broeders komen aan 't graf, zo als *Maria Magdalena*, naa eene verſchyning der Engelen en *Jeſus* zelven gezien te hebben, het graf verlaat: deezen egter ontmoeten *Maria Magdalena* niet, doordien ze eene andere wandellaan ingeſlaagen zyn. *Maria Magdalena* ſtedewaards gaande komt by de andere Vrouwen op den weg, even naa dat *Jeſus* aan dezelven verſcheenen is. Zy houden eenigen tyd ſtand, en verhaalen elkanderen haar wedervaaren. Terwyl *Maria Magdalena* en de Vrouwen onderling in geſprek zyn, loopen de broeders, die met de Vrouwen uitgegaan waaren, en de Engelen by 't graf gezien hadden, het veld dwars door met haaſt na de Stad, komen by de Apoſtelen, en verhaalen 't geen zy gezien hebben, ten aanhooren van twee diſcipelen, die vervolgens na *Emmaus* gaan, voor dat *Maria Magdalena* en de andere Vrouwen in de ſtad gekomen zyn. Naa dat die twee diſcipelen na *Emmaus* gegaan zyn, komen alle de Vrouwen in de Stad, en op 't aanhooren van 't geen zy verhaalen, gaat *Petrus* ten tweedenmaalen na 't graf, en wederkeerende verſchynt *Jeſus* ook aan hem. In den avond komen de diſcipelen van *Emmaus* weder, en terwyl het vergaderde gezelſchap en zy elkander over en weder verhaalen 't geen 'er gebeurd is, vertoont zich *Jeſus* op 't onverwagtſte in 't midden van hun. —— Wy neemen deeze ordeſchikking niet aan voor de onze; doch ze is der overweeginge waardig.

(†) Zie *Sykes* over de *Waarheid van den Kriſtelyken Godsdienſt* het IX Hoofdſtuk en inzonderheid bl. 201, 203, 207. *Beauſobre Remarques ſur le Nouveau Teſtament, ſur Matth.* XXVIII. 2.

den in 't verhaal gevonden mogten worden, die niet wel met elkanderen over een te brengen zyn. Die byzondere omstandigheden toch konnen aangemerkt worden als van zo gering een gewigt, dat ze de geloofwaardigheid der zaake in 't minste niet konnen benaadeelen: en een gering verschil van dien aart zou zo ver zyn van de geloofwaardigheid in 't weezenlyke der zaake te verzwakken, dat het veel eer, toegestaan zynde, om met party daar over niet te twisten, met nadruk aangedrongen konne worden, om te toonen, dat de Euangelische Schryvers niet t'zamengeheuld hebben in 't smeeden van een bedrog. — Misschien was dit middel wel zo geschikt, om den Ongeloovigen tot staan, en van daar tot nadere overtuiging te brengen; dan dat men hem, door 't maaken van onderstellingen, om deeze zwaarigheden weg te neemen, nieuwe zwaarigheden baare. — Dit ons gezegde strekke intusschen geenszins om den arbeid van hun, die een ander middel in 't werk stellen, gering te agten: wy pryzen in tegendeel alle de zodanigen die zich in ernst bevlytigen om de goede zaak verstandig voor te staan; schoon zulks geschiede op eene andere wyze, dan die wy de veiligste oordeelen.

VRYMOEDIGE
AENMERKINGEN
OVER DE
NEDERDUITSCHE
WERKEN EN SCHRIFTEN,
die onlangs uitgegeven zyn.

Hollands Magazyn, voorzien van Aardrykskundige, Historische, Philosophische, Poëtische, Godgeleerde, Regtsgeleerde en Geneeskundige Aanmerkingen, enz. Derde Deels No. 5. *Te Haarlem by* J. Bosch *van bladz.* 313 *tot* 476.

MEn vindt in dit Stukje, *kort begrip der Verhandeling, over de oorzaak die het Korengraan in de Halm bederft, door den Heer* TILLET van *Bourdeaux*. De voornaame inhoud van deeze Verhandeling wordt ook gevonden in de *uitgezogte Verhandelingen* No. 23. En wy hebben 'er, by gelegenheid van dit Stukje der Verhandelingen, gewag van gemaakt.

Onderzoek over het stelsel van den Heer NEWTON *over 't licht en de Couleuren, aan de Schryvers van de Mem. de Trevoux medegedeeld Jan.* 1761. Tegen de zes voornaame Voorstellen van NEWTON worden zo veel andere recht strydigen overgesteld. 1. De Lichtstraalen komen, volgens den Engelschen Filosoof, door uitstraaling der Zonne en andere lichtende Lichaamen. Hier tegen wordt gesteld; de Lichtstraalen komen niet door uitstraaling van de Zonne en andere lichtende lichaamen. 2. Deeze straalen zyn, volgens de leere van NEWTON, in zich zelven gekleurd en ongelykslachtig. Het tegenovergestelde Voorstel is; de Lichtstraalen zyn voor hun zelven niet gekleurd en ongelykslachtig. 3. De derde Tegenstelling is: De Lichtstraalen zyn niet ongelyklyk breek- en buigbaar. 4. De Lichtstraalen geeven, door hunne volmaakte vereeniging, geen witte kleur. 5. De Lichtstraalen geeven de zeven grondkleuren niet van NEWTON. De zesde Tegenstelling is: De Lichtstraalen, volgens haar verscheiden soorten wederomgekaatst zynde, geeven niet aan elk lichaam zyne byzondere kleur.

Men vindt aan het end van dit zelfde Magazyn, eene *Wederlegging van een gedeelte van het onderzoek van* NEWTON's *Stelsel over de kouleuren, door den Heer* LE CAT, uit de *Mem. de Trevoux* 1761 *pag.* 31—36. Waar in de Schryver, tegen den Onderzoeker tragt

tragt te toonen, dat het ſtelſel van den Engelſchen Wysgeer over de kleuren, en in 't byzonder over de verſcheide breekbaarheid der Straalen, de gegrondſte is van alle zyne ſtellingen.

Wyders volgt na het ſtraks gemelde *Onderzoek*, *een Brief van Mr.* PETER COLLINSON, F. R. S. *aan den Heer* KLEIN, Geheimſchryver *van de ſtad Dantzich*, *over deszelfs gevoelen*, *dat de Zwaluwen geene Trekvogels zyn* Uit de *Philoſoph. Tranſact. Vol.* LI. *Part.* II. *pag.* 459. De Schryver van deezen brief toont dat het onbegryplyk is, dat de Zwaluwen zich, 's winters, onder het water zouden verbergen, om datze niet leeven konnen zonder ademing, en bygevolg onder 't water zouden moeten verſtikken: hier na brengt hy Waarneemingen voor, waar uit hy meent dat het vertrek der Zwaluwen naar andere geweſten, duidlyk blykt.

Uittrekſel van een Brief, in de Gent. Mag. Juny 1761. Hier in wordt het gebruik van Limoenſap met water en ſuiker gemengd, voor den Steen der Nieren en Blaaze aangepreezen.

Uittrekſel uit een Brief van den Geneesheer JOSEPH MASSA, Hoogleeraar der Geneeskonſt *te Rome in dato* 24 *Novemb.* 1759. *over de uitwerking van Muscus in de Vallende Ziekte.* Door dit Middel werdt de Vallende Ziekte geneezen in een jonge Italiaanſche Dame, na dat veel andere Middelen vruchteloos gebruikt waren.

Korte Aanmerking van den Heer INGRAM, Heelmeeſter te Londen, *over de Beet der dolle Honden.* Hier in wordt de branding van de verwonde plaatſen, met een gloeijend yzer, als het veiligſte behoed middel tegen de Watervreeze opgegeeven, en door voorbeelden beveſtigd.

Korte beſchryving van het Werktuig, door den Heer IRWIN *uitgevonden, om de Lengte der Zee waar te neemen; met een kort Verbaal van de verſcheide pogingen, van tyd tot tyd gedaan, om tot deze gewigtige ontdekking te geraaken.* Na dat men bevonden hadt, dat de Wagters van Jupiter, door hunne menigvuldige in en uitgangen, een gemak gaven, om, met juiſtheid, de Lengten op den Aardbol te vinden, was men bedagt dit op Zee ook te doen: maar hier in ſtak een groote moeilykheid. De gewoone Teleſcopen of Verrekykers met glazen waren te lang, om 'er zich een oogenblik op Zee van te bedienen; en wanneer men de weeromkaatſende Teleſcopen hadt uitgevonden, waren die, waar mede men de Wagters van Jupiter konde waarneemen nog te lang en te onhandelbaar, dan dat 'er een Waarneemer gebruik van konde maaken. Om de hindernis van de beweeging van het Schip voor zulk een Waarneemer weg te neemen heeft de Heer IRWIN een Werktuig uitgedagt, 't welk de Engelſchen een Zeeſtoel noemen; en waar van het wezenlyke beſtaat in het zelve op een opgehange vlakte te plaatſen, zo dat het zo min als mooglyk is, deele aan de beweeging van het Schip. Verſcheiden Proeven hier mede, door den Heer IRWIN, genomen, hebben aan het oogmerk voldaan.

Verhandeling over de behandeling der Kinderen in hunne eerſte kindsheid, getrokken uit het Werk genaamd, Traité de l'Education cor-

porelle des Enfans en bas age par Mr. DES-ESSARTZ. Deze Verhandeling bestaat voornaamlyk in eene Vertaaling van de Voorrede van het Werk van den Heer DES-ESSARTZ, waar in zeer fraaije Lessen voor Huisvaders en Moeders voorkoomen. Men vindt hier in, by wyze van Aantekening, een vry naauwkeurige beschryving van de toevallen, welken uit de verwandeling van het Zog, in Kraamvrouwen, ontstaan; benevens 't gevaar van haare kinderen niet te zogen.

Eenige Bevindingen met het Heulsap (Opium) *genomen door Dr.* LORRY. Men vindt hier bewaarheid dat *Opium* geene Dolheid stille, benevens eenige Proeven met dit slaapverwekkend Sap op Honden gedaan.

Tafel van de waarschynlykheden van de langduurigheid van 's Menschen Leven, berekend uit de Sterf-Lysten van drie Parochiën in de Stad Parys, en twaalf Parochiën op 't Land naby de Stad.

't Nut der Wysbegeerte, zynde een Uittreksel uit de Gedagten ofte Wysgeerige Stellingen van JAN JAQUES DE LA BARRE *van Geneve.* De Wysbegeerte wordt hier keurlyk geschetst, en boven de Volksgeest verheven.

De Vraage eenes Menschen aan zich zelve, zoude God genoegen in My neemen? *Onderzogt en opgelost, in eene Voorrede van* Prof. REUSCH, *voor de uitgaave van* SARASA *'s konst om in alle voorvallen des Levens vergenoegd te zyn. Briefswyze medegedeeld.* In eene aantekening, by het begin van deze Verhandeling, onder de bladzyde, wordt gezegd: „ De Verhandeling getrokken uit het Werk „ van den Heer SARASA, over de Konst om in alle de voorvallen „ onzes Levens vergenoegd te zyn, vindt men in het laatste „ Stuk van ons Hollandsch Magazyn, *bladz.* 231. Die Verhan„ deling was geschikt om den mensch te brengen, *dat hy genoe„ gen neeme in het bestuur van den Almagtigen God.* Dan 'er blyft „ natuurlyk over, om waarlyk gerust en vergenoegd te zyn in „ alle omstandigheden: *Zou God ook genoegen in* MYN *doen en den„ ken neemen?* Om den Lezer daar in te oefenen dient dit ge„ deelte ".

Nadeelen van de Loodsmelteryen. Getrokken uit het Gentl. Mag. 1761. *bl.* 341. Om dat de Rook uit de Loodsmelteryen, naby huizen of velden, waar menschen woonen, men planten kweekt, of vee laat graazen, door haare kwaade eigenschap alles kan besmetten, oordeelt de Schryver van deeze aanmerking, billyk, datze alleen op afgelegene plaatsen toegelaaten worden. Deeze Rook, zegt hy, is vol van een witte stoffe, welke niets anders is dan een bytend *Sublimaat*, zeer doodlyk voor 't menschdom, en het allerergst Vergif in het Ryk der Mineraalen, om dat men tot nog toe het Tegengift hier van niet weet.

Waarnemingen omtrent het Aantrekkend Vermogen van Kaarsmeer op de Kompasnaalden, door W. CHAPPEL. *Gentl. Mag. Aug.* 1761. Gelyk veel andere dingen in de Natuurkunde, zo werdt ook door gemelden Heer, bygeval ontdekt, dat een kaars naby een Kompas-

pasnaald gehouden, denzelven aantrok. De nieuwigheid van dit Verschynsel, zal, buiten twyfel, anderen aanspooren om dit nader te onderzoeken.

Het koomt ons voor, dat dit Stukje van het Magazyn geen min weetenswaardige en nutte zaaken bevat dan een der voorgaanden.

Pharmacopœa Bateana. *Of de Apotheek van den Heer* GEORGIUS BATH, M. D Geneesheer van Karel de Tweede, en Lid van de Londense Societeit. *In welke ontrent negen honderd uitgelezene Medicamenten, op de orde van een Alphabeth worden opgegeeven: zynde tegenwoordig in 't gebruik van de Heeren Doctoren te Londen, en voorts gansch Engeland door. Uitgegeeven door den Heer* JAC. SHIPTON, *Doctor te Londen. Tweede Druk. Waar achter koomt* ANTONII DE HEIDE, *Nieuw Licht der Apotheekers. Tweede Druk. Te Hoorn, by* T. Tjallingius, 1762. *in octavo.*

DIt Werk, om deszelfs voortreflykheid, in 't Latyn veelmaalen en op verscheiden plaatsen herdrukt, wordt nu, door den Boekverkooper *Tjallingius*, in 't Neerduitsch vertaald, den Liefhebberen en Oefenaaren der Geneeskonst aangeboden, na dat het eenigen tyd by een anderen Boekhandelaar, in 't duister, en als vergeeten, hadt gelegen. Het is, gelyk overbekend is, van voornaame Mannen in de Geneeskonst federt de eerste uitgaave en ook nog voor een der besten van dit soort van Schriften gehouden. Het bevat een groote menigte goede, en door ondervinding beproefde, samengestelde Geneesmiddelen, of voorschriften, hoe de zelven moeten byeengevoegd en bereid worden; en welke nuttigheden men 'er van te wagten hebbe. De Voorschriften op een Alphabetische orde geschikt zynde, kan men alles gemaklyk vinden, als iemant slegts de gemeene Latynsche naamen van eenige Voorschriften, als *Aqua, Decoctum, Electuarium, Tinctura* enz. verstaat: want een van deeze genoemden tot zyn oogmerk willende vinden, zoekt hy by de titels van deeze Voorschriften, zo lang hy 'er een vindt, 't welk zyn oogmerk beantwoordt. By voorbeeld, ik ben begeerig naar een Oogwater voor eene Ontsteeking in de Oogen; Ik zoek de titel *Aqua*, en deezen titel vervolgende, vinde ik *Aqua Ophthalmica*, Oogwater. Ik moet een Scheurbuiks drank hebben, ik zoek *Decoctum*, en vinde hier onder *Decoctum Scorbuticum*; en zo in alle andere gevallen. Weshalve dit Werkje van groot nut is voor Chirurgyns ten platten Lande, die door nood gedrongen wordende inwendige ziekten te behandelen, en niet opgeleid zynde in de kennisse en toebereiding der Geneesmiddelen, hier een grooten voorraad voor zich heb-

ben, waar uit gemakkelyk iet is te kiezen voor een geval, waar over iemant geroepen is. Deezen het zelve ziende hebben reden zich te verheugen, dat het ten hunnen nutte vertaald is en gemeen wordt gemaakt. Achter deeze Apotheek is gevoegd het *Nieuw Licht der Apotheckers* door A. DE HEIDE M. Dr. een werkje lang by onze Landsgenooten bekend, 't welk zyne waarde heeft, veel gewigtige Aanmerkingen en Regelen, aangaande de samenmenging en het gebruik van Geneesmiddelen vervat, en wel verdient dat het geleezen worde.

Ontdekking van, en Handleiding tot eenige Preekgeheimen, door Casparus Janssens Elinga, *Predikant te Wormer Te Leiden, by* Johannes le Mair 1762. *In octavo* 170 *bladzyden.*

DIt is een vervolg van een voorgaand Stukje van zyn Eerwaarden, tot gemak eniger Predikanten geschreven, waar van we by de uitgave enig berigt medegedeeld hebben, waar toe we den Lezer verwyzen (*); als zynde dit vervolg van denzelfden aart en waarde. Het tegenwoordige Stukje voegt by 't voorgaande ene verzameling van Texten en Inleidingen, en opgave der Psalmen tot den naazang, voor Leerredenen ter *Voorbereiding* voor 't prediken over 's Heilands Lyden; ter behandelinge der *Lydensstoffen* zelven; als mede van zodanigen, daar men zich van bedienen kan *voor*, *by* en *naa* 't gebruik van *'s Heeren Avondmaal*; waar by ten laatsten nog enigen komen, die ten grondslage van *Belydenis Predikatien*, 't zy over de Godgeleerdheid in 't gemeen of over zommige deelen in 't byzonder. Zyne eerste opgave strekke hier weder ten genoegzamen voorbeelde.

„ I. Text.

„ Genes. III: 15.
„ 1. Inl. Christus is het Algemeen einde en oogmerk der H.
„ Schrivte, Joh. V: 39. Psalm XL: 8.
„ 2. 2 Sam. XXIII: 5.
„ 3. Niet ten onregt heeft men aangemerkt dat 'er tussen den
„ Pellicaan en de Slang een tegenstrydigheid is, zo ook tussen Christus en den Duivel, 2 Cor. VI: 15.
„ 4. Exod. VII: 12.
„ 5. Rigt. XIV: 6.
„ 6. Joh. XIV: 6.
„ 7. 1 Sam. V: 1—4.
„ Nazingen Psalm LXVIII: 10.
„ CXVI: 2, 3.

(*) Zie boven *bl.* 496, 497.

Raad-

Raadplegingen of geheime gesprekken, gehouden in het Collegie van Lodewyk de Groote, in 't jaar 1708. Uit het Fransch vertaald. In 's Gravenhage, by H Backhuizen 1762. Eerste en tweede Stukje behalve het Voorberigt 310 bladzyden in octavo.

DIt geschrift komt voor als behelzende egte berigten van de gehoudene raadplegingen van enigen der Paters Jesuïten in 't Collegie van *Lodewyk den Grooten*, geduurende het verblyf van den Pater *Provinciaal*, by gelegenheid der herstellinge van 't *Huis van Clermont*, in 't jaar 1708 gehouden. De Jesuïten naamlyk houden jaarlyks gedurende het bezoek hunner *Provincialen*, die in ieder Huis voorzitten, raadplegingen over 't gedrag zo der der Opperhoofden, als der Gemeenen hunner Maatschappye; het daar verhandelde wort ten uiterste geheim gehouden: dan 't schynt dat een misnoegde Jesuït, die in den jaare 1708 in 't opgemelde Collegie woonde, aan enen zyner Vrienden de raadplegingen van dat jaar, rakende *'t Huis van Clermont*, heeft medegedeeld. —— Deze papieren, die allen schyn van geloofwaardigheid hebben, die om derzelver haatlykheid tot nog in de duisternisse bewaard, en nu onlangs voor 't licht gebragt zyn, (nu 't veiliger is iets van dien aart uit te geeven, vermids de waggelende en grootlyks gevallene agting dier Vaderen,) behelzen in gevolge van den aart dier jaarlyksche raadplegingen, eene rondborstige ontvouwing van het charactter der Jesuïten, opgemaakt uit hunne doorgaande handelingen, door die persoonen zelven, welken aangesteld zyn, om daar op agt te geven: des men uit deze papieren de *Jesuïten* leere kennen, niet zo als partyen hen afmalen, maar zo als die Vaders zelven de leden hunner Maatschappye beschryven.

De twee in 't Nederduitsch reeds uitgegevene Stukjes behelzen de t' zamenspraken of raadplegingen dier Vaderen, in de vier eerste byeenkomsten: men ziet over 't algemeen in dezelven, dat ze zich niet zeer bepaald houden aan 't oogmerk hunner Vergaderinge maar dikwerf op 't minste woord, dat 'er aanleiding toe geeft, daar van geheel afwyken: dit maakt dat in ieder byeenkomst slegts weinig afgedaan wordt, en dat 'er veele gesprekken in voorkomen, die op zich zelve van weinig betekenis zyn. Maar, schoon dit waarheid zy, 't is egter van dien aart, dat zelfs die gesprekken, die geen betrekking tot het weezenlyke onderwerp hebben, van nut zyn, om ons de natuurlyke characters dezer Vaderen, die hier 't woord voeren, te beter doen kennen; en men ontmoet zomtyds by die gelegenheid ook berigten van deze en gene byzonderheden, die de Schryver agterweege zou hebben moeten laten, indien hy die overtollige uitweidingen niet zo wel als het wezenlyke had aangetekend. De Schryver, een gelooflyk verhaal willende geven, kon ook niet beter doen dan 't gesprek aantekenen zo als 't voorgevallen was; en de Lezer vindt 'er in zo ver voordeel by, dat het des te gevalliger is,

door de verandering. —— Ten opzigte van 't wezenlyke hier in voorkomende kan men zeggen, dat de eerste raadpleging het oogmerk der byeenkomste aanduidt; de tweede behelst eene algemene beschouwing van 't gedrag der Jesuïten; de derde ontvouwt hunne zedeloosheid en onbekwaamheid ten opzigte van ware geleerdheid, wat nader, met een duidelyker ontdekking van hunne gevoelens en zeden, in de vierde raadpleging bepalen ze zich nader ter beschouwinge der Jesuïten, in de drie Huizen van *Parys*; en wel, (het artikel van Deugd daar latende, als zynde 't toegestaan, dat die Jesuïten daar op niet konnen roemen boven anderen,) om hun na te gaan van wegens hunne bekwaamheden; waar omtrend die der *Schryveren* boven al in aanmerking komen; zullende die der *Predikers* in eene volgende byeenkomst overwogen worden.

De *Pater Provinciaal* inzonderheid voedt in 't algemeen geen zeer gunstige gedagten van de Leden der Maatschappye, en wederleidt doorgaande de vleiende of verzagtende denkbeelden, die zommigen van dit gezelschap van hun voeden. Men zie in de volgende beschryving zyne algemene denkbeelden van die Societeit.

„ De Jesuïten vonden in 't eerst veel tegenspraak; dat kan „ men niet ontkennen. Men stelde zich aanstonds tegen hen, „ en het minste dat men 'er van zeide, was, het Genoodschap „ in de wieg te smooren. De samenzweering was algemeen. „ Doch, vermits onze eerste Vaders goede en daar en boven bekwaame lieden waaren, zoo raakten zy dit alles door hun geduld en verstand te boven. Men begon dan van langzamer „ hand ten hunnen opzigte te bedaaren; men verdroeg en achtte „ dezelve, en begunstigde ze zelfs zo veel mogelyk was. Zoo „ dat het Genoodschap in 't eerst zoo gehaat en veracht in de „ waereld, welhaast een der bloeijendste en vermaardste Societeyten der Kerke wierd. Zy hadden zich op dien voet behooren „ te houden. Maar wat hebben de opvolgers dier Helden gedaan? Verblind, door de voordeelige toestand waar in zy het „ Genoodschap vonden, deden zy even gelyk de uitspattende „ Kinderen, die van het goed hunner ouders vrolyk zyn, zonder moeite te doen, om derzelver eere en verdiensten deelachtig te worden. Zy dachten dat 'er nu niet meer gevordert wierd, als gebruik te maaken van die voordeelige gesteldheid waar in een ieder ten hunnen opzigte was, en zich te „ doen gelden, in plaatze van te denken, om zich den roem hunner voorzaaten waardig te maaken. Maar vermits de indrukken, die men het Publick geeft, juist niet aanstonds werden „ uitgewist, zoo duurde de achting, die 't voor hun, of liever, „ die het voor onze eerste Vaders hadde gehad, wel eenigen „ tyd, tot dat eindelyk nu omtrent vyftig jaaren geleeden, zy, „ die wy onze vyanden noemen, begosten op te staan, en te arbeiden het t' onder te brengen, door het zelve met de aller-

„ zwart-

" zwartste koleuren af te schilderen. Dit was zonder twyffel
" voor hun een groot kwaad, doch zy konden het noch weer her-
" stellen. Zy hadden om de achting van het Publiek te behou-
" den alleen die middelen behooren in 't werk gesteld te hebben,
" waar van onze voorzaaten zich bedienden; namelyk, nedrig,
" geduldig en aan hunnen plicht verkleeft te weezen, kortom,
" zy hadden behooren te trachten geheel andere te schynen als
" men hun afschilderde, door in plaats van die gebreeken, die
" hun te laste wierden gelegt, in tegendeel allerlye deugden te
" vertoonen. Maar wat deden zy? Zy schreeuwden aanstonds
" over lastering; en zonder aanmerking te maaken, dat zy hun
" proces voor 't Publiek zouden verliezen, zo hielden zy egter
" niet op, te schryven, aan te vallen, en zich te verdeedigen.
" Zie daar wat onze naaste voorgangers gedaan hebben: doch
" wat hebben wy gedaan, die hun aanstonds zyn gevolgd? Wy,
" gemerkt hebbende, dat onze voorzaaten door zoo veel Schry-
" vens agter malkander niets hadden gewonnen, hebben ons
" alleen toegelegt, om ons ontzaggelyk te maaken. En, om hier
" in te slaagen, hebben wy in 't eerst gezogt, ons in de waereld
" in zo een aanzien te brengen, dat wy alle beproevingen kon-
" den doorstaan. Daar zyn geen bedriegeryen, die wy niet heb-
" ben gesmeed, geen werktuigen. die wy niet in 't werk ge-
" steld hebben, geene vonden, die wy niet gebruikt hebben,
" om dat aanzien te verkrygen en vervolgens te behouden. Zie
" daar, wat thans onze eenigste studie is. De Jesuïten leggen
" zich tegenwoordig niet meer toe, als om voor ontzaggelyke
" menschen door te gaan, en eene vertooning van macht te maa-
" ken, waar voor alles beeft en bukt. Maar is 't Publiek wel
" verandert? Deeze zoo ontzaggelyke en verbaazende macht
" brengt die ons wel in eenige achtinge? En, of wy daarom al
" te meer bevreest zyn, worden wy 'er wel te meer om geëerd
" of gelieft? Zoo zy alle de lofstuitingen, die wy eertyds van
" onze zeden en leere hebben gegeeven, niet hebben aangeno-
" men, zullen zy dan al het geweld, dat wy tegenwoordig te-
" gen dezulken, die dezelve aanvallen gebruiken, wel goed keu-
" ren? In tegendeel, vermits een ieder vry in zyne genegenhe-
" den en oordeel begeert te zyn, heeft niet veel meer deeze Ty-
" rannie alle de geesten oproerig gemaakt? Hebben wy wel één
" eenig Vriend; ik wil zeggen, een waar Vriend? Men ver-
" toond wel, als of men ons beminde, om dat het belang of de
" vreeze daar toe verplichten; maar, waar zullen wy een vinden,
" die ons oprecht bemint? Waar zullen wy een' vinden, die ons
" niet inderdaad haat? Men verbergt zich om ons te slaan, doch
" doet men het daarom te minder? Hoe veel onzigtbaare han-
" den brengen ons slaagen toe, die te gevaarlyker zyn, om dat
" men de plaats van waar ze komen, niet kan ontdekken? Zeg-
" gen wy dan, dat het geweld, de plaats der Deugd van onze
" eerste Vaders ingenoomen hebbende, en zich by de onmacht

" van

„ van die welke hun aanstonds zyn gevolgt, gevoegd heeft,
„ en dat zoo men van de achting die men voor de eerste had,
„ overgegaan is tot de verachting voor de tweede, men ook met
„ recht kan zeggen, dat die veragting voor ons is gebleeven,
„ ja dat 'er noch een doodelyke haat tegen ons is bygekomen."

Christoph Saxe, Hoogleeraar der Oudheeden en beschaafde Weetenschappen, op 's Lands Hooge Schoole te Utrecht, Rechtmatige afkeering der verregaande lasteringen, op hem sedert eenige Jaaren uitgespoogen, in den Theologisch-broederlyken Brief van zekeren *P. Burman den Kleine, alias Secundus. Eertyds Botmuil in het oeffenen der beschaavende Zedekunde, thans Hoogleeraar van de Beschaafde Wetenschappen.* Uit het Latyn in 't Nederduitsch vertaald, en met eenige ter waarheid dienende Stukken en Aantekeningen vermeerderd. *Te Utrecht by* Johannes Broedelet *en anderen. Behalve de Voorreden* 106 *bladzyden in groot quarto.*

DE Hoogleeraar *Saxe* verdeedigt zich in dit geschrift tegen de beschuldiging van *Boekenroof* hem door den Hoogleeraar *Burman* onlangs te laste geleid (*) Hy tragt ten duidelykste te doen zien de valscheid der beschuldiginge, en den Leezer te onderigten, dat de Boeken en Geschriften in questie niet door hem gestoolen maar ter leen en ten gebruike bezeten zyn; en dat zommigen derzelver, by eene verhaaste verhuizing, uit het huis van den Heer *Kaspar Burman*, buiten zyn weeten onder zyne Bibliotheek geraakt zyn: als mede dat hy aan den Hoogleeraar *Burman* gereedlyk alles, ja meer dan die Heer met regt kon eischen, heeft overgegeeven, toen deeze, uit kragt van koop, met den Legataris getroffen, die Boeken en Schriften van wylen den Heer *Kasper Burman* opeischte. Voor 't overige geeft hy een breedvoerig berigt van de onbescheidenste handelingen van dien Heer ten zynen opzigte: meldt een aantal van de vuilste leugenen ten zyne nadeele verzonnen; en poogt inzonderheid te toonen, hoe valsch de lyst dier Boeken en Schriften door den Hoogleeraar *Burman* opgesteld is, zo met ,er op te plaatzen zulken, die hy nimmer gezien heeft, of die hy reeds by 't leeven van den Heer *Kaspar Burman* weder gegeeven heeft, als zulken, die hem en niet den Hoog Leeraar *Burman*, met regt toekomen. De Hoog Leeraar *Saxe* gebruikt in deezen zynen *Afkeer* een niet min vinnige styl dan de Hoog-Leeraar *Burman* in zynen Brief; doch, naar den inhoud van dit verhaal, niet vinniger dan de Hoogleeraar *Burman* verdient.

Nadien deeze Heeren ter wederzyde hebben konnen goedvinden in de Nieuwspapieren mede te deelen, een berigt van hun verder oogmerk in deezen, zo hebben wy 't niet ondienstig gedagt, hunne berigten deswegens ook hier te laaten volgen. Ze kon-

(*) Zie boven *bl.* 246, 247.

konnen tevens dienen tot een staaltje van de schryfwyze dier Hoogleeraaren in dit geval; als beantwoordende in styl genoegzaam aan de bovengemelde geschriften.

„Nadien zekere CHRISTOFFEL SAXE van zig heeft konnen ver- „krygen tegen Mr. PIETER BURMAN in 't licht te geven, eene zo „genaamde *Justa Depulsio* &c., waarop gevolgt is eene Neder- „duitsche Vertaaling met allezints injurieuse en niet min triviale „Noten; en dat dezelve Mr. P. Burman, by het een en ander, op „een lompe, onbeschofte en eervergeete wyze word gedenigreerd; „bedienende zig de voorn. SAXE ten dien einde van de versoeylyk- „ste onwaarheden en trouwlooste verdraaijingen, die 'er immer „door een laage Ziel zouden konnen worden uitgedagt; zo word „het publiek verzogt deszelfs oordeel te willen opschorten, tot „dat de voorn. Mr. P. BURMAN den bekwamen tyd zal hebben ge- „had, om nog eenige nodige bewyzen in te winnen, en nevens „de reeds ingewonnen met den Druk gemeen te maken: Waar uit „niet alleen de Manuscript- en Boek-Dievery van den voorn. SAXE, „maar ook de ongegrondheid van zyne schaamteloze defensie, „waardoor hy inmiddels al op ieder pagina van het voorsz. Schot- „schrift zyne eigen schuld te meerder gemanifesteerd heeft, op een „volleedige en overtuigende wyze zal worden aangetoond. Zul- „lende voorts ook op zynen tyd door eenen Antiknotzius de on- „waarheden, lasteringen, verdraaijingen van woorden, zo wel „als de grove en bespottelyke misslagen van den Auteur van den „Anti-Burmannus aan den dag gelegt worden (*).

„Alzo de wydbefaamde PIET BURMAN, van der Jeugd af aan ge- „woon het Fortuin van anderen met nydige oogen aan te zien, „en op ongepermitteerde wyzen te ondermynen, dan ook volgens „dien, zynen lasterzieken aard toegelegt heeft, om eene schande- „lyke *Eerdievery* omtrent den Prof. SAXE te plegen, en ware 't „mogelyk deszelfs goede naam te steelen, zo dat dezelve genood- „zaakt geworden is tegen die geëntameerde spolie eene *Justa De- „pulsio* uit te geven, welke ook in Nederduits vertaald en met No- „ten, naar de merites van dien berugten BURMAN, voorzien ge- „worden is. Zo doet de Prof. SAXE, (die niet voorneemens is, „om langer tyd met schryven tegen dien Lasteraar te verspillen, „en daar door zyn Ampt en Beroep te verzuimen, waar aan zyn „*Faamroover* zig zo deerlyk schuldig maakt,) hier meede advertee- „ren, dat het hem genoeg is, dat gemelde PIET BURMAN by pu- „blyke Advertissement heeft moeten bekennen, nu nog eerst *eeni- „ge noodige bewyzen te moeten inwinnen*. Waer uit volgt, den „Prof. SAXE op losse gronden te hebben geattaqueerd en beschul- „digd, en dus van Calumnie overtuigd is, om 't welke te pallie- „ren

(*) Dit laatste gedeelte ziet op twee Latynsche Geschriften, die ten laste van den Hoog-Leeraar *Burmannus* by deeze gelegenheid het licht gezien hebben.

„ ren, hy nu zyn Kunst zal appliceeren tot smeding van nader be-
„ wys. Met alle het welke de Prof. Saxe zynen woedenden Ca-
„ lumniateur gerustelyk zal afwagten ter plaatse tot handhaving van
„ Recht en Billykheid gedestineerd om hem aldaar loon na werken
„ te doen en laten geworden.

De geheime tydgeschiedenis van den Philosooph te Sans-Souci; *strekkende tot opheldering der Gebeurtenissen onzer Tyden. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Amsterdam by* G. Bom, 1762, *in octavo* 69 *bladzyden.*

GEen geheimen. Een oppervlakkig berigt van de geboorte, opvoeding, regeering en krygsbedryven van *Fredrik den Grooten*, inzonderheid van den oorlog zedert den dood van *Karel den VI.* tot op het jaar 1761; doormengd met deze en gene byzondere gezegdens, die op den naam van den Koning van Pruissen in de Nieuwspapieren gedebiteerd zyn. Om dit geschrift nog eenigermate te vergroten, heeft men 'er een dergelyk berigt van den Prins van Pruissen, *August Willem*, bygevoegd; en ten laatste dit Stukje besloten met ene vertaaling van drie *Oden* uit de *Oeuvres du Philosophe de Sans Souci.*

Den olyken Boer, of het klugtige leeven van Barteld Bartelsze.

EEn geschrift, welks lezing tot een onschuldig tydverdryf van 't Gemeen kan verstrekken.

Verder voortgaande Berigt van de Papieren, raakende de zaak van den Heer O. Z. van Haren.

ZEdert ons laatste Berigt deezer Papieren is ons nog ter hand gekomen, eene *Zakelyke Verkorting der tweede Deductie voor* Jr. Onno Zwier van Haren, benevens een *Kortbondig Uittreksel der Deductie voor Vrouwe* S. A. van Haren, *geborene* van Huls; *gedrukt te Zalt-Bommel by* Johannes Kanneman. Dit korte begrip dier twee Deductien is vry breedvoerig opgesteld, en geeft den Leezer een volledig en geregeld denkbeeld dier twee geschriften. De Autheur heeft goedgevonden in 't drukken hier agter te voegen, de *Instructie voor den Hartog van Wolfenbuttel*, doch met de uitgaave schynt hy 't raadzaamer geoordeeld te hebben, die niet te laaten volgen; ten minste ze komt niet voor in de Exemplaaren, die wy gezien hebben. Dit stuk voegde ook hier by in geenen deele, als hebbende geen verband met dit uittrekfel; maar vreemd is 't dat de Schryver, hier omtrend veranderd zynde van gedagten, egter de Notificatie van eene volgende *Instructie* aan 't slot van 't Uittreksel heeft laaten drukken; of liever, dat hy, dit aldus afgedrukt zynde, het blad niet heeft laaten herdrukken, met agterlaating van die Notificatie: dit schynt eenig geheim aan te duiden, dat niet wel ten voordeele van den Uittreksel-Schryver of Drukker, met opzigt tot onpartydigheid, verklaard kan worden.

De Godsdienst van een Koopman; of Verhandeling van de pligten van een Koopman, Winkelier en Handwerksman. Door den Eerwaarden Heer Richard Steele. *Met eene Voorreden van* Dr. Isaac Watts, *Leeraar in de Engelsche Presbyteriaansche Gemeente te Londen.* Waar by gevoegd is, *eene Verhandeling van de pligten der Ouderen, Voogden en Jongelingen, in het verkiezen en leeren van een Beroep. Door* Joseph Collyer. *Schildknaap. Beiden uit het Engelsch vertaald Te Rotterdam, by* Jakob Burgvliet 1762. *Behalve het Voorbericht, enz.* 321 *bladzyden in groot octavo.*

DAt de Koophandel, Neeringen en Hanteeringen aan te merken zyn als de kragtigste grondzuilen van onzen Staat, dat zy die dezelven handhaaven, bloot gesteld zyn, behalven aan de gemeene menschlyke verleidingen, aan veele byzondere verzoekingen, die uit den aart hunner omstandigheden, naar 't beloop der waereld voortvloeijen; en dat dit in hun eene byzondere oplettenheid vereischt, zullen ze altoos den Koopman en Christen hand aan hand doen gaan, zyn onbetwistbaare waarheden. Een ieder die dit overweegt wordt natuurlyk opgeleid om zyne goedkeuring te geeven aan 't oogmerk van een bekwaam Schryver, die alleszins bedoelt denzulken nutte onderrigtingen voor den geest te brengen, ter bestuuringe van hun gedrag; op dat ze zyne Lessen, zo ver als zy dezelven overeenkomstig vinden met de Rede en Gods Woord, opvolgende, hun tydlyke beroep ernstig waarneemen, en tevens hunnen pligt als Christenen betragten. —— Een geschrift van dien aart, naar den eisch der zaake uitgevoerd, ontbrak den Nederlanderen tot nog; en wordt hun thans onder den bovenstaanden Titul, uit de Engelsche taale overgezet, in handen gegeeven. De Heer *Burgvliet*, wiens drukpers verscheidene nutte zedenkundige Verhandelingen heeft afgeleverd, biedt, met de uitgaave van dit geschrift, zynen Landsgenooten aan, eene nauwkeurige en bondige Verhandeling, over dit onderwerp; waar in de pligten van een *Koopman*, *Winkelier* en *Handwerksman*, ten duidelykste ontvouwd, en ten kragtigste aangedrongen worden, op de grondslagen van een redelyken Godsdienst, naar 't geleide der Godlyke Openbaaringe: des het leezen van dit geschrift, denzulken boven al ten sterkste aan te pryzen zy.

Deeze Verhandeling bestaat uit negen Hoofddeelen; waar van het eerste gaat over *de natuur van een werkzaam leeven, en de verpligting tot het zelve.* Hier in toont onze Schryver,

dat wy niet geschaapen zyn om lui en ledig te leeven, maar werkzaam te zyn, ten nutte van ons zelven en van anderen: wederleggende by die gelegenheid de voorwendzels, zo van ryke Lediggangers en godsdienstige lanterfanten, als van menschen die zich beroepen op hun ongelukkige fortuin, of op hunne onbekwaamheid tot eenige werkzaamheid van dien aart. Hier aan hegt hy eene ernstige vermaaning aan de Ouders en aan de Jeugd, om zich vroegtydig toe te leggen op een nuttig beroep; en tevens voor al naarstig werkzaam te zyn, in 't betragten van alle Godsdienstpligten. Het volgende Hoofddeel strekt om te doen zien wat men in agt heeft te neemen, in *'t uitkiezen van een Beroep*: dat het zelve naamlyk eerlyk zy, en geschikt naar de vermogens van lichaam en geest, als mede naar de opvoeding en omstandigheden van den persoon. Dit stuk verdient eene rype overweeging, en men heeft hier in te hooren na de raadgeevingen van verstandige lieden, te letten op het belang zyner ziele, God te bidden om zynen zegen in onze raadslagen, en de natuurlyke genegenheid van den persoon nauwkeurig gade te slaan. Hier benevens worden 'er met de keuze van 't beroep vereischt goede schikkingen en oogmerken; indiervoege dat men 't gemoed vervulle met Godsdienstige beginselen, en standvastige besluiten, om op dezelven werkzaam te zyn; wel inzonderheid om in nedrigheid en oprechtheid te wandelen; waar toe eene aanhoudende beoefening der H. Schriften, en een ootmoedig en vuurig gebed tot God, in deeze en in alle verdere byzondere pligten, als noodige hulpmiddels dienen.

Naa dit algemeene gaat onze Autheur over tot het beschouwen der byzondere pligten, die boven al waar te neemen zyn, in 't handhaaven van 't Beroep, dat men verkoozen heeft. Hier in verdient de eerste plaats de *Voorzigtigheid*, of die hebbelykheid van den geest die ons in staat stelt, „ om een *goed* oogmerk door de *beste* middelen, in den *bekwaamsten tyd* te bevorderen ". Deeze deugd, die natuurlyk strekt ter bevorderinge van ons tydlyke belang, wordt in veele byzondere gevallen vereischt; als in 't verkrygen van een goed doorzigt in zyn Beroep: in 't wel uitkippen der byzondere omstandigheden van tyd, plaats en persoonen: in zich te hoeden aan de eene zyde voor Voorbaarigheid, en aan de andere zyde voor eene geduurig uitstellende geestgesteldheid, door de mindere of meerdere aangelegenheid der zaake regt in agt te neemen; in de bezigheden van zyn beroep te schikken naar zyne vermogens, zo van den

Geest

Geest en 't Lichaam, als van zyne Middelen; op dat men zich niets onderwinde, dat men niet magtig is met genoegen en gerustheid ter uitvoeringe te brengen: in het zetten van zyne Teering naar zyne Neering, leevende liever een weinig beneden, dan boven zynen staat: in 't houden zyner boeken in eene goede orde, om den staat zyner zaaken geduurig te konnen nagaan: in 't welbestuuren dier driften aan welken zyn beroep hem meest bloot stelt: in 't overweegen der toevalligheden van zyn beroep: in 't vermyden van handelwyzen door welke anderen bedorven zyn, 't zy door zich te verslaaven aan gezelschappen, door onbedagte borgtogten op zich te neemen, grof te speelen, zynen tyd te verwaarloozen, door zich met eens anders zaaken te bemoeijen, en wat van dien aart meer zy: eindelyk in de gemeene bezigheden des leevens zo waar te neemen, dat de Godsdienstoefeningen 'er niet door komen te lyden; door zyn werk indiervoege te schikken, dat 'er ten minste eenige tyd overblyve, tot Godsdienstige afzonderingen.

Naast de *Voorzigtigheid* komt in aanmerking de *Naarstigheid*, bestaande in „ eene aangewende oefening van onze „ redeneerende en werkende vermogens in ons beroep ". Deeze deugd wordt hoofdzaaklyk in de volgende byzonderheden geoefend; in 't vlytige aanleggen der vermogens van geest en lichaam: in 't besteeden van onzen voornaamsten tyd aan ons beroep: in zich van alle goede gelegenheden te bedienen, en behoorelyk op kleinigheden te letten; als mede in van de hand te wyzen, die beletselen, welke ons van ons werk houden; als 't verkeeren in herbergen, het houden van noodelooze en nuttelooze bezoeken, en het bywoonen van ontydige godsdienstige afzonderingen, op eene wyze die onbestaanbaar is met de vermogens van onzen geest, met ons eerlyke beroep, en met onzen tyd; om regt opmerkzaam te konnen zyn. Deeze deugd, als ten hoogste nuttig, staat een ieder in zyn beroep boven al ter harte te neemen; en 't is zyn pligt de bovengenoemde byzonderheden ook over te brengen tot het wel behartigen van den Godsdienst; uit al zyn vermogen den tyd wel waar te neemen, zich van alle gelegenheden te bedienen, nauw agt te geeven zelfs op zyne minste gebreken, en zich te wagten voor alle afleidingen van eene geloovige deugdsbetragting.

Op de *Naarstigheid* volgt de *Regtvaardigheid*, of „ die „ hebbelykheid des gemoeds, die ons genegen maakt, om „ *elk het zyne* te geeven; waar door wy onze medemenschen „ in alle gevallen behandelen op eene gelyke wyze, als wy „ van

„ van hun in gelyke omſtandigheden, billyker wyze, mo-
„ gen verwagten". Deeze deugd, waar toe het licht der Rede en dat der Openbaaringe, midsgaders het tegenwoordige belang, een ieder verbinden, verpligt den Koopman op eene conſcientieuze wyze te werk te gaan in 't ſluiten van koopen; indiervoege dat hy alleen eene behoorlyke evenredigheid van winſt begeere; geene voordeel trekke uit eens anders nooddruft of onkunde; geen koop ſluite met zodanigen, waar van hy een min of meer gegrond vermoeden heeft, dat ze geen eigendom hebben aan 't geene waar over zy willen handelen, en dus geen voordeel zoeke in 't koopen van geſtolene goederen; als mede dat hy in den handel rondborſtig en voor de vuiſt te werk gaa, zoekende nimmer iemand te bedriegen door 't bedekken van verborgene gebreken. Deeze deugd vordert daar benevens de gereede betaaling van alle regtmaatige ſchulden op den bepaalden tyd: dat men nette gewigten en maaten gebruike: niemand bedriege, door valſche lichten in den winkel, die de waaren beter vertoonen dan ze weezenlyk zyn; en alle handwerkſels, (*Manufactuuren*,) wel bereide, indiervoege dat ieder de vereiſchte volkomenheid van zyne ſoort hebbe. Hier en boven eiſcht de *Regtvaardigheid*, eene gereede en blymoedige betaaling van alle wettige Belaſtingen, Schattingen of Tollen; en eene verſchuldigde gehoorzaamheid aan de wetten en bevelen van zyn Gild of Maatſchappy: ook gebiedt ze wel uitdrukkelyk, dat men zich, zo ver als billyk is, aan zyne medehandelaaren laate gelegen zyn; en van daar wraakt ze het aanwenden van alle oneerlyke middelen om de kalanten van anderen te trekken, het opkoopen der waaren, het verkoopen van goederen tot minder prys als anderen konnen doen, om dezulken daar door te krenken, midsgaders alles wat ſtrekt om het onderlinge vertrouwen te breeken. Verder wordt 'er in een regtvaardig handelaar vereiſcht, eene Vaderlyke zorg voor zyne Leerlingen; dat hy noch te ſtreng noch te ſlap zy: als mede dat hy zyne Vrouw en Kinderen van 't noodige voorzie: den armen mededoogendheid betoone; alle wettige verbindteniſſen ſtipt nakome; en eindelyk ſpoedig wedergeeve alles, wat hy op eene ongeoorlofde wyze gewonnen of verkreegen heeft.

Onze Autheur deeze pligten der *Regtvaardigheid* ontvouwd en aangedrongen hebbende, ſtelt op eene dergelyke wyze de *Waarheid* voor oogen. Tot deeze deugd, beſtaande „ in de overeenkomſt onzer uitdrukkingen, of met de
„ *natuur* der dingen, of met onze *kennis* en *bevattingen* van
„ de-

„ dezelven ”, verpligten ons de grondregelen van reden, godsdienst, eer en belang; en de verschooningen, voor de laaghartige zonde van *liegen* doorgaans bygebragt, zyn ten uiterste laag en veragtelyk. Hier wordt geeischt eene getrouwe nakoming van alle wettige verbindtenissen en beloften; en de *Waarheid* verbiedt het bedekken van verborgene aanmerkelyke gebreken; het onregtmaatige aanpryzen der goederen; als mede het onregtmaatige met kleinagting spreeken van persoonen en goederen. Deeze deugd sluit alle dubbelzinnigheden en valsche vertooningen in den handel uit: ook strekt het spreeken der *Waarheid* om eene groote menigte van woorden te besnoeijen, inzonderheid het onredelyke overeischen en laag bieden af te weeren: en ongetwyfeld worden de menschen door de *Waarheid* ook verpligt, voorzigtig in 't afneemen, en zorgvuldig in 't houden van hunne Eeden en Verbindtenissen te zyn.

Aan de beschouwing deezer Deugd hegt onze Schryver die der *Vergenoegdheid*; zynde, met betrekking tot dit onderwerp; „ eene blymoedige weltevreedenheid in die stand„ plaats en dat beroep, waar in God ons gesteld heeft ”. Dezelve wordt voornaamlyk vereischt, in 't blymoedige ondergaan der ongemakken en zwaarigheden van ons beroep: in eene dankbaare erkentenis der menigvuldige voordeelen van het zelve, boven dat, by voorbeeld, van een Landman, Zeeman, Soldaat enz. Zy wordt inzonderheid geoefend door eene welgemoedigde Lydzaamheid onder Verliezen en Mislukkingen; en in het houden van eene gedurige Wagt tegen die Ondeugden, welken met de *Vergenoegdheid* strydig zyn, als daar is *Staatzugt*, Nyd, Gierigheid, Moedeloosheid en Neerslagtigheid van geest, wanneer 't ons tegen gaat. Hier onder heeft men ook te brengen het indringen in eens anders beroep, uit eene gierige geestgesteldheid, en tot nadeel van 't gemeenebest; als mede het indringen in iets anders dat den naasten toebehoort; dat men, by voorbeeld, een voordeelig winkelhuis van een ander voor zich tragte te verkrygen langs wegen, die ons, zo 't onze eigendom waare, onredelyk zouden voorkomen. Deeze deugd eindelyk gebiedt ook, dat wy standvastig in ons beroep zullen volharden; voor al niet terstond ons beroep verwisselen, van plaats of gelegenheid veranderen, zo dra 't ons tegen gaat; dat veeltyds uit eene onbestendige en onvergenoegde geestgesteldheid ontstaat. De noodzaaklykheid en nuttigheid deezer Deugd wordt door veele reden, naar Gods gebod, op de erkentenis zyner Voorzienigheid, op 't bezef van ons

Christelyke Geloof, en de overweeging dat men God zelfs in den laagsten rang des leevens kan dienen aangedrongen; en derzelver betragting valt niet moeilyk voor hem, die de zekerheid en 't gewigt van een toekomenden staat leevendig voor den geest houdt, de nederigheid betragt, zyne driften temt, zyne begeerte maatigt, in afhangelykheid van God leeft, en zyn geluk in zyne gunst stelt.

By de betragting deezer Deugden moet boven alles komen de *Godsdienstigheid*, voor zo ver dezelve, naar 't byzondere bedoelde in deezen, bestaa „ in regtmaatige begrippen van God te hebben, en eene gemoedsgesteldheid „ en leevenswyze, hier aan gelykvormig te bezitten ". Hier door behooren wy geleid te worden tot eene werkzaame kennis der Volmaaktheden van God, en der Betrekkingen waar in wy tot hem staan; tot eene standvastige aankleeving aan Gods Woord, als den regel van ons geloof en leeven. Deeze moet ons door het geloof in God doen leeven, onder alle veranderingen en wisselvalligheden eener onbestendige waereld. Uit kragt hier van zyn wy verbonden, tot eene ernstige en bestendige aanbidding van God, ter godsdienstige waarneeminge van den dag des Heeren, en ter verkryginge van eene hebbelykheid tot, en oefening van Godsdienstige gesprekken. Dit alles moet versterkt worden door Godvrugtige overdenkingen, midsgaders door Wakkerheid in 't betragten van zynen pligt, en door Behoedzaamheid tegen alle afwykingen; voor al met opzigt tot die byzondere zonden, waar aan ons beroep, onze omstandigheden en neigingen ons boven al bloot stellen. Onze Autheur dringt ten deezen aanzien aan op het zelfs onderzoek, tragt de vooroordeelen tegen een Godsdienstig leeven uit den weg te ruimen, en zodanig eene leevenswyze met de allerkragtigste beweegreden aan te pryzen.

Hier op neemt hy ten laatste in overweeging de gevallen, in welken het iemand vry staat, zyn beroep geheel te laaten vaaren; dat eene gewigtige zaak is, en noit zonder behoorlyke overweeging en goeden raad moet ondernomen worden. De gevallen, waar in hy zulks geoorlofd stelt, zyn; als een hooger gezag zulks vordert, by voorbeeld, dat van den Man over de Vrouw, en van den Vorst over de Onderdaanen; wanneer iemand door kwaalen van 't lichaam of onvermogen van den geest onmagtig is geworden; als men door tegenspoeden in zyn bedryf buiten staat gesteld wordt, om het zelve voort te zetten; als mede wanneer een aanmerkelyke trap des Ouderdoms iemand daar toe neigt, en

eene aanzienlyke bezitting van goederen hem tevens daar toe in staat stelt: in zulk een geval maake hy plaats voor den welvaart van jonger handelaaren; om niet, gelyk oude boomen, te blyven staan, om den groei van het jonge gewas te beletten. Eindelyk staat hier nog aan te merken, dat de Dood ons allen, vroeger of laater, en misschien op 't onverwagtste, zal ontslaan van alle onze bezigheden en bedseningen; 't welk een Handelaar moet beweegen, om altoos zyne boeken en papieren in eene nette en klaare orde te houden, en voor alle dingen zyne ziel in staat te stellen, om dus door uitwendige Voorzigtigheid en inwendige Godsvrugt, bereid zynde, den Dood onbevreesd te konnen afwagten. Ten besluite van dit Werkje is hier aan nog gehegt een kort *Aanhangsel*, strekkende om te doen opmerken, dat we, tot eenen Godzaligen wandel, de Godlyke hulp behoeven; en des Heeren gunst moeten verwagten, niet uit de verdienste onzer werken, maar uit den rykdom zyner genade in Jesus Christus: eene waarheid, waar omtrend veele Christenen andere spreekwyzen zouden gebruiken, dan in deezen by onzen Autheur voorkomen; terwyl ze egter in 't weezenlyke der zaake, zo als 't boven uitgedrukt is, met hem eenstemmig zyn: gelyk zo de Christenen in onze dagen deswegens meer verschillen in spreekwyzen dan in de zaak zelve.

Men heeft by dit Werkje nog een klein geschrift gevoegd, het welk, in een beknopt bestek, en geregelde orde, zeer duidelyk ontvouwt, de voornaamste pligten der Ouderen, Voogden en Jongelingen, in 't verkiezen en leeren van een beroep; dat zo wel als 't voorgaande der leezinge waardig is. Men vindt in 't zelve zeer wel gegronde en nutte aanmerkingen over de Opvoeding in 't algemeen; die van een Koop- en Handwerksman in 't byzonder: over 't geen men in agt heeft te neemen in 't verkiezen van een Meester voor een Kind; en over 't gedrag dat een Leerling heeft te leiden. Hier by komt nog ten laatste eene beschouwing van 't geen 'er vereischt wordt in, en te betragten staat van hun, die zich overgeeven tot eene der drie Academische studien, het zy de Godgeleerdheid, Regtsgeleerdheid of Geneeskunde.

Wy hebben 't der moeite waardig geoordeeld, den inhoud en 't beloop van dit Werkje en 't nevensgaande geschrift wat bepaalder te ontvouwen, om den Leezer onder 't oog te brengen, hoe de voornaamste pligten, die in den Koophandel, Neeringen en Hanteeringen voorkomen, hier in

aanmerking genomen worden, en men 'er over 't algemeen niets in vindt, dan 't geen overweeging verdient: ook houden wy ons, uit kragt van de regelmaatige leiding der denkbeelden, de bondigheid en nadruk der dringreden ter betragtinge, verzekerd, dat niemand, die 't aandagtig geleezen heeft, zich vrugteloos daar toe verledigd zal hebben.

Proeve eener Historische en Natuurkundige beschryving van de YSBERGEN in ZWITSERLAND *door den Heer* J. G. Altmann. (*gedrukt te Zurich in 't jaar* 1753.)

DIt Werkje is de vrugt van eene reize, die de Schryver gedaan heeft in het gevolg van eenige voornaame Leden der Regeering in het Kanton BERN, die door eene zo ongemeene als loffelyke weetlust aangenoopt, de merkwaardigste byzonderheeden, op de hoogste der Alpische Bergen, welke hun land omringen en het van Wallisland afscheiden, met hunne eigen oogen wilden gaan bezigtigen, en met alle moogelyke naauwkeurigheid onderzoeken. Men hadt 'er tot nog toe, niet dan zeer gebrekkige beschryvingen van gehad, en die van den Heer *Altmann* verdient zo veel te meer agting en geloof, om dat hy wegens alles, wat hy zelve niet heeft kunnen bezigtigen, de allernauwkeurigste navorschingen heeft gedaan by de Leden, welke op de plaatsen zelve of in den Omtrek woonden.

Daar is in Zwitzerland een keten van bergen, welke, boven de andere Alpische bergen uitsteekende, omtrent twintig uuren wegs lang, en zelfs in 't heetst van den zomer met ys bedekt zyn. Zy beginnen in het Canton GLARIS, loopen door het Canton URI en de *Graauwbunders*, en eindigen by *Lauterbrunn* in den staat van *Bern*, op de grensen van *Wallisland*. Deze keten van bergen maakt eene doorgaande vry breede Valey, die insgelyks met ys bedekt is, en naar de uitdrukking van den Heer *Altman* eene waare yszee genaamd mag worden. En deze uitdrukking wordt gebillykt door de overeenkomst, die 'er is, tusschen verscheide verschynzels, welke men hier bespeurt, en die naar het verhaal der Reizigers in de groote Noordzee by Groenland op gelyke wyze vernoomen worden. Men ziet in deze Valey, daar het ys doorgaans gelyk en effen is, op verscheide plaatsen egter, tusschen de klooven der bergen, groote puntige yskegels, bykans alle van eene zeshoekige figuur, en de een by de andere in de gedaante van Torens leggende

de

de, of liever, gelykende naar zeer hooge Zee-baaren, die in 't felft van haare beweeging eensklaps bevroozen zyn. Men noemt ze *Gletfcher*, met een woord, dat van het Latynfche *Glacies*, of het Hoogduitfche *Glitfchen* afftamt: Deze yskegels of fchotzen, doen zo weinig kwaad aan de vrugtbaarheid van het land, dat 'er goede weiden rondom zyn, en dat men om zo te fpreeken van het ys op de groente ftappen kan. Men merkt egter op, dat het ys thans meer plaats beslaat, dan het voor dezen deedt; en dat die of deze plek, daar voormaals mede zeer goede weiden waren, thans geheel onvrugtbaar zy. Alle Reizigers, die deze *Gletfchers* gezien hebben koomen eenpaarig hier in over een, dat het een der fchoonfte gezigten der Natuur zy. Zy komen van de fchotfen, welke door verfcheide toevallen van de bergen los raaken, en afvallende in de klooven blyven hangen, daar zy geduurig door andere brokken vermeerderd worden, en dus de Valley, dieper in raaken, alwaar zy aan den buitenften kant fmelten, terwyl zy van den anderen nieuwen toevoer krygen, en dus geftadig van gedaante veranderen. Men weet alle de byzondere oorzaaken dier veranderinge nog niet volkoomen. Zomtyds ziet men ze zomers zo wel als 's winters duizend paffen verre in het land opgedrongen, op andere jaaren kruipen ze weder op, en worden aan de Landzyde kleiner. Men hoort 'er genoegzaam altoos geluid, dat of door de fcheuren veroorzaakt wordt, die daar in koomen, wanneer 'er de faamengeperfte binnenlugt met geweld uit barft, of door de fchotfen en brokken die 'er aan de eene of andere zyde van afvallen, en die het ys doen weêrgalmen, even als of zy op een verwulft vielen. Het is hierom zeer gevaarlyk over deze ysbergen te gaan, dat egter dikwils gedaan wordt door Lieden, die van den eene naar den anderen berg willende, den korften weg verkiezen te neemen. Men kan niet twyfelen of daar zyn holligheden onder deeze kleine Ys-Zee, de fpleeten, die men 'er in ziet, en het geluid, dat een enkele fteen maakt, als men 'er hem inwerpt ftrekken hier van ten bewyze, zo wel als de groote menigte beekjes, die 'er uitkoomen. Deze loopen op alle tyden van het jaar, waar uit men kan opmaaken, dat 'er bronnen of Verlaat-bakken in den grond onder het ys moeten wezen; men merkt, dat zy in den winter helder en klein, en des fomers daar en tegen gezwollen en drabbig zyn, ter oorzaake van de Sneeuw, en het gefmolten ys, dat ze doet zwellen. Het is opmerkelyk, dat be-

halven verscheide beeken van meer of min belang, drie aanzienlyke Rivieren haaren oorsprong aan deze ys-zee verschuldigd zyn, naamelyk de RHYN, de RHONE en de AAR. Men moet hier nog by aanmerken, dat 'er eene dergelyke, maar wat kleinere, ys-zee, in de alpische bergen van SAVOYE, niet verre van *Aosta* of *Augsta* zy, waar van het ys veel kouder en harder is dan gemeen ys, waarom dit ook met den naam van *firn*, (van *firmus* moogelyk herkomstig,) benoemd wordt. De Heer *Altmann* heeft 'er een brok van gezien, dien men des zomers in de hand gedragen, vervolgens een geheelen dag in de zon gelegd, en een tyd lang in het water gehouden hadt, zonder dat hy veel verminderd was. Het is bekend dat deeze bergen die geheel met sneeuw en ys bedekt zyn, dikwils veel schade veroorzaaken door de brokken die 'er afvallen, en die onder het rollen geweldig groot worden. Deze stortingen die de Zwitsers *Lawinen* noemen, worden door het minste geluit dikwils veroorzaakt, zo dat de Reizigers, welke zig op deze plaatzen bevinden, nauwelyks durven spreeken, uit vreeze van zig in gevaar te brengen. Daar zyn 'er van tweederhande soort, *Wind-Lawinen*, en *Grund-Lawinen*. De eerste koomen schielyker en zyn zo dik niet, als de andere, zo dat 'er de Reizigers eer van overvallen kunnen worden, maar ook minder gevaar loopen van 'er onder bedolven te worden, en 'er zig na dat de storting ophoudt, beter uit kunnen redden. De Dorpen, welke aan de voet dier bergen leggen, worden ofte door een bosch, dat men voordagtelyk tot dat einde blyven laat, of door een muur, die men aan de gevaarlykste kanten heeft gemaakt, tegen deze stormen beveiligd.

Men vindt hier bergen, die byna geheel uit het allerschoonste marmer bestaan; in het benedenste gedeelte vindt men doorgaans gevlekt marmer met verscheide kleuren, en boven na de kruin toe wordt het zwart. Dus mag men deze ys-zee met rede vergelyken by een schoon kristal dat in eene marmere kom legt. Men vindt 'er inderdaad ook, gelyk als in de Alpes van *Italie* veel kristal, veeltyds in een soort van kuilen of holen, die de graavers ook *Kellers* noemen; zy zyn in het midden der Rotsen, men kan ze niet ontdekken of naderen dan met zeer veel moeite, die veeltyds egter wel betaald wordt. Men heeft in een dergelyke kelder, die in 't Jaar 1719 in den *Grimselberg* geopend wierdt, voor dertig duizend Ryksdaalders aan kristal en stukken van vyf, ja van agt honderd ponden gevonden. Het is opmerke-

kelyk, dat 'er vry wat waters in deze holen zy, 't welk 'er boven door drupt; en het welk by eenige andere beuzelagtige redenen gevoegd, de oude en zelfs verscheide hedendaagsche Natuurkundigen heeft doen denken, dat het kristal niets anders ware, dan ys, 't welk door eene lange reeks van jaaren verhard was. Daar zyn ondertusschen twee aanmerkingen onder andere, op dat gevoelen te maaken, die het den verdedigers van het zelve niet gemaklyk zal vallen op te lossen. Waarom men, voor eerst, kristal vindt op plaatsen, daar geen ys te verneemen is, gelyk op *Madagascar*: en vervolgens, waarom het ys en het krystal van zulk eene verschillende zwaarte zy? dit is genoeg over dit ongegrond gevoelen. Men vindt verder in deze zelfde bergen, behalven veele andere mineraalen ook twee metaalen, als yzer en loot: maar de mynen hebben tot dus verre niet wel opgenoomen, by gebrek moogelyk van bekwaame Lieden, die het werk naar vereisch bestierden, behalven egter, dat het yzer ook niet zeer goed van alloy wierdt geoordeeld te zyn.

Onder de Dieren, welke men in deze gebergtens vindt, zyn de Wilde Bok, de Das, de witte Haas, en de groote Arend, inzonderheid opmerkelyk.

De WILDE BOK, in het Latyn *Ibex Ibices*, of *Capricornus*, wordt in de Alpes alleen, en byzonderlyk in de *Gletschers* van *Savoye* gevonden. Hy was eertyds zeer gemeen in Zwitserland, maar men ziet 'er hem tegenwoordig zelden, behalve eenige weinige, die 'er uit Savoye inkoomen. Even eens is het in Tyrol gegaan daar dit beest volgens het getuigenis van den geleerden KEYSLER eertyds zeer gemeen was, en daar men het thans niet dan in de kabinetten der Liefhebberen als eene zeldzaamheid aantreft. Het Mannetje is zeer verschillend van het Wyfje, zo wel door de grootte van zyn lighaam en hoornen als baard. Zyne Hoornen zyn zeer lang, vol knoopen, naar den rug gekromd, en zomtyds tot de dertig ponden weegende. Hy is zo heet van natuur, dat men meent, dat hy zyn gezigt niet zoude kunnen houden, ten ware hy altoos tusschen het ys en de sneeuw bleef. De snelheid met welke hy de steilste en puntigste bergen kan beklauteren, is onbegrypelyk. Men agt zyn vleesch zeer gezond om de heilzaame kruiden daar hy zig mede voedt. De Bewooners van dezen oort gebruiken zelfs zomtyds eenige druppen van zyn bloed, dat voor een goed zweetmiddel gehouden wordt.

De DAS of wilde Kat, (*Gems*, *Rupicapra*) is zeer menigvuldig in het Zwitsersch gebergte. Daar zyn 'er van twee soor-

ſoorten. Het een, dat zig ſlegts op de hoogte en ongenaakbaarſte rotſen onthoudt, wordt genaamd *Grat-thiere* en het ander, dat zyn voedzel aan den voet der bergen, en in de boſſchen zoekt, heet *Wald-thiere*; het is onbegrypelyk, waar de eerſte het leven by houden, voornaamelyk in den winter, en op plaatſen, daar men geen kruid, lover of wortel van eenig gewas verneemt. Onze ſchryver heeft 'er eenige, die men in het hart van den winter gevangen hadt, doen openen, men vondt in den maag niets, dan eenige ſchilfertjes ſteen, die wel naar Ley geleek, en hy beſluit 'er uit, dat dit Ley eenige voedzaame deeltjes voor dit Dier in zig moet hebben. De ballen, die men dikwils in den maag der Daſſen vindt, verdienen ook hunne opmerking. Zommige Schryvers noemen ze *Bezoar Germanicum*. Alle die, welke de Heer *Altmann* in 't land van *Bern*, gezien heeft, gelyken naar die, welke in de maagen der Paarden en ſchaapen geformeerd worden, en zyn een zamenſtel van wol of hair. De Heer SCHEUCHZER, egter, een niet min geloofwaardig getuige verzekert, dat alle die hy by de Graauwbunders gezien hadt, niet anders waren dan kleine vezeltjes van wortelen door malkanderen gevlogten en geward.

DE MARMOT, of het EEK-HORENTJE, dat by de ouden, *Mus Alpinus* heet, is ook een diertje, dat byzonderlyk in de Zwitſerſche bergen te huis hoort: het heeft vry wat gelykenis met de Varkens. Het is onder andere bekend door zyn langen ſlaap, als die den geheelen winter duurt, welken hy dus ſlaapende doorbrengt in een ſoort van hol, dat een erf-verblyf van een gantſch gezin Marmotten van vader tot zoon is. Op 't aannaderen van den winter verzaamelen zy een hoop hooy, waar van yder Lid van het gezin in den eenen of anderen hoek van het hol zyn eige bed netjes maakt, en nadat zy hier alle by elkander zyn gekoomen, ſluiten zy de opening agter zig toe, en leggen zig te ſlaapen, en dat wel zo vaſt, dat men ze zomtyds kan betrappen en wegneemen, zonder dat zy wakker worden. De jaagers verzekeren eenpaarig, dat zy zig omtrent veertien dagen, voor dat zy gaan ſlaapen, van alle voedzel onthouden, en niets anders doen, dan drinken, om dus hunne maagen ter deeg te reinigen en voor te koomen, dat het voedzel, dat daar in den ſlaaptyd in mogt wezen, niet bederve door zulk eenen langen ſtilſtand en werkeloosheid der ingewanden. Nog heeft men opgemerkt, dat zy altoos leggen ſlaapen met den neus tegen den buik, het geen de

Schep-

Schepper dus wyſſelyk beſchikt heeft, om te beletten, dat zy door de uitademing niet te veel verliezen zouden. De Inwoonders bereiden en eeten hun vleeſch op dezelfde wyze als varken-vleeſch.

DE HAAZEN, in de Zwitſerſche bergen, zyn even als de Daſſen, van tweederhande ſoort. *Berg-haazen*, en *Dal-haazen*. Het zyn de eerſte alleen, welke 's winters van kleur veranderen, en wit worden als ſneeuw. Die verandering is hen ten uiterſten dienſtig, om van de Roofvogels, die 'er veele in de Alpes zyn, zo gemaklyk niet ontdekt te worden:

Daar onthoudt zig ook een verſchrikkelyk ſoort van Arenden in dezelve, die de Inwooners *Lammergeyer* noemen. Men kan wegens hunne grootte en ſterkte hier uit oordeelen, dat zy zomtyds van het een eind hunner uitgeſpreide vleugelen tot aan het ander veertien voeten breed zyn; geloofwaardige menſchen hebben onzen Schryver verzekerd, dat niet lang geleeden een dergelyke Arend, een kind van drie jaaren, dat by 't huis van zyn Vader ſpeelde, hadt aangegreepen, om 'er mede weg te vliegen, dat de Vader nog tyds genoeg gehad hadt om het zelve te hulp toe te ſchieten, (om dat zulke groote vogelen hunne vlugt van den vlakken grond naar boven zo ſchielyk niet kunnen neemen, dan of zy van eene hoogte afvliegen;) dat hy den Arend door middel van een ſtok gedwongen hadt zyn prooi te laaten vaaren, en denzelven met veel moeite eindelyk gedood. Deze Arenden hebben veeltyds eene byzondere wyze om hunnen prooi aan te vatten. Als zy eenig Dier digt by eene ſteilte zien weiden, zo vallen zy eensklaps, en met al hun magt op het zelve, en ſtorten 't van de ſteilte neder, waar na zy het zelve dooden, opwaards brengen, en het op hun gemak opeeten.

De Heer ALTMAN beſluit zyn werk met een oordeelkundig Vertoog over de naamen, die de ouden aan de verſcheide gedeeltens van het Zwitſerſch gebergte gegeeven hebben. Hy bewyſt door eene duidelyke plaats uit PLINIUS, dat de ſtad *Aoſta* de Grens-ſcheiding geweeſt zy van de *Alpes Grajæ*, en het begin van de *Alpes Penninæ*; en wyſt verder den weg aan, dien *Hannibal* in zynen togt over de Alpiſche gebergtens heeft gehouden.

L.

O P-

OPHELDERING, HOE DE BEEREN IN NOORWEEGEN DEN WINTER DOORBRENGEN.

overgenomen uit de

Philosophische Brieven, over verscheide onderwerpen, door den Heer H. RUGE. *Bedienaar des H. Woords in Noorweegen, in den jaare* 1754. *in het Deensch uitgegeeven.*

DE Beeren in Noorweegen begeeven zig omtrent Allerheiligen, in holen, die zy zig zelve gegraaven hebben, aan den voet eener steile rots, of by de wortels van een grooten boom, die door den wind is omgeslaagen. Zy verzaamelen daar eerst eene meenigte mos en andere zagte dingen om gemaklyk op te leggen, maar zy doen geen den minsten voorraad van eeten op. En wanneer zy uit hun hol weder voor den dag koomen, ziet men nog daar in, nog aan de Beeren zelve, het minste teken, dat zy eenig voedzel genuttigd hebben, geduurende al den tyd, dat zy daar in geweest zyn; integendeel hebben zy als dan alle tekens van eene groote hardlyvigheid.

Men kan egter niet zeggen, dat de Beeren in dezen staat door een diepen slaap bedwelmd en verdoofd of verstyfd zyn, gelyk dit, behalven verscheide andere dieren, den Zwaluwen in den winter overkoomt, die zo styf en gevoelloos worden, dat men ze voor dood zou aanzien, zo lang tot dat men ze in eene warme kamer brengt, als wanneer de levensgeesten weder in beweeging raaken, de omloop van het bloed zig herstelt, en zy haar leven en gevoel allengskens weder krygen. Zodanig is het met de Beeren in hunne winter legeringen niet gesteld. Deze zuigen in dezelve al knorrende hunne pooten, stellen zig te weer, als zy aangevallen worden, en zo men ze dwingt, de plaats te verlaaten, zyn zy levendig en vaardig genoeg, om hunnen aanvalleren vry wat werks te verschaffen.

Om nu te begrypen, hoe de Beeren zulken langen tyd zonder voedzel het leven behouden kunnen, zo moet men de volgende byzonderheeden in aanmerking neemen.

Voor eerst is dit soort van Beeren geduurende den geheelen zomer ongemeen gulzig, zy eeten alsdan overvloedig en veel van alles wat hen voorkoomt; en dewyl hunne uitwerpzelen zeer gering zyn naar maate van het voedzel dat zy gebruiken, zo is het waarschynlyk, dat zy een grooten voorraad van Chyl verzaamelen.

Hier door nu worden zy *vervolgens* zo vet, dat zy meer

dan

dan vyf, ja zomtyds tot tien vingers dik, vet op de ribben en de dy-bouten hebben.

Het vleesch der Beeren *wyders* is zeer los of voos en opgeblaazen in den zomer, om dat de kleine vezeltjes, daar het uit bestaat, opgepropt vol zyn met voedend sap; waar door dit dier veele scherpe vogten, en rauwigheeden heeft, en waar door ook zyn vleesch, in dezen tyd van 't jaar, dien walgelyken reuk en smaak krygt, die 'er in den winter afgaat.

Ook vindt men alsdan het onderst zyner pooten dik en gezwollen, en als men ze affnydt, loopt 'er een wit en melkagtig vogt uit, en vertoonen zy zig als een samenstel van kleine kliertjes, gelyk tepeltjes; het geen de rede is, dat zy, den geheelen winter, hunne pooten zuigen, en waar uit men mag besluiten, dat de melk, de Chyl, of het voedend sap, dat daar in is, door den omloop van het bloed geduurig wordt afgescheiden, en derwaards gevoerd, als in eene voorraadplaats, die de Natuur aan het Dier verschaft heeft. De groote overvloed van vet, die het des zomers heeft, doet ons zien, waar het bloed in den winter de stoffe voor die melk uithaale; en men begrypt hier door te gelyk, waarom het vet der Beeren, die in de Lente gedood worden vaster is, en de hammen beter zyn, dan die van den herfst.

Maar hoe is het moogelyk, zal men veelligt zeggen, dat een Dier van zyn eigen Chyl of melk leeve? Edog als men in aanmerking neemt, en ter deeg bedenkt, dat het eene Dier zig met den Chyl van het ander voede, wat ongerymdheid, wat onwaarschynlykheid zelfs kan men 'er dan in vinden, dat eenig Dier ook zyn eigen Chyl, waar van een overtollige voorraad in eenige bewaarplaats van zyn lighaam tegen deze tyden van nood reeds is, en geduurig wordt opgelegd, tot voedzel gebruike? Wy behoeven eigenlyk geene rede, veel min eene verdediging of bewys te geeven van het geen de ondervinding leert, en dat ieder waarneemer met zyn oogen zien kan. 't Is alleen voor hen, welke met de wonderen der Natuur nog niet genoegzaam bekend, en op de verschillende middelen, die de Voorzienigheid ter bevordering haarer oogmerken gebruikt, gevat zyn, dat wy deze aanmerking maaken, en dat wy 'er verder zullen byvoegen. Dat de Beeren in den winter heel veel slaapen, en derhalven langzaam verduwen; het geen de moogelykheid van deze wyze van voeden zo veel eerder doet begrypen. En dat zy geene uitwerpzelen maaken, is geene de minste zwaarigheid

hier

hier tegen. Want de uitwerpzelen der Dieren zyn niet anders dan dat gedeelte van hun voedzel, het welk nutteloos en ondienstig is, om zig met de zelfstandigheid van hun lighaam te vereenigen, of in hunne sappen over te gaan; maar in de melk, die de Beeren uit hunne pooten zuigen, zyn zodanige deelen niet; het is alles voedzel, dat zy geheel van nooden hebben; op dezelfde wyze omtrent als de Vrugt in de Baarmoeder, die zig niet ontdoet van haar *Meconium*, voor dat zy ter wereld koomt. J.

BERIGT WEGENS DE MIEREN:
Getrokken uit de *Nouv: Bigarr*, Tom. 8.

GElyk ik my vleije, dat het volgende Berigt behaagelyk zal wezen aan alle, die vermaak scheppen, om de werken der Natuur aandagtig te beschouwen; zo kan het den Landlieden in het byzonder niet dan ten uitersten dienstig wezen, dat men hen een ongedierte doe kennen, dat aan hunne vrugten, kruiden, en zelfs boomen zo veel schade doet, en hen eenige middelen aan de hand geeve, om het zelve merkelyk te verminderen. Ik beroeme my geenzins het onderwerp te hebben uitgeput; Myne bezigheden hebben my tot dus verre niet toegelaaten, om dit ongedierte van deszelfs geboorte tot aan zyn dood na te gaan. Dit is myn voorneemen in het vervolg te doen: ondertusschen geloove ik, dat de waarneemingen, die ik 'er nu reeds over gemaakt hebbe, haare nuttigheid gelyk ik zeide, voor veele, en haar vermaak voor alle opmerkzaame Lezers zullen hebben.

Sints veele jaaren op eene byzondere wyze getroffen, door het geen ik in meest alle natuurkundige boeken las, wegens de naarstigheid der Mieren, haare voorzorg tegen een aanstaand gebrek, haare Magazynen en voorraad schuuren, welke zy in tyds daar tegen vulden, was ik ten uitersten begeerig om alle die byzonderheeden zelve te zien; en dewyl ik tegen het einde van Augustus, en in de geheele maand September myn verblyf meest altoos op het land hield, een tyd, waar in deze Magazynen, voornaamelyk die digt by gemaeyde koornvelden waren, vol moesten zyn, zo bleef ik niet in gebreke, de Mieren-nesten op en om die landen te zoeken, en op te delven, zodanig, dat ik dikwils van een oneindig getal, dier vertoornde diertjes als bedekt was. Myne nieuwsgierigheid, kwam my inderdaad menigmaalen

maalen vry duer te ſtaan: want hoe klein de mieren zyn; zy kunnen egter vinnig ſteeken. Voor alle myne moeite en wonden, ondertusſchen heb ik nooit een eenig korreltje graan in hunne voorgewende pakhuizen of op haare korenzolders kunnen vinden. Ik vond 'er een groot getal kleine witte, geele, en gryze lighaampjes of klompjes, die ik eerſt voor graan-korrels nam, daar zy wel na gelyken: maar zo dra ik ze aanraakte, ontdekte ik wel haaſt, dat het niet anders waren, dan het geen men doorgaans de eijers der mieren noemt; die, eerſt wit zynde, vervolgens geel en grys worden, naar maate zy haare gedaante verandering naderen, gelyk ik in het vervolg zal zeggen.

Dus zelve uit de gemeene dwaaling gered, wilde ik 'er ook andere uit redden. Ten dien einde bragt ik verſcheide myner Vrienden by een, en hen een hand vol dezer eytjes, die reeds geel waren, voorhoudende, vroeg ik hen, of het dit ware, dat zy koren noemden. Zy aarſelden niet, van dit te erkennen, maar graan-korrels hernam ik, bevatten niets dan meel in zig, laat ons nu deze klompjes eens openen, en zien, wat 'er in zy? Zy openden dezelve, en ſtonden vreemd te kyken, toen zy daar eene witte mier, met halfgeformeerde vleugels, en in een melkagtig vogt zwemmende, in beſchouwden. Maar om u-lieden volkoomen te overtuigen, vervolgde ik, onderzoekt de zaak, van haaren eerſten oorſprong af, met uwe eige oogen. Daar is in het park van het kaſteel een groot mieren-neſt, waar van de mieren door de nabuurige wandeldreeven dikwils heen en weder kruiſſen, laat ons nu een handje vol koren mede neemen; laaten we 't in haaren weg ſtrooijen, en zien, of zy tragten zullen om het mede te ſleepen. Zy vonden dit goed. Wy namen de proef, en elk hunner ziende, dat de Mieren, in plaats van de korreltjes, die zy in haaren weg ontmoeteden, weg te neemen, 'er om heenen liepen, en voorts haaren marſch vervolgden, zonder ze immer aan te doen, was volkoomen overtuigd, dat het geen koren ware, dat zy zogten. Deze proef wierdt het eerſt genoomen in *Picardyen* in 't jaar 1721, vervolgens by *Corbeil* in 1730, en tien jaaren daar na op een ander landgoed, aan eene andere zyde dier zelfde plaats, zonder van verſcheide andere dergelyke proefneemingen te ſpreeken.

In 't jaar 1727, op het einde der maand November, vond ik, op een mooijen, maar kouden dag, een heel groot mieren-neſt, in een boſchje, digt by een ſtuk lands, daar koren op geweeſt was. Ik nam het bovenſte van dit neſt weg; ik

lag dus de mieren bloot: zy waren verstyfd en als dood: Ik nam ze uit haar hol, en grommelde het zelve wel ter deege door, zonder voorraad, of voorraadplaatsen te vinden. Eenigen tyd daar na, dat ik dit arme Gemeenebest, waar van alle de burgers in een diepen slaap gedompeld, of liever door de koude verstyfd waren, gestoord had, zag ik, dat eenige, die in de zon lagen, zig een weinig begonden te bewegen, maar al te flauwelyk, om iets te kunnen mede neemen; de koude integendeel, daar zy nu voor bloot gesteld waren, deedt ze op de plaats sterven.

In 't jaar 1751, omtrent half November, vernam ik aan den ingang van een bosch, digt by 't welk haver, garst, hennip, en andere graanen geweest waren, verscheide groote mieren-nesten; ik keerdeze om, en nam de stoelen, waarin zy, volgens haare gewoonte, genesteld hadden, weg. Ik vond daar niets anders dan tamelyk kwynende mieren in, zonder eenig blyk van graanen; zelfs konde ik de plaats, daar zy ze leggen zouden, niet bemerken.

Maar zal men vraagen; sleepen zy dan nooit graan-korrels naar den hoop, dien zy hier van opleggen? Ik durf hier niet volkoomen op antwoorden, uit vreeze van iets te zeggen, daar ik geen genoegzaamen grond van zekerheid voor hebbe. In 1744. hadt men, in een gedeelte van myn tuin, koren gezaaid; in 't midden van dit koren maakten de Mieren een vry groot nest. Ik was 'er wel mede in myn schik, hoopende hier door met meer zekerheid te ontdekken, of de Mieren koren verzamelen. Ik gong ze dikwils bezoeken, inzonderheid toen het koren gemaaid lag. Ik stond den tweeden dag zeer verwonderd, dat ik koren op het nest vond. Ik weet niet, of zy het zelve derwaards gesleept hadden, zonder dat ik het bemerkt had, of dat iemand het daar gelegd hadt, het zy om my te bedriegen, of met eenig ander inzigt. Hoe het zy; ik liet het daar leggen, om te zien, wat 'er verder gebeuren zoude, en of de Mieren het in haare voorgewende Pakhuizen of Magazynen zouden brengen. Ik bemerkte, dat zy het lieten blyven, daar ik het eerst gezien had; dat zy het alleenlyk met aarde, met stroo, met snippertjes van planten, hout, en dergelyke stoffen, daar zy doorgaans het dak haarer huizen mede maaken, bedekten. Eenigen tyd daar na liep dit koren uit, en maakte veel loof, dat de Mieren voor zuilen diende, om haar gebouw te onderschraagen. Mag men hier derhalven niet uit besluiten, dat zy geene graanen noodig hebben tot haar bestaan; dat zy 'er de kern niet af byten, om het uitbotten voor te koomen,

ge-

gelyk veele Schryvers verzekerd hebben, en dat gevolgelyk de Landman haarent wegen voor zyn koren niets te vreezen hebbe.

De H. Schrift zegt men, leert egter, dat zy verzamelen! Mag men dezelve dan zo regelregt tegenspreeken? Edog ik spreek dezelve niet volstrektelyk tegen. Ik erken dat de Mieren vergaderen; geene graan-korrels inderdaad, maar stroo, gedroogde groente, hooi, kleine stukjes hout, doode wormpjes, aarde, steentjes, zand &c. niet om 'er zig mede te voeden, maar om zig te dekken, en tegen stortregens, sneeuw, vorst, en andere ongemakken van het weder te beveiligen (*). De groote Mieren, want, daar zyn, gelyk ik straks zal melden, verscheide soorten onder de zelve, brengen dit alles op hoopen, en maaken 'er een soort van platagtige koepel van, die drie, vier, en zomtyds vyf voeten hoog, en even wyd is, en dit alles boven den grond, zonder het geen 'er onder is, en dat zomtyds nog wel twee voeten diep loopt, mede te rekenen. Zie daar het oogmerk waarmede de Mieren geduurende den zomer, en ten tyde des oogstes, zo *verzamelen*; Men sla dezelve in deze bezigheid nauwkeurig gade, men zal ze nooit iets anders zien sleepen, dan het geen dienen kan, om haar des winters voor de ongemakken van lugt en weder te beveiligen. Ik heb dit na herhaalde Proefneemingen, sedert het jaar 1728. gedaan, aan drie voornaame Schryvers doen zien, die in de eerste uitgave hunner werken met verzekerdheid van deze voorraadschuuren der Mieren gesprooken hebbende, die verzekeringen in een tweeden druk goed vonden, vry wat te verzagten.

Maar waar leeven dan de Mieren van? zal men my vraagen. Zonder te spreeken van het geen zy in de huizen beschaaren van honing, syroop, zuiker, sap van rauw of gekookt vleesch, ingelegde vrugten, en andere dergelyke dingen;

(*) Byaldien iemand dit antwoord niet voldoende vinden mogt, om de zwarigheid uit den weg te ruimen, die tegen zo veele nauwkeurige proeven en waarneemingen uit de H. Schrift wordt opgeworpen, die gelieve te bedenken, dat Gods woord niet gegeeven zy, om ons in de Natuurkunde of Natuurlyke Historie te onderregten; maar om ons onze pligten voor te draagen, en den weg ten Hemel aan te wyzen; en dat het zig in dat ander slag van zaaken doorgaans naar de toenmaals aangenoome bevattingen der Menschen uitdrukt Met één woord, men passe op dit onderwerp de antwoorden toe, die zo dikwils over het stilstaan der Zonne &c. gegeeven zyn.

gen; zo heb ik opgemerkt, dat zy aazen op het bloed en sap van gestorve dieren, 't zy klein of groot, van aard-wormen, en van gekurvene zelfs, die nog leeven, maar het vermogen niet hebben, om haar te ontkoomen of te wederstaan. De zodanige tasten zy zonder onderscheid alle aan: en zo 'er eenige vogel of viervoetig dier, als een haas by voorbeeld, gewond en buiten staat zynde om te vlugten, in haaren weg nêervalt, aanstonds gaan zy 'er met troepen op los, bedekken denzelven in een oogenblik, en knabbelen hem tot op 't gebeente.

Indien zy eenige aprikoosen, persikken, pruimen, peeren, appelen, of welke andere vrugten, die omtrent ryp zyn, ontdekken kunnen, vallen zy 'er insgelyks op aan, en knabbelen ze zo schoon op, dat 'er niets dan den schil, de klokhuizen, en pitten of steen overblyven. Ook tasten zy de artichokken, en het grootste gedeelte der moeskruiden aan. In de bosschen verklaaren zy inzonderheid den oorlog aan de Eikeboomen, wier jonge takjes zy uitzuigen, en doen verdorren. Ik heb verscheide doorne heggen gezien, die reeds groot en digt toegeloopen waren, en waarin agt, negen of tien stammen waren, zo dik als een been, die door de Mieren aangetast, alle in één jaar storven.

Zie daar dan reeds genoeg wegens de schade, die de Mieren in de tuinen en in de bosschen doen; in welke laatste zy meer nadeel veroorzaaken, dan men gemeenlyk denkt. Uit hoofde van dit alles nu, zal het niet ontydig wezen, dat wy dit ongedierte onzen Lezeren wat nader doen kennen; dat wy deszelfs verscheide soorten, levenswyze, gedaante-veranderingen, en eindelyk de hulpmiddelen, die ik heb uitgevonden om het van een plant te weeren, of deszelfs meenigte wat te verminderen, wat nauwkeuriger aanwyzen.

De Mieren zyn niet alle van het zelfde soort, nog zelfs onder verschillende lugtstreeken aan malkanderen gelyk. Ik zal van andere gedeeltens der waereld, daar zy veel grooter vallen, dan in *Europa*, niet gewaagen. Het is onzen Landlieden, wier nut ik voornaamelyk bedoele, tamelyk onverschillig, of zy dezelve kennen, om dat zy 'er geen overlast van lyden. In onze landen zyn 'er zwarte, geele, gryze, en roode. De grootste zyn zwart of grys, trekkende den buik, en den hals wat naar den rooden. Zy houden haar verblyf doorgaans in de bosschen en heggen. De kleine zyn of zwart of geel, trekkende de eene naar den gryzen; de andere naar den rooden. Men agt, dat het steeken van deze kwaadaartiger zy, meer zwelling, en grooter zo wel als lang-

dun-

duuriger pyn veroorzaake. De kleine vindt men in groote menigte in alle tuinen, in de ſtad, zo wel als op het land, en deze zyn de laſtigſte van allen.

De Mieren koomen alle uit zeer kleine eytjes voort, die de Moeders op het einde van den zomer, of in het begin van den herfſt aan den voet van een boom, of onder eenige ſteenen enz. in den grond leggen.

Alle die tot het zelfde neſt behooren, ſchynen van eenen ouderdom, en 't zelfde broedzel: ook geloove ik, dat zy reeds in het eerſte jaar wat groeijen, want ik heb in 't begin van Maart heel kleine gezien, daar ik dien eigen zomer nog veel grooter heb vernoomen; dog ik heb geene genoegzaame gelegenheid gehad, om haaren groei met de vereiſchte naauwkeurigheid waar te neemen, om hier van iets met zekerheid te kunnen zeggen. Zo dra zy gekipt zyn, in het begin van Maart, ziet men ze werken om haar neſt ſchoon te maaken, om 'er de aarde, of het verrotte hout uit te haalen; en om het dak te beginnen; derwaards ſleepen zy alles, wat dienen kan, en wat zy voort kunnen krygen; zy leggen het in de rondte, en ſtapelen het te gelyk in de hoogte op, om 'er de gedaante van een platagtige koepel, of van een doorgeſneeden bal aan te geeven; en terwyl zy hier mede bezig zyn, gaan zy tevens van tyd tot tyd naar de eene of andere plant, of vrugt, of eenig dier, dat reeds dood is, of legt te ſterven, om uit iets van dit alles haar noodige voedzel te haalen. Het kleine ſoort maakt haar neſt wat verſchillend; haar troep is doorgaans zo groot niet, en haare verblyfplaats is naar dat getal zo wel als naar den minderen omtrek haarer lighaamen geſchikt, en evenredig kleiner. Zy baanen zig doorgaans wegen onder den grond, of bedekken die, welke zy 'er boven maaken, met aarde. Zomtyds klimmen die wegen allengskens op, en maaken zy zig gaanderyen van het onderſt van een boom of gebouw tot boven aan. Tegen het einde der lente bewindt zig een gedeelte der Mieren in een kleed of dop: en neemt in dezen ſtaat de gedaante van een graan-korrel aan; uitgezonderd dat deze dop of ſchaal eerſt rond en wit, en die van het kleiner ſoort ook wat kleiner zy, dan een graan-korreltje.

Men kan de zorg, die de andere Mieren voor deze Popjes draagen, waarlyk niet zonder verwondering beſchouwen; zy willen zig liever aan allerleie gevaaren bloot ſtellen, dan dat zy dezelve verlaaten, of niet voor alle ſchadelyke vogtigheid of droogte beveiligen zouden. Stel die Popjes honderd maalen op een dag voor de open lugt bloot, en gy zult

ze haar honderd maalen met haare klauwtjes zien weghaalen om ze op zulke plaatſen te brengen, die voor derzelver tegenwoordigen ſtaat beſt geſchikt en dienſtigſt zyn. En wanneer zelfs deze Popjes geen overlaſt van buiten lyden, verbrengen zy ze egter geduurig naar plaatſen, die meer of minder vogtig zyn, naar dat het de nood vereiſcht. Met één woord haare zorg is onophoudelyk werkzaam over deze lieve gevangene, die in haar tegenwoordigen ſtaat voor haar zelve niet kunnen zorgen. Die ſtaat en gevangenis ondertuſſchen eindigt met den zomer, wat vroeger of laater naar dat het jaar meer of min gunſtig is geweeſt. Dan verlaaten deze Mieren haare ſchaalen, niet om te kruipen, gelyk in haar eerſten ſtaat, maar om te vliegen; waar toe zy, ſchoon voor het overige de gedaante van Mieren behoudende, de gepaſte vleugels hebben. Men verneemt 'er in dezen tyd van het jaar dikke zwermen van, die de lugt vervullen, voornaamelyk in Valeijen, die voor den wind beſchut leggen. Zomtyds ſtorten zy alle te gelyk op boomen, die zy dan ganſchelyk bedekken, en wanneer men ze dus in groote menigtens by elkanderen vindt, geeven zy een zeer onaangenaamen reuk van zig. Het verdient ook zyne opmerking, dat zy al vliegende koppelen, en eijers krygen, die zy dan vervolgens op plaatſen leggen, die beſt geſchikt zyn, om dezelve te bewaaren; en tevens om de kleine Miertjes, die 'er uit zullen voortkoomen te beveiligen, ter tyd toe, dat zy zelve voor hunne veiligheid kunnen zorgen. Na het eyerleggen ziet men geene gevlerkte Mieren meer; waar uit men ſchynt te moogen beſluiten, dat zy, haar geſlagt hebbende voortgeplant, zelve ſterven.

Billyk mag men vraagen, in wat ouderdom zy vleugels krygen? En of zy ze alle krygen? Op de eerſte dier vraagen dient ten antwoord, dat ik geneigd ben te gelooven, dat zy op het einde van haare tweede lente Popjes worden, en op het einde van haaren tweeden zomer, met vleugels uit haare dop of bekleedzel te voorſchyn koomen, na dat zy daaromtrent agttien maanden in beſlooten zyn geweeſt. Ik durve dit ondertuſſchen niet volſtrektelyk verzekeren, om dat ik het met geene genoegzaame nauwkeurigheid onderzogt hebbe. En wat de tweede vraag belangt, daar antwoorde ik op, dat het grootſt gedeelte der Mieren kruipend blyve tot haaren dood toe, die eenigen tyd, na dat de andere vleugels gekreegen hebben, voorvalt. Men ziet om dezen tyd den grond rondom haare neſten als bezaeid en zwart van al de doode Mieren. Miſſchien zyn deze, welke niet

niet veranderen van ftaat, welke zo werkzaam zyn, en zo veele zorg voor de Popjes draagen, de arbeidfters of Muil-Ezels, gelyk men zodanigen by de Byen en Wefpen vindt. Deze gekurvene dieren hebben genoegzaame overeenkomft met elkanderen, om te denken, dat zy ook deze byzonderheid gemeen hebben. En inderdaad waarom anders zou dit gedeelte der Mieren haare eerfte gedaante tot aan haaren dood behouden, zonder vleugels te krygen gelyk de andere? En hadt de Voorzienigheid niet deze voorzorg gebruikt, kreegen alle Mieren vleugels, en konden zy alle haar geflagt voortplanten, zo zou dit ongedierte alleen de ganfche wereld om zo te fpreeken vervullen en inneemen. Maar God, wiens Wysheid en Goedheid zo wel als Magt oneindig zyn, heeft alles der wyze gefchikt, dat 'er genoeg van dit ongedierte gebooren worde, om ons gelegenheid tot leerzaame befchouwingen, zo wel als nuttige zorg en waakzaamheid te geeven; maar heeft tevens ook voor onze veiligheid, ruft en genoegen willen zorgen, door het getal te bepaalen.

Ik zoude by deze gelegenheid veele andere dergelyke aanmerkingen kunnen maaken, die ik egter liever voor myne Lezers zelve overlaat. De hand eener wyze Voorzienigheid vertoont zig inderdaad hier allerwegen zo zigtbaar, dat geen verftandig Menfch dunkt my gevaar kan loopen, om zig aan eenige fchuldige agteloosheid of ondankbaare verwaarloozing te vergrypen.

Men ftelt in de boeken, die over den Landbouw handelen, verfcheide middelen voor, om de fchade, die de Mieren doen voor te koomen, en haare vermenigvuldiging te beletten; maar de meefte dier middelen zyn of kragteloos, of benadeelen de planten. Ik heb het Schoorfteenroet aan den voet der boomen of planten met goed gevolg gebruikt; zy zyn 'er ten minften voor eenigen tyd door verwyderd. Ook heb ik gemerkt, dat zy de boomen, die met kryt befmeerd waren, verlieten; ook doen zy de planten, die met ftof beftrooid zyn, niet aan. Maar het befte middel van allen is, dat men den grond, alwaar men ze verneemt, dikwils omzette, en, als men merkt dat zy meeft alle in haar neft zyn, 'er kookend water in giete, en ze dus verdelge. Maar nog gemaklyker kan men dit in den winter verrigten, als het heel koud is, of fterk regent. Men kan de verblyfplaatfen der groote Mieren, die zo veel kwaad aan het hout, en inzonderheid aan de Eikeboomen doen, zelfs van verre bemerken. Zy houden zig daar gedurende den winter en

in alle kwaad weder fchuil, laatende flegts twee openingen of uitgangen, om lugt te fcheppen, als de mooije dagen koomen. Dit gansche gebouw moet men tot den grond toe te onderft boven keeren, en alle de bewooners, die als dan verftyfd en buiten ftaat zyn, om zig te redden, of naar een andere verblyfplaats om te zien, voor de open lugt bloot leggen, waar door zy onfeilbaar binnen korten fneeven zullen; of om dit nog wiffer te neemen, kan men 'er een emmer koud water overgieten, het welk bevriezende haar een onfeilbaaren dood zal veroorzaaken. Integendeel kan men, als de winter te ver verloopen is, of dat men geene gedagte meer heeft van vorft, van boven in haar neft een ketel kookend water gieten. Gelyk 'er ondertusfchen den geheelen dag, en zelfs eenigen tyd van den nagt; altoos een gedeelte van den troep in het veld omzwerft, zo dient men dit laatfte hulpmiddel eenige dagen na malkanderen te werk te ftellen, of 'er een regenagtigen dag toe waar te neemen, als wanneer zy doorgaans alle te huis zyn.

Nog heb ik 'er eene groote menigte van doen omkoomen in eene kamer, daar zy in getrokken waren om eenige potten met confituuren aan te taften, door water in deze potten te doen, en daar een gezuikerd papier boven op te leggen, zo dat het 'er op dreef: waar na ik het binnenft der potten boven het water met kryt befmeerde. De Mieren na het gezuikerd papier toe willende, begaven zig in de potten, maar dewyl zy zig aan het kryt niet konden vaft houden vielen zy plotfeling naar beneden, 't zy op het papier, daar zy als op een eilandje beflooten zaten, en dus volkoomen in myn magt bleeven, of in het water, daar zy in verdronken.

Als men 'er op deze manier eene groote meenigte gevangen, en genoeg heeft, om de potten te leedigen, zo moet men ze of met kookend water begieten, of op een fteen, hout, of eenig ander hard lighaam verpletteren, want het is vergeeffch, dat men dit laatfte op de aarde onderftaan zoude; dewyl haare kleine lighaampjes zo hard zyn, dat hoe fterk men ze met de voeten of anderzints drukken moge, de grond egter eerder wyken, en voor de Mieren toegeeven zal, dan dat men ze verplettere. Ook moet men wel zorg draagen, dat men haar, als zy flegts in 't water omgekoomen, of alleenlyk verdronken zyn, niet voor de *Zon*, of eene drooge en warme lugt bloot legge; want dewyl zy geen ander beginzel des levens, dan de beweeging haarer dierlyke vogten of levensgeeften hebben, en als andere ge-

kur-

kurvene diertjes van den Schepper zodanig gemaakt zyn, dat die beweeging een tyd lang kan stil staan, zonder dat zy 't leven volstrektelyk verliezen; zo koomen zy, verdronken zynde, doorgaans weder by, wanneer men ze by 't vuur, of in de zon, of in warmen asch, kryt of zand, of zelfs maar op een drooge en warme plaats legt. Zo dra namelyk die al te groote vogtigheid, die de beweeging haarer geesten belemmerde en verhinderde, door een zagten trap van drooge warmte is uitgewaassemd, zo krygen haar bloed en geesten de noodige beweeging weder om haar in staat te stellen van alle haare verrigtingen op nieuws te beginnen, en byzonderlyk om weg te loopen of te vliegen. Hier van hadt onlangs één myner Buuren, zulk een braaf Man, als slegt Natuurkundige, de proef. Zyn wyngaard wierdt door de Wespen op eene verschrikkelyke wyze gehavend: hy hong 'er verscheide flessen met water en honing in; hy ving dus een oneindig getal Wespen, maar het kwaad verminderde niet. Eindelyk ontdekte myn vriend by toeval de oorzaak, waarom zulk een dienstig hulpmiddel, als hy gebruikt hadt, hem zo weinig dienst hadt gedaan; en ik kwam juist by hem, zo als hy, die ontdekking pas gedaan hebbende, ten eenemaal verbysterd was, over eene zaak die hem zo nieuw als onbegrypelyk voorkwam. Dit namelyk was het geval. Hy hadt zyne fleschen des avonds op de mestvaalt uitgegooten, zonder na de Wespen verder om te zien. Deze diertjes bleeven des nagts leevenloos, maar den volgenden dag door de warmte der Zonne weder opgewekt, herleefden, en vloogen ze regelregt naar den wyngaard toe, daar zy digt by waren, en voorraad van lekker voedzel konden vinden. Ik onderregte myn vriend, hy gebruikte betere voorzorgen, en het kwaad verminderde.

C. A.

Brief van den Heer H. MILET *aan den Heer* H. BAKER, *wegens eenige byzonderheeden tot de Mieren van Engeland betrekkelyk; door den Heer* GOULDE *waargenoomen. Getrokken uit Le Nouv. Oecon & Liter.* No. 83.

OP het voorgaande Berigt van de Mieren, zal 't niet oneigen zyn nog te laaten volgen, de aantekeningen van den Heer *Goulde* over dit gedierte; als die nog verscheide byzonderheden behelzen, waar van in 't boven bygebragte geen gewag gevonden wordt; en ons ook eenigermaate een

ander denkbeeld van de vliegende Mieren geeven; terwyl ze voor 't overige de eerstgemelde waarneemingen bevestigen.

De Heer *Goulde* heeft vyfderhande soorten van Mieren waargenoomen; als 1. De Berg-Mier, doorgaans de Paards-Mier geheeten. 2. De groote zwarte Mier. 3. De roode Mier. 4. De gewoone geele Mier. 5. En eindelyk de kleine zwarte Mier.

Na dat hy de grootte en de koleur dier verschillende soorten van Mieren beschreeven heeft, zo gaat hy voort tot het Maaksel en de beweeging haarer kleine lighaamen; en merkt ten dezen opzigte aan, dat deze diertjes, behalven hunne ingewanden, nog een soort van verlaat-bakje hebben, gevuld met een bytend vogt, dat zy tot eenen vry aanmerkelyken afstand van zig kunnen werpen, wanneer het hen behaagt.

Verder zegt hy, dat hy in de roode Mier een band heeft gevonden, die het agter lighaam met de borst verbindt, dewelke saamgesteld is uit twee rondagtige velletjes, daar in de andere Mieren slegts één zodanig plaats heeft; dat daarenboven hooger en verhevener is, dan die twee van het roode soort. Het is aan dit soort van roode Mieren, dat hy een angel heeft waargenoomen, kleiner, maar voor 't overige omtrent gelyk met die der Byën. De andere Mieren hebben deze angels niet, maar zy byten, of liever, zy maaken met haare zaagjes eene kleine opening, daar zy een weinigje van dat bytend vogt in storten. De roode Mieren, die met een angel gewapend zyn, durven zig meer bloot geeven, en zyn stouter dan de andere soorten; moogelyk om dat de Natuur ze van wapens verzorgd heeft, om zig mede te verdeedigen.

De groote zwarte Mieren hebben een onaangenaamen reuk, die haar eigen is, en die, naar de gedagten van onzen Schryver dient, om ze tegen haare vyanden te verdedigen. Die vlugtige geest, die zig meer of min uit alle de Mieren verspreid, is van een sterken reuk, en doet zig, ten naasten by gelyk als geest van Hartshoorn, op een vry grooten afstand kennen.

Onze Schryver merkt aan, dat schoon de Mieren, als zy te talryk worden, Volk-plantingen afzenden naar plaatsen, die met haare verschillende Natuur het best overeenkomen, terwyl zy zelve in haare oude Legers blyven; dat egter haare verblyf-plaatsen zo volstrekt vast en bepaald niet zyn, dat zy dezelve niet zomtyds zouden veranderen. Maar de

ver-

verschillende soorten, hoe naby elkanderen gelegerd, vermengen zig egter nooit, in zo verre, dat zy te saamen woonen, of eene gemeene Maatschappy met elkanderen opregten. Zy houden slegts haare woonplaatsen digt by een, en leeven als goede buuren.

Men merkt in haare bouwkunde eene verregaande konst en nauwkeurigheid. Het gansche nest is verdeeld in eene groote menigte onderscheidene hokjes, die door ronde en eenpaarige onderaardsche kanaaltjes met elkanderen gemeenschap hebben. Maar wat het Lym betreft, waar van verscheide Liefhebbers gewag hebben gemaakt, en waar mede zy willen, dat de vertrekjes der Mieren besmeerd zouden zyn, onze Schryver verzekert, dat hy in weerwil van de nauwkeurigste waarneemingen dergelyk een smeersel, in haare wooningen niet hebbe kunnen vinden; en dat haare hokjes enkel in den grond gemaakt zyn, zonder dat 'er of lym, of stroo, of eenig ander werk van dien aart aan gebezigd is. Ondertusschen loochent hy egter niet, dat dit alles in warme Landen, daar het zand meer gevaar loopt, van uit te vallen, zeer wel plaats kan hebben.

De Mieren maaken haare werken met behulp van haare dubbele zaagjes, en van de haakjes, die 'er om zyn; men kan haare wyze van werken gemaklyk opneemen; ten dien einde behoeft men slegts een brok vogtige aarde onder een glas te leggen, en 'er eenige Mieren by te zetten.

Van het einde van Augustus, tot het begin van Juny bestaat iedere volkplanting of troep doorgaans uit een talryk gezin, en uit eene menigte arbeidsters: Boven dat ziet men 'er op 't einde van Juny, geduurende de geheele maand July, en een gedeelte van Augustus, eene menigte Mieren, die vleugels hebben. Men denkt gemeenlyk, dat zy alle te saamen een Gemeenebest uitmaaken, en men beschouwt ze als een genootschap uit Mannetjes en Wyfjes saamgesteld, waar van de Mannetjes de zulke zyn, die des zomers vleugels hebben. Maar gelyk in de huishouding der Byën het grootst gedeelte geene kunne heeft, en zig met niets anders bezig houdt, dan om zorg te draagen voor het onderhoud der jongen, die uit de eytjes, door de Koningin in de Celletjes gelegd, zyn voortgekoomen, zo vindt men ook dezelfde schikking in de Huishouding der Mieren. Zy, die het meest voorkoomen, zyn, gelyk de gewoone Byën; zy hebben geen Sexe of geslagt, maar schynen zig eeniglyk bezig te houden met de jongen door de Koningin in de Celletjes gebragt, te voeden en op te kweeken.

In

In ieder volkoomen ſtaat of Huishouding van Mieren is ten minſten eene Koningin, die in zeven of agt maanden tyds een gezin van meer dan vier of vyf duizend voortbrengt, maar de Koninginnen der roode Mieren zyn zo vrugtbaar niet. Gelyk de geele Mieren de gemeenſte zyn, zo geeft onze Autheur eene fraaije en volledige beſchryving van haare Koningin. Zy is genoegzaam vyf maalen grooter, dan de andere, en heeft daarenboven drie oogen in haar voorhoofd, die in een driehoek geſchikt, en kleiner zyn dan de twee, welke de Mieren doorgaans aan de zyden haarer hoofden hebben.

Als het de Koningin behaagt in eenige vertrekjes te gaan, zo verſpreidt zig in dezelve eene algemeene blydſchap, die zig door uiterlyke tekenen vertoont. De Mieren ſpringen dan op eene byzondere wyze, zetten zig op de agterſte pootjes, danſen met malkanderen, en regten allerhande kuuren aan; dan gaan zy heel langzaam voor de Koningin, om haar haaren eerbied te betuigen, terwyl andere rondom haar danſen, en alle zig bevlytigen, om haar haare liefde en getrouwheid te betuigen. Men zal deze beſchryving moogelyk voor beuzelagtig houden, maar men kan van alles, wat wy gezegd hebben zig zelven ligtelyk door eige waarneeming overtuigen. Men heeft ſlegts eene Koningin met haar gevolg onder een glas te zetten, en dezelve eenige oogenblikken gade te ſlaan, om ooggetuige te zyn van de eer, die men haar bewyſt, en van het ontzag, waar mede men haar behandelt.

De Mieren, en haare Koningin beginnen zig in de maand van October op te ſluiten, en in het harte van den winter vindt men ze in haare diepſte vertrekken, omringd door die, welke haar dienen, en door de koude byna verſtyfd.

Onze Schryver geeft vervolgens eene opheldering van den tyd en de wyze, waar op de Koninginnen haare Eijertjes leggen, en breidt zig hier over breeder uit, om de misvatting van den Ridder *Edmond King* te regt te brengen. Deeze niet hebbende opgemerkt, dat 'er in ieder neſt ten minſten éénе wyfjes Mier was, boven de andere verheeven, is in de oude dwaaling gevallen; dat namelyk de kleine Mieren alle wyfjes waren, en den ſtaat bevolkten. Een gevoelen zonder grond. Want gemelde Heer na de beſchryving der eijeren, of het ſchot der Mieren, gegeeven te hebben, verklaart wel deze ſtoffe in de gemeene Mieren gevonden te hebben; maar die waarneeming bewyſt geenzins, het geen men 'er mede voor heeft aan te dringen, dewyl men dit

zelfde

zelfde in de Byën aantreft; en onze Schryver voegt 'er by, dat, schoon hy de gewoone Mieren op alle tyden van het jaar heeft waargenoomen, hy in haare lighaamen egter nooit éenige verandering, dan die welke door het voedzel of door eenige andere toevallen was veroorzaakt, heeft kunnen ontdekken.

De Koningin vervolgt hy, legt drie verscheide soorten van eijeren. Van Mannetjes, van Wyfjes, en van Muil-Ezels; of zulke die geen geslagt of kunne hebben; de twee eerste in de Lente, en de laatste in July en in het begin van Augustus.

Als nu de Koningin de eijeren gelegd heeft, zo broeden de gemeene Mieren dezelve by troepen uit, en brengen ze ten dien einde na verscheidene Oorden van den Staat, om ze op de voordeeligste wyze te plaatsen, tot het bekoomen van de noodige vogtigheid, warmte en koelte. De tyd, wanneer de eijers uitkoomen, is niet vast bepaald: maar het schynt; dat het diertje zig van de vliezen, die rondom de eijtjes zitten, op dezelfde wyze los maakt, als de zyde wormen.

De kleine wormpjes der Mieren verdienen wel hunne opmerkinge, de Wyfjes eytjes geeven wormen ten laatsten op het einde van February; de Mannetjes op het einde van Maart, en de andere in de maand van September. Zy groeijen niet veel in de eerste zomer; geduurende den volgenden winter blyven zy in denzelfden staat; maar in het begin van April des tweeden jaars vermeerderen zy zigtbaar elken dag, en in zes weeken tyds, of tegen het einde van May, zyn de mannetjes en wyfjes tot haare volkoome grootte gekomen, en gereed om eene andere gedaante-wisseling te ondergaan.

De lange tyd, dien de Mieren onder de gedaante van wormen blyven, is een opmerkelyk stuk, dat men nauwelyks in eenig ander soort van gekurve zal aantreffen. De wyfjes Mier blyft 'er meer dan vyftien maanden in; de werk-mieren, of arbeidsters een jaar, en de mannetjes nog wat langer.

Van den staat van wormen gaan zy tot dien van Popjes over. De kleine wormpjes spinnen op de manier als de Zywormen, en bewinden zig binnen weinige dagen in een soort van zyden weefzel; daar veranderen zy in Popjes. Het zyn kleine lighaampjes, die men geduurende den zomer by meenigte in de mieren-nesten vindt. Men noemt ze gemeenlyk eijers, maar hunne grootte en maakzel wyzen deze dwaaling duidelyk genoeg voor elk opmerkenden aan.

Maar

den winter onderzogt, maar nooit eenige bewaarplaats nog voor koorn, nog voor eenig ander voedzel ontdekt hebbe; Dat hy zelfs hier van niets vernoomen hebbe in de nesten der Berg-Mieren, die van alle andere de grootste, en zelfs, naar evenredigheid haarer grootte, de sterkste zyn. Om alle twyffelingen wegens dit onderwerp weg te neemen, heeft hy zig bediend van proefneemingen, die, ingevalle de straks gemelde onderstelling waaragtig ware, niet zouden hebben kunnen missen te gelukken. Hy deedt in eenige Bloem-potten, en ander dergelyk slag van Vaten of Bakken verscheide gezinnen van de kleine zwarte Mieren met haare Koninginnen, arbeidsters, en de kleine wormpjes. Zy zyn den volgenden Zomer, Herfst, en Winter in goeden staat gebleeven, hebben alle haare verrigtingen gedaan, en gelyk als in de andere mieren-nesten, haare jonge gevoed en groot gemaakt; uit welk alles men met eene tamelyke zekerheid schynt te mogen besluiten, dat zy ook voorraad vergaderd zouden hebben, indien dit haare gewoonte ware; maar dat hy, na zommige dier potten nauwkeurig onderzogt te hebben, daar geen schyn van voorraad-schuuren, of bewaarplaatsen nog voor koorn, nog voor eenig ander voedzel in gevonden hebbe; en dat hy haar verscheiden maalen gevolgd zynde, wanneer zy uitgingen, en tot het gezin te rugge keerden, hy haar nimmermeer heeft zien weder koomen met eenige korrels van koorn, of eenige andere zaaden van planten, schoon zy op een pot met honing, of confituuren greetig aanvielen.

C. A.

De Medelydende Geneesmeester. Alle behoeftige Lyderen, en afgelegen Lieden, in 't byzonder, getrouw en grondig onderwyzende, hoe zy met gemeene Huis- en andere, niet zeer kostbaare, doch beproefde Geneesmiddelen, zich zelven spoedig, veilig en gemaklyk, in allerleie ziekten, konnen helpen en genezen. Zeer dienstig niet alleen voor alle Dorp- Land en Zee Chirurgyns, maar ook teffens voor alle Huisgezinnen en rechtgeaarde Huisvaderen enz. Alles by eige ondervinding beschreven; door den zeer Geleerden en Ervaaren Heer GODFRIED SAMUEL BAUMLER, Beëdigd Keur-Paltsische Geneesmeester van het oppergerecht te Germersheim. *Vermeerderd, en verbeeterd, en met een Voorede verrykt door den Heer* GEORGE HENDRIK BEHR, Med. Doct. Lid der Keizerlyke Academie der We-

Wetenschappen enz. *Uitgegeeven en gedrukt met Koninglyke Poolsche en Keur-Saxische Privilegie. Naar de vierde Hoogduitsche uitgaave vertaald*, *door* C. TRUNTZA, Med. Doct. *te Amsterdam*, *by* Gerrit Bom 1761. in 8o. *bladz.* 372.

DE Tegenwoordige tyd is vruchtbaar in Werkjes over de Geneeskunde, welken ten nutte van het gemeen, of weinig geoefenden in deze konst, geschreven zyn en vertaald worden. Wy hebben in onze Letteroeffeningen reeds van twee zodanigen Schriften gewag gemaakt (*), zynde, het een van den Heer VAN SWIETEN *over de Legerziekten*, door den Chirurgyn VAN DER HAAR, uit het Hoogduitsch vertaald; en het ander, *de Geneeskunde gemaklyk gemaakt*, uit het Fransch vertaald door Dr. PEREBOOM: waar by wy nog wel mogen voegen, het gene Dr. DE WIND over de Scheepsziekten geschreven en gevoegd heeft achter de Vertaling van het Werk van LIND, *rakende de Middelen ter Gezondheid op 's Konings schepen* (†) Men heeft geene reden te klaagen over de volheid, wyl elk doorgaans naar zyne bevatting schryft, kan men den een voor, en den anderen na, raad pleegen, en dan verkiezing maken wien ons best dunkt te volgen. Het Werk van den Heer BAUMLER heeft nevens anderen, ook zyne waarde, en bevat veel aanmerkenswaardige zaaken en regelen, waar van een nuttig gebruik gemaakt kan worden. Alleen koomt ons voor, uit de langwyligheid en menigvuldige verdeelingen van ziekten, en Voorschriften van Geneesmiddelen, dat het meer naar de Duitsche dan Hollandsche smaak geschikt is. Dit eerste deel begint met de Koortzen, welke in negen byzondere Hoofdstukken verhandelt worden. Dan gaat de Schryver over tot de ziekten van het Hoofd, vervolgens van de Borst, en dan van den Buik, hebbende het laatste Hoofdstuk van dit eerste Deel tot opschrift, *van het Kolyk of Buikpyn*, *Miserere mei of Kronkel in de Darmen en Borst.* In de Vertaling dunkt het ons vreemd, dat sommige Voorschriften geheel Nederduitsch zyn gemaakt, terwyl andere geheel onvertaald zyn gelaaten.

Dit Werkje in byzondere Hoofdstukken verdeeld zynde, kunnen wy 'er niet anders, dan door hier en daar iet uit het zelve

(*) Vaderl. Letteroefen. No. IV. en No. VII. 1ste Deel.
(†) Zie de Letteroefen. No. XI pag. 806, 1ste Deel.

zelve voor te ſtellen, eene ſchets van geeven. De Schryver begint, gelyk gezegt is, met de Koortzen; en „ een Koorts", zegt hy, „ het mag ook zyn wat voor een het wil, „ is niets anders dan een heilzaame beweging der natuure, „ met welker behulp zy, door een ſterker of vermeerderde „ omloop van het bloed, en de daar by gepaarde *Excretien* „ of ontlaſtingen, als door zweet, ſtoelgang, wateren of „ ontlaſtingen van eenig bloed, het lichaam van een drei- „ gend gevaar zoekt te bevryden ". En hy beveſtigd dit nog vervolgens op deze wyze: „ Gy zoud dikwils konnen „ vraagen is de Koorts zo heilzaam, waarom ſterven 'er dan „ zo veele menſchen aan? Ik antwoorde daarop, dat de ſchuld „ niet alleen aan de Koorts, maar inzonderheid aan de ver- „ keerde genezing, gebrek van oppaſſinge of bedieninge, „ en kwaade of verkeerde gehoorzaamheid der Patienten, „ en eindelyk aan de hevigheid der ſchaadelyke Koorts-ſtof- „ fe, die ſomtyds zo boosaartig is, dat de Natuur met all' „ haare tegenweer geheelenal onderliggen moet toe te ſchry- „ ven is ". Alle Geneeskundigen maaken echter niet zul- ke gunſtige gedagten van de Koortzen. RAMAZZINI zegt, De geſchenken, welken ons van een vyand toegebragt wor- den, zyn niet zeer te vertrouwen (*), de Koorts aanmer- kende als een vyand der Menſchelyke gezondheid. Dat de Koorts de geſteldheid der menſchelyke lichaamen bederft, is zo bekend, dat het niet behoeft bewezen te worden.

In het zevende *Hoofdſtuk*, van de *afgaande Koortzen* ſpree- kende, geeft de Schryver deze goede regelen. „ Draag „ voor al zorg deze Koortzen ten eerſten te ſtuiten, na- „ demaal u anderzins, hier door, verſcheide droevige toe- „ vallen, als Opzwelling van de Voeten, 't lighaam, ja „ eene Uitteering, en de Waterzugt zelve konnen over- „ koomen. Het is niet raadzaam, dat gy aanſtonds in den begin- „ ne een ſterk Purgeermiddel gebruikt, want hier door kunt gy „ u zeer ligt, in plaats van deze enkelde, een dubbele koorts op „ den hals halen. Wagt u daarenboven voor alle zweetdryven- „ de Middelen, dewyl de Natuur zelve, met het afgaan van de „ Koortze een zagt zweet verwekt. Het Aderlaaten vindt „ hier in mede geen noodzaaklykheid, ten zy dat de koude „ te weinig, de hitte daarentegen zo veel te grooter en he- „ viger was, en wel met een ſchynbaare volbloedigheid. „ Nademaal de grondoorzaak van deze Koortze, gemeen- „ lyk eene taaije en ſlymagtige ophooping is van vuilighe- „ den

(*) *Oper. pag.* 28.

„ den in de Maag en Darmen, welke de Natuur, door mid-
„ del van de Koortz', buiten het lichaam zoekt uit te wer-
„ pen, zo zult gy wel doen, wanneer gy haar behoorlyk
„ vooruitwerkt, en dus de zaak verligt. Neemt aldus, een
„ of twee uuren voor de koude der Koortz', een en een
„ half vierendeel loots Engelsch zout, in een glas schoon
„ regen- of putwater gesmolten; inzonderheid wanneer de
„ Koorts, door overlading der Maage, met onverteerbaare
„ spyzen ontstaan is. Maar hebt gy veel Galstoffe by u, en
„ een bittere smaak in den mond, neem dan, in plaats van
„ het Engelsch zout, een loot geprepareerde of bereide
„ Wynsteen ". Voorts raadt hy, om de hitte der Koortz' te matigen, aardagtige Middelen, loog- en generleie zouten te gebruiken, ook wel met byvoeging van wat *Cardo benedict.* En wil dat men dus met ontlastmiddelen, en de opgemelde tusschenbeiden, moet voortgaan; de Koorts-Bast niet met yver gebruikende, dan na dat men de Koorts tien of twaalf maalen gehad hebbende, dezelve met de genoemde Middelen niet kan te boven koomen.

Van *de Melancbolie of Zwaarmoedigbeid* zegt de Heer
„ BAUMLER het volgende: „ De hoofdoorzaak van deze
„ ziekte is zo zeer niet in de Hersenen, (ofschoon zy zich
„ voornaamlyk hier in schynt op te doen) als wel in het On-
„ derlyf of de Buik, als de Maag, Darmen, Milt, Alvleesch
„ en Poort-ader te zoeken: want dewyl in de Maag, we-
„ gens de in zich onthoudende zuure en slymagtige stoffen,
„ de ingenome spyzen niet wel konnen bereid of gekookt
„ worden, zo is het ook niet mooglyk, dat uit dezen in de
„ Maag overgebleven en verdorven spyzen, een goed voe-
„ dend sap kan gebooren, en hier door de overige tot vorde-
„ re verteering geschikte deelen eenigzins konnen verbee-
„ terd worden. Hier van zal men dan eerstelyk tragten de
„ Maag en Darmen te reinigen, en het in de Milt, Poort-
„ ader en Alvleesch, verdorven zwart en dik bloed uit te
„ leiden, en te verbeeteren; als mede het zelve zoeken dun-
„ ner en vloeibaarder te maaken, en eindelyk de drift van
„ het zelve te matigen ". Hier toe worden de wyze en Middelen vervolgens aan de hand gegeeven.

Het zevenentwintigste *Hoodstuk* heeft tot opschrift, *Van de*
„ *Dolle Honds Beet.* „ Na de gedaane onderdompeling ",
„ zegt de Schryver, „ wascht de wond zorgvuldiglyk met
„ zout water af, en zet 'er terstond een Laat-Kop op, wel-
„ ke het vergif 'er uittrekken zal; vervolgens neem een
„ gloeijend Brandyzer, zet het zelve op de wond, en brand

 „ hier

„ hier mede zeer diep in, en leg een weinig hairen van de
„ Dolle Hond 'er in, en hier over een Plaaſter uit *Theriaak*,
„ *Campher* en *Knoplook* bereidt. Wordt de Wond met een
„ korſt bedekt, neem dezelve 'er, den volgenden dag,
„ met een ſcherp mes af; leg 'er op nieuw eenig hondshair
„ in, en verbind dezelve met de bovengenoemde plaas-
„ ter. Laat de wond niet ten eerſte, of liever ſchielyk, toe-
„ groeijen of genezen, maar houd dezelve 3 of 4 weeken
„ lang open. En als dan behoeft gy voor geen gevaar be-
„ dugt te zyn. De May Kevers zyn mede een voortreflyk
„ middel, als menze in honig ſterven laat, en een gebeten
„ menſch 2 of 3, of geheel, of het uitgeperſte ſap derzelven,
„ te eten geeft; het gene men, dewyl zulks niet zeer kos-
„ telyk is altoos in voorraad hebben kan. Kunt gy het
„ Hert of de Lever van dezelve dolle en woedende Hond
„ krygen, kook of braad een van beiden, en geef het den
„ Lyder na malkander te eten; of maak het tot een poeder,
„ en geef hier van daaglyks tweemaal twee meſſenſpitzen
„ vol van in. De aſch van gebrande Kreeften is, in dit ge-
„ val, mede een goed Middel, wanneer men zulks, 's
„ morgens en 's avonds, op de volgende wyze gebruikt,

„ Neem *Kreeften Aſch* 2 Loot,
„ *Gentiaan poeder* ½ Loot,
„ *Pimpernel*,
„ *Engel poeder*, van elks ¼ Loot,
„ Meng het onder malkander, en gebruik hier van,
„ 's morgens en 's avonds een vierendeel Loots,
„ in een Lepel vol witte wyn.

„ De ſpyzen, welken de Lyder gebruikt, moeten wel
„ gekruid worden met *Baſilicon* en *Majoraan*; en daar en
„ boven hem een goed glas ouden wyn te drinken gegeeven
„ worden. Tot meerder verdoving van het ontfangen gift,
„ leg in den wyn des Lyders een goede hand vol *Pimpernel-
„ wortel*, en laat hem hier van naar genoegen drinken ".
De Schryver ſpreekt ook van de wortel van *wilde Roozen*,
als een beroemd middel in dit geval, doch geeft geen eigen
ondervinding hier van op.

In het laatſte kapittel ſpreekt de ſchryver *van het Kolyk in
„ het Miſerere mei.* Van het laatſte zegt hy, „ Hier in is
„ de natuurlyke beweging der Darmen geheel verkeerd; ja
„ ſomtyds gebeurt het ook, dat de meergemelde Darmen in
„ malkander geſchokt en geſchoven zyn, het geene *Volvu-*

„ *lus*,

„ *lus*, of Kronkel in de Darmen genoemd wordt; waar door „ dan belet wordt, dat de Stoelgang niet naar behooren, en „ op een natuurlyke wyze kan geschieden. In dit geval is „ byna niets te doen; echter koomen 'er nog wel somtyds „ eenigen van op, of schoon de spyzen, ja zelfs de ingebragte *Clysteeren* door de keel ontlast worden. Hier in „ zyn wel van 't meeste nut de *Tabaks Clysteeren;* als mede zeer sterke *Clysteeren*, alleenlyk van zout water, of „ van Melk met Spaansche Zeep, als ook heet water, of „ Pis van een jongeling. Desgelyks zyn ook de *Clysteeren*, „ uit Olie bestaande, van zeer veel dienst, welke men bloot „ uit Lyn olie, en een vierendeels Loots *Trechisci de Agarico* bereiden kan ".

Dus hebben wy dit Werkje doorloopende, uit verscheide Hoofdstukken iets uitgetrokken, om onze Lezers een schets te geeven wat 'er in gevonden, en hoe het behandeld wordt. Wy denken, by nadere gelegenheid, over het Tweede Deel van dit Werk, 't welk nu reeds, in onze vaderlandsche taale, het licht ziet, onze Leezers ook eens te onderhouden.

L'utilité des Bains froids, sur tout pour la Hollande. Par G. A. DECORE, Docteur en Medicine. *A.* Leide, *Chez* Cornelis de Pecker, 1761.

De nuttigheid der koude Baden, inzonderheid voor Holland. Door G. A. DECORE, Med. Dr. *Te* Leide, *by* Kornelis de Pecker, 1761 *in* Octavo, *bladz.* 39.

NA eenige algemeene aanmerkingen over de oudheid en menigvuldigheid der Baden in vroeger tyden, en eene beschryving gegeeven te hebben van zyne Badplaatse en Bad, stelt de Heer DECORE zich voor, te verklaaren 1. Dat een warm Bad niet goed zy voor de meesten van onze zieken. 2. Dat onze ziekten in 't algemeen ontstaan uit verslapping, en krachteloosheid der vezelen van het lichaam. 3. Dat om dit te overwinnen een koud Bad meer vermogen hebbe dan alle bekende Geneesmiddelen, en meer ziekten in de grond geneeze dan alle anderen. 4. Dat een koud Bad, naar de konst gebruikt, nooit kwaad doe, of konne doen; veiliger is te gebruiken dan eenige Geneesmiddelen, welken men met tegenzin verzwelgt, en van welken men geen meester meer is, wanneerze ingenomen zyn.

Tot bevestiging van het eerste voorstel worden twee voorbeelden aangehaald van Zenuwkwaalen, waar voor de warme Baden vruchteloos, maar de kouden met nut gebruikt waren, te *Aken* en te *Spa*. Hier worden eenige zeer bekende redenen en voorbeelden opgegeeven, dat warm water verslapt en koud water versterkt. Aangaande het tweede zegt de Schryver, twee derdedeelen, ja de helft van de ziekten in Holland, ontstaan uit verslapping der vezelen De bleeke kleur, voornaamlyk, in de vrouwelyke kunne; kliergezwellen aan den hals en onder de Okselen, het voos Tandvleesch, en de blaauwe scheurbuikige vlekken, waar in het bloed door de wanden der vaten henen dringt, en meer andere gemeene toevallen, geeven dit ten duidelykste te kennen. En de reden is, volgens den Heer DE CORE, om dat Holland gelegen is op 52½ graaden noorder breedte, aan den eenen zyde omvangen van den Oceaan, door een oneindig getal van wateringen doorsneeden, en bespoeld door de voornaamste rivieren van Europe. Weinige ziekten verneemt men hierom, in Holland, dan sleepende; wel minder gevaarlyk dan heftigen, en ziekten met Onsteeking, maar van een moeilyker en langzaamer geneezing.

3. Het is waar, zegt de schryver, wy hebben een groote menigte van samentrekkende en versterkende Middelen. Maar hoe veele menschen in Holland, die dezelven gestadig, 10 en 20 Jaaren gebruikt hebben, blyven zwak, of worden nog erger? Een koud Bad heeft ongelyk meer vermogen dan dezen allen. Een koud Bad kan een bezweeken mensch, van de poorten des doods, in een oogenblik, wederom in 't leven te rug brengen, in weinige minuuten de vermoeidheid van een reiziger doen bedaaren, en de vlugheid der beweegingen van zyne Kniën en voeten herstellen; honger verwekken of verdubbelen, en om dat het de Maag kan herstellen, heeft men reden te stellen dat het dit omtrent de Lever, de Mild, de Nieren, de Blaaze en de Longen ook kan doen, en de ondervinding heeft zulks, door blykbaare uitwerkingen, doen zien. Kinderen die de engelsche ziekten hadden zyn hier door aan 't groeijen geraakt. Een talryk huisgezin is, onder 't bestier van een Engelsch Geneesheer, door een koud Bad, van de Teering geneezen. Kunnen eenige druppen waters, iemand over 't aangezicht gesprengd, in een oogenblik de werkingen der dierlyke huishoudinge en des levens herstellen, van welk een kracht, mag men besluiten, zal dan niet zyn de indompeling van het geheele lichaam in een koud Bad? In plaats van meer te

ver-

verswakken, doet het de krachten en geesten wederkeeren. Men ziet alle winters menschen, door het ys, tot aan den hals in 't water vallen, en 'er uitgehaald en wederom verwarmd zynde, zonder ongemak gezond blyven. Ondertusschen is 'er een groot onderscheid, zonder eenige voorbereiding in koud water te vallen, of, onder de bestiering van een ervaaren Geneesheer, in een koud Bad te gaan; alwaar knegts of maagden, den zieken uit het water koomende, in een warme kamer brengen, zonder door de lugt te gaan, de de ligte kleedren uitrekken, en het lichaam met een linnen doek afdroogen. Dezen wederom gekleed zynde betuigen, dat het koud Bad verwarmend is, wyl 'er een zagte doorwaassemiug volgt. Dit wordt bevestigd met het getuigenisse van een Professor in de Geneeskunde, die het koud Bad, by den Heer DECORE gebruikt hadt, en 'er maar een tiende van een minuut was ingeweest.

Ten opzichte van het vierde Lid, wil de Schryver wel niet ontkennen dat een koud Bad kwaad kan doen, ja zelfs doodlyk worden. Maar eene Aderlaating, Braak of Buikopenend Middel en veele anderen, kunnen ook kwaad doen, en den dood aanbrengen. Doch een misbruik of kwaad gebruik kan niet strekken tot veroordeeling van een goed Middel, en dus ook niet van het koude Bad. Onder alle de persoonen, die sedert vyf jaaren, het koude Bad van den Heer DECORE gebruikt hebben, is 'er geen één wien het kwaad gedaan heeft. Hier tegen worden overgesteld de geneezinge welken 'er door uitgewerkt zyn, zelfs in voornaame oefenaars der Geneeskunde, van de Jigt; Zinkingen of vliegende Jigt, en zelfs het Kolyk van Poitou. Tot versterking van het gezegde worden andere Schryvers bygehaald, die het koud Bad aanraaden voor kinderen, jongelingen en vrouwen. En men vindt hier een voorbeeld van een jonge Dame, die zich van een hardnekkige Buikloop genas, door heimelyk in een koud Bad te gaan zitten, dewyl haar Geneesheer haar hadt ontraaden, in het Bad van den Heer DECORE te gaan.

Met een zieke die het koud Bad zal gebruiken, houdt de Schryver deze wyze. Als hy in staat is zyne handen in 't water te steeken, kan hy het aan zyne voeten ook verdraagen. In een tweede Bading kan hy 'er tot zyne kniën in zitten. Hier na kan hy tot een half, en eindelyk tot een geheel Bad overgaan; en hy zal zich gemaklyk gewennen het morgens en 's avonds te gebruiken. Na nog eenige goede uitwerkingen voorgesteld te hebben, besluit de Heer

DECORE, dat het koud Bad, met gemelde omzichtigheden te werk gesteld, zonder eenig gevaar kan gebruikt worden.

Van de toediening van het koud Bad sluit de Schryver uit: 1 die heete gestadige koortsen of ziekten met ontsteeking hebben; 2. die Ettergezwellen in het lichaam, of geborste vaten hebben. 3. Menschen die door ouderdom styf geworden zyn, hoewel de zulken ¼ Bad kan toegestaan worden, in geval van Kramp. Hy laat in het Bad gaan, 1. die sleepende, schoon gestadige Koortsen hebben, 2. Die aan verstoppingen in de Long kwynen, een kwaade gesteldheid der Maage, Geelzucht, Opdampingen, Jigt, het Kolyk van Poitou en verlammingen hebben.

Wy vinden dit Werkje minder geschreeven voor Geneeskundigen dan voor het gemeen, om de nuttigheid en het ge-gebruik van een koud Bad aangenaam te maaken, en een iegelyk aanleiding te geeven, om 'er, onder het opzicht des Heeren DECORE, zig van te bedienen. Het kan evenwel ook, met nut, van Geneesheeren geleezen worden; en het is hunner overweeginge waardig, of niet het gebruik hier van, in sommige gevallen voordeelig aan te merken, en meer aan te raaden zy, dan men wel tot nog toe, in ons land gedaan heeft.

Tegengiften tegen Kwik-sublimaat als het iemand onverhoeds in het lichaam heeft gekregen (*).

HEt is vreemd, zegt de Schryver, dat men in gevallen waar in dit vergif in 't lichaam was geraakt, geene melding heeft gemaakt van het nut welk de zouten hier in konnen doen. Gemeen zout, gesmolten in het water, welk de Lyder drinkt, zou aanstonds de Kwik doen neervallen, en deszelfs scherpheid zeer verminderen. Men heeft dit altyd by de hand en kan 'er gereedlyk gebruik van maken. Behalven het gemelde nut doet het Braaken als 'er veel van gegeeven wordt, of het maakt Afgang en voert dus de Kwik uit het lichaam.

Vlugge en vaste zouten, geest van Hartshoorn, van Sal Ammoniak, doen ook de Kwik neerploffen (†). Maar dewyl men deezen niet altyd zo gemaklyk kan bekoomen, kan men Potasch, in koud of warm water gesmolten, mids dat deeze smel-

(*) *Gentl. Magaz. Decemb.* 1761. p. 547.
(†) *Precipitate.*

ſmelting niet te ſcherp zy; en by gebrek van deezen kan men gekleinsd water van aſch van boone ſtroo, Hey of eenig ander gewas gebruiken. Witte en zwarte zeep, deeze zouten met olie in zich hebbende, in water geſmolten, zyn goed voor Drank, of tot Kliſteeringen.

Wanneer men niets van de gemelde dingen heeft, of niet goedvindt te gebruiken, kan men zyn toevlugt neemen tot aardachtige Middelen, Kreefts-oogen, Kreeften-Schaaren, Oeſter- of Moſſel-Schelpen, Eijerſchaalen, Koraal of gemeen Kryt gepoeijerd, of geſchraapt en met den Drank gemengd: want deeze zullen de Kwik ook doen ſcheiden. En wyl eenige van deeze dingen te gelyk een zeeker ſlym aan de ontvelde Maag verſchaffen, of aan het gedarmte, zullen ze ten minſte hier door nut doen (*a*).

(*a*) De Kwik-ſublimaat beſtaande uit Kwik vereenigd met een zeer ſterk Zuur, in zulk eene maate, dat het een van de kwaadaardigſte Vergiften wordt, welken bekend zyn; kan men begrypen dat door vaſte Loogzouten ſtomp gemaakt worde. Hier door wordt de vereeniging van de Kwik met de Geeſt van Zeezout vernietigd: want het vaſt zout, het zuur aan zich trekkende en hier mede vereenigende, wordt de Kwik hier van bevrydt, en verlieſt zyne knaagende ſcherpheid. Vaſte zouten zyn in dit geval, derhalve, van de meeſte kracht en ſpoedigſte werking. Men moet ondertuſſchen niet meenen dat het geene hier opgegeven wordt, iets nieuws is. BOERHAAVE en anderen hebben het reeds aangemerkt. BOERH. *Inſtitut. Med.* §. 1139. Lemer. *Cours de Chym.* pag. 212. Note de Mr. Baron.

Verhandelingen, uitgegeeven door de Hollandſche Maatſchappye der Weetenſchappen te Haarlem. Zesdendeels tweede Stuk. IIde Berigt (*).

VErhandeling over de Bekleedſelen van de Huid der Dieren in 't algemeen, en byzonder over de Schubben der Viſſen; door JOB BASTER, Med. Doctor te Zierikzee. Eenige algemeene aanmerkingen gemaakt hebbende over de nuttigheid van het Hair, de Wol, Schilden, Stekels, Huiden, en Veeren, zo voor de Dieren zelven, als voor de menſchen, die 'er gebruik van weeten te maaken, om hunne naaktheid te

(*) Zie het eerſte, *Vaderl. Letteroef.* Deel II. No X. pag. 763.

te dekken, en 'er zich mede te versieren, bepaalt zich de Schryver, voor het tegenwoordige, aan de Huid der Visschen. De Huid der Visschen is 1. glad en effen als Leer. 2. Met Stekels en Knobbels; of 3. Met Schubben gedekt.

Een effene en gladde Huid hebben alle Visschen, die tot het geslacht der Walvisschen behooren; en sommige kraakbeenige Visschen; als de *Prik* of *Negenoog*, en de *Huso*, van wiens graaten het Vislym gekookt, en van wiens vel een soort van Leder gemaakt wordt. De Huid der *Squatina*, een soort van *Hay*, wordt in de oostersche Landen tot Sagryn-Leer bereid. De taaije Huid van *Aalen* en *Palingen* geeft de sterkste banden voor de Dorsch-vlegels. De *Histria* of *Guajara*, de *Histrix* met zeer lange Steekels, de *Orbis muricatus*, de *Lophius major monoceros loricatus et tuberculatus*, de *Callerynchus*, *Mastacembelus*, *Gasterosteus* en sommige *Rochen* hebben de Huid veel of weinig met scherpe Stekels bezet; en de *Lomp*, de *Steur*, de *Cyclopterus*, eenige *Lophii* en *Pleuronectæ* met harde knobbels. De Huid der *Haisen* is ook met zeer kleine, doch zeer digt naast elkander staande stekeltjes bezet, die als met een worteltje, of met een voetje in het vel vast, en door een Vergrootkyker gezien, zeer byzonder van maaksel zyn. By de meeste andere Visschen is de Huid bedekt met Schubben, die in een geregelde orde op malkander liggen en sluiten, en als van een hoorn- of kraakbeenagtige zelfstandigheid zyn. Elke Vis heeft Schubben van een byzondere gedaante: sommige zyn langwerpig, sommigen rond, drie- en vierkantig, eenigen glad, anderen met stekeltjes en diepe groeven voorzien. De Schubben van den rug, van de zyden, en van den buik zyn in elke Vis, ook altyd niet van het zelfde fatsoen. Ook is het getal naar elke soort van Vis zeer verscheiden; zynde by 't eene soort zeer digt opeen, als by de Voorn en Snoek; en in tegendeel by Aal en Paling zeer ydel van elkander liggende. Zy dienen, voornaamlyk, om het zagte vleesch der Visschen voor stooten en kwetzen te beschermen, en te maken, dat het door de altoosdurende weeking in 't water niet te slap en zagt worde. LEEUWENHOEK was van gedagten, en de Heer BASTER bevestigd dit, dat deeze Schubben jeder jaar niet veranderen, gelyk het Hair by de viervoetige Dieren, en de Veeren in den Ruy-tyd van de Vogels, maar dat 'er alle jaar een dunne nieuwe Schub over de voorgaande heen groeit, en zich naar alle kanten, buiten den randen van de vorigen uitbreidt, naar maate de Vis grooter wordt. Alle geschubde Vis is, min of meer, bedekt met een soort van

Slym

Slym, waar onder een vlies ligt, 't welk het geheele lichaam van den Visch bekleedt; en de Schubben, welken hier onmidlyk onderliggen, op haare plaatse houdt: zo dat de Vis zonder uiterlyk geweld, deeze Schubben niet kan kwyt raaken, of 's jaarlyks verwisselen. Doch zo hy, door eenig ongeluk, eenige weinige Schubben kwyt raakt, koomen 'er wel wederom anderen in plaats; maar zo het verlies te groot is, sterft dikwils de Vis daar van. Dit evengemelde Vlies geeft de kleur aan de Vis (want de Schubben van alle Vissen zyn, schoongemaakt zynde, wit of parelkleurig). Het blykt aan de fraaije Chineesche Goud- en Zilver Visjes, die maar het derde jaar hunnen schitterenden glans verkrygen, en somtyds van Goud- zilverkleurig worden, het welk langzaamer handt geschiedt; in welken tyd zy dan Goud met zilvere plekken, of zilver met goude plekken hebben. De Schubben der Vissen met een Microscoop bezien, toonen veel overeenkomst te hebben met de Schulpen der Schulpvissen. Zy zyn voornaamlyk, op het gedeelte 't welk buiten de daar onmidlyk opliggende Schubben uitsteekt, vol zeer kleine, in de rondte loopende, en als uit een Middenpunt voortkoomende groefjes, zo digt aan malkander gelegen, dat men dezelven niet wel kan tellen; en deeze groefjes zyn voornaamlyk op de buitenste zyde der schubbe. Behalven deeze kleine rondloopende groefjes, worden de Schubben van sommige Vissen, door andere groote groeven, als doorsneeden, welken op de groeven der onderliggende Schubbe sluiten en passen.

Voorts heeft de Schryver hier een Plaat, waar op een-en-veertig soorten van Visschubben, in haare natuurlyke grootte, en zo als zy zich door het Vergrootglas vertoonen, bygevoegd.

Brief over de Zwaarlyvigheid door JOB BASTER, *geschreeven aan den Wel Edelen Heer . . . . . en door den zelven gezonden en medegedeelt aan den Secretaris der Holl. Maatschappye.* Eerst worden eenige algemeene oorzaaken der Zwaarlyvigheid opgeteld. En hier op wordt onderzocht, waarom de eene mensch zo veel meer als een ander onderhevig is Zwaarlyvig te worden. Dit hangt af van de manier van Leven, van de min- of meerdere slapheid der vaste deelen, van min of meerdere uitwaasseming, min of meerdere wydte der Vaten, welken het Vet uit het bloed naar het vetvlies overbrengen. Om zich voor Zwaarlyvigheid te hoeden, moet iemand een verblyf zoeken, waar hy eene zuivere drooge lugt inademt, een tamelyk werkzaam leven lei-

leiden, een matig Dieet houden, zich wagten van zwaar vers bier, en van zagte streelende Wynen, ook van lang te slaapen, en van heftige of ontroerde Gemoedsdriften. Hier by worden nog eenige Geneesmiddelen aan de hand gegeven om de verteerkragt en beweging der Natuurlyke Werktuigen van het lichaam te vermeerderen, door dezelven vaster en styver te maken. Eindelyk wordt het neemen van gmatigde Buikzuiverende dingen, en het rooken van Tabak, om de Zwaarlyvigheid te verminderen, aangeraden.

Aanmerkingen over de Geneesmiddelen, *door* J. HOVIUS Med. Doctor, te Amsterdam. Hier in wordt op gegronde redenkaveling getoond, dat veele dingen, welken men den naam van Geneesmiddelen heeft gegeeven, deezen naam onwaardig zyn. Dat waare Geneesmiddelen maar weinigen in getal zyn; en men in de Geneeskunde ook maar weinigen nodig heeft. Dat veele Ziekten zonder middelen geneezen, schoon men de geneezing toeschryve aan eenige dingen, welken men als Geneesmiddelen gegeeven heeft. Dat voor veele Ziekten inzonderheid welken besmetlyk en kwaadaartig zyn, nog geene Geneesmiddelen zyn gevonden.

Waarneeming van een geheele Maansverduistering, *den* 18 *Mey* 1761 *gedaan te Leiden; door* JOHAN LULOFS Professor te Leiden. In alles volgens den waaren tyd opgegeven. De Maan, terwyl ze in de Schaduw was, vertoonde zich bleeker van kleur dan. Ik, zegt de Heer LULOFS, wel in andere geheele Verduisteringen heb waargenomen; echter konde Ik geene vlekken onderkennen.

Waarneeming van Venus op de Zon, *den* 6 *Juny* 1761 *gedaan te Leiden*, *door* JOHAN LULOFS. „ Te 4 uuren 10 „ Minuten zag ik", zegt de Heer LULOFS, „ na aangemerkt te hebben; dat de Lugt te half vier uuren zeer betrokken was, de zon tusschen de wolken door, en Venus op haare schyf als een zwarte, doch al vry ongeregelde vlek zich vertoonende, zo dat de rand (buiten twyfel voor een groot gedeelte wegens straalbuigingen) als getand scheen. Doch dewyl deeze vertooning naauwlyks één minute duurde, konde ik noch door de *Quadranten*, noch door den *Micrometer* van *Bradley*, welken ik aan den Newtoniaanschen Verrekyker hadt vastgemaakt, eenige bepaalingen maaken omtrent de plaats van Venus. Ik zag de Planeet, naderhand, dikwils geduurende eenige secunden, op zyn langst geduurende anderhalve minute. Vier of vyf maalen vertoonde zich Venus door dunne wolkjes heen, zo aan my, als aan verscheiden, die by my wa-

„ waren, als of zy met een lichter rand omgeeven was, die „ de breedte hadt van ⅛ of ⅐ van de middelyn der Planeet; „ doch door gekleurde of berookte glazen, welken ik moest „ gebruiken, als de Zon, voor eenige oogenblikken, wat „ sterker begon door te schynen, bespeurde ik niets van „ deezen lichten ring of rand. Eindelyk zag ik te 8 u. 36 „ m. 50 s. waare tyd, de binnenste raaking door dunne wol- „ ken heen, zo dat ik alle berookte en roode, zelfs de blaau- „ we en groene glazen, welken ik by de hand had, op raad „ van den Heer DE L'ISLE, moest ter zyde leggen. Ik nam „ deeze inwendige raaking waar door een oogglas van den „ Newtoniaanschen Verrekyker, dat denzelven omtrent 90 „ maalen de middelynen doet vergrooten: doch omtrent „ twee minuten voor de uiterste raaking, of voor den ge- „ heelen uitgang, werdt de Zon wederom met wolken be- „ dekt; en toen deeze weggetrokken waren, was 'er niets „ meer van Venus te zien, maar de Zons-rand vertoonde „ zich scherp en zonder de minste uitholing; zo dat ik door „ myne waarneeminge niets omtrent de schynbaare midde- „ lyn van Venus kan bepaalen. Ondertusschen is het my „ wonderlyk voorgekoomen, dat de rand van de Planeet „ ook ten tyde van de inwendige raaking niet volkomen „ rond was, gelyk ik verwagt had; dezelve vertoonde zich, „ vooral na by den rand van de Zon, als oneffen en als uit- „ puilende, waar door ik ook voor 2 of 3 secunden tyds „ niet durve instaan: want de raaking der twee randen is op „ verre na zo oogenbliklyk niet als ik verwagt had, en als „ ik in Mercurius in 1743 en 1753 gevonden heb ".

Verhandeling en Aanmerkingen over verscheiden Uitrekeningen en Waarneemingen van den overgang van Venus voorby de Zon, op den 6 Juny 1761. Door D. KLINKENBERG, Ordinaris Klerk ter Secretarye van Holland. De zigtbaare overgang van de Planeet Venus voorby de Zon, op den gemelden tyd voorgevallen, heeft, volgens den Schryver, een meerdere naauwkeurigheid en overeenstemming in de bepaalingen van den Heer HALLEY, over den schynbaaren loop van de Zon en van de gemelde Planeet doen zien, dan men verwagt hadt; en de Heer KLINKENBERG bekent dit de reden geweest te zyn, dat Hy tot de Uitrekeningen van dien overgang, waar van de uitkomsten in zyn vorige Verhandeling zyn opgegeeven, de Zonne-Tafelen van den Heer HALLEY niet gebruikt hebbe. Doch niet alleen zyne, maar alle andere Hem bekende Aantekeningen van de Waarneemingen hier over gedaan, eenpaarig hebbende doen zien, dat

de

de Zon en Planeets Tafelen van HALLEY, hier in, het naast aan de waarheid zyn gekoomen, heeft dit Hem nieuwsgierig gemaakt om de byzondere Uitrekening na de Theorie te hervatten, en het verschil van deeze en andere Uitrekeningen met malkander en met de Waarneemingen vergeleeken zynde, aan de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen mede te deelen. Deeze Verhandeling niet konnende bekort worden, moet men in het Werk zelf leezen. Wy zullen nog maar van het Nabericht van den zelfden Auteur, hier op slaande, en aan 't Eind van de *Verhandelingen der Maatschappye* geplaatst, iet gewagen. Hier in zegt de Schryver, dat Hy in een Hoogduitsch Nieuws papier, aangaande de gemelde overgang van Venus, het volgende hadt aangetekend gevonden: *Noch is zu bemerken, das als die Venus im Begriffe war, den Rand der Zonne von innen zu berühren, derzelbe über seine Zirkelformige Rundung in einen solchen Bogen austrat, der volkommen mit dem Rande der Venus parallel war. (NB. Diesz will man in Copenhagen nicht beobachtet haben.) Kenner werden diesz phænomenon einmütbig für eine Atmosphære der Venus halten: in welcher gewisz eine starche brechung der Lichtstraalen statt finden musz, enz.* „ Dit „ Verschynsel is my ”, zegt de Heer KLINKENBERG, „ niet geheel ontsnapt, en ik heb 'er sommigen, die den „ Uitgang gezien hebben, over gevraagd, of zulks by hen „ ook was opgemerkt, doch heb daar niets van konnen „ verneemen, dan 't gene zo even aangehaald is: het welk „ de reden is geweest, dat ik 'er, in deeze Verhandeling, „ in 't geheel niets van hebbe gezegd, en 't zelve alleen aan „ twee Heeren alhier, en aan M. DE L'ISLE te Parys, omtrent met deeze bewoordinge schriftelyk heb gecommuniceerd. *De randen zeer naby malkander koomende, dagt „ my, tot tweemaal toe, dat de Zons-rand, op de plaats daar „ de raaking stondt te geschieden, met een klein bultje zich „ naar buiten uitzettede, even of de Zons rand, een weinig „ voor den rand van Venus wilde te rug wyken.* Dit is een „ verschynsel, het welk juist met den aart van de Atmosphere van den Aardkloot overeenkoomt; en als het rondsom Venus even op zo eene wyze gesteld is, moet dit verschynsel daar van een noodzaaklyk gevolg zyn: want, de „ gezichtstraalen uit ons oog, van even buiten 't vermogen „ van 's Aardkloots dampkring langs den rand van Venus „ gaande, zullen, indien die Planeet geene Atmosphere „ heeft, in volmaakte regte lynen in 't rond, langs derzelver zichtbaaren rand, op de Zon aantreffen, en juist zo

„ een

„ een gedeelte van de Zonneſchyf, als de zichtbaare vlek „ der Planeet beſlaat, voor 't gezicht verbergen, en dus zal „ 'er, wanneer de Planeets-rand in die regte lyn op den „ Zons rand aanloopende, gekoomen is, geen zichtbaare „ verandering, maar de zichtbaare raaking moeten geſchie- „ den; doch zo de Planeet met een diergelyke Atmoſphere „ omringd is, dan zullen die regtliniſche gezichtſtraalen op „ een kleinen afſtand van Venus rand, en langs dezelve, „ overal ombuigen, en op de Zonneſchyf wat nader aan het „ midpunt der vlek aantreffen; en dus een minder rond ge- „ deelte van de Zon voor 't gezicht bedekken, als de groot- „ te van de Planeets vlek ons toeſchynt te doen; waar uit „ dan moet volgen, dat, als de rand van die vlek aan de „ waarlyk regtlynige gezichtſtraal, op den rand van de Zon „ aanloopende, gekoomen is, dat de buiging, die de At- „ moſphere aan die ſtraal toebrengt, veroorzaakt, dat niet „ de raaking der randen, maar dat een gedeelte der Zonne- „ ſchyf, wat nader by het midpunt van de vlek ſtaande; en „ dus de zichtbaare rand der Zonne, nog een weinig, bui- „ ten den rand van de Planeet, gezien moet worden; 't „ welk dan eene verſchyning, als of de Zons rand op die „ plaats een weinig uit zyn kring wykende was, veroor- „ zaaken moet ". Het overige van de Verhandelingen der Maatſchappye hier na.

Waarom de Koekoek zyne eijeren niet zelf uitbroede, maar in het Neſt van andere vogeltjes legge (*)? Door den Heer HERISSANT.

DE Koekoek is een Vogel, die zich maar op een zekeren tyd van 't jaar vertoont. Men verneemt hem, hier te Landē, van het begin van Mey, tot aan het einde van July. Den overigen tyd van 't jaar ziet men hem niet, en men weet niet waar hy zich onthoudt. Hy behoort tot het vleeſch-etend gevogelte, en zyn voedzel beſtaat in gekurven dieren van verſcheidenerleie ſoort; en men kan hem met raauw vleeſch te geven onderhouden. Dit heeft hy met andere vogelen gemeen; maar hy heeft iet byzonders 't welk hem van alle anderen onderſcheidt, naamlyk dat hy andere vogeltjes zyne eijeren laat uitbroeden en zyne jongen opbrengen. Men

(*) *Hiſt. de l'Acad. Roy. des Sc.* 1752. *pag.* 60. Edit. d'Amſt.

Men weet hoe verre de tederheid ga van andere vogeltjes voor hunne jongen, hoe veel arbeid en zorge zy voor dezelven aanwenden. Hier tegen over ſtaat de onverſchilligheid van den Koekoek; hy bemoeit zich niet eens om een neſt te maken. Alle zorge welke het wyfje aanwendt, beſtaat in haar ey te leggen in het neſt van een klein vogeltje, een baſterd Nagtegaal of Vlasvinkje enz. En van dat oogenblik geeft zy het over aan deze ſoort van Voedſter, die, zonder zulks te weeten, belaſt blyft met de broeding en opvoeding van dit jong, ten koſte van haar eigen krooſt, 't welk dees vreemdeling, veel ſterker zynde, altyd doet omkomen.

Zulk eene onverſchilligheid, als men ze by eenigen menſchen vondt, zou men als ondeugende veroordeelen. Maar men kan de Natuur van geene misdaad beſchuldigen. Altyd beſtierd door dezelfde wyze en vermogende hand, is haare wyze van doen ook altyd gegrond op goede redenen, en de vreemdigheid welke wy 'er ſomtyds in meenen te zien, is ſlegts eene uitwerking van onze onkunde. De reden van de weinige voorzorge, van dezen vogel, voor zyne jongen, moet derhalve gezogt worden in de Natuurkunde; en 't is hier, of ten minſte, in de Ontleedkunde, waar in de Heer HERISSANT dezelve ontdekt heeft.

De Maag is in de Vogelen op een geheel andere wyze geplaatſt, dan in andere dieren; Zy is byna gehegt aan den rug, en van vore zo gedekt door de Darmen, dat, als 'er eene inſnyding gedaan wordt door de bekleedſelen van den buik van het borſt-been tot aan den aars, men deze laatſten voor 't oog krygt, en de Maag, welke 'er onder is, bezwaarlyk ontdekke.

Deze plaatſing van de Maag geeft de Vogelen gemak om te konnen broeijen, om dat de deelen welke byna onmidlyk geplaatſt moeten worden op de eijeren of de jongen, zagte deelen zyn, bekwaam om zich, zonder ongemak, te ſchikken naar de drukking welke zy moeten ondergaan; het welk niet zou geſchieden, indien de Maag, voornaamlyk als het dier eerſt gegeten hadt, deze drukking zou moeten lyden.

Ten andere, vereiſcht deze zelfde geſteldheid, dat de jongen gebroeid worden, na dat ze gekipt zyn. Hunne Maag, welke nog niet beſchermd is tegen de drukking van de Lucht, dan door een dunne beenige en byna kraakbeenige plaat, zou te ſchielyk de warmte verliezen, welke noodzaaklyk is tot verteering van het voedſel, ten zy ze door de broeijing van tyd te tyd herſteld wierdt.

De

De waarnemingen van den Heer HERISSANT hebben hem geleerd, dat de Maag van den Koekoek op een geheel andere wyze geplaatst zy. Een van deze vogelen openende, bevondt hy, na de opening van den buik, met verwondering, stukken rauw vleesch, in plaats van de Darmen, welken hy hier verwagtte. Hy dagt, in 't eerst, dat deze stukken vleesch, welken hy zag te wezen zulken als de vogel, eenige uuren voor des zelfs dood, gegeten hadt, zich hier geplaatst hadden door een toevallige opening van de Maag; maar dezelven weggenomen hebbende, zonder iet te verplaatsen, bemerkte hy datze in dit Ingewand waren; dat het zelve zo voor aan geplaatst was, dat hy het met de bekleedselen te gelyk geopend hadt; en de Darmen bedekte, in plaats dat het in andere vogelen door dezen bedekt wordt.

De ruimte van deze Maag was gelyk een dop van een middenmatig hen-ey; en 't gene zy byzonder hadt, was, datze door een vakagtig weeffel gehegt was aan alle de deelen welken haar bedekten.

Deze samenstelling kwam den Heer HERISSANT zo byzonder voor, dat hy vermoedde dit iet tegennatuurlyks te zyn in dezen vogel: maar de ontleding van verscheiden andere vogelen van het zelfde soort, waar in hy dit op gelyke wyze bevondt, deedt hem besluiten, dat het natuurlyk en altyd zo ware.

Uit deze plaatsing van de Maag blykt, dat het voor de Koekoek zo bezwaarlyk is zyne eijeren en jongen te broeden, als dit gemaklyk is voor andere vogelen. De vliezen van zyne Maag, bewaard door het gewigt van zyn lichaam, en gedrukt tusschen de voedzels welken zy inhouden en de harde lichaamen, zouden een pynlyke drukking lyden, welke hinderlyk zou zyn aan de verteering der spyzen.

Uit het maaksel van dit dier ziet men ook, dat zyne jongen niet zo nodig hebben gebroeid te worden als die van andere vogelen; om dat hunne Maag, onder de Darmen geplaatst, meer tegen de koude beschut is; en misschien is dit de reden waarom de Koekoek zyne jongen te broeden geeft aan kleine vogeltjes. Zy verliezen niet by de broeijing, en zy gedyen door hun eigen gemaklykheid; en de sterksten zynde, leeven zy ten koste van de natuurlyke jongen van den vogel, welken zy doen sterven.

VERGELYKING DER ONLANGS UITGEKOMENE PSALMBERYMINGEN.

HEt vooroordeel, dat zo lang de Psalmberyming van *Datbenus* hardnekkig voorstond, heeft eindelyk, mag men zeggen, in onze dagen het hoofd moeten buigen (*); althans in zo verre, dat geen mensch, met eenig oordeel begaafd, zich heden zulle onderwinden, derzelver aanhoudend gebruik te verdeedigen: nadien derzelver gebreken en ongerymdheden in zo helder een daglicht gesteld zyn, dat die Beryming, ten algemeenen afkeer en voorwerp van bespotting geworden, niet langer bekwaam zy, om, by menschen van eenig nadenken, ten Godsdienstigen gezang te strekken. Maar, hoe verre men dus ook gevorderd zy, om eene door 't vooroordeel geliefkoosde Beryming af te schaffen, men is egter alle zwaarigheden, omtrend het invoeren van eene nieuwe en betere nog niet te boven gekomen; inzonderheid met opzigt tot de keuze welke. Schoon genomen 't staa vast, *Datbenus* dient ons niet meer, wie zal in zyne plaats komen? 't zy eens zo, men bepaale zich, om niet zo zeer het oog te vestigen op de Berymingen, die in 't laatst der voorgaande en 't begin der tegenwoordige eeuwe eerst het licht gezien hebben; als wel op zodanigen, die, zedert den laatsten slag aan 't vooroordeel voor *Datbenus* toegebragt, in openbaare druk uitgegeeven zyn, met oogmerk om dezelven aan 't oordeel der kundigen te onderwerpen; of ze ook ten algemeenen gebruike mogten dienen: de vraag blyft nog, tot welke Beryming zal zich de keuze bepaalen? Te meer daar reeds ten minste vier of vyf onderscheidene Berymingen ten dien einde in handen zyn, en 'er mogelyk nog meer aangeboden zullen worden (†).

't Ge-

(*) Naa een stryd van meer dan 100 jaaren; want, gelyk de Heer *Geldorp* in zyne Voorreden voor zyne Psalmberyming, in den jaare 1644 uitgegeeven, getuigt, hebben de Kerken van Zuid- en Noord-Holland al ten zynen tyde *in bedenken genomen; of het niet dienstich en noodich ware de Psalmen te zuiveren van die gedurige stopwoorden:* en van dien tyd af inzonderheid zyn veele Dichters werkzaam geweest om 't Psalmgezang te verbeteren, doch 't vooroordeel heeft hunne oogmerken grootlyks verydeld.

(†) De onlangs uitgegeevene Berymingen zyn. *Het Boek der Psalmen enz. in dichtmaat gebragt door een Kunstgenootschap, onder de zinspreuk* Laus Deo, Salus Populo. *Te Amsterdam, by* Pieter Meyer. *De Psalmberyming van* Petrus Dathenus *verbeterd I Boek,* (behelzende de 41 eerste Psalmen.) Gloria Deo. *Te Leiden, by* Hen-

't Gelufte ons, in eene overweeging dier zwaarigheid, de onlangs uitgegeevene Pfalmberymingen met elkanderen te vergelyken; en 't dagt ons den Leezeren niet onaangenaam te weezen, hun deeze onze vergelyking onder 't oog te brengen. Om dezelve te beter in te rigten hebben wy, by welken geene reden ter waereld is, om de eene boven de andere te begunftigen, geoordeeld niet beter te konnen doen, dan onze vergelyking te veftigen op de eigenfte grondregels, welken de Dichters deezer Berymingen zich voorgefteld hebben, die ook in 't algemeen goedgekeurd worden, en kortlyk hier op uitkomen.

Men zal de Staaten Overzetting ten Text houden; die zo woordlyk volgen als mogelyk is; de duiftere Oofterfche fpreekwyzen door klaare gelykbetekenende Nederduitfche uitdrukkingen voorftellen; zich in 't byvoegen van woorden of fpreekwyzen, ten wille der Dichtkunde, bedienen van Schriftuurlyke uitdrukkingen; agt geeven op de waare verhevenheid, en de zuiverheid der Nederduitfche taale in eene zagtvloeijende dichtmaat bewaaren.

Deeze grondregels nu vaftgefteld en aangenomen zynde, is de groote vraag; welke der uitgegeevene Pfalmberymingen beantwoordt volmaaktft aan dezelven? In 't beantwoorden deezer vraage, naar ons oordeel, zullen wy in de algemeene vergelyking ons oog veftigen op den eerften en laatften van 't eerfte *Tiental*, waar toe één der Dichteren zich heeft gelieven te bepaalen; om dus ten deezen aanzien den eerften en den laatften te neemen; om te toonen, dat wy 't 'er geenzins op toeleggen, om een Pfalm uit te kiezen, waar in de een miffchien gelukkig en de ander ongelukkig geflaagd was; wordende onze keuze dus bepaald door ééne der Berymingen zelve.

Den

Hendrik Moftert. *Proeve om de Pfalmberyming van* Petrus Datheenus *te zuiveren, en Proeve om den Bybeltext in Dichtmaat naauwkeurig te volgen, onder de zinfpreuk* Omnia valemus, auxiliante Deo, door *Bibliophilus*, volgens de ondertekening van 't Voorbericht. *Eerfte Tiental. Te Middelburg, by* Louis Taillefert Dz. *Proeve eener nieuwe Beryming van het Boek der Pfalmen, ontworpen door* J. E. Voet, Arts, *befchaafd, en dus ver voltooid door een Genootfchap van Godgeleerden, Taal en Dichtminnaars, te famen Leden der gereformeerde Kerk in Nederland.* (Deeze Proeve behelft tot nog de 72 eerfte Pfalmen.) *In 's Gravenhage, by* Ottho van Thol. —— De orde in deezen gevolgd is de tydorde der uitgaaven, of wel zo als ze ons ter hand gekomen zyn.

Den eerften Pfalm vangt het *Kunftgenootfchap* aldus aan.

„ *Wel zalig hy, die naar der boozen raad*
„ *Zyn gang niet richt; den weg des zondaars haat;*
„ *Geen plaats zoekt in den ftoel der fchimpgezinden,*
„ *Maar all' zyn' luft in zynen God kan vinden;*
„ *In zynen God, wiens wet hy dag en nacht*
„ *Doorzoekt, doorgrond en met vermaak betracht.*

Den Schryver onder de zinfpreuk *Gloria Deo* laat zich in deezer voege hooren.

„ *Wel zalig hy, die in der bozen raed*
„ *Niet treedt, noch op den weg der zondaars ftaat,*
„ *Noch zitplaets zoekt in het geftoelt' der zotten,*
„ *Die en met God, en zuivre Godsdienft fpotten.*
„ *Maar all' zyn luft is in des Heeren wet,*
„ *Waar op hy dag en nacht zyn zinnen zet.*

Bibliophilus begint deezen Pfalm aldus.

„ *Wel zalig hy, die, in 's Godloozen Raad,*
„ *Niet wandelt, noch op 's Zondaars Wegen ftaat,*
„ *Noch zit, noch blyft by fpotteren verkeeren,*
„ *Maar zynen Luft ftelt in de Wet des Heeren,*
„ *Deez' met alle ernft, getrouwlyk, Dag en Nacht,*
„ *En overdenkt, en, in Gods vreez' betracht.*

In de uitgaave van den Heer *Voet* zingt men.

„ *Wel zalig hy, die in der boozen raad*
„ *Niet wandelt; noch op 't pad des zondaars ftaat;*
„ *Noch zitplaats neemt, waar fpotters t'famen rotten,*
„ *Die zonder vrees met God en godsdienft fpotten;*
„ *Maar 's Heeren wet met blydfchap dag en nacht*
„ *Herdenkt, bepeinft, en yverig betracht.*

De text luidt. *Welgeluckfaligh is de man, die niet en wandelt in den raet der godtloofen, noch ftaet op den wegh der fondaren, noch fit in 't geftoelte der fpotteren. Maer fyn luft is in des Heeren wet, ende hy overdenkt fyne wet dagh ende nacht.*

Aan deezen text is, in 't woordlyke, de tweede Beryming de naafte; doch die van den Heer *Voet* is, inzonderheid in de twee laatfte regels, deftiger: voor al is die regel

„ *Waar op hy dag en nacht zyn zinnen zet*

beneden den Dichtkundigen ftyl in een deftig onderwerp, dat hier in de laatfte Beryming kragtiger uitgedrukt wordt. Ten opzigte van *Bibliophilus* is 't blykbaar, dat zyne taal zich, in vergelyking met die der anderen, zeer laag voordoet. Wat aangaat de Beryming van 't *Kunftgenootfchap*, fchoon ze minft woordlyk zy, is dezelve nogtans van dien

aart,

aart, dat ze geen denkbeelden behelze, dan zulken die in den text opgesloten zyn: en de ſtyl is wel zo dichtkundig, zynde manlyk en tevens vloeibaar, als die der andere Heeren: dat voor al doorſtraalt in den tweeden en derden regel, die hier deftig vloeijen, daar ze in de tweede en vierde Beryming min of meer ſtooten.

Den tienden Pſalm, die ons tot eene tweede proeve van vergelyking ſtrekt, begint het *Kunſtgenootſchap* op deeze wyze.

„ *Waarom, ô Heer! is 't dat ge u ons onttrekt,*
„ *En voor uw Volk uw aangezicht bedekt?*
„ *De tyden van benaauwdheid langer rekt,*
„ *Daar alles ons tot vrees en droefheid wekt?*
„ *Wy zyn vervolgd van Volk, met kwaad bevlekt:*
„ *Verneêr hunn' trots: verydel door uw goedheid*
„ *'t Geen ze over ons beſlooten, vol verwoedheid!*

De Schryver onder de zinſpreuk *Gloria Deo* heeft hier.

„ *Wat reden, Heer, dat gy van verre zyt,*
„ *En u verbergt in deez' benaeuwden tyd?*
„ *Het godloos volk vervolgt met heten vlyt*
„ *In hoogmoed den ellendigen, ai laet*
„ *Zy alle zyn gegrepen in den raed*
„ *En aenſlag, die zy ſmeden*; want godloosheid
„ Verheugt zich in zyn' wenſch en roemt de boosheid (*).

Bibliophilus heeft dit wat breeder uitgebreid in deeze woorden.

1.

„ *Waarom is 't Heer, dat gy van verre ſtaat?*
„ *Waarom ô God, verbergt ge uw Aangezicht?*
„ *Uw Vriendelyk Oog, uw Zegenryk Gelaat?*
„ *Terwyl uw Volk van allen ramp, zoo digt*
„ *Omgeeven, in benaauwdheid nederligt,*
„ *En, hard vervolgd door heete en felle Boozen,*
„ *Bezuuren moet den Hoogmoed dier Godloozen!*

2.

„ *Zie neêr, ô God, redt uw' Elendeling,*
„ *Stel zyn' Party, die hem naar 't leven ſtaat,*
„ *Die zig bedenkt, hoe hy hem beſt verdring',*
„ *Verdrukk', Verdelg', te loor in zynen Raad,*
„ *Op dat hy zelv neêrſtorten mooge in 't kwaad;*
„ *Door uwe Hand in d'aanſlag word' gegreepen,*
„ *En valle in 't Net, daar hy deez' in wilt ſleepen.*

In

(*) Dit gedeelte komt in de andere berymingen in 't volgende Vers.

In de uitgaave van den Heer *Voet* is 't aldus in Dichtmaat gebragt.

„ *Waarom, ô Heer! blyft Gy van verre ſtaan?*
„ *Waarom verbergt Gy U; daar wy, belaan*
„ *Met angſt en ſchrik, ſchier door den druk vergaan?*
„ *De trotſaart, die godloos de deugd verſmaadt,*
„ *Vervolgt uw volk in zynen jammerſtaat.*
„ *Dat ben 't beſluit, tot ons verderf genomen,*
„ *In 't warnet breng' en ſchielyk om doe koomen.*

De text luidt. *O Heere, waerom ſtaet gy van verre?* [waerom] *verbergt gy u in tyden van benaeuwtheyt? De godtlooſe vervolght bittelick in hoogmoet den elendigen: laetſe gegrepen worden in de aenſlagen, die ſy bedacht hebben.*

Men moet hier ongetwyfeld weder zeggen, als in de eerſte proeve, dat de tweede Beryming naaſt aan den text is; doch die van den Heer *Voet* ſtelt ons de denkbeelden in den text vervat veel kragtiger voor: alleen verſlapt het woordje *ſchier* den ſtyl wat veel: in omſchryvingen van dien aart drukt een bedroefd hart zich ſterk uit; men ſchreef hier mogelyk al zo goed, ſtellig, om de grootte der benauwdheid aan te duiden

Door bitt'ren druk vergaan?.

Dit Vers is ook niet minder manlyk dan dat van 't *Kunſtgenootſchap*, terwyl 't zich tevens nader aan den text houdt: byzonder zyn de twee laatſte regels deftiger, en ze drukken het bedoelde denkbeeld van den Hebreeuwſchen Dichter, naar de kragt der ſpreekwyze, *gegrepen te worden in zyne aanſlagen*, met meer nadruk uit. Betreffende *Bibliophilus*, men ziet duidelyk dat hy, buiten noodzaak, uitweidt, en, door eene opſtapeling van woorden, zynen ſtyl wel doet zwellen, maar tevens afwykt van de waare verhevenheid.

Deeze dubbele proeve geeft eenigermaate aanleiding om te denken, dat de Beryming van *Bibliophilus* de minſte deezer vier zy; dat de Schryver onder de zinſpreuk *Gloria Deo* het woordlyke naaſt kome, doch in kragt van taal by de Pſalmen door den Heer *Voet*, en die door 't *Kunſtgenootſchap*, uitgegeeven, te kort ſchiete; en dat deeze twee laatſtgenoemden boven al om den prys ſtryden; zullende mogelyk de een in deezen en de ander in geenen Pſalm de goedkeuring der Liefhebberen van Taal en Dichtkunde wegdraagen. Dit oordeel, uit deeze algemeene vergelyking opgemaakt, zal ook niet ver bezyden de waarheid weezen; doch eene byzonderer beſchouwing zal ons mogelyk nog iets bepaalder met grond konnen doen zeggen.

Het

Het oordeel over den ſtyl van *Bibliophilus* wordt door ieder bladzyde beveſtigd; zo dat het niet noodig zy byzondere plaatſen aan te haalen: een ieder die zyne Beryming leeſt, en met de anderen vergelykt, kan terſtond bemerken dat hy, ſchoon welmeenend in zyne poogingen, en niet misdeeld van oordeel, egter als Dichter in deezen niet te verheffen zy. Hy heeft, het geen hem ook geoorlofd was, voor zich de vryheid gehouden, om 't getal der zangverzen te vermeerderen of te verminderen: doch 't eerſte doet hem niet zo na aan den text blyven als de bovengenoemde Schryver, en 't tweede doet hem uitbreidingen maaken, die niet zeer kragtig zyn: in 't eene en in 't andere geval heeft de ſtyl dit gemeen, dat ze nu tot het laffe dan tot het zwellende vervalle, en nergens beſtendig deftig zy. — Het heeft dien Heer goedgedagt nevens zyne Beryming, welke hy, zo als we uit het *Voorbericht* afleiden, de beſte oordeelt, en waar van we ook boven gebruik gemaakt hebben, nog eene andere Beryming te voegen; welke geſchikt is, om den *Datheensgezinden* eenigzins te gemoet te komen, door eene proeve, *in hoe verre men, met zoo weinige veranderingen en verbeteringen, als eenigzins doenlyk is, zouden mogen ſlagen in 't beſchaaven, zuiveren, en nuttig zoo wel als vloeibaarmaaken der Berymінge van Dathenus*. Het concept zelve laaten wy aan zyne plaatſe, 't is niet te denken dat het ingang zal vinden; maar wat de uitvoering van onzen Aucteur aangaat; de Beryming door hem als zodanig een voorgedraagen, wykt doorgaans zo ver van *Dathenus* af, dat dezelve aan dit bedoelde geenszins beantwoorde. Neem ten voorbeelde weder het eerſte vers van den tienden Pſalm.

„ *Waarom is 't Heer, dat gy, zoo verr', zoo wydt,*
„ *Van ons afwykt, en 't vriendelyk Gelaat*
„ *Verbergt voor ons, in zoo benaauwden tyd,*
„ *Daar 's Vyands liſt en zyn bedekte Raad,*
„ *Uw Volk benart, O Heer, hoe duldt gy 't kwaad;*
„ *Ai, gryp hem aan, vernietig zyne laagen,*
„ *Wiens Hoogmoed ons elenden baart en plaagen.*

Dit is niet *Dathenus* zuiveren en beſchaaven, maar een geheel ander Vers maaken: beter ſlaagde hier in eertyds de Eerwaarde *Trommius*, toen hy, met dit oogmerk, *Dathenus* zogt te verbeteren (*). Deeze berymt dit vers aldus.

„ *Hoe*

(*) Zie *Sachte Verbetering der Pſalmrymen Datheni, door* A. Trommius. *Te Amſterdam, by* G. Borſtius 1695.

Mmm 4

„ *Hoe komt 't dat ghy, Heer, van ons wyckt soo wydt?*
„ *En deckt uw' aengesicht soo gants en gaer?*
„ *Verbergt ghy u oock selfs tot deser tydt,*
„ *Daer in de noot ons overvalt soo swaer?*
„ *In hoochmoet brandt der goddeloosen schaer,*
„ *En maeckt den armen mensch te zyn vol vreesen;*
„ *Laets' in haer listen selfs gevangen wesen.*

Hier mede van *Bibliophilus* affcheid neemende, ftaat ons den Schryver onder de zinfpreuk *Gloria Deo* te zien. Deeze Heer heeft zich mede niet bepaald aan 't getal der zangverzen van *Dathenus*, maar om den text *zoo ftipt mogelyk na te zingen, en zich, zoo zorgvuldig als hy kon, te wagten voor uitbreidingen; van waar 't hem ook*, gelyk hy zegt, *gelukt is meer te zeggen in minder regels, en een groot deel Pfalmen te bekorten.* Overeenkomftig hier mede moet men ook zeggen, dat het bovengemelde oordeel in 't leezen deezer Beryminge ftand houdt; dezelve komt nader aan 't woordlyke; de Pfalmen door den Heer *Voet*, en die door 't *Kunftgenootfchap*, uitgegeeven, wyken meermaals verder van den text. En dit 's niet vreemd; nademaal die Heeren zich bepaald hebben aan de van ouds ingevoerde verdeeling der verzen, om dus de eenftemmigheid met het gewoone Pfalmgezang te beter te bewaaren; het welk hen dikwils hier en daar het dichtftuk heeft moeten doen uitbreiden. —— Wy zullen ons niet uitlaaten over het gewigt of de noodloosheid deezer bepaalinge aan de oude verdeeling, maar merken alleen aan; dat, indien wy door deeze uitbreidingen als mede door de meerder genomene vryheid hier en daar in 't ftipt woordlyke iets verliezen, wy 'er aan de andere zyde in 't Dichtkundige niet weinig door winnen. Het bepaald woordlyke brengt natuurlyk veel al ftyfheid, of ten minfte een dofier ftyl te wegen; daar wat meerder ruimte uit eigen aart de vloeibaarheid bevordert, en den ftyl verleevendigt: en deeze verfchillende uitwerking ziet men gemeenlyk in de vergelyking deezer Pfalmen, gaande de twee laatftgenoemde Berymingen die van onzen Schryver doorgaans te boven in vloeibaarheid en leevendigheid. Ook wordt men alleszins gewaar dat die Heeren, in 't laatfte geval meer keuze van woorden en fpreekwyzen hebbende, zich veel al kragtiger uitdrukken dan onze Schryver. Hy laat zich, (ten voorbeelde,) met den aanvang van den tweeden Pfalm aldus hooren.

„ *Wat*

„ *Wat reden woedt 't oproerig Heidendom?*
„ *Wat doet het Volk dus ydelheid bedenken?*
„ *De Koningen der aerde zyn alöm*
„ *In opstand om my in myne eer te krenken,*
„ *De Vorsten slaen te samen raed, vol streken,*
„ *Zy tasten God, en zyn' Gezalfden aan:*
„ *Zy spreken: laat ons hunne banden breken,*
„ *En ons van 't touw der heerschappye ontslaan.*

Dit vers heeft het *Kunstgenootschap* aldus in Dichtmaat gebragt.

„ *Wat drift beheerscht het woedend' Heidendom,*
„ *En heeft het hart der Volken ingenomen?*
„ *De Koningen verheffen zich alöm,*
„ *De Vorsten zyn, vermetel, t'saam gekomen,*
„ *Om zich van God, den hoogen God te wreeken:*
„ *Hun trots vliegt hem en zyn' Gezalfden aan:*
„ *Zy spreeken t'zaam: laat ons hun banden breeken,*
„ *En van hun juk ons met geweld ontslaan!*

In de uitgaave van den Heer *Voet* zingt men aldus.

1.

„ *Waarom vergramt zich 't woedend Heidendom,*
„ *En raast en tiert, van recht ontbloot en reden?*
„ *Wat vuur ontsteekt den nyd der volkren, om*
„ *In 't brandend hard een ydlen raad te smeeden?*
„ *Hoe ziet men thans Gods ryk door aardsche magten*
„ *Bespot, versmaad, besprongen met geweld;*
„ *En Vorsten t'saam verbinden all' hunn' krachten*
„ *Tot ondergang van zyn' gezalfden held.*

2.

„ *Verscheuren wy (dus is hun overleg*
„ *En snoode raad) de banden die ons knellen;*
„ *Komt, werpen wy hun touwen van ons wech:*
„ *Waar is het ryk, dat ons de wet zou stellen?*

De Text luidt. *Waerom woeden de Heydenen, ende bedencken de volcken ydelheyt? De Koningen der aerden stellen zich op, ende de Vorsten beraedtslagen te samen, tegen den Heere ende tegen synen Gezalfden,* [seggende:] *Laet ons hare banden verscheuren, ende hare touwen van ons werpen.*

De eerste Beryming is hier wel de woordlykste, maar ze is min Dichtkundig dan de tweede, en schoon de derde niet vry te spreeken zy van eene al te verregaande rekking, en dus in vergelyking met de tweede daale, is ze nogtans veel kragtiger, vloeibaarder en leevendiger dan de eerste. Hier by komt nog, dat deeze Heer, zich nader aan 't woordlyke

houdende, ook in 't algemeen minder op zyne taal en 't rym lette, of meer vryheids gebruike, dan de Heeren Opftelders der bovengenoemde tweede en derde Beryminge: dit geeft hem wel een voordeel, om nader by den text te blyven, doch ten nadeele der Dichtkunde, die hier egter voor al in 't oog gehouden moet worden. Eenige weinige voorbeelden zullen genoeg zyn, om dit den Leezer onder 't oog te brengen; hy maakt geen zwaarigheid om *verrichten* op *gerichte* te doen rymen, als mede *tyde* op *gefcheiden* of *tyd* op *eeuwigheid*; ook zyn by hem *goedertierenheid* en *heiligheid*, *laten* en *verlaten* enz. rymflagen (*). Op den laatften regel van den tweeden Pfalm leezen we

Wel zalig zyn all' die op hem betrouwt

voor *betrouwen*, gelyk het meervoudige *zyn* eifcht. Beter was 't naar ons inzien, hier eenigzins van 't woordlyke af te gaan, 't meervoudige in 't enkelvoudige te veranderen, en ten minfte in goed Nederduitfch te fchryven.

Wel zalig hy, die vaft op hem betrouwt

In 't flot van den 23ften Pfalm vinden wy,

En ik zal in het heilig huis des Heeren
Met ruft, in lengte van dagen verkeeren.

alwaar het woord *dagen*, tegen de natuur onzer taale, de eerfte lettergreep kort en de tweede lang heeft. By deeze en dergelyke vryheden, die onze nauwkeurige Dichters wraaken, en ons hier in meermaals voorkomen, voege men nog ten flot, dat onze Schryver ter aanvullinge zyner regelen veel al zich van ftopwoorden bediene, die niets ter zaake doen: zelfs is ons voorgekomen dat hy ten dien einde gebruik maakt van tweemaal genoegzaam 't zelfde te zeggen, eerft in 't Latyn of Hebreeuwfch en dan in 't Nederduitfch. Dus vinden we op bl. 52.

Gy hebt hem toegevoegd daar by
Een glans van majefteit
En gloryheerlykheid (†)

en op bl. 80.

O Heer! myn God! met all' myn kracht
Zal ik, op Halelujah wyzen (§),
In eeuwigheid u loven pryzen.

De Text luidt. Pf. XXI. 6. *Majefteyt ende heerlickheyt hebt ghy hem toegevoeght.* en Pf. XXX. 13. *Heere, myn Godt, in eeuwigheit zal ick u loven.*

Deeze

(*) Zie bl. 2, 4, 9, 10, 26, 57, 65, 78, 107, 117 en elders.
(†) *Gloria* is *heerlykheid.* (§) *Halelujah* is *Looft den Heer.*

Deeze beschouwing der Beryminge van den Schryver, onder de zinspreuk *Gloria Deo*, toont dat dezelve, (schoon naast woordlyk, en in zo ver te pryzen,) niet zo hoog te schatten zy als de twee nevensgaande. We konnen ook niet twyfelen, of de grondregel, van *den text zo woordlyk te volgen als mogelyk is*, is uit den aart der zaake, en uit kragt der nevensgaande grondregelen, te verstaan in deezen zin: *zo veel mogelyk is*, *zo veel bestaan kan*, *met de natuur onzer Nederduitsche Taale en Dichtkunde*, die buiten tegenspraak kragtige spreekwyzen, een leevendigen styl en vloeibaaren trant vereischt; waar aan, volgens het voorgezegde, deeze Beryming het minst van de drie voldoet. Zo deeze onze redelyke verklaaring van dien grondregel niet mogte behaagen, en men bestonde sterk te dringen op het *woordlyk volgen*, zo zouden we niet vreemd zyn van de op maat gestelde Psalmen van den Heer *J. de Brune* aan te pryzen, boven eene Beryming, die, volgens de hedendaagsche Dichtkunde, niet nauwkeurig genoeg is. Die Heer doet ons den tweeden Psalm aldus aanvangen (*).

„ *Waarom is 't dat de Heidens rotten t'saem*,
„ *En dat de volcken ydelheid bedencken?*
„ *De Koningen der aerden zyn ghezet*;
„ *De Vorsten die beraeden met malkander*;
„ *Zo teghen God*, *als teghen zyn ghezalfden*:
„ En zeggen, *Laet ons hare banden heel*
„ *Verscheuren*, *en haer touwen van ons werpen*.
„ *Die in den hemel woont*, *die lacht 'er om*.

En is dit nog niet woordlyk genoeg, als ten wille van de maat hier en daar aangevuld zynde; eischt men stipt woordlyk, men neeme dan, om niet dan den text te zingen, het Psalmboek van den Musicant *Ant. Deutekom*, en zinge door behulp der repetitien den text. Deeze Heer schikt ten dien einde het eerste vers van den tweeden Psalm in deezer voege (†).

„ *Waerom* waerom *woeden de Heidenen*,
„ *Ende bedencken de volcken ydelheit*?
„ Waerom waerom woeden de Heidenen,
„ Ende bedencken de volcken ydelheit?

„ *De*

(*) Zie *Davids Psalmen*, *gedicht door* J. de Brune. *Te Amsterdam*, *by* Theunis Jacobsz. 1650.

(†) Zie *Het Boek der Psalmen*, *door* Ant. Deutekom. *Te Utrecht* 1657.

„ *De Koningen der Aerden stellen sich op*,
„ *En de Vorsten* Vorsten *beraetslagen*
„ *Te samen*, te samen *tegen den Heere*,
„ *En tegen syn gesalfden* [*seggende*]:

We konnen niet denken, dat men den gemelden grondregel in deezen zo sterk zou willen dringen, dat eene keuze van dien aart weezenlyk in bedenking mogte komen: men heeft in onze dagen nog te veel smaaks in de Nederduitsche en wel in de rymende Dichtkunde, om hier toe over te gaan: des we niet twyfelen of men zal het *woordlyk volgen* niet verder eischen dan daar mede bestaanbaar is. Dit dan vastgesteld zynde, en derhalve afziende van de Beryming, onder de zinspreuk *Gloria Deo*, zo blyven 'er nog twee Berymingen, door den Heer *Voet*, en door 't *Kunstgenootschap* uitgegeeven, ter keuze over. —— Schoon 't nu in den eersten opslag bezwaarelyk schyne, zich in 't verkiezen van éêne deezer twee te bepaalen, nadien ze beiden haare voortreffelykheden, en ôok ongetwyfeld haare gebreken hebben; zal egter die zwaarigheid weder grootlyks afhangen van 't stipter eischen der woordlyke navolginge, of van 't nauwer agt geeven op de Dichtkunde: naar geraade der zyde die men in deezen houdt, zal men ook gereeder tot de eene of tot de andere Beryming overhellen. Is men van oordeel dat de Dichtkunde zomtyds opgeofferd moet worden aan de woordlyke navolging; dan zal men niet vreemd zyn van zyne stem te geeven aan de Beryming, die op den naam van den Heer *Voet* het licht ziet. Is men, aan de andere zyde, van gedagten, dat de woordlyke navolging zomtyds opgeofferd moet worden aan de Dichtkunde, wanneer men zich beter, overeenkomstig met den aart der Dichtkunde, kan uitdrukken, door meer de denkbeelden, als wel het woordlyke, in 't oog te houden; dan zal men, onzes agtens, niet twyfelen van aan die van 't *Kunstgenootschap* den voorrang te geeven. Want eene oplettende vergelyking deezer Berymingen doet genoegzaam doorgaande zien, dat die van den Heer *Voet* het woordlyke wel zo naby blyft; en men moet dien Heer met de zynen het regt doen van te erkennen, dat ze over 't algemeen de vereischten der Dichtkunde in 't oog houden: doch die vergelyking toont ook tevens, naar ons oordeel, niet min duidelyk, dat de Beryming van 't *Kunstgenootschap*, met een weinig meer ruimte ten opzigte van 't woordlyke t'zamengesteld zynde, dezelve in Dichtkunde over 't algemeen genomen overtreft; en van

van daar beter beantwoordt aan de vastgestelde grondregelen.

Ieder Dichtkundige, die deeze Beryminge met aandagt leest, en onbevooroordeeld vergelykt, zal dit ons oordeel, vertrouwen we, volkomen billyken. Het komt hier zo zeer niet aan op deeze of geene byzondere plaatsen; wy maaken geen zwaarigheid van te zeggen, dat 'er in die van den Heer *Voet* eenige verzen gevonden worden, welken die van 't *Kunstgenootschap* overtreffen, en zo ook aan de andere zyde; dan de vraag is hier niet slegts over eenige byzondere verzen, maar over het doorgaande beloop der Beryminge; des ook ons oordeel beter getoetst kan worden in eene doorgaande leezing, dan wy 't in byzonderheden, voor al in dit ons kort bestek, konnen staaven. Om egter hier van eenigermaate eene proeve te geeven, zullen we nog eenige weinige voorbeelden hier nevens voegen.

Ps. I. v. 2. zingt men in 't slot, volgens *Voet.*

„ *Hy groeit zelfs op in ramp en tegenspoed,*
„ *Hem gaat het wel; 't gelukt hem wat hy doet.*

En volgens 't *Kunstgenootschap.*

„ *Hy zal zyn vlyt, behoed voor ramp en druk,*
„ *Door 's Hoogsten gunst bekroond zien met geluk.*

Ps. XXII. v. 8. de eerste helft, volgens *Voet.*

„ *Myn kracht is, als een scherf, van sap beroofd,*
„ *Myn tong kleeft in myn' mond, door dorst gekloofd;*
„ *Gy zult eerlang my, door de dood, het hoofd*
„ *In 't stof doen bukken.*

Volgens 't *Kunstgenootschap.*

„ *Een potscherf is niet drooger dan myn kracht.*
„ *Myn dorre tong is door myn' druk versmacht,*
„ *En kleeft aan myn' gehemelte, in myn' klacht*
„ *Ik sterf door 't lyden.*
„ *Uw hand schynt my aan 't stof des doods te wyden.*

Ps. XXIV. v. 3. de laatste helft, volgens *Voet.*

„ *Dat is 't geslacht, dat naar Hem vraagt,*
„ *Uw aanzicht zoekt, zyn nood U klaagt,*
„ *Die Jakobs; worstlaars in gebeden.*

Volgens 't *Kunstgenootschap.*

„ *Dus is 't dat Jacobs nageslacht,*
„ *'t Welk 's Hoogsten wil en wet betracht,*
„ *Hem zoekt met uitgestrekt verlangen.*

Ps.

Pſ. XXXIII. 3. de laatſte helft, volgens *Voet.*

„ *Gods lof moet men zingen,*
„ *Hy ſchiep all' de kringen*
„ *Des Hemels door 't woord.*
„ *Zyn Geeſt heeft hunn' benden*
„ *Geplaatſt en doen wenden*
„ *Om zuiden en noord?*

Volgens 't *Kunſtgenootſchap.*

„ *'t Eeuwig Alvermogen*
„ *Bragt de Hemelboogen*
„ *Door zyn Woord in 't licht,*
„ *'t Heeft de flonkervuuren,*
„ *Die den tyd verduuren,*
„ *Door zyn' Geeſt geſticht.*

Pſ. XXXVIII. 4. volgens *Voet.*

„ *Want myn hoofd is als bedolven*
„ *In de golven*
„ *Van myn ongerechtigheên,*
„ *Zulk een laſt van zond' en plaagen,*
„ *Niet te draagen,*
„ *Drukt myn ſchouders naar beneên.*

Volgens 't *Kunſtgenootſchap.*

„ *All' myn miſdaên, die u tergên,*
„ *Zyn, als bergen,*
„ *Opgerezen in 't gevaar:*
„ *Vruchtloos tracht ik die te ontwyken:*
„ *'k Zal bezwyken:*
„ *Ach! die laſt valt my te zwaar.*

Het zy voor 't tegenwoordige genoeg deeze weinige voorbeelden bygebragt te hebben, om den Leezer te doen opmerken, hoe de Beryming van 't *Kunſtgenootſchap* die van den Heer *Voet*, ten minſte in deeze plaatſen, in Dichtkunde te boven gaa; en men zal, die twee Berymingen leezende, doorgaande gewaar worden, dat die van 't *Kunſtgenootſchap* vloeibaarder, leevendiger en kragtiger is; en gevolglyk beſt geſchikt, om 't gemoed van den Zanger ſterker te treffen, en hem tot verhevener aandoeningen op te leiden; dat zeker een voornaam oogmerk in 't verbeteren van de beryming der Pſalmen behoort te zyn.

Behalve deeze vier of vyf Berymingen ten Kerk-gebruike ter proeve overgegeeven, heeft men ook door den druk gemeen gemaakt, eene ***Overzetting der eerſte, vyfde en agtſte der Pſalmen Davids, naar de in gebruik zynde Zangmaat,*** ***door***

door den Heere W. van Haren. *Te Amsterdam by* Dirk onder de Linden. —— Het zal niet noodig zyn deeze Psalmen met de voorgaande te vergelyken; nademaal de Heer *van Haren* zeer waarschynlyk een geheel ander doelwit dan de bovengenoemde Schryvers beoogt, en een byzonder oogmerk met deeze uitgaave heeft: de overeenkomst der stoffe egter schynt te eischen, dat wy ten slot nog met een kort woord van dezelven gewaagen. Men moet, onzes oordeels, van de Beryming van dien Heer zeggen, dat ze, ten aanzien der uitvoeringe, plaats verdient by zyne voorheen uitgegeevene lofwaardige Dichtstukken: men ziet 'er inzonderheid dien mannelyken styl in, welke den Gedichten van den Heer *van Haren* als eigen is. Men leeze, tot een staal hier van, zyne beschryving van Gods gunst aan den mensch betoond, volgens den text Ps. VIII. 4-9.

Als ik het „ *werk der Hemelen aanschouw,*
„ *Van uwe hand het Goddelyk Gebouw,*

„ *Daar uwe Maan, daar uwe Starren praalen,*
„ *En, naar uwe orde, altyd haar loop herhalen,*
„ *Wat is de Mensch dat gy hem ryk beschenkt,*
„ *En 's Menschen Kint, dat gy nog om hem denkt!*

„ *'t Heeft U behaagd zyn' staat zo hoog te heffen*
„ *Dat d'Engelen alleen hem overtreffen.*
„ *Gy hebt gewilt dat Eere by hem woont,*
„ *Met heerlykheid hebt gy zyn hoofd bekroond!*

„ *Hebt gy hem niet het Aardsche rond gegeven,*
„ *Om daar als Vorst der Schepzelen te leven?*
„ *Het tamme Vee, 't Gedierte van het Veld,*
„ *En 't geen de Lugt op vleugelen doorsnelt,*

„ *Al wat de Zeen doorzwemt, doorkruipt, doorwandelt,*
„ *Is 't niet de Mensch die daar naar lust meê handelt?*
„ *Is 't niet de Mensch voor wien gy d'overvloed*
„ *Te voorschyn roept, en 't Veld bekronen doed?*

VRY-

VRYMOEDIGE AENMERKINGEN OVER DE NEDERDUITSCHE WERKEN EN SCHRIFTEN, die onlangs uitgegeven zyn.

Raadgeevingen van een Vrind aan een Jongeling, die zig in de Wereld ſtaat te begeeven. Uit het Franſch vertaald. Te Rotterdam, by Jakob Burgvliet 1762. *in groot octavo 46 bladzyden.*

DIt Stukje komt voor als in Duitſchland geſchreven, ten dienſte van een Jongeling van geboorte, door iemand, die zich bevlytigd had om dien jongen Heer de grondregels van Godsdienſt, Eer en Deugd in te boezemen; en 't raadzaam oordeelde, nu dezelve hem ſtond te verlaten, en zich in de wereld te begeven, hem enige grondregels, als ten geleidraad van zyn gedrag in de wereld, voor te ſtellen; ten einde hy, dezelven ernſtig overwegende, onthoudende en opvolgende, nimmer ondeugend noch wezenlyk ongelukkig mogte worden. ——— De hoofdzaken, tot welken deze raadgevingen betrekkelyk gemaakt worden, zyn, de *Godsdienſt*, het *Beroep*, het *Gezelſchap*, de *Vrindſchap*, de *Bezigheid*, de *Geſprekken*, de *Orde* en *Zindelykheid*, de *Afzondering*, de *Wederwaardigheden*, het *Huwelyk*, en ten laatſte het *Leezen*. ——— De Leſſen met opzigt tot deze onderwerpen gegeven, zyn alleszins redelyk; en men ziet doorgaande, in de opgave dezer grondregelen, het bondige oordeel en de manlyke Godsvrugt van derzelver Schryver doorſtralen. Het ware te wenſchen, dat dit kleine geſchrift tot een gemeenzaam handboek voor onze jeugd mogte verſtrekken, dat ook bejaarder het zelve mogten overwegen, om hun gedrag overeenkomſtig daar mede te regelen. — Tot een voorbeeld der ſchryfwyze van onzen Autheur, diene het laatſte Artykel van dit werkje, gaande over *het Leezen*.

„ Het leezen, *zegt hy*, behoort een der voornaamſte en geliefdſte bezigheden van een braaf man te zyn. Het verlicht het verſtand; het verſterkt de reden; en het vormt de harten. Herinner u het fraaije gezeg van Telemachus. *Gelukkig zy, die het leezen beminnen, die behaagen ſcheppen in hun verſtand aan te kweeken; en zig, al leerende, te vermaaken! Gelukkig zy, die een afkeer hebben van de onſtuimige vermaaklykheden, en die zig weeten*

„ *ten te vergenoegen met de zoetigheden van een eenvoudig leven. Het*
„ *verdriet, 't welk anderen zelfs in 't midden hunner wellusten verteert,*
„ *is onbekent aan hun die zig met leezen weeten bezig te houden.*

„ Hoe gelukkig zult gy zyn, myn waarde Vrind, indien deze
„ woorden een diepen indruk op uw hart maaken, en zo gy 'er
„ voordeel van weet te trekken! Verzuim doch nooit het leezen.
„ Maar leeſt niet dan goede boeken, en, zo gy ſmaak bezit, niet
„ dan de allerbeſte. Daar zyn te veel boeken. Dit is een kwaad
„ onder de Zonne, 't geen men door een goede keuze moet ver-
„ beteren. Tot nog toe zyn 'er weinig goede Hoogduitſche boe-
„ ken; daar zyn 'er echter die uitmuntend zyn. Zo 'er in het
„ Franſch meer goede boeken zyn, 'er zyn ook erger in die taale,
„ en dat zelfs in veel grooter getal. Ten opzigt van de Engelſche
„ boeken, indien zy goed zyn zyn 'er geen beter, en zo zy
„ kwaad zyn, zyn 'er geen erger.

„ Lees nimmer zulke boeken, die nergens anders toe dienen,
„ dan om den goeden ſmaak des verſtands, en de zuiverheid der
„ zeden, te bederven. Mistrouw die werken die den naam van
„ gedenkſchriften (*) dragen. De waarheid is 'er niet altyd
„ naauwkeurig in waargenomen (†). Dikmaals heeft men 'er grond-
„ beginſels in van vrygeeſtery en ongodsdienſtigheid. De misdry-
„ ven worden 'er in verhaald, en niet altoos veroordeeld. Veele
„ Lieden zyn in hun verſtand en hart ongevoelig bedorven ge-
„ worden, door, zonder verkiezing of voorzorg, alle ſoorten
„ van gedenkſchriften en geſchiedeniſſen te leezen.

„ Eindelyk lees met opmerking, en maak aanmerking op al wat
„ gy leeſt. Lees boven al, met oogmerk om te leeren, en 'er
„ voordeel van te trekken. Zy die niet leezen dan alleen om den
„ tyd door te brengen, en om te kunnen zeggen, dat zy zulk of
„ zulk een boek geleezen hebben, verdienen niet dat hun een
„ goed boek in de handen valt.

Getrouw verhaal van de ſtichtelyke dood van den Heer F. Rochette, *Predikant in Vrankryk. Welke op den* 18 *February* 1762. *om de Religie te Toulouſe is geëxecuteert*, 15 *bladzyden in octavo.*

EEn kort aandoenlyk berigt van ene Chriſtelyke manmoedigheid, en tevens van ene onmenſchlyke wreedheid, boven al ſtrydig met den Chriſtelyken Godsdienſt, die geen vervolging maar inſchikkelykheid leert, jegens de zodanigen die in Godsdienſtige denkbeelden van ons verſchillen. Be-

(*) Memoires, Anecdotes.

(†) Dit bewoog den *Britſchen Tuchtmeeſter*, in 't ſlot van 't zesde vertoog van 't tweede deel, *alle Boekverkopers en Vertaalers te waarſchuwen, dat het woordt* Memoires, [en we mogen 'er dat van *Anecdotes* in dezen zin wel by voegen,] *Franſch is, en niet anders betekent dan Roman*: des ik, zegt hy, *hen verzoeke dat zy het dus vertaalen.*

Berigt van Papieren, raakende de onlusten tusschen de Hollandsche en Engelschen in Bengale.

DE onlusten, tusschen de Hollandsche en Engelschen in *Bengale* ontstaan, zyn van tyd tot tyd dermaate toegenomen, dat hunne wederzydsche klagten voor hunne respective Hoven gekomen zyn; van waar ook reeds eenige papieren hier toe betrekkelyk het licht zien; waar uit de Liefhebbers van deeze soort van geschriften zich eenig denkbeeld van dat verschil konnen maaken. Men vindt naamlyk *te Amsterdam*, *by H W. Dronsberg* eene verzameling van Papieren hier toe speckteerende, behelzende een *Extract uit de Resolutien van de Heeren Staaten van Holland en Westvriesland in haar Edele Groot Mog. Vergadering genomen op den 18 Maart* 1761, aan 't welke geannecteerd is een *Extract uit het Register der Resolutien van de Hoog Mog. Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden*, *van den* 14 *Aug*. 1760. Dit laatste behelst eene *Memorie en Bylage door den Heer Yorke*, *Minister Plenipotentiaris van zyne Majesteit den Koning van Groot Brittannie*, overgeleverd op dato, behelzende „ klagten over verregaande hostili„ teiten, die door de Bedienden van de Oostindische Compagnie „ deezer Landen gepleegd zouden zyn tegen de Onderdaanen van „ zyne Majesteit in *Bengale* ". Hier op geresolveerd zynde Copy te geeven aan de Heeren Bewindhebberen der generaale geoctroyeerde Oostindische Compagnie deezer Landen, zo hebben opgemelde Heeren, naa 't ontvangen van berigten van 't voorgevallene in *Bengale*, op den 2 Maart 1761, deswegens *Raport* gegeeven aan hunne *Hoog Mogenden*. Dit *Raport* de laatstgenoemde *Resolutie*, in deeze uitgaave verzellende, brengt de klagten van den Minister Plenipotentiaris tot twee hoofdzaaken. 1. „ Dat de Scheepen, die in het jaar 1759 te Batavia zyn geëquipeert, en van „ daar met eenige Trouppes in de maand Juny zyn vertrokken, „ gedestineerd zouden zyn geweest tegens de Etablissementen en „ Onderdaanen van zyne Groot Brittannische Majesteit. 2. Dat „ vervolgens ook, met de komst van die Scheepen in de Rivier „ van *Bengale*, de bediendens van de Nederlandsche Oostindische „ Compagnie aldaar, zonder eenige reeden of provocatie, zouden hebben gepleegd tegens de Onderdaanen van hoogstge„ melde zyne Majesteit verscheide hostiliteiten, die, zoo het lot „ der wapenen niet was gevallen ten voordeele van de Engel„ schen, na zig zouden hebben gesleept de totale ruïne van eene „ der voornaamste Etablissementen van zyne Groot brittannische „ Majesteit in Indiën". De Heeren Bewindhebbers tragten in dit hun *Raport* te doen zien, dat beide deeze beschuldigingen ongegrond en tegen de waarheid zyn: dat het equipeeren van de Vloot te *Batavia* tot een geheel ander oogmerk, strekte; en dat, omtrend het voorgevallene in *Bengale*, de Engelschen aggresseurs geweest zyn; dat de bediendens der Nederlandsche Compagnie niet dan noodweer gebruikt, en geweld met geweld gekeerd hebben; zonder eenig oogmerk om de Engelsche Etablissementen te ruïneeren, terwyl ze allezins daadelyke blyken gegeeven hebben van hunne be-

bereidwilligheid, om den Onderdaanen van zyne Groot-brittannische Majesteit behulpzaam te zyn. Aan deeze wederlegging der beschuldigingen hegten de Heeren Bewindhebbers hunne klagten tegen de Engelschen, brengende hunnen *Hoog Mogenden* onder 't oog 1. „ Dat de bediendens van de Engelsche Oostindische „ Compagnie in *Bengale*, na het pleegen van veelvuldige violentien, zonder eenige rede of provocatie, eindelyk zyn overgegaan tot openbaare hostiliteiten, in zoo verre dat zy niet hebben geschroomt, met geweld aan te tasten en te overweldigen „ de Scheepen van de Nederlandsche Oostindische Compagnie, „ en derzelver Onderhoorigen als gedeclareerde Vyanden te behandelen. 2. Dat voornoemde bediendens den handel van de „ Nederlandsche Oostindische Compagnie grootlyks hebben verongelykt en benadeelt. 3. Dat door de violentien en onwettige „ behandelingen van boovengemelde bediendens, en andere Onderdaanen van zyne Groot-brittannische Majesteit, aan verscheide Onderhoorigen van de Nederlandsche Compagnie zyn „ toegebragt zeer importante schaadens en nadeelen ". Op dit alles imploreeren de Heeren Bewindhebbers, ten besluite, den kragtdaadigen bystand hunner Hoog Mogenden, om het reeds geleedene ongelyk naar regt en billykheid te doen herstellen, en 's Compagnies Etablissementen in *Bengale* en elders voor hunne verdere totale ruïne te behoeden. Op dit *Raport* met deszelfs bylaagen, den 5 Maart 1761. commissoriaal gemaakt, is den 18 Maart daar aan volgende geresolveerd den Leden Copy te geeven, en vervolgens de deliberatie daar over voor het tegenwoordige uit te stellen. Hier op is gevolgd eene eerbiedige representatie der Heeren Bewindhebberen aan hunne *Hoog Mogenden* geschreeven in *Amsterdam den 2 December* 1761. In dit geschrift, by de voorgemelde papieren gevoegd, betuigen de Heeren Bewindhebbers met genoegen verstaan te hebben, dat het hunne *Hoog Mogenden* behaagd heeft den 7 April den Heer *Hop*, Extraordinaris Envoyé van hunne *Hoog Mogenden* aan 't Hof van Groot-brittannie, te gelasten, en in staat te stellen, om aan 't Hof van Groot brittannie de zaak van de Oostindische Compagnie deezer Landen voor te staan: dat ook welgemelde Heer Envoyé aan dit aanschryven van hunne *Hoog Mogenden* voldaan heeft. Doch tevens vinden zy reden om te klaagen, dat 'er tot nog geen berigt van 't Groot-brittannische Hof deswegens ter hand gekomen is; dat daar door de zaaken hier te Lande in denzelfden staat gebleeven zyn, terwyl ze in Indiën middelerwyl van kwaad tot erger voortloopen. Dit beweegt hen, om hunnen *Hoog Mogenden* nogmaals voor te stellen, de onregtmaatige en buitenspoorige handelingen der bediendens van de Engelsche Oost-Indische Compagnie, en de gevolgen die men hier van te vreezen heeft voor den geheelen Indischen handel, en de Etablissementen der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie in de Indiën. Op dit voorstel is hun herhaald verzoek, dat hunne *Hoog Mogenden* den staat der Compagnie ge-

gelieve te overweegen, denzelven spoedige hulp en bystand te verleenen, om eene behoorlyke satisfactie van 't Groot brittannische Hof te verkrygen, en verder zodanige besluiten te neemen, als hunne *Hoog Mogenden*, naar derzelver hooge wysheit, zullen oordeelen dienstig en noodig te zyn.

In beantwoording van 't bovengemelde *Raport* heeft men van de andere zyde in 't licht gegeeven *Verdeediging der O. I. Comp. van Engeland, en haarer bediendens, dien van Bengalen byzonderlyk, tegens de klagten van de Hollandsche O. I. Comp.*, of *Memorie der gemelde O. I. Comp. van Engeland, des aangaande voorgedraagen dan zyne Majesteit den Koning van* Groot-brittanje, *den* 3 *February* 1762: *met de bewyzen daar toe behoorende. Door Hoog Gezach openbaar gemaakt. Uit het Oirspronglyke in 't Nederduitsch vertaald. 's Hage, by* Pieter de Hondt. De Heeren Bewindhebbers der Oost-Indische Compagnie in Engeland benaarstigen zich in deeze *Memorie*, (geschreeven *in 't Oost-Ind. Huis den* 3 *Febr.* 1762.) om de twee hoofdzaaken in de *Memorie* van den Minister Plenipotentiaris, met de Bylage, vervat, te bevestigen, die beschuldigingen met nevensgaande bewyzen te versterken, en tevens het deswegens voorgestelde in 't wederleggende *Raport* te beantwoorden; om te doen zien, dat de geëquipeerde Vloot in der daad geschikt was voor *Bengale*, ten nadeele der Engelsche bezittingen, en dat alle die bedryven van de bediendens der Engelsche Compagnie, welken men als aanvallen beschouwd wil hebben, niet anders waaren dan *verdeedigende voorzorgen*, die noodzaaklyk waaren. Verder tragten die Heeren zyne Majesteit onder 't oog te brengen, dat de Hollanders de aggresseurs zyn in de gepleegde Vyandlykheden, en dat de klagten der Hollanders over het gedrag der Engelsche bediendens, naa dat zy genoodzaakt waaren den Vyandlykheden te rug te dryven, geheel ongegrond zyn. Zy vleien zich hier mede het gedrag hunner bediendens geregtvaardigd te hebben, en hoopen dat de Heeren Bewindhebbers der Hollandsche Oostindische Compagnie wel zullen willen medewerken, in een onpartydig onderzoek der wederzydsche klagten, en daar aan beantwoorden, door eene volslaagene geregtigheid, het zy by wyze van vereveninge of wel van kastydinge, naar de gevallen zullen konnen eischen.

Authentieke Stukken nopens de Vredebreuk tusschen Spanje en Engeland. Uitgegeeven onder openbaar gezag te Londen, *en volgens de echte Kopye in 't* Nederduitsch *vertaald. Te Amsterdam en Rotterdam, by* J. Loveringh en P. Holsteyn, 1762. *In octavo* 152 *bladzyden.*

HIer mede wordt den Staatkundigen Leezer, of hun die vermaak scheppen in 't leezen van Staatkundige papieren, eene verzameling van brieven medegedeeld, die hunner overweeginge waardig is, en die ze met genoegen zullen doorbladeren, als behelzende het gepasseerde tusschen de Hoven van Spanje en Engeland,

land; nopens de Vreedebreuk, zedert den 28 July 1761, tot op den tyd van 't vertrek des *Graaven van Bristol* van *Madrid*, den 26 December deszelven jaars. De hier verzamelde papieren van den Heere Secretaris *Pitt*, den Graave *van Bristol*, den Graave *van Egremont*, den Heere *Bussy*, den Graave *van Fuentes* en den Heere Generaal *Wall*, strekken inzonderheid om onderscheidenlyker na te konnen gaan, hoe en waar door de zaaken zo ver gebragt zyn, dat een Vreedebreuk ten laatste onvermydelyk waare.

Leven en Daden van den Generaal-Veldmaarschalk Jakob Keith, *en de beide Generaal Majors* Fredrik Frans, *Prins van Brunswyk Lunenburg*, *en* Georg Fredrik van Amstel, *alle drie in dienst van* Fredrik den Grooten *op het Bed van Eere gesneuveld. Opgesteld door* Carel Fredrik Pauli, *Leeraar van 't Staatsrecht en der Geschiedenissen op* Fredriks *Hooge Schoole te Halle. Te Amsterdam, by* Gerrit Bom 1762. *in octavo* 159 *bladz.*

EEn geschrift van dezelfde hand, en ook van denzelfden aart, als het *Leven en Daden van de beide Princen van Anhalt Dessau* in 't voorgaande gemeld (*).

(*) Zie boven *bl.* 643.

De Graaf van Totleben *verreezen en verdedigd. En deszelfs Levensbeschryver van naam en faamroovende Leugens met Authentique bewyzen overtuigt. Te Amsteldam, by* Hermanus van Werven. *In octavo* 39 *bladzyden.*

DE Schryver van dit Stukje is een yverig voorstander van 's Graaven eer; en zyn geschrift verdient plaats, by die van den *Leevensbeschryver*, waar van we voorheen gewag gemaakt hebben (†). Hy maakt in zyn *Nabericht* bekend, dat 'er ene egte en onpartydige Levensbeschryving van den Graaf van *Totleben* onder de pen is. Of deeze van meer waarde zal zyn, zal ons de tyd moeten leeren.

(†) Zie boven *bl.* 415 en 647.

De gevallen van Neoptolemus, *Zoon van* Achilles. *Geschreven in navolging van den* Telemachus. *Door den Heer* Chansierges. *Uit het Fransch vertaald. Te Alkmaar, by* Jacob Maagh 1761. *Behalve de Voorreden* 168 *bladzyden in octavo.*

EEn zedekundige Roman, in zo ver in navolging van den *Telemachus* geschreven, dat hier ene Grieksche geschiedenis met byverdichtselen, op de Godsdienstige denkbeelden der Heidenen steunende, wordt voorgesteld, en dat, gelyk *Mentor* aan *Telemachus*, zo *Phenix* aan *Neoptolemus* ten Raadsman verstrekt. In dit algemene beloop is 'er enige zweem na den *Telemachus*, in dit geschrift; maar in de byzondere uitvoering konnen deeze twee bezwaarlyk by elkander vergeleken worden. Doch schoon de Schryver te kort schiete in 't navolgen van den Heer *de Fenelon*,

en hy inzonderheid zyn werkje te veel overlade met byverdichtselen, die niets doen tot het oogwit van dit geschrift, en gemeenlyk te langdradig zyn; moet men hem egter dit regt doen, dat hy, volgens zyn voorgestelde oogmerk, zeer wel gegronde Lessen ter Deugd voorstelt, en die kragtig aandringt. De leerzame onderrigtingen van *Phenix* naamlyk strekken grootlyks om *Neoptolemus* te leeren, zyne hartstogten door het gezonde Verstand te bestuuren, en daar door verstandig en deugdzaam te leeven: het welk ons deze *Gevallen* nog doet tellen onder die Schriften, welken met nut gelezen konnen worden.

Agtervolgend Berigt van de Papieren, raakende de zaak van den Heer O. Z. van Haren.

IN een voorgaand Berigt hebben wy reeds gewag gemaakt van de wel uitgevoerde *Confrontatie*, door den Heer *Boëtius* uitgegeeven, met melding van 't verzoek der Schryveren van dat geschrift, om eene nadere opheldering van zommige byzonderheden; (*) thans ziet men in 't licht het Vervolg dier *Confrontatie*, *concerneerende de tweede Deductie voor* Jr. Onno Zwier van Haren, *midsgaders de Deductie voor Vrouwe* S. A. van Haren, *geborene* van Huls; en de *Verdediging van* Mr. Wilhelm van Hogendorp, *tegen de tweede Deductie van* Jr. O. Z. van Haren. —— Men vindt in dezelve, op eene diergelyke wyze als in de voorgaande, eerst een beknopt en wel opgesteld uittreksel der laatstgemeldene *Deductien* en *Verdedigingen*, en derzelver inhoud wordt vervolgens met het geen in de voorgaande *Confrontatie* is voorgesteld, en met elkanderen vergeleeken; om daar uit te doen zien, in hoe verre de bezwaarnissen, waar omtrend eenige opheldering verzogt is, door deeze papieren weggenomen of stilzwygende geavoueerd worden. Men ziet doorgaande in dit geschrift zeer veel oplettendheid en bescheidenheid gebruikt; doch 't blykt ook tevens dat de zaak zelve door de *Deductien* en de *Verdediging* weinig of geene opheldering verkrygt. Het vermoeden van 't onzydige Publicq moet, naar 't denkbeeld van onzen Schryver, veld winnen, „ dat deeze zaak „ een Familie oorlog is, tusschen *Imperieuse Kinderen* en *Imperieuse Ouders* ontstaan, die, zo ten aanzien van een als andere „ party, ergerlyk en schandelyk voorkomt ": en men moet, zynes oordeels, zeggen; dat nu ten volle blykt: *Dat ieder, ter wederzyden, kwalyk heeft gedaan; dat geen van allen zyn plicht heeft betracht; en dat ieder eenige rede heeft van te klagen dat hy mishandelt is.* Hy is ook overtuigd; „ dat het Resultaat, (volgens de Advyzen, voorlopende het Vonnis, 't geen, volgens bericht, nu „ haast het licht staat te zien,) hier op moet uitloopen, en dat „ deeze veel geruchtmakende zaken, met deeze Conclusie, een „ einde zullen moeten neemen ". Omtrend gelyktydig, ten minste zo, dat waarschynlyk de Heer *van Haren* de laatste *Confrontatie*

(*) Zie boven *bl.* 570, 571.

tie van den Heer *Boëtius*, of deeze den laatsten *Brief* van den Heer *van Haren* niet gezien zal hebben, heeft men te Leeuwaarden by *A. Ferwerda* uitgegeeven een *Brief van den Heer* O. Z. van Haren, *aan een Vriend tot Leeuwaarden*; strekkende tot wederlegging van de voornaamste byzonderheden in de laatste *Verdediging van den Heer* van Hogendorp gemeld. Deeze wederlegging geeft ook geen meerder licht in de zaak zelve; eene voornaam● byzonderheid, in de Verdediging van den Heer *van Hogendorp*, is de verklaaring van den Heer *van Hartenberg* onder presentatie van eede, dat het verhaal van den Heer *van Haren*, raakende een gesprek van hem met den Heer *van Haren* en deszelfs Vrouwe, valsch en onwaaragtig is: waar tegen de Heer en Vrouwe *van Haren* presenteeren dit verhaal met eede te bevestigen; betuigende de Heer *van Haren* deswegens nog meer zaaken, met beëedigde Attestatien, voor den dag te konnen brengen, indien hy genoodzaakt mogt worden voorslagen, zaaken en naamen, die hy wenscht te zullen konnen verzwygen, te openbaaren. Deeze byzonderheid is, gelyk de Heer *Boëtius*, in de Verdediging van den Heer *van Hogendorp*, en derzelver *Confrontatie* met de *tweede Deductie* aanmerkt van gewigt: want is 't verhaal van den Heer *van Haren* naar waarheid, dan is 'er een *Complot* tegen hem gemaakt; is 't valsch, wat moet men dan van den Heer *van Haren* denken? En, daar men nu van wederzyden, onder presentatie van eede, ontkent en bevestigt, hoe zal 't Publicq zich bepaalen, om den eenen of den anderen in dit geval voor een Meineedigen te houden? Een hier op volgende *Brief* van den Heer *W. v. Hogendorp* aan een Vriend tot Rotterdam, gedrukt te Rotterdam, by *J. D. Beman en Zoon*, ingerigt om de nietigheid der laatstgemelde wederlegging te doen zien, heldert dit ook geenszins op; 't komt in deeze, en andere byzonderheden in dien brief gemeld, grootlyks aan op de meerdere geloofwaardigheid van de eene boven de andere party; en hoe vermetel zou 't tot nog niet zyn, hier in eene zyde te kiezen?

By deeze opgenoemde Schriften is nog gekomen eene *Memorie van* Mr. Johannes Brouwer. *Advocaat voor de respective Hoven van Justitie in Holland*, gedrukt in *'s Gravenhage by* P. G. van Balen. Deeze Memorie is drieledig; in 't eerste deel tragt zich de Heer en Mr. *Brouwer* te zuiveren van 't geen hem in de eerste Deductie ten laste geleid wordt: in 't tweede verledigt hy zich om reden te geeven, waarom hy gemeend heeft, niet langer te konnen stil zitten, maar zyn gedrag voor al de waereld te moeten justificeeren: in 't derde gaat hy tegen, het geen in de twee laatere Deductien tegen hem is ingebragt, en geeft tevens reden, waarom die te gelyk, en dus simul en semel, verhandeld worden: en eindelyk besluit hy deeze Memorie met de betuiging van zyn vast voorneemen: „ omme, voor zo veel al het schelden en lasteren betreft, waar mede „ hy op nieuws mogt worden aangevallen, of zig daar over te be„ klaagen aan de Justitie, en in derzelver handen de zake gerufte-

„ lyk

„ lyk te laten, of zig daar aan niet meer te ſtooren, als aan het „ blaffen van een Hond". Het groote oogmerk deezer Memorie ſtrekt, om te toonen, dat de Schryver geen deel heeft in eenig Complot tegen den Heer *van Haren*; dat hy ook noit en tot nog geen de minſte Indicien van zodanig een Complot onder de anderen heeft konnen beſpeuren; dat zyn toeleg altoos geweeſt is, om den Heer *van Haren* en deszelfs talryke familie, zo veel hem mogelyk was, te ſauveeren; en dat hy zich in 't ganſche geval niet anders heeft gedraagen, dan overeenkomſtig met het characte̗r van een eerlyk Advocaat.

Op deeze *Memorie van Mr. Johannes Brouwer* is gevolgd, eene *Verdediging van Ægidius van der Duſſen*, gedrukt *in 's Gravenhage by Benjamin Gibert*. Dezelve is naa eene korte voorafgaande Inleiding, over 't geen den Heer Verdeediger tot ſchryven beweegt, en 't geen hy bepaaldlyk bedoelt, naamlyk de handhaaving zyner Eere, tweeledig. In 't eerſte Lid, gaande over het voorgevallene *voor* en *onder* het tekenen van de bekende Acte, tragt de Heer *van der Duſſen* te doen zien, dat het verhaal van den Heer *van Haren* deswegens geen geloof verdient; dat hy *Verdeediger* valſchlyk beſchuldigd wordt van een verraderlyken handel in die omſtandigheden; dat hem in alles niets meer ter harte ging dan 't behoud van den Heer *van Haren*, en de herſtelling der ruſte in de Familie: en wel byzonder dat het verhaal van de tekening zelve met veele byzonderheden opgeſchikt is, die geheel bezyden de waarheid zyn. Met opzigt tot dit laatſte beroept hy zich boven al op het getuigenis van den Heer en Mr. *de Roy*, als zynde die Advocaat by dat alles tegenwoordig; waarom hy ook denzelven voor 't *Hof van Holland* geroepen heeft, om te antwoorden op vraagpointen, die daar toe betrekkelyk waaren, om dus de waarheid of valſchheid der zaake te defereeren aan 't getuigenis van den eigen Advocaat van zynen beſchuldiger; doch deeze Heer heeft zich van de gevorderde beantwoording geexcuſeerd, en de Heer *Verdeediger* blyft zich op hem beroepen. In 't tweede Lid, gaande over 't voorgevallene *naa* het tekenen der Acte, is 't oogmerk van den Heer *van der Duſſen* aan te toonen, dat hy geenzins getragt heeft de zaak tot éclat te brengen, maar in tegendeel alles aangewend heeft, om 't voorgevallene in eindelooze vergetelheid te begraaven; en wel inzonderheid dat hy, van wegens de ontdekking der Acte, aan zyne Doorlugtige Hoogheid den Heer Hertog *van Brunswick*, geenszins den naam van *Delateur* verdient; nadien hy dit niet gedaan heeft, dan toen 't hem genoegzaam onmogelyk was dezelve agterwege te houden, en toen nog met de uiterſte omzigtigheid, om alle éclat, zo veel mogelyk was, te vermyden. Om dit den Leezer te beter onder 't oog te brengen, geeft hy hem een beknopt berigt van 't geen in die omſtandigheden gebeurd is; om dat het gemeen des aangaande tot nog geen behoorlyk verhaal is medegedeeld, en veelen by mangel hier van ongegrond eenige zwaarigheden over dit zyn gehoudene gedrag gemaakt hebben, welken hy in deezen, ten ſlot, uit den weg tragt te neemen.

Verhandeling over de Natuur en Gesteldheid van Christen-Kerken. *Door* Daniel Turner. *Uit het Engelsch vertaald; en met eenige Aanmerkingen vermeerderd. Te Amsterdam, by* Jacobus Loveringh 1762. *Behalve de Opdragt, Voorrede, en ontledenden inhoud 237 bladz. in groot octavo.*

HEt groote oogmerk van deezen Schryver is de bevordering van Vreede en Eensgezindheid onder de Christenen; hen te beweegen, om, door eene goedwillige genegenheid, alleszins mede te werken ten nutte van 't algemeene belang der Christen-Kerke. Een loflyk oogmerk in der daad, dat ieder, die de natuur van den Christelyken Godsdienst regt heeft leeren kennen, noodwendig moet pryzen; als beantwoordende aan 't groote doelwit der opregtinge der Christelyke Maatschappye. Het bedoelde van den Heer *Turner* is derhalve, buiten tegenspraak, aller goedkeuringe waardig; het komt 'er dan maar op aan, om te onderzoeken, in hoe verre de middelen, ten dien einde door hem voorgesteld, ter bevorderinge hier van dienen; waar toe we den Christelyken Leezer de overweeging van dit geschrift aanbeveelen. Want schoon ons, naa eene aandagtige leezing, verscheidene byzonderheden in 't zelve zyn voorgekomen, waar aan we ons zegel niet zouden konnen hangen, gelyk zo ook de Heer Uitgeever deezer Vertaalinge niet alles toestemt, wat hier in geleerd wordt; schoon de Schryver ons in veele gevallen te Systematisch redeneere, en van daar dikwils schriftuurplaatsen betrekkelyk maake tot omstandigheden, die thans in de Christen-Kerken plaats hebben, en daar de Apostelen van Jesus Christus waarschynlyk nimmer aan gedagt hebben; hoewel dit, zeggen we, ons in 't zelve meermaals voorkome, moeten we egter erkennen, dat 'er ook veele byzonderheden in gevonden worden, die 't te wenschen waaren, dat de Christenen regt ter harte namen, en welker in agtneeming ongetwyfeld van veel nut zou zyn, ter bereikinge van 't bovengemelde heilzaame oogmerk. — Om onze Leezers dit geschrift te beter te doen kennen, zullen wy deszelfs inhoud, en wel voornaamlyk de aanmerkenswaardigste byzonderheden daar in voorkomende, kortlyk opgeeven.

Met den aanvang getoond hebbende wat men door 't woord *Kerk* hebbe te verstaan, en hoe de Christelyke te onderscheiden zy in eene *zigtbaare* en *onzigtbaare* Kerk, in *ééne algemeene* en *veele byzondere* Kerken, zo gaat onze Autheur over, tot het ontvouwen van *de gesteldheid eener by-*

zondere Kerke; welke hy in de onderscheidene opzigten, die omtrend dezelve in aanmerking komen, nauwkeurig in 't breede beschryft. Het deswegens voorgestelde is genoegzaam eenstemmig met de doorgaande denkbeelden der bescheidenste Protestanten: De Heer *Turner* wil by deeze gelegenheid inzonderheid aangemerkt hebben, dat zodanig eene *byzondere* Kerk te erkennen zy, voor een gedeelte der *ééne algemeene* Kerke; en dat de Kerk niet onafhangelyk is van, maar onderworpen blyft aan 't Burgerlyke bestuur: als mede dat de uitwendige vorm en wyze der Kerklyke verrigtigingen van geen groot aanbelang zy; mids dat alle dingen eerlyk, betaamelyk, in orde, welluidend en tot stigting geschieden; eene duidelyke, eenvoudige en schriftmaatige vorm is, zynes oordeels, de beste; doch hy wil dat men daar over niet twiste, maar elkander in dit geval, gelyk in alle andere, die tot het weezenlyke der zaake niet doen, zagtmoedig verdraage: en dus agt geeve, om niemand eenige onschrifmaatige uitdrukkingen of bewoordingen van gemeenschap op te dringen, of onverzetlyk vast te staan, op eene eenvormigheid in elke kleine nauwkeurigheid, omtrent enkele omstandigheden van geloof en uitwendigen Godsdienst.

Naa dit algemeene verledigt zich onze Schryver ter beschouwinge van eenige byzonderheden, en wel in de eerste plaatse, van *de Magt, Opzienders, Amptenaars en Pligten eener Christelyke Gemeente.* Deeze onderwerpen behandelt de Heer *Turner*, over 't algemeen, op eene soortgelyke wyze, als in onze Godgeleerde Werken veel al geschiedt, met het bybrengen der gewoone bewysreden, die by onze Godgeleerden gemeenlyk in gebruik zyn. Onze Schryver wil hier dat men elkander zal verdraagen in de verschillende schikkingen die hier omtrend in deeze of geene byzondere Kerken plaats hebben, voor zo ver de heilige Schriften van alles geen uitdrukkelyke regels geeven: en hy is van oordeel dat de magt der Gemeente niet aan de Opzienders alleen zonder het Volk, of aan 't Volk alleen buiten de Opzienders, maar aan 't geheele Lichaam der Gemeente eigen zy: indiervoege egter, dat, ordeshalve, de wetgeevende magt, om zo te spreeken, in handen der Gemeente zy, en de uitvoerende magt by de Opzienders der Gemeente berustte; van waar hy ook de verkiezing van Opzienderen, 't zy Bisschoppen, Ouderlingen of Diaconen, der Gemeente in handen geeve, doch het formeele aanstellen den Opzienderen toeeigene. Voor 't overige begrypt hy, dat noch de Gemeente in 't algemeen, noch de Opzienders in 't byzonder, magt heb-

hebben tot het maaken van nieuwe wetten in den Godsdienst, maar alleen gehouden zyn de reedsgemaakte wetten van Christus, den eenigen Wetgeever zyner Kerke, geregeld en behoorlyk ter uitvoeringe te brengen; van waar hy ook eene blinde onderwerping van 't Volk aan de Opzienderen wraakt; en allen geweetensdwang van de Gemeente omtrend de Leeraars, of van de Leeraars omtrend de Gemeente, ongeoorlofd agt. Ten aanzien der Excommunicatie pryst hy de uiterste voorzigtigheid en bescheidenheid aan; en wil dat men voor al niet gereedlyk iemand als een Ketter beschuldige. „ *Een Kettersch mensch*, is Tit. III. 10, „ *zegt hy*, iemand, die zig *opzettelyk*, *en hardnekkiglyk tegen de wezenlyke Artykelen van 't Geloof aankant*, *ondanks zelve de overtuiging van zyn gemoed*; *en met een boos opzet enkel om tweedragt en verdeeldheid in de Christen Kerk*, *en eenen Aanhang voor zig zelven te maaken*. Want dat 'er „ *zedeloosheid* en *eigen zelfs veroordeeling*, mede in zulk „ soort van Kettery, als hier gemeld word, opgesloten zy, „ komt my duidelyk zoo voor in vers 11. alwaar zoodanig „ Mensch beschreven word als *verkeerd*, *zondig*, en *by zig zelven veroordeeld*. Zoo wel als eene tegenkantig tegens „ de Geloofsgronden, gelyk het geval was van *Hymeneus* „ en *Philetus* 2 Tim. II. 17, 18. Zoo dat het woord *Kettersch* niet, zonder eene verbreeking van den band der „ Christelyke Liefde, kan worden toegepast op eenigen oprechten en nederigen Onderzoeker der Waarheid; die, op „ eene vreedzaame en gemoedelyke wyze, van andere Christenen verschilt, in Zaaken, welke de H. Schrift niet voor „ noodzaaklyk ter Zaligheid verklaard heeft ". Met opzigt tot het beslissen van Gemeentlyke verschillen is hy van gedagten, dat zulks door de gansche Gemeente, by meerderheid van stemmen met voorzigtigheid afgedaan behoort te worden; en schoon hy den Vrouwen het stem geeven, openlyk in de Gemeente, ontzegge, is hy egter niet vreemd van te denken, dat men, in 't kiezen van een Leeraar, en dus ook in zaaken van recht en geweeten, haare gevoelens, op eene welvoegende wyze, in aanmerking heeft te neemen.

Verder geeft de Heer *Turner* in 't vierde Hoofdstuk op, de byzondere pligten der Kerk-Ledemaaten, zo omtrend de Kerkendienaaren, als jegens elkander in 't byzonder en de Kerk in 't algemeen; midsgaders ten aanzien van de Waereld, met opzigt tot hunnen Ouderdom, Sexe en Omstandigheden; als ook jegens hunne Overigheden, en omtrend

hunne Huisgezinnen of Dienstboden: waar op eindelyk in 't laatste hoofdstuk volgen, de pligten van byzondere Kerken, zo die zy hebben te oefenen omtrend haare eigene Leden, als jegens andere Gemeenten, en derzelver Bedienaars, Leden enz. De voornaamste pligten, waar op men in deezen agt heeft te geeven, worden hier, in eene voegzaame orde, en meerendeels volgens eene welgeregelde zedekunde, op de voorheen geleide gronden, voorgesteld; dringende onze Autheur boven al aan, op de voorzigtigheid, bescheidenheid en liefde, die men steeds in 't oog heeft te houden.

Hier aan is gehegt een *Aanhangsel* tot het voorgaande, handelende *van de beoordeeling der Kerkgeschillen, voor al in zaaken van 't Geloove, en 't houden van Synoden.* De Schryver van dit *Aanhangsel* is een bescheiden voorstander van 't gemeene gevoelen, en 't doorgaande gebruik onzer Nederlandsche Kerke ten deezen opzigte; dat het beslisschen der Kerkgeschillen aan 't Synode toeeigent; de hooge Overigheid aan de eene zyde niet buiten het Synode sluit, en denzelven aan de andere zyde geen magt van bepaalend vonnis geeven toeschryft; maar staande houdt, dat de beslissing toekomt aan alle de gemagtigde Leden der Synoden. Het byzondere in dit *Aanhangsel* voorkomende is, het geen deeze Schryver meldt ten opzigt van de Leden der Gemeente; zodanige Leden die boven anderen uitmunten in kennis behooren, zynes oordeels: „ mede plaats te hebben in de Sy„ noden; ja zomwylen, zegt hy, „ mogen de Toehoor„ ders zelve hier inbrengen, 't gene hun noodig en met „ *Gods Woord* overeenkomstig voorkomt, gelyk 'er dusda„ nige Vryheid in 't *Concilie* van *Nicéën* schynt plaatse ge„ had te hebben, in navolging van 't eerste *Jerusalemmer* „ *Concilie*, waar van ons in de *Handelingen der Apostelen* „ bericht gedaan wordt, en daar ook de *Broeders* of *Leden* „ der *Gemeente*, dat is, de *gemeene Leeken*, tegenwoordig „ waren. Op deezen grond meent de vermaarde *Gerson*, „ dat een in *Gods Woord* grondig bedreven Mensch, schoon „ niet tot zulke Byëenkomst afgevaardigd, maar 'er, als by „ toeval of met opzet, tegenwoordig, Vryheid zoude heb„ ben, om, als 'er iets regtdraads strydig tegen 't *Godlyke* „ *Voorschrift*, of met het *Euangelie* onovereenkomstig, „ moedwilliglyk of uit onkunde, wierde besloten, zig daar „ tegen met bescheidenheid aan te kanten; en zulks, zoo 't „ mogelyk ware, te beletten. —— Doch in zulk een ge„ val moet 'er altyd gelet worden, dat niemand van zig

„ zel-

„ zelven hooger gevoele dan het behoort, en dat alle onor-
„ dentelykheid uit zulke Handelingen geweerd blyve.

Ten besluite van dit Werk komen hier eindelyk nog eenige Aanmerkingen van den Heer *Turner*, grootlyks ten dienste en begunstiging van *eene grootere Vryheid in de Kerkgemeenschap*, dan men wel doorgaans oefent, die van wegens haare byzonderheid onze byzondere overweeging verdienen. De Heer *Turner* begrypt dat de waare Christelyke Kerk één is; dat alle haare byzondere Maatschappyen aan te merken zyn als gedeelten van het zelfde geheel; en dat alle haare Leden, in gevolge hier van, verpligt zyn eene zigtbaare gemeenschap met elkanderen te onderhouden. Eén der middelen nu hier toe strekkende is, zynes oordeels, des *Heeren Heilig Avondmaal*, uit eigen aart geschikt, en gedeeltlyk ook ingesteld met dat oogmerk, om aan dit einde te beantwoorden. 1 Cor. X. 16, 17, 20, 21. Hier uit leidt hy af, dat het een pligt is, om den vryen toegang tot het zelve open te zetten voor allen, die blyken van oprechte liefde voor Jesus en zyne Wetten geeven. Onze Autheur betuigt te erkennen, dat de Heerschende Kerk mogelyk nog eenigen schyn van reden voor zich hier tegen in kan brengen; maar het bepaalder Avondmaalhouden is, zynes agtens, onbestaanbaar met de gronden der andere Protestantsche Gezindheden. Dit in 't algemeen voorgesteld hebbende, gaat hy over om de verpligting tot het geeven van eene grootere Vryheid in deezen nader aan te dringen. —— Men heeft, zegt hy, geen regt, om voorwaarden tot de *Tafelgemeenschap* af te eischen, die Jesus Christus niet ingesteld heeft: en deeze heeft, naar zyn inzien, daar toe niet gevorderd eene eenpaarigheid van oordeel in zaaken die niet behooren tot het weezen van den Godsdienst: weshalve een verschillend begrip daar omtrend geen billyke rede konne zyn, om iemand, die met 'er daad geregtigd is tot den Christen-Naam, en de *inwendige* zegeningen van 't Nieuwe Verbond, niet toe te laaten tot de *uitwendige* voorregten der Christelyke Kerke. —— De Heer *Turner* wil, dat men, om in deezen regt te oordeelen, zyne toevlugt neeme tot de duidelyke Lessen en heldere voorbeelden der Heilige Schrift. In die Bladeren nu vindt hy geen uitdrukkelyke ordre, die eene bepaalde *Avondmaalhouding* wettigt, maar allerwegen de kragtigste vermaaningen tot bevordering en aankweeking van Vreede en Liefde; dat hier alle overheersching verbiedt; en insluit dat men geen gezag heeft, om zyne Medebroederen van 't Avondmaal uit te sluiten, onder

voorwendzel van onwegneemelyke geschillen, nopens het niet weezenlyke van den Christelyken Godsdienst. En wat de voorbeelden belangt, deeze, zegt hy, komen my over al voor, als de *algemeene gemeenschaphouding* volkomen begunstigende, nadien alleszins blykt, dat de Christenen, hoe verschillend ook van gevoelen, egter met elkanderen het Avondmaal hielden, en altoos waakten tegen alle overheersching. Ter staavinge hier van beroept hy zich op Hand. I. 14,23. II. 42. XV. 1—10,24—28. Rom. XII. 4,5. XIV. 1. enz. XV. 1,7. XVI. 17. 1 Cor. II. 3,10—15, XI. 16——18. XII. 12,13,20,28. X. 16,17. Eph. II. 12,13,22. Gal. III. 28. 3 Joh. vs. 9,10 enz. Dit doet hem betuigen: „ Al het „ welke, behoorlyk overwoogen zynde, zo moet elk onbe„ vooröordeeld Gemoed, myns achtens, klaarlyk bemerken, „ dat het willen bepaalen van de Gemeenschaphouding aan „ 's Heeren Tafel, tot en aan eene eenpaarigheid van Oor„ deel, Gevoelens en Practyk in de mindere en betwistbaare „ stukken van den Godsdienst, niet wezenlyk tot de Chris„ telyke Belydenisse behoorende, volslagen strydig is, met „ de Beginzelen, op welke alle Christelyke Gemeenten be„ hooren gegrond te zyn; zoo wel als met het Oogmerk „ dier Godlyke Instellinge zelve; en dus niet alleen met „ het *Woord Gods* niet te *verdeedigen*, maar regelregt tegen „ het zelve aangekant ". —— Dit geeft onzen Autheur aanleiding, om den aart der hier tegenstrydende *bepaalde indringende magt van gebieden* in de Kerk nader te beschouwen en te keer te gaan; als mede om te doen zien, dat men zich t'onregt beroept op zyn geweeten, in eene handeling, die aanloopt tegen de uitdrukkelyke bevelen van Liefde en Vreede; midsgaders zeer ongegrond vreest dat deeze grootere Vryheid nadeelige gevolgen voort zou brengen, voor de belangen van Waarheid en Vreede; daar ze beiden, zegt hy, hier door veel eer hooglyk bevorderd zouden worden.

De Heer *Turner* kan, naa dit aandringen van zyn gevoelen, niet nalaaten te erkennen, dat 'er, uit hoofde van veele beletselen, weinig of geen hoop is, dat deeze t'zamensmelting van alle ernstige en oprechte Christenen schielyk uitgewerkt zal konnen worden: dan deeze zwaarigheden behooren ons, zynes agtens, aan te zetten, om met te grooter voorzigtigheid en geduld onze poogingen aan te wenden, om alle die hindernissen uit den weg te ruimen, of ze te boven te komen. Hier toe pryst hy inzonderheid aan eene liefderyke en ootmoedige geestgesteldheid, eene zuivere zugt voor de waarheid, en een naarstig onderzoek van Gods

Woord.

Woord. En is 't eindelyk, dat we 't zo ver niet konnen brengen, dat we allen t'zamen aan een zelfden disch des Heilands mogen aanzitten, zo wil hy, dat wy ons zullen benaarstigen in eene voorbeeldelyke oefening van Verdraagzaamheid en alle andere pligten van Christelyke inschikkelykheid en goedheid; in diervoege dat wy, noch door woorden, noch door daaden, noch door andere welmeenende Christenen als scheurmaakers te veroordeelen, noch door zelven scheuringen te voeden, gelegenheid geeven tot eene verwydering des harten van elkanderen; maar alleszins betoonen gedagtig te zyn, aan 't uitdrukkelyke herhaalde bevel, ja den stervenden last van den gezegenden Verlosser, *dat wy elkander moeten lief hebben.*

Onze Autheur besluit voorts deeze zyne Aanmerkingen, met kortlyk onder 't oog te brengen, hoe verkeerd een denkbeeld van 't Christendom dezulken maaken, die 't zelve bepaalen aan hunne eigene byzondere Opvattingen en Meeningen, en van daar de Christelyke Liefde eeniglyk hegten aan de geenen, die van hunne Party of Aanhang zyn; met aan te toonen, hoedanig een denkbeeld ons in tegendeel het Euangelie van eenen Christen geeft; en eindelyk met nadruklyk te wenschen, om de verlichting en bestuuring van Gods Geest, in 't onderzoeken van 's Heeren Wil, en 't voorstaan van waare Vryheid, Liefde en zedelyke zuiverheid.

De Heer *Turner* betuigt, in dit laatste gedeelte, in eene aantekening, (op dat niemand hem zyn gevoelen ten kwaade duide,) dat hy ver is van eene *koele onverschilligheid*, en *lauwe twyfelaary*; dat hy alleen wil, *dat onze iever voor God en zyne Zaak een iever behoort te zyn; die op Kennisse en Reden steunt.* Zyn wensch is, dat alle zyne Leezers ernstig ter harte neeme, *dat het waare Christendom nimmer in de Waereld volmaaktelyk veld winnen, of in vollen bloeistand geraaken zal, voor dat de Belyders van het zelve met elkander beter bevredigd en vereenigd zyn, voor dat zy alle onderlinge nyd, afgunst en twistgierigheid hebben afgelegd, en, als Broeders, in oprechte zuivere Eendragtigheid, Overeenstemming en Liefde met elkander leeven; 't welk ik achte nooit te kunnen plaats hebben, ten zy men 't Geweten volslagen en geheel vry laate; en den duidelyken en klaaren* Bybel *in der* Daad, zoo wel als *door* Belydenisse *erkenne en houde, voor den* Eenigen *Regel van zyn Godsdienstig Geloove en Gedrag.*

EEN KORT BERIGT WEGENS HET KARAKTER VAN MAHOMETH, ZYNEN GODSDIENST EN HEERSCHAPPY (*).

Getrokken uit

Eene Memorie van den Heer DE BREQUIGNY; voorgeleezen in eene Vergadering van de *Academie Royale des Inscriptions & belles Lettres*, 15 April 1760.

DE Heer DE BREQUIGNY las op den 15den April des Jaars 1760 voor de *Koninglyke Academie der fraaye Letteren*, enz. eene Memorie, over de wyze, waar op *Mahometh* zynen Godsdienst ingevoerd, en zyne Heerschappy gevestigd heeft. Hy beschouwd denzelven van een ander oogpunt, dan ik meen, dat men tot nog toe gedaan heeft, en schilderd zyn karakter, zyn Godsdienst, de oogmerken, die hy bedoeld, en de middelen, daar hy zig, ter bereiking derzelver, van bediend heeft, met de levendigste trekken. Hy heeft zig tot dit alles bediend van de naauwkeurigste Berigten, die hy in de beste Arabische Schryvers heeft kunnen opspooren.

Mahometh, wel verre van zo gering een Persoon geweest te zyn, als men doorgaans van hem afgeeft, was inderdaad van

(*) Dit Berigt ons door eene vriendlyke hand toegezonden zynde, zo hebben wy niet getwyfeld daar van gebruik te maaken; schoon 't niet eenstemmig zy met de denkbeelden, die we van 't character van *Mohammed*, of, (gelyk hy gemeenlyk genaamd wordt,) *Mahometh*, voorgesteld hebben (†), en ons tot nog der waarheid het naaste schynen: om te toonen, dat we den Leezer niet willen onthouden 't geen ons toegezonden wordt, dat overweeging verdient, om dat het eenigzins aanloopt tegen onze denkbeelden. Het is zeker dat *Mohammed* zo aanmerkelyk een persoon is, uit hoofde zyner verrigtingen, en derzelver gevolgen, dat hy verdiene van onderscheidene zyden, naar de verschillende denkbeelden der Schryveren, beschouwd te worden; te meer daar die beschouwing, terwyl ze tevens aanleiding geeft, om de waarheid nader te leeren kennen, altoos zal strekken, om ons te verzekeren van de valschheid dier Leere, die eertyds het geheele Oosten ontrust heeft, en nog heden op een zeer aanmerkelyk gedeelte van 't zelve een algemeenen invloed heeft, ten nadeele der verbreidinge der Euangelie-Leere.

(†) Zie *Vaderl. Letter-oefen.* I. D. bl. 519.

van eene doorlugtige geboorte; en is hy tot de Opperheerschappy gesteegen; zyne Voor-ouders en Bloedverwanten hadden reeds lang een hoogen rang in hun land bekleed: gaf hy zig voor een Gezant des Allerhoogsten uit, om den dienst der Afgoden te verdelgen; hy volgde in dezen slegts het voorbeeld zyner Voorvaderen, en bedoelde minder een nieuwen Godsdienst in te voeren, dan den Godsdienst der oude Arabieren, in zyne oorspronkelyke zuiverheid, te herstellen. En hier toe was hy zo veel nader bevoegd, om dat de Toeverzigt over den Godsdienst, sedert eene lange reeks van eeuwen, aan zyne Stam was toevertroud; waar van de Hoofden altoos die dubbele magt en aanzien, als Opperpriesters, naamelyk, en Vorsten, in hunne Persoonen vereenigd hadden, gelyk hy ze dan op hun voorbeeld naderhand in zyn eigen Persoon vereenigde.

De Heer DE BREQUIGNY verdeeld zyne Memorie in twee deelen. In het eerste vertoont hy, hoe veele gunstige vooroordeelen *Mahometh* onder zyne Natie, en hoe veele voorbeelden onder zyne familie vondt, die hem, in zyne onderneeming, ter hervorming zyner Landsgenooten, natuurlyker wyze kragtig ondersteunen en voorthelpen moesten. In het tweede schetst hy dit beloop dier onderneeming af, en legt derzelver geheimste oogmerken en inzigten bloot. Zonder de overleveringen der Arabieren, wegens oude gebeurtenissen, waar van zommigen niet wel met de H. Schriftuur strooken, aan te neemen, zal het genoeg zyn, slegts aan te merken, dat zommigen dier overleveringen, het zy dan waar of valsch, onder de Arabieren vastgesteld waren, en voor ontwyffelbaare waarheden gehouden wierden; en dit was voor *Mahometh* genoeg, om 'er even de zelfde voordeelen uit te trekken, en 'er zig even goed tot zyne oogmerken van te bedienen, als of zy waaragtig waren. Vervolgens stelt onze Schryver deze overleveringen der Arabieren voor, en klimt zelfs, in de geschiedenis en geslagtrekening, die hy uit dezelve trekt, tot *Ismaël* op, van wien de Arabieren *Mahometh* in mannelyke afkomst doen nederdaalen.

Zy beweeren, dat, wanneer *Ismaël* met *Hagar* door *Abraham* verdreeven wierden, zy zig naar Arabie begaven, en dat de Put, door den Engel aan *Hagar* aangeweezen, de berugte Put van *Zemzem* zy, wien men in de Bedevaarten naar Mecca nog heden bezoekt. *Ismaël* zette zig met de zynen by dezen Put neder, en bouwde daar een Tempel ter eere van den *God van Abraham*. Dit was, volgens de Arabi-

bische overleveringen, de oorsprong van *Mecca*, en het eerst gestigt van dien beroemden Tempel, werwaards men uit alle kanten van Arabie saamenvloeide.

Ismaël was met reden de Priester van den Tempel, dien hy zelve gebouwd; het Hoofd van den Godsdienst, dien hy geplant, en Heer van het Gezin, dat hy gevestigd hadt. Deze dubbele waardigheid nu in het Geestelyke, zo wel als Burgerlyke, behielden zyne Nakomelingen doorgaans, en bragten dezelve altoos op de oudste Zoonen over; zy wierden 'er zomtyds wel eens van ontzet, maar wisten hun regt eerlang weder te krygen, en zig in 't zelve te vestigen.

De Afgodery bezwalkte wel haast den zuiveren Godsdienst, door *Ismaël* vastgesteld. Zyne Nakomelingen, aan wie de zorg voor dien zuiveren dienst was aanbevoolen, poogden 'er de verdwaalde Arabieren geduurig wel wederom toe over te haalen, maar hun welmeenende yver bereikte zelden het gewenschte doelwit. Een Afgodische Stam maakte zig van *Mecca* meester, en vervulde den Tempel met Afgoden. De Ismaëliten hernamen denzelven, maar dorsten 'er de beeltenissen, die een uiterlyken luister aan hunnen Tempel gaven, niet uit weg doen, om dat de meeste Stammen der Arabieren, die derwaards ter Bedevaart kwamen, 'er volstrektelyk op gesteld waren, om, door eenige uitwendige vertooningen, hunne Godsdienstigheid op te wakkeren.

De Vorsten van *Mecca* verzuimden niet om den Arabieren de overleveringen hunner Voorvaderen onder het oog te brengen, en hen tot den zuiveren en onvervalschten Godsdienst van *Ismaël* te noodigen. Dit zelfs was hunne voornaamste verrigting als Priesters, terwyl zy, als Vorsten, zorg droegen, om de Caravanen, die zo noodig waren, tot ondersteuning van hun klein en onvrugtbaar land, op alle moogelyke wyzen te beschermen en aan te moedigen. De Overgrootvader van *Mahometh* was de eerste, die Caravanes opregtede met publyk gezag, en uit naam van den Staat zelve, die hy daarenboven dikwils in eigener Persoon begeleidde. Dit was inderdaad een edel ampt en aanzienlyke bediening; want deze Caravanes van den Staat, ja zelfs die van byzondere Persoonen, waren kleine legers, en die 'er het geleide van hadt, moest niet slegts de koopmanschappen verhandelen en inruilen, maar moest de troep zelve bestieren, en ze verdedigen tegen de gevreesde aanvallen der zwervende benden, die uit woest Arabie dikwils op dezelve aankwamen.

De

De Vader van *Mahometh*, oudſte Zoon van den Vorſt van *Mecca*, ſtorf, terwyl hy eene dezer Caravanen begeleidde. Dit voorval gebeurde kort na dat *Mahometh* gebooren was. Deze wierdt dus eerſt by zyn Grootvader, vervolgens by zyn Oom *Abutâleb* opgevoed, die den Grootvader van *Mahometh*, na deszelfs dood, ook in de Vorſtelyke waardigheden opvolgde, welke anders op den Vader van dezen moesten gekoomen zyn, byaldien hy geleefd hadt.

Mahometh volgde zyn Oom in den Oorlog, en aan 't hoofd der Staats-Caravanen. Ook geleidde hy de Caravanen van ééne zyner Bloedverwanten, zynde eene ryke en vermogende Weduwe, die hy vervolgens trouwde, toen hy vyf-en-twintig jaaren oud was. Niettegenſtaande de menigvuldige beſlommeringen, waar in hy tot hier toe geleefd hadt, waren zyne gedagten egter van der jeugd af aan op den Godsdienſt geveſtigd geweeſt, en, na zyn Huwelyk, gaf hy zig van tyd tot tyd meer aan een afgetrokken en beſchouwend leeven over, waar door allengskens zyne verbeelding verhit, en waar uit vervolgens eene ſterke Geeſtdryvery geboren wierdt. Hy meende door Gods Geeſt bezield te worden, en gaf zig dus voor een Afgezant des Hemels uit, om de verdwaalde Arabieren tot den waaren Godsdienſt van *Abraham* te rug te brengen. Hy gaf, om 't voorbeeld der Propheeten te volgen, zyne gewaande Openbaaringen, zo als hy ze meende te krygen, de ééne na de andere, en zonder verband of ſaamenhang, in 't ligt. Zy zyn na zyn dood by elkanderen verzameld, maar zonder order of ſchikkinge. En het is die verzameling, die onder den naam van *Alcoran* alleszints genoeg bekend is, en waar in de Mahometaanen zelve erkennen, dat eene groote verwarring heerſcht. Maar 't is in die eerſte verzameling egter niet, dat men alle die ongerymdheden moet zoeken, daar de Mahomethaanſche Godsdienſt mede bezwaard wordt; die zyn eigenlyk in de *Sonnah*. Dit is eene laatere verzameling van mondelyke overleveringen, het geen by de Mahomethaanen het zelfde, als de *Thalmud* by de Jooden is.

De Heer DE BREQUIGNY, den oorſprong der Geeſtdryvery van *Mahometh* dus ontdekt en opengelegd hebbende, gaat in het tweede deel van zyne Memorie over, om de hartstogten, die zig met deze Geeſtdryvery vermengden, en dezelve onderſteunden, te onderzoeken, en na te gaan, wat invloed dit alles hebben, en wat uitkomſten het in den voortgang van onzen gewaanden Propheet veroorzaaken moeſt.

moeſt. Hoe groot de eerbied was, die de Arabieren voor den Godsdienſt van *Abraham* hadden, die van *Mecca* egter, te vaſt verknogt aan de Afgoden, waar tegen *Mahometh* predikte, en die hy geheellyk wilde weeren, wierden tegen hem en tegen zyn Oom *Abutâleb*, die hem onderſteunde, oproerig. Deeze ſtierf na eene vervolging, die zeven jaaren geduurd hadt, bykans zonder magt of aanzien. Een Afgodiſch Prins wierdt voor zyn Opvolger erkend, en *Mahometh* beſloot toen aanſtonds om *Mecca* te verlaaten; maar dewyl hy zyn voorneemen van hervorming niet wilde laaten vaaren, kon hy niet gemaklyk eene andere verblyfplaats krygen, en 't was niet, dan na verloop van drie jaaren, dat hy 'er eene te *Yatbreb* vondt, daar hy als Propheet wierdt ontvangen, en welke Stad vervolgens den naam van *de Stad des Prophbeeten*, in het Arabiſch, *Medina-te'l Nabi*, aannam, waar van de naam van *Medina* herkomſtig is, met welken wy dezelve benoemen.

Mahometh, in wiens boezem de Staatzugt uit de zugt tot wraak gebooren wierdt, deedt die van *Mecca* den Oorlog aan, en zyne oogmerken verder uitſtrekkende, naar maate zyne kragten aangroeiden, kwam allengskens zo verre, dat hy zig een zeer aanzienlyk gedeelte van Arabie onderwierp.

Wy kunnen onzen Schryver in het verſlag, dat hy van dit gantſche beloop van overwinningen maakt, niet volgen. De haat, die men in *Yaman* en *Irâk* tegen het Jok der Perſiaanen hadt, hielp hem kragtig, om deze ſchoone ſtukken van Arabie onder zyne heerſchappy te brengen. De Staatkunde van *Heraclius* liet hem zyne overwinningen naar den kant van *Syrie* ongeſtoord vervolgen. En in 't algemeen kan men zeggen, dat *Mahometh* zyne grootſte voordeelen aan zyne wapenen alleen niet verſchuldigd zy; 't was zelfs meer door liſt en heimelyke verſtandhouding, dan door openbaar geweld, dat hy zig meeſter van *Mecca* maakte. Doch, hoe het hier mede ook wezen moge, hy was gelukkig genoeg, om voor zynen dood geheel Arabie onder zyn gebied te brengen. Hy ſtierf eindelyk in het 62ſte Jaar zyns ouderdoms, ſteeds vervuld met zyne Geeſtdryvery en gewaande Zending. Zyn leeven zoude, naar alle waarſchynlykheid, nog eenige jaaren langer geduurd hebben; maar zyn lighaamsgeſtel was verzwakt door vergif, dat hem een Joodſch Vrouwmenſch eens hadt weeten in te krygen.

De Geeſtdryvery was het eigenlyk karakter van *Mahometh*,

meth, en het voornaamst roersel zyner daaden. Hy was ongetwyffeld ook Staatzugtig, en die Staatzugt bottede, in dezen grond van Geestdryvery, uitneemend wel uit; die beide geaardheden vereisschen de zelfde gesteldheid van ziel. De laatste egter maakte zyn voornaam karakter niet uit, en wierd door eene gevallige saamenloop van omstandigheden sterker, dan zy natuurlyk geweest zoude zyn. Hy was zekerlyk een groot Man, want hy voerde groote zaaken uit, en wist zig van groote middelen tot zyne oogmerken te bedienen. Hy maakte wel die middelen zelve niet; zy waren voor handen, maar hy wist ze tydig aan te vatten, en uitsteekend te gebruiken. Niets, dat hem te passe konde koomen, wierdt by hem verzuimd, en hy wist staag zyn voordeel met alles te doen. Geen Mensch kende inzonderheid beter allen den invloed, die zyne vereende geestelyke en wereldlyke magt beurtlings op elkanderen hebben, en alle de nuttigheden, die hy uit dezen onderlingen invloed trekken konde. Als men op het gebruik, dat hy hier van wist te maaken, let, en dit met de zwaarigheden vergelykt, die zig tegen hem verzetteden, dan ziet men, dat 'er langs dezen weg genoegzaame mooglykheid was, om dezelve te overwinnen; en dat verbaazende, dat zig eerst in zyne gelukkige voortgangen vertoond, wordt alsdan natuurlyk, en kan zelfs als een gewoon beloop van zaaken worden aangemerkt.

S.

EENIGE MERKWAARDIGE BYZONDERHEDEN WEGENS DE NATUURLYKE HISTORIE VAN NOORWEGEN.

Getrokken uit

Het eerste Deel eener Beschryving van dat Land, door den Wel E. Heere ERIC PONTOPPIDAN, *Bisschop van Bergen; in het Deensch uitgegeeven, en door* J. A. SCHEIBE *in het Hoogduitsch vertaald. 2 Deelen in 4.*

(E. PONTOPPIDANS *Nat. Hist. von Norwegen. Koppenh.* 1754.)

MEn weet in het algemeen, dat de Masten, Sparren en greene Balken uit *Noorwegen* koomen, maar dit is ook veeltyds al, wat men weet van een Land, dat ons zo naby is, terwyl wy van *China* en *Japan* veel omstandiger ken-

kennis hebben. Wat is 'er de rede van? Om dat 'er van die laatstgenoemde Landen en Volkeren menigvuldige Berigten voor handen zyn, terwyl ons die van het eerste ontbreeken. Men heeft inderdaad Beschryvingen van de *Noormannen*, waar in zy ons als arbeidzaam, moedig, onvertsaagd, gehegt aan hun Vaderland, getrouw aan hun Vorst, als Zeelieden, en Menschen, die door allerleie ongemakken van der jeugd af, tot den Oorlog gehard zyn, worden voorgesteld, maar van de inwendige gesteldheid des Lands, en de byzonderheden hunner Natuurlyke Historie hebben wy, hier te lande, veelal geene of weinige denkbeelden.

Wy zullen, zonder ons aan een geregeld Uittreksel te bepaalen, als het welk de meesten onzer Lezers niet verlangen zullen, wegens een Boek, dat in eene vreemde taal geschreeven is, dezelven slegts eenigen der merkwaardigste byzonderheden uit het zelve mededeelen. De Schryver hebben wy reeds te kennen gegeeven, dat Bisschop van *Bergen* was, en gelyk hy eene groote geleerdheid en alle noodige kundigheden bezat, en verpligt was jaarlyks groote reizen, van meer dan honderd mylen te doen, om zyn Bisdom te bezoeken, zo hadt hy eene zeer wenschelyke gelegenheid, om zelve op te neemen, en zig door anderen te doen onderregten, wegens alle byzonderheden, die van Noorwegen aan te merken waren; en dewyl hy, eindelyk, wegens zyne opregtheid en deugd, by elk in agting werdt gehouden, zo hebben wy in hem alle noodige vereischtens, om veel staat op zyn Verhaal te maaken.

Noorwegen heeft van Kaap *Lindesnaes* (*der Neus*) op 57 graaden, 47 minuuten breedte, tot Kaap *Nord* (*Noordkaap*) op 71 gr. 30 min. eene lengte van 202¾ mylen, in eene regte lyn; maar als men by *Vardoëhuus* (*Wardhus*) begint, en door *Christiania* of *Swine-Smid* naar *Lindesnäes* loopt, zal het een weg van 350 mylen wezen (*), terwyl het slegts op het meest 65, en zomtyds maar 12 mylen breed is.

Men begrypt ligtlyk, dat het Climaat van een Land, dat in 13 of 14 verschillende graaden van Noorderbreedte legt, niet altoos het zelfde kan zyn, en dat de voortbrengzels noodwendig aan de verscheide oorden zeer veel verschillen moeten.

Gelyk Bergen op 61 gr. 15 min. legt, zo gaat 'er de Zon in den Zomer-Zonnestand ten 2 uuren en 30 min. op, en te

(*) Men ziet dat wy 'er 15 op een graad stellen.

te 9 uuren en 30 min. onder, en des winters een kwartier na negenen op, en een kwartier voor driën onder. Daar is dus zomers genoegzaam geen nagt, en 's winters weinig dag. De koude is hier egter niet ſtreng, en harde vorſt zeer zeldzaam; de Havens van Amſterdam, Coppenhagen, Hamburg, en Lubek zullen tien maalen door het ys bezet en geſlooten worden, tegen dat dit te Bergen eens gebeurt; men rekent zelfs dat het pas twee of drie maalen in eene eeuw voorvalle. De Baijen of Inhammen raaken ook zelden digt, de zulke alleen uitgezonderd daar zig Rivieren, welke ver af koomen, in ontlaſten; zulke die naar *Fileſield*, (*Fille Fiel*) het weſten van Noorwegen leggen, of daar drooge Land- en Noord-weſte winden regt-ſtreeks op blaazen. De Noord- en zelfs de ys-zee tot 80. en 82. graden toe, zyn 's winters, zo wel als zomers, open. En het is alleenlyk in de Zee-boezems, en op de kuſten van Finmark, Ysland, en Groenland, dat men die ongemeete en eeuwig-duurende ysbergen vindt, daar de Reizigers zo veel geroep van gemaakt hebben, en die, van tyd tot tyd, voor een gedeelte los raakende, digt by deze kuſten aan groote ſchotſen dryven. Het is alleen in buiten-gewoon ſtrenge winters, als de Baltiſche Zee bevroozen raakt, dat de Zwaanen, die anderſints in Noorwegen niet te huis hooren; naar de Noordzee vlugten, en met groote troepen overkoomen, om, op de kuſten van Bergen, open water te vinden. Dus vindt men hier nog afſtammelingen der geenen, die 'er in harde winters van 1708. en van 1740. zyn overgekoomen.

Zo gemaatigd is dan hier de Lugtſtreek aan de weſtkant of naar de Noordzee, terwyl dezelve aan de ooſtzyde, of naar Zweede, op dezelfde Noorder breedte, veel ruuwer en geſtrenger is, en, in deze ſchikking, merkt onze Biſſchop eene byzondere wysheid en Vaderlyke voorzorg van het Goedertieren Opperwezen aan. De Provinties van Noorwegen, die aan Zweden grenzen, hebben een harden winter, en veel ſneeuw van nooden. Slappe winters zouden hen ten uiterſten nadeelig zyn. Zy zouden hunne boomen en hout niet kunnen afvoeren, of naar de Rivieren ſleepen, om ze daarna zee-waards te brengen, en in te ſcheepen. Die zelfde ongemakken zouden zig in de vervoering hunner graanen, boter, gevange wild, pelteryen enz. naar de omleggende ſteden openbaaren; byaldien het ys niet ſterk genoeg ware, en men de ſneeuw-ſleeden niet gebruiken konde, zoude die vervoering zo gebrekkig, zo langzaam en koſtbaar, dikwils zo volſtrekt onmoogelyk worden, dat de Inwoo-

wooners hun beſtaan geheel verliezen zouden, 't welk zy thans aan de vorſt en ſneeuw te danken hebben. De Weſt-kuſten integendeel, die naar de Noord-zee leggen, verlangen naar geen winter. De Inwooners leven 'er van de Viſſchery, en die moeten zy 's winters voornaamlyk verrigten. Dus behoort de *Zee* altoos voor hen open te wezen, en is het ook in het midden van January, als wanneer de Walviſſchen den Haring, Dorſch, Cabbeljauw, en andere viſſchen naar de kuſten dryven. Duizenden van Boeren-Menſchen, Mans en Vrouwen gaan dan op Zee, en houden zig tot het einde van February met viſſchen bezig, begeevende zig s'avonds alleenlyk op kleine eilandjes, daar de kuſten van Noorwegen als mede bezaaid zyn, en daar zy den nagt in opgeſlaage hutjes doorbrengen, terwyl zy, geduurende dezen tyd, zo veel vergaderen, dat zy 'er zelve niet ſlegts het geheele Jaar een genoegzaamen voorraad van hebben, maar ook nog aan andere Natiën van verkoopen kunnen. En gelyk zy dus een open tyd voor hunne viſſchery moeten hebben, zo is hen dezelve niet minder noodig, om hunne viſch te zouten en te bereiden. De Vorſt zoude dezelve hard en ſtyf maaken, en dus het zout verhinderen, om daar in te dringen. Bevrooze viſch blyft goed, zo lang zy bevroozen is, maar moet voor, of onmiddelyk op het ontdooijen genuttigd worden, of zy bederft en verrot.

Wat is ondertuſſchen, mag men vraagen, de natuurlyke oorzaak van zulk eene verſchillende Lugts-geſteldheid in een land, dat onder dezelfde pools-hoogte legt? De Zee en de naby-gelege bergen werken hier gelykelyk ſaamen. De eerſte, die de weſtelyke zyde beſproeit, verſtompt, of ſmelt die onzigtbaare, dog niettemin harde, en ſcherpe deeltjes, die van de Noord-pool worden aangevoerd, en die men als de oorzaaken der koude en vorſt moet aanmerken. Het jaar 1709. leverde een doorſlaande blyk hier van uit; want, terwyl de gemaatigdſte geweſten in Europa, als Duitſchland, Vrankryk, Engeland, en zelfs Italië de uiterſte ſtrengheeden van dien bangen winter ondervonden, wierdt men te Bergen niets buitengemeens gewaar. DERHAM merkt dezelfde byzonderheid van *Ierland*, en *Schotland* aan; WALLACE van de *Orcadiſche* Eilanden, en LUCAS DEBES van de Eilanden *Fero*, die op de hoogte van 62 graaden leggen, en daar de koude egter zelden langer dan één maand aanhoudt.

Gelyk de Zee nu van den eenen kant de lugt verzagt, en de kou-deeltjes verſtompt, zo beſchutten de bergen, die Noorwegen over zyne lengte verdeelen, dit zelfde weſtelyk

lyk gedeelte van de koude, die uit het ooften anders herwaards zoude worden aangevoerd. Deze Alpes, om ze eens zo te noemen hebben van tien tot veertien mylen breedte, daar by zyn zy zeer hoog; en keeren derhalven de koude, die aan de andere zyde is, en de winden, die dezelve overbrengen zouden, kragtig af. Die koude aan de ooftzyde derzelver is inderdaad afgryslyk, vooral boven op de gebergtens, en in verheeve plaatfen. Die verfchrikkelyke watervallen, welke door groote Rivieren, over fteile rotfen neder-ftroomende gemaakt worden, en voor welker geweld anders geen kragt ter wereld kan beftaan, worden 'er ftyf als rotfen zelve. Het fpeekzel, dat men uitfpuwt, bevrieft eer het den grond bereikt, en de uitwerpfelen der Paarden, worden in het nedervallen hard, en rollen, zo dra zy uitgeworpen zyn, als bikkels over het ys. Onvoorzigtige Reizigers verliezen 'er menigwerven neus en ooren, en het zoude den Inboorlingen zelve, in weerwil van hunne gewoonte aan de koude, en van alle de voorzorgen die zy aanwenden, en de behoedzels, die zy gebruiken mogten, onmoogelyk wezen, om geduurende de maanden January en February, deze bergen over te trekken, byaldien men niet op zekere afftanden fchuilplaatfen gemaakt, en in de bergen zelve een foort van Caravanferas hadt uitgehold, daar de Reizigers kunnen ruften, en zig warmen. Niets befchut het wezen beter, dan een lap zwart gaas; dit breekt de fcherpe fnyding der lugt, en bewaart de Natuurlyke warmte onzer uitwaaffeming, voor dat gedeelte des lighaams, meer dan men vermoeden zoude; het weert zelfs die laftige fchittering der fneeuw, en behoudt ons gezigt, terwyl het ons niet verhindert voorwaards te zien, en onzen weg even onbefchroomd te vervolgen. De Hedendaagfche Gefchiedenisfen leveren ons een droevig voorbeeld, tevens en bewys uit, van het gevaar, daar men zig voor bloot ftelt, met deze gebergtens in den winter, zonder alle moogelyke voorzorgen, over te trekken. De Beroemde Carel de XIIde deedt, in den laatften oorlog, een Legertje van tien duizend man, in de herfft van het jaar 1718. den berg *Tydal* overtrekken, die *Drontheim* van *Jempland*, eene Zweedfche Provintie affcheidt, om daar eene afwending te maaken, terwyl hy zelve *Friderichs-Hall* zoude aantaften. Het fchynt dat dit Corps zig van *Drontheim* wilde meefter maaken, maar de fchikkingen, die de Generaal *Budde* tegen hen maakte, verydelden dit voorneemen, en zy moeften zig te vrede houden, met zig in de omleggende Dorpen te legeren. In de maand van Ja-

January des volgenden jaars 1719. vernamen zy den onverwagten dood van hunnen Vorst, en op de tyding, die men in Zweeden kreeg, dat de Graaf van *Sponeck* tegen hen in aantogt was, kreegen ze in de maand van February order, om aanstonds de gebergtens over te trekken, en in Zweeden te rug te koomen. Zy gehoorzaamden, maar nauwelyks waren zy boven op de bergen, en begonden de grensplaatsen van hun land te naderen of de sneeuw overviel, de koude bevong, en beide verbysterden hen dermaate, dat dit geheele Corps daar ongelukkig sneuvelde. Twee van hunne Generaals *La Barre*, en *Zoega* bleeven daar mede, terwyl de twee andere *Adlerfeld* en *Horn*, met een zeer klein getal Gemeenen, als door een wonderwerk ontkwamen. De *Schielauffers*, of Schaats-loopers, (Soldaaten, die zig van een soort van Schaatsen in hunne marschen bedienen,) welke, onder het geleide van den Major *Emahus*, op hen uitgezonden waren, vonden ze allen in zodanig eene gesteldheid des lighaams, en rigting der Leden, waarin zy door de koude verstyfd, en door den dood overvallen waren. Zy hadden de loopen van hunne Snaphaanen genoomen, en van dit weinige hout nog vuur gemaakt, om hunnen jammerlyken dood nog eenige oogenblikken te vertraagen.

Voor het overige zyn de Inwooners des lands gehard tegen de ongemakken der koude. De lugt is digt aan de Poolen zwaarer. Een stuk koper, dat te *Drontheim* 1010. ponden weegt, kan te Rouaan slegts 1000. ponden haalen (*). De Kwik in de Barometers klimt 'er ook hooger, dan in Vrankryk en Italië; en dus is 'er minder uitwaasseming. De Natuurlyke Levens-warmte vervliegt 'er niet, gelyk in warmere Landen; en de Maag van een goeden Noorman verduwt zyn gerookt of gezoute vleesch, zyn drooge visch, en andere zwaare kost met al zo veel gemak, als de onze, een stuk kalfsvleesch, of eene Florentynsche, een schotel groentens.

De Zomer-hitte is groot, maar van korten duur in Noorwegen. De Zon verlaat den Gezigt-einders nauwelyks, en belet den nagt bykans om de bergen en valeijen de bekoome warmte weder af te neemen. De Rotsen kaatsen de zonne-

(*) De rede, weet men, is, om dat het minder plaats beslaande, door de koude, de *gravitas specifica* met betrekking tot de lugt vermeerderd wordt: maar de koude brengt die eige uitwerking in de lugt zelve even eens voort: zy wordt specifiee zwaarer.

zonnestraalen af, zenden ze mede in de valeijen, en verdubbelen 'er de hitte; waar uit men kan opmaaken, dat de Zomer-vrugten daar zeer wel voortkoomen, maar de herfst-gewassen doorgaans ongelukkig slaagen.

De Lugt op de bergen en in het midden van Noorwegen, is gezond; het meel kan in zommige Provintien verscheide jaaren bewaard worden, zonder dat 'er wormen in koomen; en het is gansch geen goede oort voor de Genees-Heeren. Schoon 'er ten minsten dertig duizend Zielen in Bergen zyn, heeft men 'er egter aan één, of ten hoogsten, aan twee Doctoren rykelyk genoeg. Bergen is egter de plaats, daar zy nog al meer, dan elders te pas zouden koomen. De Zee, en de nabyheid der gebergtens maaken de lugt hier min helder, dan in andere streeken, en daar is veel mist of regen.

Daar valt hier 's winters ook zomtyds vry veel sneeuw, dog dezelve smelt doorgaans schielyk, en het gebeurt niet veel, dat men veertien agtereenvolgende dagen gebruik van de sleeden maaken kan; maar op de toppen der bergen blyft eene eeuwigduurende sneeuw leggen, die zo hard is, dat zelfs de hoefyzers der Paarden, daar geen het minste spoor in laaten. Het sneeuwt 'er in het hart van den zomer, dog des winters bedienen 'er zig de Boeren van, om door middel van een zeker soort van schoeisel, dat zy *Snee-schoe* noemen, en welke sneeuw-schoenen breed, lang, en van onderen plat zyn, of door middel van een soort van houte Schaatsen, des te beter voort te kunnen koomen. Die Schaatsen worden gemaakt uit Eike-plankjes, zyn vier, vyf, of zes voeten lang, en drie duimen breed, en nog iets smaller in het midden; zy zyn voor aan wat opwaards geboogen, maar voor het overige regt. Het één dier plankjes is doorgaans wat korter dan het ander, het welk de Noor-Lieden zeggen, dat hen in het klimmen te stade koomt. Zy houden, als zy op deze Schaatsen loopen, een stok met een yzeren punt in de handen, waar mede zy zig zelfs in hun grootsten vaart, eensklaps stuiten en ophouden kunnen. Alle de Berg-lieden in het algemeen weeten vaardig met deze Schaatsen om te gaan, maar het Corps van 600 *Skielauffets*, dat de Koning hier houdt, en dat een reguliere, uniform gekleede, en wel gedisciplineerde Militie is, is hier derwyze in bedreeven, dat zy de gebergtens met eene onverbeeldelyke snelheid kunnen op en afkoomen. Voor het overige weet men, dat het gebruik dezer Schaatsen niet tot Noorwegen alleen bepaald zy, maar dat men het zelve ook in groot Tartaryen, en in Noorder-America ontmoete.

Het groot voordeel, dat de ſneeuw aan de aarde en de weiden aanbrengt, is genoeg bekend. Dezelve is daarenboven de bron, waar uit de Rivieren haaren oorſprong haalen, en de beeken vloeijen, die het veld bevogtigen. Nog een ander nut heeft hier dezelve. Des zomers als de Beeſten in de weiden loopen, zyn zy van wegen de hitte, en nog meer, van wegen een ſoort van laſtige vliegen, die hen yſſelyk plaagen, dikwerf genoodzaakt, om zig na plaatſen, die met ſneeuw bedekt zyn, te begeeven, en deze zyn hen zo noodig, dat als dezelve niet digt by der hand zyn, de Eigenaaren zig verpligt zien, om ſchuilplaatſen in het veld, (*Skenefloer*) voor hen op te ſlaan, dewyl zy anders door de gemelde oorzaaken zo woedend kunnen worden, dat zy zig van de ſteilte der Rotſen dikwils nederwerpen.

Dit zy genoeg over de lugt van Noorwegen. Het tweede Hoofdſtuk handelt over den grond. Men weet dat het een Land zy, 't welk uit Rotſen en ketenen van de allerhoogſte bergen beſtaat; hier door zyn 'er zeer veele kuilen, poelen, en moeraſſen, waar van zommige zo diep zyn, dat men ze tot dus verre niet hebbe kunnen peilen. Daar zyn egter ook effe vlaktens van 6. 8. en 10. mylen. Andere plaatſen maaken eene zeer aangenaame vertooning voor het oog, als beſtaande uit wezenlyke Terraſſen, die gebouwd zyn, en zo regelmaatig boven malkander leggen, dat de konſt dezelve niet volkoomener zou kunnen maaken, maar met dit alles beſlaan de bergen het grootſt gedeelte des Lands.

De Alpes, zo als wy ze genoemd hebben, loopen niet, gelyk de andere gebergtens van Europa, Ooſt en Weſt, maar hebben dit met de bekende Cordeliers van America gemeen, dat zy zig van het Zuiden naar het Noorden ſtrekken. —— Men agt dat de bergen van *Doſrefield* de hoogſte van het Noorden, en zelfs van Europa zyn; Men berekent zommige op 12. en 18. mylen ſchuinte, of ryzing. Men kan beneden aan deze bergen met de warmte verlegen zyn, en boven op dezelve koomende den winter met ſneeuw, vorſt, en alle deszelfs akelige vertooningen vinden. Men heeft, om den weg over dezelve zo veel veiliger te maaken, zommige uitſteekende punten van Rotſen, die men over moet, met yzer aan malkander verbonden; men heeft 'er ook verſcheide Caravanſeras opgeregt. Met dit alles is 'er het reizen egter gevaarlyk. Men kan deze rotſen niet overkoomen, dan met Paarden van het Land, die het klauteren gewoon zyn; En daar zyn doortogten zo ſmal, dat als twee Reizigers malkanderen ontmoeten, 'er geen ander middel voor handen zy, dan

dan dat één van beide zig aan een rots met zyne handen vast houdt, zyn Paard dwars van de steilte af doe springen, den ander door laate; en zyn weg, zo goed hy kan, te voet vervolge. Deze gevaarlyke passen doen menig Reiziger omkoomen, en men merkt van de geenen, die van boven neder tuimelen aan, dat zy verstikt zyn, eer zy den grond bereiken, dat hun buik barst, en hunne ingewanden uitstorten, welk alles eenig ligt kan geeven aan het geen de H. Schrift wegens den dood van den verrader Judas heeft aangetekend. Voor het overige is 'er evenwel ééne doortogt of opening, die de Natuur tusschen de gebergtens heeft gelaaten, en welke veel gebruikt wordt van Reizigers, die daar niet al te verre af zyn.

Onze Bisschop laat hier op de beschryving volgen van twee onderaardsche laanen of dreeven, die door de Natuur in de rotsen van *Limur* boven elkander gemaakt zyn, en zig zeer verre uitstrekken, ook spreekt hy van een put by *Fridericbsball*, die lynregt in de rotsen nêergaat, slegts vier voet wyd, maar zo diep is, dat men twee volslage minuuten moet wagten, eer men den val hoort van een steen, dien men 'er in werpt; Dog wy spoeden ons tot het derde Hoofd-stuk, dat over het water van Noorwegen handelt.

De Noord-zee besproeit de geheele westelyke zyde van het land. Een keten van rotsen en klippen, waar van zommigen van 3 tot 9 mylen lang zyn, beveiligen het zelve voor de woede der Zee, maar de groote Scheepen loopen altoos gevaar, als zy zig te veel in deze engtens waagen, en zouden buiten de hulp van Lootsen zekerlyk vergaan. Geen Land heeft zo veele en goede Havens als Noorwegen, maar gelyk het gebeuren kan, dat de stroomen en verandering van winden den Zee-lieden niet toelaaten, om tusschen de klippen door te koomen, en dat zy hier geen anker kunnen werpen, zo heeft men allerwegen in de rotsen groote yzere Ringen gemaakt; daar zy zig aan vertuïen kunnen. De Zee heeft hier doorgaans van honderd tot vier honderd vademen diepte, uitgezonderd één Zand-plaat, die zig langs de kusten uitstrekt, en die de Voorzienigheid daar voordagtelyk schynt gelegd te hebben, ten nutte van een land, welks bewooners een groot gedeelte van hun bestaan uit de Visschery haalen moeten. Gelyk het den Noor-Lieden onmogelyk zyn zoude om de visch uit de dieptens op te vangen, zo schynt deze ook op den gezegden Zandbank, daar veel minder hoogte van water is, byzonder te tieren, en koomt zig daar in menigte aan de visschers aanbieden. De Inhammen en Zee-

boezems, die men hier allerwegen in het land vindt, zyn ook van een oneindig voordeel voor de visschery, en de vervoering der koopwaaren: Dezelve zyn doorgaans zeer diep, men heeft die by *Drontheim*, *Floge* geheeten, gepeild, maar op duizend vademen nog geene diepte kunnen vinden. Het zee-water is hier minder zout, dan nader by de Polen, zo wel als in heeter gewesten; de koude schynt hier in dan dezelfde uitwerkingen, als de hitte voort te brengen; gelyk de laatste de waterige deeltjes optrekt, zo bevriezen dezelve door de andere, en in beide gevallen wordt het zout, naar evenredigheid van het water, vermeerderd.

Hier dienen wy noodzaakelyk eenig berigt wegens den berugten draai-kolk, of maalstroom, *Mahlstrom* en *Mosköestrom* in 't land geheeten, mededeelen (*). Op de kusten van *Nordland*; of van de Provintie van *Drontheim*, ter hoogte van 60 graaden, is een eiland *Loefoden* genaamd, waar op een berg is, die zy *Helseggen* noemen. Van dezen berg rekent men een myl tot aan het eiland *Veroen*, en de stroom, die deze lengte beslaat, is die, welken men de *Moskoëstrom* heet, naar het eiland *Moskøe*, dat net in het midden legt. Van *Lofoeden* tot aan *Moskøe* is de Zee tamelyk diep, doorgaans van 36 tot 40 vademen; maar aan de andere zyde, of beneden *Moskøe*, tot aan *Weröe* toe is dezelve zo laag, en zo vol klippen, dat geen Schip hier door zou kunnen koomen, zonder zig te barsten te stooten. Als de Zee nu vloeit, stort zy met geweld door alle die klippen, naar *Loefoden*, en integendeel als zy ebt, keert zy met even grooten geweld terug, en maakt duizend bogten, draaijingen, en vallen, die het geraasch van de zwaarste sluisen verre overtreffen. De stroom is dus gestadig in beweeging, en de rotsen, waar mede derzelver bodem hier als bezaaid is, en tegen welke zy geduurig aanstuift, maaken zulk een vreemd gewoel, dat als een Schip het ongeluk hadt, van hier in te geraaken, het zelve zekerlyk mede gesleept, naar beneden gevoerd, en aan spaanders gestooten zoude worden; want schoon deze klippen doorgaans hoog leggen, zyn 'er onpeilbaare dieptens tusschen beiden. Als het water op zyn hoogst of laagst is, in yder vloed en Ebbe, is deze stroom een quartier uurs stil, en 't zyn deze gunstige oogenblikken, welke de bewooners der Eilanden waarneemen, om denzelven over te trekken, en voordeel te doen met hunne visschery, die alsdan de geluk-

(*) Vergelyk hier mede de beschryving van deezen *Mahlstrom*, door *Busching*. Zie *Vaderl. Letteroef.* I D. *bl.* 753, 754.

lukkigste is van alle de kusten van Nordland. Onmiddelyk hier op, begint hy, schoon de Zee stil zy, wederom te draaijen, en alles naar zig te trekken, wat in zyn bereik is. Als hy in zyn grootste beweeging is, en inzonderheid, als 'er wat wind bykoomt, moet men zig wel wagten, van hem op een myl na te naderen? Dikwils gebeurt het, dat de Walvisschen binnen zyn bereik koomende, met een onverbeeldelyk geweld worden mêe gesleept. Alle haare sterkte en grootte is niets tegen dit vermogen. Men ziet ze draaijen, en wentelen, men hoort ze afgryffelyk blaazen, en als zy het doods-gevaar nader koomen, vreeffelyk loeijen en huilen, eindelyk worden zy verbryzeld in de gaten en spleeten der rotsen, vermaalen en verplet, en men ziet hunne geweldige rompen, geduurende die quartieren van stilte, als wanneer alles boven koomt, dat ligter is dan 't water, op deszelfs oppervlakte aan kleine stukjes, of liever mag ik zeggen, vezeltjes, dryven. Een Beer, die van den berg van *Loefoden* Schapen op het eiland *Mosköe* zag weiden, meende den stroom over te zwemmen, en den troep te overvallen: maar nauwelyks was hy binnen zyn bereik gekoomen, of hy werdt naar den grond getrokken, terwyl de Menschen, die op 't land waren, zyn ysselyk loeijen van uit de diepte hooren konden. En de zwaarste boomen zelfs koomen zo gehavend en verbryzeld tusschen de rotsen weg, dat zy geheel ruig en hairig schynen.

Vier mylen van Bergen is nog een andere stroom, de *Külstrom* geheeten; Deze legt tusschen het vaste land en een oneindig getal kleine eilandjes in, en heeft een vlak strydigen loop met de *Mosköestrom.* Hy heeft zulk eene geweldige aantrekking niet als deze; men dient 'er egter op zyn hoede voor te zyn, dewyl 'er eens zeven Jachten van Nordland te gelyk in vergaan zyn.

Het zoet water is doorgaans zeer goed in Noorwegen, en doet veel tot de sterke lichaams-gesteldheid van deszelfs bewooners; en Mineraale wateren, begrypt men ligtelyk, dat niet ontbreeken kunnen in een bergagtig land, dat vol mynstoffen is.

Daar is eene groote menigte Rivieren in Noorwegen, maar schoon dezelve in het algemeen diep genoeg zyn, is 'er egter niet éene, die men bevaarbaar noemen kan, wegens de menigvuldige stortingen, of watervallen, die zy alle hebben, en däar het water gemeenlyk 40. 50. of 60. voeten van de rotsen nederstort. De Balken en Masten, welke

men de Rivieren afvoert, worden hier door zeer dikwils beschadigd, en somtyds verbryseld.

Het geruisch, dat deze Vallen maaken, is verbaazend, en kan 3, 4 of 5 mylen verre gehoord worden. *Cicero* heeft egter onregt, wanneer hy in zyn *droom van Scipio* vertelt, dat de Lieden, die by de Water-vallen van den Nyl woonen, doof zyn door dit gestadig geruisch. Dit is althans het gevolg niet in Noorwegen, daar deze stortinge niet minder zyn, dan die van den Nyl.

De vierde, vyfde, en zesde Hoofd-stukken handelen over het geen Noorwegen uit zynen grond voortbrengt. Het is geen Land voor Bouwery, of koren-teeld geschikt, en mogelyk is 'er ook het tagtigste gedeelte van die plek gronds, die het geheele Ryk beslaat, niet bebouwd. De Provinties egter, daar gebouwd kan worden, zyn zeer vrugtbaar. In die van Bergen gelukken alle graanen zeer wel; *Nordland*, schoon zig tot de breedte van byna 68 graaden uitstrekkende, levert meer koren uit, dan de Inwooners gebruiken kunnen. De Rog is 'er uitmuntend, en wordt zelfs boven de Poolsche gesteld. Terwyl hier tegen over, aan de andere zyde der bergen in Lapland, alles dor en onvrugtbaar is: De vogtigheid der lugt, de sneeuw, die geduurende den ganschen zomer smelt, en eene menigte beekjes maakt, welke van de rotsen neder vlieten, en de Zonne-warmte eindelyk, die door de weêrkaatsing dier zelfde rotsen kragtig vermeerderd wordt, zyn de natuurlyke oorzaaken der vrugtbaarheid in de eerstgenoemde Provinties. Men heeft hier eene byzondere manier van de Landen te ontginnen, die men in andere Staaten niet ligt zoude willen, en bezwaarlyk kunnen navolgen. Een Boer, die het Land voor zig zelven, en niet ten voordeele van zyn Heer bouwt, begeerig zynde om zyne Bouwlanden te vermeerderen, of meer akkers onder den ploeg te brengen, kiest een stuk van een bosch, dat by zyne landeryen legt, uit, en hakt 'er zo veele boomen om, als den plek gronds beslaan, dien hy ontginnen wil. Die boomen laat hy twee jaaren leggen, om wel te droogen, als dan steekt hy 'er den brand in, zaait zyn rog in den asch, terwyl dezelve nog zo warm, of liever heet is, dat de korrels knappen, kraaken, en de buitenste omslag zelfs verzengt. Indien hy nu het geluk heeft van hier eerlang regen op te krygen, mag hy zig van een goeden oogst verzekerd houden, en zelfs op 60 70 en 80 voor één staat maaken, maar blyft het aanhoudend droog, dat in den tyd des

des jaars, dien hy waarneemt, zelden gebeurt, dan is zyn oogst verlooren.

De erten gelukken in den omtrek van Bergen zeer wel. De Pastoor *Kirsebom* heeft ze te *Sogndal* het eerst geplant, en wel een soort dat de Heer KLINGENBERG te Hamburg uit America hadt gekreegen, het welk de Kruidkundigen *Pisum minus de gratia* noemen, en dat hem 324 voor één hadt opgebragt. De Heer KIRSEBOM kreeg 610 voor één, en sedert is dit soort van erten derwyze vermeerderd, dat men 'er meest al van zaeit. —— Maar 't wordt tyd, dat wy ook iets van de boomen zeggen.

Om zig eenig denkbeeld van de Noorsche bosschen te maaken, heeft men alleenlyk agt te geeven op de onbegrypelyke menigte hout, welke Noorwegen nu sedert zo veel eeuwen aan Vreemdelingen heeft geleverd; als voor masten, balken, deelen, die 'er onophoudelyk, met ontallyke ladingen van Scheepen, welke tot dit einde eeniglyk op Noorwegen vaaren, worden uitgevoerd. Hier by voege men zo veel gekloofd brandhout, als men gebruikt, om de Scheepen vol te stouwen, en alles wat men tot eige gebruik verbezigt aan zo veele Scheepen als men 'er zelve timmert, aan zo veele houten huizen, als men allerwegen ten platten lande, en veel in de steden bouwt, aan zo veele boomen als men bykans vrugtloos verbrandt, om het land te ontginnen, en waar van het vreesselyk vuur onder den grond gemeenlyk doortrekt, en de wortels van duizenden boomen verschroeit, die naderhand van zelve nedervallen en verrotten. Men voege hier by, dat men in gansch Noorwege niet anders dan houte bruggen maakt, en veeltyds een weg van hout door de moerassen legge; men voege 'er eindelyk, behalven den haard-brand, dien ontzaggelyk voorraad van hout by, welken men tot alle smeederyen, brouweryen, ververyen, en met één woord, niet slegts tot alle Fabryken, zonder uitzondering, maar inzonderheid ook, tot het smelten en scheiden der metaalen, noodig heeft, en waar toe men onophoudelyk vuuren stookt; die een natuurlyk afbeeldzel van het helsche vuur vertoonen; men voege, zeg ik, alle deze byzonderheeden saamen, men neeme 'er nogmaals by in aanmerking, dat 'er meer hout nutteloos in de Noorsche bosschen verrot, dan het gansche Koningryk van Denemarken en Noorwegen voor alle zyne gebruiken noodig heeft, en men zal verbaasd staan, dat de Bergen van Noorwegen, dat de barste rotsen zelfs, en het grootst gedeelte des lands met de schoonste bosschen nog beslaagen worden.

Daar is egter een misbruik dat geweerd behoorde te worden, dewyl dit met 'er tyd schadelyke gevolgen zoude kunnen hebben. Men verzendt namelyk alle jaaren uit de Haven van Bergen geheele Scheeps-ladingen *Schottlast*, zo als men 't noemt, welke eeniglyk bestaan in jonge Denneboomen, die regt zyn, en den besten scheut gemaakt hebben, en waar voor de Boeren zig niets dan hun arbeidsloon laaten betaalen, terwyl zy het hout zelve om niet hebben, en om niet geeven. Dit misbruik van zo veele duizenden jonge Dennen tot Sparren uit te voeren, zoude allengskens de Inwooneren van dien grooten voorraad dier dienstige boomen kunnen berooven, welken zy tot dus verre zo gelukkig genooten hebben.

De Berke-boom is van een oneindig gebruik in Noorwegen. Hy alleen verschaft meest al het brandhout. De Boeren gebruiken deszelfs witten bast om de greene deelen daar zy de daken op hunne huizen van maaken, mede te dekken, om dat dezelve lang waterdigt blyft, en hier leggen zy dan plaggen van vyf of zes duimen dik boven op. De binnenste of bruine bast, dient even als de Eek, om het leder te bereiden; en wordt ook gebruikt, om garen, en vervolgens Zeildoek voor de Visschers pinken van te maaken. Nog verschaft deze boom, die zulk een gering aanzien heeft, een vogt, of water, dat 'er in het voorjaar overvloedig uit loopt, en het geen men oordeelt een zeer heilzaam middel tegen de Scheurbuik, Geelzugt, het Voet-euvel, Graveel, Steen, en alle sleepende ziektens, welke uit wyn-steenig zetsel voortkoomen, te wezen. Men heeft de knoppen van dezen boom in den tyd, dat zy hun kleverig en harsig sap in den grootsten overvloed hadden, afgeplukt, men heeft ze vervolgens met dit water, en zelfs met gemeen-water, overgehaald, en 'er een melkagtig vogt uit gekreegen, het welk klaar wordende, een bezinkzel overliet, dat naar de regels der Scheid-kunde behandeld zynde, de kleur, reuk, smaak, en andere eigenschappen van den balzem van Mecca kreeg.

De Eike-boom begint wat schaarser te worden, en deszelfs uitvoert is hierom bepaald.

De roode Denneboom is boven alle andere de gemeenste zo wel, als de nuttigste van 't land. Deze brengt jaarlyks meer dan een millioen Ryksdaalers voordeel aan. Een groote mast kost van 60 tot 120 Ryksdaalers op de plaats, en nog eens zo veel, als men dezelve aan boord moet leveren. De rede is, om dat men voor dezelve niet slegts een bed van verscheide andere boomen moet maaken, op dat hy, in het val-

vallen, op de rotsen niet beschadigd worde, maar dikwils ook een honderd andere boomen om hakken, om plaats voor dien eenen grooten te maaken, en denzelven te kunnen afvoeren. De gom en hars, die in het Dennen-hout zyn, maaken het zelve zo duurzaam, dat men houte Boeren-huizen van drie en vier honderd jaaren oud vindt. De teer, welke men uit de wortels der Dennen, zelfs die voor een halve eeuw van stam geweest zyn, bekoomt, is nog beter, dan die uit andere Landen, en het was deze, waar van zig de Engelschen en andere Natien plagten te bedienen, om Teerwater te maaken, toen het zelve nog in de mode was.

De bergen van Noorwegen, om, uit het zevende Hoofdstuk, ook hier van iets te zeggen, bestaan bykans geheel uit marmer; en als geheel Europa 'er zig van bediende, zoude 'er nog geene zwaarigheid wezen, om die ongemeeten voorraad uit te putten. De kruinen van deze marmerrotsen zyn bedekt met eene laag steen, die weeker en voosser is, maar slegts drie of vier voeten dikte heeft. Hier onder vindt men terstond een goed, hard, fyn marmer, en dat zekerlyk nog volmaakter zal worden, naar maate men dieper in de groeve koomt. Zeven groeven zyn 'er in het Bisdom van Bergen, die meest alle door de Familie van *Lilienschold* geopend zyn. Zommige geeven wit, andere zwart marmer, gemengeld met blauwe en witte, roode en witte, roode en groene, bruine, gryze, geele en ander-kleurige stippen en aderen. Men heeft van deze verschillende kleuren veel gebruik gemaakt, om het Paleis des Konings van binnen te vercieren, en de nieuwe Kerk, door zyn Majesteit gestigt, bestaat van buiten en binnen geheel uit marmer van dit Land.

De Mynen van *Kongsberg* (Tonsberg) en *Skeen* verschaffen eene menigte Zeilsteenen, men zendt ze met tonnen vol buiten het Land, en voornaamelyk naar Amsterdam. Daar is nog een soort van steen, dien men *Varkens-steen* noemt, om dat hy voor eene zekere ziekte der Varkens dienstig is, en welke ook *stinkende steen* geheeten wordt, om dat, als men hem vryft, 'er een stinkende reuk van opgaat, daar zyn geheele bergen van dezen steen, en als men dezelve te paard overtrekt, koomt 'er door het slaan der hoef-yzers een zeer onaangenaame stank uit den grond.

Daar is in *Sundmoer* (Soen-water) een rots van *Asbestus*, of onverbrandbaar linnen; onze Bisschop heeft 'er langen tyd pit in zyne lampen van gebruikt, en heeft 'er een stuk papier van, dat in het vuur niets anders verliest, dan het

geen

geen men 'er op geschreeven heeft, en dus weder nieuw en volmaakt schoon wordt. Dit papier is eigenlyk een soort van doek of linnen, het geen deze bekende eigenschap heeft van niet te verbranden, om dat het inderdaad niets anders, dan steen is; en de manier om dit linnen te bereiden is zeer eenvoudig. Men begint met dezen steen in het water te laaten weeken; dan klopt en plet men denzelven om de draaden los te maaken; men spoelt hem vervolgens zeven of agt maalen, in zuiver water, om 'er de aardagtige deelen van los te maaken, en af te krygen; men laat hem droogen, en spint hem als fyn linnen, met dit onderscheid alleen, dat men onder het spinnen de vingers in plaats van Speekzel, met wat oly bevogtigt, om het doek leeniger en buigzaamer te maaken.

Het is zonderling, dat een Land, zo overvloedig in allerleie soort van steenen, geen Vuursteen voortbrenge. Deze egter moet 'er uit Denemarken en Duitschland gebragt worden. Het Rots-kristal koomt allerwegen in de bergen voor. Zelfs ziet men 'er zomtyds groote brokken van buiten aan de rotzen zitten, en onze Schryver heeft een brok van een voet lang, en zeven duimen dik, die vier ponden, en zeven oncen weegt. Men vindt 'er brokjes onder, die men nauwelyks van Diamant kan onderscheiden. De Grenaten, Amethisten, Berillen, Agathen, Jaspes, en andere steenen moeten wy stilzwygende voorbygaan, om der kortheid te bevlytigen.

Daar zyn tot nog toe geene vaste goud-mynen in Noorwegen, maar zilver-en koper-mynen in vry grooten getalen, ook worden 'er lood-mynen gevonden. De stad *Kongsberg*, wordt op omtrent tien of elf duizend Inwooners geschat, waar van 'er dagelyks tusschen de vier en vyf duizend in de Mynen werken.

De Zwavel is 'er zeer overvloedig, zonder dat men zig de moeite wil geeven, van ze te verzamelen. Ook levert Ysland meer uit, dan men van nooden heeft.

Eindelyk moeten wy een woord van de Zoutkeeten zeggen, welke in den jaare 1739. op order des Konings opgeregt zyn, en met welker beschryving onze Bisschop dit deel besluit. Het zyn twee groote gebouwen, elk van twee duizend voeten lang, op welker bovenste verdieping men het Zee-water ophaalt, om daar door kleinzing gezuiverd te worden, en door uitwaassеming een grooter trap van zoutheid te verkrygen, waarna men het zelve in groote ketels of pannen laat loopen, die elk in twee, of driemaal vier-en-twintig uuren, naar den tyd van het jaar, twee-en-twintig tonnen zouts van 12 *Scheffel* uitleveren.

R. Waar-

Waarneemingen over de Voordeelen, die koude Landen boven warme hebben, tot het kweeken van Zy-wormen, en het winnen van Zyde. Door den Heer JUSTI.

(Zie *Le Nouvelliste Oecon. & Liter.* Tom. XXVI.)

EEn gemeen vooroordeel heerscht 'er onder de Menschen, dat de koudere Noordelyke Landen of volstrekt onbekwaam, of ten minsten weinig geschikt zyn, om Zy-wormen te kweeken, en Zyde te winnen; Een vooroordeel, van allen grond van rede en waarheid zo ten eenemaal ontbloot, dat ik gerustelyk verzekeren durve, dat deze Landen hier toe beter zyn, dan die onder eene heetere lugtstreek leggen.

Gelyk ondertusschen de Zy-kweekery haaren oorsprong allereerst in zodanige heete Landen heeft genoomen, zo gaf dit al vroeg aanleiding, tot dit verkeerd denkbeeld, dat de zelve in koudere gewesten met geene hoop op een gewenschten uitslag bezogt konde worden; Men weet, dat dit bedryf te *Constantinopolen* onder den Keizer *Justinianus* allereerst by der hand wierdt genoomen, of ten minsten met een byzonderen nadruk voortgezet; En zo groot was het vooroordeel wegens de warme Landen, dat toen *Rogerus*. Koning van *Sicilië*, het zelve, in de twaalfde eeuw, in zyne heerschappy wilde invoeren, zyne onderneeming in den beginne als dwaas en belaggelyk wierdt uitgekreeten. Even eens ging het 'er mede, toen *Hendrik de Vierde* het in *Vrankryk* vestigen wilde; Men beschouwde dit weder als eene vermetele onderneeming, als eene harssenschim, en als iets dat in zulk een koud klimaat, als Vrankryk, onmoogelyk gelukken konde. De vooringenoomenheid hier tegen, ging zelfs zo verre, dat de schrandere *Sully*, die zynen Meester anders in de bestiering zyns volks zo wel wist te raaden, zig hier met allen yver tegen kantede. Een duidelyk bewys, dat zelfs de grootste geesten zig, met den stroom der gemeene Volks-vooroordeelen, ligtlyk laaten mede sleepen. En deze zelfde vooringenoomenheid speelde zelfs op het eind der voorige, en in het begin van deze Eeuw, nog eene aanzienlyke rol; toen eenige welmeenende Patriotten, met allen yver, toeleiden, om hunne Lands-genooten smaak in dezen nieuwen tak van handel te doen krygen.

Maar nu, dewyl het toen, in weerwil van alle de ongerymdheid, welke men in die onderneeming meende te zien, in zekere Landen zo verre gelukt is, dat derzelver Inwoon-

ders

ders 'er thans hunnen voornaamsten en voordeeligsten handel van maaken; mag men dan ook niet op eene dergelyke uitkomst in *Duitschland*, (en met nog meerdere rede in de *Nederlanden*) hoopen? Gewisselyk Ja! Sedert dat men in het *Mark- Brandenburg* in eenige Noordelyke Streeken van Duitschland, en zelfs in *Zweeden*, Zy-wormen heeft zien kweeken, en Zyde winnen, heeft het vooroordeel, dat men hier tegen, in die Landen, hadt opgevat, zeer veel van zyn kragt verlooren.

De indrukzels ondertusschen, die het nog over heeft gelaaten, schrikken de meesten, nog al van de onderneeming af. Men stemt toe, dat men Zyde zal kunnen winnen, maar dat het niet, dan met schade zal kunnen geschieden, of ten minsten, dat men 'er geen voordeel van zal hebben, en dat deze onderneeming gevolgelyk in Duitschland nimmer, met hoop van een goeden uitslag kan begonnen worden. Deze tegenwerping derhalven, die alle Liefhebbers den moed en lust natuurlyker wyze geheellyk moet beneemen, staat ons op te lossen, en, ter aanmoediging van zo nuttig een werk, te toonen. „ Dat niet slegts koude Landen wel geschikt zyn „ voor den teelt van Zy-wormen, en het winnen van Zyde, „ maar zelfs hier toe beter, dan de warme dienen ".

Byaldien de koude Landen niet geschikt waren, om Zyde te winnen, zo zoude dit of moeten toekoomen, om dat het voedzel der wormen daar geheel niet; —— of in geene genoegzaame ruimte gevonden wierdt; —— of dat de Zy-wormen zelve door de koude of andere oorzaaken niet wel voort konden koomen.

Wat de eerste Zwaarigheid betreft, het is zeker, dat de witte Moerbesse-boom, wiens blad het gewoon voedzel der Zy-wormen is, volmaakt wel tiert in koude Landen. Deze Boom is niets minder dan teder, hy lydt zelfs niets van de grootste koude. De harde winters van 1709 en 1740 die zo veele andere Vrugt- en zelfs wilde Boomen hebben doen sterven, hebben aan de witte Moerbes veel minder schade, dan aan de andere Boomen toegebragt. En zulk een groot getal Planten, als wy daar van met goeden uitslag in verscheide streeken van Duitschland in den grond gezet hebben, bewyzen onwêerleggelyk, dat dezelve daar zeer wel geteeld kunnen worden.

Men zal moogelyk hier op inbrengen, dat, schoon men in Duitschland witte Moerbesse-boomen teelt, het egter zeker zy, dat derzelver blad dikker, wreeder, en niet zo malsch is, als dat van zulke boomen, welke onder eene

hee-

heetere lugtſtreek groeijen, en dat de wormen gevolgelyk, die van onze bladen eeten, zulk eene fyne, zagte, en glanzige Zyde niet ſpinnen zullen, als in die geweſten valt. Ik ſta gaarne toe, dat het blad der Moerbeſſe-boomen in Duitſchland, zo mals niet zy, als in heetere Landen; maar 't is, aan den anderen kant, ook niet minder zeker, dat de Zyde, die men in Duitſchland gewonnen heeft, zo ſchoon is, als die van *Italië*.

Ik zoude, om dit te bewyzen, de proefneemingen kunnen aanhaalen, die ik zelve te *Weenen* genoomen heb. Zy, welke Zy-wormen in *Italië* gezien hebben, en die vervolgens oog-getuigen geweeſt zyn van myne proeven in 1751. en 1752. hebben moeten erkennen, dat myne wormen grooter, ſterker, en beter waren dan zelfs in Italië. In het jaar 1751. toen ik zelve myne wormen waar nam, kreeg ik van een half loot zaad of eytjes (*) zo veel Zyde, als men, in de beſte jaaren, in Italie van eene gelyke hoeveelheid krygt. En byaldien men mogt, tegenwerpen, dat Weenen onder warmer lugtſtreek legt, dan veele andere ſtreeken van Duitſchland, zo zal ik my op de proefneemingen beroepen, die te Hall, te Berlyn, en in andere noordelyke deelen van het Duitſche Ryk genoomen zyn. Daar de wormen wel wierden opgepaſt, heeft men van een once Zaads zo veele Tonnetjes gekreegen als in Italië, en Vrankryk, en die Tonnetjes hebben by ons, zo veele Zyde uitgeleverd, als in deze Landen; en derhalven mogen wy, met regt, beſluiten, dat de Moerbeſſe-bladeren in Duitſchland even goed en dienſtig zyn voor de Zy-wormen, als in de gemelde warmere Landen.

Even weinig zwaarigheid behoeven wy te maaken, dat de wormen in onze koude Landen niet beſtaan kunnen. Zo dra zy eenmaal bekwaamlyk gevoed zyn, doet de felſte koude hen geen kwaad meer. Deze diertjes leeven ten langſten 9 of 10 weeken, en daar is genoegzaam geen Land, dat niet zo veel zomer, en warmte geniet, als zy van nooden hebben. Het is zeker, dat de koude ons zelfs in den zomer, zomtyds ſchielyker, en onverwagter overvalt, dan in heete klimaaten gebeurt; maar 't is wederom een enkel en ongegrond vooroordeel, dat de Zy-wormen eene groote hitte noodig hebben. Zy zyn zelve van eene koude geſteldheid; het aanraaken alleen kan ons hier van reeds overtuigen; men wordt eene gevoelige koude aan de vingers gewaar, als men ze behan-

(*) Semence.

handelt. En die koude hangt niet van de uitwendige lugt, of het jaargetyde af, maar is hen zo natuurlyk eige, dat de grootste Zomer-hitte, wel verre van hier eenige verandering in te maaken, dezelve daarentegen, in het aantasten, zo veel beter doet gevoelen. Gevolglyk behoeft men niet te vreezen, dat eene gemaatigde lugtstreek gevaarlyk en ongunstig zy om dezelve te kweeken.

De ondervinding bevestigt deze redeneering. Men kent den *Thermometer* van *Fahrenheit*, waar van het vogt, door middel van sneeuw, of gestampt ys, met Salpeter gemengd; tot eene uiterste laagte gebragt, en die toen getekend is. De graad O op dezen Thermometer geeft zekerlyk een zeer grooten trap van de allerfelste koude te kennen, en men heeft zelfs in twyffel getrokken, of de menschen, in zodanig eene koude, zouden kunnen leeven. Men nam in het jaar 1753. in het Theresiaansche Collegie, in tegenwoordigheid eener talryke vergadering, herhaalde proeven, om een Zy-worm, geduurende vyf minuuten, in dit ys te werpen, men zettede 'er een Thermometer van *Fahrenheit* by, die inderdaad tot O zakte, en men kreeg de wormen egter na verloop van vyf minuuten telkens geheel levendig te rug. Een worm, die zulk eene ysselyke koude kan verduuren, loopt geen gevaar, om in Duitschland, des zomers, van koude te sneeven.

Al wat de koude inderdaad ten opzigte der Zy-wormen kan uitwerken, is, dat zy niet zo schielyk aan 't spinnen koomen, langzaamer groeijen, en veertien dagen, of drie weeken langer aan het eeten blyven. Indien 'er by voorbeeld, in een warm Land van den tyd, dat zy uit het ey koomen, tot dat zy beginnen te spinnen, zes weeken verloopen, zo zal dit in een kouder Land, agt of negen weeken aanhouden. Zie daar het gansche verschil; voor het overige zyn zy niet minder gezond, en spinnen zulke goede Zyde in koele zomers, en kouder Landen, als in heete zomers en warmere gewesten. Men heeft dit in Italië en Vrankryk ondervonden; want zelfs in die Ryken kunnen de zomers wel eens zeer koud en guur zyn.

Dog schoon wy dus hebben aangemerkt, dat de Zy-wormen in heete zomers en warme gewesten, schielyker groeijen, en eerder aan het spinnen koomen, zo moet men hier uit egter niet besluiten, dat de grootste trap van hitte met hunne voortteeling, groei, en welvaart meest overeen koomt. Na verscheide Proeven heeft de Heer SAUVAGE eindelyk bevonden, dat de agttiende graad, op den Thermometer van

DE REAUMUR, dien trap van hitte aanwyst, waar in zy best voortkoomen, byzonderlyk, indien men ze daar van hunne geboorte af, tot op het oogenblik, dat zy aan 't spinnen raaken, eenpaarig in houden kan. Myne Proefneemingen in de jaaren 1751. en 1752. kwamen met die van den Heer SAUVAGE over een, en ik heb bevonden, dat zy in dien graad van warmte, het dubbel getal der Tonnetjes uitleveren, dan in een merkelyk meerdere hitte, of grootere koude (*) maar deze agttiende graad van warmte, op den Thermometer van den Heer DE REAUMUR, is gansch niet zeldzaam in Duitschland. In gemeene Zomers hebben wy, zomtyds grootere hitte, en dezelve duurt verscheide weeken. Men heeft zelfs in de Noordelyke streeken van Duitsland de hitte tot den 26sten en 27sten graad zien steigen. 't Is waar, dat dezelve doorgaans niet lang zo groot blyve, maar 't is ook niet minder zeker, dat die trap van warmte, welke de Zy-wormen, om wel voort te koomen, noodig hebben, niet onbestaanbaar zy met onze lugt-streek.

Dus meene ik het eerste stuk myner verzekering te hebben goedgemaakt, en getoond; „ dat het winnen van Zyde „ in de Noordelyke Landen zeer wel kan gelukken, en dat „ 'er geene hinderpaalen zyn, die dit in Duitschland (of de „ Nederlanden) beletten, of het kweeken der Zy-wormen „ belemmeren kunnen ". Ik zal thans ook het ander gedeelte myner stelling tragten te bewyzen, en te doen zien: „ dat „ wy, tot dit bedryf wezenlyk veel voordeels boven heete „ Landen hebben ".

Eene uitermaatige hitte inderdaad, wel verre van dienstig voor de wormen te zyn, is hen daarentegen nadeelig, en zelfs doodelyk. De Heer SAUVAGE heeft door zyne Proefneemingen geleerd, dat de Zy-wormen, als zy moeten uitkoomen, en alsdan in eene hitte, merkelyk boven den agttienden graad op het Thermometer van DE REAUMUR leggen, onherstelbaar verlooren zyn. Zy leeven, en eeten wel tot aan den tyd van het spinnen, maar dan worden zy ziek, en sterven meest alle. Ik zelve heb de eytjes, tegen den tyd, dat zy moesten uitkoomen, in eene warmte van 21 graaden gehouden; de wormen, die ik hier van bekwam, scheenen in een zeer goeden staat te zyn, tot aan de vierde vervelling toe, maar storven toen alle, terwyl andere van het

(*) Het is bekend dat de Zy-wormen, zig dikwils met hun tweën, of zelfs met hun driën by één voegen, om zig te zamen in een gemeen huisje of tonnetje te bespinnen.

hèt zelfde soort, die ik slegts eene warmte van 18 graaden gegeeven had, gezond bleeven, op hun tyd aan 't spinnen raakten, en een zeer goeden winst van Zyde uitleverden. Zie daar derhalven het gevaar, dat de wormen in heete Landen loopen, daar de hitte dikwils op het einde van April of het begin van Mai tot 21 graaden klimt; Dit heeft men in Duitschland niet te vreezen. Het gebeurt zelden, dat de hitte, zelfs in het midden van Mai, nog zo groot is, schoon dit egter de tyd zy, dat de Moerbesse-boom zyn blad krygt, en dat men derhalven om het uitbroeijen der eytjes begint te denken.

En even schadelyk is de al te groote warmte voor deze diertjes in den tyd, als zy beginnen te spinnen. Byaldien 'er dan eene hitte van 21 of 22 graaden koomt, en dat dezelve eenige dagen aanhoudt, zo sterven de wormen, terwyl zy in het drukst van hun werk zyn, en is de vrugt van hunnen arbeid gevolgelyk verlooren. Men vindt ze dood en verrot in hunne tonnetjes, en deze onvolmaakte tonnetjes dienen slegts, om fleuret van te maaken. Men ondervindt dit dikwils in Vrankryk en Italië, en ik heb 'er zelve eene ongelukkige proef van gehad te Weenen, in het jaar 1752. De helft van myne wormen storf in de tonnetjes, om dat zy in een vertrek hongen, dat den ganschen dag door de Zon bescheenen wierdt.

Byaldien nu, in de Noordelyke en koudere Landen, de natuurlyke warmte van de lugt niet tot den 18den graad mogt koomen, zo is 'er een middel voor handen, om die warmte door konst te maaken; men hangt ten dien einde een Thermometer, in de plaats, daar de Zy-wormen zyn, op een tamelyken afstand van een kaggeltje, dat men zagtjes stookt, tot dat zy de vereischte warmte gelykelyk door het gansch gemak verspreidt. Terwyl ik my in den jaare 1751. van dit hulpmiddel bediende, sponnen myne wormen niet slegts veertien dagen vroeger, dan die, welke ik op deze wyze niet verzorgd en geholpen hadt, maar ik heb 'er zelfs de helft meer tonnetjes van gekreegen.

In warmere Landen, daar de hitte gemeenlyk boven den graad, dien de Zy-wormen verkiezen, gaat, heeft men geen hulpmiddel voor handen, om dezelve te verminderen, want zo men de vloer besproeijen, of het gemak op eenige andere dergelyke wyze verfrisschen wilde, zoude men te veel vogtigheid daar in brengen, die den wormen de allergevaarlykste ziektens veroorzaakt. Ik ben door myne waarneemingen en Proeven overtuigd, dat de morsigheid van het vertrek, en

en de vogtigheid der lugt, de twee groote, en zelfs eenigste oorzaaken zyn dier algemeene ziektens, die zomtyds eene geheele kamer met Zy-wormen ontvolken. De andere voorzorgen, die men in de meeste boeken, welke over dit onderwerp handelen, voorschryft, als geen geraas te maaken, geene onaangenaame reuken in 't vertrek te laaten koomen, (*) en dergelyke, zyn tamelyk nutteloos en overtollig. Hier van ben ik ten vollen overtuigd geworden door alle de Proeven, die ik deswegen heb genoomen, en waar van ik elders nader verslag heb gedaan.

Men werpe, tegen het voorstel, dat ik wegens deze konst-warmte doe, de onkosten niet tegen, die dit veroorzaaken zoude. Want om een vertrek van den 15den tot den 18den graad heeter te maaken, heeft men slegts wat takjes en rysjes hout van nooden; de kosten zyn inderdaad zeer gering, en men wordt 'er door zo veel grootere inzamelingen van Zyde, rykelyk voor betaald. Het is waar, dat men in deze konst-warmte zeer nauwkeurig agt moet geeven, dat dezelve niet boven den 18den graad koome, want dan zoude dezelve schadelyk wezen. Dit nu zal deze manier van doen wat moeijelyk maaken voor de Lieden op het Land, schoon ik niet zien kan, dat het onmoogelyk zy, of zelfs veele zwaarigheid kan in hebben, om zodanige Thermometers *expres* voor hen te maaken, dat zy zig in dezen niet wel kunnen verzinnen. En daarenboven, zy die meer kennis en voorzigtigheid, dan de eenvoudige Landlieden hebben, kunnen deze manier althans te werke stellen, en zullen 'er zeer groot voordeel van hebben. En dus meene ik ook het ander deel van myn voorstel bewezen te hebben; „ dat namelyk de koudere Landen tot het kweeken van Zy-wormen, en het winnen van Zyde merkelyke voordeelen boven de warme hebben ", en heb ik derhalven aan myne beloften voldaan.

DE WYZE VAN TEELEN DER SNOEKEN.

Door een Lid der Zweedsche Academie waargenoomen, en in derzelver Gedenkschriften medegedeeld.

(Zie *Le Nouvell. Oeconomique & Literaire* Tom. I. p. 61,)

MEn kan de verscheidenheid der begrippen, die de Geleerden, wegens de voortteeling der visschen koesteren,

(*) Zie by voorbeeld CHOMEL slegts na, op het woord *Zy-wurm.*

ren, met rede toeschryven aan de moeijelykheid om dezelve in den tyd, dat zy schieten, digt genoeg te kunnen naderen, om alles, wat tusschen dezelve voorvalt, onderscheidenlyk te zien.

Van alle visschen, die men in *Savolaxia*, (een Provintie van *Finland*) vindt, is de Snoek de eenigste, waar van de manier van schieten zo zigtbaar is, dat men zig daar omtrent niet vergissen kan. De andere, ten minsten voor zo verre ik het heb kunnen na gaan, schieten by troepen, de meeste in beeken en snelloopende Rivieren, of in diepe wateren, alwaar men 'er niets met zekerheid van kan ontdekken.

De Snoek schiet in de maand April, en geduurende de geheele maand Mai, altoos op Oevers, die weinig water hebben, en met groente, of ruigte en laage struwellen bedekt zyn.

De kleine beginnen eerst, de andere volgen daar na, en hoe men de zomer meer nadert, hoe men grooter Snoeken in beweeging ziet. De tyd van haare voortteeling kan eenige weeken duuren. Het gebeurt egter nu en dan, dat alles onder het ys geschiede.

Wanneer het wyfje of de Eijer- of kuit-visch den Oever nadert, zo wordt zy reeds verzeld van het mannetje; by aldien het wyfje groot is, zo heeft het verscheide mannetjes, of hommers in haar gevolg, maar de kleine Snoekjes gaan altoos slegts by paaren, een mannetje en een wyfje. De Homvisch is doorgaans kleiner als de Kuitvisch, zelden even groot, maar nooit grooter. Het wyfje loopt den Oever zo hoog op, als zy van wegen 't water kan, zo dat haar rug, en een gedeelte van haar hoofd, tot aan de oogen toe bloot leggen, waarschynlyk om het uitwerpen der eytjes, door de zwaarte van haar lighaam, en de werking die het zelve op den grond doet, te bevorderen. Het mannetje verzelt haar altoos getrouwelyk, dan van agteren, dan ter zyde. Zo dra zy stil staat, voegt hy zig zo digt als hy kan aan haare zyde, zo dat de onderste opening, die de visschen beneden den buik hebben, en die ik de Teel-leeden zal noemen, op de zelfde hoogte of in de zelfde streek-lyn koome met die van het wyfje. Zy beginnen met zig wederkeerig de zyden te wryven, en de staarten regts en links te slaan, blyvende de eene tegen den anderen ondertusschen altoos wel gesslooten; met deze bepaaling egter, dat het my voorkwam, dat zy met het onderlyf, of de staarten, nog meer tegen elkanderen drukten, dan met de hoofden of het bovenlyf.

Na dat zy zig eenigen tyd wel gewreeven hebben, zo keert

keert het wyfje zig schielyk om tegen het mannetje, dat eene gelyke beweeging tegen haar doet, zo dat zy op haare zyden met de buiken tegen elkanderen koomen te leggen. Ter zelfder tyd slaan zy zo hard met de staarten, dat het water 'er vry hoog van opspringe. Dit alles gaat genoegzaam in een oogenblik toe. Zy gaan vervolgens wat wyder voort, scheidende zig, ter zelfder tyd, een weinig van malkanderen af. Zo dra het wyfje stil houdt, herneemt het mannetje ook zyn plaats, en begint op dezelfde wyze te werken, als ik zo aanstonds zeide. Het geen zy tien of twaalf uuren kunnen vervolgen, gaande en koomende heen en weder langs den Oever, daar zy zig bevinden.

Kundige Visschers meenen te weeten, dat de Kuit-visch zig niet op eenmaal van alle haare eytjes ontdoe, maar dat zy meer dan eens naar den Oever wederkeere, en verscheide maalen herhaale te schieten, het welk ik egter geene gelegenheid gehad hebbe, om waar te neemen.

De Hom en de Kuit der visschen, die men in den tyd van het schieten vangt, loopen 'er van zelve uit, en spuiten zelfs vry verre, als men den buik slegts een weinig met de vingers drukt.

Ik heb my zeer vermaakt met te zien, hoe de mannetjes malkanderen het voordeel van het naast by de wyfjes te zyn, wanneer deze meer dan één in haar gevolg hebben, betwisten. Zy, die dit geluk nog niet gehad hebben, plaatsen zig aan de zyden der anderen, die 'er digst by zyn, en men ziet zomtyds vier of vyf, welke zig op deze wyze aan de beide zyden van het wyfje in order schikken.

Zy draait zig in deze gelegenheeden dan eens naar den eenen, dan weder naar den anderen kant, en wanneer zy met de staart slaat, doen alle de mannetjes het mede. Zy die zig niet aan de zyde der andere hebben kunnen schikken, houden zig agter, en zomtyds onder den buik van het wyfje. Het geen moogelyk aanleiding zal gegeeven hebben om te denken, dat het wyfje het mannetje volge, en dat zy de hom inzwelge, om haar kuit of eytjes te bevrugten. Dog ik ben zo veel meer verzekerd, dat die visschen, die ik aan de zyden der grootste van den hoop zag, mannetjes of hommers waren, en dat de groote die *vooraan* ging, een kuit-visch of wyfje zy geweest, om dat het my dikwils gelukt is, 'er geduurende den teel-tyd verscheide van te dooden met een soort van yzeren hark, daar wy ons in de visschery van bedienen, en dat ik zelfs met één slag tot drie toe gehad hebbe, waar door ik ligtelyk ontdekken konde uit welke de hom of de kuit uitliep. C.

ANT. DE HAEN, Consil. Aul. ac Medic. Practicae in Alma universitate Vindobonensi Professoris primarii, Ratio Medendi &c.

Geneeswyze van A. DE HAEN, *gehouden in het Gasthuis, 't welk door de Keizerin Koningin, ten dienste van Studenten in de Geneeskunde is opgerigt.*

Tweede Berigt (*).

DE Heer DE HAEN met het onderzoek op het bloed voortgaande, heeft eenige proeven gedaan met de wei van het bloed. Hy onderzogt of ze, door bymenging van Brandewyn, zou stremmen; en bevondt dat dit zeer gering ware, somtyds eenigzins, wanneer de oppervlakte melkagtig van kleur wierdt. Met Azyn ook niet, ze werdt alleen zwart. Met geest van Ammoniak zout, geheel niet. Met zout van Rosmarin, of vlug zout van Hartshoorn gemengd, niets minder dan stremming. De Heer DE HAEN wilde ook de waarheid weten van de stelling dat de wei van bloed in alle opzichten, met het wit van een Ei gelyk is. Hy zette beiden in een lepel op het vuur, beide werden hard en snydbaar. Tot dus verre was alles gelyk. Maar het wit van een Ei in heet water gesmeten, werdt aanstonds hard: maar wei, op gelyke wyze in heet water gestort, stremde geenzins, het gaf aan het water maar een melkagtige kleur. En dit melkagtig water, na dat het koud geworden was, aan de kook gebragt heeft niets gestremd voortgebragt, maar de melkagtige kleur behouden. Zo dat tusschen deze twee lichamen geen volkome gelykheid zy.

Ik heb bloed uit den arm, en ander uit den voet springende, gevangen, zegt de Schryver, in water, 't welk, de Termometer 'er ingestoken zynde, tot 100 graden warm gemaakt was. In 't eerst ziet men dit bloed het water met een gelyke roode kleur verwen, indien de sprong wat snel is. Het water koud geworden zynde, dryft 'er veel in 't welk witagtig doorschynend, lymagtig is, de aangrypende hand ontslipt, en ook met een lepel bezwaarlyk kan opgenomen worden. Dit bevindt men als men de zaak, kort na de aderlating onderzoekt. Maar als dit water 8 of 10 uuren na de lating is weg gezet geweest, en dan onderzogt wordt, zal het somtyds weinig van dat lymagtige, maar een vaster stoffe hebben, welke bruin van kleur en gemaklyker te grypen is.

Dit

(*) Zie het eerste, boven bl. 292.

Dit ingehoudene verscheiden maalen in een vloei papier, met linnen ondersteund, gelegd zynde om door te lekken, is 'er somtyds niet met al van overgebleven; somtyds iet, maar weinig, en lymagtig, 't welk gedroogd als een grys poeijer of als zemelen in Brandewyn is bestendig gebleven.

Deze lymagtige stoffe, uit het water, nog warm zynde, straks na de gedaane aderlating uitgenomen, en met een takje geroerd, of in een fles geschud, heeft noit iets vliesagtigs gegeeven. De vaster stoffe welke lang na de aderlating, uit het water genomen wordt, verschilt van de voorgaande hier in, dat ze doorgezegen wordende meer lymige bruine stoffe nalaat. Maar ook deze een uur lang in een fles geschud, gaf geen vlies. De schudding maakte de stoffe van bruin alleen wederom wat rooder. Het doorgelekte van alle deze proeven, is een ligt rood water, en heeft iet slymagtigs op den grond; 't welk in den tyd van twee dagen byna geheel verdwynt. Deze Experimenten, zegt de Heer DE HAEN, zyn dikwils genomen, met bloed 't welk ontstoken was, en ook met gezond bloed.

Het geleiachtige welk in warm water, na eene aderlating, vergaderd wordt, is derhalve, de stoffe niet van het gemaakte vlies, gelyk nu getoond is, ook niet van de korst der Ontsteeking; want anders zou dit niet gevonden worden in het bloed van zulken, by welken geene Ontsteeking plaats heeft. Verkeerdelyk wordt, bygevolg, uit het zien van deze stoffe, de noodzakelykheid der aderlating besloten. Bloed met geweld uit een arm springende, en in koud water gevangen, verft het zelve eenigzins anders, maar geeft voor 't overige alle dezelfde verschynselen als in warm water.

Van de Korst der Ontsteeking is in het voorbygaan iet gezegd, maar dezelve verdient, volgens den Schryver, een naauwkeuriger onderzoek. 1. De ondervinding heeft doen zien, dat de Korsten van bloed van Pleuris-zieken, in zuiver water, en Salpeter water geheel en al smelten. 2. Als ook, dat de Korst niet gemaakt worde van die stoffe, welke van het bloed, nog warm zynde, wegwaassemt; want al wordt een ontfangbekken opengelaten, de Korst wordt evenwel gemaakt. 3. De Korst is somtyds van gelyke kleur en taaiheid in alle de kommetjes waar in men het bloed gevangen heeft. 4. Dikwils is de Korst, op het einde van de Lating minder; en ook niet zelden meerder. 5. Somtyds heeft het bloed, in het begin van een heftige koorts, of een plaatslyke Ontsteeking afgelaten, geene Korst: maar wel in de tweede, derde of vierde Lating. 6. Ja somtyds is op geen

bloed, hoe dikwils de Lyder gelaten worde, eenige Korst, al is de ziekte een zeer zwaare Ontsteeking. 7. En het is wederom niet ongemeen, een dikke Korst te zien op elk afgetapt bloed, in elk byzonder kommetje, al wordt de Lating tot vier of vyfmaalen herhaald. 8. Uit genoegzame Experimenten is gebleeken, dat het niet altyd waar is, dat de Korst dikker zy, naar maate het bloed met meer snelheid springe. Want somtyds zal 't gene maar druppelende uitloopt, een dikker Korst geeven, dan het gene snel gesprongen hadt. 9. Ook gaat de regel niet door, dat de dikte van de Korst trapswyze verminderе of vermeerdere. Want men heeft gezien, dat in het eerste kommetje een dikke en taaije Korst was, in het tweede geheel geene, in het derde een groter, wederom minder in het vierde, en een slymerige in het vyfde. Met één woord, de ondervinding heeft duidlyk doen zien, dat hier in geene bestendigheid plaats hebbe. 10. Ja men vindt in het eene kommetje rood bloed, van behoorlyke bestendigheid, onder een dikke en taaije Korst, en in het andere dat geheel gesmolten en dun is; en dat in de zelfde ziekte, uit verschillende openingen in de ader, zonder eenigen regel.

Hoe dikwils, zegt de Heer DE HAEN, redeneeren en besluiten wy verkeerdelyk, uit het dikke of ontbonden dunne bloed. En hoe ongelukkig verandert men, op het zien hiervan, de Geneeswyze van verdunnende of verdikkende middelen te gebruiken! Daar is een rottige ontbinding van het bloed, welke vol gevaar is. Daar is ook een goede en noodzaaklyke ontbinding. Zulk eene dunheid ziet men, wanneer even te vore, en straks hier na, het bloed wederom dik en ontstoken bespeurd wordt, en alle de toevallen der ziekte zulk eene taaiheid der vogten aanwyzen.

11. Zie hier nog iets anders, zegt de Schryver; het bloed van iemant, die aan een gedurige rotkoortse lag, en tot den vierden dag toe alle tekenen van raauwigheid (*) aan zich hadt, tweemaal afgelaten, gaf deze verschynselen: het bloed van beide Latingen, in verscheiden kommetjes gevangen, was wel met een Korst gedekt, maar ongelyk, ook was het bloed ongelyk, zonder eenige orde van de kommetjes. Het laatste kommetje van elke Lating onderzogt wordende; werdt de bovenste huid in het eene kommetje met een mes voorzichtig afgesneden; en toen werdt in het midden naast aan de Korst, helder water gezien, en onder het zelve een ander vlies; zo dat deze wei hing

(*) *Cruditas.*

hing in een zak, door twee sterke vliezen gemaakt. Met het onderste huidje was, op de eene zyde, een dikke geele en gestremde stoffe samenhangende. Maar onder het benedenste huidje werdt een roode stoffe gevonden; welke, naauwkeuriger bezien zynde, niets anders scheen te zyn dan een roodagtig poeijer, in het water hangende. Een allergrootste ontbindinge der wei van het bloed, en van de bloedbolletjes onderling. Dit helder vogt uit die zak uitgenomen, en in een lepel boven 't vuur gehouden, is hard geworden, zo dat men het snyden konde, en gaf bygevolg, tekenen dat het de wei ware. Een kommetje van de tweede Lating hadt maar een Ontsteeking-Korst, welke dik en overal gelyk was; en een rood Eilandje, naar gewoonte, in de wei dryvende: de andere kommetjes hadden meer of minder gemeenschap met het dikke of met het dunne. Een gedeelte van het dunne bloed, te gelyk met het huidje en de wei, in een glas onder malkander vermengd, en by een matig vuur geschud, is in een roode en taaije klomp overgegaan. Het kommetje, welk wei in een zak bevatte, en onder het benedenste huidje wei met een rood poeijer hadt, werdt met een papier gedekt, en tot 's anderen daags neergezet op een tafel, welke aan dees zyde een venster, en aan gene een matig warme kachel hadt. Dit 's anderen daags 's morgens bezien wordende, vertoonde een allerdikste Korst, tot den bodem van het kommetje toe. Dit dunne bloed was, derhalve, met zyne wei en huidjes, op een warme plaatse staande, in een Ontsteeking-Korst veranderd: welk verschynsel niet gemaklyk te verklaaren is.

Indien nu iemant, zegt de Heer DE HAEN, by deze waarnemingen, aangaande de Korst, nog voegt, het gene men in zwangere Vrouwen bevindt, die, schoon gezond, zich maar uit voorzorge doende aderlaten, altyd een Korst op het bloed hebben; gelyk sommige menschen altyd hebben, hoe dikwils zy gelaten worden, zal zich een ander denkbeeld van deze Korst maken, dan hy 'er te vore van gehad heeft.

Vervolgens geeft de Schryver eenige opmerkingen over de kleur van het bloed op de oppervlakte van de geronnen koek. Men zegt, gemeenlyk, dat het bloed, waar het aan de lucht blootstaat, rood zy, en aan de onderzyde zwart; en dat het omgekeerd wordende, het zwarte wederom rood worde, en het roode zwart. Maar dit is niet in 't algemeen waar. Bloed uit een ader springende, in een fles gevangen, en met een kurk en pleister wel toegestopt, was den volgen-

genden dag, op de oppervlakte, schoon rood; ook zelfs onder de wei, 't welk in zwaar bloed boven op het Eilandje staat: op den derden dag wordt de schoon roode kleur, door het doorschynend glas, nog tot het midden van het bloed toe, gezien: langzamerhand wordt het geheel zwart, wordt dun en verrot. Bloed in kommetjes gevangen, en van boven rood zynde, blyft niet rood, maar word zwart, als de wei afgegoten, en het Eilandje wordt omgekeerd. In zwaar bloed, boven het welk de wei drie lynen hoog stondt, was de oppervlakte van het bloed zo helder rood, als dat het onmidlyk aan de lucht bloot stondt. En men ziet de roode kleur, door de doorschynende glazen, niet zelden den heelen omtrek van het Eilandje omringen, ja tot den grond toe. In 't algemeen bleek, dat het omgekeerd Eilandje, dikwils, van zwart wederom rood wordt, en ook dikwils zwart blyft. Zo dat hier geen vaste regel zy.

Willende zien welke veranderingen sommige dingen by het bloed gegoten, in het zelve zouden veroorzaken, goot de Heer DE HAAN by 10 Uncen gezond afgelaten bloed, in ééne kom gevangen, nog warm, maar ligtelyk beginnende te runnen, twee uncen goede Wyn-azyn: by een tweede bloed van gelyke natuur, zuure Geest van Salpeter; by een derde zuure Geest van Zout; by een vierde Geest van Ammoniak-zout; by een vyfde *Spirit. C. C. Succinatus*. De Azyn doet de wei geenzins een melkagtige kleur krygen of stremmen; de Geest van Ammoniak zout, maakt de oppervlakte eenigzins melkagtig, maar stremt de wei niet; de overige geestige lichamen, doen de wei in een vaste klomp overgaan. Maar alle deze vyf vogten doen echter het Eilandje in een taaije klomp veranderen, van tyd te tyd zo hard wordende, dat zulke drooge klompen, naar een zwarte kool gelykende, in een houten doosje, 't welk niet beschilderd is, meer dan een half jaar hebben konnen bewaard worden. De reuk van de Azyn, en de Geest van Hartshoorn, is langst in deze klompen overgebleven. Weshalve men geen byzonder tegengift, tegen de verrotting, in Loogzouten moet zoeken; want de zuure en geenerleie (*) doen het zelfde. Zy bewaren deze klompen doorze hard te maken, en niet door eenig byzonder vermogen tegen de verrotting.

De Schryver besluit, dat het noodzaaklyk is de Experimenten te herhalen; om dat men die reeds van anderen voorhan-

(*) *Neutra.*

handen zyn, niet als grondregels kan aannemen, zonder in merklyke dolingen te vallen. Dat men veel minder kennisse van ons bloed heeft, dan men in 't gemeen gelooft. Dat hy zelfs geene gelegenheid zal laaten voorbygaan, nieuwe proeven te neemen en hier van verslag te doen.

REGELEN VAN GEDRAG, VAN DE GENEESHEEREN MET HUNNE ZIEKEN. (*)

EEn Geneesheer, die zich in de Practyk wil indringen, moet zich zelve beschouwen als een Acteur, die een moeilyke Personaadje zal speelen op een groot Toneel. Zyn verstand moet zich buigen en herbuigen op duizenderlei wyze, op dat hy behage door zyn gesprek, zo hy 't niet kan doen door zyn voorkomen; dit moet ondertusschen staatig zyn, en somtyds vrolyk, aangenaam, beschaafd, driftig, wild, toegevend of streng naar de verschillende omstandigheden. Men moet oplettendheid, behendigheid, en een bestendige vrymoedigheid gebruiken, om zich ingang te maken by de Zieken, en ze aan zich te houden. Dit geluk valt jonge Geneesheeren maar zelden ten deel; by geluk zynze 'er ook zo niet opgesteld als de ouden. Jonge Geneesheeren zyn zelfs beschaamd geld te ontfangen; maar de oude, alsze niets krygen.

HIPPOCRATES mag zeggen wat hy wil, van de noodzaaklykheid om de Geneeskunde te verstaan, als men dezelve wil oefenen; het Publiek heeft de Studie, kundigheid en verdienste nutteloos gemaakt. Waarom zou het nodig zyn regtschapen Geneesheeren te wezen? Een Docter heeft maar een biljet van bekendmaking nodig, gelyk een Kwakzalver. Nabestaande, Vrienden, Kruiheeren en Vrouwtjes voornamentlyk, zyn biljets genoeg voor de Geneesmeesters. Kuipery en gunst brengen uit het stof van de schoolen, groote Doctoren voor den dag.

By het zitten met de neus in de boeken wint men niets dan een Socratische figuur, en deze is de smaak niet genoeg van onze Dames. 't Is dwaasheid zegt 'er eene de geleerdheid na te loopen; zie zulk een Doctor die zich dood studeert; is

(*) *Caracteres des Medecins. par. *** D. en M. pag.* 138.
In deze Regelen, hier schertsenderwyze voorgesteld, wordt het Gedrag van sommige Snoeshaanen onder de Geneesheeren niet onaardig geschilderd.

is hy daarom een beter Practizyn? 't is maar gekheid zegt eene ander, zo veel te lezen; men heeft maar één goed boek en één goed vriend nodig; 'er is niets nieuws onder de zonze. Bygevolg men is bekwaam met nietmetal; eenige zwier, staatigheid en een paruik zyn genoeg voor een Geneesheer, zonder dat hy het inderdaad behoeft te zyn. Zie daar dan Regelen, beter dan die der voornaamste Geneesheeren, zo oude als hedendaagschen.

In het begin van uwe Practyk, en tot dat gy het geluk hebt van door andere vonden ingang te maken, moet gy het gebrek van verdienste, als een kwaad fortuin, vervullen door een ongemeene gedurigheid by uwe Zieken, hun menigvuldige en lange visiten geven, zo dat gy hen schynt te bewaaken en optepassen. Uwe zorgvuldigheid zal behagen, zy zullen aan u gewennen en u hoogachten. En schoon gy in 't eerst niet dan by dienstboden en gering volk geroepen wordt; bedien elk een met de grootste achting, geef hun indruk van uwe kundigheid, beroem u by hen over uwe gelukkige uitslagen, 't zy wezentlyk of verdigt, tragt hen te winnen, zy zullen uwe bekwaamheid vertellen aan hunne Meesters en Voornaame lieden. Met een woord, wees overal waar gy geroepen wordt, gestadig, vermenigvuldig uwe visiten zo veel uwe krachten toelaten, toon aan al uwe Zieken een byzonder aangelegenheid; en laat vooral niet schynen als of gy vruchtelooze visiten deedt; voeg by uwe groote gedurigheid, eene vertoning van onderzoek en oplettendheid op al wat uwe Zieken betreft; wik en voorzeg, voornaamlyk uit de Pis; geeft te kennen, zonder den Zieken eens te zien, wat gy door het zien van het Water van den Zieken weet, door een vond, die een Geneesheer altyd nodig heeft; en zo gy 'er onder de hand niet veel van hebt konnen ontdekken, raad en spreek met een groote vertoning van wetenschap, een of ander zwaar toeval, en belediging van een of ander deel; een Zieke zal zelden nalaten te bekennen iets zulks te voelen, al is 't maar door inbeelding, en daar en boven zal het een woord het ander uithalen, en u in staat stellen om alles te raden. Met een geringe oplettendheid, op dit alles, zult gy gehouden worden voor een Orakel, voor een Man die zich het Piskyken verstaat, ja voor een Tovenaar in de Geneeskunde, daar de beroemdste Practizyns niet metal verstaan van zulk eene wyze van voorzeggingen, die anders meest gezogt en meest geacht worden van gekken, welker getal, gelyk men weet, altyd het grootste is. *Mundus vult decipi; ergo decipiatur.* (De wereld wil bedrogen zyn;

zyn; laatze dan bedrogen worden). Onderzoek alles, al zyt gy niet bekwaam om het te begrypen; vertoon u als een naauwkeurig waarneemer, laat u niets te gering zyn. Komt 'er eene scheiding, of een onvoorziens toeval; zegt evenwel dat gy het voorzegt hebt, en breng tot bewys een of ander onbepaalde voorzegging, by geval, of met dubbelzinnige woorden gedaan; en zo eenig toeval, welk gy duidlyk voorzegt hebt, niet gebeure, zeg straks, dat 'er de Zieke van gedreigd wierdt, maar dat gy het door uwe voorzorge gelukkiglyk hebt afgekeerd. Door deze omzichtigheid, door uwen yver, en uwe zo heilzaame diensten in schyn, zult gy elk een op uwe zyde trekken. En overal waar de Natuur uw wel dient, zult gy wonderen doen; uw naam zal van de Stalknegts overgaan tot hunne Meesters, van het geringe Volkje tot de Grooten, en allengs zult gy beroemd worden, en by gevolg fortuin maken. Komen 'er eenigen van uwe Zieken te sterven, men zal verre zyn van u te bezwaaren; men zal u evenwel pryzen, men zal u roemen van wegen uwe zorgvuldigheid en oplettendheid. Men zal zeggen, men kan den Doctor nergens over beschuldigen, hy heeft al gedaan wat hy konde, de kwaal was onverwinlyk; en vooral zo de Zieke een goede erfportie nalaat, aan menschen, die gelyk doorgaans, genegen zyn om 'er bezit van te nemen.

Om de Zieken naar zich te doen verlangen, en naar den Geneesheer te doen wagten, moet men tot een grooten naam en achting gekomen, en eerst oud en ryk zyn; want jong zynde moet men langs den grond kruipen, en geen andere gevoelens hebben dan die in de mode zyn. Men kan niet te veel zagtzinnigheid gebruiken, zo omtrent de Zieken als omtrent de Geneesheeren. De ouderdom alleen geeft rede om straf, trots, driftig, onbeschoft enz te zyn.

Geene konst is 'er welke zo zeer afhangt van het geval als de Geneeskonst. Al de wereld, tot de zwakste vrouwtjes toe, beelden zich in voor Arts te konnen speelen, in eene konst, welke met alle mooglyke voorzichtigheid verdiende behandeld te worden. Een Doctor moet het geduld hebben van alle deze raadjes aan te horen, en de inschiklykheid van alles toeteftemmen, als hy zyn fortuin wil maken; zig voegende na gewoonten, gedagten, de smaak en de mode van het gemeen. Men voldoet niet met het gezag te bestryden, of met blindelings de gevoelens te volgen van beroemde professoren, wier beroemheid hunne meningen dikwyls gevaarlyker maakt, of de koppigheid hunner discipelen, die het vergif van hunne leer zajen; men moet zig buigen en schikken, na die klaarblyk-

blyklyke verscheidenheid van geneeswyze, zig voegen na der vooroordeelen, die dikwils tegen elkander aanloopen, van verscheide persoonen, die allen te gelyk hun gevoelen zeggen over zaaken, van welken zy volmaakt ontkundig zyn. Het kan niet scheelen; men moet met alle soort van menschen omgaan, en zich het vertrouwen van elk een waardig maken; zie hier op welk eene wyze.

Wanneer eenige vrouwtjes onder malkander spreeken van de oorzaaken en de natuur der Ziekte, welke gy behandelt, en welke zy meenen te kunnen geneezen; onthoud zonder schyn te geeven van naar haar te luisteren, wat zy zeggen, om, by de eerste gelegenheid, zo te redeneeren als zy, en wagt u van haar tegen te spreeken. Gyzyt, wel is waar, niet in 't gemeen gevoelen; maar gy zult hier mede haare achting gewinnen; en op een listige wyze te verstaan gevende, dat die Dames het getroffen hebben, doch alleen in zeker opzicht, zeg, dat het goed zou zyn, 'er zulk of zulk een gering ding by te voegen, waar van gy de nuttigheid, door honderd ondervindingen gezien hebt. Haare verwaandheid zal hier door zo gevleid worden, dat zy niet zullen nalaten u toe te stemmen. 'Er is geen beter weg om voort te komen, dan de Dames op uwe hand te hebben: als deze wel van u spreeken, uw fortuin is gemaakt.

Die de meeste toeverzicht, de meeste en langste visiten begeeren, en niet te vergenoegen zyn met alle oplettendheid van een Geneesheer, zyn zulken waar van men doorgaans minst betaald wordt, die denkt dat het hem weinig zal kosten, eischt het meeste werk. Veracht deze onbeschoften niet, de zulken moet men meest ontzien; zo als zy u met overtollige gesprekken ophouden, doen zy ook omtrent anderen, wel of kwaalyk, naar dat zy oordeelen recht te hebben om van u te spreeken.

De Geestelyken hebben veel invloed op het Gemeen. Men moet met hun spreken niet alleen van Godsdienst en Conscientie, maar hun ook de eere doen met hun te redeneeren over de Genees- en Natuurkunde, als kenners van deze wetenschap, om hun vertrouwen te winnen door hunne eigeliefde te streelen. Wordenze ziek, men moet omtrent hen de grootste vlyt en zorge aanwenden, en de allerzagtste Geneesmiddelen ter wereld toereiken. Na dit alles moet gy geen geld van hun neemen; en gy zult, naast God, hun behouder zyn. Een Doctor is niets anders dan een bekwaam Koopman in woorden, die weet te verliezen om te winnen. Wees dan belangloos uit gierigheid, en gy zult de afgoden

van

van het volk aan u verbinden door hunne erkenteniffe. Zy zullen u roemen overal waar zy toegang hebben, en waar hebben zy zulks niet.

De Chirurgyns moeten ook uwe vrienden zyn. Voeg u by de voornaamften onder hen; veins jegens allen. Verftaat gy de Heelkunde niet, maak vertoning dat gyze verftaat, by de zulken die 'er gelyk gy, geene kenniffe van hebben. Hebt gy 'er kenniffe van, , geef altyd fchyn van eenige onkunde, by groote Meefters in deze konft, die inderdaad altyd de uwen moeten zyn, in een zo bepaald ftuk, waarop zy zich eeniglyk uitgelegd hebben. Ontzie vooral de Chirurgyns van groote huizen; zo gy het vertrouwen welk men op hen heeft bekrachtigt, en toeftemt dat zy in ftaat zyn om in de behandeling van een Zieken van dienft te kunnen zyn, zy zullen 'er andere Doctoren uitboenen om u te hebben.

Maak ook dat de Apotheekers met achting van u fpreken. Door het zien van de Recepten der Geneesheeren weeten zy hunne rol te fpeelen. Stout op de behandeling der Regelen, welken zy verkeerd verftaan, ordoneeren en geven zy Geneesmiddelen, en fpreken van de Doctoren als gekken en weetnieten. Ondanks deze waarheden, door POPE gemeen gemaakt, fchryf of fpreek 'er niet tegen. Gy zult het Gemeen de bekwaamheden van eenige berugte Apotekers niet uit 't hoofd praten. De menfchen kunnen niet begrypen, dat mannen die zo veele Geneesmiddelen gereed maken en ze alle kennen, niet in ftaat zouden zyn dezelven behoorlyk te pas te brengen, en Zieken geneezen, zo wel als veele Doctoren, dieze voorfchryven zonderze te kennen.

Al hebt gy geen eenen Patient, men moet u evenwel 's morgens langs de ftraat zien lopen, en altyd met een grooten drift. Men zal zeggen, zie daar een Doctor die veel te doen heeft; gedurig ontmoet men hem in een of ander kwartier van de ftad. Wordt gy ergens ter maaltyd verzogt, laat naar u wagten, en ga heen als het deffert opgezet wordt. Geef voor by eene Gravin, of een Baron te moeten weezen. Zyt gy te huis, 't is maar om de Patienten die u komen confuleeren; flaapt gy, gy zyt in eenige bezigheid; gy komt in, gy gaat uit in een minuut, en zyt altyd in de lucht. Uwe huislyke Confultatien, 't zy wezenlyke, 't zy verdigte, geeindigd zynde, ga uit, laat de paarden voor de koets fpannen, de beweging is nuttig voor alle dieren.

Uw huis moet een man van vermogen vertoonen. Een wyde Koetsdeur, een fchoone Voorgevel, fraije vertrekken, wel gemeubileerd, eenige Dienftboden, een Bibliotheek van een

parade, die niet verpligt om te lezen, eene Vrouw (want een Geneesheer moet getrouwd zyn; het is billyk dat hy het Publiek eenige menschen wedergeeve voor de gene welke hy het zelve ontneemt, ook is dit om eenige andere geringe geheimen noodzaaklyk) eindelyk een zaal voor Consultatiën enz. Dit alles is noodzaaklyk voor iemant die zich als een Geneesheer wil doen gelden; ten minsten in steden van 't Hof, waar men, om fortuin te maken, moet beginnen met zich te ruineeren. Zyn geld op deze wyze aan de pragt te kost te leggen is het zelve op een goeden intrest te zetten; iemant die maar twintig stuivers voor een advys zou gegeven hebben, zal vyf of zes gulden geven om het fraaije Tapyt.

Nademaal elk een zich laat innemen door schyn, moet gy ook wel gekleed, zo wel als gemeubileerd zyn. De Lessen van betaamlykheid in de kledye waren goed voor den ouden tyd; het zou belachlyk zyn, dezelven wederom te willen doen verjongen; men moet ze niet meer volgen dan de andere regelen van HIPPOCRATES. Tegenwoordig gaan menschen van allerhanden staat, ja de knegts met zyde, geborduurd, met goud en met kant. Zou de Doctor alleen als een burger gekleed zyn? Zich eenvoudig op te schikken, en te gaan zonder nasleep, zou wezen zyn ellendigen staat te verkondigen, en zich van het Gemeen te doen verachten.

Eindelyk vergeet noit uwe Zieken te bedriegen en te blindhokken, dat is te zeggen zulken, die toevlugt tot Doctoren kunnen nemen. De Geneeskonst bestaat doch in de konst van zich meester van hun te maken en hen aan zich te verbinden. Deze konst is tegenwoordig tot den hoogsten top gebragt; laat ons voortgaan tot eenige byzonderheden, niet minder gewigtig dan de voorgaande.

Wanneer uwe Zieken, terwyl gy bezig zyt hun wat voor te praten, de lust bevangt om te klagen en van hunne kwaalen en Geneesmiddelen te spreken; dan moet uwe Geneeskonst als een slek in haare schulp kruipen: geene luchtigheid meer, geene lachery, geene wissewasjes meer; dan moet de deftigheid haar donkere wolk over uw aangezicht spreiden, en de vrolykheid moet geheelenal verdwynen. Niets geeft grooter blyk van het aanbelang welk men in een ziekte stelt, dan eensklaps van wezen te veranderen, en als verbaasd en verzet te schynen. Zie daar 't gene dan behaagt. En schoon gy somtyds genoodzaakt wordt, met verdriet, historietjes te horen welken noit eindigen, als van opdampingen, van ingebeelde kwaalen; men moet zodanige Zieken niet tegenspreken, maar aanhoren, den schyn geven van

'er

'er belang in te ſtellen, Geneesmiddelen geven, dezelven onophoudlyk veranderen, zo wel als uwe geſprekken, welken u het beſtier over de opdampingen zullen geven, alsze plaizierig zyn.

De Geneesheeren zelven mogen wel hypochonder zyn, of veinzen te wezen, om hunne Zieken tot vertrooſting te dienen; klagen zy over kwaalen, welken zy niet hebben, laat hun de vryheid dezelven te vertellen, en maak gy de echo van hunne klagten, door de bekenteniſſe van uw eigen kwaalen, welke naar de hunne gelyken. Klaagt iemant over daaglykſche hoofdpyn, zeg, dat gyze ook onderworpen zyt; doet men eenige andere klagte, ſpreek van uw hartzeer over het zelfde ongemak; of zeg, om uwe praktyk te meer te doen gelden, en meer vertrouwen in uwe Zieken te verwekken, dat gy voortyds in het zelfde geval zyt geweeſt, dezelfde kwaal en gelyke toevallen hebt gehad, en voeg 'er nog eenig ander ongemak by; uwe hypochondre Patient, ziende dat gy met hem in klagten overeenſtemt, zal bevinden dat hy het zelfde voele, en zich geheelenal aan u overgeven. Voorts moet gy ſpreken van de Middelen welken gy gevonden hebt tot uwe herſtelling; men zal dezelven voor te krachtiger houden, om datze op uw eige perſoon beproefd zyn, en geloven dat gy grondige kenniſſe hebt, als geveſtigd op uw eigen gevoel, de allerbeſte Leermeester.

Wees niet, zonder erg, tot uw nadeel. Zeg niet dat men met eenige ongemakken moet leven, gelyk met zyne vyanden onder de domeſtieken; dat het temperament niet verandert kan worden; want zulk eene taal is onaangenaam. De Melankolieken, de Hypochondriaken, en die met Opdampingen geplaagd worden, begeeren Medicynen; de winkels van de Apotheekers zyn vol; geef 'er eenigen van, en gy hebt het uwe gedaan. De Apotheek doorgewandeld hebbende, zyn 'er nog mineraale wateren en verandering van lucht te rekommandeeren, ten minſte op dat de Muziek, waar van de uitwerkingen, zonder tegenſpraak, zeer groot zyn, niet de plaats van alles inneme, en alle Geneesmiddelen nutteloos make.

Het vervolg by een nadere gelegenheid.

Brief aan de Heeren Schryveren der Vaderlandsche Letter-Oeffeningen, en over een nieuw soort van Porcelein, uitgevonden door den Heer DE REAUMUR.

MYN HEEREN.

IK heb in de *Nouvelliste Oeconomique & Literaire* (*) eene byzonderheid aangetroffen, die ik het der moeite waardig geagt hebbe over te zetten, en UEd. te zenden, om in uw werkje te plaatsen. Het zelve is tog geschikt voor alles, wat aangenaam, leerzaam, of op eenige wyze nuttig is, en ik heb zo veel minder zwaarigheid in dezen gemaakt, om dat ik gezien hebbe, dat Gy-lieden van het genoemde werkje reeds al eens gebruik gemaakt hebt. Myn berigt behelst eene nieuwe ontdekking, voor eenige weinige jaaren, door den Heer DE REAUMUR gedaan, en in *de Gedenkschriften der Fransche Academie* medegedeeld, van een uitmuntend soort van Porcelein, in Vrankryk en elders te maaken.

Het Porcelein is eene stoffe, die in het vuur gebakken, en half verglaasd, dat is te zeggen, tot den staat van glas gebragt is. Deze stof is derhalven tusschen het aarde werk, en het glas in. Ware zy zo sterk gestookt, dat zy geheel tot glas ware overgegaan, zo zou zy dezelfde ongemakken, als dit, onderhevig zyn; zy zouden barsten, als 'er kokend water op gegooten wierdt, en niet dienen kunnen voor de gemeene gebruiken des levens. Zy dient hierom maar half glas te wezen, en is om die zelfde rede ook maar half doorschynende. Men wil ze daarenboven ook zuiver wit hebben, dog dit hangt af van *de gyps*, gelyk wy aanstonds zeggen zullen.

Daar zyn maar twee middelen, om eene stoffe te bekoomen, die voor de helft verglaasd, of tot den staat van glas gebragt is; *Eerst* namelyk, dat men dezelve van het vuur afneeme, eer zy geheel tot glas overga; en *ten anderen*, dat men een mengzel maake van twee verschillende stoffen, waar van de eene tot glas kan overgaan, en de andere niet, of ten minsten veel langzaamer en bezwaarlyker, zo dat de Glas-wording der ééne kan afgedaan, en het geheele mengzel van het vuur genoomen worden, eer de tweede begint te veranderen.

De Heer DE REAUMUR heeft ontdekt, dat al het Chineesch en Japansch Porcelein op de tweede manier gemaakt zy. Nauwkeurige berigten, die hy van een bekwaam *Jesuitsch*

(*) Tom. VIII. pag. 84.

Jesuitsch Missionaris heeft gekregen, hebben hem onderregt; dat de twee-erleie stoffen, daar dit Porcelein uit saamgesteld is, de *Petuntse* en de *Kaolin* waren, en door groote menigte Proefneemingen en onderzoekingen op monstertjes, die men 'er hem van over hadt gezonden, is hy eindelyk zo verre gekoomen, van deze twee Chineesche woorden te verstaan: *Petuntse* betekent allerhande aarde, zand, steentjes enz. die door een geweldig vuur smelten kunnen; *Kaolin*, dat moeijelyker te verstaan was, is de *Talk*, eene stoffe, die volstrekt, althans genoegzaam, ongeschikt is, om tot glas over te gaan.

Dus weeten wy dan wat het Porcelein uitmaake; en hebben wy dezelfde stoffen als de Chineezen, om het te kunnen maaken, de Chineezen zullen egter altoos een groot voordeel boven ons hebben, dat zy naamelyk een Arbeider voor een stuiver daags kunnen krygen.

Alle de Porceleinen van Europa, gelyk die van *St. Cloe*; van *Chantilly*, de *Saxische* behooren tot de eerste manier, of worden op de eerste wyze gemaakt. Men neemt de stoffen uit het vuur, eer zy tot glas zyn overgegaan, en zy zouden een volmaakt glas zyn geworden, als men ze, met dezelfde hitte, langer tyd hadt gegeeven. Het is dan het *Petuntse* der Chineeschen, zonder *Kaolin*, het zyn stoffen die alle, en genoegzaam op den zelfden tyd smelten, en tot glas overgaan.

Op deze beginzels nu heeft de Heer DE REAUMUR nog eene derde en nieuwe manier uitgedagt, om Porcelein te maaken. „ Ik had nooit gedagt, zegt hy, dat ik, terwyl „ ik na middelen zogt, om het yzer tot staal, en het gegoo- „ ten yzer handelbaar en smeedig te maaken, op den weg „ was, om eene nieuwe manier, van Porcelein maaken, te „ vinden. Die zelfde Proefneemingen egter hebben my derwaards geleid, en myne langzaame smeltkroesen hebben „ my, die ontdekking aan de hand gegeeven. Ik doe myne „ stoffen in smeltkroesen, die ik wel toesmeer, en met een „ mengzel van gestoote houts koolen, roet, en gecalcineerde beenen verzorg. Dit is moogelyk die wyze van werken, die de Natuur het meest nabootst, als welke alle „ haare mengzels langzaam en ongevoelig verrigt. Alles „ wordt door de konst in het smelten te schielyk gedaan; „ het verkalken en verbranden gaat te haastig toe; maar de „ hitte, die een vast lighaam lydt, in een langzaamen smeltkroes, die allengskens werkt, verwydert zyne deelen; „ scheidt ze van één; het zamenstel ontdoet zig, het veran-

„ dert, en is na de werking eèn ander iets geworden. Die
„ bedenking leidde my, om ook het glas dus langzaam te
„ ontbinden, deszelfs deeltjes van een te scheiden, en 'er
„ een ander lighaam van te maaken, door 'er zwavelagtige
„ stoffen of zouten, die niet tot glas kunnen overgaan, tus-
„ schen te brengen, en mede te vereenigen.

Wy zullen van alle de Proeven dier ontbinding van het glas, en vermenging, met strydige lighaamen door den Heer DE REAUMUR te werk gesteld, niet spreeken. Het besluit derzelver was, dat ééne der stoffen, die het best geschikt zyn, om het glas in een wit Porcelein te veranderen verkalkt *Gyps* zy, of die stoffe, die men veeltyds *Talk* noemt, die men tot Pleisterwerk gebruikt, en in verscheide steen of Pleister-groeven, onder andere in die van *Montmartre* in Vrankryk overvloedig vindt. Het enkele zand kan die verandering ook te weege brengen, en een mengzel van zeer wit zand met *Gyps* is zelfs verkiezelyk boven *Talk* alleen.

Als men nu eenig fraai stuk van glas, als een kom, schotel, of iets anders, dat men voorheeft in Porcelein te veranderen, heeft uitgekoozen, zo legt men het in een soort van groote smeltkroezen, en men vult het binnenwerk van het glas, en alle de hoekjes en gaatjes van het vat, daar het in legt, met een mengzel van fyn wit zand, en *Gyps*, zo dat dit het glas van alle kanten ter deeg raakt. Dit stof nu wel opgestapeld en gedrukt zynde, maakt men het smelt-vat wel ter deeg toe, en brengt het by een Pottenbakker, om in een plaats van zyn oven gezet te worden, daar de grootste hitte is. Als deze oven afgestookt en koud geworden is, zal men, het vat openende, het vermaak hebben, van te zien, dat die stukken glas, een schoon wit Porcelein zyn geworden, het welk alle de hoedanigheeden en eigenschappen van het Chineesch Porcelein heeft.

De keuze van het glas is niet onverschillig. Het hardste glas ontdoet, herbakt, en verandert zig het gemaklykst; en onze slegtste bouteilles verschaffen het fraaiste Porcelein van dit soort; beter dan men immer van het zuiverste spiegelglas zoude kunnen bekoomen.

De *Gyps* is de voornaame oorzaak van de witheid Maar hoe ongelukkig is het, dat het Porcelein van den Heer DE REAUMUR, zo volmaakt in allen deele, zig egter min gunstig vertoont, dan het naar waarheid konde doen, en van buiten wat minder wit zy, dan van binnen. Wat mag men hier van ondertusschen niet verwagten? als deze konst verder wordt voortgezet! Dit Porcelein heeft reeds den twee-

den

den rang onder alle foorten van Porcelein, het zal weinig koften, en met een kleine moeite, zou men de Glazen, voor de *Deftillaties* noodig, tot een oneindig gemak in de Scheidkunde, van Porcelein kunnen krygen. „ Ik heb, „ zegt de Heer DE REAUMUR, water in deze Porceleine „ kommen van myne uitvinding doen kooken, zonder ze in „ het minft te vieren. Ik heb ze met vooordagt zelfs alles „ willen afvergen, wat men van het befte Porcelein met ee- „ nige mooglykheid kan vergen. Ik heb ze niet volge- „ daan toen ik ze te Vuur bragt. Ik zettede ze eensklaps „ op een fterken gloed van vlammende koolen; ik nam ze, „ terwyl het water kookte, van het vuur, en zettede ze „ onmiddelyk op een kouden marmeren Vloer. Ik heb myn „ vuur op andere tyden meer dan een quartier uurs lang met „ een goeden blaasbalg geduurig aangeblaazen, ik heb het „ zelfs zo heet gemaakt, dat, ik 'er glas in deedt fmelten, „ maar myn kom wift nergens van. " Ik ben enz.

O.

Obadja *digtkundig opgehelderd, waar by gevoegd is* Maleachi's *Vloekfpraak over Edom. Door* Jofua van Iperen. *Te Middelburg by* L. Taillefert, Dz. *behalven het Voorberigt en de Opdragt* 34 *bladzyden in groot octavo.*

HEt is den Liefhebberen van 't onderzoeken der Prophee- tifche Schriften overbekend, dat de Godfpraak van *Obadja* zeer verfchillend verklaard wordt, wel inzonderheid uit hoofde van de duifterheid der Hiftorie der *Edomiten*; dit heeft den Eerwaarden *van Iperen* opgewekt, om de Gefchiedenis van dit Volk wat nader op te helderen, om daar door aan de Godfpraak van *Obadja* meerder licht by te zetten, met oogmerk om 't zelve door den druk mede te deelen. Ter bevorderinge hier van heeft hy voor twee jaaren zyne *Inleiding*, als een voorlooper van een uitgebreid Werk des aangaande, in de Latynfche taal doen drukken: doch geen Boekverkooper aangemoedigd zynde, om de verdere uitgaave op zich te neemen, zo heeft hy befloten dit Werk voor als nog agter te houden; en intuffchen den Leezer eene dichtkundige uitbreiding van *Obadjas* Boek aan te bieden.

Het *Voorbericht*, dat ons het mislukte oogmerk des Schryvers meldt, doet ons zien dat hy zich, in 't uitleggen der Prophetien, tot nog niet kan vereenigen met hun, die *de byzondere lotgevallen, door de Prophceten gemeld, aanzien voor*

schaduwen en voorbeelden van de gebeurtenissen der strydende Christen Kerke. Dit doet hem in de *Opdragt*, aan den Hoog-Leeraar *van Schelle*, eenigermaate uitweiden, *over den tegenwoordigen staat der Prophetische Godgeleerdheid*, het welk deeze Voorrede en Opdragt te aanmerkelyk maakt, om 'er niet byzonder van te gewaagen. Onze Schryver klaagt over het maaken van voorbaarige uitleggingen, die op losse gissingen steunen, en te wegen brengen, dat de Godspraaken beschouwd worden als niet min en duister en dubbelzinnig, dan de Heidensche Orakelen, des hy vraage,

Moet dan de Kirsche Drievoet? moet
Het koper Bekken van Dodoone,
De Duif van Thebes naar de kroone
Nog steken van den Hemelgloed,
Die Aarons borstvercierfel blinken,
En Englentaal in 't oor deed klinken!

De Eerwaarde *van Iperen* kant zich boven al tegen die manier van uitleggen, welke een luisterryken staat der strydende Christen Kerke uit de aloude Godspraaken afleidt, en de vervulling daar van, by voorbeeld, aanvanglyk stelt in den tyd van *Constantyn*: dit doet hem zeggen.

Welk voordeel is 't dat Konstantyn
En zyne statelyke zonen,
De kruislabaar aan 't leger toonen,
Lugtspoken zien, bedervers zyn
Van nedrigheid en Christenreden,
Daar 't bygeloof word aangebeden?

Had nooit de Groote Theodoos,
Uit tederhartigheid en liefde,
Die aanstonds 't korzel hart doorgriefde,
Te veel geluistert naar Ambroos;
Nooit had een Paus met vuile pooten
Zyn Keizer durven schoppen, stooten,

En nogtans vind men zulk geval,
Die pest in duizende beloften,
Alzoo de Leeraars daar op stoften
Met eergezang en luid geschal.
Wie zou die Prinsen dog niet pryzen,
Die hulde aan Paap en Kerk bewyzen?

Men behoorde naar zyn inzien een verhevener uitzigt te heb-

hebben, en meer te denken om de zalige heerlykheid, dan om tydelyken voorspoed; dit wordt, zynes oordeels, niet genoeg in 't oog gehouden: van daar klaagt hy.

Helaas! hoe weinig vind men hel
En hemel in de Voorberigten,
Die Jood en Onjood moesten stigten!
Kan dan het godloos samenstel
Van Talmud en Rabbynsche Boeken
De Christenpriesters nog verkloeken?

Hy wil dat men altoos nauwkeurig agt zal geeven op de lotgevallen der oude Volken, tot welken de Godspraaken betrekkelyk zyn; deezen uit het oog te verliezen, en de vervulling der Godspraake in een laater tyd te stellen is, volgens zyne gedagten, niet over een te brengen met het bedoelde van den Propheet: daarom zegt hy.

Hoe kon een onbekend geval,
Dat onbekenden zou gebeuren
Na menige eeuwen, stof tot treuren,
Of blydschap geven? niet met al!
De zaligheid verwagt de vromen,
Als fielten rampen overkomen.

Deeze denkbeelden verder aangedrongen hebbende, is kort aan 't einde, zyne taal.

Sta dan, van Schelle, *sta dan toe,*
Dat Hemelzienders, dat Propheeten,
Dat Tempelzangers en Poëten
Noit lotgevallen, wel te mol,
Vercierden, daar, in korte dagen,
Geen Landgeschichte van zou wagen!

't Geen myn Propheet van Edom zingt,
Moest Esau's nakroost waarlyk treffen,
Gy moogt 'er Turken by bezeffen,
Indien de Leiddraad daar toe dwingt!
Voor my, 'k zou ook 'er graag toekomen,
Gaf 't gissen my geen stof van schromen.

Gy moogt de aanbidders van Papa,
Voor and're Philistynen groeten!
Een Arabier mag u ontmoeten,
Als Moab, Ammon, buiten schâe;

 In

Indien maar teffens de oude volken
Bedoeld zyn door de Noodlotstolken.

Op deeze grondflagen verftaat onze Schryver, in zyne volgende uitbreiding, door *Israël* de nakomelingen van Vader *Jacob*, door *Edom* het nakrooft van *Efau*, en door de *Heidenen* de omleggende Nabuuren: dit in 't oog houdende tragt hy den zin der Godfpraak van *Obadja*, met opzigt tot den ftaat dier Volkeren, op te helderen; en dat wel, volgens deezen geleidraad.

Hy begrypt, dat *Obadja* in een gezigt voorgefteld worden de aannaderende rampen van *Edom*, vs. 1; en dat, blyvende het gezicht zich fteeds vertoonen, de Godfpraak eigenlyk begint, vs. 2. De Propheet in 't tweede vers aan 't Edomitifche Gemeenebeft verweeten hebbende het verval hunner zaaken, gaat met het 3de vers over, tot een onderzoek van de zedenkundige oorzaaken dier vermindering van eer en aanzien, hoovaardy naamlyk en zorgloosheid: hier op volgt vs. 4. eene befchryving van de Godlyke overmagt, die gemaklyk alle zwaarigheden, in 't beftormen van *Efaus* gebergte te boven komt, als mede vs. 5 en 6 eene Schildery der aanftaande uitplonderinge, zo als ze den Propheet in een gezigt vertoond wordt, waar in voorkomt eerft het openbaare plonderen en rooven vs. 5., en vervolgens het opfpooren der weggeftokene en verborgene kleinoodien vs. 6. Dit gezigt vervolgt *Obadja* in 't 7de vers, en bepaalt zich in de verklaaring van 't zelve omtrend de oude bondgenoten, en de mishandelingen, welken de Edomiten daar van ftonden te lyden. Tot hier zyn gezigt, met ingelafchte aanmerkingen, te boek gefteld hebbende, gaat hy met het 8fte vers over tot de voorzegging zelve, en 't bepaalen van byzondere lotgevallen, die *Ezau*, *Juda* en de omliggende *Barbaaren* treffen zouden. Het 8fte en 9de vers ftelt ons de Godlyke wraakoefening over *Edom* voor, met melding, vs. 10. het tweede lid, van de knaaging en altoosduurende rampzaligheid, die den boozen Edomiet te beurt zou vallen; van wegens zyne hemeltergende misdaad, in 't eerfte lid van 't 10de vers algemeen voorgefteld, en vervolgens nader aangeduid; als beftaande, in onmedogenheid vs. 11; nydige blydfchap over der Joden ongeval, vs. 12; kwaadaartigen aanval op de geteifterden en weerloozen vs. 13; opvanging en vermoording der ontfnapten, vr. 14. Hier aan hegt de Propheet vs. 15. eene aanzegging van Gods regtvaardig vonnis en ftraf daar over, binnen korten tyd te wagten; midsga-

gaders, vs. 16. deszelfs regterlyke toewyzing van vergiftige bekers, aan *Edom* en de nabuurige *Heidenen*, die zich met *Edom* aan dezelde misdaad, omtrend *Jacob*, schuldig hadden gemaakt. Verder voorspeld de Godsman, vs. 17, de herstelling van den Staat en Godsdienst der *Jooden*; vs. 18, de verdelging en 't onderbrenging van 't overschot van *Edom*, door de wedergekeerden uit de Babylonische gevangenis: met aanduidinge, vs. 19 van de aanstaande uitgebreidheid der bezittingen van de wedergekeerden uit Babel, als ook vs. 20, van de toekomende grensscheidingen des Joodschen Lands. Eindelyk besluit *Obadja*, vs. 21, zyne Prophetie met toezegging dat de onafhangkyke Regeeringsvorm zou hersteld worden, tot dat de Godsregeering wederkeerde.

Op eene digtkundige uitbreiding deezer Godspraake, naar dit geleide, laat de Eerwaarde *van Iperen* eene dergelyke, op dezelfde grondslagen, van Mal. I. 2—5. volgen; ziende onze Schryver die vloekspraak van *Maleachi* aan, als geevende ons eene gedeeltelyke vervulling van *Obadjas* Prophetie.

De Eerwaarde *van Iperen* komt ons in dit stukje voor als *Godgeleerde* en als *Dichter*. —— Als *Godgeleerde* geeft hy ons een geleidelyk denkbeeld van *Obadjas* geschrift; en men kan uit deeze uitbreiding eenigermaate afleiden, dat hy zich benaarstigd heeft, om den zin des Propheeten te doorgronden; zo dat men hoop konne scheppen, dat zyn uitvoeriger Werk desaangaande van veelen met vrugt geleezen zoude konnen worden: alzo zyne manier van denken, zelfs in dit Stukje, doorgaande weezenlyk ter ophelderinge strekt, en zyne gedagten, daar hy afwykt van den gewoonen weg, gemeenlyk der overweeginge waardig zyn, voor hun die zich verledigen tot het beoefenen der Propheetische Schriften. —— Als *Dichter* moet men van hem zeggen, gelyk we ons uitgedrukt hebben, by gelegenheid zyner uitgaave van *de beste Huisvrouw* *, dat hy aanmoediging verdient, om zich door oefening nog verder te volmaaken. Men vindt in zyne meerendeels vloeibaare verzen, doorgaande in eene zuivere taal geschreeven, eene stoutheid van uitdrukkingen, en overvloed van spreekwyzen, in eene leevendige verbeeldingskragt, die ons de denkbeelden der Oosterlingen op eene eigenaartige wyze ontvouwt: wat meerder oplettendheid op het bewaaren van een gelyken styl in 't zelfde onder-

(*) Zie boven, bl. 321.

derwerp, op het vermyden van al te laage spreekwyzen in deftige voorstellingen, en op het ontgaan van stopwoorden, inzonderheid om des ryms wil, zou in verscheidene plaatsen dit Stukje frajer maaken; dan dit neemt niet weg, dat het over 't algemeen lof verdient. —— Ter proeve van des Schryvers manier van dichtkundig ophelderen, zullen wy ons bepaalen, tot het voorstel van *Edoms misdaad*, door *Obadja* vs. 11—14. gemeld, en hier in deezer voege uitgebreid.

Nog onlangs hebt gy 't durven wagen,
Verbitteringe, ingeroesten haat
't Geplukte Juda toe te dragen,
Daar 't overkropt van leed en slagen,
Wanhoopig neêrzeeg, buiten raad.

Hoe stond gy toen gereed te staren,
In volle wapens, op 't vertrek
Der Over-Phratsche legerscharen,
Om Salem, als geweldenaren,
Nog eens te stampen op den nek!

Was 't niet genoeg, dat al de benden,
En 't overschot van Juda's kroost,
Geboeide ruggen moesten wenden
Naar 't Vaderland, en zyne elenden
Ten besten geven, zonder troost?

Was 't niet genoeg, dat dwingelanden,
Dat vreemde beulen, drom by drom,
Ter poorte in stoven, liepen branden,
Platplondren, alles overmanden,
En sloopten Zions Heiligdom!

Was 't niet genoeg, dat huisraad, kleêren,
Tapyten, bedden en kleinood,
Ontroofd aan burg'ren, priesters, heeren,
Vast hier en daar, naar 't dol begeeren,
Verdobbeld wierden en verloót?

Moest gy, kwaadaardige Esau's Neven,
Hier ook de hand aan leenen, moest,
Moest gy zoo met uw maagschap leven?
Chaldeewen, Babel overstreven
In wreede moedwil, trots en woest?

Kunt

Kunt gy die booze nyd verbloemen,
Welke u deed uitzien naar dien dag,
Dat ge Israël onterfd mogt noemen,
Van Izaks goed, en blyde roemen,
Dat ge uw geboorteregt weêr zag?

Wat bad gy Ephraïms elenden
Dog aan te zien voor uw geluk?
Damascus dagge en Ninus benden,
Dwars aangeschonnen op de stenden
Van Josephs huis, met moord en druk?

Wat bad gy Nimrods oorlogsknegten,
Wat Nebucbodonozor's magt,
Neerstortende, onder 't stormend vegten,
Op Benjamin, te zien beregten
Geweld, verstoring, vrouwekragt?

Waarom zoo uit de borst geschaterd,
Gemeesmuild en gegichcheld, om
Vorst Juda's val? waarom gesnaterd
En 't moedig feestgetuig geklaterd,
Op de uitvaart van het Jodendom!

Waarom, met opgesperde kaaken,
Nebuzaradan toegeknikt,
En zig verlustigd, toen de daken
Van Stad en Tempel openbraken,
Verschroeid, verzengd, in smook verstikt?

Waarom ter poorten ingeloopen?
Straat op, straat neder doorgezogt?
Gesnuffeld, na het jongste stroopen,
In kelders, onder puin en hoopen?
Zeg, onmeêdogend wangedrogt!

Kont gy, versteende, zonder tranen,
Onaangedaan in 't stuursch gemoed,
Toekyken, toen de legervanen
Bezweken, Prins en onderdanen
Den vyand vielen bloô te voet?

Kont gy onnooz'le vlugtelingen,
Pas moord of kerkermuite ontsnapt,
Nog even baatelyk bespringen
Met speer en uitgetoge klingen?
Hebt ge alle erbarmenis vertrapt?

Heb

Heb ik u met myne arendsoogen,
Die 't al begluren, dat zig roert,
Niet, langs de grenzen, staal zien droogen,
Dat bloeddamp stoomde naar den boogen,
Der matgejaagde borst ontvoerd?

Heb ik u niet de hand zien leenen,
Verfoeibare Esau, aan de jagt
Van menschen, die verflaauwd van 't weenen,
Versuft van 't jammeren en steenen,
Gekneveld wierden opgebragt?

Ja! ja! die booze gruwelstukken
Van vieze wangunst, mag're nyd,
Om veege broeders dood te drukken,
Doen my verwoed te velde rukken:
Ik moet u straffen! 't word de tyd!

DE VOLMAAKTERE BEWEEGREDEN, DOOR DE GODLYKE OPENBARING AAN DE ZEDEKUNDE TOEGEBRAGT.

Overgenomen uit eene

Verhandeling, over de Volmaaking der Zedenkunde uit de Godlyke Openbaaring, geschreeven door Abraham Perrenot, *Regtsgel. Burgermeester te Culemburg enz.*

OP het Vraagstuk, *in hoe verre de Zedekunde, door de Godlyke Openbaaring volmaakt geworden is, in haare Grondbeginzels, in haare Beweegredenen, en in haare Oogmerken*, in den jaare 1761, door de Bestuurders van het Legaat van den Heer *J. Stolp*, ter oplossinge uitgeschreeven, zyn aan die Heeren verscheidene Vertoogen ter hand gesteld; en, naa eene rype overweeging derzelver, is de prys van het Legaat toegeweezen aan de opgenoemde Verhandeling van den Heer en Mr. *Perrenot*. Met derzelver uitgaave heeft het den Bestuurderen goedgedagt, daar nevens te voegen een *Vertoog van den Heer en Mr.* Elias Luzac, *en eene Latynsche Verhandeling van een' ongenoemden, over dezelfde stoffe*, beslaande te zamen een Stuk in groot quarto van 242 blydzyden, gedrukt *te Lyden by* Sam. *en* Joh. Luchtmans 1762. —— Men vindt in deeze drie Verhandelingen dit onderwerp op onderscheidene wyzen voorgesteld; en eene aan-

dag-

dagtige leezing derzelven doet ten duidelykste zien, dat ieder deezer Schryveren zich benaarstigd heeft, om de voortreffelykheid der Openbaaringe boven 't Natuurlyke Licht, ten gemelden aanzien, in een helder daglicht te stellen; desze allen leezenswaardig zyn, en, door eene onderlinge vergelyking, in de verschillende manier van denken, strekken om de waarheid der zaake, van alle zyden, ten kragtigste te staven. —— Den inhoud deezer Verhandelingen nagegaan hebbende, heeft het ons der moeite waardig gedagt het voorgestelde van den Heer en Mr. *Perrenot*, raakende de *volmaaktere beweegreden*, den Leezer mede te deelen tot eene proeve van des Schryvers manier van denken in deze Verhandeling.

De Heer en Mr. *Perrenot* met den aanvang aangemerkt hebbende, dat men eene *zeedelyke daad* noemt, zodanig eene, die door voorlichting des *Vernufts*, en bepaaling van den *Wil*, volbragt wordt, gaat, naa de beschouwing van *'t volmaakter gronbeginzel* van *bestaan*, en van *kennis*, tot het aantoonen der *volmaaktere beweegreden* over, in deezer voege.

„ In alle *zedelyke handelingen* behoort, naast het voorlichten van *het begrip*, te volgen, het beslissen van *het oordeel*: „ eene beschouwende BLOOTE KENNISSE zoude altoos onvruchtbaar zyn; en, in plaats van bloeijende boomen, „ niet dan dorre stammen op den weg der waarheid onderhouden; om invloed te hebben op het leevensgedrag, en genoegzaam op het hart te drukken moest niet alleen het *Bestaan* van den *Waaren* WETGEEVER *der Wereld* „ op onverzettelyke *Gronden* steunen, en de *Kennisse* van zynen *Wil*, uit zyn WETBOEK, gemaklyk konnen gehaald „ worden; maar de WIL *van* HEM als het gebod van *eenen Meester* moest ook den *Wil* van Zedelyk werkende Weezens bestieren, en bepaalen tot het nakoomen van de voorgestelde pligten. De *Zeden-kunde* kan hier toe door zoo „ veele *Redenen bewegen* en verbinden, als 'er wegen zyn „ om *het hart* te trekken, en over te haalen; doch daar moet „ vooral *eene zwaarte* zyn, die in de tederste verleidingen „ en neteligste omstandigheden de Schaal doet overweegen. „ Gelyk in het Lighaamlyke, door aandrang wel *beweeging* „ veroorzaakt wordt, doch daar aan door het drukken van „ gewigten *kracht* bygezet moet worden; zoo behoort de „ Ziel niet alleen *aangezet* te worden, maar *t'ondergebragt*; „ en tegen de opwellende neigingen *onder-gebouden* te worden. Dit hebben ook de Wysgeeren begreepen; doch „ van den beginne onder elkanderen getwist, welke *de krachtigste* BEWEEGREDENEN mogten zyn in de *Zedenkun-*

„ *de?*

„ *de?* en de gedachten der meeste Schryveren zyn verdeeld
„ geweest, in het onderzoeken, of *Eigen belang*, dan of *de*
„ *prys der Deugd op zich zelve aangemerkt*, of dat *het Gebod*
„ *van eenen Bevelhebber* het meeste toebragten om *den Wil*
„ te buigen, en *het hart* te vermurwen? En waarlyk alle
„ deeze zyden, afzonderlyk beschouwd, hebben ieder hun-
„ ne Waarde, doch de Vereeniging derzelven zet hun al-
„ leen kracht en luister by: de *wetten*, als *banden* (*a*) aan-
„ gezien, *om*vatten niet genoegzaam, en houden in geen
„ ver*band* zoo zy niet door eenen gemeenen *Knoop* tot een
„ verzaameld worden, en toegehaald.

„ Alle Menschen, de Domsten en de Schranderstcn, haa-
„ ken na geluk, en doen wat zy konnen, om dit *Oogwit* te
„ bereiken, en de menigvuldige hinderpaalen, die hunne
„ loopbaan bezetten, te ontwyken. Hoe zy ook van elkan-
„ deren mogten verschillen, zoeken zy eenpaarig hunne
„ *Rekening* zoo op te maaken, dat zy of met EPIKUUR *den*
„ *Ontfang*, dat is, *het goede* in hun leeven trachten te *vermeer-*
„ *deren*; of dat zy met ZENO, *de Uitgaave*, dat is, de hoofd-
„ somme van *het kwaade* zoeken te *verminderen*: in die *uit-*
„ *rekening* besteedt een ieder zynen leeftyd; maar, by on-
„ dervinding, leert men, dat alles verward wordt door *wan-*
„ ORDE, dat is, de *boosheid*, waar mede men zich zelven
„ onteert, en anderen benadeelt: dit vergroot de Natuur-
„ lyke neiging tot *Orden*telykheid, en van daar koomt het,
„ dat *Rede*lykheid en DEUGD, dat is, de onderhouding van
„ de Natuurlykste *Orde*, den Mensch tot zich lokken door
„ de bekwaamste aantreklykheden. In dien zin zeide een
„ voornaam Wysgeer, dat, *wanneer de* DEUGD *met sterffe-*
„ *lyke oogen konde gezien worden, zy all' de Wereld tot zich*
„ *zoude trekken*; dit is ook zeer waar, in het afgetrokkene,
„ maar indien iemand die bekoorlykheden van *Orde* en *Recht-*
„ *heid* by eigene bevinding nimmer gewaar is geworden,
„ noch ooit de schadelykheid der on*rede*lykheid, *verwar-*
„ ring en on*deugd* geproefd heeft, hoe dan de *eerste* aan hem
„ beminnelyk gemaakt? Wanneer iemand, op zyne lusten
„ verzot, dezelven buiten genoegzaam *licht* en *keuze* of
„ hardnekkig opvolgt, en zich niet alleen ongelukkig ont-
„ roert om quanswys zyn geluk naa te jaagen, maar daar en
„ boven geneegen is by die verkeerde inzigten te blyven
„ *volbarden*; wat *Aandrang*, wat *Ontzag* zal hem anders
„ *bepaalen*, en *bedwingen*? zoo lang hy de *Oorzaak* en het

„ Ge-

(*a*) „ Absque *reli*gione minus *obli*gant *Leges*.

„ *Gevolg* der *gehoorzaamheid*; den *Grondslag*, en het oog-
„ merk der *deugds*betrachting niet *kent*, of daar aan *twyffelt*,
„ kan hem niemand op het pad der Wysheid en Waarheid
„ *vast maaken*; zoo verknoft zyn de Beweegmiddelen van
„ de ZEDENPLIGTEN met hunne GRONDEN, en DOELWIT,
„ ik meen met *het Gezag van den Opper-Wetgeever*, en zy-
„ nen *duidelyk Geopenbaarden Wil*, neffens de verzekerde
„ *Gevolgen van gehoorzaamheid*, *of overtreedinge*: Deeze
„ drievoudige Koord moest altoos vereend blyven, als de
„ gulde Keeten, die verbeeld wordt alles tot zich in den
„ Hemel als 't ware te konnen trekken. Om geene andere
„ reden droegen denkelyk de Wetgeevers, ten allen tyde, en
„ op de meeste plaatzen, zorge, om de Leer der *Voorzienigheid*,
„ en het Geloof van eenen *Toekoomenden staat* zorgvuldig in
„ te prenten. Daar in tegendeel (*a*) SCHAFTESBURY, en die
„ hem daar in naaschryven, om geene andere oorzaak zoo
„ zeer de *Liefde uit belang* verachten, dan om de hoop van
„ *Toekomstige vergelding* weg te neemen; en quanswys de
„ *Deugd* alleen te doen beminnen, door fraaije *beschouwe-*
„ *lyke* drangredenen, doch die men by ongeluk ondervindt,
„ van geen merklyk nut te zyn in de dagelykze *oeffening*.
„ De Dochter des Hemels met haare bevallige schoonheid,
„ de *Deugd*, zo lang zy door haare Voogden niet beschon-
„ ken wordt met huwelyks goederen, heeft moeite om (*b*)
„ iemand te bekooren: het mogte gelukt zyn in eene We-
„ reld, daar alles gebleeven was, zoo als de Wyze-Maaker
„ *orden*telyk en *goed*keurde; maar in den verwarden en be-
„ durven staat des Menschdoms, daar beminde Rykdom-
„ men, Eertituls en Vermaaklykheden zeer zelden staan in
„ het gezelschap der *Wysheid*, en van haare getrouwe Ge-
„ zellinne de *Deugd*, hoe konnen de welluidende woorden
„ van ge*schikt*heid, ge*past*heid, wel*voeglyk*heid, en dierge-
„ lyken, eenen On*god*ist langer in toom houden, dan hy
„ zelf gebreideld wil weezen? Hoe dan het gemeen daar
„ mede bedwongen, dat nimmer begrypen zal, dat de *Deugd*
„ *met zich alleen vergenoegd* kan zyn, en haar zelven *tot*
„ *vergelding* verstrekt? De schrandere CICERO wist daarom
„ te wel het geene hy hier omtrent in de Schoolen beweer-
„ de, in de Pleitzale wederom te verlaaten, of zelfs tegen
„ te spreeken, en het Volk de *Deugd* nimmer aan te pryzen
„ buiten vaste hoop van *belooningen*!

„ Dee-

(*a*) „ In *Characteristicks T.* 2. *Lib.* 1. 3 : 3.
(*b*) „ Zie van Effen *gestr. Zedemeester T. I. No.* 18. en Locke
„ *Christ. rais. I. c.* 14.

„ Deezen zyn de onfchuldigfte en grootmoedigfte MID-
„ DELEN geweeft, die de *Oudheid* tot *aanfpooring* gebruikt
„ heeft, men vindt buiten dat, by Priefters en Wysgeeren
„ de armhartigfte *beweegredenen* tot oeffening der *Deugd;*
„ (om niet te melden de beuzelachtige Welluften, naa dit
„ leeven, aan het *eene* Volk beloofd, en eeuwige dronken-
„ fchap tot belooning van Oorlogs-verwoeftingen aan het
„ *andere* voorgefteld.) Wat geeft, by voorbeeld (*a*) SOCRA
„ TES voor *Redenen* tegen bloedfchande en verdere ondeug-
„ den? Naamlyk, om geene zieklyke Kinders te teelen; of
„ om de heimelyke vreeze te vermyden als dat het ongelyk,
„ aan anderen gedaan, mogte openbaar worden; of om de
„ Wereldfche ftraf te ontgaan enz. Wat geeven andere,
„ zelfs wyze en bedachtzaame, Mannen voor *Vertroostin-*
„ *gen* in droevige omftandigheden? als, dat men Kloekmoe-
„ dig moeft lyden het geene men niet konde voorby zyn;
„ dat, indien de fmarte langduurig was, zy ligt was te ver-
„ draagen, en indien heel vinnig, zy niet lang zoude duu-
„ ren; dat, alles wel ingezien, de droefheid geene hulp
„ aanbragt aan de kwaalen, of aan het geene men daar voor
„ hield. Och! wat zyn deeze, en foortgelyke redeneringen
„ zwakke werktuigen, om zich daar mede tegen verleidin-
„ gen en onheilen te wapenen! fchieten nu, by fommigen,
„ en *Reden*, en *Openbaaring*, in veele ontmoetingen te
„ kort; hoe zou de *Reden* dan *alleen* bewerken, dat die *beide*
„ veréënde krachten niet uitvoeren? *beide* ftellen voor (het
„ is waar) *de hoop*, en *de vrees* van volgende belooning en
„ ftraf; maar de *Eerfte* veftigt veel meer *de hoop* op een ftil,
„ geruft, en vergenoegd leeven op aarde; de *Tweede* bepaalt
„ het vooruitzigt op *eenen ftaat naa dit leeven*; en, zonder
„ de Wereldfche gemakken, (wanneer zy tot verkwikking
„ nuttig zyn,) te verfmaaden, fteltze voor Oogen, niet zoo
„ zeer de *Natuur op te volgen*; maar *haaren Maaker* in zyne
„ Volmaaktfte *Goedheid met Gerechtigheid gepaard* naa te
„ ftreeven met *Wel te doen* aan alle Menfchen, en onparty-
„ dig *Recht* in de zaamenleevinge uit te deelen: daar ook
„ de WIL alleen van Onzen geduchten WETGEEVER genoeg
„ moeft zyn tot Verpligting, behaagt het zyne Alwysheid
„ om aangezien te worden, als *niets beveelende* dan dat wy
„ Menfchen beproeven *Goed* en *Volmaakt* te zyn, allezins

„ *Bil-*

(*a*) „ Om tegens dien Grooten Man zonder bewyzen niet te
„ handelen, zal Barbeyrac dezelven opgeeven *in Praef. de Pu-*
„ *fend.* §. 20.

„ *Billyk*, *Redelyk*, *Voordeelig*. Zoo wordt de Ziel zagtlyk „ geroerd door de verrukkenste *Aantrekkelykheden*, waar „ by koomt de *vaste toezegging* van de wenschlykste *Gevol-* „ *gen*; die zoo log zyn, dat de *Hoop* hen niet kan opbeuren, „ denzulken kan de *Vrees* voor onvermydelyk nadeel tot „ prikkels strekken! Het zyn hier geene Raadgeevingen van „ Menschlyke omzigtigheid, het is hier de gewoone Circul „ niet, der beste Wysgeeren, *men moet de* Reden, *en de* „ Natuur opvol*gen*, waarom? ver*mits zulks* overeen*komstig* „ is *met de* Reden *en de* Natuure? *Het zyn Voorschrift*en van „ eenen *Meester*, Lessen van eenen *Vader*; Vermaaningen „ van eenen *Weldoener*. Zoo wordt het Gebouw der Deug- „ den onwankelbaar opgetrokken, in 't welke niet alleen „ alles *uitwendig* zierlyk en gereguld is, maar *van binnen* „ *deftig*, *liefly*k en *bekwaam* is om 'er *goede dagen in te zien*; „ en daar in zyne bekommernis te werpen op HEM, die de „ zwakheden, van nederigheid verzeld; erkend, overziet, „ doch de hardnekkigheid, met hoogmoed gepaard, gewis- „ selyk zal straffen.

„ Deeze ondersteuningen zyn het, daar men vryelyk op „ kan leunen; zy zullen nooit iemand begeeven! Deeze *Toom* „ beteugelt wyslyk in voorspoed; deeze *Toevlugt* doet stand- „ vastig blyven in tegenheden. Daar de *Reden* den slegten „ kant alleen der wederwaardigheden beschouwt, stelt de „ *Openbaaring* dezelven voor, als nutte verbeteringen en „ geneesmiddelen, om, daar door geoeffend zynde, heil- „ zaame vruchten derzelven deelachtig te worden. Daar de „ spreuken en aanmerkingen der Ouden tot lydzaamheid, op „ zyn best strekten, om de zwarigheden niet lastiger te „ maaken dan zy inderdaad waren, verquikt hier de onuit- „ spreekelykste hartsterking den Mensch, met hem te beloo- „ ven voor weinige ongemakken ongemeene winst te zullen „ doen; voor *ligte verdrukkingen* een *gantsch uitneemend ge-* „ *wigt van heerlykheid* te zullen verkrygen. En daar *Lessen* „ door VOORBEELDEN gestaafd veel dieper indruk gewoon „ zyn te maaken, en *geest* en *hart* vuur en leeven by te zet- „ ten, (om door nayver aangespoord, zich in denzelfden „ Wapenhandel te oeffenen,) hebben de Christenen *eenen* „ VOORGANGER, wiens *voetstappen* men alleen *te volgen* heeft, „ wil men tot de *Volmaaktheid* geraaken, waar toe de Mensch „ geschaapen is; dat is, het *genot van den Schepper* (*a*), „ waar

(*a*) „ Zie Formey *Essai sur la Perfect.* in *Tom.* 2. *Mel. Phil.* „ *n.* 3.

„ waar by de Ziel niets meer te begeeren heeft. Wel is door „ Wysgeeren ook, (als, by voorbeeld [(a)] SENECA) het *navolgen der Godheid* aangepreezen, en ter beoeffening van „ de Deugd voorgehouden, maar van *eene Godheid*, waar van „ hy zelfs den dienst berispt, en meer aan de Gewoonte, „ dan aan de Reden toeschryft: maar hoe oneindig beter „ staat ons in het *Evangelie* het VOLMAAKSTE VOORBEELD „ voor oogen gesteld, en de heerlykste, en aanbiddelykste „ *Volkoomenheden* van (b) God den Vader, en van onzen „ (c) HEILAND ter aanmoediging en navolging opgegeeven?

„ Wy zullen de verdere afzonderlyke Zeden-pligten, ieder uit hunne byzondere *Redenen* niet gaan afleiden, men „ vindt meest alle dezelven uit de *Heilige Bladeren* gehaald, „ en aangedrongen door den Oordeelkundigen (d) STOKHOUSE, tot wien wy kortheidshalven, den Leezer wyzen. „ Alleen zullen wy hier byvoegen die voortreffelykste BEWEEGMIDDELEN tot *dankbaarheid*, en *Liefde* voor onzen „ *Leeraar* en *Wetgeever* in de Godlyke Openbaaring uit aanmerking der uitmuntende *Weldaaden* en *Voorrechten* aan „ ons geschonken, door *barmhertigheid te verkiezen* boven „ het strenge van *Gerechtigheid*, en eene *geboorzaamheid* die „ nog *onvolmaakt* blyft, *in* GENADE *aan te neemen*. Wel erkende van ouds de *Reden*, dat 'er voor de *Deugd*, naa dit „ Leeven eene gelukkige vergelding te *hoopen* was, maar „ gaf nergens eenig middel daar toe aan de hand: zoude het „ bestaan in de *vereeniging met God*, als het hoogste goed? „ die dan zich bewust was, God beledigd te hebben, begreep „ dat hy eerst *verzoend* moest weezen; maar *op wat Wyze*, „ kon hy niet verzinnen: zoude God het alles *kwytschelden*, „ hoe bestont zulks met zyne (e) *Gerechtigheid*? En daar „ het in deezen op zynen Vryen-wil aankwam, hoe konde, „ men, buiten *uitdrukkelyke verklaaring van dien Wil* zich „ daar van verzekeren? Etlyke Wysgeeren zochten van „ ouds

(a) „ Bekend zyn de woorden van SENECA. *Deos coluit quisquis imitatus est*, maar hoe passen daar op deeze andere, *Deorum ignobilem turbam adorabimus, ut meminerimus cultum ejus magis ad morem quam ad rem pertinere*; daar AUGUSTINUS wel op zegt, *colebat quod arguebat, quod culpabat adorabat.*

(b) Zie eene fraaije Verhandeling hier over in *Bibl. Rais. Tom.* 30. *Part. I. art.* 1.

(c) „ Zie eene gelyke Verhandeling in *Bibl. Rais. Tom.* 29. *part.* 2. *art.* 1.

(d) „ *A defense of the Christian Religion. cap.* 23.

(e) „ Zie Wolzeley *Redelykh. van 't Schrift. Geloof p.* 182.

„ ouds, (gelyk nog TINDAL, met andere onvoorzigtige
„ *Vrydenkers*,) te ſteunen op Gods medelyden voor zwakke
„ ſchepzels; maar het is in allen gevalle niet meer, dan
„ eene *loutere moogelykheid*, immers eene onzekere *waar-*
„ *ſchynelykheid*, *Gunſt* te zullen verwerven daar geene *be-*
„ *lofte* van gedaan is: *Heb ik gezondigd, wat zal ik u doen?*
„ *Ik Elendige Menſch, wie zal my verloſſen?* was van ouds
„ (en moet nog zyn) de Taal der geenen die, *in veelen ge-*
„ *ſtruikeld hebbende*, niet zeker wiſten dat de Vader over
„ zyne Kinders zich zoude ontfermen. Overyling, verzoe-
„ kingen, hebbelykheden *Verſchoonen* wel eenigzints, doch
„ neemen de Schuld niet weg; *Genoegdoening* te geeven is
„ in der Menſchen vermoogens niet; *berouw*, *en boete* kan
„ niet te rug werken, noch maaken het reeds begaane, als
„ of het nooit begaan ware. *Eene* WET ſchryft aan ALLEN
„ DEZELFDE pligten voor, en veroordeelt ALLE Overtre-
„ ders, naar inhoud *derzelve*; zoo dat de *Onſchuldigen* alleen
„ voor de Vierſchaar moogen beſtaan; dus *ieder Menſch* van
„ de naauw gezette *Regtvaardigheid van* GOD, het ſtipte ge-
„ volg zyner handelingen te wachten hadde, indien (op
„ voorwaarde van Geloof voor het *Verſtand*, en bekeering
„ voor *den Wil*,) de zagte Verdraagzaamheid van het OP-
„ PERWEEZEN geene *Vrywillige* en *Gunſtryke* VERZOENING
„ hadde aangekondigd: zoo blyft DE WET niet minder Hei-
„ lig, Rechtvaardig en Goed; den Menſch aanwyzende hoe
„ hy *bevryd* kan blyven van *Ziels-ziektens*; dan uit GENADE
„ koomt het eenige middel ter *Geneezinge*; *de Eerſte* is een
„ *Volmaakt Voorſchrift*, tot welken trap men diene op te
„ klimmen; *de Tweede* is eene verdraagzaame *Aanneeming*
„ van de uiterſte poogingen der Menſchen, die zich naar
„ dat *Voorſchrift*, zoo naa moogelyk zoeken te gedraagen,
„ met *Gode alleen* oprechtlyk te geeven Eere en Heerlykheid!
„ Welke volmaakte DRANGREDENEN voor Chriſtenen, tot
„ naukeurige waarneming van hunne pligten!

VRYMOEDIGE AENMERKINGEN OVER DE NEDERDUITSCHE WERKEN EN SCHRIFTEN, die onlangs uitgegeven zyn.

Kort en zakelyk uittrekzel van het tweede deel des berugten Werks van den Wel-Eerwaarden en zeer Geleerden Heer J. E. Jungius enz. *Te Leeuwarden by* H. A. de Chalmot. 1762. *in quarto* 31 *bladzyden.*

Dit gefchrift heeft een bedriegelyken tytel. In 't jaar 1751 heeft *Adriaan Wor* te *Amfteldam* uitgegeven, *kort begrip of zakelyke inhoud van het doorwrocht werk van den Wel-Eerwaarden en zeer geleerden Heer* J. E. Jungius, *door* P. J. Al. Dit *Kort begrip*, gaande over het diestyds uitgekomene eerfte deel, is zeer wel uitgevoerd, en ftrekt om enigermate een geleidelyk denkbeeld te erlangen van dat zo zeer uitgebreide Werk. Op 't zien nu van den bovenftaande Tytel, zou men gereedlyk denken, dat dit een Stukje was van gelykfoortigen inhoud, als dat voorgaande, met opzigt tot het volgende deel; doch 't is ver van daar: 't behelft niets anders, dan de *Brief door den Heer* Jungius, *gefchreven aan de* Theologifche Faculteit *te* Harderwyk, *met verzoek van* Approbatie *van 't tweede Deel*; en vervolgens *aanwyzingen van enige verkeerde ftellingen in 't gemelde Deel voorkomende.* Al 't hier aangetekende is betrekkelyk tot zyne hoofdftelling, dat hy door Jefus Chriftus geroepen is tot de Koninglyke Waardigheid; om het aanftaande oordeel en den ondergang van Rome en den Paus aan te kondigen; om de Joden in Canaan te leiden, aldaar over hen te regeren; en tevens de Alleenheerfcher der ganfcher Aarde te zyn, aan wien alle Volken zich zullen onderwerpen: met aanduidinge dat hy in deze Koninglyke waardigheid regeren zal tot aan de voleindiging der Wereld. Men heeft dit Stukje, dat op zich zelve nauwlyks twaalf bladzyden kon beflaan, tot 31 bladzyden weten te brengen, door de Schriftuurplaatfen, welken de Heer *Jungius* op zich en deze omftandigheden toepaft, niet alleen aan te haalen, maar in 't breede, en dus zelfs geheele Hoofdftukken, uit de gewyde Bladeren uit te fchryven.

Ver-

Verzameling der Godvrugtige en Stigtelyke Brieven, van wylen den Eerwaarden Heer Jakobus Hervey. *Uit het Engelsch vertaald. Met een voorafgaande Levensberigt van denzelven. Te Amsterdam by* Pieter Meyer MDCCLXII. *Twee deelen in groot octavo, te zamen 724 bladzyden, behalve de Voorreden en 't Levensberigt, die CXCVI bladzyden beslaan.*

DEze Verzameling van Brieven is in drie Boeken verdeeld. Het eerste behelst Brieven *aan*, *en betrekkelyk tot*, *zyne* Familie *en* Gemeentens, *enz. ook aan Raadvragenden en Verlegenen.* Het tweede vervat Brieven *aan zyne gemeenzaame* Vrienden, *betrekkelyk tot zyn* Persoon, Karakter *en* Schriften; *midsgaders ter Beoordeelinge van zeer veele Godvrugtige* Boeken *en* Geleerde zaaken. In 't derde eindelyk vindt men Brieven, *waar in de Schryver zich* verdeedigt *of* ander verklaart; *gedeeltens van* Brieven; *en* Brieven *kort voor zyn* Dood *geschreven.* — De zodanigen die smaak hebben in de manier van denken van den Eerwaarden *Hervey*, (waar van we by ene voorgaande gelegenheid gewag gemaakt hebben *,) zullen deze Brieven met zeer veel genoegen lezen: doch zy, die gewoon zyn op ene bepaalder wyze te denken, zullen in 't lezen van dezelven menigwerf klagen, over nodeloze uitweidingen, en gebrek van klaarheid en bondigheid. Egter konnen ook deze laatsten hier Brieven vinden, die hun behagen, zo ten aanzien van Geleerdheid als van Godsvrugt. Inzonderheid konnen deze Brieven strekken om 's Mans character nader te leren kennen; men zal in 't lezen derzelver gedurig ontdekken, dat hy een zeer yverig, doch tevens een zeer bescheiden Voorstander was van 't geen hy oordeelde de Euangeelische waarheid te zyn; en dat men genoegzaamen grond heeft om hem hoog te agten als een mensch die in oprechtheid wandelde, en boven al betoonde Jesus lief te hebben, en zynen Naasten te beminnen. Tot een staal hier van diene het volgende gedeelte van een Brief, in beantwoording op een brief *tegen het twisten der Godgeleerden.*

„ De Geschillen zyn my immer zo zeer tegen de borst als ze u „ konnen zyn: want daar de (Godgeleerde) Twist begint, eindigt „ maar al te dikwils de Godsdienst. En ik zal my nooit, (dat „ beloof ik u,) in 't strydperk begeven; zo ik 'er niet volstrekt „ toe genoodzaakt word. Maar als de omstandigheden my uit„ eischen, om in zulk eene gelegenheid in druk te verschynen, zal „ ik tragten een behoorlyke ontzag te toonen, omtrent het uitmun„ tend berigt van SALOMON (†): *een zagt antwoord keert de grim„ migheid af; maar een smartend woord doedt den toorn opryzen.* — „ In plaats van mynen Tegenspreker door hakkende en houwen„ de bestraffingen en berispingen te verbitteren, zal ik, indien „ het mogelyk is, hem door eene opregt eerlyk en eerbiedige be„ handeling noodzaken, om zyne geestgesteldheid te matigen; en „ door eene sterkdringende gepastheid van bewyzen hem pogen „ over te halen, om alle zodanige stellingen als my dwalingen „ schynen vaar wel te zeggen. „ *God*

(*) Zie *Vaderl. Letteroef.* I *D. bl.* 609-611. (†) *Spreuken XV. vers.* 1.

„ *God* de *Heere* gunne my genadelyk, dat ik nimmer te werk gaa
„ met eene onbetamelyke gevoeligheid, hoe groot ook de terging
„ zyn moge van myne Tegensprekers; maar dat ik, in alle myne
„ Schriften en Verkeeringen met menschen, den haastige geest
„ vermyde, op dat ik myn eigen gemoedsvreê niet hindere, en
„ myn post als een Christen en Christenleeraar niet onteere.

„ 't Is by my een regel, altyd de goede hoedanigheden te melden, zelfs van quaade menschen; voor al wanneer andere hen met ongenadige strengheid beoordeelen: —En ik wenschte, dat alle en ieder Geschilverhandelaar en Tegenschryver zo veel opregtheid en eerlykheid wilde leeren, dat hy den besten zin en flot wilde geven aan het boek van dengeen, tegen wien hy zich verzet, en dat hy 'er van wilde omhelzen 't geen in 't algemeen goed is, hoe zeer hy eenige meningen van den betwisten Schryver mogt in twyffel trekken of afkeuren.

„ Met *alle menschen vrede te houden*, en in vredè te leven, is myn ernstig verlangen, en dagelyks bidden; en om dat te doen, ben ik hoe langer hoe meer overtuigd, wegens het noodwendige van opregtheid, ootmoedigheid, en consćientieus agtslaan, op het voorbeeld van onzen *Heer* en Zaligmaker *Jesus Christus*.

Het Levensberigt van den Eerwaarden *Hervey*, aan 't hoofd dezer Verzamelinge geplaatst, en door den Heer Vertaalder, zo uit den mond en pen van oor en ooggetuigen, als uit 't Mans brieven zelven, de Engelsche Nieuwspapieren en enige andere Boeken en Schriften, opgesteld, is zeer nauwkeurig, en gaat ook over de minste byzonderheden van 's Mans leven, zelfs vindt men hier meer dan eens waarschylyke giffingen van 't geen zyn Eerwaarde gedaan heeft in omstandigheden, waar van geen nadere onderrigting te verkrygen was; hier by komt nog nu en dan ene verdediging van den Eerwaarden *Hervey*, inzonderheid met betrekking tot zyne gevoelens en leerwyze. De Schryver van dit Levensberigt staat, by gelegenheid ener byzondere aanmerkinge, toe, dat de Lezers vrylyk oordeelen, *of hy ook te ingenomen zy met zynen held*; deze vryheid over 't algemene beloop van dit geschrift genomen zynde, zullen vele Lezers zeker niet vreemd zyn van te denken, dat zulks in verscheidene gevallen doorstraalt. De onpartydigheid, ten minste in uiterlyken schyn bewaard, gevalt doorgaans ruim zo wel in 't lezen van Levensbeschryvingen, voor al van menschen, die zeer onderworpen zyn aan verschillende oordeelen, als ene openbare partytrekking ten voordeele van den overleden.

Chronyk van Amsterdam, zynde eene korte en zakelyke Beschryving, *van al het geene, zedert deszelfs* Begin, *wanneer het nog* Dorpswyze *bewoond wierd, en naderhand tot een* Stad *geworden; met hare* Vergrootingen, *byzondere* Gebouwen, Geschiedenissen, *en voorts alles wat* Merkwaardig *in en omtrent dezelve is voorgevallen; uit de beste* Geschiedschryvers *deezer Stad by een vergadert, en tot algemeen nut en dienst beschreven. Te Amsterdam by* Jacobus Kok.

Kok. *Eerste Deel, behalve ene korte Voorreden* 378 *bladzyden in groot octavo*.

MEn kan uit dit Opschrift het bedoelde van den Autheur genoegzaam afleiden; wat de uitvoering tot dus ver in dit eerste deel aangaat, het geschiedkundige, tot op het jaar 1658, is in de eerste 59 bladzyden ter loops met weinig oordeel ontvouwd; het overige van dit Stuk behelst ene beschryving der Gebouwen, der Regeringe en Besturinge dezer Stad, die ver van nauwkeurig is.

Onpartydige Brief aan den Nederlandsche Spectator, behelzende zo eenige gemaakte Aanmerkingen op zyn Werk, als de waarschynlyke redenen, hem, tot het nederleggen van zyn Spectatoriaale pen bewoogen hebbende. 59 *Bladzyden in groot octavo*.

DEze Brief behoort onder die soort van Spotschriften, welken iets anders voorwenden, en iets anders bedoelen; als strekkende om 't gedrag en de denkbeelden van zommige menschen te hekelen, onder 't voorgeven van 't melden der reden, die den Spectator bewogen hebben de pen neder te leggen. De Schryver van dezen Brief heeft een al te gerekten styl, voor die soort van Schriften; men vindt 'er zomtyds geestige slagen in, doch in zommige gevallen is hy niet vry te spreken van zich al te sterk uit te drukken, en te personeel te schryven, dat in Stukjes van dien aart geen plaats behoort te hebben. Hy heeft het, by voorbeeld, inzonderheid geladen op het buitenspoorige gedrag veler Geestelyken, en verhaalt by die gelegenheid ('t geen egter nader bewys zou vereischen, eer men 't als geloofwaardig kan aannemen,) „ dat men eens in zekere Synodaale Vergadering, by dewelke zeeker Preedikant, wegens zyn onbehoorlyke leven, en zyne afwyking van de Leer der Gereformeerde Kerk was aangeklaagd, door een ter dier tyd zeer beroemd Theologant hoorde adviseeren, *dat men wegens zyn onordentelyk levensgedrag nog wel iets zoude konnen door de vingers zien, en hem dieswegen verschoonen; indien hy maar Orthodox in de Leer was, doch, dat hy van de aangenoomen Leer slechts ietwes, hoe gering ook, afwykende daarom behoorde gedeporteerd te werden, om dat de zuiverheid van de Leer verre boven de zuiverheid van de zeden was te schatten*.

Bedenkingen over de verbeteringe van de Rympsalmen. Te Groningen by Benedictus Greydanus. *In groot octavo* 24 *bladzyden*.

DE Schryver van dit Stukje zyne gedagten over dit onderwerp beginnende met de noodzaaklykheid der verbeteringe, gaat vervolgens over om te beschouwen hoe dit Werk aangevat behore te worden, en hy besluit *met het gemeen gevoelen voor een geheel nieuwe berymінge*. Maar, zegt hy, dan is de vraag: *welke beryming te kiezen!* In 't beantwoorden dezer vraage heeft men zich, zynes oordeels, niet te bepalen, aan ene beryming van de 150 Psalmen, allen door denzelfden Autheur of 't zelfde Genoodschap berymd; maar zich voor te stellen het verkrygen der *beste berymінge*; en dit leidt hem

hem om te besluiten, dat *de beste beryming van elken Psalm by keuze uit verscheiden Dichteren moet worden gehaald.* Dan hier toe is een nauwkeurige proefsteen nodig, en dezen vindt men, naar de gedagten van onzen Schryver, in de volgende regelen. (1) *De beryming van de Psalmen moet niet meer noch min zeggen dan de Goddelyke Dichter opgeeft.* (2) *In dezelve moet de zaakelyke inhoud van onze overzettinge behouden worden.* (3) *De beryming moet geschieden in zuivere Nederlandsche Poëzye.* (4) *De rymtrant van Datheen, dat is, dezelfde langte der regelen en schikking der rymslagen, moet behouden worden;* (5) *De Berymer egter moet niet gebonden zyn aan de veelheid van Vaarzen;* maar, (6) *De gewoone Nooten moeten als noch blyven.* Hier by komt dan in aanmerking dat de Poëzy in Zangstukken zich, zo veel doenlyk is, behoort te vlyen naar de welluidendheid der Muzieke; onze Schryver wil nogtans hier op niet sterk dringen, dan alleen in zo ver, dat men zich benaarstige om deze twee hoofdregels in 't oog te houden. *Dat men de welluidenste klinkers voor trekke, en zich, zo veel mogelyk is, wagte van opbooping van harde medeklinkers:* en, *dat de zaaken en nooten zo veel doenlyk overeenstemme,* in diervoege „ dat „ men geen laage zaaken onder hooge nooten, noch hooge onder „ laage betrekke, geen sterke gemoedsdrift langzaam, geen ruste „ vliegend, uitdrukke ". — Naar deze regels behoorde men, zynes agtens, de Berymingen te toetsen, om uit de handen veler Dichteren de beste beryming te erlangen.

Ter bevorderinge hier van werd, naar zyn inzien, vereischt, het aanstellen van Kerkelyke en Polityke Gemagtigden, om eerst de vorm, naar welke de beryming gekeurd zal worden, te bepalen, en vervolgens de keuze te doen, eerst in elke Provintie in 't byzonder, en naderhand door 't gansche bondgenootschap: men moest, door ene openlyke bekendmaking, de Liefhebbers opwekken, om naar die gestelde vorm te werken: en men behoorde zich in dit alles te bedienen van een schriftelyk advys van ten minste één voornaam Dichter, en één Muziekkenner. — Op deze gronden, als aannemelyk vooronderstelt, bouwt onze Autheur ten laatste een plan, volgens het welke dit Werk zyn volkomen beslag zou konnen erlangen binnen twee jaaren na het genomene besluit: en hy betuigt in 't slot, deze zyne gedagten ter toetze te geven, „ niet om bevit te worden, maar om „ hen, die op de hoogste verbetering gezet zyn, van de mogelykheid te overtuigen, en aanleiding te geven, om zyne gelegden „ voet volmaakter te polysten ".

De Schryver van dit Stukje komt alleszins voor als iemand, die ernstig op zyn Project gedagt, doch de zwarigheden in de uitvoering niet nauwkeurig naagegaan, of te ligt geagt heeft.

De Hedendaagsche Koopman, gedrukt na de Copy van F. ten Hoorn, *behalve de Voorreden* 280 *bladzyden in octavo.*

EEn Roman van de slechtste soort, bestaande uit ene verzameling van onkuische bedryven en fieltestukken, zonder eens de waarschynlykheid in 't oog te houden.

Beschryving der Stad Schoonhoven, *te zamen gesteld, door* Henricus van Bercum, *nader overzien en merkelyk vermeerdert, door den Wel Ed. Gestrengen Heer* J. A. B. *M* D. *Te Gouda by* Gysbert *en* Willem de Vry 1762. *Behalve de Opdragt enz.* 616. *bladzyden in quarto.*

De liefhebbers van 't onderzoek van den staat en geschiedenissen onzes Vaderlands, zullen dit Werk over 't algemeen met genoegen doorbladeren, voor zo veel 't ons een berigt geeft van eene der Hollandsche Steden, waar van tot nog geene breedvoerige beschryving het licht gezien had: en de Autheur zich benaarstigd heeft, om alles na te gaan, en op te tekenen, wat ons aangaande deeze Stad, en derzelver lotgevallen nader zou konnen onderrigten.

Onze Schryver, een aanvang maakende met te melden op hoedanigen grond het thans genaamde *Schoonhoven* gestigt is, en wat men in aanmerking heeft te neemen, omtrent deszelfs drie waterstroomen, de *Lek*, de *Vlist*, en de *Sevender*; gaat vervolgens over tot den naam en oudheid der Stad. Ze ontleent waarschynlyk den naam van de welgelegenheid des *Havens*; van waar men haar oudtyds *Schoonhaven* noemde, dat in *Schoonhoven* verwisseld is. Men vind haar onder deezen naam niet gemeld voor 't jaar 1233; doch 't is te vermoeden, dat deeze plaats, als een dorp of gehugt, onder den naam van *Haveke* of *Haveskedrecht* al vroeger voorkomt; en men heeft rede om te denken, dat reeds omtrent het jaar 800 eenige menschen zich alhier met 'er woon nedergezet hebben. Zeker gaat het dat *Schoonhoven* in 't jaar 1280 eene Stad was, doch of het geeven van Stads Regt aan een *Hollandschen* Graaf of *Uitrechtschen* Bisschop toe te schryven zy, is niet te bepaalen.

Dit Stadje was diestyds eene Heerlykheid, den Heer *Nicolaas van Catz*, stigter van *Gouda* in 't jaar 1272, toebehoorende; voor hem zullen 'er ongetwyfeld reeds Heeren van deeze Heerlykheid geweest zyn, doch men kan ze niet met zekerheid melden. Deeze Heerlykheid was, zo 't onzen Schryver toeschynt, tot omtrent het jaar 1300, een *Stigts* Leen; doch de *Schoonhovensche* Heeren uit het Geslacht van *Henegouwen* en *Blois*, door onzen Autheur kortlyk gemeld, hebben die Heerlykheid, zedert het jaar 1309, van de Graven van *Holland* te leen bezeten: en naa den dood van *Guido van Châtillon*, Kinderloos overleeden in 't jaar 1397, vervielen de Heerlykheden van *Schoonhoven* en *Gouda*, met het naar deeze Heeren genaamde Land van *Blois*, aan *Holland*.

—— Onder deeze vroegere, en insgelyks onder den latere regeering, is *Schoonhoven* begiftigd met verscheidene Handvesten, Privilegien en Voorregten, die onze Autheur in 't breede opgeeft; ook merkt hy byzonder aan, dat *Schoonhoven* oudtyds den voorrang gehad heeft boven *Gouda*, tot dat Hertog *Philips*, in 't jaar 1433 als Graaf van *Holland* gehuldigd, *Gouda* tot eene van de groote *Hollandsche* Steden verhief, waar door *Schoonhoven*, toen waarschynlyk door *Margareta van Bourgondie* in Lyftogt bezeten, haaren voorrang verlooren heeft. —— Met opzigt tot 's Lands regeering, vindt men dat *Schoonhoven* vervolgens, met andere kleine Steden, meermaals op de Dagvaarden van *Holland* beroepen en verscheenen is, inzonderheid om haare toestemming te geeven op de geëyschte Beden; doch dat ze beschreeven wierd op de Algemeene Dagvaard der Staaten van de *Nederlanden*, blykt niet. Naa 't jaar 1542 werden de kleine Steden, en dus ook *Schoonhoven*, niet meer beschreeven: in 't jaar 1572 werden ook eenige kleine Steden ter Dagvaard geroepen, maar *Schoonhoven* was toen nog onder de magt van den Koning; in 't volgende jaar verscheen ook deeze Stad op de Dagvaard, en verkreeg eene vaste zitting en stem in de Staaten van *Holland*, gelyk ze nog heden heeft, als zynde de tiende onder de *Zuidhollandsche* Steden. Ook heeft *Schoonhoven*, zedert het jaar 1620, regt om iemand af te vaardigen in 't Collegie van de Gecommitteerde Raaden van *Zuidholland*, beurtelings, met *Schiedam* en den *Briel*: ze heeft insgelyks op haaren tour zitting in de Rekenkamer, doch ze heeft met *Schiedam* en den *Briel* meer dan eens vrugtloos getragt zitting te verkrygen in de Generaliteits Rekenkamer. *Schoonhoven* zendt geen Afgevaardigden ter Vergaderinge van de Staaten Generaal, noch Raad van Staaten: alleen zendt ze ter Admiraliteit in *Vriesland*; waar in ze met *Purmerend* in *Noord-holland* beurthoudt. — Deeze Stad behoudt nog het oude voorregt van geduurig twee Heemraaden te hebben in het Collegie van Dykgraaf en Heemraaden van de *Krimpenderwaard*: ook heeft ze het regt, dat aldaar om het 22ste jaar de Synode der Gereformeerde Kerken van *Zuid-holland* gehouden wordt.

De handel deezer Stad, gelyk onze Autheur verder aanmerkt, was eertyds zeer bloeijend, doch is van tyd tot tyd zeer afgenomen; men vindt 'er thans veele Koperslagers, en eene menigte van Zilversmeden, die in 't klein werken: het maaken van Tabakspypen, (waar in deeze Stad egter niet by *Gouda* te vergelyken zy,) gaat 'er nog redelyk sterk in

zwang

zwang: ze blyft nog bekend van wegens haare beroemde Koekebakkeryen, en vermaard van wegens haare Zalmvangst; hoewel de Visschery voor de Stad zelve zeer verminderd zy.

Onze Schryver doet, op 't beschouwen van den verloopen handel, volgen, een verhaal der ongelukken aan *Schoonhoven*, door Brand, Oorlog en Watersnood; hier aan hegt hy eene korte meldig van de aanzienlyke Vergaderingen, die binnen deeze Stad gehouden zyn; en gaat daar op over tot eene bepaalder beschryving der Stad, ten aanzien van haare gelegenheid, sterkte enz., waar van we eenige der voornaamste byzonderheden zullen melden.

Schoonhoven, gelegen aan den rechter oever der Lek, schuin over *Nieuwpoort*, hebbende *Gouda* omtrent drie uuren gaans ten Noordwesten, *Rotterdam* omtrent zes uuren ten Westen, en *Oudewater* ruim twee uuren ten Noordoosten, had in haare eerste opkomst slegts een aarden wal, doch is reeds omtrent het jaar 1320 met een steenen muur omringd, en in laater tyd met Vestingwerken versterkt. Inzonderheid is de Stad, in 't jaar 1672, tegen den aanval der Franschen, en in 't vervolg van tyd nog meer, ten koste van 't gemeene land van *Holland*, naar de hedendaagsche manier, in staat van tegenweer gesteld en onderhouden: ze heeft haare voornaamste sterkte in de omleggende laage en moerassige gronden, die men altoos door verscheidene Sluizen kan onder laaten loopen. De Bezetting der Stad bestaat doorgaans uit twee Compagnien Voetvolk, van een of van twee verscheidene Regimenten, die door *Holland* betaald worden. — Aangaande de tegenwoordige grootte der Stad, zy is lang omtrent 160, en breed, omtrent 105 roeden Rhynlandsche maat: men telt 'er omtrent 605 Huizen, die door omtrent 2500 menschen bewoond worden. —— *Schoonhoven* zou in den omslag der Lasten, in den last van Honderd Gulden, wegens de Verpagting die aldaar geschiedt, moeten opbrengen elf stuivers, tien en een zestiende deel van een penning.

Met opzicht tot de voornaame Gebouwen der Stad, deezen zyn klein in getal. Men gewaagt van een Slot dat 'er ontwyfelbaar eertyds geweest is, en het welk men in 't jaar 1577, met de meeste Sloten in Nederland vernield heeft; maar de nette standplaats hier van schynt niet met zekerheid te bepaalen te zyn. Het Raadhuis is een oud cierlyk gebouw, en heeft een fraai toorentje, met een Speel- en uurwerk. De Doelen is een aangenaam gestigt, in 't jaar 1618 gebouwd. De tegenwoordige Waag is gebouwd, of wel geheel vernieuwd in 't jaar 1758; zy is zeer wel geschikt voor den han-

del; en eene ongeloovelyke menigte Hennips wordt 'sjaarlyks in dezelve gewoogen. Men vindt hier ook een Schoolhuis, dat een groot gebouw is, als mede een Wapen- of Tuighuis het *Magazyn* genaamd. Nevens de Waereldlyke komen de Geestelyke gebouwen der Stad in aanmerking. Men heeft hier maar ééne Kerk, in welke de *Gereformeerde* Godsdienst geoefend wordt, die onze Autheur zo ten aanzien van den voorgaanden als den tegenwoordigen tyd in 't breede beschryft: zy wordt thans bediend door drie Predikanten, en men heeft 'er wyders vier Ouderlingen en vier Diaconen. Men had ook oudtyds voor de Reformatie, behalve de Klooster-kerken, hier geen andere Kerk dan deeze, aan Gode toegewyd, onder aanroeping van den H. Apostel *Bartholomæus*, als nog van de Roomscatholyken te *Schoonhoven* voor Patroon of Schutheilig geëerd. Het getal der Kloosters alhier in vroegere dagen was vier, twee van het Manlyke, en twee van het Vrouwlyke Geslacht: die der *Carmelieten* en der *Cellebroeders*, die van St. *Elizabeth* en van St. *Agnes*: behalve deezen was 'er nog een Klooster, en wel het voornaamste, een weinig buiten de Stad, *de Hem* genaamd, zynde een Klooster van de *Kanoniken Regulieren*, naar den regel van St. *Augustinus*; in 't welke ook Kloosterling geweest is de voornaame *Cornelius Lopsen*, bekend onder den naam van *Cornelius Aurelius*, in zyn leeven Leermeester van *Erasmus van Rotterdam*. Een genoegzaam berigt van deeze Kloosters gegeeven hebbende, gewaagt onze Autheur van de overige Godsdienstige Gestigten, in en omtrent *Schoonhoven*, als het Gasthuis, nu een Armhuis voor Kinderen en oude Lieden; het Leprooshuis, thans een Stads Herberg, het oude Mannen huis, en het Weeshuis. Hier by komt nog de Kerk der *Remonstranten*, die door één Predikant bestuurd wordt, en eindelyk de Vergaderplaats der *Roomscatholyken*, die door één Priester bediend wordt.

Verder geeft de Schryver een beknopt berigt van de geleerde Mannen, die binnen *Schoonhoven* gebooren zyn, en 't stigten van verscheidene beurzen ter ondersteuninge van behoeftige Studenten: hier op laat hy volgen eene ontvouwing van de oude en nieuwe Regeeringsvorm der Stad; als mede een verhaal van de verwisseling in Kerkelyke zaaken, voorgevallen binnen *Schoonhoven*. In deeze twee laatstgemelde Hoofdstukken komen ettelyke byzonderheden voor, die eene nadere overweeging zouden verdienen; doch de bepaaldheid van ons bestek laat ons thans niet toe hier over breeder uit te weiden. Onze Schryver besluit eindelyk dit zyn Werk

met

met de opgave der Naamlyſten der Wel Ed. Magiſtaats-Perſoonen, zo ver 't hem mogelyk geweeſt is, dezelven na te konnen ſpooren.

Beſchouwing der Wonderen Gods, in de minſt geachte Schepſelen of Nederlandſche Inſecten, door CHRISTIAAN SEPP. *Eerſte Deels derde en vierde Stuk. Behelzende de Verhandelingen over de Nagt-Vlinders van het eerſte en tweede Gezin der eerſte Bende. Te Amſterdam, gedrukt voor den Auteur* 1762, *het derde* 10 *en het vierde* 8 *Bladz. in groot Quarto, met gekleurde Afbeeldingen.*

WY hebben, by gelegenheid van de twee eerſte Stukjes van deze Verhandelingen, onze Lezers een berigt gegeeven van het ontwerp welk zich de Heer SEPP, met dit Werk, heeft voorgeſteld, en de uitvoering van het zelve, welk met de uitgave van de gemelde twee eerſte Stukjes begonnen was (*). Van de Dagvlinders der eerſte en tweede Bende gehandeld hebbende, gaat nu de Schryver over tot de Nagtvlinders van de eerſte Bende; en wel tot die van het eerſte Gezin dezer Bende, in het derde, en van het tweede Gezin derzelfde Bende in het vierde Stukje.

Eerſte Verhandeling, van de Gehakkelde Pylſtaart-Vlinder.

Hier worden vooraf opgegeeven. I. De kentekenen der Nagtvlinderen en hunner Rupſen en Poppen, in 't algemeen, of van derzelver geheel geſlacht. II. De Kentekenen der Rupſen, Poppen en Vlinderen van de eerſte Bende der Nagtvlinderen. III. De Kentekenen der Rupſen, Poppen en Vlinderen van 't eerſte Gezin derzelve Bende.

Onder de Kentekenen der Nagt-Vlinderen, in 't algemeen, heeft onze Schryver ook dit, 't welk tot verklaring van den naam van deze Diertjes kan ſtrekken. „ De natuurlyke neiging dezer Vogeltjes, tot de Nagt en Duiſterniſſe, is eindelyk mede het voornaamſte onderſcheid tuſſchen hen en „ de Dag-Vlinderen; en eene eigenſchap, waar doorze te „ recht den naam van *Nagt-Vlinders* hebben gekreegen. Zy „ ſchuwen altoos het licht, en houden zich over dag ſchuil, „ dien geheele tyd doorbrengende, zo het ſchynt, met ſlaa- „ pen; ten zyze daar in door 't een of ander geval geſtoord „ wor-

(*) Zie *Vaderl. Letteroef.* D. II. No. VIII. Pag. 620.

„ den; maar zy ontwaaken uit hunne diepen slaap, zo dra
„ de Zon is ondergegaan, en de schemering het aardryk be-
„ dekt. Zy komen hoe langer hoe meer in beweging, naar
„ mate de donkerheid zich verheft: eindelyk gaanze ter
„ vlugt, en verlustigen zich in de duisternisse der Nagt, met
„ hun voedsel te zoeken en hun geslacht voortteplanten.
„ Maar de aanbreekende dageraad staakt hunne vermaaken
„ en brengt hen weder in ruste".

Van de Rups van het eerste Gezin der eerste Bende spreekende, zegt hy, dat zyn gewoone voedsel is Wilge- en Populierbladen, en dat men hierom de eijeren van den Gehakkelden Pylstaart-Vlinder, meest al op deze boomen vindt. Altoos zynze aan de onderste zyde der bladen gelegd of gelymd, en doorgaans maar één aan een blad, ten zy door een byzonder toeval, dat het Vlinder-wyfje buiten staat geweest is van het eene blad of boom naar een ander te vliegen. Men vindt deze eijeren in *Juny*, *July* en *August*; en na ruim 14 dagen, of drie weeken, komen 'er de jonge Rupsen uit. Alle de eitjes zyn op de bovenste zyde een weinig ingedrukt, anderzints glad en glansig.

De jonge Rups ter wereld komende is overal witagtig of bleek-geel van kleur, welke naderhand in schooner groen verandert; waar aan eerst witte, doch naderhand geele stippen, waar mede de geheele Rups vervolgens als bezaaid is, benevens de zeven schuine streepen, ter wederzyde van het lyf, te voorschyn komen. Na haare geboorte is het eerste voedsel welk zy nuttigt, de ledige dop van haar ey, en hier na begint zy de kant van het blad, waarop zy gezeten is, af te byten en te eten. Vyf of zes dagen oud geworden zynde vervelt zy voor de eerste maal. Het nieuwe gewaad, waar in ze thans verschynt, is genoegzaam van dezelfde groene kleur, als het oude, maar de schuine witte of geele streepen en stippen zyn nu ongelyk kenlyker. Het hoofd, voorheen rond geweest zynde, heeft thans een driekante gedaante, en verschilt merkelyk in groote; ook is het hoorntje nu ongelyk langer en dikker, dan van te voren. Het afgestroopte vel is nu haar eerste lekkerny, 't welk zy schoon opeet; gelykze ook na iedere vervelling, welke niet minder dan drieën niet meer dan viermaal geschiedt, gewoon zyn te doen. Deze Rups in haare natuurlyke gedaante, grootte en kleur afgebeeld zynde, geeft de Schryver hier door een zeer klaar denkbeeld van dezelve, en veel nauwkeuriger dan met woorden zou konnen gedaan worden; waarom wy deze Figuurtjes den Lezer niet genoeg kunnen aanpryzen.

Ver-

Vervolgens beschryft de Heer SEPP de eerste gedaante-Wisseling van dit Insect in een Poppe. De tyd hier toe voorhanden zynde, begeeft zich de Rups van de bladen naar beneden op de aarde; wroedt tamelyk diep in de aarde, en maakt hier een onderaardsch hol, zo vast en effen van wanden, vloer en verwulfsel, dat het zeer wel naar een grafkelder gelykt. Men kan haar tot de waarneming, in een Suikerglas, ter helfte toe met versche tuinaarde gevuld, plaatsen, om alles te zien. Na agt dagen hier gelegen te hebben, wordt zy een Poppe; in welken staat zy den winter over blyft liggen. Al wat in dezen staat, en voornaamlyk tegen 't voorjaar, wanneer 'er de Vlinder uit voortkomt, gebeurt, wordt van onzen Autheur, zeer klaar en naauwkeurig voorgesteld; gelyk ook, hoe in plaats van een Vlinder een Wesp uit deze Poppe voor den dag komt. Dan naamlyk, als een Rups met het zaad van Wespen en Vliegen is belegd geworden. De worm uit zodanig een ey voortgekomen, na dat de Rups in een Poppe veranderd was, verknaagt en vernielt den toekomenden Vlinder, om zich zelve hier te bewaren.

De uitkomst van den Vlinder, en de Vlinder zelf, worden hierop, met gelyke naauwkeurigheid voorgesteld, en door verruklyke afbeeldingen, voor het oog ten toon gespreid, zo van een rustend mannetje als van een vliegend wyfje.

„ Eer ik deze Verhandeling eindige ", zegt de Schryver, „ zal ik den Liefhebberen, welken 'er werk van maken om „ de gemelde Vlinders uit de Rupsen optebrengen, dezen „ goeden raad geeven, datze de Poppen den Winter over „ in de aarde gelieven te laten liggen tot in Maart of April, „ want eerder daar uitgenomen zynde, lopenze gevaar van „ te sterven. Wel is waar, dat somtyds eene Poppe, wanneerze maar eenige weeken in de aarde gelegen heeft, en „ dus nog voor den Winter 'er uitgenomen wordt, evenwel goed blyft; doch dit is maar by geluk. Zekerder gaat „ het, dat men ze in hunne onderaardsche verblyfplaatsen, „ welken zy zich zelven toebereid hebben, tot in 't Voorjaar ongestoord laat liggen, en ze 'er dan uitneemt.

In het tweede Stukje komt ons eerst voor eene beschryving der Nagtvlinders van het tweede Gezin der eerste Bende. De Vlinder het *Kroon vogeltje*. „ Het Insect, dat thans „ het voorwerp onzer beschouwinge zyn zal ", zegt de Heer SEPP: „ zorteert onder het tweede Gezin van de „ eerste Bende der Nagt-Vlinderen. Uit de vorige Verhan-

„ delingen zullen myne Lezers, denke ik, reeds begreepen
„ hebben, dat ik de Vlinders in 't algemeen, onder zes Af-
„ deelingen brenge. De talrykste van allen is het Gezin,
„ daar ik nu van spreeke, en vermids ik hier voor de eerste-
„ maal een daar onder behoorend Insect beschryve, zal ik
„ by deze gelegenheid vooraf berigt geeven van de Kente-
„ kenen der Rupsen, Poppen en Vlinderen van het tweede
„ Gezin der eerste Bende der Nagt-Vlinderen ". Wy zullen deze Kentekenen hier eens laten volgen, om onze Lezers het genoegen te geeven van te konnen zien, wat voordeel zy hier mede tot bevordering der kennisse van de inlandsche Insecten, konnen doen. Dezelven zyn deze volgende.

1. Alle hier onder zorteerende Rupsen hebben 16 Pooten.

2. Sommigen zyn glad, en sommigen hairig. Onder de laatsten vindt men zulken die korte en fyne enkelde hairtjes hebben; anderen die geheel ruig en met lange hairen bedekt zyn; wederom anderen hebben hairbosjes, in de gedaante van borstels, en worden hierom, by de Liefhebberen, *Borstel-Rupsen* genoemd.

3. Veele dezer Rupsen veranderen in de aarde, en veelen buiten dezelve, in Poppen. Onder de laatstgemelden zyn 'er, die zich omtrent op de manier der zogenaamde Zydewormen, of ook tusschen de bladen inspinnen; anderen gaan in 't hout, en maken zich nesten van de spaandertjes, die ze 'er afknaagen, welken sommigen met een lymagtig vogt vermengen, sommigen in tegendeel, zonder eenig vogt 'er by te doen beezigen; wederom anderen gaan in dezen nog anders te werk, waar van by een andere gelegenheid.

4. De Poppen van dit Gezin gelyken die van het eerste Gezin genoegzaam in allen deele, eenige uitgezonderd. Sommigen hebben aan 't achterend een, of ook wel meer spitse puntjes; anderen niet.

5. De Vlinders van dit tweede Gezin der eerste Bende bedekken, in den rustenden stand, hun lyf met de vlerken, terwyl ze dezelven of daksgewyze 'er aan, of vlak 'er op leggen.

6. Sommigen hebben vederagtige, of zogenaamde gekamde, en anderen borstelige Sprieten.

7. Van de eijeren dezer Vlinderen kan men geen byzondere Kenmerken opnoemen; vermids ze zo in gedaante, als kleur zeer onderscheiden zyn.

„ My is zeer wel bekend ", zegt onze Schryver; „ dat
„ men Rupsen en Vlinders vindt, die zekerlyk onder dit
„ Gezin behoren, en nogtans van de overigen, ten opzich-

„ te

„ te der evengemelde Kentekenen, verschillen: doch dezen „ merke ik aan, als *Middel Insecten*, welken het eerste met „ het tweede Gezin dezer Bende, of ook deze eerste met de „ tweede Bende der Nagt-Vlinderen, als ware het, mengelen „ len "; en hier van belooft de Heer SEPP in 't vervolg uitvoeriger te handelen.

Hier op volgt de historie van den Vlinder, door den Schryver, het *Kroon-Vogeltje* genoemd, van wegen het hairig gedeelte of tooisel: waar mede hy boven op 't hoofd versierd is. En dezelve wordt in den staat van Ey, Rups, Poppe en Vlinder, naauwkeurig beschreven en in plaat vertoond.

Dan komt, in dit Stukje nog voor de Vlinder, de *kleine Wapendrager* uit de Matjes-Rups. Om dat deze eenige gemeenschap heeft met een welbekende Vlinder, de *Wapendrager* genoemd, schoon in grootte en kleur merklyk hier van verschillende, heeft onze Autheur dit diertje den *kleinen Wapendrager* genoemd. Deszelfs eijeren heeft de Heer SEPP nergens dan aan Wilgebladen en by geheele schooltjes altyd gevonden. De Rups uit zyn eytje gekomen vervelt viermaalen. De tekening op den rug dezer Rupsen gelykt eenigzins naar eene Mat, en hierom zynze, by veele Liefhebberen, de *Matjes-Rupsen* genoemd geworden. Zy zyn uit de natuur zeer genegen tot spinnen, en maken aan en tusschen de bladen webben. Zy spinnen zich ook in, alsze vervellen moeten; en wanneer zy in den staat van Poppe overgaan, niet zo digt egter, of men kan 'er de Rups en ook de Poppe in zien liggen.

Indien de eerste Gedaantwisseling in 't Voorjaar geschiedt, of vroeg in den Zomer, komt de Vlinder nog in 't zelfde Saisoen te voorschyn; en deze zyne Ega gevonden hebbende, komen daar van in de Na zomer, de eijeren, en vervolgens de Rupsen 'er uit voort; dus men dezelven in 't najaar volwassen kan vinden, welken omtrent dien tyd ook in Poppen veranderen, die den Winter over blyven liggen. Men heeft, derhalve, zomer-en winter-Teeld van dit Insect.

De Vlinder te voorschyn moetende komen, verbreekt zyn Poppe-vlies, en opent het spinsel aan dien kant daar het hoofd der Poppe ligt; want hier alleen kan hy 'er door heen booren, zonder zich te beschadigen. Op welke wyze van doen de Heer SEPP als zeer byzonder zynde, den Lezer nodigt zyne aanmerking te vestigen, tot eere van den wyzen Bestierder zo wel als Schepper aller dingen. Men zie wyders het gene dit diertje aangaat in de natuurlyke Afbeeldingen, welken hier bygevoegd zyn.

Verhandelingen, uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem. Zesden deels, tweede Stuk. IIIde Berigt (*).

G*Eneeskundige Opheldering van den zin der Letteren van Joannes, in zyn heilig Evangelie, Hoofdstuk* XIX. vs. 34. Maar een der Krygsknegten doorstak zyne zyde met een Speere, en terstond kwam daar bloed en water uit. *Door* J. VAN DER HAAR. Deeze plaats wordt niet van alle Uitleggers, op gelyke wyze verklaard. Men weet, zegt de Schryver, dat bloed uit eene Ader gelaten, in een vat gevangen en stilstaande, zich in twee deelen scheidt, in eenen geschiften klomp, en in een dunne wei of water. By het openen van doode lichaamen worden altoos de linkere holligheid van het Hart, en byna alle de Slagaderen ledig, en zonder bloed in te houden, gevonden: maar de regter holte van het Hart en de Holader zyn, gemeenlyk, opgevuld met bloed. Het bloed in de regter holligheid van het Harte en de genoemde groote Ader, na den dood, eenigen tyd stil gestaan hebbende, scheidt zich in twee deelen, gelyk buiten het lichaam. Als het bloed voor den dood reeds van een ontsteekenden en hier door van een stollenden aart is geweest, geschiedt deeze scheiding te eerder; en dus onderstelt de Schryver, dat het van onzen Heere *Jesus Christus* geweest zy, wyl zeer veele folteringen en martelingen zynen dood voorgegaan en verzeld hebben. De bloedklomp zwaarder zynde dan het water, zinkt naar beneden, en hier door ryst de wei naar boven. Wanneer men stelt, dat in de rechter holligheid van het Hart of in de Holader een ruime opening gemaakt zy in het lichaam van den Heere *Jesus*, is het zeer natuurlyk, dat het vogt welk zich naast by deeze opening bevondt, eerst en *terstond* moest uitloopen, het zy bloed of water of beide te gelyk, doch onderscheiden. Wyl 'er uit de doorgeboorde zyde van *Jesus Christus* bloed en water kwam, is dit naar myne gedagten, zegt de Heer VAN DER HAAR, een bewys dat de rechter holte van het Hart of de groote Ader gewond en doorboord ware; en te gelyk, dat de *Heilvorst* reeds waarlyk gesturven, en reeds zo lang dood was geweest, dat het stremmend bloed tyd hebbe gehad, om zich in een rooden klomp en water te scheiden en verdeelen. Op de tegenwerping welke de Schryver voorzien heeft, dat hier gemaakt zou konnen worden; dat in ge-

(*) Zie het eerste en tweede, boven *bl.* 763, 841.

gezonde lichaamen en warme landen het bloed, niet zo schielyk, tot running overgaat, antwoordt hy, door te stellen, dat de *Heer Jesus*, met het begin der kruisiging, 's morgens te negen uuren reeds begonnen heeft te sterven, en dat dit tot 's middags tusschen 3 en 4 uuren geduurd heeft, wanneer hem dunkt de tyd hier toe lang genoeg geweest te zyn. En, waarschynlyk, voegt hy 'er by, is 'er nog (min of meer) een uur verlopen, eer een der Krygsknegten des Heeren zyde heeft doorstoken.

Onderzoek of de Verdeeldheden iet ten nadeele van het Christendom bewyzen; *door* C. C. H. VAN DER AA, Secretaris van de Maatschappye. Men kan op de gedagte koomen: *Ware het niet te wenschen, dat 'er noit eenige valsche Leeraars, scheuringen of verdeeldheden over de Leere, in de Christelyke Kerke geweest waren? Geeft het geene gelegenheid aan sommigen om te denken, dat de H. S. niet duidlyk, of ten minste niet duidlyk genoeg is, om den menschen Gods waare meening te doen begrypen? is dat denkbeeld voordeelig voor het Kristendom en voor de godlykheid der H. S*, enz. Men oordeelt en zegt; dat het nadeelig is voor de heerlykheid van God, dat 'er scheuringen en verdeeldheden in de Kerk, over de Leere van den kristelyken Godsdienst ontstaan zyn. De Schryver antwoordt hier op met eene ontkenning; voor zo veel de verdeeldheid ons geenzins op goede gronden doet denken, dat God zo goedertieren, heilig, alweetend en alvermogend niet moet zyn (wanneer hy de oorsprong is van de Leere des kristendoms) als wy uit andere redenen weeten dat Hy is; en ons van de hooge eerbiedenisse welke wy Gode schuldig zyn niet aftrekt, of niet op goede gronden aftrekt. De vraag is eigenlyk, zegt de Schryver, of iemant die behoorlyk zyn verstand heeft, en het by het onderzoek van den Godsdienst te kost legt, wien de waarheid en zyne gelukzaligheid ter harte gaat, door de verdeeldheden tusschen de Kristenen, en door de geschillen, welken 'er in de Kerk zyn, billyk en op goede gronden bewogen wordt, ofte kan en moet worden om te denken, dat hy onbetaamlyk van Gods eigenschappen zou oordeelen, als hy dagt, dat deeze Leer van God kwam, en derhalve dat hy van de eerbiedenisse voor God (als hy den godlyken oorsprong der H. S. vaststelde) zou afgetrokken worden; en of het hem derhalve niet veel eerder zou te raade wezen om te denken, dat deeze Leer geenen godlyken oorsprong hadt? Dan zouden de Verdeeldheden over de Leere des Geloofs nadeelig voor de heerlykheid van God zyn, als God zelf de oorzaak was van dezel-

ven

ven. Maar dit is zo niet. In tegendeel, de oorzaaken der Verdeeldheden zyn de bedorvenheid der menſchen, hunne eigene achteloosheid en onkunde *Job.* III. 9, 10. Een al te groote zucht voor hunne eigene vooroordeelen *Job* III. 19. of een ongeregelde begeerte tot het voldoen van hunne zinlyke luſten, welken, ſomwylen, door de H. S. tegengegaan worden *Job.* III. 20. En boven alles is de bron van zo veele twiſten en verdeeldheden geweeſt, dat men wilde wys zyn boven het gene 'er geſchreeven was, en zyn eigene meeningen voor de waare meening van Gods H. Geeſt wilde doen doorgaan en anderen opdrong. Vraagt men dan, van waar koomt dit onkruid in de Kerk, men mag ook hier, met *Christus* zeggen, *de Vyand heeft het gedaan.* Dus kan men zich hier over niet met opzicht tot God bezwaaren. Het is wel zo, zegt de Heer VAN DER AA, God zou alle geſchillen en verdeeldheden hebben konnen beletten en ſtuiten: maar zekerlyk zyn alle geſchillen niet van zulk een belang, dat het Gode voegde telkens wonderdadige middelen te gebruiken, om dezelven te verhinderen; nademaal het hoofdzaaklyke van den Godsdienſt hier door niets lydt. Voorts kan men, volgens den Schryver, met geenen grond van reden zeggen, dat evenwel, indien God gewild hadt, de H. S. zo duidlyk hadt konnen voorgeſteld worden, dat men aan haare meening zo min, als aan een wiskundige waarheid hadt konnen twyfelen, of 'er over verſchillen. Want men onderſtelt dan, dat alle de dingen in de H. S. vervat, tot dezelfde onbetwiſtbaarheid te brengen waren als de wiskundige waarheden, of men ſtelt dit niet. Stelt men het niet; zo vervalt deeze tegenwerping. Stelt men het: men bewyze dan dat de waarheden van den Godsdienſt van zulk een aart zyn, dat zy zo duidlyk gemaakt en voorgeſteld konden worden, dat zelfs het ongeregeldſte gemoed aan dezelven niet kon twyfelen, of 'er over verſchillen: het welk iemant van ſommige dingen niet ligt zal onderneemen. De H. S. bevat Gebeurteniſſen, welken, als dezelven in alle omſtandigheden, met alle mooglyke naauwkeurigheid waren geboekt, zo langwylig zouden zyn geworden, dat men hier over niet minder, dan nu over de duiſterheid zou geklaagd hebben. Godlyke denkbeelden van zaaken, indien ze met eigenaartige uitdrukkingen volgens het godlyk doorzigt waren voorgeſteld, zouden voor ons menſchen geheel onverſtaanbaar zyn geweeſt, met woorden, onder menſchen gebruiklyk, te boek geſteld, laaten ze eenige duiſterheid, waar uit, by toeval, geſchillen konnen ontſtaan. En wat de pligten aangaat,

hoe dezelven ook waren voorgehouden, de aardsgezindheid zou 'er uitleggingen op hebben weeten te maaken om den drang der zelven te ontworſtelen. Wiskundige waarheden hier te eiſchen is de ongerymdheid zelve, als men bedenkt dat de onderwerpen van deeze alleen grootheden en getalen zyn, zeer verſchillende van het ſamenſtelſel der Leere van den kriſtelyken Godsdienſt. Kwamen de menſchen maar, zegt de Schryver, zo onbevooroordeeld tot het onderzoek van den Godsdienſt en de H. S. als tot de toets van de betoging eener wiskundige waarheid, men zou het ook daar in veel verder brengen. „ Alle deeze aanmerkingen ", dus beſluit de Heer VAN DER AA, „ zullen ten minſte toonen, „ dat men zich niet kan bezwaaren over de godlyke Goe-„ dertierenheid, wanneer men ziet, dat 'er eenige ſcheurin-„ gen ofte verdeeldheden, ofte in 't algemeen verſcheide „ begrippen, over het ſtuk van den Godsdienſt, in de Kerk „ zyn. God is 'er geen oorzaak van, en de zaaken waren „ van dien aart niet, dat zy een geduurige verhindering van „ misverſtand, door aaneenſchakeling van wonderwerken „ leeden, ofte zo konden voorgeſteld worden, dat de ach-„ teloosheid en kwaadwilligheid dezelve niet zou konnen „ euvel ofte verkeerd uitleggen. Ook ſpreekt men van die „ verſcheide begrippen, als of zy het fondamenteele van „ den Godsdienſt geheel op loſſe ſchroeven ſtelden, en op „ geenerhande wyze, door God, ten goede gekeerd wier-„ den; en beide deeze dingen zyn onwaaragtig ".

Waarneemingen in de Rundveeſterfte, gedaan in den jaare 1756 en 1759, dienende tot een Voorlooper ter nader verhandeling over dezelfde ſtoffe; door J. ENGELMAN, Med. Doctor en Toeziener van 's Gemeenen Lands werken van Rynland. De Schryver geeft hier zyne daaglykſche aantekeningen, hoe zich de ziekte in een merkelyk getal van beeſten hebbe toegedraagen; als ook, wat men by het openen van geſturvenen in dezelven heeft ontdekt, en heeft 'er, om de dorheid van zo menigvuldige aantekeningen voor de Leezers wat te vervrolyken, eenige aanmerkingen, op veele plaatſen tusſchen geſpreid. Het geheel toont, dat de natuur der ziekte tot nog toe, (gelyk men dit genoegzaam van alle beſmetlyke ziekten kan zeggen) onbekend is; en geene middelen zyn aangewend, waar van men met eenige zeekerheid kan zeggen, datze van nut zyn geweeſt. Miſſchien zal de Heer ENGELMAN in zyne, hier aangekondigde, nadere Verhandeling, eenige ontdekkingen mededeelen, welken tot verklaaring van deeze peſtziekte konnen dienen.

Hier

Hier na heeft men de *Waarneemingen* aangaande de Luchtsgefteldheid, gedaan *op Zwaanenburg*, van het jaar 1743 van den eerften *Januar.* tot den laatften *December.*

Vervolgens koomen nog eenige *Berichten aan de Maatſchappye gegeeven.* Het eerfte van deezen is.

Wonderbaare uitwerking van het Scheurbuik in eene Vrouw; medegedeeld door A. V. GHERT, 's Lands Med. Doctor der Baronnie van Breda. By deeze Vrouw was door Been-bederf in de Onderkaak eene fcheiding gefchiedt van de halve omtrek van de Onderkaak: zy hadt insgelyks Been-bederf gekreegen in het Bekkeneel, waar door een groot gedeelte van de Opperhoofdsbeenderen en van het Voorhoofdsbeen gefcheiden waren, tot aan de wortel van den Neus, zynde maar alleenlyk een klein gedeelte van de tweede tafel van het Voorhoofdsbeen, even boven de Voorhoofdsholligheden en boven de Slaapbeenderen overgebleeven. In het eerft kon men de klopping der inliggende deelen volkoomlyk zien, en de Lyderes klaagde over koude in het van been ontblootte deel; doch dit verminderde, dewyl het harde Herfenvlies allengs met een zwaare en dikke huid wierdt overtogen. Zy lydt de aanraaking en indrukking op de gemelde nieuwe huid vry fterk. Is voorts gezond. Haar hooft is, door de tweederleie Beenfcheidingen, buitengewoon kort; en eenigzins mismaakt geworden; gelyk in de nevens gevoegde Plaat vertoond is.

Waarneemingen [*van Lucht en Weder*] *te Batavia gedaan, door den Heere* KRIEL Med. Doctor aldaar, van 1758 en 1759 tot *Juny* ingefloten.

Weerkundige Waarneemingen te Petersburg, gedaan door D. DE GORTER J. Z. Med. Doctor en Profeffor, Lyfmedicus van haare Ruskeizerlyke Majefteit, van den 1 *October* tot het einde van *Decemb.* 1760. De grootfte koude, zegt de Schryver, welke wy hier deezen winter gehad hebben, is geweeft 14 *Januar.* 's morgens, 7½ uur, ftaande de Kwik op 16 graden onder de *o*.

Waarneemingen [*van Lucht en Weder*] *gedaan op de Groenlandſche uit en t'huis Reize, in den jaare* 1760, *gezonden aan de Maatſchappye, door* PIETER CRAMER, Koopman te Amfterdam, van 15 *April* tot 15 *Auguftus.* Nog,

Waarneemingen gedaan op de Straat Davids uit en t'huis Reize, in den jaare 1760, *gezonden aan de Maatſchappye, door* PIETER CRAMER. Deezen loopen van 15 *Maart* tot 15 *Auguft.*

Kort berigt van den Conger-Aal ofte Drilviſch; getrokken uit een

een brief van FRANS VAN DER LOTT, Chirurgyn te Esſequebo, *gedadeerd* Rio Esſequebo *den 7 Juny* 1761, *der Maatſchappye medegedeeld door eenen haarer Leden.* Deeze Vis is byna met dezelfde hoedanigheden ook beſchreeven, door den Heer ALLAMAND, in het tweede Deel van de Verhandelingen deezer Maatſchappye; zynde ook de Viſch zelf van Esſequebo aan den Heer ALLAMAND gezonden. Het gene men in de laaſtgemelde beſchryving vindt, wordt hier geſterkt en beveſtigd. Als een eigen proef, zegt de Schryver van dit bericht; „ ik raakte zulk eenen Viſch, leggende in een „ balie met water, aan, met een lange yzere roede, het „ welk my geweldig deedt trillen; maar hierop de gemelde „ yzere roede met een droogen doek aanvattende, en zo den „ Viſch aanrakende voelde ik geen de minſte trilling. Dan „ den doek nat, of maar vogtig gemaakt hebbende, gevoel- „ de ik weder den ſlag als voren". Hoe nader by den kop „ aangeraakt, hoe ſterker ſlag, zegt de Schryver; en onder aan de keel is de ſlag geweldig. Men heeft ook deeze gelykheid van den ſlag van den Conger-Aal met de Electriciteit ondervonden. Vyf perſoonen, elkander hand aan hand vaſthoudende, en de eerſte met den punt van een degen, die een zilver geveſt hadt, den Viſch aanraakende, ging het gevoel van den ſlag tot den vyfden perſoon door, hoewel in minder ſterkte. Ook worden hier genezingen van Lammigheid en andere kwaalen, door den ſlag van de Conger-Aal verteld.

Wyders vinden wy in de Naamlyſt van dit tweede Stuk, dat tot Directeuren zyn aangekoomen de Wel Ed. Heeren,

Mr. G. P. BOUDAAN, Burgemeeſter en Raad der Stad Amſterdam, enz. enz. 21 *Mey* 1761.

Mr. ISAAK SCHWEERTS, Schepen en Raad der Stad Amſterdam, enz. enz. 21 *Mey* 1761.

Mr. PIETER VERMEULEN, Raad in de Vroedſchap en Schepen der Stad Haarlem, 21 *Mey* 1761.

En tot Leden der Maatſchappye, de Heeren

GERARD, BARON VAN SWIETEN; Raad en eerſte Lyfmedicus van haare Keizerl. Majeſteiten.

ANTONIUS DE HAAN, Raad en Geneesmeeſter van zyn R. K. Majeſteit en eerſte Hoogleeraar te Weenen.

DAVID DE GORTER J. Z., Med. Doctor en Profesſor, Lyfmedicus van haare Ruskeizerlyke Majeſteit.

MARTINUS VITRINGA; Predikant te Arnhem.

JACOBUS HOVIUS, Medecinæ Doctor te Amſterdam.

PAULUS DE WIND, Medic. Doct. enz. te Middelb in Zeeland.

JOANNES FREDERICUS HENNERT, Mathemat. van Berlyn, woonende te Leiden. Alle den 21 *Mey* 1761. *Trai-*

Traité des Accouchemens, contenant des Observations importantes sur la Pratique de cet Art: deux petits Traités, l'un sur quelques maladies de Matrice; & l'autre sur les maladies des Enfans du premier âge; quatre Memoires, dont le premier à pour objet les pertes de sang dans les Femmes grosses, et les trois autres sur les depots laiteux, Par M. PUZOS, Chirurgien de Paris, et de l'Academie Royale de Chirurgie. *Corrigé & publié par* M. MORISOT DESLANDES, Docteur Regent de la Faculté de Medecine de Paris. *Precédé d'une Dissertation de l'Editeur, sur un point interessant, relatif aux Accouchemens, et suivi de la traduction d'une Dissertation latine de* M. CRANTZ, Medecin Allemand, *sur la rupture de la Matrice.* A. Paris, *Chez* Desaint et Saillant *et* P. Al. Le Prieur. 1759.

Verhandeling van de Verloskunde, vervattende veel gewigtige waarneemingen, in de beoefening van deze Konst; twee kleine Geschriften, het een aangaande eenige ziekten van de Baarmoeder; en het ander over de ziekten van eerstgebooren Kinderen; vier Vertoogen, het eerste over de bloedvloeijing in zwangere Vrouwen, en de drie anderen over de verplaatsingen van de Melk, door den Heer PUZOS, Heelmeester in Parys, en Lid van de Koninglyke Akademie der Heelkonst. *Verbeeterd en uitgegeeven door* MORISOT DESLANDES, Med. Doctor in Parys. *Vooraf gaat een Geschrift van den Uitgeever, tot de Verloskunde betrekking hebbende; en aan 't eind is gevoegd een vertaaling van een latynsche Verhandeling van den Heer* CRANTZ, Geneesheer in Duitschland, *over de scheuring van de Baarmoeder.* In groot Quarto 424 bladz.

De tegenwoordige Eeuw is vrugtbaar in Werken over de Verloskunde. Frankryk, Engeland en Nederland hebben verscheiden stukken over deze Weetenschap uitgeleverd, welken alle haare waarde hebben; om van Duitschland en andere Landen niet te gewaagen, waar in ook veelen tot verbeetering en volmaaking van deze Konst geschreeven hebben. DIONIS, LA MOTTE, AMAND, LEVRET, MANNINGHAM, FIELDING OULD, SMELLIE, BURTON, VAN DEVENTER, DENYS en PLEVIER, hebben allen, de een meer de ander minder uitvoering, een geheel Saamenstel of Verhandeling, over die gedeelte der Heelkonst in 't licht gegeeven.

ven. Het Werk van den Heer PUZOS is van gelyke natuur. Het ware zeer te wenschen, dat Mannen van kundigheid en ondervinding minder gezet waren om een geheel Samenstelsel te schryven, en meer geneigd om de byzonderheden, welken hunne oplettendheid of ervarenis hen geleerd hadt, in kleine Stukjes op te geeven, om by voorgaande Samenstelsels in opmerking te konnen genomen worden. Inderdaad, de geleerde wereld (waar onder ik ook de geleerde Heel- en Verloskundigen telle, wordt overkropt met Samenstelsels, waar in honderd dingen op dezelfde wyze, alsze by voorgaande Schryvers geboekt zyn, wederom voorkoomen, of uit voorgaanden na of overgeschreven zyn; terwyl men drie of vier aanmerkingen; welken den Schryver van een nieuw Samenstelsel eigen zyn, in het zelve ontmoet, en die zodanig onder een drom van gemeene stellingen verborgen en als begraven zyn, datze niet dan door groote opmerking waargenomen, of wel geheel voorbygezien worden. Maar het is tegenwoordig zo het gebruik; en die zyne kundigheid gestadig zoekt te vermeerderen, moet zich getroosten, als 'er een nieuw Samenstelsel voor 't licht koomt, het van voren tot achter te leezen, om te zien of 'er iet nieuws ingevonden wordt; 't welk, hoe gering ook, zynde, moet hy zyne moeite vergolden rekenen, inzonderheid zo het van eenig nut is; vindt hy 'er niets nieuws, of niets van eenig belang in, gelyk wel gebeurt, kan hy niet nalaaten te denken, dat de Schryver zyne Leer- of Konstgenooten ongelyk gedaan heeft, met zulk een Werk in 't licht te geeven, 't welk niet zelden gebeurt; doch waar van ik hier geene voorbeelden zal ophaalen, om geenen schyn te geeven, als of ik dezen of genen, den lof van zyn werk zou willen betwisten of beneemen.

Het Werk van den Heer PUZOS is een vry uitgebreid Samenstelsel, 't welk van den Schryver zelven, door den dood verhinderd, niet tot volkomenheid is gebragt. Of het van den Heer PUZOS zelve zo ingerigt zy, dan of hy alleen voorgehad hebbe eenige byzondere aanmerkingen over de Verloskunde te geeven, kunnen wy niet weeten: om dat wy het ontfangen zo als het uit de handen van den Heer MORISOT is gekomen. De achting, welke de Heer PUZOS zich, door zyne groote bekwaamheid, in de Vroedkunde verwurven, en de arbeid welke hy aan het opstellen van waarneemingen en andere stukken tot dit werk reeds besteed had, en het Werk zelf, voor zo ver hy het in orde hadt konnen bren-

gen, als zeer nuttig ingezien wordende, waren alzo veele beweegredenen, om het ter Drukperse te volmaaken. Want de Heer PUZOS zelf, aanmerkende, dat zyn werk nog niet in de volkomenheid ware, om onder het oog van het Gemeen gebragt te worden, hadt het, op zyn doodbed, den Heer GERVAIS zynen leerling en vriend aanbetrouwd. Maar de Heer GERVAIS kon, hoe genegen ook om het verzoek van zynen stervenden Meester te voldoen, geen tyd vinden, om het zelve ter uitvoer te brengen. Hier door is het dan in handen geraakt van den Heer MORISOT, tegenwoordigen Uitgeever, die het in zulk een staat heeft gebragt, waar in het nu voor het licht koomt. „ Wat myne verbeeteringen „ aanbelangt", zegt de Heer DESLANDES, „ zy zyn alleen „ gerigt om het Werk in zulk een staat te brengen, dat het „ kan geleezen en verstaan worden. Maar ik heb my als „ eene wet voorgesteld, niets te veranderen van het gene „ opzicht hadt op de beoefening van de Verloskunde; en ik „ kan verzekering geeven, dat ik my hier aan stiptelyk ge- „ houden hebbe. Zo men eenige uitdrukkingen of spreek- „ wyzen ontmoet, waar aan men iet meent te ontbreeken, „ verzoek ik den Leezer, te bedenken, dat het niet myn, „ maar het Werk van den Heer PUZOS is, welk ik uitgee- „ ve; ik heb eenige vlakken, welke hetzelve ontcierden, „ weggenomen, maar dit heb ik zo moeten doen, dat men „ het vondt naar zyne manier van beschouwing en denking, „ en het zo geeven, als hy het beschouwd en overdagt hadt: „ met één woord, ik heb geoordeeld, dat myne pogingen „ zich moesten bepaalen, om dit Werk aan het Gemeen te „ geeven, als of hetzelve uit handen van den Schryver, door „ den raad van een of anderen geholpen, zelf gekoomen „ ware. Ik heb evenwel op sommige plaatsen, waar de stof- „ fen niet zo behandeld waaren als het gewigt derzelven „ vereischte, niets anders overgelaaten dan de denkbeelden „ van den Schryver. Dus heb ik een byzonder hoofdstuk „ gemaakt van het *Onderslaan*, om meer nadruk te geeven „ aan eene manier van dit te doen, welke nieuw is, en waar „ van de ontdekking den Heer PUZOS toegeeigend moet „ worden. Ook meende ik geheel in een andere vorm te „ moeten brengen, het geheel hoofdstuk, waar in gehan- „ deld wordt, of de Vrouwen haar eigen Kinderen moeten „ zoogen. —— In de korte Verhandeling van de ziekten der „ jonge Kinderen, heb ik, als meer van myn bestek zynde, „ eenige meerdere vryheid gebruikt, in de Verbeeteringen,

„ wel-

„ welken ik gemaakt hebbe; en deezen scheenen my nood-
„ zaaklyk te zyn. Maar niet tegenstaande alle myne ver-
„ beeteringen, is deze Verhandeling, en ook die 'er voor-
„ gaat, over eenige ziekten van de Baarmoeder, niet in
„ zulk eene volkomenheid, als ik wenschte dat twee Wer-
„ ken over deze onderwerpen gebragt waren".

Tot meerdere volmaaking van het Werk heeft de Heer MORISOT achter het zelve gevoegd vier Verhandelingen van den zelfden Schryver; de eerste welke ingevoegd is in het eerste Stuk van *des Memoires de l'Academie de Chirurgie*, raakt de Bloedvloeijing in zwangere Vrouwen. De drie anderen hebben tot onderwerp de Melk-verplaatsingen, en waren tot nog toe niet in 't licht gegeeven; ook warenze, gelyk ik dezelven vondt zegt de Heer DESLANDES, niet in staat om te verschynen. De drie Verhandelingen maakten niet meer dan eene: maar het gewigt der stoffe, welke de Schryver zich voorgesteld hadt te verhandelen, en welke, tot nog toe, in geenen deele, met eenige uitbreiding bewerkt was, bewoog my het geheele Vertoog te veranderen, en in drie Stukken te verdeelen, om ze met meer nauwkeurigheid te doen voor 't licht komen. De Heer DESLANDES voegt 'er nog by, dat in het Werk van de Verloskunde, het tiende hoofdstuk, waar in van de natuurlyke Verlossing gesprooken wordt. geheel en al het Werk is van den Heer GERVAIS. Hy vondt hier over niets in het handschrift van den Heer PUZOS, en dit kwam hem voor een gebrek te zyn in eene Verhandeling over de Verloskunde; en hierom bewoog hy den Heer GERVAIS, als een werklyk Vroedmeester, om dit te vervullen.

Van het Werk zelve zegt de Heer MORISOT, dat men, behalven in de schriften van zulken. die hun voordeel gedaan hebben, met het gene zy van den Heer PUZOS, in zyne openbaare Lessen, gehoord hadden, te vergeefs elders zou zoeken, 't gene in deze Verhandeling gevonden wordt, aangaande een gebreklyke gesteldheid van de beenderen van het Bekken, de natuurlyke en tegennaatuurlyke bewegingen van de Baarmoeder; de middelen om de beletselen welken eene Verlossing langduurig en bezwaarlyk kunnen maaken, uit den weg te ruimen; de toevallen welken dikwils volgen, zelfs op natuurlyke Verlossingen, het afhaalen van de Moederkoek, en de valsche bevrugtingen, te verhelpen. De gemaklyke en veilige manier van te *Onderslaan*, om zich te verzeekeren van een twyfelagtige zwangerheid, is eene vin-

 ding

ding welke de Konst aan den Heer PUZOS verpligt is. Het is ook de Heer PUZOS, vervolgt de Heer DESLANDES, welke de stoute en nieuwe maniere, van, in zekere gevallen, het Kind af te haalen by één been, terwyl het ander been en dye op den buik van het kind gelegen zyn, openbaar gemaakt heeft. Het is waar, voegt de Uitgeever hier by, de billykheid eischte, dat de Schryver niet bedekte, dat hy deze wyze van doen aan zynen Leermeester, den Heer CLEMENT, verschuldigd ware, gelyk hy ook niet gedaan heeft. Met één woord, de Heer PUZOS blykt overal een doorgeoefend man in de konst welke hy geoefend, en waar over hy geschreeven heeft, gelyk hy ook in zyn leven, in 't algemeen, in groote achting is geweest. Wy vinden 'er egter wel iet in, 't welk 'er, zonder schade van den Leezer, hadt konnen uitgelaaten worden, als by voorbeeld het derde Hoofdstuk, *van de Maandstonden*, waar in niet alleen niets nieuws, maar weinig anders gevonden wordt dan een Uittreksel van het gene FREIND en HEISTER hier over geschreeven hebben, welker redenkavelingen door anderen zedert lange wederlegd zyn; om geen meer andere dingen aantehaalen.

Na de Voorreden volgt een uitvoerig Vertoog van den Heer DESLANDES, waar in beweezen wordt, dat een bekwaam Geneesheer ook de Heelkunde verstaat, schoon hy dezelve niet oefene; en hy zonder een Vroedmeester te zyn, onderwezen kan zyn in alles wat tot de Verloskunde behoort. Dit stuk is zeer wel uitgewerkt, en strekt tot eige verdediging van den Heer DESLANDES, voor zo ver hy, geen Vroedmeester zynde, zich aangematigd heeft het onvolmaakt nagelaaten Werk van den Heer PUZOS te verbeeteren, en ter uitgaave te schikken.

Achter het Werk heeft de Uitgeever gevoegd eene Vertaaling van een Latynsche Verhandeling van den Heer CRANTZ, Med. Doctor, over de scheuring van de Baarmoeder, door de geweldige bewegingen van het Kind, onder de Verlossing. De Schryver van deze Verhandeling, zegt de Heer DESLANDES, heeft, na eene optelling van de oorzaaken, welken de Baarmoeder kunnen doen bersten, de teekenen aangeweezen, waar uit men dit toeval kan weeten, en zelfs, voorzien. Ook stelt hy een middel voor, om deze scheuring te voorkoomen, wanneer men dezelve te gemoet ziet: ja voegt 'er nog by, de wyze, om de kwetzing in de Baarmoeder te geneezen, daar menze tot nog toe

altyd

altyd voor doodlyk heeft gehouden (*a*). De nieuwigheid en het gewigt van zulk eene Verhandeling hebben den Heer DESLANDES bewoogen, om dezelve, in het Fransch te vertaalen, en achter het Werk van den Heer PUZOS te voegen, om ze gemeener te maaken.

Dus hebben wy onze Leezers een algemeen berigt gegeeven van het Werk van den Heer PUZOS; wy kunnen tegenwoordig tot geene byzonderheden overgaan, zonder de paalen van ons bestek te overschreeden, en zullen dit, hierom, tot een andere gelegenheid moeten uitstellen.

(*a*) De Heer LEVRET beweert dat Dr. CRANTZ het wezenlyke welk in deeze Verhandeling voorkoomt, aan zyne onderwyzingen verschuldigd is. *l'Art des Accouchem. pag.* 105.

Een Steen uit de Galblaaze gesneeden. Door Z. VOGEL, *Med. & Chir. Doctor in Lubek* (*).

DE Lyder was een werkman, veertig jaaren oud. Het aangezicht was gezwollen en geel, zelfs ook het wit van 't Oog; de Handen en Voeten waren gezwollen, en onbekwaam tot zyn gewoonen arbeid. De Aderslag was zwak; de Tong droog en geel. Hy was altyd gezond geweest, behalve dat hy, meer dan eens van een afgaande Koorts was aangegreepen. Voor anderhalf jaar was hem een derdendaagsche Koorts aangekoomen, welke hem lang was bygebleeven, zo echter dat hy noch, schoon met moeite, zyn werk kon verrigten. De Koorts verdreeven zynde, door zekere *Tinctuur*, waar van hy niet meer dan vier of vyf druppen hadt mogen gebruiken (waarschynlyk eenig Rottekruid tot inmengsel hebbende) hadt hy eenige weeken hierna de Geelzucht gekreegen. Hier tegen waren verscheiden huismiddelen gebruikt, welken hem wel eenigzins hersteld, doch niet zyn voorige gedaante en krachten hadden doen weder krygen.

Omtrent een half jaar geleeden was hy in de geele, ja zwarte Zucht gevallen, met een geweldige Koorts en Raaskalling. Door behulp van eenige middelen was hy wederom zo verre gebeeterd, dat 'er alleen eenige zwelling in het lichaam en de leden ware overgebleeven, welke hem buiten staat stelde om door te werken zyn kost te konnen gewinnen. Naderhand heeft hy my de zwelling getoond, in de rechter zyde beneden de korte Ribben, welke hy terstond na

(*) *Nov. Act. Naturæ Curiosor. Tom.* II. *pag.* 218.

na de Koorts was gewaar geworden, en die van week tot week was aangegroeid.

Het Gezwel onderzogt wordende, terwyl de Lyder op een ſtoel zat, was van een eironde gedaante. De Huid was hier, gelyk over het geheele lichaam, geel, en onder dezelve kon men eenige dobbering voelen, zonder eenig teeken van Ontſteeking. De aanraaking van het Gezwel veroorzaakte den Lyder geene pyn. Het Gezwel werdt andermaal, den Lyder te bed liggende onderzogt; het vertoonde zich hier door niet kleiner, en de ſchommeling was te kenbaarder.

Alles wel overwogen zynde; dewyl 'er geen teeken was van eenig Gezwel in de Lever; 'er geene Koorts van Ontſteeking, geen Brand, geene Klopping, geene Pyn in het Gezwel waren; en de Zwelling in het verhevene deel van de rechter zyde, byna op de rand en punt van de vierde der onwaare Ribben, zonder dat het door inwendige of uitwendige drukking vermeerderde of verminderde, en het geheel lichaam met een geele kleur beſmet was; oordeelde de Heer VOGEL dat één of meer ſteenen van de Galblaaze den Galvoerder verſtopt, en de Gal in de zelve hadden doen opgehoopt worden: waar door de Galblaas uitgezet wordende, dit Gezwel hadt gemaakt. De Koorts met Ontſteeking, welke hy een half jaar te vore hadt gehad (a), gaf vermoeden dat de Galblaas aan het Buikvlies zou vaſt gehegt zyn; en deedt den Heer VOGEL beſluiten, om 'er door eene Operatie de Steenen uit te neemen.

Het Gezwel werdt wederom onderzogt, en op gelyke wyze, als vore, bevonden; en te gelyk opgemerkt, dat het in vry grooten omtrek aan het Buikvlies was vaſtgegroeid. De Toeſtel tot de Bewerking beſtondt in een Windſel, vyf ellen lang, en een hand breed, met een Schouderband, een welgemaakte tang, en een welſnydend krom Mesje, een Laatvlym, en een Tentyzer. Voor een ſtooving op den buik, na de Operatie, was gereed gemaakt een mengſel van roode Wyn, met Myrrhe en Olie gekookt.

De Lyder door een Kliſteer en Aderlaating voorbereid, werdt geplaatſt op een tafel, met een ſtyf kuſſen onder den rug, waar door het Gezwel zigtbaarder oprees. De huid met een helper opgevat hebbende, doorſneedt de Schryver dezelve

(a) De Schryver ſchynt te onderſtellen, dat de Koorts, wyl 'er ylhoofdigheid mede hadt verzeld gegaan, een Koorts met Ontſteeking is geweeſt, en dat 'er geene aaneengroeijing kan geſchieden zonder voorgaande Ontſteeking.

zelve tot op de Spieren van den Buik; hier na ſcheidde hy de ſpierige deelen van het Gezwel, zo dat het Buikvlies met het Gezwel klaarlyk ontdekt wierdt. Voorts werdt de gezwolle Galblaaze, met het Lancet, ter lengte van een duim geopend; waar uit zich terſtond een groot deel bedurve en geklonterde Gal ontlaſtte. Hier op bragt de Heer VOGEL een zilveren ſtilet in de opening, en beſpeurde een ſteen in de Galbuis zeer vaſt zittende; welken hy met de tang vatte en zogt uit te brengen; dan de opening niet groot genoeg zynde om de tang met den ſteen door te laaten, moeſt verwyd worden, gelyk geſchiedde. Dit gedaan zynde werdt op nieuw, door behulp van een ſtilet onderzoek gedaan, of 'er nog meer ſteenen mogten zyn doch geenen gevonden. De nog overige taaije Gal uitgedrukt zynde, werdt de gemaakte inſnyding als een gemeene wond verbonden, een kleefpleiſter over dezelve, en de voorſchreeve Stooving met doeken opgelegd, en met het Windſel en den Schouderband bevestigd. De Lyder werdt te bed gelegd, en de geheele buik met een warmgemaakte wolle lap bedekt, en ook iet van een lepeldrankje gegeeven. Hy hadt het den eerſten dag en nagt vry wel. 's Morgens voor het verband hadt hy van zelfs eene Afgang gehad. De Pis was taamlyk veel, en met genoegzaame zetting; de Aderſlag was vol en geregeld; de Tong vogtig, en de oogen veel minder geel. De wond verbonden wordende, was ingetrokken, zonder Zwelling of Ontſteeking; en in den tyd van drie weeken door een vaſt lidteeken geſlooten.

Geduurende de geneezing is den Lyder, om den vierden dag een zagt buikopenend Middel gegeeven, benevens eenige anderen, (zonder melding met wat oogmerk) en hy is zonder eenige merklyke toevallen gered.

Alhoewel nu deeze Operatie, op zich zelve aangemerkt, zegt de Heer VOGEL, van weinig gevaar ſchyne te weezen, om dat hier geene zenuwen of aanmerklyke ſlagaderen gekwetſt worden, is het echter zeeker, datze onder de gevaarlykſte moet geteld worden: want als het gebeurt, dat de Galblaaze, niet door eenige voorafgegaane Ontſteeking aan het Buikvlies is vaſtgegroeid, kan ligt een gedeelte van gemelde blaaze, uitgeſpannen, en niet aan het Buikvlies vaſt zynde, geopend, en hier door de Gal in den Buik geſtort worden; waar op zwaare toevallen en de dood zal volgen (a).

(a) Men kan hier mede vergelyken de gevallen welken men vindt in de *Memoires de l'Acad. Roy. de Chirurg. Tom.* I. pag. 170., 186, 197. & *Tom.* III. pag. 470.

Beschryving van het Smeer- of Wasch-Boompje in Louisiana. *En de manier hoe men 'er het Wasch van bekoomt, en Kaarsen van het zelven maakt.*

(Zie *le Nouvell. Oeconom. & Litter.* T. VIII).

DE Natuur, zo vrugtbaar, als verscheide in haare voortbrengselen, verschaft den verschillende gewesten dikwils verschillende middelen, om de behoeftens van derzelver bewooneren te vervullen. De Opperbestuerder der wereld, en Schepper van 't Heel-al, schynt die verschillende middelen voordagtelyk uitgekoozen, en vastgesteld te hebben, om zyne Vryheid, Wysheid en onuitputbaar Vermoogen even duidelyk als zyne goedheid en Vaderlyke zorge te vertoonen. Hier werken millioenen naarstige arbeidsters onophoudelyk ten onzen nutte, om, uit de fynste sappen der bloemen en gewassen, niet slegts een lekker zoet voor onze verkwikking te haalen, maar tevens ook eene allerzuiverste en duurzaame brandstoffe, ter verligting onzer vertrekken te bereiden. In sommige streeken van de nieuwe wereld, verschaft de aarde deze zelfde stoffe uit haaren boezem, ten dienste van derzelver bewooneren, en 't is dezelfde liefde, wysheid en 't onafhankelyk alvermogen van den goedertiernen Schepper, daar men 't één en ander aan verschuldigd is. Men ziet reeds, dat ik het Smeer-boompje in de West-indiën bedoele. Daar is namelyk een Heestergewas in *Louisiana*, dat aan de Inwooners een Sap uitlevert, het welk verdikt zynde tot dezelfde eindens, als by ons de Talk of Ongel, dient, maar veel beter in 't gebruik is, en het Wasch nabykoomt, of 'er genoegzaam mede gelyk gesteld mag worden. Wy hebben gedagt het grootste deel onzer Lezeren een aangenaamen dienst te zullen doen, met dit nuttige Boompje, het Wasch, 't welk het voortbrengt, en de wyze, hoe dit bereid wordt, te beschryven, en ons dus te kwyten van eene belofte, die wy by een voorgaande gelegenheid des aangaande gedaan hebben (*). Het berigt, dat wy daar van geven zullen, is de zaakelyke inhoud van een geschrift, het welk een verstandig en opmerkend Natuur-beschouwer, die verscheide jaaren in het genoemde Land gewoond heeft, des aangaande heeft opgesteld, en met een loffelyk inzigt gemeen gemaakt, om, door zyn berigt, zyn Vaderland tevens, en het menschdom te bevoordeelen,

den

(*) Zie booven bl. 746.

den koophandel te vermeerderen, en de behoeftens des levens zo veel ruimer en gemaklyker te vervullen.

Het boompje dan, dat wy voorhadden onzen Lezer te doen kennen, groeit in de laagtens langs de Rivier *Missisippi*, die *Louisiana* doorstroomt, in de gedaante van kreupelbosch schietende uit denzelfden stoel met verscheide stammetjes, opwaards, waar van de hoogste omtrent een voet of twaalf haalen mogen. Deszelfs blad is omtrent twee en een half duim breed, en het geeft, verbrand of gepletterd wordende, een kruidigen of balsemagtigen geur van zig uit; deszelfs bloem, die zeer klein valt, en roodagtig is, maakt eene vrugt of bes, omtrent van grootte, als een Jenever-bes. Die vrugt bestaat uit een pit, daar een soort van vleesch om is, dat voor groote warmte smelt, en dit vleesch dier bessen is de stof, daar de Waschkaarsen in *Louisiana* van gemaakt worden, op eene wyze, zo als wy aanstonds melden zullen. Voor het overige wil dit boompje, dat geenzints teder of keurig is, genoegzaam allerwegen groeijen; droog of nat land is het zelvs byna om 't even. Het koomt inderdaad in warme landen, beter dan in koudere voort, en men neemt waar, dat het, boven de 39 graaden breedte, zo wel niet tiere, als nader onder de linie. In nieuw Engeland wierdt het allereerst ondekt. Zommige dier boompjes draagen geene vrugt. Dit zyn waarschynlyk de zogenaamde Mannetjes, welke de andere vrugtbaar maaken. Men oordeelt 'er ten minsten derwyze over in het land, en geeft ze hierom ook dezen naam.

De eerste manier om 'er het Wasch van te krygen, was deze, dat men de vrugt of bessen in kookend water wierp, en het smeer dat hier door smolt, en boven kwam, afschepte, naar maate het zig vertoonde, tot dat het geheel ontbonden zynde, niet meer op het water vernoomen wierdt. Maar dus wierdt het Wasch donker groen van kleur, en gaf niet dan een flauw en droevig licht; het geen waarschynlyk hier van daan kwam, om dat deszelfs grofste deelen, en de vuiligheid, die 'er mede vermengd was, wierden ontbonden, en met de fyndere en witte stof vermengd.

Sints eenige jaaren heeft men dit werk zeer veel verbeterd en volmaakt. Kundiger Menschen, de noodzaakelykheid bevroedende, om de stoffe meer te zuiveren en te schiften, als men 'er den regten dienst van wilde trekken, hebben een soort van stooven, of kaggel-kamers uitgevonden, daar men in het midden een fornuis van omtrent twaalf voeten lang, en breed naar evenreedigheid, in zet; in dit fornuis sluiten

groote ketels, en ter zyden wat laager ſtaan groote houte kuipen, die van onderen een gat hebben, en met een kraan voorzien zyn, om ze leeg te laaten loopen. Deze kuipen worden in eene maatige warmte gehouden, door middel van eene yzere plaat, die aan de zyde van het fornuis is, en haare hitten tegen, en in die kuipen verſpreidt, op de zelfde wyze omtrent, die men wel in den haart van een keukenſchoorſteen agter het vuur zet, om een vertrek, dat daar tegen aan koomt, en daar die plaat haare hitte in verſpreidt, te verwarmen.

Men vult die kuipen eerſt met gezifte besſen, om 'er vooraf alle groove vuiligheid af te ſcheiden. Men blyft een duim of twee onder den rand van het vat, en giet 'er dan lauw water in, boven op de besſen. Men ſluit het digt toe, en laat alles dus een klein kwartier uurs ſtaan. Dan tapt men dit water af, giet 'er weder ander op, en herhaalt dezelfde werking. Het oogmerk van dit bedryf is, om het ſtof en vuil, dat nog aan de vrugt mogt zitten af te ſpoelen, en een aanvang te maaken, met dezelve wat te weeken, of 'er een beginzel van ontbinding in uit te werken. Voor de derde reize giet men het water heeter in de kuipen, en wel zo heet, dat men 'er de hand niet in kan houden, laat het weder, als te vooren, een kwartier uurs ſtaan, en dan door de kraan, die om laag is, uitloopen. Dan koomt het water, dat zwaarder is, dan het vet, en dat gevolgelyk onder, en op den bodem van het vat ſtaat, eerſt en bykans klaar zonder Waſch te voorſchyn, men giet het egter niet weg, om het weinige, dat 'er nog in mogt wezen, niet te verliezen. Maar wanneer men bemerkt, dat het geſmolte Waſch mede begint te loopen, zet men wel verglaasde aarde potjes, die vooraf wat warm gemaakt zyn, onder de kraan, om het in te vangen. Het eerſt koomende derde deel van dit Waſch is ſtroo-geel van kleur; het volgende derde deel is groenagtig geel; en het laatſte eindelyk is bykans groen, ſchoon nog veel ligter groen, dan voormaals de algemeene kleur van dit Smeer was, toen men het zelve in kookend water ontbondt. Alle deze drie ſoorten of kleuren nu, die men dus in de eerſte ontbinding bekoomt, worden voor de ſchoolen, en ten dienſte van welgeſtelde Lieden geſchikt.

Na dit eerſte trekſel namelyk verwaarlooſt men het geene 'er nog in de kuip overblyft, geenzints, ſchoon die ſtof veel groover is. Men doet by het Waſch, dat 'er nog in is, een derde deel Ongel, en men giet 'er alsdan heel heet, en byna kookend water op, dat men 'er 20 minuten op laat ſtaan.

Die

Die Ongel, ſchoon kwaad en vuil; vermengt zig egter, na zig zelven van zyne vuiligheden, voor een groot gedeelte, ontdaan te hebben, met het Waſch, krygt 'er eene lyvigheid en ſteevigte mede, waarin het van het eerſte Waſch verſchilt, maar de kleur is veel groener en donkerder. De oorzaak wyſt zig zelve weder vry klaar aan; om dat namelyk de pit, die door dit kookend water geweekt: en afgetrokken wordt, haare groene kleur daar aan mededeelt. Dit laatſte Waſch geeft egter nog een heel goed licht, ten minſten is het zeer goed voor de Dienſtboden. Het verlicht zelfs even goed, als onze gewoone Ongelkaarſen en duurt tweemaal zo lang.

Eene zeer voordeelige en goede eigenſchap heeft dit Waſch, inzonderheid dat van het eerſte trekſel, dat het namelyk geene vlakken maakt, als 'er eenige druppels van op ſtoffen vallen. Men neemt het 'er met ſchilvers af, en als men het ſtof wat vryft, gaat alles weg, als ware het een ſpat modder of kley geweeſt.

Deze Boompjes groeijen beter van ſtek, dan op eenige andere wyze. Zy brengen tot hun vyfde jaar zeer weinig of niets op; maar van dien tyd af, wordt de opbreng jaarlyks grooter, zo dat men, als zy eenige jaaren oud zyn, wel vyfen-twintig of dertig ponden beſſen van elk zoude kunnen plukken, en dus vierdehalf of vier pond Waſch bekoomen, byaldien de Gier-zwaluwen, die daar te lande verbazend menigvuldig, en die 'er boven alles op verſlingerd zyn, 'er niet het grootſt gedeelte afhaalden, zo dat men nu ſlegts 7 of 8 ponden krygt, dat omtrent een pond Waſch uitlevert.

Thans moeten wy nog een woord zeggen van de manier, op welke men het Waſch wit maakt: Daar zyn twee onderſcheide wyzen van het Waſch te bleeken; de eerſte, en buiten allen tegenſpraak de gemaklykſte en onkoſtbaarſte is, het in de Zon te laaten ſmelten. De andere is, het tot kleine platte koekjes van 2 of 3 linies dik te maaken, deze aan draaden op te hangen, voor de vrye lugt bloot te laaten, en zorg te draagen, dat dezelve niet ſmelten, met ze tydig onder dak, of ten minſten in de ſchaduwe te brengen. Maar deze manier, ſchoon zekerlyk de volmaaktſte en nauwkeurigſte, is zo langwylig, dat men 'er zig zelden anders dan uit liefhebbery van bedient, en wy zullen ons derhalven, in ons berigt, tot de eerſte bepaalen.

Tegen het einde van Maart hakt men het Waſch aan kleine ſtukjes, die men in wel verglaasde aarde potten, voor regen en wind beveiligd, voor de Zon bloot ſtelt. Die ſtukjes

jes smelten, en loopen gelykelyk door de potten tot koekjes, welke koud geworden zynde, niet boven een half duim dik mogen wezen, want, naar maate zy dunder zyn, worden zy eer en beter wit, waar toe het ook, vorderlyk is, om ze, by droog weder, in de lugt te laaten blyven staan; men keert ze 's anderen daags om, en laat ze op nieuws smelten, het welk men een reis of tien herhaalt, en, schoon het Wasch alsdan nog niet volmaakt wit mogt wezen, is het egter blank genoeg, om het te gebruiken. Maar het is zeker, dat, als men met dit smelten en wenden nog wat langer aanhieldt, men het, ten dezen opzigte, nog tot hooger trap van volmaaktheid brengen zoude.

Als het Wasch dus zyne eerste bereidingen heeft ontvangen, maakt men 'er Wasch-kaarsen van, met het in vormen te doen; welke men met het Wasch warm maakt, alleenlyk zorg draagende, dat die hitte niet te groot zy, om dat het Wasch dan geel wordt. Nog moet men in agt neemen, dat men het gesmolten zynde, door een lapje fyn linnen, of wat zuiver katoen, dat wel gekaard is, laate loopen, om 'er alle stof en vuiligheid nogmaals af te neemen, dewyl dit het licht anders veel droeviger maakt.

Als de Waschkaarsen uit de vormen koomen, vervolgt men met dezelve te bleeken, ten dien einde hangt men ze in de lugt, alleenlyk zorg draagende, dat ze vry hangen, en nergens, wat het ook wezen moge, aanraaken, dewyl dit dezelve door de warmte ligtlyk zoude kunnen doen smelten, ten minsten haar fatsoen en regelmaatige gestalte doen verliezen. Men verhangt ze alle dagen, op dat zy overal gelyk en eenparig wit worden, en men houdt hier een geheele maand mede aan; als men zig die moeite nog langer getrooftede, zoude het zekerlyk nog des te beter zyn; ondertusschen moet men toezien, dat de hitte niet al te groot, of de Zon te brandend worde, en dezelve daar voor beveiligen.

Wy zullen hier afbreeken, en onze Lezeren in het vervolg nog eenige andere byzonderheden van *Louisiana in het algemeen* mede deelen.

ZONDERLINGE BEHOUDENIS VAN DRIE PERSOONEN (Ten bewyze, *met hoe weinig voedzel de Menschen hun leeven een tyd lang rekken kunnen.*) Door DR. BRUNI, Hoog-Leeraar in de Wysbegeerte te *Turin*.

DAar is by *Demont*, (een Stad in *Piemont*, in het Markgraafschap *Saluzzo*,) in de bovenste Valei van den vloed

Stura, een Vlekje, *Bergemoletto* geheeten, dat op den 19 Maart des jaars 1755, door de geweldige brokken Sneeuw, die van eenen der nabuurige bergen nederftortteden, geheel overdekt wierdt. Alle de bewooners van dit gehugt, waren toen in hunne huizen, uitgezonderd een zekere JOSEPH ROCHIA, dewelke met zyn Zoon, een jongeling van 15 jaaren, bezig was, om de dikke Sneeuw, die zig op het dak van zyn Huisje hadt opgeftapeld, en het zelve dreigde te doen inzakken, af te werken. Een Priefter daar voorby koomende, om de Mis te gaan leezen, raadde hem, af te klimmen, om dat hy een grooten brok Sneeuw van den berg hadt zien afbreeken, en naar hen toerollen. De Man klom fchielyk af, en borg zig met zyn Zoon, maar nauwelyks hadden zy dertig of veertig ftappen gedaan, of de jonge viel; het welk den Vader nootzaakte om zig om te keeren, en hem op te helpen. Toen zag hy zyn Huis, en andere die 'er by ftonden, en daar in alles 22 Zielen in waren, eensklaps onder een afgrysfelyken brok of liever berg van Sneeuw begraaven. De fchielyke en levendige indruk, die zyne Huisvrouw, twee Kinderen, en Zufter, welke met al zyn Vee en Bezittingen verlooren waren, op hem maakten, bragten hem in zulk eene verwarring, dat hy alle bezef en aandoening ten eenemaal verloor en wezenloos wierdt. Na eene lange mymering eindelyk tot zig zelven herkoomen, ging hy naar iemand zyner vrienden, die niet verre van daar woonde. Hier hieldt hy zig vyf dagen op, die hy in eene ysfelyken wanhoop doorbragt; eindelyk zyn verftand en kragten allengskens weder krygende, nam hy het befluit, om, met zyn Zoon, door de Sneeuw, ware het moogelyk, door te graaven, en te zien, wat 'er van zo veele waarde panden geworden ware? Hy bezogt dit op verfcheide plaatfen, daar hy gifte dat zyn Huis moeft ftaan, maar trof nooit de regte plaats, en fpilde zyne arbeid vrugtloos. 't Verlies van kragten en uiterfte vermoeidheid, dwongen hem dan ten laatften, om dit te ftaaken. Dus gaf hy, en zyner Vrouwe Broeder, die te *Demout* woonde, en zyne Zufter têer beminde, dan alle hoop volftrektelyk verlooren, en bragten zy ruim vyf weeken in eene troofteloозe droefheid door, tot dat de gemelde Broeder zig in een droom zyne lieve Zufter verbeeldde te zien, die hem om byftand en verlosfing fmeekte. Dit maakte zulk een diepen indruk op zyn geeft, dat hy door liefde, droefheid, hoop en wanhoop gelykelyk vervoerd, befloot om nog eene uiterfte pooging te doen, om by het Huis te koomen, en te zien, wat 'er van den toe-

toestand dier ongelukkigen ware. Hy vertrok den zelfden morgen vroeg naar *Bergemoletto*, ging aan het delven, en hadt, na veel arbeids, het geluk van de regte plaats getroffen te hebben, en op het Huis aan te werken, dat zyn Schoonbroeder altoos vergeefsch gezogt hadt. Het Huis was ingestort, gelyk zy vooraf reeds hadden vastgesteld, dat het hadt moeten doen, maar dewyl zy geene lyken onder de puinhoopen vonden, groeven zy voort, en tragteden zig eene opening naar de stal, die wat van het Huis afstondt, te maaken, en daar by te koomen. Zy ontdekten wel haast, dat zy 'er niet verre af konden wezen, aan deze woorden, die met een klaagende stemme wierden uitgeboezemd, *ach! wist myn Broeder onzen toestand, hoe zoude hy ter onzer hulpe spoeden!* Hier door even zeer verwonderd, als opgewakkerd en aangemoedigd, verdubbelden zy hunne poogingen, om de plaats te naderen, van waar zy de stem hoorden komen. De Broeder brak de eerste door, en drong met geweld in de stal, daar hy zyne Zuster vondt, die hem met een flauwe en bykans stervende stemme toeriep, *ik heb altoos op 's Hemels en uwen bystand gehoopt.* Men wendde nogmaals alle zyne kragten en yver aan, om deze elendige Vrouw, met haare Zuster, en een Dogtertje van 13 jaaren, uit dit soort van een graf te helpen, en dit hadt zo veel meer moeite in, om dat zy, die 'er alle drie niet anders, dan als geraamtens uitzagen, door honger en elenden hunne kragten geheel verlooren hadden, en reddeloos waren. Oneindige zorgen moest men vervolgens aanwenden, om hunne leden, die alle door koude verstyfd en ongevoelig waren, de natuurlyke levenswarmte weder te doen krygen, om hunne maagen die zo lang zonder voedzel geweest waren, met voorzigtigheid, daar weder aan te gewennen, en hunne vervalle kragten en gezondheid op te wakkeren en te herstellen.

Zulk een zonderling Geval, maakte de nieuwsgierigheid van den Gouverneur van *Dumont* gaande, die zig naar de plaats zelve begaf, om 'er een omstandig en nauwkeurig berigt van te krygen, het welk hier op uitkwam, en 't welk men met behoorlyke getuigen en bewyzen bekragtigd, in de GEDENKSCHRIFTEN VAN DE KONINGLYKE SOCIETEIT TE LONDEN, *van den jaare* 1757., vinden kan.

De Vrouw, haare Schoon-zuster, een jongetje van 6 en een meisje van 13 jaaren waren met een Ezel, zes Geiten, en vyf of zes Kippen in de stal, op het oogenblik, dat dezelve onder de sneeuw bestulpt wierdt. Zy hadden zig, eer zy naar de Mis gingen, derwaards begeeven, om zig wat te ver-

verwarmen. In minder dan drie minuuten tyds hadt de sneeuw hen met de stal, daar zy hun wykplaats in genoomen hadden, overdekt. Men behoeft niet te zeggen, hoe groot hunner aller verlegenheid ware, en welk eene akelige vrees hen beknelde, toen zy bedagten, hoe weinig voedzel zy by zig hadden, en hoe onmoogelyk het ware, om ander te bekoomen. Alle hunne voorraad bestondt in 15 kastanjes, die de Zuster in haar zak hadt. Zy, en de Vrouw van den Huisman, namen 'er, den eersten dag, elk twee van, en gebruikten verder wat sneeuwater, dat zy in een napje, 't welk daar by een gelukkig toeval voor handen was, lieten smelten. De Ezel maakte een vreesselyk gewoel; de Geiten blaeteden de eerste dagen geduurig. Eene derzelver moest binnen eenige dagen werpen, en de andere was in de melk. Die melk was de groote en eenige toevlugt voor de ongelukkige menschen, die dus begraaven zaaten. Het gekraei der haanen stelde hen een tyd lang in staat om dag en nagt te onderscheiden. De honger deedt zig, op den tweeden dag, reeds sterk gevoelen, zy stilden denzelven, zo als zy best konden, met de overige kastanjes, en wat melk van eene der Geiten; maar om dien toevlugt te behouden, moest men middel vinden kunnen, om dezelve voeder te verschaffen. Hier spanden zy dan in tyds hunne kragten toe in. Gelukkiglyk was 'er hooi op den balk, daar zy wisten by te koomen, en waar voor de Geiten hun dagelyksch een kleinen voorraad melk verschaften. Op den 6den dag wierdt het jongetje ziek, het lag geduurig op zyns moeders schoot, maar door een soort van onrustigheid, die zyn dood scheen te voorspellen, verzogt hy, om op het hooi te moogen leggen. Men voldeedt zyne begeerte, een doodelyke koude bevong straks alle zyne leden, men gaf hem een weinig melks, maar nauwelyks hadt hy die genuttigd, of hy riep met een klaagenden toon, *ô Vader, in de sneeuw! ô Vader* .... meer kon hy niet voortbrengen, de dood brak zyne klagten af, en eindigde zyne kwelling. De melk ondertusschen van de Geit, die hen alle moest in 't leeven houden, verminderde dagelyksch. Gelukkig wierdt dezelve door de andere vervangen, die in het midden van April wierp, en die dagelyksch twee ponden aan haare Voesterlingen verschafte, dewyl men haar jong aanstonds doodede. Deze Geit scheen medelyden met den beklaagelyken toestand dier ongelukkigen te hebben, en hen naar haare vermoogens te willen vertroosten. Zy lekte hen staag het aanzigt en de handen, en kwam hen altoos streelen, zo dikwils als zy haar riepen. Het was het gebrek

van

van voedzel nog niet, daar zy het meest door leeden; maar de felle koude, door het smelten van de sneeuw, die gestadig op hen drupte, veroorzaakt, de benauwde stank, welke de rottende krengen der doode Dieren, die zy by zig moesten houden, van zig gaven, de menigte wormen, welke dat rottende vleesch voor hunne oogen geduurig tot op het gebeente afknaagden, en boven al, de bekrompe plaats, en moeijelyke *situatie* daar zy zig in bevonden, en daar zy in blyven moesten, om dat 'er anders geene veilige verblyfplaats was, dan onder eenen balk, en al de rest van de stal allengskens inzakte. Dit alles vermeerderde hun lyden en elenden grootelyks. Zy hadden na de drie eerste dagen geen stoelgang, de melk en gesmolte sneeuw ontlasteden zig door de waterloozing en onzigtbaare doorwaasseming, (indien men dat woord ten haaren opzigte mag gebruiken) alleen.

De Vrouw sliep in allen dezen tyd niet, maar de Zuster ondervondt geene verandering in haar slaap.

Dit geval, hoe wonderlyk en verbaazend ook, steunt op zulke egte bescheiden, dat men 'er redelyker wyze geen twyffel aan behoeft te slaan; men kan, gelyk ik zeide, de Verhandelingen van de Engelsche Societeit daar breeder over nazien.

S.

VERTOOG OVER DEN ALGEMEENEN AFKEER VAN HET PAARDE-VLEESCH TE EETEN.

VErstandige Lieden hebben zig dikwils, en niet zonder reden verwonderd, over den weerzin, dien men hedendaagsch zo algemeen betoont over het voedzel, dat de Paarden ons verschaffen konden; aan de eene zyde is het Paard een Dier zo schoon en zuiver, als die, welke ons tot dagelyksch voedzel strekken. Aan den anderen kant hebben allen, die 'er ooit, of uit nieuwsgierigheid, of door nood, of by toeval van geproefd hebben, eenpaarig verzekerd, dat de smaak in geenen deele onaangenaam ware. De oude *Celten* daarenboven hebben 'er langen tyd hunne grootste lekkerny van gemaakt, en verscheide volkeren van *Asië* gebruiken het nog dagelyksch zonder eenige nadeelige gevolgen; zodat 'er gewisselyk eene byzondere en onbekende rede wezen moet, waarom wy ons zo algemeen en aanhoudend van eene smaakelyke, voedzaame, en gezonde spys berooven, die wy zo gemakkelyk bekoomen zouden.

Men

Men kan niet zeggen, dat wy 'er ons van onthouden uit genegenheid, die wy voor dit Dier hebben, en uit aanmerkingen der diensten, die wy 'er van trekken; want wy spaaren de Huisdieren niet, die van onzen smaak zyn, hoe teder wy dezelve schynen te beminnen. Wy schroomen by voorbeeld niet een Lam te dooden, dat by ons gebooren is, en door onze eige handen gevoed; en terwyl wy geene zwaarigheid maaken, om onze Runderen te slagten, daar wy zo groote voordeelen van trekken, zo zouden die geene zelfs, die niet de minste zugt voor Paarden koesteren, een afgryzen hebben, om hun vleesch te proeven.

Men zoude mogen voorwenden, dat die afkeer van het Paarden-vleesch gegrond zy op het verbod, dat God aan zyn volk onder de Mosaïsche wet gedaan heeft, om van dit Dier zo min als van andere zo genaamde onreine gediertens te eeten. Maar die wet betreft ons niet meer, wy agten 'er ons volkoomen van ontslaagen, en durven, zonder de minste vrees, de meeste der andere dieren, die als onreine hier mede onder betrokken waren, als eene aangenaame, en voedzaame spyze nuttigen.

Men moet dan den oorsprong van dien geweldigen afkeer elders zoeken; laat ons zien, of wy dien niet in de Celtische en Noordsche oudheeden vinden kunnen (*).

By na alle de oude bewooners van Europa, maakten zeer veel gebruik van de Paarden, in hunne offerhanden en Godsdienstige Plegtigheeden, „ de Duitschers zegt TACITUS, nemen in hunne heilige bosschen, raad met het grinniken „ der Paarden, welke zy hier toe onderhouden, en door „ geene gemeene dienstbaarheid ontheiligen. En wanneer „ zy dezelve willen raadpleegen, spannen zy ze voor een „ kar hunner Goden, en de Priester of Koning volgt hen, „ om op hun grinniken agt te geven. Daar is geene wiggelary, daar niet slegts het gemeene volk, maar de Grooten, „ en de Priesters zelve, meer geloof aan slaan". SAXON en CRANTZIUS merken iets dergelyks aan van de *Rugiers*, volkeren van *Vandalië* of *Pomere*. „ Zy onderhielden, zeggen „ deze Schryvers, een heilig Paard, van een witte koleur, „ het was een misdaad, om hetzelve een hair uit den staart „ te trekken. De Priester alleen hadt het regt, om hetzelve te voeren, en te beschryden...... Zy geloofden, dat „ hunne Godheid 'er zig van bediende, als dezelve voor hen ten

(*) Zie deswegen byzonderlyk KEYSLERI, *Antiquit: select. Septentrion. & Celtic. Hanov.* 1720. *pag.* 372. *seq.*

„ ten stryde trok. Men gebruikte het ook voor de waar-„ zeggeryen". De *Scandinaviers* (zo weet men dat de *Zweeden* en *Noorweegers* oudtyds genaamd wierden) boden aan ODIN een Paard aan, in zommige jaarlyksche offerhanden, die alle de Grooten, en het Volk de gewoonte hadden by te woonen (*). Men bediende zig van het bloed, dat uit de offerhande liep, om 'er alle, die tegenwoordig waren mede te besprengen. Men kookte het vleesch en zettede het voor in het feest, dat de offerhande volgde. Het Paardevleesch was 'er zelfs altoos het voornaamste en lekkerste geregt van. Wanneer de Christen Missionarissen voor de eerste reize in *Ysland* kwamen, verklaarden zig zommige der inboorlingen voor dezelve, terwyl andere gehegt bleeven aan den dienst hunner vooroudere, en dus wierdt het gansche Land in twee strydige partyen verdeeld. Maar ten laatsten vondt de opperste Regter van het eiland, die nog Heidensch was, een middel ter bevrediging, tusschen de twee verschillende partyen uit, en men verzoende zig van wederzyden op deze voorwaarden. „ Dat de Heidenen hunne Godsdienstige „ Plegtigheden in het heimelyk zouden blyven onderhou-„ den, PAARDEN-VLEESCH EETEN, en hunne jonggeboore „ Kinderen te vondelingen leggen, wanneer zy 't zouden „ goedvinden", (†) zodra de Missionarissen deze voorwaarden ondertekend hadden, gaven de Yslanders aan elk, die wilde, vryheid, om het Christendom te omhelzen. Daar zyn duizend trekken van dit soort, in de Historie van het Noorden; maar om te bekorten, zal ik 'er nog maar één by brengen, getrokken uit de *Chronyk der Koningen van Noorwegen*, *van* SNORRO STEURLESON, *in het* 18de *Hoofd-deel*. Deze Historischryver verhaalt, dat Koning HAQUIN, bygenaamd DE GOEDE, een yverig Christen, van zyn eigen Volk, dat ten grootsten deele nog Heidensch was, verscheide vervolgingen hadt te lyden, ter oorzaak dat hy hunnen Godsdienst verlaaten hadt. Op zekeren feestdag in het byzonder, als de Koning in het openbaar zyn maaltyd deedt, kwamen 'er verscheide boeren by hem, die hem Paardevleesch aanboden, en verzogten, om daar van te nuttigen. Als de Koning dit weigerde, baden zy hem, om ten minsten wat sop van dit vleesch te gebruiken. Als de Koning dit mede van de hand wees, boden zy hem eindelyk een best en vet stuk aan, hoopende, dat hy dit ten minsten niet geheel ver-smaa-

(*) Vid. *Snorr. Stules. in vita Olai.*
(†) Vid. *Aza Frode Scheda de Island.* C. 7. p. 48.

ſmaaden zoude. Maar HAQUIN in zyne weigering volhardende, nam het Volk dit zo euvel op, dat zy niet ſlegts heftig begonden te morren, maar allengskens ook tot daadelykheden voortſloegen, zo dat de Vorſt door hunne woede, gevaar van zyn leven geloopen zoude hebben, indien niet een zekere Graaf, SIGURD genaamd, aan des Konings belangens verknogt, hem nog in tyds gered hadt, uit dit dringend gevaar, door hem te overreden, om ten minſten den ſchyn te maaken, als of hy van een zekere ſchotel, daar verſcheide ſtukken geſneede Paardevleeſch in lagen, iets nuttigde. Zodra de Koning dit gedaan hadt, vertrok het Volk, deswegen voldaan, in vrede naar hunne huizen. Het gebruik of de onthouding van het Paardevleeſch derhalven, wierdt door de Chriſtenen en Heidenen dier geweſten, als een kenmerk beſchouwd, dat de beide Godsdienſten onderſcheidt, gelyk dit in verſcheide andere Landen ook in diervoegen wierdt begreepen. Toen zeker Chriſten Koning van Zweeden, INGON genaamd, onttroond, en uit zyn Ryk verdreeven was door eene party van Heidenſche onderdaanen, beſloten de wederſpannelingen, om eenen zyner Bloed-verwanten, die hen beloofd hadt, de *Offerbanden en Godsdienſtige Plegtigheden* te zullen *herſtellen*, tot zynen opvolger te benoemen. Deez' hield inderdaad zyn woord. Terſtond na zyne verkiezing deedt hy *een Paard ſlagten*, deelde het aan alle byſtanders om, en beſprengde ze met het Bloed deszelven; en op dit oogenblik verklaarden alle de *Zweeden*, dat zy den Chriſtelyken Godsdienſt verzaakten (*).

Men kan hier uit oordeelen, dat het niet buiten rede ware, dat de Miſſionariſſen, die het Euangelium aan deze Volkeren predikten, hen verboden, om Paardevleeſch te nuttigen. Paus GREGORIUS *de IIIde* antwoordt op een brief van BONIFACIUS, den Apoſtel der *Duitſchers*, in dezer voegen. „ Gy „ hebt my geſchreven, dat 'er onder hen gevonden wor„ den, die het Vleeſch van Paarden, zo wel tamme als „ wilde, nuttigen. Duld niet, dat dit langer geſchiede, „ Heilige Broeder, maar belet het door alle moogelyke „ middelen in den naame van Jeſus Chriſtus, en leg hen „ zwaare boetdoeningen deswegens op ". Paus ZACHARIAS herhaalt dit zelfde bevel aan BONIFACIUS, met dit onderſcheid, dat hy hem beveele, om ook te beletten, dat zy geen Haazen-vleeſch zouden eeten; een verbod, dat egter niet lang ſtand heeft gehouden. Doch dat van 't Paar-

(*) Vid. *Hervar. Sag. &c. cum not. Vereh.*

't Paardevleesch is door de gewoonte tot tegenwoordig bekragtigd. „ Na dat het Christendom by alle die Volkeren „ eenmaalen de overhand heeft gekreegen, heeft een yder „ zwaarigheid gemaakt, om zig met de Heidenen gelyk te „ stellen, en Paardevleesch te gebruiken; en hier uit is die „ hebbelyke afkeer gebooren, die zig tot de laater Nakoo„ melingschap heeft overgezet, en die nog stand houdt met „ zo veele andere gebruiken, schoon 'er de oorzaak en oog„ merken reeds lang van vergeeten zyn, of met de veran„ dering der omstandigheden, die daar aanleiding toe ga„ ven, lang hebben opgehouden".

Vervolg van

REGELEN VAN GEDRAG, VOOR DE GENEESHEEREN MET HUNNE ZIEKEN (*).

HIPPOCRATES, SYDEHAM enz., zyn voorbeelden van oprechtheid, welken men niet moet volgen. Beken uwe fouten nimmer, onder wat voorwendzel het ook mogt zyn; honderd dingen kunnen dienen om ze te bedekken; onder anderen, *het gene gedaan is voor dat men u geroepen heeft*; zo ook *de traagheid om een Doctor te ontbieden; de zwaarte van de toevallen. De kwaadaartigheid van de ziekten* is ook een goede borstweering; laat BOERHAVE 'er maar van spreeken, als een fabel door de onkunde der Geneesheeren verzonnen: als dit groote woord door de ondervinding en staatigheid ondersteund wordt, is het een strik waar in zich de heele Wereld laat verwerren.

De misslagen in de volbrenging van uwe ordonantien, zo 'er geen wezenlyke zyn, moet gy niet nalaten 'er eenigen te zoeken. Als uwe Zieke vier lepelen vleeschnat heeft gebruikt, in plaats van drie; zo hy thuy gedronken heeft in plaats van gerstenwater: zeg, dat hy zyn maag overladen heeft met vleeschnat, of dat hy door de huy verzwakt is. Op welk eene wyze hy ook buiten uwe voorschriften gegaan zy, verzwaar en vergroot deze dingen, en trek 'er de allerwigtigste oorzaak uit van zyn kwaalyk varen, of van zynen dood.

Al wat de bystanders by geval kunnen zeggen, ten uwen voor-

(*) Zie het voorgaande, *Vaderl. Letteroef. pag.* 915.

voordeele, is dikwils ook een goede toevlugt, denk met behendigheid gelyk zy, stem de redenen toe, 't zy waare of valsche, welken men geeft van den dood van den Zieken. Wel te slaagen is het werk van een verstandig man, kwalyk uit te komen van een zot; een grondregel welke met goude letters behoorde geschreeven te staan in het kabinet van een Doctor.

Geneesmiddelen welken te heet of te koud zyn, beletten beide, even zeer, het uitkomen van de Kinderpokjes. Hierom vertonen zich dezelven dikwils niet, dan kort voor den dood, aan den hals, op de borst, in 't aangezicht, tusschen vel en vleesch, onder de gedaante van roode, breede, platte, roozige vlekken. Men kan niet twyfelen dat het Pokjes zyn, zo de Zieke de toevallen 'er van gehad heeft; als steekende pyn in den rug, het hol van de Maag, en in de Lendenen; braaking, ondraaglyke hoofdpyn enz. Maar gy moet dit evenwel noit toestemmen; behalven de kwaadaartigheid kunt gy inbrengen de platheid van de vlekken, en die aan geheel iet anders toeschryven, met zo veel list en gepraat, dat geen mensch anders kan denken, dan dat het de Pokjes maar gehaperd hebbe aan de vryheid om groot te worden en zich op te heffen, of liever aan het zeldzaam geluk van een wys Doctor te hebben.

Maar men heeft een schooner baan, als men te laat geroepen is door een Confrater; want op het zien van maar eenige uitslag, kunt gy tegen den Geneesheer, die 'er gaat, in 't aangezicht zeggen, dat het Aderlaten kwaad is geweest, zo hy het gedaan heeft, voornaamlyk, na dat men reeds een beginsel van de uitslag hadt gezien; dat de Zieke geen huy moet drinken, maar een afkooksel van Scorzonere, Pietercelie, Saffraan, Kaneel, Theriaak, een stuk geroost Brood in Wyn, of eenige andere Drogen, welken geen zier kracht hebben; maar van 't gemeen hoog geachtworden. Gy zult hier door van uw Medebroeder, hoe weinige kennisse hy ook hebbe, aangezien worden voor een weetniet, een onbeschaamd mensch, ja voor een guitzak; maar hy zal de omstanders noit zo konnen bepraaten als een ander die hunne vooroordeelen streelt. Gy zult u misschien schaamen zodanige regelen te volgen? Maar waarom? Alles zal u dubbeld vergolden worden.

Het geld! het geld! zie hier de boom van *Esculapius*. *Pete dum dolet, nam Sanus solvere nolet*. Aan dit metaal moet gy u verbinden, en niet aan den Zieken. Beminnen de Zieken den Doctor, om zyns zelfs wille, of om hunne gezond-

heid. Het komt 'er dan maar op aan de Zieken in te nemen, om hen tot erkentenisse te gewinnen. De geheele Practyk bestaat maar om hen hoge gedagten van uwe kundigheid te doen hebben.

Een van de voornaamste betragtingen van een Geneesheer moet bestaan in zich te schikken, naar de wyze van praktizeren van zyne plaatse, en de gewoone gebruiklykheden van de Zieken. Die zich aankant tegen de vooroordelen of gewoonten, zal gevaar loopen, om van honger te moeten sterven. Men moet geene Medicynen geven, aan menschen die 'er geen zin in hebben. Het is derhalve, somtyds, noodzaaklyk, zelfs in de allerzwaarste gevallen, een ledig aanschouwer te zyn van de werkingen en omwegen van de natuur, henen te gaan zonder iet voor te schryven, en den Patient in zyne ellende te laten, om dat hy vooringenomen is, tegen de nuttigheid der Geneesmiddelen, en het best uitkomt zich naar zyne denkbeelden te schikken.

Maar men vindt anderen, die nauwlyks met Medicynen te verzadigen zyn, die als ze niet zonder eenige kracht zyn, doodlyk zyn, om dat ze niet te pas komen. Voor de Hypochondriacquen, by voorbeeld, zou het best zyn te paard te ryden, reizen, zich bewegen, met één woord, verandering te zoeken, en eenige vermaaklykheden te nemen, welken verfrissen zonder nadeel aan de krachten te doen. Maar het zou verloren arbeid zyn, hen te willen dietsmaken, dat zy zich nadeel toebrengen door Medicynen te neemen van elk die hun iet aan de hand geeft. Men krygt een veel beter betaling als men het gebruik volgt van de Doctoren, welker briefjes altyd te klein zyn, om de geheele ordonantie op te zetten.

Doch geef vooral geene onbekende, ongewoone of Chymische Medicynen, ten zy zo geheim dat het de Apotheeker alleen kan weten; want zo 'er een ongelukkig toeval opvolgde, de Zieke zou denken, dat hy vergeven ware, en men zou van u schreeuwen, als een gevaarlyk mensch. Het allergebruiklykste, gemeenste, onnozelste en krachteloosste moet voorgeschreven, om niet in wantrouwen te geraken. Bedenk dat uw Zieke uwe ordonantie zal konnen lezen, en zo hy noit heeft horen spreeken van uwe voorschreven Middelen, zal hy ze het venster uitwerpen, en om u te bedotten, zeggen, dat hy 'er door genezen is geworden. Wees derhalve niet te voorbarig, om de genezing toe te schryven, aan uwe Middelen, welken dikwils niet eens gebruikt zyn.

Wat

Wat aanbelangt de Visiten, de eerstemaal moet men vliegen, maar noit komen zonder dat men gevraagd is; of zich immer aanbieden, zelfs niet by de aanzienlykste luiden; want hier door zoudt gy een vyand worden van den genen die in het bezit is van het Slachtoffer. En al hadt gy den Zieken genezen, die u niet hadt konnen afdanken, uit achting voor de genen die u gerecommandeerd hadden, hy zal echter niet nalaten de eere van zyne genezing te geven, aan den weet-niet, waarop hy vertrouwen gevestigd hadt. De Visiten welken op de eerste volgen, moeten niet te veel of te weinig drift en haast vertonen. Als men al gedurig loopt, krygt men den naam van een gierig mensch, ten minste, als het aanbelang van de ziekte, of de uitdruklyke wil van den Zieken het niet vereischen. Men moet spreken van een heelen drom van Zieken, waar van men dag en nagt overvallen wordt; men kan niet overal te gelyk wezen, men heeft maar één lyf, dit moet de verschoning zyn van uwe traage komste. Gy moet niet al uwe practyk laten varen om eene: vermenigvuldig uwe Visiten, pas op als 't zo moet wezen; maar verlies niet een geheele Stad, om eenen Zieken te behouden.

Als de genezing schielyk zou volgen, hangt het maar van u af, om ze wat te vertraagen. Een klein kommetje bloed van een Patient, die reeds te weinig heeft: een grein *Tartarus Emeticus*, onder andere dingen bedektelyk gemoffeld, en meer andere kleine vergiften, zeer in gebruik, zullen u het plaizier doen van de genezing op nieuws te beginnen, of misschien een gelukkige scheiding wederhouden. Of gy door een meesterstuk, de Kinderpokjes in het bloed voorziende, dezelven smoort voor dat ze den tyd hebben gehad van uit te komen, puisten te maken, een oog te bederven of een aangezicht te mismaken; of gy eene Koorts, of een Roodeloop voorkomt, eer dat ze zich door de geweldigheid van derzelver toevallen bedaaren; men zal het u geen dank weten; de Zieken stellen vast, dat zy de kwaal niet gehad hebben, waar voor gy hen bewaard hebt. Het gemeen heeft weinig op met de voorbehoedende Geneeskonst.

Gy moet dan de ziekte altyd verzwaaren; van een mug een olifant maken; geef ze een naam, even eens welke; spreekt 'er stout over, zonder oit verlegen te schynen, op het gezicht van den Zieken, of op eenige vraage. Volg het voorbeeld van den Doctor, die van een aanzienlyk Heer, in een vol gezelschap gevraagd, op welken dag de Roodeloop van een van zyne knegts zou ophouden, al lachende ant-

woordde, over vier dagen; wederom gevraagd, op wat uur, was het antwoord, even onbeteuterd, 's morgens ten vyf uuren. De uitkomst deze boertery beantwoorddende, verwonderde in 't gevolg allen die 'er eerst maar om gelachen hadden.

Maar het is niet eveneens gelegen met een groot getal van ziekten, waar van men de onzekere uitkomst zo weinig kent, als dezelver ingewikkelde natuur. Die een voorzegging doet van eene verzweering in de Lever, zal 'er naderhand eene in de Long, of een geheel ander kwaal ontdekken. Noem dan liever verscheide deelen dan een enkeld. Zeg, alles is hier bezet; die pynen, die benauwdheden zyn te aanhoudende en te zwaar, om hier niet eenen drom van oorzaaken te erkennen. De Nieren, de Blaas, de Lever, de Maag, de Darmen, alles is aangedaan; 'er is geene doorstraling, de werking van de natuur staat stil, zy is ongevoelig enz. Wys en achterhoudend in uwe antwoorden en voorzeggingen, bedek u met den mantel van vermenging van ziekten, welken veel schynen te zeggen. Geen *maar*, geen *indien* enz. Denk dat elk gezeg met eenige voorwaarde, is, of ten minste gehouden wordt voor een teken van een weifelend doorzicht. Men zal zeggen, dat gy in twyfel staat, dat gy verlegen zyt, en uw zinnen kwyt zyt. Men moet altyd het zelfde zeggen, en veel eer zyne dolingen staandehouden, welken misschien door de uitkomst zullen begunstigd worden, dan zich zelve schandelyk ten toon stellen. Zegt gy dingen, welken met elkander stryden, laat het zyn tegen verscheiden persoonen, en bevry u altoos met het gene gy gezegd hebt aan dezelfde vragers; hebt gy dan mis gehad by dezen, by genen zult gy gelyk hebben.

Zo moet men ook een zekere wyze van gedrag houden jegens alle neuswyze vragers, waar van de bedden der Zieken doorgaans omringd zyn. Men wordt zonder ophouden gevraagd. De beleefdheid eischt dat men antwoorde, en de staatkunde, dat men wel antwoorde, vooral zonder zich zelve te verwerren, eindelyk niet te veel, en ook niet te weinig; en het laatste is dan nog het beste. Het is goed aan de wereld genoegen te geven, maar men moet zich in geen geschil inlaten; en dit zyn twee dingen, welken moeilyk te paren zyn. Wees niet gezet om voor een toveraar te gaan; men moet met veel omzigtigheid spreken, als men de konst eere wil doen; niet te veel belooven, zich eenigzins bekommeren, doch niet al te veel; en altyd onder voorwaarde,

de, en met byvoeging van een *misschien* spreken. Van twee Zieken zal de eèn welken gy ter dood verwezen hebt, weer opkomen; en die gy geoordeeld hadt dat herstellen zou, zal sterven. Tragt derhalve niet een Weerwikker van de konst om zo te spreken, te worden, of gy zult zo dikwils bedrogen uitkomen als de Italiaansche Waarzegger. Gy moet een dubbele pees aan uwen boog hebben, dat is te zeggen, eene dubbelzinnigheid in uwe antwoorden, gelyk de orakelen der Sibyllen. Geene voorzegging dan, behalven eene zeer dubbelzinnige, en naar de omstandigheden gerigt; men moet zyne wereld kennen, om 'er eene te doen, en onder de hand weten, wat men moet voorzeggen; anders wees wel op uwe hoede te voorzeggen 't gene gy niet kunt voorzien: en geloof dat zo een doodelyke voorzegging, door de uitkomst wordt beantwoordt, men u uwe strenge bekwaamheid zal konnen vergeven: maar zo gy u bedrogen hebt, zal een enkele misslag u al de vrucht van uwe konst benemen. Te vergeefs hebt gy ze honderd maalen recht bevonden; men zal nimmer vergeten, dat zulk een wien gy veroordeeld hebt, ontsnapt is: en een kwaal welke gy ligt geoordeeld hadt, doodlyk was geworden.

Nog anderen, niet te vreden met u lastig te vallen door hunne vraagen, zullen u met goeden ernst Geneesmiddelen voorstellen. Het is niet slegts als met de Zieken; zou hy 'er van sterven? Wanneer zal hy buiten gevaar zyn? Hoe veel dagen denkt gy dat het nog zal duren? En dergelyke praatjes van kaale Erfgenaamen, of Vrouwen en Mannen, die naar 't Weduw- of Weduwnaarschap verlangen. Het is een ander soort van vervolging, wat kwaad denkt gy zou zulk of zulk een onschaadlyk Middel doen! Die Heer of zo'n Mevrouw is 'er door genezen, en zulks altyd net in een zelfde geval. Zyt gy niet met hun in een gevoelen, ziet, zal men zeggen, de Doctoren keuren niets goed, of het moet van hun komen, het is genoeg dat een Middel genezing heeft te wege gebragt, om het te verwerpen. Sterft de Zieke na dat gy het hebt afgewezen, en men zich daar tegen niet heeft durven verzetten, de uitkomst zal u geweten worden, hy zou zonder u, en uwe verschriklyke koppigheid, hersteld zyn geworden; hoe eigenzinnig zyn niet de Doctoren!

Wees niet styfzinnig tegen uwe Zieken, ontzie hen gelyk uwe Medebroeders. Als de Zieke of zyne familie een onverwinlyke weerzin betuigt tegen sommige Middelen, als het *Opium*, een Braakmiddel, eene Aderlating enz. dring niet met koppigheid, om ze evenwel werkstellig te maken,

al

al denkt gy dat 'er het leven aan hangt. Zo gy, niet tegenstaande al wat men u zegt, op uwe begrippen blyft aandringen, men zal u wyten al het kwaade dat 'er mogt volgen: 't zy de Patient, by ongeluk sterve, of hem eenig ander zwaar toeval door de heftigheid van zyne ziekte overkome.

Verneem eens in de buurt, eer gy by den Zieken ingaat; of hy ook na uwe laatste Visite gesturven zy. Zo gy hoort, ja; zeg ten eerste, zonder eenigzins verwonderd te schynen; ik heb het wel voorzien, ik dagt niet dat hy het nog zo lang gemaakt zou hebben; de arme mensch heeft veel geleden, hy hadt zeer veel kwaalen te gelyk, en de krachten waren geknakt; men heeft my te laat geroepen; en eindig met te zeggen, deze tol moet eindelyk al de wereld betaalen, grooten en kleinen, en met HORATIUS, *Pallida mors æquo pulsat pede pauperum tabernas, Regumque turres.*

Zie daar de Zieken aan hun einde gekomen. De Doctor heeft hen op het kantje gebragt; dit is een van de voornaamste einden van de konst; men moet de wereld verlaten naar zekere regelen; de konst verschaft 'er de middelen toe; en dit heeft gemaakt dat men van de Doctoren zegt, dat ze menschen zyn die betaald worden voor de Zieken op den tuil te houden, tot dat de Natuur hen geneze, of de konst hen doe sterven.

BLAD-

BLADWYZER

der voornaamste byzonderheden in dit II. Deel.

De Schriften met een § getekend, zyn gemeld in de *Vrymoedige Aanmerkingen*.

A.

H.

uit-

Schom-

T.

§ *Te-*

REGISTER

VAN

BOEKEN EN SCHRIFTEN,

Die in het eerste Deel van dit Werk verhandelt, en met Vrymoedigheid beoordeeld worden,

gelyk ook van het

MENGELWERK,

tot fraaije Letteren, Konsten en Wetenschappen betrekkelyk.

A.

C.

D.

De

U.

W.

* De meeste van deze Boeken, zyn, voor de nevensgaande pryzen, by de Boekverkoopers te bekomen.

MENGELWERK.

De

Proe-

REGISTER
VAN
BOEKEN EN SCHRIFTEN,

Die in het tweede Deel van dit Werk verhandeld, en met Vrymoedigheid beoordeeld worden, gelyk ook van het

MENGELWERK,

tot fraaje Letteren, Konsten en Wetenschappen betrekkelyk.

A.

B.

Deen-

I.

K.

L.

M.

P

Störk

Wa-

* De meeste van deze Boeken, zyn, voor de nevensgaande pryzen, by de Boekverkoopers te bekomen.

MENGELWERK.

Ver-

Zinſtoorende Drukfeilen,

aldus te verbeteren.

In 't nevensgaande Kaartje *Nicopolis* lees *Neapolis*.

Bl. 29, r. 23 Edeſſelingii *lees* Weſſelingii
41 19 was. Want *lees* was; want
72 27 die in *lees* die
— 43 uitnemend *lees* uitnemendheid
95 22 voort *lees* voor
— 29 dat *lees* dan
192 18 heerſchen *lees* heerſchten
205 onder aan *acuatica* lees *aquatica.*
244 25 dezelfde *lees* de zesde
340 6 *zeſte* lees *zeete*
407 31 allen *lees* alles
473 32 Oogentſteeking *lees* Oogontſteeking
554 3 *ἐνομίσσετο* lees *ἐνομίζετο*
— 8 *νομίσσεσθαι* lees *νομίζεσθαι*
558 10 eene *lees* 't eene
631 30 *Sabmaſius* lees *Salmaſius*
707 31 Galilea *lees* in Galilea

Bl. 710 r. 8 het tegendeel) Matth. XV. en XXIII; *lees* het tegendeel, Matth. XV. en XXIII;)
740 32 aldaar, *lees* aldaar,)
751 6 PANTOPPIDANUS. *lees* PONTOPPIDANUS
785 11 beek *lees* hoek
794 25 byzonder. *lees* byzonder, dienen.
799 22 Antiknotzius *lees* Antiklotzius
808 22 Leden *lees* Lieden
825 19 hen *lees* hem
831 15 dieren honing *lees* dieren, honing
816 18 *in* lees *en*
894 18 *Vereen* lees *Weröe*
904 12, 20 Q *lees* O
926 26 *reden* lees *zeden*
— 28 *de* lees *de*
938 14 STOKHOUSE *lees* STAKHOUSE
941 14 ander *lees* nader

BERICHT AAN DEN BOEKBINDER.

By het binden moeten alle de Omplaktytels weggenomen, en de Plaaten dus geplaatſt worden.

PLAAT. VII. het Kaartje van *Paleſtina* moet ſtaan tegenover. bladz. 29.

—— VIII. vergelyking van *Paleſtina* met de *Nederlanden* tegen over bladz. 136.

BERIGT.

F. de KRUYFF en A. van der KROE, zyn eigenaars geworden van twee Nuttige en Stigtelyke Werkjes, 1) *Kunst der Verkering met de Waereldt, en nodige Leerregels om zich daar wel in te gedraagen*, door den Heere *de Caillieres*, lidt der Fransche Akademie, Geheimschryver van 's Konings Kabinet, en Gevolmagtigde in de Vredehandelingen van Ryswyk. Uit het Fransch vertaalt, en met byvoegingen verrykt, door *P. le Clercq*; 2) *Bestiering des Gemoeds en der Gedachten: met betrekking tot den Godsdienst*, door den Schryver *van den gantschen pligt van een Christen*; volgens den derden Druk uit het Engelsch vertaald door *Pieter van der Meersch*.

Den rechten weg te kennen, om veilig voor zig zelf en nuttig voor anderen met de Waereld te konnen verkeeren, is zeekerlyk een zaak van groot belang; maar dit is een *Kunst*, welke met verstand moet beoefend worden, om 'er wel in te slaagen. Daar van zulk een klaar begrip te geeven, dat elk dezelve bevat en in practyk kan brengen, is niet gemakkelyk; dog de Heer *Caillieres* heeft dit stuk zeer beoefent, en volgens het oordeel van den Heer Vertaaler, zo bondig, zuiver en kragtig voorgesteld, dat men mag zeggen 'er maar weinige Schryvers gevonden te worden, die hem evenaren.

Hoodanig ons gedrag moet zyn om altyd en overal een *eerlyk Man* te weezen, word in dit klein Werkje getoond. *De Leerregels* daarin voorkomende, zyn waardig van elk geleezen te worden.

Van geen minder aangelegenheid is het voor alle Menschen, om te weten hoe men zyn *gemoed* en *gedagten*, met betrekking tot God en Godsdienst heeft te bestieren, om zig op goede gronden van zyn tydelyk en eeuwig geluk te konnen verzekeren: hier omtrent worden zeer nutte en heilzaame Lessen in het Werkje, *de Bestiering des Gemoeds &c.* door den Schryver *van den ganschen pligt van een Christen*, aan de hand gegeven.

De prys van het eerste dezer Werkjes is f : - 9 - : en van het tweede f : - 11 - :. Het getal der Exemplaren is klein.